

Самійло ВЕЛИЧКО

ЛІТОПИС

Том 2

Величко С. В.

Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.— 642 с.

Літопис Самійла Величка (роки народження і смерті невідомі) — наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII—XVIII ст., який разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки й «Історією Русів» творить комплекс козацької історіографії.

Це — історичне першоджерело, перший том якого охоплює події 1648—1659 рр. на Україні. Другий том продовжує опис подій першого тому і закінчується 1700 р.

Видання універсальне. Воно придатне для наукової роботи і для любителів рідної історії і культури.

Вступна стаття та коментарі Валерія ШЕВЧУКА

ЗМІСТ

Передмова до читальника

Розділ перший
Розділ другий
Розділ третій
Розділ четвертий
Розділ п'ятий
Розділ шостий
Розділ сьомий
Розділ восьмий
Розділ дев'ятий
Розділ десятий
Розділ одинадцятий
Розділ дванадцятий
Розділ тринадцятий
Розділ чотирнадцятий
Розділ п'ятнадцятий
Розділ шістнадцятий
Розділ сімнадцятий
Розділ вісімнадцятий
Розділ дев'ятнадцятий
Розділ двадцятий
Розділ двадцять перший

Розділ двадцять другий
Розділ двадцять третій
Розділ двадцять четвертий
Розділ двадцять п'ятий
Розділ двадцять шостий
Розділ двадцять сьомий
Розділ двадцять восьмий
Розділ двадцять дев'ятий
Розділ тридцятий
Розділ тридцять перший
Розділ тридцять другий
Розділ тридцять третій
Розділ тридцять четвертий
Розділ тридцять п'ятий
Розділ тридцять шостий
Розділ тридцять сьомий
Розділ тридцять восьмий
Розділ тридцять дев'ятий
Розділ сороковий
Розділ сорок перший

зволь не забути у своїх молитвах до господа Бога й мене. Здопоможений цим, одержу я після смерті своєї завжди блаженну і всебажану благодать божу. Її я й тобі, тимчасову й вічну, всеістинно зичу.

Любові твоєї, всіх благ завжди хоче брат,
правдешній Малої Росії син та слуга
Самійло Васильович ВЕЛИЧКО,
бувший канцелярист війська Запорозького.

вологи спраглий землі. Земля зсохлася й закам'яніла, посіяне в неї харчове насіння не проросло, і від того була в усій Малій Росії велика нестача на харч людський та дорожнеча.

Черкаси ¹⁴⁷, що стоїть над Дніпром, і втиснувся потім у Канів, теж знамените і так само над Дніпром козацьке місто. Довідавшись про це, князь Ромодановський уже не переправлявся за Дніпро ¹⁴⁸ зі своїм військом, бо й Брюховецький, перебравшись біля Канева на цей бік Дніпра, розпустив уже своє військо по домівках, а сам прибув до Гадячого ¹⁴⁹.

Того ж року протягом усього літа ¹⁵⁰ руський воєвода Чернецький добував на тому боці Дніпра місто Ставище і спричинив навколо багато лиха тамтешнім людям, які не хотіли лишатися при гетьмані Тетері під лядською владою.

Того ж літа була чимала на Україні моровиця. А гетьман Тетеря уважив, що йому в Чигрині, крайньому місті, як від запорожців, що криво дивилися на його союз з поляками ¹⁵¹, так і від гетьмана Брюховецького жити небезпечно. Тож, зважаючи на успіх під Глуховом над поляками й королем, що послужився йому, Брюховецькому, він перебрався того літа на життя з Чигрина до Корсуня, взявши з собою і деяку генеральну старшину та хоругви королівського війська, що були при ньому.

Про постановлення охотницького тисячного полку для примирення легковажних будників та винокурів³⁸¹, що свавільно називаються козаками, безчестять старих козаків і творять в Україні всілякі посвари й образи.

³⁸¹ Будники — лісові промисловці, випалювали ліси й виготовляли смолу, поташ, вугілля, називалися будниками й селяни, приписані до селітряних гут. Назва будники — від буди, лісової хатини. Разом із винокурами й іншими непривілейованими станами складала так званих дейнеків, до яких С. Величко як репрезентант козацтва ставився негативно.

³⁸² Цією статтею на Україні запроваджувалася так звана компанійська служба, що виконувала поліцейські функції.

Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всілякі чвари, пролиття невинної крові і відведення до бусурман були від свавільних людей, які, забувши страх божий і свою обіцянку, зачинають усілякі посварні й заколотні слова, і від того постають великі біди. Мужики, будники, винокури, залишивши свої землеробські роботи, називаються козаками, і від того чиняться великі біди й розорення, чиниться також безчестя й справжнім козакам. То для того поставити полковника з малоросійських міст, і при ньому щоб була тисяча чоловік реєстрових козаків. А коли буде від кого хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільних гамувати за своїм правом, як їхні права те визначають. І тому полковникові, й тисячі чоловік давати за договором на рік, і щоб вони були на влаштованому місці, де годиться, і щоб були на всі полки цього боку Дніпра³⁸².

І гетьман, і вся старшина, й козаки постановили бути так цій статті.

³⁸³ Річ у тім, що в Росії в 1652 р. були заборонені приватні кабаки і залишено тільки один казенний продаж горілки. Нагляд над кабаками («кружечныши домами») здійснював приказ великого палацу й приказ великої казни.

³⁸⁴ Заповнено за: Собрание.— Т. 1.— С. 816.

24

Щоб малоросіяни таємно не возили у Велику Росію і не продавали вина й тютюну, й не чинили тим уйми у зборі казни царської величності по кабаках, а умовлялися на те вільно.

Жителі малоросійських міст приїздять у Московську державу і привозять в околичні міста вино й тютюн та продають усіляким людям для своєї користі, а від цього порушується й не добирається кабацький збір³⁸³. То щоб учинити міцний заказ під загрозою жорстокої кари, щоб жителі малоросійських міст, усіляких чинів люди, зовсім не привозили вина й тютюну до Москви, в околичні міста та в уїзди і не продавали та не чинили тим утрат казни великого государя, його царській пресвітлій величності. А в порубіжні міста за договором, коли буде потрібно, привозити на кабаки вільно.

Гетьман і старшина казали на цю статтю, вислухавши, що про те буде розіслано універсали в усі міста, а коли малоросійських жителів буде піймано з вином і тютюном у великоросійських містах, то тих із вином і тютюном відсилати, а коли прийде хто з цим удруге, то забирати в них на великого государя без відшкодування.

25

Про козацькі ґрунти, що лишилися після смерті, і про козацьких жінок, як їм бути після смерті своїх чоловіків, козаків.

А щодо маєтків козаків, які мають свої власні ґрунти, вічні батьківські, дідичні, куповані, тобто поля, ліси й сінокоси, стави й млини та інші всілякі пожитки, то про те смиренно просимо його царську пресвітлу величність, щоб військово товариство було цілком збережене при належних йому ґрунтах і пожитках. А коли трапиться, що на государевій службі смерть застане козака від ворога чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими ґрунтами дружина і його спадкоємці, що лишилися після свого батька, прямого власника тих добр. А коли б козак мав заслуги, то щоб дружина вільна була після його смерті від усіляких образ, тобто щоб не обтяжувалася всілякою старшиною військовою постійми, поборами та підводами, і це доти, доки не піде заміж: коли за козака, то й вольність матиме, а коли за мужика, то належатиме до посади міської.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував на їхню статтю, указав дати на їхні права й вольності свої, царської пресвітлої величності, жалувані грамоти, так як і досі дано їм відповідно до королівського привілею на віддане їм, і куплене, і заслужене.

26

Про допомогу військ царської величності малоросіянам супроти ворогів, що наступатимуть на Україну.

А коли б ворожі війська, татарські й задніпрянські козацькі, мали наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі посилки на допомогу проти того противенця, і нікого іншого, тільки боярина та воеводу його царської пресвітлої величності, • білгородського намісника Григорія Григоровича Ромодановського, щоб він нас від ворогів, що наступають [відбивав разом із нами, і не так, як було до цього, коли Запорозьке військо писало, просячи собі про швидкі посилки, які завжди прогаювалися, і від того вороги, наступивши, довели цю країну до останньої пагуби та знищили. Через це нині смиренно просимо його царську пресвітлу величність, як тільки дамо знати, що ворог наступає] на Україну, то щоб тоді ратних людей його царської пресвітлої величності з його милістю боярином було прислано на оборону без загайки. А поки його милість боярин приспішить, то щоб воеводи, які будуть у малоросійських містах, не забороняли давати, скільки буде потрібно, ратних людей.

Про цю статтю буде відомо великому государеві, його царській пресвітлій величності, і буде указ про раті великого государя, його царської пресвітлої величності. А раті великого государя перебувають уладнані за добрим звичаєм і звикли ходити в бояр та воевод, за розглядом великого государя, у певному ратному ущикуванні і давати отак відсіч ворогам, про те й самі знаєте. А швидко і грубо невладнано ходити не звикли. Коли ж ворог великого государя наступатиме, то за указом великого государя ратні люди не швидко прийдуть на допомогу через теперішні невладнані шляхи, і того собі не ставити за немилість великого государя. А з міст од воевод і від ратних людей міська оборона буде, а з міста ходити обороняти вилазками. Коли ж ітиме гетьман у похід проти ворожого находу і свавільних людей, то давати йому з Ніжина й Чернігова по двісті чоловік піхоти і бути їм у походах з гетьманом на його гетьманських конях та харчах.

27

Про малоросійські гармати, позабирані з замків та міст воеводами.

Щоб віддали нам гармати, які позабирали тоді воєводи в замки з наших малоросійських городів та міст. Про це ми били чолом його царській пресвітлій величності раніше і зараз смиренно просимо й молимо, щоб їх нам було віддано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав на це чолобиття мідні гармати, які взято в них, віддати, а які взято в поляків, тих віддавати не указав.

28

Про гетьманську резиденцію в Батурині і про військові гармати.

Щоб царська величність ударував, звелів бути гетьманові й гарматам у Батурині.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував бути за їхнім чолобиттям.

29

³⁸⁵ Перед цим російський уряд вів активне листування з Дорошенком і той погоджувався пристати під російську протекцію. Але умови, які він ставив, суперечили політиці царського уряду на Україні, і погодження не відбулося.

Про вибрання на гетьманство Дем'яна Ігнатова і про писання до гетьмана Дорошенка в Чигрин ³⁸⁵, щоб був у згоді й любові з цьогобічним гетьманом та військом і щоб карати заводіяк, які не люблять миру, а проти ворога господнього хреста ставати єдинокоружно.

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Запорозького війська цього боку Дніпра боярин, воєвода та намісник білогородський князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатов, обозний, військові судді, писар, осаули, полковники, вся старшина та козаки постановили на раді у Глухові писати на той бік Дніпра Корони Польської й Князівства Литовського гетьману Петру Дорошенкові і до всієї їхньої старшини та козаків про повернення підданства пресвітлої його царської величності, про вибрання Дем'яна Ігнатова гетьманом Запорозького війська цього боку Дніпра, що він, гетьман Дем'ян Ігнатов, і вся старшина, і військо, полишивши всілякі посварні й непотрібні слова, лукаву раду зрадника Івашка Брюховецького і пізнавши правдешню милість та благодійство великого государя, його царської пресвітлої величності, добили чолом за вини свої на вічне, нерушне підданство. За це заспокоєння, за милість великого государя, його царської пресвітлої величності, постановили, віддавши подяку всемогутньому Богові, щоб ця країна не мала поміж себе з тим боком Дніпра війни, а лишалася в любові і в згоді, а свавільців, які, занедбавши мир і тишу, радіють чварній війні, гамувати. І за указом обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, та королівської величності, покладено утвердження великих і повноважних послів та комісарів, щоб від кримського хана їм відлучитися і більше з ним не мати ніякої згоди, а коли б мала наступати сила кримського хана, то за поміччю всемогутнього Бога міцно й нерушно стояти супроти тієї сили у з'єднанні.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цієї статті.

Придаток нових статей до тих-таки Глухівських статей за чолобиттям ніжинських та київських міщан про їхнє крайнє знудження, складених і тоді ж закріплених указом царської величності³⁸⁶

1

Про полегкість місту Ніжину через його спалення, розорення і обтяження наїздами.

³⁸⁶ В Источниках ці статті придано до Конотопських 1672 р. У Собрании — на цьому ж місці. Зрепшою, подавали чолобиття ніжинські міщани таки 1669 р.

³⁸⁷ Ніжин спалив Г. Ромодановський на початку вересня 1667 р., йдучи проти І. Брюховецького.

Просимо милості великого государя, його царської пресвітлої величності, смиренно упадаючи зі сльозами на тяжкоупадне наше життя в місті Ніжині від великого розорення, від численних військових посланців, які незмірними підводами і кормами обтяжили селян та Ніжинський маїстат і привели його до останнього зубожіння, а нині все стало спалено вогнем і розорено³⁸⁷. Про це б'ємо чолом великому государеві, світлу нашому, його царській пресвітлій величності, щоб великий государ, його царська пресвітла величність, ударував місто Ніжин на 15 років, а волості на 5 років, залишивши харчі, й підводи, і грошові, й хлібні податки, не велів їх брати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував через велике їхнє розорення, звелів дати їм пільги, а на скільки років дано пільги, то про те написано вище.

³⁸⁸ Ситити — варити, постійна означка щодо варіння меду.

³⁸⁹ Источники: «хазяйських дворів», тобто дворів, котрі тримали шинок.

³⁹⁰ Двадцять п'ять копійок.

³⁹¹ Источники: «при ратуші ніжинській і масстату».

Грамотами утверджено прибутки на ратушу: вагове, помірне, поводне, дьогтьовий, торговий, також з Овдіївських млинів; про пивний прибуток — хто на шинок захоче варити, повинен дати по осьмачці солоду і по золотому грошей, також повинен платити по дві копійки від відра; хто захоче на шинк ситити³⁸⁸ мед, то від шинкових козацьких дворів³⁸⁹, так і від інших усіх прихідних угідь, і від льохів давати по півполтини³⁹⁰ з льоху; села Кагарлики, Крути, Печі, Хорошее Озеро, Синяки, Плоское; а ті всі прибутки за королівськими привілеями, що підтверджено грамотою великого государя, його царської пресвітлої величності, світла нашого, просимо милості, упадаючи до лиця землі, щоб за давнішими грамотами великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, ті всі прибутки були нерушені і непошкоджені через великі міські витрати при ратуші тогочасно Ніжинського маїстату³⁹¹.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям; про ту статтю покладено в поствердних грамотах.

У малоросійських містах від різних і численних насильств спорожніли міста; так спорожніло, очевидно, за беззаконня і злодіяння, наше бідне, вашої царської пресвітлої величності, місто Ніжин. Так воно й лишиться, коли не буде до нього вашої царської пребагатої милості й старання. Про що всі ми милості просимо вашої царської пресвітлої величності з гіркими сльозами, впавши перед престолом вашої царської пресвітлої величності, щоб вашої царської величності ратні люди, які лишаяються в горішньому городі, допомагали, за указом вашої пресвітлої величності, будувати велике місто, та і щоб уся волость, що в Ніжинському полку, щоб усі разом будували місто та не забороняли рубати, де хто захоче, дерево в лісах і у пущах на будовання дворів та всіляких угідь. Покірно просимо про указ і грамоту до нашого ніжинського воєводи, думного дворянина Івана Івановича Ржевського.

Великий государ, його царська пресвітла величність, за своїм милостивим государським розглядом указав щодо будівництва Ніжина, великого міста: не згадуючи зради, будувати будівлі міста, а поселянам указав великий государ допомагати в усякому міському будівництві, в лісах і пушах велів брати ліс на будівництво міста, а на будівництво домове брати ліс за проханням у того, чий ліси, і давати ціну, а на двори того лісу не брати, щоб не вчинилася від того сварка.

З милосердя великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, дано було їм грамоту, щоб торгувати їм, ніжинським людям, навіки в черкаських містах безмитно, але дотіль київські збирачі нещадно збирали в усіх містах збори і з ніжинських міщан, торгових людей. Просимо милості великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, щоб відтепер київські збирачі не грабували бідних людей і нічого не брали з ніжинських міщан.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, звелів бути за їхнім чолобиттям, а про побори покладено указ великого государя в статтях на попередніх радах, так що й на теперішній раді покладено.

2

Про журу ніжинських міщан від київського воєводи Петра Васильовича Шереметова над їхні давні королівські і нашої царської величності, права.

³⁹² Чепа — прив'язь, ланцюг, прикутий до стіни чи підлоги.

І за те у нас жура нестерпна, що без слушної причини Київського приказу великий боярин Петро Васильович Шереметов нещадно нас нищив і розорював безмежною тяганиною та численними збитками, так він тримав чотирнадцять тижнів за порукою в місті на брехливе чолобиття бурмістра Якова Ждановича з товаришами і в чепі ³⁹² мучив більше двох тижнів, аж доки дали відкупу двісті

³⁹³ Ніжинським міщанам повернули 150 крб. з 270.

³⁹⁴ Тут маємо пункт незгод і змагань козаків з міщанами, які особливо загострилися за Брюховецького. За міщан свого часу заступався, шукаючи соціального опертя, єпископ Методій у час його ворогування з Брюховецьким, що ще більше загострило цю боротьбу.

³⁹⁵ Маються на увазі козаки з Правобережжя, котрі взяли свого часу бік Брюховецького, а потім перейшли на Лівобережжя.

³⁹⁶ Источники: «тому що голяки від прямої своєї сили».

³⁹⁷ Тобто те, що належало раніше до влади короля. Міста ж мали свою автономію.

³⁹⁸ Див. приміт. 394. Пункт незгод між Брюховецьким та єпископом Методієм. Ще перед Ніжинською чорною радою Методій взяв у Брюховецького зобов'язання, що прибутки збиратимуться не в гетьманську, а в царську казну. Брюховецький того зобов'язання не виконав.

двадцять карбованців, та над те збитки, і харчі всілякі, і наїзди, що вклатося більше як у двісті карбованців. А у нас на те є жалувані грамоти великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, світла нашого, щоб нам самим судитися за королівськими правами і за жалуваними грамотами його царської пресвітлої величності. То щоб надалі в Київський приказ нас не брав, а наш ніжинський воєвода до Києва нас до боярина не видавав та щоб і він не вступався в наші суди, просимо про те великого государя, наше світло, з великими слізьми.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не велів воєводам вступатись у права і в суди, а коли які ратні люди почнуть ображати малоросійських жителів, то для тих розправ указав бути при воєводах виборним із малоросійських жителів, і за указом великого государя про те покладено в статтях вище цього. А київському воєводі, хто далі буде, не указав уступатися в права й суди. На бурмістрове чолобиття великий государ

указав послати в Київ до боярина й воєводи, до смоленського намісника Петра Васильовича Шереметова свою, великого государя, грамоту і ту справу вказав узяти до Москви³⁹³.

Щоб у малоросійських містах, і в пригородах, і в селах не було великих насильств і налог християнам від козаків³⁹⁴, щоб не міг відстоюватися всякий козак у містах, пригородах і селах його царської пресвітлої величності, що заступаються міцною й високою його, царської пресвітлої величності, рукою, бо з того боку Дніпра приходять із різних міст та сіл³⁹⁵ і до себе приймають на мирські хліб і сіль, від чого бідним мирянам великий заколот, і розорення життя, і кровопролиття чиняться в домах, а від того починається чварна війна, бунти, тому що тільки від прямої своєї сили³⁹⁶ не хочуть вони бути ситі, а тільки з насилля над міщанами і селянами. Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити про ті їхні чвари, й образи, і про налоги на цій раді, і про те говорено на цій раді, а писано в статті вище цього.

Щоб не було віддано в козацьку державу і владу чинність великого государя³⁹⁷, світла нашого, його царської пресвітлої величності, справи государські бідних поселян і щоб козаки сиділи, як і колись бувало, на своїх і вічних вольностях, а до поселян ні в чому, також і до всіляких властей, що до них не належать, і до міських судів не вступалися, крім влади й указу царської пресвітлої величності, чи кому буде вказано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за жалуваними статтями жителям малоросійських міст всякого чину за своїми попередніми наданими правами, а на образи розглядати й чинити розправи за їхнім звичайним правом.

3

Щоб прибутки в казну царської величності з Малоросії збирано й віддано не через козаків, а через міщан³⁹⁸.

Щоб усілякі прибутки в казну великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, в малоросійських містах і селах, як хлібні, так і грошові, збирати на кожен рік не козакам, а збирати їх міщанам і поселянам і віддавати, кому дозволить царська величність, щоб бідним міщанам і поселянам до решти не розорятися від козаків.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав збирати побори, як звичайно, за давнішим правом, кому належить збирати ті побори у скарб царської величності, а зі скарбу давати за визначеним на військо всім чинам, як про це покладено в статтях вище цього.

³⁹⁹ *Источники: «полоняників».*

4

Стаття за чолобиттям київських міщан про підводи для греків та поляків, що мають їхати з Москви.

Беруть із тутешніх людей київських важкі підводи для великих государевих справ, під греків і під поляків³⁹⁹, то щоб з них тих підвод не брати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав орати з київських міщан підводи під греків і під поляків³⁹⁹, а коли грекам потрібно буде приїхати до Москви, то їм їхати на своїх підводах, а коли і справи вони матимуть, крім торгівлі, то їм

наймати, і про той найм буде указ царської пресвітлої величності на Москві, а поляків³⁹⁹ відпускати з найманими підводами.

5

Про послів та гінців, що їдуть через Київ.

Також, коли бувають послы й гінці польські та інших країн, то з них беруть харч і питво їм та їхнім коням, бувають і інші численні повинності, то вони б давали в государеву казну по шістсот карбованців у рік, а щоб послы й посланці купували всілякий харч і питво самі, бо раніше в них того не бувало.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав: коли будуть посланці від Корони Польської, Великого Князівства Литовського, від комендантів, від урядників чи від інших держав, то з них, міщан, надалі підвод під посланих не брати, а харч і питво давати їм з казни великого государя, його царської пресвітлої величності. А вони, міщани, повинні давати на ті розтрата в казну великого государя по шістсот карбованців грішми.

⁴⁰⁰ Струг — те саме, що байдак, одномачтове річкове судно.

6

Про кийські повинності, що бувають над покладені, і про відняття у них різних кийських угідь.

Вони ж б'ють чолом, що в казну великого государя за накладом Ігнатія Корсакова дають повністю, а над те чиняться їм численні утяження, збитки і образи, бо в них беруть підводи і на будівництво ліс, а струги⁴⁰⁰, озера, ловитви, сінокоси відібрано від них, то щоб їм над наклад не було ніяких повинностей і щоб озера, ловитви й сінокоси віддати їм, як колись.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути поборам за покладенням попередніх статей, підвід під греків та під поляків не вказав брати, не велів віднімати озер і ловитов, а указав бути всьому за грамотами, як утверджено в грамотах великого государя. А ліс на городові будівлі та сінокоси вказав брати своїм ратним людям через те, що ратні люди великого государя в обороні для Києва та інших кийських жителів; а сінокосами користуватися за розглядом.

7

Щоб кийським міщанам судитися в своїй ратуші, а не перед кийськими воєводами.

І щоб воєводи не судили їх, міщан, а щоб судилися вони за своїми правами в загальній ратуші, а кому вирок не сподобається, то тому їхати до Москви.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а права їхні та вольності порушувати не велів.

8

Щоб ратні люди не ставили свою худобу на дворах кийських міщан.

Щоб ратні люди не ставили в них на дворах ніякої худоби через те, що від того чиняться поміж них заколоти та великі сварки, а після сварки ратні люди виказують на них воеводам.

Великий государ ударував, не вказав надалі ставити в них худоби, а коли хто захоче тримати худобу для своїх потреб, то тому тримати біля себе в городі, а не в них, у місті.

9

Київським різникам та рибникам торгувати в долишньому Києві, а ратним людям царської величності торгувати у горішньому місті.

Щоб київським м'ясникам та рибникам торгувати в долишньому городі на стародавньому місті, а російським людям торгувати в горішньому городі, а не з ними разом.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав їм торгувати на місті, а ратним промисловцям указав торгувати для своїх промислів у городі.

10

Лікарі і всілякі київські ремісники за указом царської величності не тільки не мають нічого даремно робити ратним людям, але не мають робити даремно без платежу і його государських справ.

Лікарі і всілякі київські ремісні люди роблять різну роботу на великого государя і його ратних людей, і від тих утяжень ремісні люди розбрелися.

⁴⁰¹ Источники: «при з'їжджій ізбі та при ратуші». З'їжджа ізба, інакше приказна ізба — урядові установи російських воевод.

⁴⁰² Источники: «Марії Ілівні».

А коли що їй домовляються дати за роботу; то того не дають, а забирають гвалтом. То щоб надалі їм того насилля не чинити і за роботу їм платити.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав давати на всякий найм ремесла за договором, а без найму не вказав нічого робити зі своїх, великого государя, справ. Тому-то не вказав робити без найму й ратним.

11

Про київські перевози, щоб розполовинені були з київською ратушею.

Перевози на Дніпрі були в них раніше при ратуші, то щоб нині було так само.

Великий государ указав бути перевозам розполовиненими, а їхні — щоб були при ратуші ⁴⁰¹.

12

Про полегшу киянам через їхнє розорення.

І їм аби дати через їхнє розорення пільгу на п'ять років, щоб їм через злидні не розбрестися. А вони великому государеві раді служити вірно довіку через те, що в Києві боярин і воєвода чинили від ворога оборону й захист.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував за численні їхні служби, велів дати їм пільгу до свого государевого указу.

Я, великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьман Запорозьких військ цього боку Дніпра Дем'ян Ігнатов, обозний, суддя, писар, осаули і полковники, сотники, зі всілякими чиновними людьми і з Запорозьким військом цього боку Дніпра.

Обіцяємо перед святим Євангелієм за непорочною заповіддю господа Бога і спаса нашого Ісуса Христа, як указано в тій-таки Євангелії, що їй-їй служити нам на тому правдою великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його благовірній государині цариці, і великій княгині Марії⁴⁰², государським шляхетним дітям: великому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Федору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Симеону Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії та государським наслідникам і постійно перебувати навіки у вічному підданстві. Обіцяємося чинити йому, царській пресвітлій величності, всілякі праведні і бажані послуги і без відома його царської пресвітлої величності ні з ким не мати ніякого спілкування зі сторонніх государів, не бажати та не шукати собі, Запорозькому війську цього боку Дніпра, іншого государя і не повставати проти держав, які під ними, государями. А де почувемо якихось ворогів польських, чи турецьких, чи якихось інших держав зібрання, то мені, гетьману, і всім нам стояти проти всякого государського ворога за своєю обіцянкою і за достойність пресвітлої величності і його государських наслідників чинити промисел та битися, не хоронячи голів своїх. А де звелить його царська пресвітла величність, бути на своїй, великого государя, службі війську Запорозькому цього боку Дніпра з ратними людьми, з його царської величності боярами, воєводами та з ратними людьми, то так само мати промисел і битися з ворогом. І при належних військових потребах не відходити зрадою ні на які держави, і воєвод не видавати й не покидати.

⁴⁰³ Плевосіятель — поширювач псевдовчення, шкідливих правил і злих наклепів.

⁴⁰⁴ Пропуск. Істочники: «А рада відбулася, гетьмана вибрали, статті руками закріпили і перед святим Євангелієм обіцянку давали і цілували на вічне підданство. Березня в 6 день».

⁴⁰⁵ Це була чорна рада 22 березня на річці Росаві біля Корсуня. На неї прибули й турецькі послі: візир Магмут та паша Делівер. На раді були 500 правобічних старшин і близько 20 лівобічних, було також з осавулом 11 січовиків. На цій раді П. Дорошенка обрано гетьманом обох боків Дніпра.

⁴⁰⁶ Два козацькі полки. Полковник Г. Гамалія збирав козаків, щоб іти на Д. Многогрішного, йому послали на поміч полковника Казина з чотирма тисячами козаків. Після того були ще й менші послілки. До Золотоноші пішли полки на чолі з Головаченком. Полтавський, Миргородський і Гадяцький полки перейшли на бік П. Дорошенка. Ще пізніше пішло військо на чолі з І. Канівцем, Носом та Перебийносом (тисяча чоловік) . -

⁴⁰⁷ Стрівський був у Д. Многогрішного бунчужним, 1671 р.— наказним переяславським полковником.

⁴⁰⁸ Рогинці — село неподалік Ромен. На чолі війська Д. Многогрішного стояв полковник Кіяшко. Тут полонено полковника Канівця, загинуло 400 козаків із війська Гамалії.

⁴⁰⁹ Це вже було після взяття Умані П. Дорошенком. Татар було тисяча, але не кримських, а білгородських: кримські татари в цей час підтримували Суховія й Ханенка. Пізніше сюди прийшло Дорошенкове військо на чолі з А. Дорошенком.

І, будучи на гетьманському уряді, нам, начальним людям, і війську посварних та бунтівських слів не слухати і не вірити ніяким плевосіятелям⁴⁰³, і гетьмана нам, як старшим, так і війську, не покинути, і государському ворогові не видати. А що покладено

в статтях, які писано і руками стверджено в Глухові при преосвященному чернігівському й новгородському архієпископові Лазарю Барановичу, при бояринові та білогородському наміснику князю Григорію Григоровичу Ромодановському, при стольнику і полковнику, серпухівському наміснику при Артемові Сергійовичу Матвієву та при дякові Григорію Богданову і в статтях, постановлених попередніми радами, то те обіцяємося тримати до смерті. А коли в чому не втримаємо, хай покарає нас у душах, і в тілах, і в дітях, і в спадкоємстві нашому господь Бог нині і в наступні віки ⁴⁰⁴.

Тогобічний гетьман Петро Дорошенко скоро одержав звістку про зменшення свого рейменту і про постановлення гетьманом замість Брюховецького згаданого Дем'яна Многогрішного, зараз на третій тиждень святого Великого посту, зібравши в Корсунь усю свою тогобічну старшину, чинив із нею раду, у якій спосіб скинути з цьогобічного гетьманства Многогрішного, а самому загетьманувати на обидва боки Дніпра. Радив, однак, не інакше, тільки війною здійснювати той свій намір. Отак ворог, ненависник святого православ'я, прагнучи викоринити його братію і не задовольняючися минулими чварами та кровопролиттями, винайшов і подав владолюбним серцям спосіб до нових чвар та кровопролиття. Чи то через змноження беззаконня, чи висякла любов у багатьох, чи виросла й розширилася поміж братами заздирість і ворожнеча, після якої відразу настала поміж тією козако-руською братією нова, через війну, пагуба і зменшення, а Дорошенко, допиваючись свого наміру, зараз по Великодні прислав на цей бік Дніпра певну частину свого козацького війська ⁴⁰⁶ і звелів йому ласкою та гнівом відлучати від рейменту Многогрішного цьогобічні міста й народ, а прихилити й присвоювати до свого гетьманства. А Многогрішний навзаєм, повстаючи супроти Дорошенка, виправив від себе з городовим військом наказного гетьмана Стрієвського, додавши йому в допомогу і два полки новозібраної на той час компанії з полковниками Кіяшком і Ворошилом.

Отой наказний гетьман Стрієвський ⁴⁰⁷ зійшовся з Дорошковим військом під Рогинцями, при божій допомозі розігнав його і сам, не повертаючись назад, зупинився зі своїм військом біля Ромна, і, сходячись на інших різних місцях в різні години того літа з Дорошковим військом, мав воєнний чин.

Дорошенко, побачивши негаразди і несилу свого війська, закликав до себе значну частину кримської орди і виправив її на цей бік Дніпра до свого козацького війська, що було з Гамалією ⁴⁰⁹. Ця орда злучилася з тим Дорошковим військом і пішла на Стрієвського до Ромна, але Стрієвський, провідавши про те і прагнучи дати їм належну воєнну зустріч, рушив і сам зі своїм військом від Ромна проти того Дорошківського війська, не сподіваючись, щоб при ньому була орда. Отож у такій необережності й незнанні перед Другою Пречистою в перших числах вересня він несподівано зійшовся у Глинському повіті під Новою Греблею з тим Дорошковим військом та ордою і вчинив бій, в якому, бог так улаштував, його пересилено Дорошковим військом і переможено так, що за малим не втратив він усього свого обозу. І коли б справний компанійський полковник Михайло Кіяшко не стягнув через свою справність того розгромленого обозу і не втримав при ньому решту війська, то, певне, мало б хто із того війська Стрієвського побачив би свою домівку. Бо наказний гетьман Стрієвський, будучи переляканий поразкою свого війська, відійшов беззвітне від нього і, тулячись там і там, од біди, що наступала на нього, врятував свій гетьманський гонор школярським титулом.

⁴¹⁰ Лист піддається сумніву щодо автентичності, має він у собі й неточності самого С. Велична, однак зносини із запорожцями П. Дорошенко мав і з ними листувався. Але на раді в Чортомлику 5 травня 1669 р. запорожці обрали на гетьмана таки П. Суховія.

⁴¹¹ Див. приміт. 409.

Дорошенкове ж військо, козацьке й ординське, нічого більше не мігши вчинити решткам обозу і війську Стрієвського, що лишилося під началом Кіяшка і яке міцно

боронилося, повернуло з певними добутками та користями назад до Дорошенка, затвердивши під Дорошенковий реймент усю Лубенщину та інші нижні, що належать до Дніпра, сотні Лубенського полку. Про ці Дорошенкові дії довідалися запорожці й написали до нього такий свій лист ⁴¹⁰:

Милостивий пане Дорошенку, цьогобiчний гетьмане козацький!

Либонь, не хотiлося нам, низовому Запорозькому вiйську, писати до вашої милості милостивого пана, однак через настале бiдство й розор нашої вiтчизни з причини твого владолубства вимушені ми писати, а пишучи, дуже тому дивуємося, що ваша милість милостивий пан, будши сином нашої малоросійської вiтчизни, не посинiвському i взагалі не по-приятельському чиниш iз нею, оскiльки лишившись пошанований вiд городової нашої братiї високим гетьманським гонором, знищив те iхне до себе добродiйство i через свої гадані якiсь прибутки й користі чи для марнотної, що зникає як дим, i шкiдливої для душі слави цього свiту, пнешся супроти всемогутньої божественної сили й волі, стати єдиним на обидва боки Дніпра гетьманом. I став допинатися того свого наміру з крайнім розором нашої вiтчизни й з нещадним кровопролиттям та пагубою наших братiв, прикликавши собі в допомогу на те пагубне для душі дiло з Криму бусурманське татарське вiйсько ⁴¹¹,— цей ваш учинок не лише ганьби, але й прокляття гiдний. Придивилися ми вже досить iз минулих подiй, пiсля смертi славнопам'ятного покiйного гетьмана нашого Богдана Хмельницького, до легковажних твоїх попередникiв, що були пiсля нього, Хмельницького, тобi подiбних владолубцiв, губителiв i розорителiв нашої вiтчизни, якi для своїх власних приватiв, а не для загального добра, також безсовiсно кусилися на те саме, на що куситься тепер, подiбно до них, iз пагубою для душі й ваша милість. Але як i тi ничого бiльше не досягли, тiльки звабили на себе всенародний плач i безперестанну всенародну клятьбу, так i ваша милість не iнакших, можеш бути певен, тiльки таких до себе, шкiдливих для душі наступництв та людських проклять. Очевидно, диявол, що завжди шукає людської погибелi, насiяв нам вас, таких гетьманiв, як куколю до пшеницi, що через свої приваті й iнтереси принаймнi не вболiваєте про крайнiй занепад нашої вiтчизни. Краще було б тодi для всенародної користі кожному з минулих гетьманiв та й самому, вашій милості милостивому панові, задовольнятися своїми вiд Бога даними оброками, нiж шкiдливо для душі, з розоренням вiтчизни i винищенням братiв наших шукати й допинатися того, що скрiзь дiюча божа воля заборонила зовсiм i не допустила минулим гетьманам, i нинi забороняє й не допускає i самий вашій милості. Про що ми, низове Запорозьке вiйсько, будши з'iдені жалем за занепаду i яка до решти занепадає вiтчизну нашу Малу Росію, пишемо до вашої милості милостивого пана це наше писання, пильно через нього посилаючи i гаряче просячи, щоб став (коли не послухав колишнiх наших рад, то принаймнi цього крайнього послухай) без розлиття в подальшому кровi i розору вiтчизни на тiй умовi, яку тобi господь Бог за своєю милістю зволив удiлити. Пам'ятай до того ж, згiдно святого писання: в усiх дiлах твоїх останнє — твоє, знай, що людина є смертна, тепер живеш, а на ранок жити перестанеш, i хоч би весь свiт придбав би собі, але душу свою позбавив би вiчної божої благодаті, то яка з того користь була б вашій милості милостивому панові, роздивися. Пропонуємо й лишаємося

вашій милості милостивому панові всього добра зичливі приятелі й брати
Лукаш Мартинович, кошовий отаман з усiм старшим

і меншим товариством низового Запорозького війська.

Із Запорозької Січі, 18 жовтня 1669 року

⁴¹² До нас дійшло два варіанти інструкції: одна послана на сейм з Петрановським і Тарасенком, а другу послано з Вуяхевичем та Гапоновичем в Острог. Величкові потрапив до рук пматок другого варіанта. Звірено за виданням: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1878.— Т. 9.— С. 196—206. Далі подаємо скорочено: Акти. Видано інструкцію 10 травня 1670 р.

⁴¹³ Подасмо початок пункту, пропущений С. Величком, з якого тут починається документ. Акти: «Скільки не є шкод і переступів от Запорозького війська, государ король і Річ Посполита покладають, щоб те, заради Вічного миру, віддано й покладено у вічну непам'ять і щоб того ніколи не оголошувано і не згадувано. І щоб нам, війську Запорозькому, пообіцяли, щоб усякого чину люди, від найвищого і великого, не виключаючи як із війська Запорозького, так і від духовного чину, шляхетського й купецького, хто не є...»— і далі за текстом. Тут лише пматок інструкції. Спереду бракує сім пунктів. Інструкція, дана Тарасенку й Петрановському, трохи різниться від Величкового тексту, її видано в жовтні 1670 р.

⁴¹⁴ Кадук — спадок безділний і без заповіту; право на такий спадок.

⁴¹⁵ Акти: «члонки», тобто від складу Запорозького війська.

⁴¹⁶ Пропуск. Акти: «для того, щоб не було перепон вольностям козацьким, а найбільше щоб міг бути на згадані вічні часи пожаданий твердий мир...»

⁴¹⁷ Пропуск. Акти: «і щоб не було в тому козакам ніяких перепон».

Дорошенко від того листа схилився радше до гніву, ніж до приязні і до ради запорожців, і, жодної не вчинивши на той лист відповіді, почав ховати в своєму серці таємну до них озлобу, й чигав на їхнє винищення. А з польського боку щодо себе й України він, Дорошенко, нічого сподіваного собі, либонь, не чекав. Однак, пам'ятаючи відповідь та обітницю на свою супліку нового короля Михаїла, цю мають бути вислані до нього в Острог комісари, щоб поміркувати про справи Корони Польської з Запорозьким військом, згідно Підгаєцьких пактів, постановлених 1667 року, він виправив в останніх числах жовтня від себе до короля військових осавулів Петрановського й Тарасенка, давши їм цілковиту про все словесну інформацію і простору інструкцію на папері, якої, тобто інструкції, дісталася мені тільки одна частина, без початку й кінця. Вона мала в собі такі від 1669 року пункти ⁴¹².

ЧАСТИНА ІНСТРУКЦІЇ ⁴¹³

Щоб ніхто не важився проти них, до кожного зосібна, від найбільших до найменших, на жодну помсту — ні державний маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, а на остаток ніхто з приватних осіб, і взагалі всі несмаки, що тільки діялося у війну, все прийняти зобопіль християнським серцем собі в забуття; ніхто не має замислювати один до одного ні явної, ні потаємної ворожнечі, помсти і практики.

До того ж усякі кадуки ⁴¹⁴, як під тими, хто від зглонків ⁴¹⁵ Запорозького війська, так само і під шляхтою, яка зв'язана із Запорозьким військом, і під духовним станом нашої грецької віри, від будь-кого випрошені як від початку війни, так і в ці літа, і в теперішні

часи, всі огулом і кожен зособна щоб були скасовані й обернені внівець, так щоб вони не шкодили нічому гонорові чи власності добр. А коли які ще будуть після скасування, то щоб їх було викинено з книг і щоб були скасовані вони публічним правом; так само, як усілякі листи та сеймові конституції, що суперечать вольностям нашим, Запорозького війська, і цілого народу нашого греко-руського, щоб були знесені й анульовані,— наші комісари повинні будуть про те упоминатися.

Запорозьке військо в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах по той кордон, який буде встановлений і схвалений комісією, щоб лишалося без жодної одміни, як є тепер у королівських, княжих та всіляких дідичних, шляхетських, також у духовних землях, містах і селах. І щоб кожен козак жив спокійно та вільно в своїх власних домових хуторах, фільварках, млинах, ставах, полях, займищах, сіножатах і всіляких грунтах, також з варіння пива, куріння горілок, сичення медів і тримання корчем як у королівських, так і в шляхетських дідичних добрах в усіх трьох згаданих воєводствах без жодної від панів і їхніх старост перешкоди — про те належить нашим комісарам учинити постанови, і то для того, щоб не було завади козацьким вольностям і тим більше щоб міг ґрунтовно тривати між обома боками на вікопомні часи без порушення пожаданий мир.

Запорозьке військо потребує ⁴¹⁶ обмеження України в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воєводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди в чому б то не було всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Браславський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Читинський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський ⁴¹⁷. В Україні ніколи не повинні бувати війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воєводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села,

⁴¹⁸ Акти: «з усенароддя».

що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належний, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак, мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих) ⁴¹⁸, цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим додатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланники; щоб, заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади Запорозького гетьмана і віддавали своє послушенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випаде їхати до Корони і до Великого Князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього не витягали жодних цел і мит по шляхах, перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого Князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала б бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних

гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська мають бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після укоєння ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони.

Також охотні, комонні й піхотні запорозькі війська, що перебувають під рейментом запорозького гетьмана, як завше, стають на оборону пограниччя від ворога; і щоб мали за розпорядженням того-таки гетьмана Запорозького війська своє задоволення без будь-якої перешкоди в харчах і в одежі з королівських і духовних добр, що знаходяться в Київському, Чернігівському й Браславському воеводствах; належить умовлятися, щоб одержувати за плату з податку від людей тих-таки воеводств, згідно сеймової ухвали.

На булаву гетьмана Запорозького війська щоб було конферовано привілеєм Чигринське староство, також індукта зі всієї України без жодної ні від кого перепони як у добрах дідичних, так і королівських, і щоб це належало, з огляду на військові витрати як тепер, так і наступцям, гетьманові Запорозького війська.

А на військові гармати мають іти разом старства Лисянське, Корсунське, Богуславське.

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Гадяцької комісії, було призначено відсотково і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших старств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польський край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений з України, але поспішити повинна буде частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, куди буде повернено, повинна доходити тому військові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування.

⁴¹⁹ Пропуск. Акти: «також і литовського війська не приводили, особливо в українські міста, що лежать на кордоні, вони мають залишитися вільні».

⁴²⁰ Пропуск у тексті. Акти: «в книгах постанов минулої конфедерації, яких ніколи не бувало й невідомо де взялися...»

⁴²¹ Акти: «не противлячись судейському указу».

⁴²² «Інструкція» на цьому не кінчається, вона має ще один, 24 пункт, в якому поставлено вимогу знести згадані два пункти і йдеться про знесення унії — щоб комісари стояли на цьому рішуче.

⁴²³ П. Дорошенко не хотів щиро миритися, розуміючи, що між Польщею й Україною існують непереїдені протиріччя. Його переговори були не більше, як дипломатичною акцією. Права, про які виговорював П. Дорошенко, були полякам неприйнятні.

Так само, як просимо про зведення залоги Білоцерківського замка, коли буде повернено з московської влади на бік пана короля Київ, щоб не було там впроваджено жодного коронного й чужоземного війська; про те наші комісари повинні будуть пильно домовлятися іменем Запорозького війська.

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та ґрунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи.

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те потверджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичаєм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допускано

зватися кийвським митрополитом,— про те нашим комісарам належить пильно умовлятися.

Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитних прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав,— це стосується всіх монастирів і божих церков; комісарам належить про те пильно умовлятися.

Доглянуто [...] минулої конфедерації [...] ⁴²⁰ з жодної такої ради, два супротивні і шкідливі для віри нашої православної, грекоруської, не уніатської, пункти, що дозволяють уніатам чинити все зле, і порушувати народний мир, і віднімати гвалтовно церкви, монастирі і бенефіції церковні. Адже в першому пункті, що постановив оборону римського костела, є той придатак про обряд грецької й уніатської церкви, а на другому місці він є під титулом про релігію грецьку (другий доказ); ми не можемо аж ніяк сподіватися такого миру, не судячи про права ⁴²¹ владництва Перемиського і архимандрії Лещинської, найшовши, перш за все, в повіті Пінському й будь-де віддані уніатам церкви. Бо ми найменше хочемо через тих уніатських суб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхній сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Річі Посполитої, а хочемо дати спокій святим монастирям, церквам і нашим духовним...

До цього місця інструкція ⁴²²

Оті Дорошенкові посланці, Петрановський і Тарасенко, незабаром повернулися з Польщі і в Пилипівський піст прибули в Чигрин, а добре вивідавшись про всі польські пристрасті, донесли йому, Дорошенкові, що поляки, побачивши Дорошенкові пункти і побажання всього війська, вельми ними лишилися уражені, і почали дихати таємним, схованим у їхніх серцях, гнівом, і відпровалили їх, Дорошенкових послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а Дорошенка обіслали через тих його посланців одними тільки фіґлями та листовними компліментами. Дорошенко після такого звіту тих своїх послів, що повернулися з Польщі, як і з інших дій і таємно вивіданих з Польщі лядських намірів, добре зрозумів, що поляки не зичать і не хочуть учинити нічого сподіваного йому, Дорошенку, і всьому Запорозькому війську та цілій малоросійській Україні ⁴²³. Бо й за Богдана Хмельницького, й в інші минулі часи завше не дотримувалися вони свого і касували свої, чинені з Запорозьким військом, пакти та завжди давали оказії до війни й розору України, й наступали на неї по-ворожому. Так і тепер, знищуючи Підгаєцькі пакти, постановлені з Дорошенком і всім Запорозьким військом 1667 року, замислювали вони щось інше, старанно споряджаючи новий військовий апарат (після втрати під Глуховом) і проводячи по всій Польщі вербунки.

⁴²⁴ Про це П. Дорошенко думав і раніше. (Див. приміт. 405).

Не сподівався Дорошенко собі приязні та допомоги проти поляків і з російського боку, знаючи, що за минулими, постановленими 1667 року на тринадцять літ, договорами в Андрусові тогобічна Україна лишилася відступлена від росіян полякам, і вважаючи, що російський монарх, пресвітлий государ Олексій Михайлович, задля нього й тогобічної України не порушуватиме тих Андрусівських тринадцятилітніх договорів з поляками і не захоче заступитися за тогобічну Україну (має-бо, перш за все, неусипне дбання, щоб достойно заспокоїти власні інтереси з поляками), почав радитися зі своєю старшиною, в який би спосіб міг би зберегти і захистити тогобічну, свого рейменту, малоросійську

Україну від майбутнього лядського наступу і всеконечного розору. А після достатніх своїх нарад і порад домовився і постановив зі своєю старшиною лишитися нейтралістом знову, а тим часом, радий-не-радий, шукати собі приязні й протекції, а від поляків оборони в Оттоманській Порти ⁴²⁴, в чому він і не завівся, як буде висловлено про те далі. Втративши надію (з огляду на вищевисловлені дії) доступитися ласки в поляків і милості у великого російського государя, він, Дорошенко, таємно послав у Цариград до Порти, довідуючися, чи не може бути прийнятий з усією Україною під її оборону. І хоч це діялося у Дорошенка ховано, як вище казав, однак поляки відразу ж про те звідомилися й упали в страх та повний відчай втримати тогочасну Україну.

⁴²⁵ За вказівкою самого Величка грамота перенесена в належне їй місце — р. IX.

⁴²⁶ Рік не було проставлено помилково. Справа в тому, що в Росії рік тоді починався з 1 вересня, а на Україні — з 1 січня. Ми застерігали ще в коментарі до першого тому цього видання, що С. Величко, як то не дивно, цього не враховував.

⁴²⁷ Див. приміт. 293.

А на цьому боці Дніпра гетьман Многогрішний, після щасливих і нещасливих вищезгаданих промислів свого війська під началом Стрієвського, Ворошила та Кіяшка, встановився цілковитим гетьманом і не тільки одержав на те гетьманство потвердну собі грамоту від пресвітлого всеросійського монарха Олексія Михайловича, але й одержав особливу його ж, монаршу, милостиву і ласкаву до всього Запорозького війська і взагалі малоросійського народу грамоту, яка бажала всього добра й обіцяла вибачити за вину від зради, що виникла від Брюховецького, писано її 20 вересня в дев'ять тогочасних полків. Вона має в собі таке [...] ⁴²⁵

Так що й полтавці тоді ж таки, зі згаданим полковником Гуджолом, одержали через осібну грамоту його монарше милостиве прощення і благословення за свою вину.

Ту монаршу грамоту я поклав тут, у 1669 році, дивлячись на дату в її спискові, що проставлена помилково тим роком переписувальниками ⁴²⁶. А коли придивився до справ, що висловлені в тій грамоті, то зважив, що її писано в малоросійські полки, звиваючи їх опам'ятатися і покоритися та обіцяючи їм свою монаршу готовність подати прощення за зраду, що сталася за Брюховецького не цього 1669, але минулого, 1668 року, тобто відразу після зради і смерті Брюховецького. Гадається, запевне, що й послі з Малої Росії, про яких згадувано, максаківський ігумен та генеральний обозний Забіла їздили після цієї грамоти від усієї Малої Росії на Москву з проханням прощення ⁴²⁷, яке невідмовно одержали за монаршою милістю, і тоді ж одержали благословення на вибрання після Брюховецького нового гетьмана, якого, тобто Многогрішного, і вибрали на Глухівській раді. Годиться ото ж тій монаршій грамоті бути покладеною у цій історії позаду, перед поїзкою до Москви, як про те казав вище, в році минулому 1668, біля такого знаку * А:[+] [+] [+]. Я ж із необережності моєї, а більше через помилку давніших переписувальників, поклавши її в цьому році, попереджую й прошу ласкавого читальника прощення в тій мірі, гадаючи, що звивано тією грамотою малоросіян до шукання монаршого прощення не після обрання на гетьманство Многогрішного, але після подання на прощення. Тоді ж подано й благословення на вибрання у Глухові нового гетьмана.

⁴²⁸ Повстання Степана Разіна було в 1670—1671 рр.

⁴²⁹ Степан Разін. Тут С. Величко переносить оцінку повстання («кромольник») із Пуфендорфа, абзац про Разіна він звідти просто переписав. Власна ж Величкова примітка йде далі.

⁴³⁰ Астрахань було взято 24 червня (за ст. ст.) 1670 р. Разін не брав Казані.

⁴³¹ С. Разін скарано публічно 6 червня (за ст. ст.) 1671 р.

⁴³² Це було в 1663 р. Його загін складався з донців і запорожців.

⁴³³ Хвалинське море — Каспійське море. На узбережжя Каспію проти Ірану С. Разін ходив у 1668—1669 рр.

⁴³⁴ Персида — Іран.

Того ж 1669 року ⁴²⁸, за Пуфендорфієвим свідченням (на листі 406), повстав з Дону донський козак і крамольник Стенька Разинов ⁴²⁹ з подібними до себе легковажниками донцями і, прибравши значну частину війська, велике наніс своїм бунтом утяження Російському царству, відібравши від нього під свою владу Астрахань та Казань ⁴³⁰ і розоривши численні московські деревні. Але через недовгий час був росами пійманий і взяв достойну за своє злодіяння кару ⁴³¹. А ті країни, що Разін був підкорив собі, знову повернулися до достойної царської влади.

Розповідається ще від старих руських людей, що той крамольник Разін був високого зросту й красної вроди, щедро наділений у силі й мужності; він спершу воював на Азовському морі з донцями супроти турок і татар ⁴³², потім з персидами на Хвалинському ⁴³³ морі і чинив іншим тамтешнім народам численні капості й розбої. Заплинув навіть по тому Хвалинському морю і в саму Переїду ⁴³⁴ і повернув звідтіля назад з превеликими й пребагатими користями. А завівшись отакими гараздами, збунтувався був супроти свого владики, московського государя, перед яким, спіткнувшись на своїй фортуні, тяжко впав й остаточно погинув.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

⁴³⁵ Армістичієм — акт перемир'я.

Про новий лядський винахід на біду тогочасної України з універсальним дозволом вибрати собі другого гетьмана; про лядське до того схилення і про вибрання в Умані гетьманом Ханенка; про лядську пропозицію Ханенкові послати послів на комісію; про розділення тоді Малої Росії на три частини; про Дорошенковий гнів супроти поляків і про повторну виправу послів до короля з проханням остаточної резолюції на свою минулорічну інструкцію; про королівську невдячність до тих послів і про їхню виправу назад до Дорошенка з пропозицією вчинити комісію в Острозі; про виправу від короля до Острога комісарів з інструкцією і про їхнє там замешкання, начебто задля Дорошенкових комісарів; про Дорошенкове мале дбаня навзаєм щодо тієї комісії; про звітлення його про ту комісію; про побажання від комісарів інструкції, що їм її дано, і про приспання від них Дорошенкові не списку, а власної коронної інструкції при печатці; про вигадливі Дорошенкові торги з комісарами; про затримання в Острозі й відправлення ні з чим його посланця; про двох посланців від Дорошенка в Острозьк з проханням до комісарів, щоб дали на письмі армістичієм ⁴³⁵; про прибуття в Острозьк Ханенкових послів і про довершення там їхньої комісії з коронними комісарами; про виїзд ні з чим з Острога до Дорошенка його посланців і про роз'їзд із Острога обидвох, польських і Ханенкових, комісарів; про небезпеку Дорошенкові від поляків і Ханенка; про його остаточноє піддання через послів під турецьку протекцію; про прийняття його в ту протекцію і прислання до нього нарошного посла зі значними подарунками, військовими клейнодами, утвердженням на Чигринському з усією Україною гетьманстві та з обіцянкою, що дадуть йому бажану оборону від усіх загроз; про субмісію й синівство Дорошенкове до Турецької Порти; про королівську апробацію і сеймове потвердження Острозької комісії з Ханенком і про розсилання її в усі тогочасні полки при особливих універсалах; про королівську письмову відповідь та вимовлення, учинені на Дорошенкову інструкцію, надруковані і прикладені наприкінці той-таки Острозької комісії і тут подану; про відпуск із Чигрина турецького посла і про Дорошенкове прохання через нього собі янчарів і ханської допомоги; про те, що Дорошенко відбирав по містах Острозької комісії, які розіслав Ханенко, і про польське військо, прислане Ханенкові; про тиранське нахилення Кіяшком під реймент Многогрішного Лубеничини та інших міст, що трималися Дорошенка; про пагубу тим містам і селам, яка була від Дорошенка, тощо.

⁴³⁶ Вибір Ханенка гетьманом спершу не був акцією польського уряду, це була ланка в русі П. Суховія проти Правобережжя. На Ханенка поляки почали робити ставку в др. пол. 1670 р. Універсали розіслано наприкінці 1670 р.

⁴³⁷ Перед гетьманством М. Ханенко був уманським полковником. Його вибрано гетьманом 23 липня 1669 р. на раді суховіївців, на якій П. Суховія було скинуто. П. Суховій залишився генеральним писарем при Ханенку.

Року від створення світу 7178, а року, відколи спустився в ньому у діл поганого світу з гори святого Сіона дорогий Камінь, 1670. Після нещасливої минулорічної української революції лихо ще раз розпоширює свої сіті через високодумні лядські й козацькі голови на крайній занепад і розор тієї ж бідної козакоруської вітчизни, тогочасної України, і подає нових способів Дорошенкові, щоб її обороняти, а полякам її відбирати. Адже поляки, довідавшись про таємну Дорошенкову посилку до турків, упали у відчай, як казав вище, щодо тієї України і, знамірившись хоч би за вогонь від неї триматися, зажили

такого способу, що заслали в Браславль, Немирів, Умань і в інші тамтешні міста та повіти свої універсали з дозволом козакам обрати й поставити за своєю волею нового гетьмана, обіцяючи їм, козакам, і всьому взагалі тамтешньому козако-руському народові повернути їхні колишні права й вдарувати всілякими вольностями⁴³⁶. Той простодушний народ легко прихилився до таких лядських оман і, відкинувши від себе зовсім свого гетьмана Дорошенка, що схилився до турецької протекції, на своє неждане бідство й запустіння, бажаючи неодмінно лишатися під християнським польським монархом, вибрали й постановили собі в Умані другого тогочасного гетьмана — Михайла Ханенка, значного уманського військового товариша⁴³⁷.

⁴³⁸ В Острого, де вже велися переговори з Дорошенком.

⁴³⁹ З самого початку було ясно, що переговори не приведуть ні до чого. П. Дорошенко поставив умови, які Польща не прийняла, гетьман же не міг прийняти польських умов, бо полякам найбільше хотілося повернути панів на Україну, чого рішуче не бажали козаки.

⁴⁴⁰ Петрановський і Тарасенко їздили на сейм наприкінці 1670 р.

Лядські послани, що були в Умані при тому постановленні, либонь, потвердили його, Ханенка, королівським та всьому сенату іменем на тому уманському гетьманстві, однак запропонували йому, щоб він прислав своїх послів і комісарів у Польщу на комісію зі своїми і всього козацького війська побажаннями⁴³⁸; вони мали з'їхатися з польськими комісарами на тому місці, яке буде визначене від короля та цілої Річі Посполитої, де домовлять і постановлять пакти на свою і загальнонародну користь.

Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра, Мала Росія, бідна й занепала козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини, а єдиної матері брати за приводом пошкоджених на розум владолюбців, колишніх і тодішніх своїх гетьманів, стали поміж себе ворогами і вже не слухали євангельського слова: коли розділиться дім, то від того й запустіє.

Коли ж Дорошенко запевне звідомився про нового лядського гетьмана в Умані Ханенка, роз'явився тим більше і до решти відсік свою від поляків приязнь. А бувши обнадіяний від Турецької Порти сподіваною протекцією, либонь, уже мало стояв за лядську до себе ласку, знаючи запевне, що як двом котам, згідно прислів'я, в єдиному міху, так і двом гетьманам на одній тогочасній Україні важко й неможливо поміститися. Однак, ще випробовуючи їхні наміри, вдруге виправив у Польщу з листом своїх послів, військових осавулів Петрановського й Тарасенка⁴⁴⁰, наказавши їм допроситися

⁴⁴¹ Акція з середини 1670 р. (Див. приміт. 436).

від короля й Річі Посполитої цілковитої резолюції на свою минулорічну інструкцію. Ті Дорошкові послани були тоді королеві й сенаторам, либонь, небажані, бо король і сенатори мало вже дбали про Дорошенка, поставивши нового козацького гетьмана Ханенка⁴⁴¹, однак, згідно минулої своєї декларації про виправу комісарів до Острога, вчиненої першим Дорошковим послом, одправили тих Дорошкових послів без забави, сказавши через них Дорошкові, що незабаром будуть прислані до Острога для відправлення комісії, якій належить задовольнити Запорозьке військо, польські комісари. То щоб і Дорошенко, запропонували вони, зволив прислати на ту комісію своїх комісарів.

Одправивши тих Дорошкових послів, незабаром, тобто тридцятого березня, було виправлено до Острога польських комісарів, але не так для Дорошкового, як для Ханенкового задоволення, відібравши належну до своєї комісарської функції інструкцію при коронній печатці від свого пана, короля Михала. А прибули до Острога ті польські комісари в останніх числах квітня і кілька місяців чекали там на комісію послів від Дорошенка. Але Дорошенко, зрозумівши з реляції Петрановського й Тарасенка, що

повернулися з Польщі, лядську до себе незичливість й омани, мало дбав, як сказано вище, про лядську ласку й комісію. Він, більше фіглюючи і вивідуючи про їхні настрої, написав був через свого першого посланця в Острог Якова Корбача до комісарів, питаючи, чи мають польські комісари цілковиті повноваження від Короля й Річі Посполитої на чинення комісії. Через повторного посланця писав Дорошенко в Острог до комісарів, потребуючи від них копії даної їм інструкції під присягою і з забезпеченням, що та копія є правдива, без жодного придатку й уменшення.

Тоді польські комісари, не схотівши присягати на списку своєї інструкції, послали Дорошкові через того його посланця автентичну інструкцію при королівській печатці, а собі лишили її список.

Ця інструкція, перекладена з латино-польської мови на козакоруську, має в собі від слова до слова таке:

ІНСТРУКЦІЯ

на заспокоєння війська його королівської милості Запорозького й цілого народу руського в проханнях їхніх до його королівської милості й Річі Посполитої, поданих через супліку, вельможним і уродженим комісарам, призначеним із сенату і з посольської ізби за зіволенням цілої Річі Посполитої.

⁴⁴² Прізвища не проставлено.

⁴⁴³ Яна Собеського.

З сенату — велебним отцям сарновському, премисльському, вейському, київському — біскупам; вельможним волинському, бенецькому, чернехівському — воєводам; любовицькому, волинському і пісочинському, хелмському — каштелянам;

З ізби посольської — уродженим мечникові коронному Білинському, київському стольнику Юрієві Манецькому, каневському старості Чарнецькому, brasлавському старості Пісочинському, київському підсудкові Янові Олізарові, подільському підсудкові NN, упітському маршалкові Криштофові Бялоторові, хоружому лідському NN ⁴⁴² і земському писареві брестському.

Дана на екстраординарному Варшавському сеймі у великій коронній канцелярії. Ця комісія повинна зачатися й кінчитися, хай би не всі означені комісари були на ній у повній лічбі, щоб не була відсутність деяких перепонуою і застановкою комісіальній справі.

Дано у Варшаві, 30 дня, в місяці березні, року божого 1670.

1. Перш за все панове комісари мають вислати свого швидкого кінного до вельможного маршалка і коронного гетьмана ⁴⁴³, також і до Острога, даючи знати про себе, що вже їдуть на ту комісію.

⁴⁴⁴ Польним гетьманом був Я. Вишневецький.

⁴⁴⁵ Ага — старший над яничарами.

2. Самі мають поспішити якнайпрудкіше, якнайкоротшим гостинцем, не беручи перед очі зайвої дороги для своїх приватів. Бо з любові до добра і для заспокоєння Річі Посполитої мають радше приспішити свій приїзд, щоб козаки через невчасне і нешвидке прибуття на призначене місце не від'їхали або не розірвали того діла. А коли була б незгода щодо місця, призначеного в Острозі, не мають через те рвати трактату, але хай оберуть і домовляться про якесь інше добре місце, хоч би й далі на кілька миль.

3. Ідучи, по дорозі вступлять до вельможного маршалка і великого коронного гетьмана; також, коли будуть поблизу, до вельможного белзького воєводи, польного коронного гетьмана ⁴⁴⁴, і, донісши їм про те доручене діло, відберуть подальшу

інформацію, і про все домовляться як щодо майбутньої трансакції, так про спосіб пересилання листів до Львова, звідки через львівську пошту має бути присилано відомості до його королівської милості, брано резолюції й конференції. А листи до його королівської милості панове комісари мають усі підписувати. Приватних же листів ні до кого щоб не писали в тих публічних справах, також аби жоден з осіб не мав таємних конференцій з козаками, хіба що з відома і зіволення інших панів комісарів.

4. Заїхавши до Острога, вчасно дадуть знати його королівській милості про речі, які там почнуть заводитися.

5. На початку і при подальшому трактуванні тієї комісії мають зажити належної справності, вивідуючи наміри козацьких сторін, чи широ хочуть миру.

6. Спитаються — чому порушили Підгаєцьку трансакцію? Чому з татарами краї тамтешні воювали? Чому прийняли протекцію Порти Оттоманської? Чому, згідно до тих-таки Підгаєцьких пактів, не пустили старост і дідичних панів до добр? Чому Дорошенко шукав протекції його милості московського царя? Чому вняв його милості королеві титул князівства Руського? Цілковито про все говоритимуть.

7. А потім обіцятимуть генеральну амністію усім іншим їхнім виступкам або забуття всього, згідно прав року 1661 і Підгаєцької трансакції, від імені його королівської милості й Річі Посполитої і там-таки відразу те запишуть. Однак під тією умовою, щоб відступилися від тієї турецької протекції, відразу віддали до рук панів комісарів дані собі прапори й листи, а також двох свіжовзятих агів⁴⁴⁵ і на потім, коли трапиться десь узяти якихось в'язнів, то щоб відсилали до його королівської милості. А наостанок хай підтвердять те, що ніде не шукатимуть і не братимуть протекції сторонніх панів.

8. Коли запропонують, що в порушення минулої амністії деякі козаки були турбовані через наших свавільно, чи правом, або про утриманні кадуки-привілеї,— заспокоювати те звичайною справністю; обіцяти від його королівської милості, що на козацькі хутори

⁴⁴⁶ Пункт найбільших незгод, що виключав можливість порозуміння. Шляхта хотіла повернутися на свої добра, які вже були в козацькому посіданні.

⁴⁴⁷ Донація — даровизна, дарчий запис.

⁴⁴⁸ У 1669 р. помер папа Климент IX, а 1670 р. обрано папою Климента X.

⁴⁴⁹ За Гадяцькими пактами унія скасовувалася.

⁴⁵⁰ Суд у Польщі був становий: шляхта судилася за одним правом, міщани — за іншим, посполиті — ще за іншим. Козаки вимагали єдиної козацької юрисдикції.

привілеї буде скасовано, а потім на порушників амністії відпишуть постановлену екзекуцію,— це потім підтвердиться публічним правом. А з огляду на шляхетські дідичні добра не мають дозволяти ніякого відірвання⁴⁴⁶. Коли б хто з живих суцх власників отримав привілеї чи донацію⁴⁴⁷ на духовні чи його королівської милості добра, то те має бути знищено. Це все, однак, доручається вірності, похватності й справності панів комісарів.

9. Про унію й про добра, що до неї належать, так ставатимуть: перш за все відповідать, що його милість король бере заспокоєння того пункту про грецьку релігію на себе, не кажучи вже про те, що без дозволу апостольської столиці (престол незайнятий і отця святого не маємо)⁴⁴⁸, трактувати про те не може, а тепер не подає до трактування того пункту й комісарам. Але як тільки дасть Бог святого отця, тоді його милість король обіцяє все справити, буде розмова духовенства, а після того всілякі ті неузгоди заспокоються. Потім, коли цей спосіб не допоможе, то принаймні хай переконують тоді козаків, щоб як тримали нероздільно церкви, монастирі й добра, які до них належать ще перед тією козацькою війною, уніти й неуніти, то хай так лишається і тепер. Нарешті, коли б так не могло заспокоїтися, то хай уже прийшло б до того,— постановити, як записано в Гадяцьких пактах⁴⁴⁹, введено в правні книги і стверджено присягами; нехай панове

комісари пильно й обережно тут діють і пильно подбають, щоб той пункт був заспокоєний або першими двома, або в будь-який спосіб, постерігаючи, аби не було якої шкоди унії і трактат не був розірваний, не кажучи вже про те, що їхні біскупи перечать тим Гадяцьким трактатам.

10. В трибуналі, що без потреби його жадають, панове комісари відмовлять через сталі причини, адже то була б переміна стану і замість усування трудностей, які описують козаки у супліках, набули б більшої конфузії⁴⁵⁰. Бо хто б там судив, особливо шляхту з тамтих воєводств; маючи свій трибунал у Любліні, не можуть же вони ставати і справуватися в Україні перед козаками й попами! Однак, щоб могло випогодитись у тому хотінні Запорозького війська, панове комісари відповідять, що його королівська милість як присягнув дотримувати право кожному, так не хоче чинити жодного безправ'я та несправедливості й унітам і неунітам. Отож, коли панове неуніти мають якусь кривду від котрогось із панів унітів, нехай справуються про те в коронному трибуналі. Для того комісари його королівської милості, намовившись із послами Запорозького війська, опишуть спосіб, назначать особливий реєстр і визначатимуть час, щоб ті справи їхні завжди були суджені хай би через два тижні. До цих суддів поміж унітів та неунітів можуть бути допущені двоє чи троє духовних, що не будуть в унії, і стільки ж світських осіб. А ті наново допущені три або два світські (над лічбу панів депутатів ординарних, трибунальських) мають бути з добре осілої шляхти і будуть зобов'язані однією, як і коронні, присягою. Коли минуть ті два тижні, то ції духовні й світські мають від'їхати й не засідати при судженні інших справ, що будуть у коронному трибуналі, бо вони належатимуть тільки до справ, власне, поміж унітами й неунітами, а не до інших. А у Великому Князівстві Литовському ті справи належатимуть до трибуналу великого кола, до чого мають депутувати уже не духовних, а світських чотирьох осіб осілої шляхти. Така ж лічба осіб має бути допущена до засідання в трибуналі на ті справи і з боку унітів. А справи кривди мають бути суджені приватно через комісарів, поставлених від обох боків. Про те — як про число, так і про місце резиденції тих комісарів — панове комісари намовлять спосіб.

11. Вигодять і в тому проханні Запорозького війська, щоб церковні добра були вільні від хлібів, переходів і всіляких жовнірських тяжарів та обтяжень, так само, як і добра духовні римського костелу, що буде потверджено й конституцією; однак податки Річі Посполитій, згідно сеймової й повітової ухвали, повинні платити.

12. Попи щоб заживали тієї ж вольності, що й наші духовні,—

⁴⁵¹ Роботизна — панщина.

⁴⁵² Антоній Винницький був єпископом перемишлянським. На початку 1663 р. митрополитом обрано Йосипа Тукальського. Деякі єпископи (Галичини й Волині) не признали Й. Тукальського митрополитом і 19 листопада в Корсуні вибрали митрополитом А. Винницького, якого король затвердив 24 листопада 1663 р., але 4 березня наступного року визнав митрополитом Й. Тукальського. Згодом Й. Тукальського арештовано, а коли в 1665 р. звільнено, польський уряд заборонив йому називатися митрополитом, ним визнавався А. Винницький. Тільки 1668 р. константинопольський патріарх Методій затвердив митрополитом Й. Тукальського. Змагання тяглося й у подальший час, навіть після смерті Й. Тукальського.

⁴⁵³ Скрипти — писання, тексти, документи, листи.

⁴⁵⁴ Дигнітар — достойник, високий урядовець.

⁴⁵⁵ Див. приміт. 155. Крім того, П. Дорошенко вимагав повернення привілеїв, які захопив П. Тетеря, сплати тисячі червінців, які Тетеря забрав після смерті Д. Балабана. Дорошенко писав, що П. Тетеря забрав «усі права, привілеї церковні й на вольності Запорозькому війську від кількохсот літ, і давніші від королів їхньої милості наших, і від теперішнього короля й милості надані». 19 травня 1669 р. польський посол передав П. Дорошенку булаву, прапор, литаври і привілеї. Але повернено не все добро й не всі документи. У 1670 р. П. Дорошенко знову поновлює вимоги прислати привілеї, скарби, знаки, хоругви, бунчуки, гармати, намети та інші клейноди, також комісарські трансакції. Говорили про те і в Острозі.

Але поляки проти цього вже повставали, король навіть бачив у цих вимогах намагання розірвати переговори. Вимагав П. Дорошенко повернути документи і в 1671 р., але нічого так і не досяг.

⁴⁵⁶ Поссонат — правосильний.

⁴⁵⁷ Юрія Хмельницького. ~

⁴⁵⁸ Каптур, каптурні суди — суди, встановлені на час безкоролів'я.

панове комісари це дозволять, заживши заходів, тобто не мають терпіти від роботизн⁴⁵¹, кормлення псів та інших утисків.

13. Митрополічі убори, коли виявиться, що є в когось у Білій Церкві, його милість король накаже віддати. Обіцяє навіть швидко заспокоїти своєю королівською повагою і справу поміж отцем Винницьким і отцем Токальським, що заходить про Київську митрополію ⁴⁵², або ж осудить чи туди, чи сюди за належним правом. Коли б цією декларацією його королівської величності військо не задовольнилося і поставало за отцем Токальським, тоді панове комісари обіцятимуть іменем його королівської милості, що отець Винницький відступиться від своєї претензії й права на ту митрополію, і його королівська милість уважатиме за належне задовольнити його цілком чимось іншим. І панове комісари забезпечать це так, щоб на потім митрополитська елекція відправлялася згідно давніх прав і лишалася вільною, не з примусу.

14. Про академії, про школи, коли панове комісари не зможуть справити інакше, опишуть і постановлять так, як описано в Гадяцьких пактах. Навіть те застережуть, щоб у тих академіях не були й не вчилися аріяни, лютри й кальвіни, оскільки військо просить про те в своїй супліці гаряче.

15. На духовні посади, тобто єпископію, архімандрію тощо, мають бути елекції згідно давніх прав та звичаїв, що існують і досі; отримуватимуть від його милості короля потвердні привілеї, а владиками хіба шляхта має бути обирана.

16. Щодо скриптів ⁴⁵³ до канцелярій панове комісари дозволять, щоб та умова, про яку просять (коли будуть які скрипти), була записана на потонні часи, зберігаючи постановлення прав, вольностей і свобод людям грецької релігії, які не в унії, духовним і світським, не касуючи, однак, минулих мандатів, що апробовані через постанову.

17. Панове комісари обіцятимуть іменем його королівської милості про дигнітарів та земські уряди, що, як було здавна, так і тепер, його королівська милість уділятиме увагою і надасть вакантні начала й уряди добре вислуженим, також і з русі, особам грецької релігії, були б вони гідні й заслужені; та й тепер усі земські урядники з обивателів тамтешніх країв.

18. Щодо претензії, яку мають до пана Тетері ⁴⁵⁵, панове комісари відповідять, що та матерія не мала б труднити Запорозьке військо, бо коли що завинив поссонат ⁴⁵⁶ шляхтич, повинен судитися. Через письмові відповіді, дані до Запорозького гетьмана й до Хмельницького ⁴⁵⁷, вже було декларовано, щоб його покликали до генерального каптуру ⁴⁵⁸ в Короні Польській, і пан Тетеря хотів справитися і пильнував того у Варшаві, а коли того не вчинили, то самі собі винні. Від того його королівська милість і тепер дозволяє, щоб його позвали до королівського трибуналу, а інакше його королівська милість не може карати непоконаного правом, бо в тому було б порушення стану. Однак коли отримано буде декрет у трибуналі з доброї волі, його королівська милість не заборонить чинити над ним екзекуції.

19. Що ж стосується козацької* супліки, щоб їх омежити в певних воєводствах, то щодо того панове комісари його королівської милості заживуть великої справності, похvatності і старання, виводячи сильними причинами, що це буде шкідливо не лише для цілої Корони, але й самому Запорозькому війську, маючи на увазі, які від того могли б постати шкідливі загальному добру наслідки. Але оскільки те військо потребує такого виділу, щоб мати в своїх домах безпеку, то панове комісари намовлять і постановлять

забезпеку, щоб реєстрові козаки, їхні вдови або діти були там і жили, де були й жили здавна ще перед тією війною. А в домах, хуторах і своїх осідлостях мають бути вільні.

⁴⁵⁹ У тексті пропуск.

⁴⁶⁰ У козацьких вимогах стояв пункт про збереження прилучення Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними селами та землями до гетьмана й Запорозького війська, тобто до Чигрина. Це саме стосувалося м. Білої Церкви, де стояв польський гарнізон.

Щоб їх не утискував жовнір, щоб не відправляв у них становиськ, попасів, ночівель; навіть підстарости та їхні намісники щоб не доправлялися щодо них жодної юрисдикції, статей, данин або роботизн і не витягали того з них, але щоб цілком, як вільні лицарські люди, вони належали або до самого Запорозького гетьмана, або до свого старшого. Дбатимуть також, щоб козаки з дідичних, шляхетських добр, коли б які перенеслися до добр його королівської милості й Річі Посполитої [...] ⁴⁵⁹; нарешті, коли б дійшло до великих утруднень, не мають розривати згоди, не касуючи грамоти, даної Браславському воеводству.

20. Слушна річ, аби була зменшена лічба Запорозького війська. Радше нехай поставиться в числі, скільки буде намовлено; треба, щоб був щорічно писаний реєстр і його віддавати вельможним коронним гетьманам для того, щоб коронним жовнірам і Великому Князівству Литовському було звісно, хто козак, а хто підданий. А запорозький гетьман і реєстрові козаки, як це давно бувало, щоб належали до вельможних коронних гетьманів.

21. І те слушно, щоб запорозький гетьман, якого має обирати саме ж військо, не був тільки три роки. Але надалі, оповістивши його королівську милість і вельможних коронних гетьманів, оберуть чотирьох кандидатів і мають послати для потвердження до його королівської милості, від якого відберуть через комісарів клейноди, тобто хоругву, булаву й бубни. А коли б перед закінченням трьох років хотіли б гетьмана змінити через якісь слушні причини, то щоб того не чинили, а спершу нехай оповістять його королівську милість і віднесуть його письмову відповідь.

22. Панове комісари мають загострити й опишуть те, щоб Запорозький гетьман без відома його королівської милості або ж вельможних коронних гетьманів не послав до сторонніх панів жодних посилок, від них їх не приймав і не відправляв, або, коли б у наглому разі випало б прийняти якесь прислання, то щоб без відома його королівської милості або вельможних коронних гетьманів не відправляв сторонніх послів.

23. Щоб резиденція Запорозького гетьмана назавше була в Чигрині, але напереміну в Корсуні, в Каневі, або також як бувало перед тим.

24. Перебувати шляхті у добрах власних має бути вільно, а Запорозький гетьман повинен остерігати, щоб шляхта в своїх добрах мала всіляку безпеку.

25. Про прилучення до Чигрина монастиря, Білої Церкви до булави ⁴⁶⁰, також зведення залог — того не мають дозволяти панове комісари, давши сильні причини. І взагалі, оскільки Україна не може у жоден інший спосіб до решти бути в безпеці, бо вельми часті татарські наскоки або інші навали не можуть бути відлякані, то щоб фортеці були осаджені жовнірами. Дбатимуть і цілком урадять, щоб Корсунь і Канів мали залози, через що зможуть швидше давати відсіч нападам. А оскільки про виведення залози з Білої Церкви Запорозьке військо найбільше домагається тому, що жовніри наприкрюються людям, то панове комісари окреслять й уміцнять, щоб жовнір, який буде в замку, не утискував ні міщан, ні інших людей.

26. А що Запорозьке військо супроти давнього звичаю звикло, і це тільки тепер, висилати послів до його королівської милості великою купою в кількадесят осіб, через що, простуючи, звикли ті послі наприкрюватися по дорогах, ночівлях, попасах людям і часом

чинять вони шкоду, то хай панове комісари так уладнають, щоб висилали вони своїх посланців до його королівської милості не в такім великім числі.

27. Про задніпрські полки, свіжоописаний на теперішньому сеймі пункт, декларуватимуть так: хай гетьман запорозький і ціле військо постерігають, щоб нічого не діялося супроти трактату з його милістю московським царем, оскільки на тринадцять років або до постановлення вічного миру перед тими літами Задніпря повинно лишатися в утриманні його милості царя.

28. Якщо прийшло б колись до того, щоб війська його королівської милості й Річі Посполитої, згідно постановлених перед кількома літами пактів, мали злучитися з військами його милості московського царя, то пани комісари вчасно намовлять і опишуть з послами Запорозького війська спосіб, як би могли наші війська або війська його милості царя переходити без утяження й уприкрення Україні, щоб, непорядно входячи, не дали якоїсь оказії тамтешнім обивателям і військовим особам до скарг і замішання.

⁴⁶¹ Мабуть, описка. Треба Гадяцької трансакції. Про пряме відновлення Гадяцьких актів у пунктах П. Дорошенка не стояло, але всі його пункти складено на основі саме Гадяцьких статей.

⁴⁶² Йдеться про зв'язок П. Дорошенка з Турецькою Портою.

29. А що Запорозьке військо в своїх супліках, поданих на сеймі елекції і коронації його королівській милості й Річі Посполитій, вимагає, щоб Гадяцькі пакти були приведені до чинності, то панове комісари доведуть певними причинами, що того бути не може, вказуючи на те, що під час війни зі шведами козакам було дозволено так багато тільки тому, щоб були вони вірні його королівській милості й Річі Посполитій. А вони відразу, мало не в півроку, їх порушили, удалися до Москви і знову піднесли, повставши з московськими військами, руки на пана і свою вітчизну. Потім удруге, коли чинилося постановлення під Чудновом, вони самохітно відцуралися тих пактів, не потребували Руського князівства і домагалися на сеймі 1661 року, щоб те Чуднівське постановлення було потверджене публічним правом. А потім і супроти тієї Чуднівської згоди вчинили переступ, а в Підгаєцьких пактах про те не було жодної згадки. А що більше, нашо придалося все це цілому війську, коли в тих Гадяцьких пактах назначені гонори, ваканси, добра тільки приватним особам і тільки ті матимуть зиск, а не ціле військо; начебто у війську одні були ліпші, а інші поганші? Тому те чинення не тільки важке, але й не потрібне з багатьох причин, тим більше, що Задніпря відійшло дочасно в посесію його милості московського царя, як висловлено в пактах. І коли б, згідно своєї установи, мав лишатися Гадяцький трактат, це мусило б значно порушити ті пакти, що неможливо. А чи ж то не ліпше і не пожиточніше буде Запорозькому війську, коли вони нині знову в користь усього війська для підпертя своїх вольностей, прав і свобод постановлять вічний мир з комісарами його королівської величності та Річі Посполитої, що потім буде потверджене публічним правом на сеймі? Всеконечно панове комісари наляжуть на те, щоб не було потвердження тої Підгаєцької трансакції ⁴⁶¹.

30. Нарешті, його королівська милість і Річ Посполита хоча й подає панам комісарам у вищеописаних пактах конечну й достатню інформацію (про що також зобов'язуються честю, вірністю, сумлінням), однак хай міцно стоять щодо пункту про релігію, зважаючи загалом на цілість святої римської віри і церковних добр, що є в унії, як і щодо пункту про обмеження або виділення для козаків воєводств, також і в усіх інших пунктах, і, маючи перед очима честь його милості короля і цілість Річі Посполитої, щирою горливістю до добра щоб перестерігали те в усякі інші найкращі способи і на ту їхню напірну супліку не зізволяли, але заспокоювали всілякими зручними засобами. Однак дбатимуть, щоб трактату цього не розривати; можна буде подати інші способи замирення, доклавши, де можна, і його милість короля для миру і з'єднання так дуже роз'єднаних сердець. Для

віддалення ж тої бурі ⁴⁶², на яку заноситься через їхні замисли і змови, задовольнити обидва боки, як диктуватиме їм цнота, віра, любов до святої католицької віри й вітчизни. Його королівська милість і ціла Річ Посполита покладаються на справність, похvatність і побожність панів комісарів і сподіваються, що вони остережуть вірних божих слуг, що мають єдність із римським костелом, і постановлять та затвердять посідання чи відступлення Запорозького війська з пожитком не тільки для них самих, але й для цілої Річі Посполитої.

31. Безпеку панам комісарам має бути обмірковано через їхніх милостей панів гетьманів.

Місце коронної печатки під тією інструкцією.

⁴⁶³ В акті Острозької комісії, що йде далі, засвідчується: «мало не шість місяців».

Дорошенко, вичитавши ту польську інструкцію, послав у Острог третього свого посланця з вимогою собі в заклад (для безпечнішого виправлення в Острог на комісію своїх послів) з-поміж тих коронних комісарів двох каштелянів і до них ще кілька значних осіб. А коли коронні комісари не захотіли послати від себе Дорошенкові такого закладу, то й Дорошенко, не виправляючи своїх послів у Острог, писав ще раз в Острог до тих комісарів, відзиваючися, що бажає начебто відправляти й закінчити з ними комісію через свої скрипти й листи. А спершу упоминався він про те, щоб українські права й привілеї, а також військові клейноди, які забрав у минулому гетьман Тетеря і які вивезені до Польщі, були розшукані й прислані до нього, Дорошенка, в Чигрин. На цю Дорошенкову вимогу комісари затримали його посланця, не відправляючи протягом кількох тижнів, і робили це не для задоволення Дорошенкового побажання, а щоб дочекатися прибуття до себе з Умані від нового свого гетьмана Ханенка комісарів, хочучи зачати й неодмінно кінчити доручену собі комісію саме з ними. Тоді Дорошенко знову виправив від себе в Острог до польських комісарів двох значних посланців — сотника Михайла Корицького й Олександра Лішковського, але не доручив їм удаватися в комісію, тільки наказав упоминатися у тих комісарів армістиціуму на письмі, тобто такого письмового забезпечення, що з польського боку не буде на нього, Дорошенка, військового находу.

Тим часом з Умані виправлено від нового лядського гетьмана Ханенка з інструкцією до короля Михала послів Семена Богаченка, Якова Ярошенка, Романа Малюка, Івана Полтавця, Івана Завішу, Степана Білого і Василя Олексієнка з товаришами, — їх було відправлено від короля в Острог до комісарів на комісію. Тії-бо Ханенкові послі, прибувши (з пунктами його побажань) від короля в Острог, були ласкаво прийняті польськими комісарами і відразу, вступивши із ними в комісіальне діло, забавили в ньому кілька тижнів *та й* 2 вересня закінчили ту Острозьку комісію на корисних собі пактах, що детально у ній висловлені. Згадані ж Дорошенкові посланники, Корицький і Лішковський, що просили письмового перемир'я від Дорошенка, дочекавшись в Острозі комісіального висновку і хоч здалеку прислухавшись до всього тодішнього діяння, та не допросившись уже жодної відповіді від польських комісарів Дорошенку, з соромом від'їхали з Острога до Чигрина. Королівські ж комісари також, промешкавши тут на такому, як описано, торзі з Дорошенком більше чотирьох місяців ⁴⁶³, роз'їхалися, як і Ханенкові комісари, по домівках.

Дорошенко тоді до решти зрозумів з реляції вищеназваних своїх посланників, що вернулися з Острога, що знищений поляками внівець і скинутий із гетьманства, а вся

тогобічна Україна з усім Запорозьким військом лишилася вручена гетьманові Ханенку. Тому він не міг бути певний не тільки того, шкідливого для душі, гетьманського гонору, але й власного свого життя від Ханенка й поляків, тим більше, що не одержав того перемир'я на письмі, якого допрошувався в Острозі в польських комісарів. Тож він одразу вдався своїми швидкотічними посланцями до Константинополя, вивіряючи себе з усією тогобічною Україною в протекцію Оттоманській Порти й бажаючи від неї сподіваної для себе оборони від насталих тоді для нього небезпек. Порта тоді, рада будши тому Дорошенковому бажанню, вдячно прийняла його, Дорошенка, з тогобічною Україною під свою протекцію і, швидко відправивши назад його послів, виправила з ними до Дорошенка й нарошного, свого значного посла з численними й великими подарунками, даними як йому самому, Дорошенкові, так і його старшині. Той посол, прибувши в Чигрин і віддавши ті подарунки від турецького царя Дорошенку з його старшиною, потвердив його іменем свого царя на тому чигринському гетьманстві, вручивши й особно дані йому від свого царя військові клейноди і затвердивши до того йому, Дорошенкові, й всій Україні міцну оборону Оттоманської Порти від усіляких сторонніх навал. Дорошенко був щодо цього певен і вдячний і не лише прирік бути

⁴⁶⁴ Екстракт — витяг, випис із книг.

⁴⁶⁵ Подано в перекладі з польської мови. Звірено за виданням: Акти.— Т. 9.— С. 348—357.

приязливим до Порти та виконувати в усьому її веління, але й багаторазово потім став неоглядно називатися її зичливим сином.

А згадана Острозька комісія була 22 грудня того ж року апробована королівською повагою і лишилася потверджена Ханенкові сеймовою конституцією — її висловлено просторими королівськими універсалами, а саму видруковано екстрактом ⁴⁶⁴ та розіслано в усі тогобічні полки через Ханенка, обминаючи гетьмана Дорошенка. А при кінці тієї Острозької комісії, 23 грудня, споряджено, видруковано, рукою королівською підписано та печаткою коронною закріплено королівську письмову відповідь і вимовлення на Дорошенкову інструкцію, одіслану через Петрановського й Тарасенка — як сітка на влови простодушного козако-руського народу, щоб відхилився і відступився від Дорошенка.

Ота Острозька комісія зі згаданою письмовою відповіддю й вимовленням, достеменно така, друкована, тут кладеться ⁴⁶⁵.

МИХАЛ, З БОЖОЇ ЛАСКИ КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,

великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, підляський, подольський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський

⁴⁶⁶ Акти: «Тарасенко Харлам, осавул».

⁴⁶⁷ Король М. Вишневецький одружився з австрійською архікняжною Елеонорою 28 січня 1670 р.

Оголошуємо цим нашим листом усім взагалі і кожному зособна, кому про те належить знати, що в тих днях допіру прибули до нашого боку шляхетні осавули Петрановський і Тарасенко ⁴⁶⁶ — послы Запорозького городового війська, яких виправлено з суплікою та інструкцією ще на сейм, що скінчився вже кілька тижнів тому, і не тільки до нашого маєстату, але належно до сейму й цілої Річі Посполитої.

Не можемо не відзначити з жалем одне, що всі зусилля й замисли наші щодо заспокоєння України і задоволення Запорозького війська через уперту завзятість і амбіцію

однієї-другої особи дотіль не могли дійти до пожаданого кінця. Коли те військо після елекції подало на коронаційному сеймі супліку, а потім поновило в Ченстохові, перш за все воздавши подяку господові Богу при чудовному образі пресвятої найсвятішої богородиці діви Марії, там-таки, під час веселого акту нашого одруження⁴⁶⁷, при бутності найяснішої цісареві християнської її милості і багаточисленного цісарського двору, ми мали раду з панами сенаторами, що були у великому числі на той час у Ченстохові, і за визначенням сенату видали універсали на всю Україну, що оголошують про комісію. А на сеймі, що незабаром розпочався, ми призначили повагою цілого сейму комісію і послали до Острога наших і Річі Посполитої комісарів. Вельможні уроджені комісари з'їхалися туди і не могли дочекатися там послів від Запорозького війська мало не шість місяців. Вони тільки для годиться озивалися листами і заживали різних способів, які не мали в собі нічого дійового, а взагалі святобливо псували справу. Нарешті, для вигляду, що вони щось чинять, прислали спершу з листом козака Якова Корбача до Острога тільки для порозуміння, допоминаючися відомості, чи повна сила трактувати дана комісарам від нас і Річі Посполитої. Знову, повторним листом, вимагали від наших комісарів копії інструкції разом з порукою під присягою.

Після таких численних посольств і письмових відповідей, аби тим удатніше міг бути розірваний трактат, вони безпошанівно й вперто вимагали через другого козака неподобні речі, тобто обміну, визначаючи з-поміж наших комісарів уроджених хелмського й брестського каштелянів з кількома значними особами, і це супроти всілякої слушності і над звичай, що існував доти. А цього ніколи не бувало, скільки багато не траплялося трансакцій і посольств від гетьмана й Запорозького війська до найясніших наших попередників; немає також прикладу й на те, щоб козацькі послы, хоч й при найбільшому розпалі війни й розлитті крові, були затримані, або супроти міжнародного права поставилися до них по-ворожому чи мали вони бути згублені, вони завжди отримували відправу і безпечно виїздили. І хоч декларували вельможні й вроджені комісари, що повна безпека послів Запорозького війська забезпечується не тільки письмово, але навіть хотіли ствердити це своєю присягою (декларував учинити це й вельможний маршалок, великий коронний гетьман), прецінь, однаково все те нічого не допомогло.

Нарешті козацькі послы запропонували трактувати мир через листи, однак не раніше, як будуть прислані в Україну до війська привілеї й клейноди, начебто забрані супроти права уродженим Тетерею, хоч той пункт був осібно обумовлений поміж іншими в супліках Запорозького війська і належав до обговорення на комісії. Аж нарешті приїхали по кількох місяцях двоє із числа козацьких комісарів, тобто Михайло Корицький, сотник сренямський, і Олександр Лішковський, але й ці вдаватися в трактати не хотіли, твердячи, що не було їм те доручено, домагалися тільки письмового документа про перемир'я. Вони заживали всіляких фортелів на цілковите збиття тієї комісії, одне писали, а інше чинили, не зичачи миру.

Після таких численних явних доказів нещирості гетьмана війська нашого Запорозького, втративши надію, що його послы прибудуть, коли приїхали послы уродженого Ханенка, теперішнього, від нас потвердженого, гетьмана, згідно супліки його й низового Запорозького війська та поданих ними пунктів, вельможні та уроджені комісари наші прийняли, задовольнили й написали там-таки, в Острозі, всі їхні вимоги,— це потвердили всі стани Річі Посполитої на сеймі, що був недавно, за конституцією. Ці трактати мають служити не лише низовим, але й городовим козакам, і всім українним обивателям, що є під нашим пануванням, де має висвідчуватися на ділі належна цнота, віра, зичливість і щире підданство і буде дотримуватися нам та Річі Посполитій, як то

просторо висловлено в згаданій конституції і в наших універсалах, посланих через послів низового Запорозького війська.

А щоб і городове Запорозьке військо, і всі обивателі України мали достатню інформацію, ми наказали ту комісію і ту апробацію слово в слово видрукувати й видати під нашою коронною печаткою як витяг до всіх полків і до народу українного. Зміст її отакий:

**МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ**

великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, підляський, подільський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський

Ознаймовуємо цим нашим листом усіх узагалі і кожного зосібна, кому про те належить знати, що на минулому, щасливо закінченому сеймі вельможні й уроджені комісари наші й Річі Посполитої після прочитання комісії, відправленої в Острозі, подали її оригінал до актів нашої коронної метрики. А ту комісію, що служитиме Запорозькому війську, як городовому, так і низовому, під нашим пануванням, уписати до книг і з них правильно, слово в слово переписавши (також і апробацію тієї комісії, видруківану в конституції), ми наказали для відомості й досконалої інформації автентично видати до всіх полків війська нашого Запорозького і всіх українних обивателів. А та комісія сама в собі має таке:

В ім'я Бога, єдиного в святій трійці, отця, сина і святого духа. На вічну пам'ять сушим і тим, що будуть потім.

Найяснішого Михала, з божої ласки короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянтського, київського, волинського, смоленського, сіверського, чернігівського і всієї Річі Посполитої Корони Польської і Великого Князівства Литовського, ми, Станіслав Казимир Беневський, воєвода, генерал чернігівський, богуславський, носівський староста; Ян Францішек з Лубович Лубовицький, каштелян волинський, пунський, ліпницький староста; Ян П'ясочинський, каштелян хелмський; Єжи Манецький з Пігловіц, стольник київський; Стефан П'ясочинський, brasлавський, синицький староста, сеймовою повагою призначені комісари оголошуємо, що від війська його королівської милості Запорозького з Низу від свого старшого, уродженого Михайла Ханенка, і цілого війська вислані послы до нашого милостивого пана, до його королівської милості, тобто уроджені Семен Богаченко, Яків Ярошенко, Роман Малук, Іван Полтавець, Іван Завіша, Степан Білий, Василь Олексієнко з іншими товаришами. Вони, станувши біля ніг його королівської милості, нашого милостивого пана як пана свого природженого, отримали батьківську й королівську доброзичливість і були відіслані до нас, комісарів усієї Річі Посполитої, для ґрунтовної домови. Тоді ми, упевнюючи те все військо його королівської милості Запорозьке, яке є не тільки на Низу в Січі, але й у городах, забезпечуємо, що їм буде надана й стверджена на найближчому сеймі через конституцію достатня ласка його королівської милості, нашого милостивого пана.

⁴⁶⁸ Акти: «добр чи маєтків».

Особливо щоб не гинуло набоженство в церквах релігії грецької в усіх тих місцях, де тільки поширюється влада і щасливе панування його королівської милості, щоб не було

воно знищене і щоб уже не було більше жодних утисків для монастирів, церков і добр⁴⁶⁸; на тому сеймі, за знесенням з їхніми милостями отцями єпископами, як пастирями, що zostаються під пануванням його королівської милості, і з самим превелебним у бозі його милістю отцем митрополитом, учинять вони остаточну постанову, аби лишалися при тій вольності в цілості, як було перед війною і як постановлено найяснішими попередниками його королівської милості, нашого милостивого пана, щоб безпека, вольність, повага лишалися на вічні часи не тільки вищому, але й всьому духовенству.

Також стародавні військові вольності, не лише церкви грецької релігії, але також все стосовно добр, хуторів і будь-яких власних козацьких маєтків,— все буде неперушено всім узагалі й кожному зосібна.

Суди аби два судили одного, згідно прохання й супліки самих же панів послів.

Удова померлих чоловіків-козаків має бути всіляка вольність у добрах і хуторах така, якою користувалися їхні чоловіки. А коли б удова пішла заміж, то як піде за козака, заживатиме козацьких вольностей.

Також елекція гетьмана, згідно давніх звичаїв, має відбуватися так, як самі жадали — на місцях, за умовленими правами і військовими звичаями, однак з тим, щоб обраний гетьман брав на потомні часи потвердження і благословенство від його королівської милості з поприсяженням разом з полковниками й старшиною війська вірності і щоб на тому уряді не привласнював аж ніяк собі пожиттєвого права, не чинив козакам ані утисків, ані утяжень над те, що дозволяє йому його уряд, а залишався, доки хотітиме і подобатиме його військо.

Нарешті, відчиняємо дорогу військові в усіх слушних суплікаціях зараз і на потім до ласки його королівської милості, нашого милостивого пана, і всієї Річі Посполитої, обіцяючи — отримають усе, про що покірно й слушно проситимуть.

А що вже за ласкою милостивого Бога війська повертаються до його королівської милості як до пана природженого і Річі Посполитої як до своєї матері, то все те, що тільки господь Бог допустив, як спільні гріхи протягом такого довгого часу, навечно віддати в забуття і вічну непам'ять без будь-якого помислу помсти.

Потім вони прийняли через своїх послів зобов'язання на душу й сумління своє й цілого війська, що відв'язуються від усіляких протекцій сторонніх монархів, а коли б знаходилися в яких до того часу, то тих усіх навечно вирікаються і перед Богом зобов'язуються, що до них ніколи не повертатимуться.

Не мають приймати й відправляти жодних посольств без відомості найяснішого маєстату його королівської милості, нашого милостивого пана, або ясновельможних їхніх милостей милостивих панів коронних вождів; також не посилатимуть до будь-кого зі сторонніх і взагалі лишатимуться у вірності й ніколи не зміненім послушенстві його королівській милості та Річі Посполитій; повинні ставати вони і відважно, прикладом своїх предків, давати ворогові відсіч (і це супроти всякого ворога коронного та Великого Князівства Литовського), як тільки отримають розпорядження ясновельможних їхніх милостей панів коронних вождів, у повній воєнній готовності, під хоругвою, яку відібрано з рук його королівської милості, нашого милостивого пана.

А коли б зараз і на потім (чого боже збав) почалися якісь внутрішні бунти як у Січі, так і у волості, заспокоювати їх самим всіма своїми силами і не давати поширитися злу, а кожного, хто противиться тому постановленню та підданству його королівській милості й Річі Посполитій, як ворога зносити, карати і вбивати.

⁴⁶⁹ Комишина — палиця.

Щоб тим більше тішилося вольностями й ласкою його королівської милості та Річі Посполитої Запорозьке військо, запевняємо, що в домах, маєтках, хуторах козацьких

жовнір ніколи не буде ставати постоем, чи переходом, чи нічлігом, не вибиратимуть для них ні тимчасових стадій, ані зимового хліба, не чинитимуть кривди й гвалтів під загрозою карі на горло,— і це на вічні часи.

При тому булава, бунчук, печатка, комишина ⁴⁶⁹ буде віддана Запорозькому війську з майбутнього сейму, а при відданні згаданих військових клейнодів гетьман, полковники, судді, осаули і вся старшина повинні будуть виконати присягу на вірність його королівській милості й Річі Посполитій при комісарах його королівської милості.

Навзаєм також шляхетський стан і духовенство має одержати вільне повернення до добр, бо та комісія не повинна ні в чому порушувати вольності й права шляхетського стану й духовенства.

Що тільки належало до гетьманської булави Запорозького війська, його королівська милість, наш милостивий пан, і Річ Посполита апробує на майбутньому сеймі.

Це все має бути тримано вічно й непорушно, через що для пам'яті потомним наступним вікам підписали ту комісію ми, комісари його королівської милості, нашого милостивого пана і всієї Річі Посполитої обидвох народів, також і послі — комісари Запорозького війська.

Діялося в Острозі, дня другого вересня за римським календарем. Року тисяча шістсот сімдесятого

Станіслав Казимир Беневський, воевода, генерал чернігівський, богуславський, носівський староста (Місце підпису).

Ян Францішек з Лубович Лубовицький, каштелян волинський, пунський, ліпницький староста (Місце підпису).

Ян П'ясочинський, каштелян хелмський (Місце підпису).

Єжи Манецький з Пігловіц, київський стольник (Місце підпису).

Стефан П'ясочинський, brasлавський, синицький староста (Місце підпису).

Семен Богаченко, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Роман Малук, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Іван Полтавець, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Іменем усього товариства від війська його королівської милості Запорозького низового, що є при нас,

Андрій Тарасенко, писар від війська його королівської милості Запорозького низового, рукою власною.

(Місце печатки)

КОНСТИТУЦІЯ, ЩО АПРОБУЄ ТУ КОМІСІЮ. АПРОБАЦІЯ КОМІСІЇ З НАШИМ ЗАПОРІЗЬКИМ ВІЙСЬКОМ

Вдячно прийнявши супліку від нашого Запорозького війська, ми забезпечені їхньою до нас і Річі Посполитої вірою й підданством і апробуємо комісію, постановлену в Острозі через вельможних і уроджених наших комісарів, призначених повагою минулого сейму в усіх пунктах та умовах, і обіцяємо привести її до виконання, декларуючи всьому нашому Запорозькому війську, як низовому, так городовому, нашу королівську ласку, якої ми не відмовимо в усіляких слухних супліках, також апробуємо повагою теперішнього сейму на вічні часи привілей на потвердження вольності, даний із нашої канцелярії.

На що для більшої віри притискується коронна печатка. Даний у Варшаві, в понеділок, на другий день після свята святого Томашаапостола, тобто дня XXII, місяця грудня, року панського MDCLXX. Нашого ж панування другого року.

Анджей Ольшовський, біскуп хелмський і помезанський, коронний підканцлер.

При участі й керівництві превелебного в базі ксьондза Анджея Ольшовського, біскупа хелмського й помезанського, декана краківського, підканцлера коронного.

(Місце коронної печатки).

Стефан Ганкевич, секретар і писар його милості короля.

Либонь, бачимо ми й маємо певні докази про явну нещирість, власне, не так війська, як кількох старшинських осіб, що не хочуть миру для власного собі пожитку і приватного інтересу, однак тепер, за відомою Богові, польському світові і всьому Запорозькому війську нашою схильністю заспокоїти Україну, ми відразу ж після одержання інструкції, пересланої через згаданих Петрановського і Тарасенка, не гаючись, депутували превелебного в бозі ксьондза, коронного підканцлера і вельможних senatorів та коронних урядників, що перебували на той час при нашому боці, аби переговорили з тими послами Запорозького війська. Тож, зібравшись на осібну сесію, хотіли домовитися на обидва боки щодо пунктів тієї-таки інструкції. Спершу, як велить звичай і потребує того сама справа, той-таки превелебний ксьондз і вельможні наші депутати поставили вимогу, щоб Петрановський і Тарасенко показали, чи мають таку силу і дозвіл цілого війська, щоб обговорювати й обмірковувати прислані пункти. Ці послы, відповідаючи, здекларували, що їм не дано жодної влади до трактування, що доказували і свіжим листом з Чигрина під датою IX дня, місяця жовтня теперішнього року від уродженого гетьмана Дорошенка, писаним до Петрановського і вже відданим у дорозі в Межибожі. В ньому Дорошенко виразно наказує, щоб не входили в жодні трактати. То чи таким учинком щиро зичать миру? — хай розсудить кожен. Важко нам тоді, та й зараз досконало задовольнити військо в проханнях та потребах, не кажучи вже про те, що більша частина пунктів інструкції належить до сейму й цілої Річі Посполитої, а ці послы не зараз після сейму прибули. Однак, через нашу ласкавість, ми декларуємо таке щодо деяких пунктів і обіцяємо непорушно їх дотримувати:

Греко-руська релігія, як є, забезпечена давніми правами, привілеями, конституціями з безпечним набоженством і відправленням церковних обрядів, а також вольностями, що

служать руському духовному станів,— це ми поприсягали тримати ще на нашій щасливій елекції й коронації в пактах-конвентах. Так само обіцяємо нашою королівською повагою, постерігаючи, щоб не було ніякого ущербу, певно, непорушно й на майбутнє тримати, аби грецька релігія, церкви і духовні особи лишалися в тій вольності цілковито, як було перед війною і як постановлено нашими попередниками. Також обіцяємо справити, щоб за знесенням з велебними владиками був покладений кінець усім трудношам. Це ми готові були (щодо монастирів, церков, добр) виконати на недавно бутньому сеймі, коли б велебні владики були приїхали згідно Острозької комісії.

Знесення унії, або єдності з католицьким римським костелом, либонь, не належить до світської влади, отож коли б на той спосіб духовенство обох боків, яке перебуває і в унії і в дизунії, згодилося і зволило, то ми проситимемо святого отця папу, щоб для ґрунтового заспокоєння скликав синод чи колоквіум духовенства, якому ми сприятимемо з найвелебнішими й велебними нашими коронними архієпископами і єпископами всім старанням і всілякими мирними та пристойними засобами, згідно до канонів, і дбатимемо, щоб усі оказії воєн, які походять від того розрізнення поміж духовними, пролиття крові, спустошення земель знищити і привести до загального миру.

⁴⁷⁰ У 1658—1660 рр. Київська колегія сильно постраждала через військові дії: велика пожежа майже знищила її будівлі. Відбудувати Братський монастир разом з колегією взявся І. Галятовський. У 1665 р. монастир і колегію було повністю зруйновано через військові дії. У 1669 р. за відновлення колегії взявся В. Ясинський. Король Михал 25 квітня 1670 р. видав грамоту, якою повертав Братському монастиреві всі маєтки.

⁴⁷¹ Тобто умов Гадяцького договору.

Оскільки Київська академія здавна була забезпечена привілеями, то ми дозволяємо і зараз відбудувати й відновити її ⁴⁷⁰ з тимитакими вольностями і правами, остерігаючи, щоб у тій академії та інших школах не було аріян, лютеран, кальвіністів і щоб вони там не вчилися, оскільки військо про те виразно просило.

Не маємо ми жодної інформації, щоб були видані проти когось із козаків кадуки, а коли б хто й отримав їх, як супротивні праву, вольностям Запорозького війська і самій справедливості, касуємо, зносимо й декларуємо, що вони не мають нічого шкодити як особам, так і добрам.

У добрах, маєтках, хуторах, фільварках, домах та інших козацьких осідлостях як самих козаків, так і вдів, жінок, що позалишалися, має бути повне звільнення від постоїв, переходів, нічлігів, військових поборів, і в тому Запорозьке військо не може мати сумніву, бо козаки, як військові люди і здатні служити Річі Посполитій, мають заживати всіляких, які їм давно служать, зміцнених правами, вольностей без жодної перешкоди з боку державців наших королівських добр, діничних прав та їхніх намісників — і це під загрозою суворого покарання.

Будь-хто, чи приватні особи, чи саме Запорозьке військо, хто провинився доти супроти належної вірності й поприсяжених Підгаєцьких пактів проти нас і Річі Посполитої, достатньо пробачений через Острозьку комісію — ми віддали це вічному забуттю й непам'яті. Так і зараз, з любові до загального добра і для заспокоєння тамтешніх країв від урази, переступи і проґріхи, вчинені будь-ким із нашого Запорозького війська і в будь-який спосіб, віддаємо вічному забуттю й убезпечуємо, що ніхто за те не буде турбований. З тим, однак, обов'язком, висловленим у комісії, щоб від'язалися від усіляких протекцій і кореспонденцій зі сторонніми монархами і назавжди від них відреклися та довели на ділі, зобов'язавшись перед Богом, що до них на потім ніколи не повертатиметеся. Посли низового Запорозького війська прийняли це собі на душі й власне сумління.

Що ж торкається місць у сенаті для митрополита і владик, також щодо сенаторських звань, придворних і земських, то оскільки через Чуднівську трансакцію Запорозьке військо самохітно відступилося як від князівства Руського, так і від тих усіх претензій⁴⁷¹, не можна згодитися подавати жодного приводу на відділення України від Корони Польської і дозволяти те. Особливо тому, що для цього потрібно дозвіл не тільки превелебних у бозі ксьондзівбіскупів, але й вельможних світських сенаторів, які мусли б виступити з сенату, бачимо до цього ми й інші незручності — тож і ми самі не можемо того дозволити. Взагалі хочемо, щоб ті пункти, які вводять нові форми Річі Посполитої, цілком були відступлені.

⁴⁷² Улітку 1670 р. Лебель вийшов був із фортеці й почав грабувати сусідні села й містечка, було також розорено й кілька церков.

⁴⁷³ Степан Бутенко був білоцерківським полковником.

⁴⁷⁴ Польський полковник Пиво-Запольський був виправлений на Україну київським воєводою А. Потоцьким. Він мав дві тисячі війська і дався взнаки місцевому населенню. Про злочини полковника Пива в Інструкції П. Дорошенка своїм послам на польський сейм у жовтні 1670 р. писалоса таке: «Повинні щільно упоминатися як справедливості, так і слупного покарання Пива, котрий спустошив і внивець обернув все Полісся і частину України, а особливо Межигірський монастир і митрополічі та іншого духовенства добра, щоб повернуто було гармати і всю забрану ним у тому-таки Межигірському монастирі худобу».

⁴⁷⁵ У 1670 р. П. Тетеря покинув Польщу і поїхав до Ясс, де піддався під протекцію турецького султана. Помер в Андріанополі 1671 р.

Відділення воєводств і цілих провінцій до Запорозького війська неможливе й непотрібне, тож того пункту прийняти й дозволити не можемо, бо в той спосіб князівство чи Руська держава (яку дехто має на думці і до тієї цілі пристосовує всі свої ради і дії) була б установлена. Що стосується вольності добр, хуторів, домів, фільварків та інших маєтностей, то це висловлено в теперішній Острозькій комісії і того триматися Запорозькому війську. А панам власних своїх осібних добр належить жити спокійно, без пригнічення підданих і тим паче без найменшого укривдження козакам. Вони мають вільно повернутися до своїх добр, а запорозький гетьман повинен перестерігати, щоб шляхта й обивателі, духовні та світські, мали в своїх добрах усіляку безпечність.

Коли б потребували посилок від Запорозького війська супроти ворога коронного та Великого Князівства Литовського, то покладаємося на цноту того війська як вірних наших підданих, які зичать добра спільній матері вітчизні, що неліниво ставатимуть під командою свого старшого, а коли війна буде за кордоном, лишатимуться у справедливому опікуванні й нашому нагляді.

Залогу в Білоцерківській фортеці, що належить до нас і Річі Посполитої, як таку, що дуже потрібна, тим більше, що Київ ще не в нашому триманні, ми не можемо зараз випроваджувати (й оголювати фортецю) з багатьох причин. У доказ того є різні викриті зачини й оригінальні листи, які показувалися тут Петрановському і Тарасенкові й читалися ними.

Уроджений комендант полковник наш Лебель, мавши обов'язок утримати ту фортецю і, згідно даного йому розпорядження, боронити її ціною життя та своєї крові, вимовляється, що був утиснений і мусив зажити воєнних засобів⁴⁷². Він за п'ять тижнів перед тим послав до уродженого гетьмана Дорошенка і до козацьких комісарів, що були в Паволочі, щоб відізвали з міста Стецька Бутенка⁴⁷³, полковника на той час, з військом та сердюками, впровадженими до міста. Досить по-людському той-таки комендант учинив, пропонуючи сердюкам свій провіант, аби тільки вийшли з міста. Але завзятий полковник Бутенко не захотів того вчинити і взагалі потиранському, як ворог, позабивав усіх наших жовнів, що були на варті біля брами. А потім силввся підкопами здобути

фортецю, про що звеліли вельможному маршалкові й коронному гетьманові вчинити слідство.

Що ж стосується вчинку уродженого нашого полковника Пива⁴⁷⁴, то він на заклик коменданта прибув на з'єднання, коли Лизогуб із військом підступив під Білу Церкву, і не допускав протягом двох тижнів жовнів виходити з замку та збирати належне їм збіжжя. Коли той згаданий Пиво вчинив переступ супроти своїх обов'язків, а він був відправлений на оборону Полісся і тамтешніх країв, ми накажемо піддати його гетьманському суду.

Претензії до уродженого Тетері не мали б турбувати Запорозьке військо, адже було декларовано в письмових відповідях, даних запорозьким гетьманам, щоб його ще перед тим позивали до трибуналу, а потім, у безкоролів'я, до генерального варшавського каптуру. Справді ж уроджений Тетеря, будиши оповіщений, мешкав у Варшаві і хотів розгляду, мавши свою оборону, і взагалі сам жадав суду та заспокоєння тих претензій, але не міг того дочекатися. А коли цього не сталося, то не ми в тому винні, а ті, хто занехаяв і занедбав поданий собі засіб. Жоден-бо суд, ані ми, не може нікого переслідувати не викритого правом. А тепер, коли його вже немає в межах нашої держави⁴⁷⁵ і він лишається цілком під іншою юрисдикцією, важко буде вчинити йому покарання.

Що стосується Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними до нього селами та грунтами, ми дозволяємо, щоб так лишався при гетьмані і Запорозькому війську, як лишався перед тим.

Свята Софія, Печерський монастир та інші церкви в Києві і які є в інших містах повинні лишатися при своїх правах та добрах.

⁴⁷⁶ С. Величко вміщує присягу далі, під 1671 р. Й. Тукальський її виконав 1665 р., коли його випустили з ув'язнення.

⁴⁷⁷ Й. Тукальський був головним дорадником П. Дорошенка.

⁴⁷⁸ Тобто за ув'язнення в Марієнбурзі.

Елекція київського митрополита має бути відправлена так, як велють давні права й звичаї.

Не можемо при тому сховати нашого жалю щодо превелебного Йозефа Тукальського, бо він, забувши своє законне місце і присягу, публічно виконану і подану до нашої коронної метрики⁴⁷⁶, живучи в Україні з приводу Київської митрополії, став причиною злих рад⁴⁷⁷ і, мстячися за приватну свою уразу⁴⁷⁸, вигадливими способами та діями хвилює тамтешній край і Запорозьке військо, втручається в ради й військове управління, що духовному не належить, а затим відчиняє ворота до щораз гірших заворушень і непокоєнь. Тому ми нагадуємо йому, велебному Тукальському, щоб чинив згідно обов'язків свого сану і згаданої страшної присяги та відійшов від усіляких зачинів, кореспонденції зі сторонніми і рад у Запорозькому війську. Він, коли залишиться скромний, все ретельно заспокоюватиме та викаже знаки віри й своєї зичливості до нас і Річі Посполитої, дізнає слушної нашої королівської уваги й ласки.

Ми не маємо сумніву, що таку нашу декларацію все Запорозьке військо вдячно прийме і, згідно Острозької комісії, лишиться при вірності і ніколи не зміненим послушенстві нам і Річі Посполитій та даватиме прикладом своїх предків за нашу достоїнність відважну відсіч супроти кожного ворога, коронного й Великого Князівства Литовського. А ми не тільки Острозьку комісію й висловлені в ній пункти та всі давні права і вольності козацькі нерушно заховаємо, але, коли настане потреба, не утруднимся скликати сейм, щоб вигодити в усьому згідно справедливості подальшим проханням і потребам війська, якому як усім узагалі, так кожному зокрема віддаємо нашу милостиву королівську ласку. На що для кращої віри при підписі нашої руки ми наказали притиснути коронну печатку. Даний • у Варшаві, дня XXIII, місяця грудня, року господнього тисяча шістсот сімдесятого, панування нашого на другий рік.

МИХАЛ КОРОЛЬ

За управління канцелярією велебного в базі ксьондза Анджея Ольшовського, хелмського й помезанського єпископа, коронного підканцлера.

Ксьондз Станіслав Бузевський, правитель канцелярії його королівської милості.

(Місце коронної печатки)

⁴⁷⁹ Турки прибули восени 1671 р. Раніше П. Дорошенко теж просив допомоги у Туреччини, але та була зайнята війною в Західній Європі.

⁴⁸⁰ Михайло Кияшко був миргородським полковником.

⁴⁸¹ Дорошенку в цей час було не до Лівобережжя, йшлося про те, щоб утриматися в себе на Правобережжі.

Дорошенко, лишившись потверджений на тогочасному гетьманстві від Порти і чесно відпустивши султанського посла, просив через нього в Порти прислати йому янчар та про указ до кримського хана, щоб той на його бажання, як тільки виникне потреба, прислав від себе до нього орди на посилок супроти Ханенка й поляків. На це його бажання незабаром прислано до нього полк янчарів ⁴⁷⁹, а до кримського хана заслано розпорядження, щоб задовольняв його, Дорошенкові, бажання швидкою присилкою орд. Коли ж пізніше було розіслано вищезгадану Острозьку комісію з особливими королівськими універсалами (як казав і раніше) в усі українські тогочасні міста від гетьмана Ханенка, то Дорошенко, скільки міг їх досягнути, повідбирав їх усі до себе, маючи до того мало не в усіх містах схильних і зичливих приятелів, значних і шляхетних козаків Запорозького війська. Навзаєм також і Ханенкові прислано було до Умані для його охорони і для управління тодішніми українськими й коронними справами кількадесят хоругв польського війська.

Бувши зайнятий такими справами, Дорошенко занехаяв Лубенщину й інші цьогочасні міста, що притримувалися його рейменту. А гетьман Многогрішний, хочучи мати під своїм рейментом і відірвати від Дорошенкової влади геть усю цьогочасну Україну, послав від себе в Лубенщину з полком його кампанії полковника Кияшка ⁴⁸⁰. Той Кияшко, чи за гетьманським наказом, чи через своє жосткосердя та шаленство, прибувши в Лубенщину й в інші тамтешні навколишні місця, люто й по-тиранському вирубав невинних людей, що виїхали з сіл та міст за сіном і дровами, і з такою беззаконною вислугою вернувся до гетьмана Многогрішного, що його послав. Після такого вчинку Лубенщина й інші цьогочасні міста та села, що трималися Дорошенкового боку, прихилилися до гетьмана Многогрішного. А Дорошенко після того, либонь, кількаразово намагався через насланих від себе козаків й орду знову підгорнути під себе ті міста и села ⁴⁸¹, однак не досяг уже того, тільки став причиною великої пагуби людей, знищення їхнього і їхнього тягнення в бусурманську неволю.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Про королівський універсал з присягою преосвященного отця Тукальського, київського митрополита; про листовну Дорошенкову відповідь до запорожців з його вимовленнями і висловленням запорозької неправди; там-таки про роздвосення та розтроснення малоросійське; про цьогобічних гетьманів і уманського Ханенка; про шкідливі для Малої Росії Андрусівські договори; про Підгаєцькі пакти; про Острозьку комісію і про піддання його, Дорошенка, під турецьку протекцію.

⁴⁸² Універсал докладався до Острозької комісії як документ звинувачення Й. Тукальського. (Див. приміт. 452, 476, 478).

⁴⁸³ Універсал подано у перекладі з польської мови.

Року від розділення первісної тьми зі світлом 7179, а від радісного янгольського славослов'я у Віфліємі 1671. До нинішнього мого опису на цей рік нічого не відшукалося ні в козацьких літописцях, ні в коротких літописних записках. Знайшов я тільки універсал короля Михала, що містить у собі присягу преосвященного отця Йосифа Нелюбовича-Тукальського, київського митрополита. До кого ж і для чого послано той універсал, вивідатися й дошукатися я не міг. Знаю тільки те, що той універсал з присягою написано після того пункту про нього, преосвященного отця Тукальського, покладеного наприкінці вищеподаної Острозької комісії ⁴⁸² з королівською уразою, і відіслано, куди належало. Отой універсал, слово в слово, має в собі таке ⁴⁸³:

МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,
великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, подільський, підляський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський

Ознаймуємо нинішнім нашим листом усіх узагалі й кожного зосібно, кому про те належить знати, що в автентичних актах нашої коронної метрики є нижчеописаний лист, що має в собі присягу велебного отця Йозефа Тукальського, року господнього тисяча шістсот шістдесят п'ятого; виконано її у Варшаві, і має вона в собі таке:

Я, грішний Йозеф, присягаю всемогутньому Богові, єдиному у святій трійці, беручи собі в свідки найяснішу діву Марію, святих Петра й Павла, Миколу й всіх святих, що відтепер буду вірним та зичливим найяснішому Янові-Казимирові, королеві польському та шведському, моєму панові, ні з ким не матиму і в жодний спосіб не чинитиму ніяких шкідливих зачинів або будь-яких домов, як явних,

⁴⁸⁴ Очевидно-таки, з примусу. Присягу Й. Тукальський дав, коли його випускали з ув'язнення, і це було однією з умов, щоб вийти на волю. Звільнившись, Й. Тукальський і не думав виконувати свої обіцянки, через що поляки вирішили оголосити цей документ для моральної дискредитації митрополита.

так і потаємних, проти його королівської милості і моєї вітчизни, Корони Польської, та Великого Князівства Литовського, особливо з бунтівниками, заколотниками козаками, москалями або будь-яким ворогом його королівської милості і Річі Посполитої, і взагалі, що тільки знатиму шкідливого панові й вітчизні, безпрогаїно оголошу; не зйду, ані зрушуся, ані виїду будь-куди без розпорядження його королівської милості з місця, яке мені з волі й наказу його королівської милості, пана милостивого, буде визначено на

резиденцію. А оскільки ту присягу я виконав самохітно, без примусу ⁴⁸⁴ і не через що інше, тільки щоб докзати свою цноту, й віру, й зичливість до його королівської милості та Річі Посполитої, то цю присягу не буду тлумачити ніякими вимислами, а тільки так, як вона говорить. У цьому мені хай допоможе господь Бог і його найдорожча мука.

Грішний Йозеф Нелюбович-Тукальський,
року божого тисяча шістсот шістдесят п'ятого, дня двадцять дев'ятого, місяця листопада.

Згідно цього присяжного листа його милість отець ксьондз Тукальський присягнув, вклякнвши і поклавши на хреста два пальці. Цей лист з відданою присягою, достеменно, слово в слово, як є, ми наказали автентично виписати з тих-таки книг. На що притиснено й коронну печатку. Даний у Варшаві, дня двадцять четвертого місяця січня, року тисяча шістсот сімдесят першого, панування нашого другого року.

МИХАЛ КОРОЛЬ

(Місце коронної печатки)

За справою і викладом превелебного в базі ксьондза Анджеса Ольшовського, біскупа хелмського й помезанського, декана краківського, коронного підканцлера.

⁴⁸⁵ Запорожці в цей час підтримували Ханенка, бо той був їхнім ставлеником. Отже, П. Дорошенко мав чого на них уражатися й без *листа*.

⁴⁸⁶ У листі маємо всі ознаки риторичного мистецтва самого С. Величка, повторення неперевірених даних Літопису піддається сумніву щодо автентичності. Крім того, знаємо, що в цей час 22 лютого в Корсуні у П. Дорошенка зібралась рада і з тієї ради було послано протест супроти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. У протесті з'являлося, що умови Острозької комісії вводять Україну у підданчу залежність, як це було до Визвольної війни. Рада відрікалася Острозької комісії й постановляла не пускати на Україну польську шляхту. Всього цього в листі, поданім тут, нема. Але дещо передає він правильно: ставлення П. Дорошенка до Польщі і лівобережних гетьманів, оправдання, які справді висував П. Дорошенко за піддання під Порту, і негативне ставлення до Андрусівського миру. Правильно подано й ставлення П. Дорошенка до Підгаєцького трактату й до унії.

Того ж року Дорошенко, вже лишаючись під турецькою владою і бачачи двох супротивних собі гетьманів, Многогрішного в Батурині й Ханенка в Умані, тримаючи зло й на запорожців за вищезгаданий лист ⁴⁸⁵, образливо писаний до нього, так само гостро й просторо висловлюючись про неслухне через тих двох гетьманів роздвоєння й розтрощення Малої Росії і маючи щодо того підозру на них, запорожців, писав до них такий свій лист ⁴⁸⁶:

Милостивий пане Лукаш, отамане кошовий, з усім товариством низовим Запорозького війська!

Прочитавши ваш лист, писаний до мене з великим докором і докукою, я не можу й досі лишатися без сердечного жалю. На нього я, як через мій згаданий жаль, так і через постійні утруднення й неприємності, й досі утримався з належною до вас відповіддю.

Тепер, відповідаючи на ваш лист, перш за все покладу цей псаломський вислів: «Коли б ворог ляв мене — перетерпів би, а коли б ненавидів мене й обмовляв мене — сховався

б від нього». Ви ж люди однодушні, друзі мої й явні мої правдешні брати, нанесли мені таку велику печаль своїм писанням, якої ще не дізнав я навіть від головного свого ворога.

Відтак можна приписати вам невігластво, що ви, мешкаючи, як пустельні звірі, у відлеглих від своєї вітчизни низово-дніпровських лугах, тернах і вітках, нічого, що діється в світі та вашій вітчизні, досконало не знаючи, турбуєтеся тільки своїми власними промислами й утіваєте в них, як дикі вепри. Можна було б вам, порадившись зі своїми молодецькими головами і без доуки, запитати мене про те, для чого бажаю мати я під своїм рейментом обидва боки Дніпра? Учинив би вам відповідь не інакшу, тільки повну істини, що бажав того не з моєї якоїсь легковажності, але з поведінки славного, блаженної пам'яті попередника мого Богдана Хмельницького, навчився я того порядку й зичив, щоб і як за його гетьманства, так і тепер, за мого уряду, було єдине стадо і єдиний пастир. А оскільки через амбіцію декого з вашої й нашої братії важко це було вчинити інакше, то мусив я вжити для того і військових засобів, а коли й так нічого не справилося сподіваного через уперту і владолюбну людську фантазію, то мусив з немалим жалем та болем щодо роздвоєння, яке веде до більшого занепаду й нещастя вас і вашої вітчизни, стати на своїй, даній мені від Бога, як і самі пишете, позиції. Яка ж у вас правда й розум, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигрині переді мною після старого Хмельницького, гетьманів, що зичили бути єдиній пообабіч Дніпра Малій Росії, правдешньої вашої і своєї вітчизни, лишатися під одним [гетьманом] і один гуж тягти? Всі у вас невинні ті, що по той бік, який від Переяславля, як-то Сомко, Брюховецький, Суховій і теперішній гетьман Многогрішний, а вони скасували й відкинули старе козацьке право й україно-малоросійський уклад, що був не лише за Богдана Хмельницького, але й за Петра Сагайдачного та інших давніших козацьких гетьманів, задля своїх власних приватів та амбіцій, а не для всенародної та вітчизниної користі,— вони явилися начальниками великих чвар та кровопролиття. Мовчите про них, не злословите, як на мене, навіть пара супроти них не являється з ваших вуст! Відтак можна мені домислитися — сталося те із вашої мудрої ради й дозволу, що ваша єдина вітчизна розділилася навпіл і що численна братія ваша під проводом тогочасних начальників, слідуєчи норову й хотінню своїх керівників, назавжди лишилася відчужена за свого тимчасового життя від цьогобічної своєї братії, що під моїм рейментом. А коли так є запевне, як ми гадаємо, що роздвоєння вашої вітчизни сталося з вашої ради, то чого на мене гнівається? Чому тріску в моєму оці бачите, а в своєму не бачите колоди? Мусите тут признати правду, що я за те не винен, що зичив, згідно порядку Богдана Хмельницького і давніших козацьких гетьманів, заховати в себе такий же уклад і бачити Малу Росію, що пообіч Дніпра, під єдиним рейментом. Бо ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу, чого ваша милість стережіться, а чиніть правду. А що тепер казатимете і кого винуватимете, адже після підступних та злісних лядських заходів наша вітчизна розділилася й на третю частину, коли уманські, браславські й інші тамтешні козаки поставили собі в Умані нового гетьмана Ханенка, який, будиши потверджений на тому гетьманстві від короля, став уже прибиратися з поляками на крайнє розорення вашої української вітчизни й на мене? Чи ж і тут чинитимете винним мене, коли стану боронити від Ханенка предковичну столицю ваших запорозьких гетьманів і не дам йому, з божою поміччю, поганьбити мене і старожитний гетьманський уклад? І взагалі ви не тільки повинні не гніватися на мене за те, але й допомогти мені супроти того нерозумного владолюбця Ханенка, стоячи міцно, щоб порядки давніх ваших гетьманів ішли своїм ладом, без пошкодження, і щоб благочестиву греко-руську віру нашу святу не було скасовано через злісне лядське насилля і покрито унією, про що вони, поляки, здавна дбали; і Ханенко, будиши під їхньою владою, у подальшому не зможе від того відректися.

Коли ж спитаєте щодо нинішньої турецької протекції, чого прийняв її, даю таку відповідь, що не з якоїсь легковажності, але мусив те учинити з великої нужди. Самі ваші милості добре про те відаєте, що відважний ваш гетьман, а мій попередник Богдан Хмельницький з вами, добрими молодцями, при всесильній божій допомозі, а своєю мужній відвазі й хоробрості, через кілька років відсікся шаблею з великою витратою сили й кровопролиття з важкого лядського ярма, та не через яку потребу, але з доброї волі і зі здорової поради тодішньої своєї старшини, і не через що інше, а задля єдиної православної греко-руської віри, вдався під високу руку православного московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича,— чинив він це не з таким наміром, щоб єдина Мала Росія, ваша вітчизна, колись розділилася надвоє чи натроє і мала в собі двох чи трьох гетьманів, але з таким передзавзяттям та хотінням, щоб та Мала Росія, перебуваючи в єдиній нероздільності, завше мала в себе єдиного гетьмана, заживаючи в усьому своїх давніх і старожитних прав та вольностей, про що й було видано йому, Хмельницькому, потвердні грамоти його царської пресвітлості. Але тепер його царської пресвітлої величності воля й ласка до нас і вас, війська низового Запорозького, змінилася, оскільки поляки, не можучи до решти нас і вас присвоїти собі й заволодіти в інакший спосіб, удалися, не ознаймуючи нас, до трактатів з росіянами, а з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу, відступивши росіянам тими постановленими 1667 року, січня 30, в Андрусові договорами на тринадцять років завойовану з козацькою допомогою Смоленщину з усіма завойованими містами й уїздами, а саме Дорогобужем, Білою, Невлем, Себежом, Красною та іншими, що відстоять від Вітебського й Полоцького краю і від Інфлянт. Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяславля,

⁴⁸⁷ Тобто Яна Собеського.

⁴⁸⁸ Цифра — вензлик із шнурків на штанях, тут — у переносному значенні.

⁴⁸⁹ Гадати — збірна назва федерації багатьох кельтських племен, які в III ст. до н. е. переправились у Малу Азію і довго наводили страх на малоазійців. Пізніше жили в Галатії. Могутність галатів знищили римляни.

а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго. А поляки, будучи задоволені тим тринадцятилітнім Андрусівським договором і не звістивши про те мені, гетьманові, наслали відразу ж свого рейментаря Маховського з військом, вогнем і мечем воюючи й плюндруючи вашу вітчизну — Україну. Я тоді, вболіваючи і відважуючи за неї своє життя, прикликав собі в допомогу частину кримської орди з Калгою-солтаном і з нею при всемогутній божій допомозі розгромив ущент того Маховського, шкідливця й розорителя вітчизни, з його військом. Тоді хитрі поляки оголосили мені Андрусівські договори і волю пресвітлого російського монарха, в них виказану, вимагаючи від мене, щоб згодився з ними без подальшого противлення і військового опирання та підхилився під їхню владу. Побачивши ті Андрусівські договори, я, либонь, заплакав жалісним і повним туги серцем, уздрівши несподівану відміну ласки до себе і всієї цьогобічної України від православного російського монарха. Однак, не противлячись їй, радий-не-радий, мусив схилитися під їхню лядську руку і з коронним маршалком та польним гетьманом у присутності Калги-солтана постановлено було 1667 року, 19 жовтня, під Підгайцями трактат. Цей-бо трактат мало що доброго нам засвідчував у собі, однак я був упевнений тоді маршалківським і гетьманським словом, щоб виправити з Інструкцією на коронний сейм своїх послів, на якому, за сприянням того ж коронного маршалка і польного гетьмана мало зорудуватися

все бажане нашій вітчизні і вам, усьому Запорозькому війську, з потвердженням ваших давніх прав і вольностей. Але те маршалківське запевнення далеко лишилося від свого здійснення, і ласка Річі Посполитої Польської до решти знищила наші побажання. Бо коли я посилав кількаразово послів до новообраного і коронованого польського короля Михала Вишневецького з повною Інструкцією моїх і всієї вашої вітчизни побажань, то був тільки впевнений комісією та обітницями. А коли потім польські комісари з'їхалися до Острога, то всілякі й багаточисельні бажання мої, що подавав я через багаторазових своїх посланників, вони відкинули цілком і постановили ту Острозьку комісію з посланцями новопостановленого свого уманського гетьмана Ханенка, потвердили його гетьманом всієї України, а мене учинили цифрою ⁴⁸⁸. Побачивши це і не захотівши дати в наругу старожитної слави вашої, Запорозького війська, я, радий-не-радий, мусив удатися з сердечним жалем до Оттоманської Порти. Бо відаю запевне, що пресвітлий російський монарх, одступивши від нас через згадані Андрусівські договори з поляками (вони дісталися мені від поляків, і їх я посылаю вам список, щоб краще розміркували), не захотів би їх порушити на наше прохання і піти на воєнну виправу з поляками за нас, маючи більше старання заспокоїти вічним миром свої власні з ними, поляками, інтереси. І ще придивіться, ваші милості, оком свого розуму, чи Хмельниченко не через них самих, росіян, віддалився від них, адже, крім інших дій, невиносних самому йому, звелено було приданими Переяславськими статтями виступити козакам (і не бути там імені козацькому) з Бихова та з інших тамтешніх міст, куплених козацькою кров'ю і завойованих від литовської влади.

Після цих зачинів, увіч непожиточних вашій вітчизні, чи можете сподіватися надалі чогось кращого? Я — ні. І безбожні тогобічні владолюбці, галати безрозсудні ⁴⁸⁹, що з-за своїх приватів (чого жалься, боже) розідрали навпіл вашу вітчизну, роздивіться, чи довго будуть твердими у своїх житлах, правах і вольностях разом з невинними й простодушними людьми свого рейменту? Тож не я є причиною вітчизняної руїни, але подібні вашим милостям, що зичили роздвоєння її, або ті амбіціанти, які задля своїх власних приватів і швидко зникливої слави, їх я вище понайменовував, сідаючи на тогобічні гетьманства, привели ту бідну нашу вітчизну, Малу Росію, у крайній розор і до змалення людей. Але поміж тими людьми не називаю невинної душі Безпалого — першого й недовговічного тогобічного гетьмана.

⁴⁹⁰ Халастра — сволота, наволоч.

⁴⁹¹ Про реакцію на послання П. Дорошенка ми не знаємо, але хід подальших подій таки виказує недоброчинність запорожців до П. Дорошенка, принаймні супроти нього повстає навіть його колишній союзник Іван Сірко. В цей час у П. Дорошенка були змагання з поляками, Ханенком та Сірком. Кримський хан підтримував М. Ханенка, і тільки наприкінці 1671 р. до П. Дорошенка прийшла Білогородська орда, що зміцнило силу чигиринського гетьмана.

Оце роздвоєння і розстроєння нашої вітчизни нічим іншим, тільки одним, за євангельським висловом, запусінням смердить, якого не дай боже! До того ж і те зважте у себе, ваші милості милостиве панство, чи слушно буде вам, лишившись під лядською рукою, скасувати предковичну благочестиву греко-руську, яка є провідницею до вічно спасеного життя, віру й лишитися не певними свого спасіння з Ханенком після лядського насилля до унії? Чи не пожиточніше лишитися під турецькою владою при неущкоджених догматах та обрядах своєї святої віри на давніх і предковичних, вам і вашій вітчизні даних, правах та вольностях, міцно затверджених тепер од Порти? Те все подавши до розмислу вашим милостям милостивому панству, вельми прошу ваших милостей милостивого панства заховати до мене таку приязнь і любов, яку заховували до мого попередника, славного гетьмана Богдана Хмельницького, а навзаєм, декларуючи до ваших милостей

милостивого панства мою назавжди щиру зичливість та приязнь, бажаю вам-таки від господа Бога багаторічного здоров'я, щоб заживали в усьому щасливих успіхів.

З Чигрина, 11 лютого 1671 року

Вашим милостям милостивому панству всього добра зичливий приятель і брат
Петро Дорошенко,
гетьман найяснішої Порти Оттоманської
україно-малоросійський і всього Запорозького війська.

Коли був вичитаний в Запорозькій раді той Дорошковий лист, то одні з них, невігласи й п'яниці, лаяли Дорошенка і його посланця за діткливе до них у тому листі слово. А інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа. На нього кошовий отаман хотів, либонь, учинити відповідь, однак згадана запорозька халастра ⁴⁹⁰ не дозволила. Отож той посланець був відправлений від кошового до Дорошенка зі словесною відповіддю і подякою, а коли прибув у Чигрин, Дорошенко з того не побачив достеменної до себе поваги від запорожців і, поставивши це собі за зневагу від них, знову відновив у собі до них гнів та недоброчітство ⁴⁹¹.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Про безперервне озлоблення поміж козаків; про обмову Многогрішного Мокрієвичем; про взяття його, Многогрішного, з товаришами до Москви і про вічне заслання їх у різні місця; про вибрання після Многогрішного на гетьманство Івана Самойловича; про дані йому монарші статті і про його попереднє життя; про царських послів, що мали бути на царських комісіях з поляками; про Дорошенкову піджогу турків на поляків і на взяття Кам'янця-Подільського; про розгром Дорошенком Ханенка, який не пускав Дорошенка йти під Кам'янець; про взяття турками й Дорошенком Кам'янця і про турецьку ласку крем'янчанам; про від'їзд з-під Кам'янця турецьких і козацьких із Дорошенком військ та про людський жаль на втрату премічного Кам'янця; про Дорошенкове повернення з-під Кам'янця і про повітання його під Христинівкою уманцями; про простору Дорошенкову мову до уманців з ганою за їхню непостійність і з побажанням, щоб схилилися під його реймент, та про схильність до того уманців; про ласкаве відпущення уманців назад і про його прибуття у Чигрин; про втрату в Чигрині одних, а в Умані інших уманців; про встановлення уманським полковником Гродзенка і про віддачу в Чигрин Ханенчихи й Білогрудихи; про уманський гнів за те на Дорошенка і про приспання від Дорошенка в Умань двох охотницьких полків для усмирення бунтів; про нерозумний вчинок в Умані тих полковників і про їхню погибель; про піймання ордою Гедеона Хмельниченка з іншими і про відіслання його з Криму в Стамбул.

⁴⁹² У змові проти Д. Многогрішного, крім К. Мокрієвича, взяли участь П. Забіла, І. Домонтович, І. Самойлович, П. Уманець, Д. Дмитрашко-Райча і П. Рославець.

⁴⁹³ У цей час Д. Многогрішний і справді зносився з Дорошенком і не робив із того таємниці.

⁴⁹⁴ Навпаки, Многогрішний хотів, щоб Дорошенко схилився під владу царя, про це він переговори й сам Дорошенко. Правда, ходили поголоски, що Многогрішний хоче піддатися Туреччині (це сповістив полякам Ханенко, а поляки передали в Москву), але реального підтвердження не було. Про гетьманове бажання піддатися під турецького султана говорили й вороги Многогрішного, але це було, звісно, наклепом.

⁴⁹⁵ Змова відбулася без «писання» і без «монаршого указу». Участь у ній взяв і російський воєвода з Батурина Г. Неєлов. Донос на 38 пунктів Мокрієвич подав уже в Москві.

Року від покладення меж темряві 7180, а від з'явлення в світі плоттю другого Адама господи Христа 1672. Ще не задовольнила тоді свого жадання озлоба й ворожнеча, що панувала поміж козаками, ще заздрість, що жила в них, давала свої наслідки, побуджуючи одних на одних, і тим доводила вітчизну їхню Малу Росію у крайнє запустіння, бо й гетьман цьогобічний Дем'ян Ігнатович Многогрішний ледве прожив на своєму гетьманстві чотири роки, а вже його фортуна відразу, відступившись від нього, відчинила двері його ворогам на відкинення його від тієї гетьманської влади. Карпо Мокрієвич, його військовий генеральний писар, з іншими своїми товаришами ⁴⁹² провідав (чи праведно, чи неправедно), що Многогрішний начебто почав був чинити таємні кореспонденції з тогочасним гетьманом Петром Дорошенком ⁴⁹³, знамірюючись, так само, як Дорошенко, схилитися під Турецьку державу ⁴⁹⁴, і таємно засвідчив про те до монаршого престолу своїм писанням ⁴⁹⁵. Тому їхньому свідченню легко повірено і з Москви відразу ж прислано певну якусь особу

⁴⁹⁶ Многогрішного таємно вивезли з Батурина через Путивль і Севськ на Москву. Змова сталася в ніч з 12 на 13 березня (за ст. ст.). Ніякого царського посланця при цьому не було. Вже у Севськ було вислано стрілецького сотника Горюпкіна — перестріти й забрати гетьмана до Москви.

⁴⁹⁷ З К. Мокрієвичем поїхав ще протопоп С. Адамович.

⁴⁹⁸ Допити почалися 14 квітня (за ст. ст.) 1672 р.

⁴⁹⁹ Звірено за вид.: *Д. Бантыш-Каменский. Источники.*— Ч. I.— С. 234—248. Собрание.— Т. I.

⁵⁰⁰ Пропуск. Источники: «Літа 7180, травня в 25 день», тобто 1672 р.

з монаршим указом до генеральної старшини, щоб видали гетьмана Многогрішного, а на його місце поставили собі іншого гетьмана. На той указ наклепники й недруги, старшина Многогрішного, будучи тому раді, прийшли вночі в Батури́нський замок і, заставши вдома свого гетьмана Многогрішного, що був безпечний і не сподівався від них до себе жодної підступності, взяли його й віддали до рук тому посланцеві царської величності ⁴⁹⁶. Той, взявши бідного гетьмана і ще кількох значних осіб, його добрих друзів, спровадив їх до Москви. А щоб ліпше доказати про знамірену зраду, поїхав із тим монаршим посланцем і згаданий його генеральний писар Мокрієвич з товаришами ⁴⁹⁷. А коли спровадили його, Многогрішного, до Москви і розглянули вину ⁴⁹⁸, то відразу його самого з дітьми заслано до міста Архангельського, а інших до Сибіру і в інші віддалені краї на вічне заслання. А на місце Многогрішного дозволено генеральній старшині, полковникам та всьому цьогобічному Запорозькому війську вибрати собі, як казав і вище, іншого гетьмана.

Після цього монаршого дозволу й указу, коли прибув на Україну боярин, воєвода й білгородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, генеральна старшина, полковники і все військо, з'їхавшись до купи 17 червня названого вище 1672 року між Конотопом і Путивлем біля Козацької Дуброви, самохітними голосами й дозволом обрали й постановили собі гетьманом Івана Самойловича, що був при Многогрішному генеральним військовим суддею.

Той Іван Самойлович був священничий син, а в час тогочасної руїни й розору, коли багато тогочасних людей переходили для вигіднішого життя на цей бік Дніпра, то й він, Самойлович, зі своїм батьком-священником, будучи небагатий, прийшов на цей бік Дніпра і почав жити в місті Красному Колядині, а що достатньо знав козако-руське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей, то й був через те (та й писав він красно) постановлений невзабарі в час гетьманства Брюховецького в тому таки Красному Колядині сотенним писарем. Потім при сприянні Стефана Потребича-Гречаного, генерального писаря Брюховецького, вчинено його у Веприку, місті Гадяцького полку, сотником, потім переіменовано з веприцького сотництва на красноколядинське. А з красноколядинського сотництва при сприянні того-таки генерального писаря Гречаного поставлено його від Брюховецького наказним чернігівським полковником, і жив він у місті Седневі. Потім на Глухівській раді, при обранні на гетьманство Многогрішного, поставлено його, Самойловича, й генеральним військовим суддею. І нарешті, Бог йому сприяв, після взяття Многогрішного на Москву однодушним словом і голосами Запорозького війська його вибрано й поставлено біля Козацької Дуброви, як сказано про це й вище, гетьманом того всього Запорозького війська. А при цьому постановленні були споряджені і вручені тому-таки військові з усією старшиною від князя Григорія Григоровича Ромодановського з товаришами такі царської пресвітлої величності статті ⁴⁹⁹:

СТАТТІ КОНОТОПСЬКІ,

або, точніше, біля Козацької Дуброви між Конотопом і Путивлем, дані від великого государя, його царської пресвітлої величності, всеросійського самодержця при

постановленні гетьмана Івана Самойловича всьому Запорозькому війську і малоросійському народові ⁵⁰⁰

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, указав боярину, воєводі та Білогородському наміснику князеві Григорію Григоровичу

⁵⁰¹ Тобто 1672 р.

⁵⁰² Источники: «ваше святїйшество».

⁵⁰³ Інакше — Халчинський. Його пізніше вбито в Стародубі.

⁵⁰⁴ Мокрісвичем.

⁵⁰⁵ Рославцем.

Ромодановському, думному дворянинові та медінському наміснику Івану Івановичу Ржевському і дяку Афанасію Ташликову їхати в його, великого государя, Малої Росії черкаські міста, в Запорозьке військо цього боку Дніпра, й ударував, велів учинити в Конотопі раду, а на раді звелів бути пресвященному архієпископові чернігівському й новгородському Лазарю Барановичу, обозним, судьям, осаулам, полковникам, усій старшині й козакам і за їхнім правом звелів їм обрати гетьмана, кого вони поміж себе облюбують. А як виберуть гетьмана, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів вчитати на раді статті, які були дані за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, колишньому гетьману Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких, статтях, були під високою рукою його царської пресвітлої величності колишній гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. А інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити за їхнім чолобиттям тепер знову для потвердження Запорозькому війську, щоб надалі не було зради й християнського кровопролиття, як учинилося від зрадників від Івашка Виговського, від Юрашка Хмельницького, від Івашка Брюховецького та інших однопумців. А коли вони оберуть гетьмана, то їм з тим новообраним гетьманом йому, великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, його царській пресвітлій величності, і його государським дітям, великому государю, благородному царевичу і великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії великому государю, благородному царевичу і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії великому государю, благородному царевичу і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та іншим государським наслідникам учинити віру на вічне й вірне підданство за непорочною свангельською господньою заповіддю і цілувати хрест. І бути їм у нього, великого государя, його царської пресвітлої величності і його государських наслідників у вічному підданстві невідступно на колишніх правах і вольностях за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які було дано давнішому гетьманові Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську.

І в нинішньому 180 році ⁵⁰¹, 17 дня, в червні, за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, боярин, воєвода і білогородський намісник, князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами на прохання генеральних — обозного Петра Забіли з товаришами — і полковників Запорозького війська, що були при них, учинили під Путивлем і Конотопом, у Козацькій Дуброві, в кінці валу, раду і говорили на раді указ великого государя, його царської пресвітлої величності, Лазарю Барановичу, чернігівському й новгородському архієпископу, обозному, судьям, всій старшині і війську.

У нинішньому 180 році, в березні місяці в різних числах, вищеназваний архієпископ зі своїми дворовими людьми, з конюшим Яковом Хапчинським⁵⁰³ і з кухмістром Григорієм Менжинським писав до великого государя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, оголошуючи про зраду бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова за листом всієї генеральної старшини. А ви, обозний Петро Забіла і вся генеральна старшина з усім Запорозьким військом, писали зі слізним чолобиттям до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, з генеральним писарем Карпом Мокрієвим⁵⁰⁴ та стародубським полковником Петром Рословцом⁵⁰⁵ з товаришами, що ви є правдешні піддані царської величності та побачили таємне зрадницьке спілкування бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова з гетьманом того боку Дніпра Петром Дорошенком і його прошуки підданства турському султанові — він хотів тим таємним спілкуванням завести у вічну бусурманську неволю й вас, підданих великого нашого государя, його царської пресвітлої величності.

⁵⁰⁶ Василю Многогрішному.

Тоді ви, постерігаючи те й пам'ятаючи своє вірне підданство великому нашому государю, його царській пресвітлій величності, і обіцянку перед святим Євангелієм бути в повному послушенстві, взяли його, зрадника, прислали з тим вищезгаданим генеральним писарем й товаришами великому нашому государю, його царській пресвітлій величності, і били чолом, щоб великий наш государ, його царська пресвітла величність, ударував вас, вірних своїх підданих, велів учинити за вашими правами раду для обрання нового гетьмана, а на раду послати боярина та воєводу і ратних людей, а ви обіцяєтеся служити за вірним своїм і невідступним підданством, як колись, так і нині, великому государеві, його царській пресвітлій величності, і наслідникам його царської величності; і, сподіваючись на милість великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, обнадіяли через лист усіх полковників, які є на цьому боці Дніпра, що будуть у підданстві у великого нашого государя, в його царської пресвітлої величності, за вашими правами й вольностями та за Глухівськими статтями. А що була то його, Демкова, зрада великому государю, його царській пресвітлій величності, прислали на обвинувачення до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, явні свідчення про ту зраду. І, бачачи до себе вашу вірну службу та щире старання, що ви не дали тому зрадникові Демку і брату його⁵⁰⁶ з товаришами їхніми здійснити свій намислений замір, до тієї зради не пристали, не схилилися на посварні й звабні його, Демкові, слова й утвердили всьому християнському народові малоросійських міст, жителям цього боку Дніпра бути під державою великого нашого государя, його царської величності, також що не захочете до ваших смертей мати іншого государя, великий наш государ, його царська пресвітла величність, ударує милостиво й похваляє та зволяє неодмінно тримати вас у своїй государській милості; а ви будьте й надалі надійні, без усякого сумніву на його государську милість. І ударує вас колишніми вашими правами й вольностями за колишніми Глухівськими статтями, і ці права та вольності ніколи не буде порушено. А ви б колишні всі статті підтвердили, а нові статті, які будуть потрібні вам до попередніх статей, постановили б.

Тож преосвященному чернігівському й новгородському архієпископу Лазарю Барановичу, обозному, і суддям, і писарю, і полковникам, і всій старшині, й козакам говорено:

Указав великий государ, його царська пресвітла величність, обрати за їхніми правами й вольностями гетьманом, кого вони облюбують.

І обозний, і судді, і писар, і полковники, і вся старшина, й козаки обрали за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Самойловича.

І боярин, воєвода та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами веліли прочитати і закріпити попередні Глухівські статті і теперішні, які наново додано за указом великого государя. І на тих статтях гетьман і полковники, яких учинено наново, поприсягли за святою євангельською заповіддю великому государеві царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його государським наслідникам на вічне підданство, що бути їм під їхньою государською рукою невідступно.

А після того запису приведений до віри гетьман Іван Самойлович, і той запис — під статтями.

А на раді були і до статей руки приклали:

Преосвященний чернігівський і новгородський архієпископ Лазар Баранович.
Архімандрит новгород-сіверського Спаського монастиря Михайло Лежайський.

⁵⁰⁷ Написання прізвищ та імен у цьому, як і в попередніх російських документах, залишаємо без змін, виправляючи тільки правопис. Семен Адамовим — досить відомий діяч тієї епохи. Був активний за Многогрішного та Самойловича. Про нього див. р. XVII.

⁵⁰⁸ Домонтович.

⁵⁰⁹ Прокопович.

⁵¹⁰ Карпович, або Карпенко.

Ніжинський протопоп Семеон Адамов ⁵⁰⁷. Гетьман Іван Самойлович.
Обозний Петр Забіла, замість нього приклав руку його син Степан.

СУДДІ:

Іван Домонтов ⁵⁰⁸, Павел Животовський, замість нього приклав руку київський полковник Костянтин Солонина. Писар Сава Прокопов ⁵⁰⁹.

Осаул Іван Лисенко, замість нього приклав руку Юрія Гречаной. Хоружий Григорій Карпов ⁵¹⁰, бунчужний Леонтій Полуботок.

⁵¹¹ Дмитро Думитрашко-Райча був полковником у 1672—1676 рр. Засланий у Москву І. Мазепою.

⁵¹² Істочники: «Бувайло».

⁵¹³ Михайленко Павло.

⁵¹⁴ Гужель Дем'ян — полковникував у 1663—1664, потім у 1668—1673 рр.

⁵¹⁵ Дунін-Борковський Василь — пізніше генеральний обозний.

⁵¹⁶ Істочники: Макар Мрекевський, далі — Моракевський.

⁵¹⁷ Той самий, що Іван Вородій (Воробей).

⁵¹⁸ Горленко Лазар — прилуцький полковник у 1664—1668, 1672—1677, 1680—1687 рр. Виконував особливі доручення при Брюховецькому, інтригант. Його вбили власні козаки в час падіння І. Самойловича. (Див. р. XXVIII).

⁵¹⁹ Сербин Іван — полковникував у 1672—1674 рр. Убитий в Умані.

ПОЛКОВНИКИ:

Переяславський — Дмитрашко Райча ⁵¹¹, замість нього приклав руку козак його полку Кирило Бовайло ⁵¹².

Ніжинський — Филип Уманець, замість нього приклав руку писар Павел Михайлов ⁵¹³.

Полтавський — Дем'ян Гужель ⁵¹⁴, замість нього приклав руку чернігівський полковник Василей Бурковський ⁵¹⁵.

Київський полковник Костянтин Солонина.

Миргородський — Іван Дуб`яга, замість нього приклав руку писар його полку Макар Міраєвський ⁵¹⁶.

Стародубський — Петро Рославець, замість нього приклав руку писар його полку Іван Козакович ⁵¹⁷.

Прилуцький — Лазар Горленко ⁵¹⁸.

Лубенський — Іван Сербин ⁵¹⁹, замість нього приклав руку його писар Теодор Василієв.

⁵²⁰ Собрание: «Рубаник».

⁵²¹ Собрание: «Юр`я Ніколаєв».

⁵²² Собрание: «Романов» — це відомий Роман Ракушка-Романовський, якому приписують авторство Літопису Самовидця.

⁵²³ Собрание: «Забужський».

⁵²⁴ Собрание: «Процик Кульженко».

⁵²⁵ Собрание: «Мойсій Федоренко».

⁵²⁶ Собрание: «Богдан Омеляненко».

⁵²⁷ Собрание: «Матвієв», мабуть, Шендюх.

⁵²⁸ Михайленко Павло.

⁵²⁹ Собрание: «Ігуменко».

^МоТарасевич Авакум (інакше Ненада) — пізніше полковий осавул, ніжинський городовий отаман. Рід Тарасевичів вівся од гетьмана Тараса Трясила. Після Тарасенка пропуск. Собрание: «Ілько Пилипенко».

⁵³¹ Марко Барсук — пізніше став полковим суддею, а в 1676— 1678 рр. був ніжинським полковником.

⁵³² Семеонов — це Іван Косинський (Колибаба), старий вертївський сотник з 1654 р., ходив іще із І. Золотаренком на Білорусію, був тоді й наказним полковником.

⁵³³ І. Пригара — був сотником Олишівської сотні (від с. Олишівка).

⁵³⁴ Забіленко Тарас — син генерального обозного П. Забіли.

⁵³⁵ Бахмацький.

⁵³⁶ Пропуск. Собрание: «Глухівський Яков Жураховський, Корейський Мартин Мартинов».

⁵³⁷ Собрание: «Юр`я Никифоров».

⁵³⁸ Яковлев — це Василь Дейнека (Яценко), сотник у 1672—1681 рр. >..

⁵³⁹ Григорович Сава — довголітній воронізький сотник (1672— 1682 рр.).

⁵⁴⁰ Михайленко Павло.

Гадяцький — Семен Остренко, замість нього приклав руку писар його полку Степан Мокрієвич.

СТАРШИНА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Григорій Рубаний ⁵²⁰. Суддя Юрія Мокрієвич ⁵²¹. Полковий осавул Роман Романович ⁵²², хоружий Федор Забудський ⁵²³.

СОТНИКИ:

Переяславський Максим Хоменко.

Барішпульський Василей Носач.

Басанський Сава Матяшенко.

Гелм`язовський Семен Якубенко.

Кропивенський Процик Кужеленко ⁵²⁴.

Піщанський Мойсій Федесенко ⁵²⁵.

Бубнівський Богдан Омельченко ⁵²⁶.

Барішевський Павел Моркотун.

Воронківський Кирило Брайко.

Березанський Федор Бузинарський.

Золотоніський Войця Сербин.

Іркліївський Филип Андрієнко.
Домонтовський Тишко Сашченко.
Леп'явський Семен Євхименко.
Яготинський Лаврін Скоченко.

А замість них приклав руку писар того ж полку Кирило Бувайло.

СТАРШИНА НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Матвій Матвієвич ⁵²⁷.
Писар Павел Михайлов ⁵²⁸.
Суддя Федор Завадцький.
Хоружий Василей Ігуменської ⁵²⁹.
Осаул Ігнат Парпура.

СОТНИКИ:

Ніжинський Абакум Тарасов ⁵³⁰.
Носувський Артем Мартинов.
Кобизський Федор Андрієв.
Ніжинський Марко Бурсук ⁵³¹.
Вертіївський Іван Семеонов ⁵³².
Ольшевський Іван Пригара ⁵³³.
Прохірський Григорей Хоменко.
Шаповалівський Петр Павленко.
Івангородський Демко Іванов.
Мринський Кузьма Якимов.
Девицький Петр Іванов.
Борзенський Тарас Забіленко ⁵³⁴.
Бахманський ⁵³⁵ Яков Пашенко.
Конотопський Іван Жданенко ⁵³⁶.
Новомлинський Степан Федоров.
Рожественський Юрей Никифоров ⁵³⁷.
Кролевецький Василей Яковлев ⁵³⁸.
Воронезький Сава Григорієв ⁵³⁹.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Павел Михайлов ⁵⁴⁰.

- ⁵⁴¹ Собрание: «Шипаловський». Мабуть, Горобець.
⁵⁴² Собрание: «Юрасовський».
⁵⁴³ Собрание: «Говтянськіці».
⁵⁴⁴ Домонтович Петро.
⁵⁴⁵ Собрание: «хоружий Семен Жила».
⁵⁴⁶ Собрание: «хоружий Яков Александров».
⁵⁴⁷ Собрание: «Степан Силин».

СТАРШИНА ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Артем Донець.
Суддя Юрко Тоболець.
Хоружий Дорогій Петрашенко.
Осаул Леонтій Іванов.
Осаул Стецько.

СОТНИКИ:

Полтавський Гарасим Прогонської.
Старосанжарівський Павел Тарасов.
Біликівський Андрій Білокун.
Сокологурський Карп.
Переволочанський Мартин.
Опошанський Мелешко Матвієв.
Шишанський Григорей Оробець ⁵⁴¹.
Білоцерківський Іван Вергун.
Будянський Дмитрей Харченко.
Новосанжарівський Іван Труш.
Кобеляцький Грогорей Бражний.
Кишинський Михайло.
Келебердянський Яцько.
Зеньківський Левко Гаврилов.
Яресковсковсківський ⁵⁴² Левко Тарасов.
Остапівський Яков Махнов.
Готв'янський ⁵⁴³ Алексій Черкашенець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Іван Кирилов.

СТАРШИНА КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Афонасей Савенко.ж
Писар Петр Іванов Домонтов ⁵⁴⁴.
Хоружий Жила ⁵⁴⁵.
Суддя Юря Незамай.
Осаул Семен Карпов син.
Яков Александров ⁵⁴⁶.

СОТНИКИ:

Київський Федор Андрієв.
Острицький Іван Дворецької.
Гоголевський Іван Яковенко.
Козельський Гаврило Жиленко.
Бобровицький Ігнат Каленицької.
Моровський Іван Шуменко.
А замість них приклав руку писар того-таки полку Петр Іванов син Домонтов.

СТАРШИНА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Костянтин Угровецької.
Осаул Никифор Калеников.
Писар Михайло Степанов Свободецької.
Хоружий Степан Симон ⁵⁴⁷.

⁵⁴⁸ Собрание: «Филон».

⁵⁴⁹ Собрание: «Ковтуненко».

⁵⁵⁰ Собрание: «Макар Мрокевський».

⁵⁵¹ Собрание: «Уцегивицький».

- 552 Дашенко.
 553 Козакович.
 554 Юркевич.
 555 Рославець, брат полковника Рославця.
 556 Лазар Тимофієвич.
 557 Захар Степанович.
 558 Ще його звали Ісаєнок.
 559 Бирло.

СОТНИКИ:

Білоуський Павел Товстоліс.
 Слабинський Іванов Пархомов син Утвенко.
 Седнівський Михайло Савенко.
 Березанський Сава Іовенко.
 Сосницький Степан Зорченко.
 Киселівський Кондрат Бутович.
 Волинський Василей Коледа.
 Вибельський Яков Близниченко.
 Сибирезький Филип ⁵⁴⁸ Звякой.
 Городницький Гришко Романов.
 Менський Федор Ониськов.
 Столенський Филип Марков.
 Синявський Василей Марков.
 Попурницький Федор Кувтиненко ⁵⁴⁹.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Михайло Степанов син Свободецької.

СТАРШИНА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Яков Федоров.
 Писар Макар Морокевської ⁵⁵⁰.
 Осаул Єфимов Федоров
 Суддя Андрій Іванов.
 Осаул Грицько Яцькович
 Хоружий Іван Іванов.

СОТНИКИ:

Миргородський Фесько Сахненко.
 Устивицький ⁵⁵¹ Іван Майдан.
 Сорочинський Іван Барисенко.
 Хорольський Грицько Міщенко.
 А замість них приклав руку писар того-таки полку Макар Морокевський.

СТАРШИНА СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Гаврило Дощенко ⁵⁵².
 Писар Іван Козаков ⁵⁵³.
 Осаул Василей Юрев ⁵⁵⁴.

СОТНИКИ:

Стародубський Кузьма Дашкевич.
Почепський Авдій Іванов син Рословець ⁵⁵⁵.
Погарський Лазар Тимофієв ⁵⁵⁶.
Бакланський Михайло Морської.
Новгородський Захарій Степанов ⁵⁵⁷.
Шептаківський Василей Ісаєнко ⁵⁵⁸.
Мглинський Іван Берло ⁵⁵⁹.
Топальський Михайло Рубець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Іван Козакович.

⁵⁶⁰ Себестіянович Василь (Севастьянович) — за І. Виговського був полковим писарем, згодом — полковий суддя.

⁵⁶¹ Син прилуцького полковника Д. Чернявського.

⁵⁶² М. Ракович був варвинським сотником.

⁵⁶³ Варвинський сотник.

⁵⁶⁴ Інакше: Тимченко.

⁵⁶⁵ Красноколядинський сотник. Собрание: «Загурський».

⁵⁶⁶ Собрание: «Биченко».

⁵⁶⁷ Собрание: «Левко Карасенко», Карась.

⁵⁶⁸ Корибутівський.

⁵⁶⁹ Федір Василевич (інакше Громко) — пізніше роменський отаман, жив іще в 1728 р.

⁵⁷⁰ Пізніше лубенський полковник. Про нього оповідатиметься далі.

⁵⁷¹ Гаддученко.

⁵⁷² Чигринодубровський сотник. Собрание: «Дубровський Іван Луненко».

⁵⁷³ Собрание: «Юсько», тобто Юзько.

⁵⁷⁴ Сенчанський сотник (від м. Сенча). Собрание: «Дубовяченко».

⁵⁷⁵ М. Ілляшенко потім став лубенським полковником.

⁵⁷⁶ Собрание: «Сміловський».

⁵⁷⁷ Федір Василевич.

⁵⁷⁸ Андрій Ісаєнко.

⁵⁷⁹ Мокрієвич.

СТАРШИНА ПРИЛУЦЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Василей Себестянов ⁵⁶⁰.

Писар Семен Ракович.

Суддя Іван Маценко.

Осаул Григорей Чернявський ⁵⁶¹.

Хоружий Андрій Семенов.

СОТНИКИ:

Михайло Ракович ⁵⁶².

Барвінський ⁵⁶³ Іван Андрієв.

Іченський Іван Бовченко.

Сребрянський Данило Темченко ⁵⁶⁴.

Краснянський Павел Загрудської ⁵⁶⁵.

Іваницький Сава Міщенко.

Журавський Матвій Биченський ⁵⁶⁶.

Монастирський Тарасенко ⁵⁶⁷.

Карабутівський ⁵⁶⁸ Яцько Драпіка.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Семен Ракович.

СТАРШИНА ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ:

Писар Федор Василієв ⁵⁶⁹.

Осаул Микита Бурой.

Суддя Левко Свічка ⁵⁷⁰.

Осаул Яцько Лещенко.

Хоружий Матвій Гудученко ⁵⁷¹.

СОТНИКИ:

Лубенський Пасько Цупченко.

Чугриндубровський Іван Дуненко ⁵⁷².

Яблунівський Петр Ворона.

Городиський Трофим Ничипоренко.

Лохвицький Йосько ⁵⁷³ Отрок.

Сенецький Михайло Будовяченко ⁵⁷⁴.

Роменський Максимко Ілляшенко ⁵⁷⁵.

Лукомський Алексій Михайлов.

Пирятинський Гапун Забровський.

Чорноуський Лаврін Ігнатенко.

Глинський Грицько Іванов.

Смідовський ⁵⁷⁶ Леонтей Сивянченко.

Костянтинівський Іван Лубенець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Федор Василієв ⁵⁷⁷.

СТАРШИНА ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Михайло Андрієв.

Осаул Андрій Ісаєнок ⁵⁷⁸.

Суддя Єфим Вечурка.

Хоружий Андрій Метла.

Писар Степан Мокрієв ⁵⁷⁹.

⁵⁸⁰ Собрание: «Скаженоженський».

⁵⁸¹ Собрание: «Рапшевський».

⁵⁸² Кониський (інакше Кас'яненко) — помер 1682 р.

⁵⁸³ Собрание: «Филип Васютинський».

⁵⁸⁴ Самойлович, Домонтович і Мокрієвич.

СОТНИКИ:

Гадяцький Федор Донець.

Грунський Михайло Михайлов.

Кузьменський Кондрат Клименкуц.

Бурківський Андрій Ісаєнко.

Веприцький Богдан Савченко.

Котельвенський Єрема Глиносіренко.

Лютенський Іван Сканожеженко ⁵⁸⁰.

Рошевський ⁵⁸¹ Фетько Савошенко.

Комишенський Ігнат Супруненко.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Степан Мокрієв.

МІЩАНИ МІСТА НІЖИНА:

Війт Александер Цурковської.

Яков Жданов.

Бурмістр Єремій Кониський ⁵⁸².

Писар міський Филип Васутинський ⁵⁸³.

Про підданство Запорозького війська.

Бути в підданстві у великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, і в його, царської величності, благородних дітей, добровірного царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного царевича і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та їхніх государських наслідників новообраному гетьману Івану Самойловичу, обозному, суддям, писарю, полковникам, сотникам, усій старшині і всьому Запорозькому війську, людям усякого чину й віку, і черні за попередніми статтями, які постановлено при колишніх гетьманах, і за Глухівськими статтями, постановленими й ствердженими, і за обіцянкою гетьманською, всієї старшини та всього Запорозького війська, закріпленою перед святим Євангелієм і підписаною руками на тому, що ті статті самі в собі тримають.

Обозний Петр Забіла, і вся старшина, і козаки, вислухавши цю статтю, обіцялися великому государеві і його, царської величності, благородним дітям та їхнім наслідникам служити неодмінно до смерті життя свого.

2

Про мир з Короною Польською і про Київ.

Били чолом великому государю вся генеральна старшина, обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов, Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв ⁵⁸⁴, полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони знали, як учинилося постановлення миру поміж обома великими государями як царської величності, так і королівської величності, і про Київ.

За указом великого государя, його царської величності, був учинений і потверджений договір на перемирні літа через боярина й тверського намісника, князя Юрія Олексійовича Долгорукова з товаришами, також і через великих, повноважних послів королівської величності Яна Гнинського, хелмського воєводу з товаришами, а інші статті відкладено на з'їзд до 182 року ⁵⁸⁵.

⁵⁸⁵ 1674 року.

⁵⁸⁶ Пропуск заповнено за: Собрание.— Т. I.— С. 893.

⁵⁸⁷ Річка Сож була межею між Польщею та Росією. Через Сож переходив із військом седнівський сотник і прокладав нову межу. Цар посилав щодо того запит Многогрішному, і той виправдовував сотника, виказуючи польські зачіпки до розмиру.

Місто ж Київ через порушення з боку королівської величності великий государ, його царська величність, ніколи не велітиме відступити.

Обозний, і вся старшина, і козаки б'ють чолом на милість великого государя, його царської величності, що ударував і велів їм оголосити про постановлення миру і про Київ.

3

Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.

Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв,— полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством] ⁵⁸⁶, і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва,— всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

4

Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь.

Вони ж, генеральна старшина, обозний, судді, писар, і все Запорозьке військо били чолом великому государю, його царській величності, щоб той-таки новообраний гетьман без указу великого государя, його царської величності, і без поради їхньої, старшини, ні про що не писав до сторонніх монархів та до інших государів, а найбільше до Дорошенка, також не смів входити і в усні змовляння.

Великий государ, його царська величність, і тій статті вказав бути за їхнім чолобиттям.

5

Про розмову польських послів у Москві, що гетьман Дем'ян Ігнатов најжджав на численні міста у Мстиславському воєводстві по річку Сож.

Коли були у великого государя, у його царської величності, в Москві великі й повноважні послі найяснішого великого государя Михаїла, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського та інших, його королівської величності, Ян Гнинський, хелмський воєвода, з товаришами, то, будши у великого государя з боярами, думними людьми в розмові, казали, що бувший гетьман Дем'ян Ігнатов у землях

королівської величності, у Мстиславському воєводстві і в повітах Мозирському та Речицькому, наїжджав на численні міста по річку Сож ⁵⁸⁷ через три роки після Андрусівського договору. Тож, коли трапиться, що піддані великого

⁵⁸⁸ Істочники: «межеві».

⁵⁸⁹ Пропуск. Істочники: «задня того підданства турецький султан».

⁵⁹⁰ Пропуск. Істочники: «і для військ королівської величності будуть засильні».

государя, його царської величності, малоросійські жителі у землі королівської величності по річку Сож, заїхали у ті міста, то з тих міст тим людям відступити і надалі не заїжджати земель та всіляких угідь королівської величності, не чинити ніяких зачинів і зачіпок, а жити з людьми королівської величності спокійно. А для кращого справлення в рубежах великого государя, його царської величності, і великого государя, його королівської величності, призначені можливі ⁵⁸⁸ й розправні суди. Ті межеві судді, з'їхавшись у ті краї й учинивши обіцянку перед святим Євангелієм у всякій правді-істині, оглянуть межі і справедливо розсудять, як буде найкраще. Обозний, і вся старшина, й козаки постановили бути так цій статті.

6

Про Дорошенкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали.

Відомо великому государю, його царській величності, що Дорошенко, зрадивши свого государя, його королівську величність, піддався з усією купою турському султанові і починає з королівською величністю війну. І коли, від чого боже борони, той султан зі своєю силою і Дорошенко наступлять на держави королівської величності і військам королівської величності буде допомога ⁵⁹⁰, то новообраному гетьманові, всій старшині і всьому Запорозькому війську в той час аж ніяк не допомагати Дорошенкові начальними людьми чи чимось іншим і на те привести до віри начальних людей і військових, що вони самі ніякими справами не допомагатимуть Дорошенку і стримуватимуть та заборонятимуть від того і підлеглих людей своїх полків, щоб у великого государя, його царської величності, не було через те розбрату з королівською величністю.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили бути так тій статті.

7

Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив наказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускав приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служили й посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині і

всьому Запорозькому війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

⁵⁹¹ Пропуск. Істочники: «посланців Запорозького війська, київського полковника Костянтина Солонину з товаришами.

⁵⁹² Істочники: «мотчання» — тобто загайки, замешкання.

⁵⁹³ Розката — земляний вал.

⁵⁹⁴ Василь Многогрішний — брат гетьмана Дем'яна Многогрішного.

⁵⁹⁵ Ці відомості царський уряд узяв із перехоплених листів В. Многогрішного до чернігівського наказного полковника Леонтія Полуботка.

⁵⁹⁶ Полуботок Леонтій. Істочники: «Левон Полуботченко».

8

Про повноважних послів і комісарів московських і польських чи якихось інших, щоб при тих договорах і комісіях бути послам Запорозького війська.

А ще у Глухівських статтях написано: коли в царської величності учиниться комісія з будь-яким государем, чи з королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадуватиметься про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, їхнім висланим, тому що на першій комісії їхніх людей не було і від того Запорозьке військо було в немалім жалю. І великий государ указав бути їхнім військовим посланцям зі своїми, царської величності, великими й повноважними послами та комісарами на договорі при постановленні на прохання Запорозького війська цього боку Дніпра, гетьмана й усієї старшини. І за указом великого государя, його царської величності, з великими й повноважними послами, з ближнім окольничим і чебоксарським намісником Василем Семеновичем Волинським із товаришами послано на з'їзд у село Мигновичі ⁵⁹¹, а в селі Мигновичах у великих і повноважних послів з'їздів не було через те, що великі повноважні послі й комісари королівської величності, Ян Гнинський, хелмський воєвода, з товаришами, приїхали до великого государя, його царської величності, в Москву. А в Москві бояри й думні люди великого государя, його царської величності, казали, що великий государ, його царська величність, указав бути при розмові своїм, царської величності, посланцям Запорозького війська, київському Костянтину Солонині з товариством, щоб вони прослухали українські справи. І великі й повноважні послі королівської величності казали боярам і думним людям царської величності, що в них у тому немає від їхнього государя, його королівської величності, наказу і повної сили їм не дано, і через те тим посланцям бути на розмові при них, боярах та думних людях, не можна. І щоб надалі їхнім посланцям не бути на з'їздах з великими й повноважними послами через те, що зобабіч буває між великими государями в їхніх великих государських справах мовчання ⁵⁹² й неузгода. А коли будуть якісь договори чи спомин на з'їздах про малоросійські міста цього боку Дніпра, то царська величність зволить звідомлювати про те їх, Запорозьке військо, листами.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили цій статті бути так і поклялись на волю великого государя, його царської величності.

9

*Про нову розкату*⁵⁹³ в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижжі, щоб обидві були знесені.

Відомо стало нашому государеві, його царській пресвітлій величності, що бувший чернігівський полковник Васька Ігнатів⁵⁹⁴ почав робити біля Чернігова вивід і додаткові розкати, щоб відняти у ратних людей царської величності воду і учиняти всіляке ущемлення⁵⁹⁵. А сотник Чернігівського полку Левко Полуботченко⁵⁹⁶ зайняв на річці Стрижжі водяний проїзд, засипав греблею і поставив млин, а в тому місці і на тій річці млинів до цього не було.

І великий наш государ, його царська величність, звелів вам, гетьману, всій старшині і війську сказати свій, царської величності, указ, щоб той млин знести, а греблю розкопати і відновити проїзд на тій річці, як колись. А вивід і розкати біля Чернігова з тієї ж причини відломати і надалі на річках, де є до міст водяний шлях, гребель не робити, щоб через те не було ущемлення в малоросійських містах людям царської величності і водяний шлях був чистий для перевозу хлібних запасів, а про те наказати суворо.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті.

⁵⁹⁷ За Величковим нумеруванням

ст. 23.

⁵⁹⁸ Істочники: «Указав не бути компанії у гетьмана полковнику з тисячею козаків, також ні в кого із полковників».

10

Про тисячний охоцький полк компанійців Новицького, щоб його не було.

Генеральні, обозний Петр Забіла з товаришами, і полковники з військовою старшиною, і козаки казали: у Глухівських статтях, у статті 22⁵⁹⁷, написано учинити для свавільних людей полковника з малоросійських міст і щоб при ньому була тисяча чоловік реєстрових козаків, а коли від кого трапиться де і почнеться хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільців приборкувати. А зараз б'ють чолом великому государеві, щоб його царська величність ударував їх, гетьмана, полковників і козаків, указав не бути тисячі чоловік компанії полку Новицького⁵⁹⁸ через те, що від таких компаній чиниться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всілякі розори та образи.

І великий государ, його царська величність, ударував, велів бути тій статті за їхнім чолобиттям.

ЗАПИС,

за яким новообраний гетьман приведений до віри

Я, великого государя, його царської пресвітлої величності, Запорозьких військ гетьман Іван Самойлович, обозний, судді, писар, осаули, полковники, сотники зі всілякими чиновними людьми й Запорозьким військом обіцяємося всемогутньому господові Богу перед святим його Євангелієм за його непорочною заповіддю, яка в тому-таки Євангелії вказана, що їй-їй служити нам на тому великому государю царю й великому князю

Олексієві Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його добровірній
государині цариці, великій княгині Наталії Кирилівні, і його государ-

⁵⁹⁹ Пропуск. Істочники: «і воевод та ратних людей не видавати й».

⁶⁰⁰ Істочники: «Афанасії».

ським благородним дітям, великому государю й великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, і їхнім государським наслідникам правдою, й вічно, постійно перебувати у підданстві, звершувати всілякі істинні й бажані послуги його царській пресвітлій величності, не мати ніяких зносин ні з якими сторонніми государями, які не тільки перебувають у ворожнечі з його царською величністю, але і з тими государями, з якими його царська величість лишається у святій дружбі й любові, без указу й повеління його царської пресвітлої величності, та не бажати й не шукати собі, Запорозькому війську цього боку Дніпра, іншого государя, і ніякою мірою не шкодити країнам, які перебувають під державою великого государя, його царської пресвітлої величності. А коли почуємо якихось ворогів, від чого, либонь, Боже борони, польських, чи турецьких, чи кримських, чи зібрання якихось інших держав, то мені, гетьману, і всім нам стояти за достойність його царської пресвітлої величності і його государських наслідників за нашою обіцянкою, що обіцяємося нині перед цим святим Євангелієм, стояти супроти всякого їхнього государського ворога і чинити в допомогу промисел та битися, не хоронячи своїх голів до самої смерті. А де звелить його царська величість бути на своїй, великого государя, службі нам, Запорозькому війську цього боку Дніпра з військовими людьми, то нам з тим ворогом мати промисел і з тим ворогом битися, і ні в яких належних військових потребах не їхати зрадою ні в яку державу, і ⁵⁹⁹ не покинути. А мені, будучи на гетьманському уряді, і нам, начальним людям і всьому війську, посварних і бунтарських слів ні від кого не слухати і не вірити ніяким плевосіятелям, а нам також, старшині й війську, гетьмана не покинути і государському ворогові не видати. А бути нам у його царської пресвітлої величності, його царської величності, благородних дітей та в їхніх наслідників у підданстві за його, царської величності, милостивими жалуваними грамотами і за старими статтями, які дано було попереднім гетьманам, і за нашими правами та вольностями. А ті статті, що постановлено в Глухові, також і на нинішній раді при преосвященному Лазарі Барановичу, чернігівському й новгородському архієпископі, при боярині, білогородському наміснику, при князі Григорію Григоровичу Ромодановському, при думному дворянині й мединському наміснику, при Івані Ржевському та при дякові, при Офонасю ⁶⁰⁰ Тишликові, підписані руками й закріплені нашою обіцянкою перед святим Євангелієм, то всі ті статті, які названі оце вище, я, новообраний гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо, люди всілякого чину та віку, маємо втримати до своєї смерті, так як обіцяємо перед цією святою Євангелією. А коли в чому не втримаємо чи в чому намислимо переступити, то хай покарає нас на душах і тілах наших господь Бог і дітей, і наслідників наших нині й надалі на прийдешні часи ⁶⁰¹.

⁶⁰¹ Істочники подають після цього ще й таке: «А на віру присягли генеральні, котрі вибрані знову в чини: суддя Павел Животовський, писар Сава Прокопов (Прокопович.— *В. III*), осавул Іван Лисенко, Левко Черняк, хоружий Григорій Карпов (Карпович.— *В. III*), бунчужний Левонтій Полуботок, полковники гадяцький Семен Остренко та інші».

⁶⁰² Худобахольтство — низьке становище; худобахолук — робітник.

⁶⁰³ Досі Туреччина була зайнята війною в Західній Європі. Тепер вона могла звернути більшу увагу на боротьбу з Польщею. П. Дорошенко й справді настійно того домагався.

⁶⁰⁴ У Польщі в цей час панував цілковитий безлад. Король Михал не мав ніякої ваги. Весь час зривалися сейми.

⁶⁰⁵ Війська мали стягтися до Адріанополя до 23 квітня, вирушили ж звідти 22 травня, а 25 травня вирушив і сам

султан.

⁶⁰⁶ Ще на початку 1672 р. поляки знали про турецький намір із султанського листа, в якому полякам поставлено ультиматум: або залишити у спокої П. Дорошенка, або воювати.

⁶⁰⁷ Ханенко в цей час стояв у Ладжині. З ним було й польське військо.

При тому постановленні Самойловича на гетьманство старшина та військо перестереглися від Андрусівських договорів, що їх поставлено без козаків шкідливо, з роздвоєнням єдності Малої Росії, й упоминалося, що як тільки буде комісія й договори царської величності з послами й комісарами польських та інших держав і мовитиметься там про козаків, то щоб були при тому й козацькі посланці. На це прохання великий государ, либонь, дозволив бути козацьким послам при договорах і комісіях, однак лядські послани своїми підступами змінили ту монаршу волю і повернули в некорисний козакам бік, як про те сказано у восьмому пункті цих Козакодубровських чи Конотопських статей. А Самойлович, піднявшись із худобахольства ⁶⁰² до високої гетьманської влади і почавши збагачуватися, став змінювати й свою обычайність, як про те буде далі.

Того ж таки року на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти всього бажаного собі щодо тогочасної України, але в тому надія їх одурала, бо Дорошенко, будиши готовий помститися за свою образу, збудив на поляків турецьку війну ⁶⁰³, щоб ті відібрали від них Кам'янець-Подільський і відчинили тим самим собі ворота в Корону Польську; а внутрішні повстання й незгоди в Короні вже перестали бути ⁶⁰⁴, як пише й Пуфендорфій на 393 листі. Турки, будиши раді такому совіту, прибралися до війни й рушили від Константинополя й Адріанополя ⁶⁰⁵ до Кам'яня-Подільського, заславши розпорядження й Дорошенкові, щоб він злучився з козаками й турками, які були при ньому, а також з кримськими ордами і простував їм на допомогу під Кам'янець. Ляхи, довідавшись про такий турецький намір ⁶⁰⁶, наказали своєму гетьманові Ханенку ⁶⁰⁷, аби не пропустив зі своїм військом Дорошенка до турків під Кам'янець. Виконуючи те розпорядження, Ханенко виправив від себе полковника Перебийноса

⁶⁰⁸ Інші дані: Перебийніс ішов від Бершаді, і то на з'єднання з Ханенком.

⁶⁰⁹ У слободі Четвертиновці його осадив Григорій Дорошенко.

⁶¹⁰ Поляків було 6 тисяч чоловік на чолі з підляським каштеляном Радзигівським.

⁶¹¹ Це те саме Батозьке поле, де відбулася битва з поляками у Богдана Хмельницького.

⁶¹² До Кам'яня Ханенка не пустили турки, тоді він пішов під Дубно і тут почав успішну війну проти турків і татар.

⁶¹³ Хан з П. Дорошенком з'єдналися з турками 4 серпня, 5 серпня гетьман був на аудієнції в султана, 6 серпня почалася облога.

з козацьким полком ⁶⁰⁸, наказавши йому, щоб став у пристойному місці й не допустив Дорошенкові пройти з військом до Кам'яня. Довідавшись про те, Дорошенко виправив наперед частину козацького війська, яке, знайшовши в певному місці Перебийноса ⁶⁰⁹, заатакувало його. Ханенко, довідавшись про те, поспішив зі своїми козаками і з кільканадцятьма польськими хоругвами ⁶¹⁰ на рятунок Перебийносу і, либонь, оборонив Перебийноса від Дорошенкових козаків, однак себе з усім своїм військом не зміг оборонити від Дорошенка й орди. Бо коли б, оборонивши Перебийноса від оточення, ввійшов був у Ладжину, то Дорошенко й орда нічого йому не зашкодили б, але оскільки поляки й козаки, оборонивши свого Перебийноса, розсипалися з веселими після одержаної перемоги серцями по тамтешньому Батозькому полі ⁶¹¹ за Дорошенковими козаками, то не ухилювалися від взаємної собі воєнної біди. Бо на той час, у липні місяці, приспів туди сам Дорошенко з ордою і, не давши справитися полякам, за Ладжином, на Батозі, під Четвертинівкою розгромив і вирубав їх, не помилювавши при них і

Ханенкового війська, так що від Четвертенівки на добру милю до самого Ладижина нещадно рубали Ханенкове військо й поляків, не вганяючись і за здобиччю. А сам Ханенко з рештою своїх козаків та поляків заледве умкнув у Ладижин. Після ж Дорошенкового віддалення з військом від Ладижина до Кам'янця, Ханенко, не бавлячись у Ладижині, рушив зі своїм військом у Польщу для злучення з головним коронним військом і щоб подати допомогу Кам'янцю⁶¹², який хотіли рятувати від турчина. Після розгрому поляків з Ханенком протягом кількох днів на Батузькому шляху і в лісі, що його звали Києвці, лежало багато лядських шабель, панцирів і інших риштунків, докіль їх не було розібрано.

А Дорошенко після такої перемоги над Ханенком рушив, уже без перешкод, з усім козацьким та ординським військом від Ладижина під Кам'янець. Прибувши туди⁶¹³, допомагав туркам добувати Кам'янець, який, бувши уфундований від природи божою силою, здавався у людських очах геть-но нездобутим. Але що Бог захоче, те й зробить, бо той твердий град, не так від сили й ворожої зброї, як від нужди й міцного оточення, було в суботу 17 серпня добуто і захоплено під турецьку владу. А найбільше це сталося через зраду тодішнього коменданта-німчина, який, бувши підкуплений від турків великою сумою й дарами, здав Кам'янець туркам, однак,

⁶¹⁴ Цекавз — арсенал, гарматний двір. То був не комендант, а начальник польської артилерії майор Генінг. Вибух стався в день постановлений миру, запалилося 120 бочок пороху, загинуло при цьому 500—800 чоловік. Чи був Генінг підкуплений, невідомо, кажуть, однак, що він це зробив з розпуки.

⁶¹⁵ Проти величезного турецько-татарсько-козацького війська змагалося 1100 чоловік гарнізону та мешканці. Сили були надто нерівні, допомоги чекати було нізвідки. Коменданту султан подарував халата за здачу фортеці.

⁶¹⁶ На чолі з Алі-пашею, числом 15—20 тисяч.

⁶¹⁷ Султан пішов з України не відразу. Він рушив з-під Кам'янця до Жванця, а в др. пол. вересня турки заволоділи Бучачем. Загалом здалося туркам близько 30 міст і містечок. Війна закінчилася Бучацьким мирним договором, постановленим 7 жовтня (за ст. ст.) у Бучачі. За цим договором Польща зобов'язувалася сплачувати туркам упоминки в 22 тисячі золотих, віддавалося Поділля, козацькі території відступалися козакам, Ханенко позбавлявся гетьманства.

⁶¹⁸ П. Дорошенко з-під Кам'янця подався з ханом на Львів, здобув його, а звідти вернувся у Жванець, де його знову прийняв султан. Після того пішов з ханом у свої землі.

⁶¹⁹ Див. приміт. 612.

зірнувши невзбарі, що мав за зраду згубити свою голову, ввійшов до цекавзу⁶¹⁴, де була порохова казна, з запаленим гнотом і там, відіткнувши одну бочку з порохом і сівши на неї, запалив порох й пропав од того безвісти. А поляки не могли допомогти йому з остраху перед великою ворожою силою⁶¹⁵, що там була. Кам'яничани ж, здаючись турчинові, виторгували в нього собі ласку, що дано їм волю на три тижні вибиратися і виїздити з усім майном з Кам'янця, куди бажають; а хто не вибрався з Кам'янця за три тижні, той невідступно лишився під турецькою владою.

Після взяття Кам'янця турчин, лишивши в ньому значну свою залогу⁶¹⁶, відійшов сам до Константинополя, а Дорошенка з козаками й ордою відпустив додому⁶¹⁷. Поляки ж, дивлячись здала через шпари на страту свого міцного Кам'янця, оплакували ту шкоду з немалим жалем, так само нарікали вони на свою впертість та жорстокосердя, яким дуже роздратували Дорошенка і зробили його собі головним ворогом. Дорошенко, повертаючи з-під Кам'янця⁶¹⁸ з самим козацьким військом, сердюцьким і компанійським, повз Умань, оминув її і став за милю від неї під містечком Христинівкою. А татари, розлучившись з ним, Дорошенком, ще перед Уманню, пішли порожніми й дикими полями у свої країни. Уманці, довідавшись про таку Дорошенкову близькість, а свого гетьмана Ханенка не маючи вдома (був він при королі Михалі Вишневецькому⁶¹⁹, а там залишився тільки полковник Білогруд), радилися поміж себе, чи пошанувати Дорошенка своїм поклоном, чи ні. На ту раду багато хто, либонь, здригався йти з поклоном до Дорошенка за своє

колишнє до нього противенство, однак ураджено було неодмінно пошанувати його, Дорошенка, старого свого гетьмана, належним поклоном. Узявши, отож, зі свого міста достатній пісний і скоромний провіант, також усілякого хліба й різних напоїв, як духовні персони, так і

світські, значніші козаки й міщани, привітали його, Дорошенка, в його наметах в обозі під Христинівкою. Дорошенко ласкаво до них відізвався і, вчинивши їм зичливий привіт, проказав до них, уманців, довгу промову, висловлюючи й ганячи у ній їхню непостійність, що відкинулися були від нього, а Ханенка постановили собі гетьманом, що повірили й вірять облудним і нещирим лядським обітницям й забезпеченням, які ніколи не можуть бути здійснені, висловлюючи знову й те, що через лядську хитрість і підступність їхня вітчизна, Мала Росія, розділилася на три частини і безглуздо валиться на всеконечне своє запустіння трьома гетьманствами, прикладаючи їм до того приклади й візерунки зі стародавніх історій та незгод людських, як єрусалимську, що була в час крайнього запустіння й розору, грецьку, що була в час узяття турками Цариграда, та інші подібні до тих ворожнечі й неузгоди людські, а найбільше і свої українські, що свіжо тоді минули, чвари й кровопролиття з розоренням і спустошенням численних місць і людських поселень і зі всенародним великим змаленням, що найжалісніше. А на закінчення цієї просторої мови просив Дорошенко уманців, щоб, відкинувши Ханенка, свого гетьмана, й лядську протекцію, схилилися подавнішому до нього під один реймент і під турецький захисток, нітрохи не побоюючись за пошкодження своєї православної святої віри, давніх порядків, військових вольностей і всієї України. У манці вчинити це пообіцяли.

Потім, почастивавши всіх по кілька разів і затримавши деяких духовних та світських значніших осіб у себе на обіді, всіх інших відпустив до Умані. А після обіду відпустив чесно додому й тих усіх осіб, а сам із військом рушив у Чигрин на свою резиденцію, куди прибувши й поживши з півтора тижні, прислав до уманців своє розпорядження, щоб значніше уманське товариство приїздило в Чигрин начебто для якоїсь певної потреби й поради, а саме щоб приїхав полковник Білогруд, осаул Пиляй, суддя Яроватий,

⁶²⁰ Інші дані: в Умані залипалися запорожці, що були вірні Ханенку. Вони рушили до Білої Церкви, захопивши з собою тих, кого П. Дорошенко наказував скарати.

⁶²¹ Чамбул — роз'їзд.

Гродзенко та інші козаки й міщани. Коли вони прибули в Чигрин, то Дорошенко, винайшовши їм вини, звелів суддю Яроватого повісити, осаула Пиляя розстріляти, а інших, гідних карання, стратити за достойністю. Всіх же інших, невинних або винних мало, відпустив до Умані, поставивши їм полковником Гродзенка і наказавши йому, щоб покарав смертю поіменно визначених уманських людей. Гродзенко тоді з іншими уманцями, присягнувши на вірність та зичливість Дорошенкові, відкинув від себе Ханенка і лядську протекцію. Прибувши до Умані, той полковник Гродзенко звелів за Дорошенковим наказом стратити противенців його, Дорошенка, значних уманських козаків, а саме: Говора-Корсунця, Малинку та інших ⁶²⁰, а жінок, гетьманиху Ханенкову й полковникову Білогрудову, за Дорошенковим наказом відіслав у Чигрин. Все це діялось у вересні і в жовтні місяцях того-таки 1672 року.

Побачивши такий зрадницький Дорошенковий вчинок, уманці сподівалися од нього собі того ж, що сталося й вищезгаданим товаришам, тож відразу відкинули свою наречену приязнь і почали таємно вельми гніватися на Дорошенка і свого полковника Гродзенка. Коли ж Гродзенко доповів про те Дорошенкові, то Дорошенко прислав до Умані на приборкання того уманського невдоволення й бунту два охотницькі полки: один компанійський з полковником Силичичем, а другий піхотний з полковником Жеребиллом. Однак безрозумний учинок тих полковників не тільки їх самих із військом погубив, а ще

більше роз'ятрив Дорошенка і став причиною до всеконечного розору й повного запустіння всієї Умані та інших численних міст і тамтешніх повітів. Але про те буде детально оповіджено в наступному розділі.

Того ж року Гедеон Хмельниченко з ігуменом уманського монастиря Філаретом і з гетьманським братом Ханенком, зачувши про взяття Кам'янця-Подільського турчином і про Дорошенкове повернення з-під Кам'янця, боячися, щоб той не зробив їм якоїсь біди, виїхали з Умані до Києва. Але в тій дорозі несподівано взяв у свій полон, зайнявши його, Хмельниченка, з ігуменом і Ханенком у тій дорозі, один татарський чамбул ⁶²¹, що простував з-під Кам'янця непоодаль Умані і, припровадивши до Умані, виклав вимогу дати належний за них відкуп. Коли ж уманці відмовилися дати такий відкуп, то ті татари запровадили їх до Криму, а з Криму хан одіслав Хмельниченка у Стамбул, де султан і візир виказали йому пошану, і він вільно жив у своєму незмінному чернецтві в одному цариградському монастирі. А згодом через деякий час відкинув своє чернецтво, як про те буде розказано далі. Інші повідають, що Хмельниченка з ігуменом та Ханенком узято в неволю Батирча-мурзою на святого Михайла, і не раніше, і що тільки самого ігумена привозили до Умані на відкуп, якого він не одержав. А Хмельниченко при Батирчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим та до Стамбула.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Про турецьку завязіть на поляків і про головну поразку турків під Хотиним від Собеського з поляками та козаками; про смерть короля Вишневецького; про вибрання на королівство Собеського і про перший його некорисний мир із турками; про козацьке лицарство під Хотиним супроти турчина і про турецьку ярість за те на козаків із приготуванням до їхнього викоренення; про уманський бунт у Світлий понеділок і про вибиття Дорошенкових полковників та сердюків; про лядську й Ханенкову вдячність їм за те і про прислання в Умань польських хоругв; про Гродзенкову втечу з Умані до Дорошенка і про Дорошенкову лютість на уманців за їхній бунт; про нового полковника в Умані; про Ханенкове приготування йти війною на Дорошенка і про заклик до себе запорожців; про облогу Дорошенка в Стеблеві Ханенком і про поразку там Ханенка від орди й Дорошенка; про польський страх в Умані та в інших тамтешніх містах через те Дорошенкове щастя і про втечу багатьох тамтешніх людей на цей бік Дніпра в різні місця, особливо в Полтавський полк; про забиття в Лисянці того-таки літа Дорошенкового брата; про Дорошенкову злість супроти запорожців і про піймання запорожцями Мазепи; про діткливий запорозький лист до Дорошенка і про Дорошенковий та турецький гнів за те на запорожців тощо.

⁶²² Війна почалася через поляків. Вони не платили визначеної данини, не виводили залог з подільських міст, виганяли турецькі й татарські залоги, котрі були на Поділлі.

⁶²³ Це був загін Гусейна-паши чисельністю 10 тисяч. Поляки мали 30 тисяч і 4 тисячі волохів.

⁶²⁴ Це сталося у листопаді. и ..

⁶²⁵ Король Михал помер у Львові 10 листопада.

Року від осяяння небесних світил 7181, а від утілення слова божого сина 1673. Про той рік у літописцях та реєстрових козацьких записках не віднайшлося нічого більше, тільки два слова — Хотинська війна. Тож опишу виразніше про це, подаючи свій подальший виклад з Пуфендорфя. Турчин, турецька бестія, несита християнською кров'ю, завівшись минулорічним щастям — узяттям преміцного Кам'яця Подільського, — розхилив був жваві свої вуста і на це літо, щоб ковтнути інші християнські провінції, що були в Польській державі ⁶²². Він мало зважав у себе на польське лицарство і ввійшов був до Польщі на своє діло з невеликою силою ⁶²³. Але та його горда дума змінилася йому від християнського польського та козацького, Ханенкового, війська в інший, сумний бік, оскільки, як свідчить німецький історик Самуїл Пуфендорфій у своїй книзі на 394 листі, Ян Собеський, гетьман польського війська, за указом свого короля Михала Вишневецького зустрів зі своїми коронними військами того свого ворога турчина під містом Хотиним і при божій помочі зніс його вщент так, що з тридцяти й двох тисяч втекло від смерті ледве тисяча п'ятсот чоловік турків ⁶²⁴. Оця служба Собеського заробила велику в Річі Посполитій похвалу, тож було наділено його достойною винагородою, бо коли Собеський повернувся з-під Хотина до Польщі, то незабаром помер і король Михал Вишневецький ⁶²⁵, був

⁶²⁶ Даних про участь козаків у Хотинській битві, крім Величкових, нема.

⁶²⁷ Турки ще не мали наміру йти на Україну. Це сталося пізніше.

⁶²⁸ Тобто на другий день Великодніх свят.

начебто отруений, як ходила поміж народом поголошка, при найсвятішому таїнстві. А після смерті Вишневецького, в наступному 1674 році, як пише там-таки Пуфендорфій, вибрано й короновано на польське королівство гетьмана Яна Собеського, що писався в

королівському титулі Яном Третім. Той король постановив був із турками такий мир, що туркам, які володіють узятим Кам'янцем, поляки мали платити ще річну данину, однак той договір перемінився на інакший, як про те буде оповіджено далі.

При поразці турків від Собеського під Хотином хоч і небагато було козацького, Ханенкового, війська, як явилось з розповіді старих козаків, що там були, однак вірною своєю службою полякам та лицарським серцем виявили вони Короні Польській значну вислугу і при перемозі турків були їм найголовнішими супротивниками⁶²⁶. Від того турчин роз'ятрився не так на поляків, як на козаків⁶²⁷ і відразу почав готуватися й прибирати способу на помсту їм за таку свою велику кривду, а особливо уражався він на тих козаків, які, лишаючись із Ханенком при Короні Польській, зовсім не хотіли бути при Дорошенку і лишатися з ним під Турецькою державою.

Либонь, я написав був з початку цього розділу, що більше нічого не знайшлося в козацьких літописних записках, окрім двох слів — Хотинська війна, про яку описав тут вище з Пуфендорфія, однак, написавши це, знайшов у козацьких літописцях ще таке про уманські й Дорошенкові з Ханенком дії. Того 1673 року, в понеділок світлоурочистого господнього воскресіння⁶²⁸, коли з Умані вибиралася в уманське передмістя процесія з великою силою люду до церкви Воскресіння господнього, то в тій процесіальній компанії були й вищезгадані Дорошенкові охотницькі полковники Силич і Жеребило. А коли після тієї процесії й божої служби люди розійшлися у свої домівки, то полковників з іншими значними уманськими людьми було затримано братією й титарями згаданої

⁶²⁹ Гнат Макуха був у М. Ханенка білоцерківським полковником.

Воскресенської церкви на братський обід, який протягся був аж до полудня й далі. А як на тому обіді люди, які там були, підпивали зі згаданими полковниками, так і в своїх домівках господарі, обідавши, не обійшлися без хмелю. Коли ж підпили Дорошенкові полковники їхали з того братського обіду в Умань на свої квартири, то один з них, компанійський Силичич, потрутив конем на вулиці одного чи двох також підпилих чоловіків. За це інші люди, збоку, підпили також, почали його лаяти, тоді він одразу кинувся на них із канчуком чи шаблею. Підпили люди, побачивши те з усіх вулиць і завулків, одразу запалилися великим вогнем гніву і, схопившись хутко за дрюччя, кинулися на тих полковників. Полковники, побачивши ту на себе біду, розрізнилися. Жеребило подався вбік і сховався від убивства, а Силичич замкнувся в одному будинку на передмісті і хоча відстрілювався від людської навалності, однак не оборонився, його було забито з людьми, що були при ньому. Потім в Умані вдарено в дзвони на гвалт, і вся цілком Умань розгорілася лютим вогнем на Дорошенкових компанійців і сердюків. Побачивши це, компанійці добралися до коней і розпорхнулися зі своїх квартир, кому Бог зволив уникнути тодішньої своєї смерті. А сердюки, збігшись до купи, либонь, добре боронилися супроти шаленої людської навалності, однак проти незмірної сили не могли оборонитися і всі були вибиті не без шкоди й для уманців. А полковника Жеребила на другий день знайдено і відіслано живцем до поляків та Ханенка. Поляки й Ханенко, будвши вдячні на таку схильність уманців, відразу прислали до Умані кільканадцять хоругов польського війська для оборони її від находу, коли б був, Дорошенкових військ. Гродзенко ж, уманський полковник, скоро побачив вогонь всенародної уманської ярості й вибиття Дорошенкових сердень, і сам, засумнівавшись, що вціліє через погублення з Дорошенкового наказу вищеназваних уманських козаків, усівшись на коні, відразу втік із Умані до Дорошенка. Коли ж Дорошенко дістав з його звіту цілковиту відомість про всі уманські події, знітився серцем і душею і, давши знати про те туркам, почав і сам готуватися до помсти уманцям за те тиранство.

Уманці також, побачивши втечу свого полковника Гродзенка, відразу поставили собі на його місце полковником Яворського — значного військового товариша. А Ханенко в Польщі розмірковував, як прогнати Дорошенка з гетьманства і відшукати свою дружину, взяту з Умані до Дорошенка. Він писав до Запорозької Січі, просячи собі в допомогу війська і обіцяючи йому за труди платню з королівської казни. Військо ж Запорозьке, будучи тоді в гніві й розладі з Дорошенком, як вище писав, легко схилилося до Ханенкового бажання і виправило в допомогу до нього, Ханенка, певну частину свого війська з двома полковниками, тобто з Макухою⁶²⁹ й Суховієм, тим, який у минулі літа підняв був свавільно свої «роги» на Гадяцьке й Чигринське гетьманства.

⁶³⁰ Інші дані: Ханенко під Чигирин не ходив. Він стояв спершу на Поліссі біля Корця, потім пішов до Києва, ще потім зайняв острів між Чорториєм та Дніпром. За дозволом І. Самойловича пішов на Запорожжя. Під Чигирин підходив Г. Макуха.

⁶³¹ Тут, очевидно, змішано дані про змагання, що відбувалися раніше під Стеблемом з Суховієм. Бій М. Ханенка з П. Дорошенком під Стеблемом інші джерела не potwierджують. М. Костомаров, однак, приймає Величкові дані як можливі.

⁶³² У тексті пропуск.

⁶³³ Це сталося уже в 1674 р., в лютому. В цей час на Правобережжя рушило військо Ромодановського й Самойловича і почало прихилити до себе правобережні міста. Деякі міста здавалися добровільно. П. Дорошенко був сильно притиснений.

⁶³⁴ Григорія Дорошенка, який втік сюди після битви біля Медвина. Були з ним і татари. Населення повстало проти татар, зв'язали Г. Дорошенка, але не вбили, і відправили 4 березня до Переяслава.

⁶³⁵ Звістка іншими джерелами не potwierджується.

⁶³⁶ З І. Мазепою було 9 татар і 15 невільників, але не запорожців, а мешканців лівого боку Дніпра. І. Мазепа був тоді в П. Дорошенка за генерального писаря.

⁶³⁷ То були запорожці на чолі з І. Сірком. І. Мазепу зловили запорозькі товариші О. Борода і брати Темниченки. Але це вже події 1674 р.

Коли вони прибули в Польщу до Ханенка, то Ханенко, взявши ще й польського війська кількадесят хоругв і скупивши до себе козаків свого рейменту, рушив на Дорошенка під Чигрин⁶³⁰. Дорошенко, завчасу провідавши про той Ханенковий намір, послав свого швидкого гінця до Криму, просячи хана прислати в допомогу проти Ханенка й поляків орди. Хан, виконуючи Дорошенкове прохання, відразу виправив кількадесят тисяч орди з одним солтаном, але Дорошенко, не чекаючи тієї орди і не хочучи підпустити Ханенка близько до Чигрина, рушив із самими козаками свого рейменту й охотницькими полками супроти нього, Ханенка. Коли ж убрався він у місто Стеблів⁶³¹, який від Чигрина за [...] ⁶³² миль знаходиться, то приспів туди відразу зі своїм військом Ханенко, обложив у Стеблеві Дорошенка та почав міцно його добувати. В цьому промислі під Стеблемом Ханенко забавив кілька днів і вже був близько такого щастя, що міг дістати Дорошенка в Стеблеві та загарбати його в свої руки. Але відразу те його щастя відмінилося, оскільки наспів до Стеблева солтан з кримськими ордами і, несподівано вдаривши разом з Дорошенком, що виїхав зі Стеблева, розбив його ущент, так що мало поляків і Ханенкових козаків врятувалося від смерті, а сам Ханенко, не тікаючи вже в Польщу, побіг із Суховієм та іншими запорожцями до Запорозької Січі, а з Запорожжя по якомусь часі удався на цей бік Дніпра до гетьмана Самойловича і після висловлення від нього до себе поваги почав жити в Козельці чи в Лохвиці.

Поляки, побачивши такі Дорошенкові гаразди, також і уманці та інші вперті козацькі міста Ханенкового рейменту, впали в немалий страх та боязнь і мусили сподіватися близької біди та всеконечного свого згину та запустіння від турків, що їх незабаром і наспіло, як про те буде висловлено в наступному розділі й році. Тож багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст не дочекувались уже тієї біди, покинули з великим жалем свої красні житла, угіддя й всілякі достатки і того 1673 року перейшли на

цей бік Дніпра й поселилися та почали жити по різних місцях, а найбільше в Полтавському полку і на дніпровому Побережжі.

Того ж літа⁶³³ після описаного вище уманського бунту й лисянці, наслідуючи їхню сваволу та ще більше роздратовуючи на свою голову Дорошенка, забили на якісь сварки й причини у себе його, Дорошенкового, брата⁶³⁴. Ужалившись і розгнівавшись на те, Дорошенко видав був Лисянку з головою турчинові, і турчин, кинувшись на знищення її, рушив був зі всією потугою свого війська на неї, але, не дійшовши Лисянки через тодішні перепони, сплюндрував Ладижин, Умань та інші тамтешні міста, як про те буде описано в наступному році й розділі.

Додається тут ще й те, що в тому ж 1673 році Дорошенко, маючи гнів на запорожців і хочучи на них помститися за колишні вищезгадані докори собі від них і доуку, наказав старшинам свого рейменту пильно доглядатися того, що коли запорожці прибудуть із Січі і в чомусь провиняться, то щоб їх ув'язнювали й присилали в колодках до Чигрина⁶³⁵. Це швидко й учинено, оскільки за півтора чи за два місяці прислано їх (виявилися вони з малими винами) з різних міст до Чигрина кільканадцять чоловік. Їх Дорошенко, не караючи в себе згідно справедливості, позабивав у міцні колодки і послав був у подарунок своєму тодішньому другові, кримському ханові, через ротмістра своєї надвірної хоругви Івана Мазепу, а давши йому про той подарунок листа до хана, звелів провадити тих запорожців степом поодаль дніпрового берега до Очакова через Інгул й Бог, а з Очакова до Криму. Мазепа тоді, згідно даної йому від Дорошенка інформації, виконував той наказ, простуючи через Інгул до Очакова, однак Бог діє не за людським хотінням і не допустив тим запорожцям, посланим у бусурманську неволю, бути несправедливо туди відведеними. Бо запорозький чамбул⁶³⁷, натрапивши на тому Інгулі на Мазепу з невільникими, згаданими запорожцями, взяв їх і припровадив повністю до Сірка, тоді вже кошового отамана, в Січ.

⁶³⁸ Тут неточність. І. Самойлович, довідавшись про таку пригоду, послав І. Сіркові вимогу видати І. Мазепу. Спершу той не хотів, але коли І. Самойлович арештував його жінку й зятя, видав. Мазепа прибув до гетьмана, і 15 липня 1674 р. його виправлено до Москви.

⁶³⁹ І. Самойловичеві Мазепа дуже сподобався, сподобався він і Москві, тож благополучно повернувся на Україну, дозволили йому перевезти на лівий берег і родину.

⁶⁴⁰ Лист викликає сумнів щодо автентичності.

⁶⁴¹ Див. приміт. 636.

Коли ж на раді, як з мови тих невільників, так і з Дорошенкового листа, писаного до хана, Запорозьке військо про все певно звідомилося, то відразу роз'ярилося було конечно розтерзати й убити Дорошенкового посла Мазепу, але кошовий Сірко та інші старобутні отамани й товариство погамувало його від того завзяття своїм проханням, вимовивши такі до всього війська пророчі слова про Мазепу: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться». Військо послухало в тому Сірка, дало Мазепі спокій, тільки звеліло закувати його в міцні кайдани, в яких Мазепа перебував у Січі кілька років аж до збурення Чигрина і до Дорошенкового відходу на Москву⁶³⁸.

Той Мазепа був значний козако-руський шляхтич, батько його Степан Мазепа мешкав тоді на Білоцерківщині в своїй маєтності Мазепинцях, син же його, цей, про якого слово, вислухавши раніше в Києві риторіку, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію і, буди двораком та відзначаючись вправністю в усіляких речах, втрапив на службу до королівського двору, де був близький до тодішнього короля Яна-Казимира. Коли ж той король, простуючи під Глухів, був у Білій Церкві, то він, відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив. Потім король Казимир був Брюховецьким під Глуховом розгромлений і вигнаний з України, як про те достатньо

написано попереду, а гетьман Тетеря теж невзабарі безповоротно поїхав з Корсуня до Польщі. На його місці постановлено в Чигрині гетьманом Дорошенка, і він, Іван Степанович Мазепа, прилаштувався до нього, Дорошенка, а через свою моторність та умілість був невзабарі поставлений Дорошенком ротмістром його надвірної компанії. З того ротмістрівства його послано від Дорошенка до Криму з тією функцією, яка і до Січі, як вище казав, його запровадила в тісні кайдани. І лише після багаточисленних його слізних суплікацій до гетьмана Самойловича через кілька років, за його, Самойловичевим, старанням, при особливім датку на Запорозьке військо тисячі талярів і двадцяти куф горілки, був він звільнений і відпущений із Запорозької Січі в Батурин ⁶³⁹ на його ж, Самойловичеве, майбутнє нещастя, як про те буде оповіжено далі. А в Самойловича при своїх нестатках усе виконував він вірно, охоче і справно, як людина розумна і вдатна в усіляких ділах, і, отак служачи, скоро дослужився його ласки й пошани, так що спершу став гетьманським дворянином, а потім був учинений від Самойловича генеральним військовим осаулом. І нарешті, лишившись ворогом Самойловичеві, своєму добродієві, одержав після нього й гетьманський гонор,— сталося це 1687 року на Коломаку, як про те буде написано далі в розділі 28.

Запорожці, побачивши таку очевидну до себе Дорошенкову злобу, написали до нього такий свій лист ⁶⁴⁰:

Милостивий пане Дорошенку, уже не наш, Запорозького війська, гетьмане!

Як темрява від світла різниться, так різниться злостивий чоловік від доброї й богобоязливої людини. І слушно хтось прорік, що важко дошукатись у злому й підступному чоловікові чесноти, і це прислів'я цілком прикладається до вашої милості, коли ваша милість, сколегувавшись із давніми ворогами святого хреста й святої нашої християнської віри (хай би й потреба того вимагала, як з'являє про те просторий ваш лист, писаний перед оцім до нас) і нарікшись зичливим їхнім сином, знищує нас, низове Запорозьке військо, і поклався викорінювати правдешню свою братію, православних християн, безрозсудно та безсовісно посилаючи їх у подарунках бусурманам, про що ясно свідчить твій лист, писаний через Мазепенка до кримського хана з посилкою в подарунку кільканадцятьох чоловік нашого Запорозького товариства ⁶⁴¹, і який з ним, Мазепенком, діставсь у наші руки.

У недавно минулі літа ваша милість, пишучи до нас, Запорозького війська, просторе вимовляння щодо бутніх тоді справ, назвали нас, хто перебуває тут, в низодніпрових лугах та річках, дикими звірми та вепрами, а тепер, доводячи до кінця свою шкідливу для душі, беззаконну справу, почали нас з'їдати, як bestія, ніби власних звірів, виловлювати й безневинно засилати у вічну бусурманську неволю, знамірившись купити бажану собі милість у батьків своїх, бусурман, нами, живою монетою, предорогою кров'ю господа нашого Христа, який викупив нею нас з тобою від вічного рабства. Уваж і роздивися цілковито, Юдин товаришу (бо той продав жидам на вбиття свого доброго вчителя і спасителя світу Христа, а ти почав без його, божого, страху продавати нас, православних і правдешніх його, Христових, рабів, за потрібну тобі їхню ласку), чи ж слушно чиниш і чи не є твое злодіяння великою перепоною твоєму спасінню! «Добрий чоловік,— каже божественне євангельське писання,— з доброго скарбу серця свого виносить добре, а лихий чоловік з лихого скарбу серця свого виносить лихе»,— так чиниш і ваша милість, завжди ворогуючи з нами, Запорозьким військом, бо від справ твоїх пізнаємо тебе за тими

ж євангельськими словами: «За плодом їхнім пізнаєте їх». А оскільки твоя любов до нас, що раніше була всеконечна, загасла, гасне навзаєм допіру й наша любов до тебе і до кінця твого вже не запалиться в наших серцях. Знаємо запевне, що за божою ласкою ми, військо, тебе переживем, а не ти нас, але спершу, ніж загасне і вивільниться від цього світу слава й життя наше, Запорозького війська, яке ти викорінюєш, загаснеш від цього тимчасового життя ти. Адже бачив явну до нас божу милість, що перепинила твій злий і шкідливий для душі намір, бо хоч ти і послав був зі своїм ротмістром Мазепенком нашу братію в бусурманську неволю, але їх із тим твоїм посланцем припроваджено до нас, на кіш Запорозького війська. Сподіваємось отож, що за тою ж божою ласкою і за пильним старанням наших братів оглядатимемо і вітатимемо незабаром тут-таки, на коші нашому військовому, і самого вашу милість, чого сердечно зичачи, лишаємося

З коша Запорозького, 26 жовтня 1673 року,

Вашій милості панові незичливі всього добра приятелі Іван Сірко, кошовий отаман Запорозького війська, з отаманами й всім старшим та меншим товариством.

Р. С. Роздивися й уваж, вихрувата голово Дорошенку! Чи щира до тебе приязнь бусурманська, яку купуєш у них за християнські голови й душі, що лишаються під твоїм рейментом? Чи батьківською є бусурманська до тебе ласка, за яку платиш дорогоцінними християнськими душами? Певне, за таку ціну докупився б такої ласки, як ти в бусурман, у будь-кого. А чи довго вона триватиме? Певне, доти, поки люди будуть під твоїм рейментом, а як людей не стане, не стане і їхньої батьківської до тебе ласки. Коли ж ти не можеш домыслитися й пізнати, що виросте потім з того твого з'єднання з бусурманами, то ми тобі називаємо й ознаймовуємо, що не інше, тільки погибель тобі й крайнє запустіння нашій вітчизні. Бо відаємо запевне, що ти, вигоджуючи непостійному своєму норovu, незабаром відміниш свою синівську приязнь бусурманам, а коли так учиниш, то певне вельми їх роздратуєш, а сам від їхнього гніву втечеш туди, куди припровадить тебе твоя фортуна, а вітчизну нашу малоросійську лишиш роз'ятреним тобою бусурманам на остаточну споживу й запустіння, чого не дай Боже! Тільки ж високоум'я твоє і незгода з нами є початком і знаменням не чого іншого, лише запустінням власної вітчизни, але нехай би все окошилося на тобі самому.

⁶⁴² Оскільки лист неавтентичний, то й Величкові висновки про причини нападу турків безгрунтовні. Дивися подальший виклад.

⁶⁴³ У цей час П. Дорошенкові було не до полювання. Вся Правобережна Україна відкинулася від нього і присягла цареві. Після поразки між Балаклесю та Смілою Андрія Дорошенка за гетьмана стояв тільки Чигирин і містечка Паволоч, Жабогін та Ведмедівка, які пізніше здалися також. Сам гетьман сидів у замку і не наважувався навіть вийти у велике місто.

Тим листом запорожці вельми образили й роздратували Дорошенка й турків, бо Дорошенко, переписавши той лист, лишив у себе копію, а оригінал одіслав у Стамбул до вейзира. Вейзир також донісши про нього султанові, почав відтоді думати й вишукувати ⁶⁴², у який би спосіб можна було викоренити запорожців, а їхній кіш розорити. Що вейзир урадив і який учинив промисел (злочасний, для себе) над запорожцями, про те буде далі.

А Дорошенко був тим запорозьким листом не тільки розгніваний, але відразу й перестережений, оскільки, бавлячись мисливством та ловитвами ⁶⁴³, відтоді вже не виїжджав з Чигрина на полювання в той бік поля, що лежить до Січі й Криму, але коли й

виїжджав на те полювання, то завше в той бік, що лежить від Чигрина до Корсуня й до Польці.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИ

*Про подвійні різні тодішні зачини; про причини, через що турчин повстав на розорення тогочасної козацької України; про суплікації тогочасних міст до гетьмана Самойловича, щоб заступив від турчина, і про його легковажне заступництво; про Мурашкове лицарство під Ладизжином проти турків і про несправедливий вчинок його — забиття взятого живцем турецького царевича; про турецький за те гнів, про взяття й розорення Ладизжина та інших міст і про загибель Мурашка, якого турки взяли живцем у Ладизжині; про турецькі посилки до уманців, щоб схилились перед ним без бою, і про хитре взяття та розорення Умані; про вейзирову плату янчарам за козацькі голови, які до нього приносили; про Дорошенковий приїзд після розорення Умані до турецького царя; про прохання волі деяких уманців і про турецьке промишкання під Уманню; про вибрання з тамтешніх повітів, з людей поголівщини їхніми дітьми і про повернення турків від Умані додому на зимівлю; про страх перед турками в людей, що залишилися в Уманському та інших тамтешніх повітах і про сумне їхнє переселення на цей бік Дніпра в різні полки, а особливо в Полтавський, як і раніше; про польські війська, що жили в ту зиму з новим королем Собеським у Браславицині; про добуття [...]*⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ У тексті пропуск. До речі, у викладі подій, що йде далі, про таке «добуття» немає мови також.

⁶⁴⁵ Це сталося у травні 1674 р.

Року від покладення меж темряві 7182, а від з'яви у світі плоттю другого Адама господа Христа 1674 році. Той рік почав відправляти свою течію на літері *добро*, либонь, і всім земним мешканцям повинен був би дарувати від свого імені добре й безпечно життя. Однак через те, що людське добро й безпека кладеться не на силі тої літері *добра*, але на силі й дирекції найвищого директора й творця всього живого Бога, то й ота тогорічна літера *добро* відправляла свій річний біг не з однаковим течінням, оскільки Ладизжину, Умані та іншим тамтешнім містам і повітам сотворилося через турчина всеконечне запустіння, як буде про те нижче. А коронний польський гетьман Ян Собеський з гетьманства став укоронований королівською діадемою⁶⁴⁵, та й інші польські пани були пересаджені з нижчих на вищі столи і, з божої ласки, пошановані вищими гонорами.

Приступаючи до опису Ладизжинської, Уманської та інших тамтешніх міст і повітів руїни, я вирішив, що добре спершу покласти причини, через які впала на них та руїна. Врешті, ті причини згадані й вище, але не на одному місці, і це може утруднити читальникові краще розуміння. А причини ті були найбільше через Дорошенка й поляків.

Перше — вищезгадані Дорошенкові нейтральства.

Друге — що поляки, розділивши з Великою Росією 1667 року тринадцятилітніми Андрусівськими договорами надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію, поклали були настійно на тому, щоб їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко або зовсім не був гетьманом, відкинувши всі давні військові й українські права та вольності, або був гетьманом при малому числі козацького війська, і на таких умовах, які визначили б вони, поляки. Цього поляки були почали добиватися війною через реймента Маховського; тоді Дорошенко, закликавши в допомогу орду, розбив того Маховського вцент так, як про те описано раніше. Поляки, побачивши свої негаразди в тому своєму намірі з Маховським, відразу ж того 1667 року через польного гетьмана, великого коронного маршалка, постановили пакти з Дорошенком і кримським солтаном під Підгайцями, хоч і мало корисні козакам, однак на Острозькій комісії мали

війська в православне й преславне українське, козако-руське місто Умань, не помилували обох статей і всякого віку людей, що там були, вирубали гострими мечами на самому уманському ринку

⁶⁶⁷ Стогни — широкі вулиці, майдани.

найвиборнішого і воєнного люду сім тисяч, свого війська stratили там до тринадцяти тисяч, а інших велике множество послали, наче пшеничне стебло, по уманських стогнах ⁶⁶⁷ та вулицях — відправили криваве, з великим плачем для всього малоросійського роду, жниво. Живцем узяли уманських людей мале число різної плоті й віку і віддали, нарешті, Умань на з'ідення вогню та й до повного запустіння. Тоді ж таки турецьке жовнірство, відрубуючи голови побитим уманським молодцям, приносили їх перед вейзирський намет і брало від вейзира по червонному золотому за голову, інші ж, облупивши голови побитих і напхавши їх сіном, також приносили перед вейзіром і брали від нього ту ж плату, що й перші. Після такого уманського розору на другий чи третій день прибув налегці з Чигрина в турецький обоз Дорошенко — турчин відпочивав там-таки, під Уманню, після воєнних трудів. Його, коли їхав до султанського намету, старшина й інші уманські невільники побачили й слізю просили, щоб вимовив їм від султана собі свободу, що Дорошенко їм і пообіцяв. А коли був у султана, то просив про їхню свободу; йому, Дорошенкові, звелено подати реєстр, про яких саме людей просити, а коли Дорошенко написав той реєстр і підніс султанові, то всіх тих людей, що були позначені в тому реєстрі; відразу ж звільнено з-під караулу й віддано Дорошенкові, а всіх інших з полковником їхнім Яворським того-таки дня, наклавши тісні кайдани, віддано під міцний караул.

Після таких дій і після Дорошенкового від'їзду в Чигрин, коли стояв під Уманню з півтора тижні, то в Уманському, Ладижинському та інших тамтешніх повітах вибрав турчин молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами людську данину і, задовольнивши тим своє ненаситне бажання, вже не тягнув до Лисянки, а повернув од Умані через Волоську землю до Дунаю й далі у Трацію до своїх зміїних нир та жител на зиму. А після такої плачливої, яка лишилася без помсти, української руїни й запустіння турчин, відходячи від Умані додому, повидирав, розорив ще й інші тамтешні міста: Тростянець, Бершадь, Манківку, Тульчин, Полонне Мале та інших сім, яких не згадали, назв. Решта ж людей, у тамтешніх містах і довітах, яких турок не зачепив, оглядаючись на свою неволю й зовсім не сподіваючись собі ні від кого жодної милості й оборони, а перестерігаючись щорічних турецьких данин людьми й дітьми на зразок того, як сталося того літа, численними купами й таборами збирали-

⁶⁶⁸ 6 грудня (за ст. ст.).

⁶⁶⁹ Лишив тут гетьманів.

ся з усіх повітів і з болісними серцями та слізотечними очима, навічно попрошавшись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя. А особливо, як казав і раніше, осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китай-городом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощею й Керебердою, яку осадив тоді ж Іван Сірко. Багато інших відійшло в московські слобідські полки і наповнили їх собою, так що вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогобічними українськими людьми і змножилася.

Восени, в самі заморозки, того ж року поляки на Україні, ніби за вогонь тримаючись і сподіваючись від турчина находу на неї, вийшли були для непевної й несильної її оборони та свого захисту з новопоставленим своїм королем Яном Собеським на Україну і від святого зимнього Миколи розклалась у Браславлі та й по інших тамтешніх містах і

повітах на зимові квартири і лишались у них протягом усєї зими з немалим утяженням для людей. А в святу велику п'ятницю, вже в 1675 році, сам король Собеський з усіма своїми військами рушив із Браславля в Польщу на свою резиденцію, лишивши в тамтешніх українських містах на залогах самі тільки драгунські піхоти⁶⁶⁹.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Про злий умисел султана й вейзира турецького на викоренення запорожців; про нещасливу їхню в тому ділі поведінку з погубленням у Запорозькій Січі численних янчарів; про щастя в тому запорожців і про всі тодішні діяння; про подяку їхню спасителеві Богу; про взятих живцем янчарів і про викуплення їх ханом; про чотири аги, що викупилися; про запорозький лист, з підозрінням і діткливо писаний до Дорошенка; про клятвенно примирливу відповідь на те Дорошенка з бажанням запорозької приязні; про схильність після того запорожців до приязні з Дорошенком; про тодішню шкоду в запорожцях і про їхні похорони; про султанський гнів на вейзира за пропалих у Січі янчарів; про здобуття Дорошенкової Паволочі присланою від короля Собеського литвою і про Дорошенкових серденят; про празниковий з'їзд у Собеського і про його мову до всіх поляків тощо; про Сіркову згоду в Чигрині з Дорошенком; про турецьку війну на Скит, Львів та інші малоросійські міста; про небесні стовпи, які бачено в Єлецькому монастирі; про Сіркову війну на Крим; про Сірковий лист до хана і про викуплення невільників-татар; про смерть Тукальського.

⁶⁷⁰ М. Костомаров відносив напад турків на Січ не на 1675 р., а після остаточного розорення Чигирини на Різдво 1679 р. Інші дослідники погоджуються з Величковим датуванням.

Року від розподілу стихій 7183, а від сповиття пеленами у Віфліємі Маляти, що небо хмарами повиває, 1675. Турчин, цей ненаситний і завжди спраглий християнської крові фракійський смок, не задовольнився тим, що в минуле літо ковтнув чимало православного козако-українського народу і розвіяв попелом та зрівняв із землею сімнадцять міст із Ладжином та Уманню. Він ще більше покладався на своє щастя і на бажання завершити свій всезлюбивий намір вигубити низове Запорозьке військо. Тож, сподіваючися побачити Січовий кіш розореним, прислав на те діло кораблями від Константинополя в Крим минулої осені п'ятнадцять тисяч найвиборніших янчар та й велів кримському ханові подбати в наступну зиму з цими янчарами та кримською ордою, щоб до решти вибити запорожців, а їхню Січ розорити дощенту ⁶⁷⁰. Щоб відібрати про те найдостовірніші вказівки від султана й вейзира, сам хан у ту осінь їздив налегці до Стамбула і, не бавлячись там, повернувся до Криму, а решту часу радився зі своїми солтанами, агами й мурзами кримськими, добираючи спосіб, як би найліпше виконати той злий замисел супроти низового Запорозького війська й коша. Погоджено тоді й постановлено, щоб тієї зими в міжсвяття господнього Різдва, коли військо має звичку гуляти й підпити, обов'язково довершити той злий зачин Турецької Порти. А як тільки тодішня зима (стояли тоді міцні морози) замурувала твердими льодами й одягла достатніми снігами дніпровські глибини й інші польові річки, кримський хан звелів зараз-таки бути готовими сорока тисячам кримської орди до військового походу, не оголошуючи куди, а п'ятнадцяти тисячам янча; звелів дати коні. Коли ж кінчився Пилипівський піст, він, хан, рушив сам зі своїм вищезгаданим військом із Криму до Запорозької Січ: степами в кілька миль поодаль від дніпрового берега, аби не бути постереженим від запорожців, що зимували по дніпровських островах та вітках,— про цей похід все низове військо не мало ані найменшої звістки. На третю тоді чи четверту ніч після Різдва Христового, опівночі, хан наблизився до Січі, зняв через Орду січову сторожу, що стояла за версту чи дві в пригожому місці, і від цієї сторожі звідомився, що вже більше ніде-інде, навіть у самій Січі, немає сторожі і що військо в Січі п'яне безпечно спить по своїх куренях. Хан дуже

на це зрадів і зараз-таки, вибравши з-посеред пійманих запорожських сторожів кращого, пообіцяв йому свою ласку з особливою винагородою і наказав спровадити янчарів піхотою всередину Запорозької Січі тією хвірткою, яка за їхнім-таки, сторожів, виказом була незамкнена. А янчарам, посилаючи їх отак з тим запорозьким проводирем у Січ, наказав, коли ввійдуть у неї, вчинити над запорожцями, що сплять п'яні, належну військову розправу; сам хан, об'їхавши з ордою Січ довкола і густо її обступивши, стояв неподаль напоготові, щоб не випустити й духу втікачів-запорожців. Але що чоловік собі обіцяє, теє Бог нищує, згідно давнього прислів'я, і це, власне, виповнилося туркам і татарам та й змарнотоило їхню надію вигубити низове Запорозьке військо та зруйнувати кіш. Бо хоч і знав хан, що військо на свята звикло підпивати та безпечно спати, але забув, що багато його на свято звикло збиратися до Січі з низо-дніпрових луків і з-поміж них більше *буває* тверезих, як п'яних. Отож тоді, опівночі, коли все військо, яке доти не чуло поміж себе ані найменшої тривоги і звісток про той бусурманський намір, безпечно спочивало, позачинявшись у своїх куренях, янчари були тихо проведені через незачинену хвіртку пійманим запорозьким провідцем у Січ і, наповнивши собою всі вулиці й завулки, стіснилися, наче в церкві, тримаючи в руках наготовану зброю. Але вони були всевидячим Богом потьмарені на розумі, бо не надумали відразу, що чинити і в який спосіб скинути те лицарське, наче мальтанських кавалерів, гніздо низо-дніпровських козаків, а самих їх там-таки й вибити; та й начальники їхні янчарські через тамтешню тісноту не могли зійтися між собою й порадитися, як почати й кінчити той свій злий замір. Тож янчари, заповнивши Січ, як вище казав, і опанувавши всі січові гармати та заступивши всі вільні місця, були кілька годин у зніченні й тихому мовчанні. Коли ж повернуло за півночі, то вседержитель Бог зблагволив зберегти за своїм жеребом цілим від погібелі своє православне й преславне низове військо. Він відігнав в одному з куренів сон в одного Шевчика, і той, вставши на своє діло, відчинив кватирку та й почав крізь віконну щілину приглядатися, чи ранок уже, чи ні. Аж раптом побачив несподіваних людей — вщерть набиту вулицю ворогів-турків. Він жахнувся на те, однак відразу, тихо засвітивши в своєму курені кільканадцять свічок, тихцем ознаймив те п'ятьом чи шістьом товариству картникам, які ще не спали в тому курені, а, заслонившись в одному з кутків, тихо грали в карти. Вони, почувши це, забули карти і зараз-таки, кинувшись до всіх вікон свого куреня і не відчиняючи їх, почали приглядатись у віконні щілини, чи правду сказав їм Шевчик. Коли ж і самі побачили повну Січ своїх ворогів-турків, то відразу тихо побудили все товариство свого куреня, якого було три з половиною сотні, й ознайомили їм про біду, що їх чекала. Вони хутенько повставали, тихо повбиралися й озброїлися, а під проводом свого курінного отамана учинили такий лад, що біля кожного вікна поставили по кількадесят чоловік кращих стрільців, щоб ті безперервно стріляли, а інші щоб заряджали мушкети. Отак тихо поладнавшись і помолившись господові Богу, відразу порозчиняли вони всі вікна й віконниці та й почали густо й безперервно стріляти в тісняву янчарів, сильно їх б'ючи. Почули це і з інших куренів, та й, побачивши увіч тих-таки своїх ворогів, одразу запалили зусібч і з усіх курінних вікон по січових вулицях і завулках вельми густий та безперервний мушкетний вогонь і, наче беззагасною блискавкою, просвітили в своїй Січі темну тодішню ніч; вони так тяжко разили турків, що від одного пострілу падало їх два чи три. Янчари ж через свою тісняву не могли просто наставити до курінних вікон свою зброю, вони стріляли в повітря і, кидаючись поміж себе, наче козли, падали на землю, часто-густо биті, і топились у своїй власній крові. Коли ж їх на вулицях і завулках порідшало так, що лишилася живими заледве третя частина, тоді запорожці побачили, що, стріляючи один супроти одного з куренів на ворогів, мусили б шкодити самі собі; тож крикнули одноголосно до ручного бою й отак висипалися разом з усіх куренів з

мушкетами, з луками, списами, шаблями й дрючками та й почали докінчувати та нещадно вбивати решту тих турків, які не були поцільні стрільбою. Докінчили їх на самому світанку і обарили, таким чином, та осквернили бусурманською кров'ю всю Січ, усі курені, всі гармати і навіть божественну церкву, а всі січові вулиці й завулки наповнили тими ворожими трупами (вони були від сильного тодішнього морозу і від крові, якою були залиті, посклеювані) так, що з п'ятнадцяти тисяч янчарів вихопилося з Січі заледве півтори тисячі — їх підхопили на коні татари. Хан тоді стояв ордами біля Січі і чекав намисленого влову але, побачивши нещасливе завершення своєї сподіваної ловитви заплакав і, наче вовк (так, як старожитний Мамай, переможений росіянами на Куликовому полі і річці Неправді), завив, утративши й погубивши над сподівання в Запорозькій Січі таке немале число виборних стамбульських янчарів. У таких негараздах, огорнений великим страхом, він рушив від Січі, вдень і вночі поспішаючи до Криму, боячись, щоб роздраженні запорожці, всівшись на коні, не догнали й не розгромили його самого.

Скоро тоді, після похмурої темної і багатокрової тодішньої ночі, дався бачитись людським очам похмурий і невеселий день. Тоді відразу, на загальну військову раду, а найбільше з розпорядження кошового Сірка, біля двох тисяч доброго панцирного запорозького товариства сіло на коні і, вчинивши довкола Січі звичайну об'їзду, пішло вслід за ханом. А пройшовши дві з половиною милі від Січі і зрозумівши ханський страх, що справді тікав до Криму без жодної підступності, й саме повернуло до Січі й втрапило на кінець божої служби.

А після божої служби все військо, відспівавши загальний подячний молебень своєму спасителеві Богу і своїй вседоброутробній Діві Богородиці, розійшлося до своїх куренів і весь той день у всіх тих куренях гуляло й палило зі зброї, веліло палити і з усіх гармат, достатньо окроплених бусурманською кров'ю, лишивши трупи побитих, змішаних наполовину з кров'ю і снігом янчарів, які змерзлися по січових вулицях і завулках, наче вали й могили. Переночувавши, скоро почало займатися на світ, одразу за наказом кошового вдарено в котли на раду, а коли на неї військо зійшлося, то стали міркувати, що діяти з трупами янчарів. На цій раді одні радили, повиволікавши ті трупи з Січі, попалити за їхнім бусурманським звичаєм, а другі казали повідволікати поодаль від Січі на потраву звірам і птахам, треті казали — в землю позагрібати, четверті радили — покидати в воду. З цих порад три зганено, а саме — позагрібати в землю, багато займе часу, і ніхто не захоче даром працювати й копати міцно умерзлої землі; друге — палити, довелося б загубити багато дров; третє — віддати звірам на потраву, тоді ті розтервененні звірі почали б шкодити й живому війську. А на четверту раду все військо згодилося, що треба трупи тих побитих янчарів, виволікши з Січі, віддати дніпровим глибинам і бистринам.

Після цієї ради відразу виправлено кількасот чоловік на Дніпро, щоб зробити ополонки, а іншим наказано розділяти замерзлі в купи трупи й готувати їх до виволочення. Третім звелено на загальну раду бути готовими з кіньми й арканами. А коли в обідній час козаки з Дніпра дали знати кошовому й отаманам, що п'ять чи шість широких ополонок уже зроблено на Дніпрі, то відразу звелено чіпляти арканами трупи, що погрузли в своїй власній крові і змерзлися від тодішніх сильних морозів, прив'язувати до кульбачних стремен і геть із Січі по кільканадцять, по двадцять і більше виволікати плитами й брилами і лишати біля ополонок. А піхота, що була при тих ополонках, утаскувала ті замерзлі брили янчарських трупів і вправляла під лід. А що того дня всіх трупів із Січі не виволочено, то військо мусило попрацювати в тому ж таки ділі й на другий день до обіду. Здобичі з побитих янчарських трупів запорожцям мало що дісталось, окрім зброї, бо на побитих і змерзлих трупах каптани, кунтуші, кожухи, шарвари, шапки, пояси й чоботи були всі тією бусурманською кров'ю так намочені і

Того ж 1675 року, турчин, лютуючи проти поляків, що не дають спокою Дорошенкові, його союзникові й підданому, і, розорюючи українських людей його рейменту, взяли в минулому 1674 році ⁶⁸¹ й розорили, як вище описалося, полкове і значне Дорошенкове місто Паволоч, вийшов з великими силами від Константинополя на поляків, або певніше кажучи на Малу Русь, що лишалася під Польською державою ⁶⁸². А прибувши спершу під знаменитий і багатий Скитський монастир (у якому, за фальшивим доносом, сподівався застати багато польських скарбів і спрятів) і діставши його без великого труда, був одурений у своїй надії, оскільки шляхетських скарбів не знайшов, а самими тільки монастирськими, і то невеликими, добрами мало втішив своє ненаситне бажання.

⁶⁸⁴ У 1675 р. турки воювали під Львовом, Підгайцями, Заваловом і Теремболою. Львів і Теремболя оборонилися, а Підгайці та Завалів були здобуті. Після того, восени, Ібрагім-паша відступив.

⁶⁸⁵ Йдеться про битву під Журавним у вересні—жовтні 1676 р., яка закінчилася поразкою польських військ і Журавненськими трактатами.

⁶⁸⁶ Мається на увазі книга І. Галятовського «Скарбниця потрібная», видана в Новгороді-Сіверському в 1676 р. Там йшлося про чуда елеської Богоматері в Чернігові.

Братію тамтешню одну вибив, другу ж розігнав по тамтешній пустині. Нарешті розорив Скитський монастир і, віддавши його вогню, у серпні місяці рушив далі, а ввійшовши в середину — Польської держави, в Малу Росію,— воював на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він і інші руські міста ⁶⁸⁴, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію ⁶⁸⁵ з польськими військами і, вчинивши того літа Короні великі шкоди й розор в польському війську, в посполитих людях та в житлах, і це за розорення Паволочі, повернувся додому.

Під час того бусурманського нашествия на тогочасну Малу Росію в Єлеському чернігівському монастирі за архимандритства отця Іоаникія Галятовського два чесні ієромонахи Пафнутій Забілецький, Афанасій Берестовицький, та інші законники того монастиря й світські люди в серпні місяці, в часі свята Першої Пречистої, опівночі, побачили поблизу того Єлеського монастиря на ясному небі два стовпи, учинені з білого хмаровиння,— один з південного боку, а другий з північного,— які, зійшовшись поміж себе, вдарилися. Отими стовпами Пресвята Діва Богородиця ознаймила тим єлеським законникам, що це зіткнулося й точило війну християнське військо з магометанським, турецьким, в тогочасній Малій Росії і саме тоді, як були видні ті стовпи; бо турки, як казав вище, здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили. Про це свідчить згаданий отець Галятовський у своїй книжечці «Скарбниці» ⁶⁸⁶, в чуді 26, на листі також 26-му. А що написав Львів, Дубно, Броди та інші тамтешні міста

Малою Росією, то зробив це не вигадавши, але взявши з тої-таки «Скарбниці» премудрого мужа отця Галятовського, який у своїй «Скарбниці» у вищезгаданому 26-му чуді ясно називає перелічені міста Малою Росією.

ПРО СІРКОВУ ВІЙНУ НА КРИМ

⁶⁸⁷ М. Костомаров уважав, що І. Сірко напав на Крим навесні 1679 р., вже після розорення Чигирина. Інші дослідники приймають Величкове датування. Подальший виклад подій — художня обробка подій реальних; принаймні про них вістить і анонімний автор «Віршованої хроніки» другої половини XVII ст.

Додається тут і те, що кошовий отаман низового Запорозького війська Сірко того-таки 1675 року ⁶⁸⁷ в липні місяці в останніх числах, повернувши від Дорошенка до Запорозької Січі, скликав на Січ з ближчих і дальших віток та польових річок Запорозьке військо і

запропонував йому на головній раді на коші свій намір помститися ханові й всьому Криму за минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими янчарами, прийшовши вночі і по-зłodійському втиснувшись у Запорозьку Січ, хотів її зруйнувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо, що в ній було. Все військо охоче згодилося до цього наміру, просячи його про добрий провід, і він зараз розпустив його з Січі в річки й вітки і наказав йому три тижні готуватися з харчем і всіляким воєнним ризунком у той похід на Крим, а за два тижні прибувати до Січі, що військо охоче виконало. А коли зібралось з усім прибором до Січі, то Сірко, вибравши кращого на 20 тисяч і перебравшись через Дніпро на кримський бік там-таки, в Січі, поспіхом рушив у передній свій шлях. Він не йшов просто до Перекопу, а вдався ліворуч у степ, стережучись, щоб татари, які блукали в степах зі своїми промислами, його не зочили, в чому йому пощастило, бо ніякі татари його не постерегли і не дали про те знати в Крим. Він же, Сірко, з усім своїм військом скоротічно перейшов через ті довгі степи і, легко переправившись у Кримську державу через Сиваш в добре знанім собі місці, лишив Перекоп далеко праворуч.

Потім, лишивши при собі найвибірніших молодців три чи чотири тисячі, зупинився з ними в середині Криму над Сивашем біля згаданої переправи, а все інше військо при добрих своїх вождях відправив у весь Крим, наказавши тим вождям нещадно струснути весь Крим, датися йому взнаки і п'ятого дня повернути назад, до Сивашської переправи. Те військо, несподівано ввійшовши своїми вітроногими кіннями просто в середину кримських поселень і розділившись за порадою на кілька частин, виповнило й засіяло собою весь Крим, і, п'люндруючи його вогнем і мечем, торкнулося Козлова, Карасева, Бакчисарая — ханської столиці — та інших кримських міст і нанесло превеликі їм біди й розор у їхніх поселеннях. Хан тоді з кримськими солтанами й мурзами, звідомившись про таку біду й несподіваних та нечемних гостей у Криму, вихопився якнайшвидше, і то заледве з Бакчисарая з усіма кримськими начальниками і вислизнув у Кримські гори. До нього повтікали й інші татари, що врятувались від запорозької зброї, ще інші повтікали до міцних міст, а треті лишилися покладені трупом по кримських селах і полях від бойової зброї. Потім, коли хан звідомився від пійманих запорозьких «язиків», яке було то військо, хто над ним був начальником і чільним вождем і як прийшло воно в Кримську державу, то з усім кримським військом, якого прибралось до нього в горах на п'ятдесят тисяч, рушив просто з гір і кинувся був до Сиваша, до тієї переправи, через яку запорожці вторгнулись у Крим, не сподіваючись там жодного іншого Запорозького війська. Він хотів стати біля переправи і дочікуватися повернення всього Запорозького війська, що п'люндрувало Крим. І саме в той, власне, день, коли все Запорозьке військо мало повернути з Криму до Сірка й своєї переправи, пристигнув до Сиваша й хан з ордами, а побачивши біля переправи Запорозьке військо з Сірком, почав шикуватися й прибиратися до бою, розуміючи, що позаду нього вже немає козацького війська і що воно збіглося все до своєї переправи. Тим часом і Запорозьке військо, що гостило в Криму з великою його руїною, з'єдналося і з великими користями та полоном повертало все до Сірка і до своєї переправи. Вони довідалися від татарського «язика», що хан пішов до Сиваша на їхню переправу, і відразу удалося на бік, де лишило всі свої користі та здобичі з частиною війська, і, розвинувши на оману татарам здобуті татарські прапорці, поспішило вслід за ханом.

Тоді хан, побачивши позад себе військо з ординськими прапорцями і сподіваючись, що то розігнані татари зібралися і йдуть до нього на поміч, відразу міцно вдарив всією потугою на Сірка, але його не зломив, втративши в тому разі до чотирьох тисяч орди, і повернув назад. Сірко ж, запевне, угледавши й упізнавши своє військо, що йшло позаду хана, спокійнісінько ладнався до повторної сутички з ханом, а хан також прибирався на

слова, Сірко зараз повернув назад до війська, рушив зовсім із того становиська у свою дорогу, а зблизившись до Січі, розподілив поміж військом усі кримські здобичі й користі. Прибувши ж до Запорозької Січі, спершу віддав хвалу всесильному своєму помічникові Богу й молебну подяку з усім своїм військом Пресвятій Діві Богородиці. Потім з худоби й овець кримських (яких усіх було до вісімнадцяти тисяч) достатньо учинив на всі січові курені башловку⁶⁸⁹, учинив відразу в Січі з усім військом й генеральний бенкет, який він і все військо відправляли по всіх куренях два дні, тішачись із безперервних гарматних та мушкетних громів. Потім військо розїхалося в річки й вітки, а християнський ясир, визволений із Криму, відпущено з Січі разом з новопохрещеними бусурманами, яких чоловічої й жіночої статі було півтори тисячі, в Малу Росію. З бусурманського ясиру одну частину послано на Москву, другу — до гетьмана Самойловича, а третю, тобто чотири тисячі, залишено в Січі, і їм Сірко з отаманами сказав таке слово: «Щоб кожен невільник старався про слушний і швидкий за себе викуп, коли зичить собі бути в Криму, а які невільники не старатимуться про викуп, то тих незабаром відішлють на Москву в безвихідну неволю». Всі татари, здригнувшись на те Сіркове слово, відразу почали з Сірком і отаманами торгуватися і пропонувати належний за себе, кожен за своєю спромогою, відкуп. Отак усі, від малого до великого, визначили за себе відкуп, написали по-татарському реєстр своїх імен і визначений відкуп і впросили Сірка відпустити трьох татар, через яких послали той реєстр до хана з гарячим проханням, щоб швидко зібрати визначений відкуп і прислати до Січі. Через тих-таки татар написав разом з усім військом свій лист до хана про своє вторгнення до Криму і про причину тієї війни, що почалася з кримського боку, а не з боку Запорозького війська, згадавши давню вправність та лицарство Запорозького війська, і Сірко.

Ясновельможний милостивий хане кримський з численними ордами, близький наш сусіде!⁶⁹⁰
⁶⁹⁰ Лист піддається сумніву щодо автентичності.

Не гадали ми, низове Запорозьке військо, заходити у велику неприязнь і війну з вашою ханською милістю і з усією Кримською державою, коли б не побачили до того початку від вас, що його учинив минулої зими ваша ханська милість, послухавши дурної ради шаленого й безрозумного цариградського вейзира, а за нею й неслухного розпорядження найяснішого й найвельможнішого свого султана. Ви приходили з його янчарами і численними кримськими ордами до нас, низового Запорозького війська, і нічною добою, прийшовши близько до нашої Січі і знявши нашу сторожу, що стояла за Січню, ввіслали були в Січ п'ятнадцять тисяч янчарів, наказавши їм (що соромно було чинити) не по-кавалерському вибити й вичавити всіх нас, молодців Запорозького війська, що були сонні і не сподівалися жодної біди, а наше січове оселення вивернути з фундаменту й розорити; а ви сам станув був, щоб і духу молодців наших, які тікали б, не випустити. Однак той намір і замисел ваш Бог Христос і спаситель наш премилосердний змінив нам на добро і болість та занепад наш тодішній обернув на занепад і болість турецьких янчарських голів, про що ваша ханська милість добре відаєш. Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промыслом і люблять заховати в собі правду, через це й не мали належної обережності й поготовності дати відсіч; тільки господь Бог, спаситель, зберіг і захистив нас од вашого нападу, а нашого крайнього занепаду. Цей ваш учинок вельми зневажив нас, Запорозьке військо, і досадив нам не без нашої шкоди, тож і ми, прикладом давніх

Евксінопонту, мужньо торкнулися й самих константинопольських стін, і, достатньо окуривши їх мушкетним димом, посяли султанові й усім цариградським мешканцям превеликий страх та сум'яття, і, запаливши деякі відлеглі константинопольські поселення, також щасливо повернули до свого коша з численними здобичами.

⁶⁹⁷ Про такий похід ближче невідомо, але він можливий: між Туреччиною і Польщею в 1633 р. був воєнний конфлікт. Див.: *С. Величко*. Літопис.— К., 1991.— Т. I.— Додаток I. Але той похід був уже без Сулими.

⁶⁹⁸ Див.: *С. Величко*. Літопис.— К., 1991.—Т. 1.—Додаток III.

⁶⁹⁹ Ізмаїл.

А 1633 року гетьман низового Запорозького війська Сулима заплив у моносилах від Січі по Дніпру, потім по Чорному морю через увесь Босфор Кимерійський, а тоді в Меотицьке озеро й дістав був премічне турецьке місто в Азії Азов ⁶⁹⁷. А що найпохвальніше й наславніше, що тії ж найдавніші славноімениті вожді наші козацькі і скіфо-слов'янські не лише Цариграду, але й усьому Грецькому царству були найпершим серед інших сусідніх народів страхом, коли, крім Константинополя, переплинувши за тисячу миль і більше в човнах Евксінопонт, вистинали славні азійські міста Синоп і Трапезонт ⁶⁹⁸ і сплюндрували по тамтешньому березі й інші замки. Запливали вони в різні часи тим-таки Чорним морем і на цей, європейський, бік, і не тільки не раз смалили крила міцному Білогороду, але повидирали й обернули внівець Варну, Смаїлов та інші подунайські фортеці. Коли ж ваша ханська милість цьому не повіриш, то зволь своїм писарям пошукати в своїх кримських і константинопольських літописних книгах і запевне знайдеш, а що більше — здамося на грецькі, римські й польські літописи, в яких явно оголошується непомеркна козацька слава і хвальні справи військові Запорозького війська. Тож нам, їхнім наступникам, хто заборонить їти тим-таки хвальним шляхом наших предків? А так, либонь, не бажаємо ми, низове Запорозьке військо, воювати й бути у гніві з вашою ханською милістю і з Кримською державою, однак коли знову побачимо ваш зачин до війни, то й ми навзаєм не злякаємося воювати на Кримську державу. А що ваші й наші чамбули з охочих молодців, гуляючи по розлеглих і диких степах, сходитимуться й битимуться, того нам і вам ставити за достатню причину до зачинання великої війни не треба. Не ширячи більше нашого листа до вашої ханської милості, доносимо ще й те, що невільників ваших кримських, начальних і простих, перебуває у нас на кошу 4 тисячі. Вони самі, написавши реєстр своїх імен і визначений нам від себе відкуп, випросили в нас, у війська, послати трьох татар і через них подати той реєстр до рук вашої ханської милості. Коли ж зволиш, ваша ханська милосте, наказати їхнім кривим вистачити той відкуп і швидко прислати його до нас на кіш з особливими від своєї ханської милості подарунками на нас, Запорозьке військо, то й ми відразу відпустимо ваших невільників у Крим усіх разом. А коли, найдалі за півтора місяця, того відкупу не буде, то декларуємо, що відішлемо всіх невільників до пресвітлого, доброго й багатого государя й нашого добродія, його царської величності, який напевне задовольнить нас за справедливістю зі своєї монаршої казни за присилку тих татар. Те все висловивши, зичимо вашій ханській милості доброго здоров'я і щасливого повождення.

Писано в Запорозькій Січі 1675 року, місяця вересня, 23 дня

Вашій ясновельможній ханській милості
зичливі приятелі Іван Сірко, кошовий отаман,
з усім товариством низового Запорозького війська.

⁷⁰⁰ Чавус — гонець.

⁷⁰¹ Мосульбеси, мамси, киндяки, ваби — різновиди тканин; бавелна — бавовна.

⁷⁰² На Лівобережжя. В XVII ст. барабашами звали жителів Лівобережжя.

⁷⁰³ Число не проставлено.

Хан, відібравши при тому листі й невольничий татарський реєстр, зараз-таки послав його через своїх чавусів ⁷⁰⁰ у весь Крим, суворо наказуючи всім кривним невольникам, щоб з пильністю дбали зібрати визначений запорожцям від їхніх кривних відкуп, коли бажують бачити їх у Криму. А сума того викупу була визначена така: одна тисяча чоловік по сто талярів, друга тисяча по півтора ста талярів, третя по двісті п'ятдесят талярів, п'ятсот чоловік по п'ятсот талярів, решта п'ятсот чоловік по тисячі шістдесят талярів. Оту знамениту суму невольничі кривні почали, либонь, відразу стягати, однак оскільки не могли її вистачити самими грішми, то впросили хана, щоб писав до Запорозького війська, аби взято від них той викуп при грошах ще й всілякими кримськими товарами. Коли хан напи- ! сав, бажуючи на те військової приязні, до Січі, то Сірко й Запорозьке військо, схилившись на таке ханське бажання, зволило прийняти згаданий відкуп товарами й грішми. Викуп припродано було з Криму до Січі в листопаді місяці, перед Пилипівськими запусами, наполовину грішми, а половину товарами, тобто мосульбесами, мамсами, киндяками, вабами, бавелною ⁷⁰¹, сап'янами, кінями та іншими потрібними війську речами, визначеними по справедливій ціні,— прислано це при особливих під невольників підводах. Низове Запорозьке військо, прийнявши той відкуп, відразу ласкаво відпустило всіх невольників у Крим. А з огляду на Сіркову поступливість щодо ханського прохання про відкуп, хан обіслав осібно Сірка п'ятьма бутами вина, двома волосяними кулями сиру, третьою — родзинок і двома бурдюгами оливи. Коли викуплені татари прибули до Криму, то хан запитався про інших невольників, яких не доставало. Йому відповіли, що одні похрестилися й відпущені в барабашську землю ⁷⁰², другі, нехрещені, відіслані барабашському гетьману Самойловичу, а треті — в подарунки на Москву, від чого був великий у Криму плач і нарікання на хана, султана й вейзира, що роздратували запорожців. Убито тоді було в Криму військових і невійськових бусурман до кільк [...] ⁷⁰³.

Того ж року, здається, преставився в Чигрині преосвященний Йосиф Нелюбович-Тукальський ⁷⁰⁴. Написав я «здається» через те, що достеменно не знаю, чи того року він преставився, гадаю тільки, що він преставився в тому році, з написаного надгробка. Цей надгробок має в собі таке:

НАДГРОБОК ⁷⁰⁵

яснопреосвященному від Бога його милості отцю Йозефові Тукальському-Нелюфовичеві, митрополиту київському, галицькому, на 1675 рік

І

⁷⁰⁴ Й. Тукальський помер, за визначенням В. Ейгорна, 26 липня (за ст. ст.) 1675 р. М. Костомаров кладе іншу дату, 10 серпня, але не вказуючи джерела.

⁷⁰⁵ Вірші подано в перекладі з польської мови.

⁷⁰⁶ Натяк на ув'язнення Й. Тукальського.

З'їв Йозефа звір, жалій його, боже,
Зрослу у терні смерть вирвала рожу,
З Дівою Йозеф стояв біля ясел,
З нею ж за Христа при гробі терзався.
У знаку не одним те сонце кружляло,
Сходило, тоді униз западало.
Злотом у вогні весь час шліфувався,
Тістом бутъ на стіл він Пану старався.
Речі час з'їда, з'їв пастиря того,
У холодний час такого палкого!
Сейми і Малборг ⁷⁰⁶ його були знали,
Не одна біда його побивала.
Сина ж бо як Пан полюбить — звіряє,
Умива слізьми, покращить бажає.
Тим-то все життя при вродженій цноті
Пастир наш провів поспіль у клопоті.
І літа не так, як з'їли клопоти,
І до праці смерть урвала охоту.
На людських був язиках, дбав про гонор панський,
Всього не зробив, бо жив він у вік тиранський,
⁷⁰⁷ Й. Тукальського як митрополита не визнавав російський уряд, і через це він не міг жити в Києві.
⁷⁰⁸ Ісайя — один із великих біблійних пророків, дорадник іудейських царів.
Від серця бажав, щоб жить у столиці ⁷⁰⁷
У Києві в нас, помер у тоскниці.
У Панові жив, у Пані вмирає,
Ісасвий жезл ⁷⁰⁸ його підпирає.
В далеку іде дорогу зі світа,
До нас із небес пошле він привіти.
У світі не мав, Йозефе, спокою,
Був пастиром, як світ бурилась у бою.
А зараз дістав спочинок у небі,
Пан облюбубав — узяв тож до себе.
Тож «многая» за життя і «вічна» при гробі
Ми пам'ять тобі вістим, до тебе приходим.
Раз ти помер, ми щодня вмираєм у світі,
Жить мусимо там, де слабкі в могутніх у гніті.

II

Мав титул значний, значні і клопоти,
У гробі його закінчились роботи.
Архієпископ і митрополита
Він київський був, не зміг мирно жити
І вівці пасти — це дуже боліло,
Та Богові так, напевне, хотілось,
Слухняно ішов на божую волю,
Багато нам смерть ота несе болю.
До Бога пішов. Нехай відпочине,

У небо в танок веселий поплине.
При музиці тій святі мають свято.
Хай кожного з нас було б туди взято.

III

Це київський вмер наш митрополита,
Така новина не може не бити.
Тукальський Йозеф. Екзархом до того
Царградського був він трону святого.
Звання мав значні, хоч дрібний був тілом,
У цнотах ясний,— казали всі сміло.
Він митри, звання всім уступає
І гідних відтак осіб наділяє.
Овечок своїх про те просить слово:
«Хай буду в віках!» О, церкви голово!
На хрест, що його носив для Христа ти,
Чоло похилив і небо впрохав ти.

IV

Ти не попрощавсь із нами, відходиш.
О пастирю, жаль в очах наших родиш!
Покору в собі набожну приносим,
Пробачення ми у тебе попросим.
Йдучи за Христом, навчившись покори,
Ми падаєм ниць: пробач, бувши в горі!

V

Тукальський помер. Лежить тут сьогодні,
Вже душу птахи віднесли господні.
У небо злетів отак, як і мірив,
Умерши, ожив — в Христа-Бога вірив,
Тукальський лежить. Одначе лиш тілом,
Бо мешка душа із Господом мило.

VI

«І за Ім'я моє будуть усі вас ненавидіти» ЛУКА, ГЛ. 21.

Як Нелюбович, я був ненавидний,
Слово господнє до мене те, видно,
Та як на мари лягли мої кості,
Мир мені дайте, не збурюйте злості!

Лазар Баранович,
архієпископ чернігівський

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Про смерть царя Олексія Михайловича і про нового царя Феодора Олексійовича; про Самойловичеву апеляцію до Москви на Дорошенка; про Дорошенковий лист до запорожців, у якому він жаліється на Самойловича, і про відповідь запорожців на цей лист Дорошенкові; про Дорошенкову антипатію із Самойловичем через тодішні причини; про прихід під Чигрин Ромодановського з Самойловичем і про здобування Чигрина; про Дорошенкову раду з чигринцями — при кому краще залишатися; про віддання військових клейнодів Самойловичеві і про прибуття Дорошенка з усім майном з Чигрина в обоз до Самойловича; про залишене Ромодановським і Самойловичем у Чигрині військо з наказним гетьманом Коровченком; про їхнє рушення з-під Чигрина і про те, що вони розійшлися по домівках; про Дорошенкове промешкання в Сосниці; про його від'їзд на Москву; про його там одруження й смерть; про турецький гнів на Дорошенка і про приготування до розорення Чигрина; про Самойловичеву справу зі священником; про Барановичеве в те втручання; про його посланця в тій справі до Москви і про мову того посланця до царської величності, що привітав Дорошенкове схилення під його монаршу руку.

⁷⁰⁹ Перевірити автентичність листа немає змоги, в ньому видно Величкову термінологію, але він відбиває ситуацію точно.

Року від створення Адама 7184, а від плотського пришествя у світ Господа 1676 року. Я вже наближаюся, ласкавий читальнику, до жалісного й плачливого крайнього занепаду та всеконечного запустіння тогочасної козако-руської малоросійської України і кладу тут перш за все про блаженну смерть пресвітлого государя царя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, який від 1645 року, як свідчить на 66 листі Пуфендорфій, до цього 1676 року прожив на російському царстві 30 чи 31 рік, як показує козацький літописець. Після численних подвигів і військових трудів, що були в час його царювання, він відійшов од тимчасового цього життя на вічний спокій тринадцятого січня, поставивши Російському царству наслідника Феодора, свого малолітнього сина, який мав слабке здоров'я. Його ж у червні на вісімнадцятий день увінчав після батька на російське царство в Кремлі, в соборній пресвятій Успенській церкві найсвятіший московський патріарх Іоаким.

Гетьман Самойлович відразу після смерті його царського батька почав обписувати новому царю тогочасного гетьмана Дорошенка, про що Дорошенко провідав і, вимовляючись у своїй неповинності та жаліючись на Самойловича, писав до запорожців такого свого листа ⁷⁰⁹:

Милостивий пане Сірку,

отамане кошовий низового Запорозького війська з усією отаманією і з усім старшим та меншим товариством, мої вельми ласкаві милостиві панове й милії браття!

⁷¹⁰ Сардонапал — останній ассірійський цар, який відзначався любов'ю до розкошів, зачинявсь у палаці і віддавався задоволенням, не цікавлячись, що відбувається за стінами.

Я звідомлений з того боку Дніпра від добрих друзів і моїх приятелів, що після смерті пресвітлого царя й московського самодержця Олексія Михайловича гетьман Самойлович,

задрячи малому й вельми куцому моему добру й добру ваших братів, що лишаються на цьому боці Дніпра під моїм рейментом, почав обмовляти мене перед новим царем, пресвітлим Феодором Олексійовичем, несправедливо змисливши те (до чого я геть не причетний), що начебто за моїм наущенням вторгаються в його тогочасний реймент кримські і білогородські орди, чинять шкоди й розорення. А при тих доносах і уданнях допрошується він дозволу йти на мене під Чигрин війною на літо, що оце надходить, а мене або вбити, або зігнати з гетьманства й вигнати геть з вітчизняних українських кордонів й титулуватися самому одним гетьманом обох боків Дніпра. З цієї Самойловичевої обмови доводиться мені вимовлятися не перед ким іншим, тільки перед всевидячим Богом, творцем моїм, та перед вашими милостями, добрими молодцями й братією моєю. Тож кажу тут те, що коли б то за моїм наущенням вороги святого хреста татари набігали в тогочасну Україну й шкодили, то хай скінчиться безчесно тут, у Чигрині, моє життя, а слава моя хай вселиться в земний порох. А коли б прийшло на слушне розізнання, то не лише сам гетьман-попович не доказав би мені того, з чим удається він до свого монарха, але хай би і всіх зібрав у допомогу зі свого рейменту попенків, був би від одного мене посоромлений і викритий у неправді. Очевидно, знамірився Самойлович зберегти цілість свого рейменту від татарських находів цілковитим розоренням решток цьогобічної України, вашої вітчизни, о неоглядне й нетверезе міркування! Де такий є господар, щоб, обламавши пліт своєї кошари, був певен, що його овечки лишаться цілі? Ото новий Сарданапал ⁷¹⁰, що любить гетьманувати, а вилізти з делікатних перин, як щур, і взятися за зброю для оборони вітчизни від кримських вовків не хоче, чи ж такі були з давніх часів аж дотепер на цьому боці Дніпра гетьмани й вожді ваші, Запорозького війська? Чи бажали вони занепаду й розорення тогочасній Україні, як тепер бажає цьогобічний гетьман Самойлович? Не лише не бажали, але по-справжньому, власними грудьми, мужніми серцями й своєю кров'ю захищали й боронили її від усіх ворогів. Очевидне є отож те вашим милостям, милостивим панам, що через заколотників і амбіціантів тогочасних, почавши від полтавського Пушкаря й переяславського Сомка, аж до теперішнього гетьмана Самойловича, ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра і зовсім збідніла на військових людей через численні почварні змагання. Нині ж Самойлович, ідучи шляхом колишніх тогочасних владолюбців, замислив відносити і здійснити такі ж чвари й кровопролиття між вашою братією (начебто на мене одного, а під тим приводом на всю цьогобічну Україну, якої вже й мало є). Коли ж прийде під Чигрин, без заколоту мене в ньому не візьме, а коли дійде й до того, що вижене мене з Чигрина й піду я туди, куди понесе мене на той час моя фортуна (згідно вашого військового пророцтва, покладеного перед оцім у вашому листі), то знайте, ваші милості милостиве панство, що Чигрин, столиця славних старовічних і бойових вождів та гетьманів ваших, та й інші цьогобічні ваші міста будуть через ворогів зруйновані і зрівняні з землею. Від цього Сарданапал Самойлович їх не вборонить, оскільки до їхнього захисту не зможе добрати способу, хіба що так допоможе й захистить, як захистив був від турків Ладижин, випхнувши самого Мурашка, який не врятував Ладижин, а роздратував турчина на свою й ладижинську кончину. А сам він, Самойлович, з усіма військами швидко перекинувся за Дніпро і дивився через нього, як тхір з нори, на занепад Ладижинський, Уманський та інших міст і тамтешніх повітів; мені ж за них супроти турчина вступатися чи просити турчина не годилося, оскільки вони від мене відкинулися, а поставили собі гетьманом Ханенка і трималися лядського боку сподіваючись на їхню хитру і зрадливу оборону, і просили про неї Самойловича, не мене, а турчина багато разів дровичили в різних місцях; отож і одержали вони допомогу від поляків та Самойловича, нехай не подивують!

⁷¹¹Перевірити автентичність листа немає змоги.

А коли б польських оман не слухали і, не встановлюючи собі в Умані гетьмана Ханенка, трималися старовічного чигринського рейменту, то не тільки б лишалися навіки при непошкодженій своїй православній вірі (яку ляхи завше ненавидять) згідно з моїм трактатом, учиненим з Оттоманською Портою, але й волосина з їхньої голови не спала б від турчина. І взагалі під час нинішнього занепаду і всеконечного лядського безсилля ми могли б при всесильній божій допомозі звільнити від них, поляків, подільські, волинські, поліські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію, тобто вчинити те, що виказував добре пам'ятний намір і мого попередника Богдана Хмельницького, і повернути їм бажану їхню старовічну свободу й ризу святого православ'я. А оскільки того вони, уманці з Ханенком та іншими містами, напівуніати, натхнені лядським духом, не захотіли, то хай те зависне на їхньому сумлінні. Не через мене тож приходить згуба й запустіння цьогобічної України, але через владолюбців тогочасних гетьманів і з незгоди; за їхнім проводом приведено до того братів наших, городове військо, що через російського й польського монархів Україна стала розділена надвоє й натроє, як показують Андрусівські пакти, відіслані перед цим від мене до ваших милостей милостивого панства і добре відома вашим милостям милостивому панству Острозька комісія. Отож, коли хочете, звольте, ваші милості милостиве панство, писати від себе гетьманові Самойловичу, радячи йому повагою свого військового імені погамуватись у своєму неслухному і шкідливому для душі передзавзятті, і хай, задовольняючись своїм даним від Бога талантом, не бажає бачити чварного кровопролиття ваших братів, розорення Чигрина й моєї погібелі. А коли того запобігти не можна, то я цим своїм листом, можливо, останнім уже, благословляючи з сердечним жалем вашу милість милостиве панство, віддаю себе в нагляд від усіляких обмов всемогутній божественній силі. Так само зичу сердечно вашим милостям милостивому панству і милим братам заживати від того ж господа Бога при доброму здоров'ї бажаного захистку від усіляких ворожих замислів і щасливого в усьому на довгі літа життя-буття.

З Чигрина, 21 березня 1676 року

Вашим милостям милостивому панству і милим братам всього добра щиро зичить брат і слуга Петро Дорошенко, гетьман український і всього Запорозького війська.

Прийнявши в себе й вчитавши цей Дорошковий лист, Сірко відразу ж послав у всі дніпрові луги й вітки, наказуючи, щоб усе військо з'їздилося до Січі. Коли ж воно з'їхалося, отой Дорошковий лист зараз-таки читано усім на раді вголос, і при читанні його багато хто, мало не всі запорожці, плакав і зітхав з болючими серцями на нещастя занепалої своєї малоросійської тогочасної вітчизни. А коли прочитано того листа, то військо наказало Сіркові учинити Дорошкові письмову відповідь, яка була така ⁷¹¹:

**Вельможний милостивий пане Дорошенку,
гетьмане український і чигринський, до нас вельми ласкавий милостивий пане і брате!**

Вичитали ми з листа вашої вельможності, писаного до нас, непотішну й вельми жалісну новину, що йдеться про відновлення через гетьмана Самойловича старого лиха цьогобічній розореній

нашій вітчизні. Мусили ми немало вразитися, що та нещаслива вітчизна наша, яка лежить пообабіч Дніпра, прийшла численними змаганнями й чварами до занепаду й розору через незгоду своїх начальників і гетьманів і за їхнім проводом через незгоду й городового війська. А тепер (коли воно є так, як пише ваша вельможність) має дійти, чого не дай боже, через гетьмана Самойловича і до всеконечного запустіння. Всі причини незгоди й розорення вітчизни нашої малоросійської цього боку Дніпра, що їх висловлено в листі вашої вельможності, віри достойні і нам відомі. Але що ж робити, коли важко викоренити сіячів ворожих озлоблень і незгод з нашої братії легковажної, яка неслухно слідує блудові своїх начальників? Хіба що тільки сам господь Бог всемогутніми своїми долями перетворить і постановить те зло в добро, а незгоди — в згоду-приязнь нашої братії, про що маємо благати божий маєстат. Коли ж гетьман Самойлович завзявся за вашу вельможність і на Чигрин, столицю старожитних наших, Запорозького війська, гетьманів, то, захотівши неодмінно допиватися свого шкідливого для душі наміру, і ради нашої військової, щоб обом бокам було добре, не зволить послухати — через це ми й писати до нього про те не будемо. Отож при божій помочі і своїй невинності можеш, ваша вельможносте, боронитися від Самойловичевого находу, ми ж, коли буде в тому потреба, зобов'язуємося вашій вельможності додати допомоги на оборону. А зараз сердечно зичимо, аби господь Бог всемогутньою своєю силою захистив вашу вельможність з усіма містами й жителями вашого рейменту від усіляких ворожих нападів і при доброму здоров'ї зволив ударувати на довгі літа щасливим спадком.

Із Запорозької Січі, 2 квітня 1676 року

Вашій вельможності всього добра щиро зичливі й до послуг готові брати

Іван Сірко з отаманією і з усім старшим та меншим дніпрово-низовим товариством Запорозького війська.

⁷¹² Причини, які викладає С. Величко, певна річ, не прояснюють ситуації. П. Дорошенко та І. Самойлович мали один до одного довголітню уразу. Минулорічні події (здача клейнодів І. Сірку) не подобалися І. Самойловичеві, і після смерті царя Олексія він вирішив добити ворога. До П. Дорошенка в Москві почали ставитися милостиво. Послано стольника Деримонтова, щоб відібрав присягу в Дорошенка. І. Самойлович затримав його і почав ганити П. Дорошенка. Він боявся, що коли у підданстві в царя буде два гетьмани, одному треба буде покласти булаву. Тож добився, щоб царський уряд дав наказ рушати супроти П. Дорошенка збройно.

Коли минула тодішня зима, антипатія й нелюбов, що була між гетьманами Дорошенком і Самойловичем, ще побільшали, тож один одного вони ганили й пеклися, як би відкинути від гетьманської влади. Незгоди ж тієї було дві явні причини. *Перша*: Самойлович гнівався на Дорошенка, що його союзники, кримські й білгородські орди, щоліта плюндруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну Самойловичевого рейменту, начебто за Дорошенковим наущенням, і чинили не менші шкоди хапанням малоросіян у свою бусурманську неволю і розоренням численних українських поселень та жител. *Друга*: Дорошенко гнівався на Самойловича, що через цьогобічне Самойловичеве гетьманство і через інших, попередніх, гетьманів знищувалося і змалилося з-за чвар і різних злопригод, які раніше достатньо

описано, тогочасне гетьманство. В ті часи було й так, що татари, Дорошенкові союзники, побравши християнських полонян по обидва боки Дніпра, вели їх у свої країни начебто перед Дорошенковими очима через Чигрин і за ремінь вимінювали в чигринських людей для тих своїх невільників хліб. До того ж і самі чигринські жителі, коли то правда (о, безумство і згубна ворожнеча!), часто, здружившись із татарами і сівши на їхні коні, вторгалися по цей бік Дніпра, шарпали й забирали собі в користь усіляке рухоме людське майно і допускали без жодного озиру й милосердя бусурманам хапати й відводити в неволю своїх братів, православних християн; отож і самі чигринці знайшли достойну відплату на діла свої, прийнявши запустіння, яке має звідси такий початок.

Гетьман Самойлович, не бажаючи більше терпіти в своєму рейменті від бусурманських і чигринських находів ущербку й розору, жалісливо доніс про те новокоронованому тоді московському царю, пресвітлому Феодору Олексійовичу, який, розглянувши таку не-

⁷¹³ За царським наказом П. Дорошенко мав іти на Лівобережжя і здати булаву І. Самойловичу та Г. Ромодановському, але він заявив, що здасть булаву тільки чорній раді. І. Самойлович сполошився і почав активно домагатися дозволу на військові акції.

⁷¹⁴ Спершу пішли відділи Косогова з 15 тисячами росіян та генерального бунчужного Леонтія Полуботка з трьома полками. За ними рушили боярин та гетьман. 15 серпня (за ст. ст.) вони перейшли Дніпро.

⁷¹⁵ Бій був зовсім недовгий і скінчився за наказом П. Дорошенка.

справедливість ⁷¹³, відразу ж наказав того літа як князю Григорію Григоровичу Ромодановському зі своїми великоросійськими військами, так і гетьману Самойловичу з козацькими малоросійськими військами йти під Чигрин здобувати Дорошенка і знищити його гетьманство. На той указ вони, Ромодановський і Самойлович, переправившись із обома військами через Дніпро ⁷¹⁴ і прибувши під Чигрин, почали його здобувати й бомбардувати ⁷¹⁵. Тоді Дорошенко, побачивши своє ущемлення й крайню небезпеку, почав радитися зі своєю старшиною й усіма чигринськими жителями, що чинити далі: чи триматися турецької протекції й посилати по орди на відсіч собі, чи здатися і вклонитися православному московському монархові. На цій раді одногосно урадили і зіволити відкинути турецьку протекцію як непожиточну, цілком шкідливу і таку, яка винищує християнський народ, а вклонитися пресвітлому московському монархові. Після цієї ради Дорошенко зараз виправив в обоз до князя Ромодановського й гетьмана Самойловича певних осіб з побажанням, аби перестали воювати вони на Чигрин, і ознаймовуючи, що готовий під будь-якою умовою за свою й чигринську цілість поклонитися їм. Коли князь Ромодановський і Самойлович прочули це від Дорошенкових посланих, відразу заборонили військові воювати на Чигрин, а тих посланих відпустили до Дорошенка з таким словом, щоб Дорошенко прибув до них ув обоз, обнадіявши його під клятвою, що лишиться цілий. Дорошенко тоді, бувши певний своєї цілості, переночував і, взявши з собою свою старшину, прибув ув обоз до Ромодановського й Самойловича, де вимовив пригідну до того моменту промову і віддав гетьману Самойловичу військові клейноди свого чигринського гетьманства, тобто булаву, бунчук і печатку, проживши на чигринському гетьманстві десять з половиною років чи й менше, числячи від 1666 року, січня місяця по теперішнє літо. Він забавив там з кілька годин на конференції і був знову відпущений

⁷¹⁶ Російського війська було 1600 чоловік на чолі зі стольником М. Ромодановським. Українського війська була тисяча чоловік, на чолі його був чернігівський полковник Борковський. Коровченка І. Самойлович прислав пізніше.

⁷¹⁷ Від жовтня 1676 по березень 1677 р.

⁷¹⁸ П. Дорошенко був уже одружений. Його жінка Пріська приїхала до нього у Москву в липні 1677 р.

⁷¹⁹ П. Дорошенко жив спершу у Москві, потім його призначили воєводою у Вятці (1679), ще згодом дали село Яропольці (у 130 верстах від Москви) у володіння. Гетьман помер 9 листопада (за ст. ст.) 1698 р.

⁷²⁰ П. Дорошенко перед своїм падінням неодноразово посилав посланців і у Крим, і до турків за допомогою. Допомога не прийшла.

⁷²¹ С. Адамович — ніжинський протопоп. Це відомий авантюрист XVII ст., який хотів піти слідами свого попередника Филімоновича (єпископа Методія) і за будь-яку ціну стати довірником у царя. Довгий час він був агентом царського уряду на Україні. Вступив у конфлікт із І. Самойловичем, був зв'язаний із Самойловичевою опозицією: Рославцем, Думитрашком Райчею, Мокрієвичем та Горленком. Пробирав зв'язатись і з П. Дорошенком, та був засуджений і висланий до Сибіру.

⁷²² Так доносив царю І. Самойлович. Це могла бути й пересада, але С. Адамович хотів змістити гетьмана.

⁷²³ Суд над Адамовичем та Рославцем було вчинено у січні 1677р. Адамовича веліли розстригти із священничого сану і передати світському суду. Його зобов'язали постригтись у ченці, а коли той відмовився, віддали у військовий суд. Потім його разом із П. Рославцем вивиджено до Москви, а згодом заслано до Сибіру.

⁷²⁴ Промову перекладено зі старослов'янської мови.

до Чигрина з таким словом, щоб він, Дорошенко, намагався вибратися за п'ять чи шість днів з усіма своїми маєтками з Чигрина і прибути в їхній обоз. Коли це сталося, то князь Ромодановський і гетьман Самойлович, увіславши в Чигрин значну залогу з московського й сердюцького війська і учинивши в Чигрині наказним гетьманом Григорія Карповича Вольського, тобто Коровченка ⁷¹⁶, наказали триматися йому в усякій засторозі від бусурманського находу, а самі повернули від Чигрина назад і, переправившись через Дніпро, розійшлися по домівках. Гетьман Самойлович, прибувши із Дорошенком у Батурин, визначив йому дочасно квартиру в Сосниці — міст Чернігівського полку, де Дорошенко промешкав певний час ⁷¹⁷ а тоді виїхав за указом з усіма своїми маєтками на вічне прожиття в царське місто Москву, де потім оженився, поймавши дочку в якогось значного московського боярина ⁷¹⁸, і там-таки завершив своє життя ⁷¹⁹.

Турчин, довідавшись про Дорошкове відступництво ⁷²⁰, вельми роз'ятрився і наказав своєму вейзирю готувати сильні війська на здобуття Чигрина і кувати всілякі воєнні ристунки. Відтак зашуміли й забряжчали вдень і вночі не тільки константинопольські а й анатольські кузні.

Гетьман Самойлович провідав того ж літа, що якийсь священник Симеон Адамович ⁷²¹ з товаришами незичливий до нього й готується вбити його ⁷²². Тож він пожалівся на нього преосвященному архієпископу чернігівському й новгородському Лазарю Барановичу а преосвященний архієпископ, бажаючи після розслідування учинити гетьманові проти того священника справедливість, навмисне посилав якогось законного свого посланника на Москву до царської величності, просячи його величності дозволу на вчинення між згаданим священником і гетьманом розслідування, щоб закінчити ту справу. Той посланник, будучи перед монаршим лицем, за наукою й інформацією свого пастиря Лазаря Барановича віншував від його пастирського імені царській величності ті гаразди, що тогочасний гетьман, відкинувши турецьку протекцію, схилився під високу його російського монарха, руку і вирік на те таку промову ⁷²⁴:

«Кажучи якимось у своїх притчах слова божого слова *«більше Соломона тут»*, смиренний архієпископ чернігівський, новгородський і всього Сівера Лазар Баранович, найнижчий слуга й вічний богомалець вашої царської величності, велів мені, своєму меншому послушникові, казати вашій пресвітлій царській величності, що це про ваше, царської пресвітлої величності, володіння,— *більше Соломона тут*. Створив-бо він храм вишньому Богові, якого не створив його ж царівний батько в Ізраїлі. Так і нині ваша царська пресвітла величність створив своїми царськими трудами храм Всевишньому, що

не був зведений за блаженної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, улюбленого вашого, царської пресвітлої величності, батька, бо коли Петро Дорошенко смирився під міцну руку вашої царської пресвітлої величності — бути храмові

⁷²⁵ Тобто у підданстві турецького султана.

⁷²⁶ Влоський — італійський.

⁷²⁷ Поема Т. Тассо «Звільнення Єрусалима», на мотивах четвертої пісні якої С. Величко побудував свою новелу, була досить відома в той час на Україні в основному через польський переклад П. Кохановського, котрий мав у XVII ст. три видання. Зберігся навіть знайдений В. Перетцом переклад тієї поеми на книжну українську мову (кінець XVII — початок XVIII ст.). З порівняння текстів видно, що С. Величко користувався польським перекладом поеми, вніс до теми елементи власної творчості, переклав її на прозу, створивши у такий спосіб викінчену новелу.

⁷²⁸ С. Величко, будуючи свою новелу, зливає мотиви запозичені з фольклорним оповіданням. Згаданий у новелі ліс Недобір ріс на Поділлі в Кам'янецькому повіті між Гуменцями та Шатавою, тут, за народним переказом, збиралася нечиста сила на чолі з Люципером (як і у Величка) і розмірковувала, як з допомогою турків знищити український народ. Існування цієї легенди засвідчене аж у 1875 році «Подольськими єпархиальними ведомостями».

⁷²⁹ Тобто до монастиря Скита Манявського.

Всевишньому Богові. Цей же, що досі не хотів царя, але ворогів господнього хреста і царевих, не буде храмом божим, оскільки не зберіг божої заповіді, а Господь казав: «Дотримуючись заповіді моєї, в мені перебуває, і я в ньому, а хто Бога боїться й царя шанує, той є церквою живою Бога»,— і через те, що змірив свою голову в нинішньому році маєстатові вашої царської пресвітлої величності, створився вашою царською пресвітлою величністю храм божий Соломона. Звів великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович численні храми господні, владнавши божі церкви, ваша ж царська пресвітла величність створив, звів і докінчив вишньому Богові цей нерукотворний храм, і через це — *більше Соломона тут*. Не чули й не було в творенні Соломонового храму, так само і в будові вашої царської величності, заліза; а коли мир без війни, то не треба вже казати — мир після війни; тут царська пресвітла величність дасть Малій Росії мир без війни, і це — *більше Соломона тут*, оскільки не кров'ю, як та птиця (та й на зведення Соломонової церкви здалося каміння), не кровопролиттям, але теплою любов'ю й милістю вашої царської пресвітлої величності, як батька щедротам, створено цю церкву... Отож хай благословить господь вашу царську пресвітлу величність і затвердить престол вашої царської пресвітлої величності навіки, як повний місяць. І оскільки Петро Дорошенко, що був під ногами неповного місяця ⁷²⁵, є нині біля підніжжя ніг вашої царської пресвітлої величності, то хай хвалитиметься від усіх вишній Бог, бо від імені вашої царської пресвітлої величності дається нам божий дар, дар цілковитий, мир-бо нам дано, і це є той божий дар, а за цей дар смиренний архієпископ віддає вишньому обіти з усіма вірними підданими вашої царської пресвітлої величності Малої Росії, бо місто й усю державу вашої царської пресвітлої величності називають мирними. Це все радісне, це все веселощів наповнене, це втішає всю державу вашої царської пресвітлої величності, але є й інше — сумне, оскільки в державі царської пресвітлої величності, а серед пастви смиренного архієпископа є деякі, що не ревні до вашої царської пресвітлої величності, не шукають миру, але сум'яття, вишукуючи за своєю похиттю невинної крові вірного підданого вашої царської пресвітлої величності гетьмана Запорозького війська, які таємно умовилися вбити його й віддати смерті,— між них є Симеон Адамович з іншими своїми прибічниками. Що треба їреям говорити, не знаю, але знаю, що їрею годиться жити з невинними руками й чистим серцем, цей же хотів умити руки в крові праведного й вірного підданого вашої царської пресвітлої величності. І про це смиренний архієпископ доповідає вашій царській пресвітлій величності і віддає найнижчий уклін, щоб той у своєму неправедному ділі за указом вашої царської пресвітлої величності осудився чи

оправдався перед архієпископським судом; і кажуть отак усі — як мир, так хай пробуває навіки в царстві вашої царської пресвітлої величності милість та істина, амінь».

Після доброго закінчення тієї віншувальної промови я, приступаючи до опису злопригод і крайнього через турків спустошення та розорення Чигрина й усіх решток тогочасної козацької України, вирішив покласти перед цим нещастям для забави тобі, ласкавий читальнику, оцю нову обробку «Сатирової повісті», вклавши в неї частково пригожі речі з четвертої пісні влосського⁷²⁶ автора Торквата Таса.

Того ж 1676 року один сатир, що начебто довго жив у подільському лісі Недоборі⁷²⁸, був перестрашений демонським збором і втік геть із Недобора. А прибігши у Великоскитську пустиню⁷²⁹ і зустрівши там іншого сатира, сказав йому таке:

«Оцими днями, опівночі, як мені здається, спав я в своїй темній, зарослій густим і непрохідним лісом та терном, нікому не відомій дебри та яскині, коли це сильно здригнулася піді мною земля і не знаю, чи вона, чи нечисті духи викинули мене вихором угору від землі з моєї яскині. Я ж був геть од страху збезумілий і, не знаючи, що чинити, втиснувся в дуплясте від кореня дерево, яке мені там трапилося. Отак я стояв, тісно огорнений, і відчував, що всі чуття мої змертвіли, а зір та слух мало мені служать.

Дивлюся я крізь щілину того дупла, що в ньому був, і бачу відразу князя тьми і стародавнього начальника злих духів Люципера з іншими його старшинами, що незвідьзвідки прийшли. Сів він недалечко від мене, як на престолі, на великому дерев'яному пеньку, гнилому й повному мурашви, маючи в руках іржаве, погнуте, залізне сцетпро, на бридкій голові багато рогів, а на чолі один — найбільший. Був він дуже великий, чорний, як вугілля, від голови до ніг, вуса мав паскудні — довгі, пом'яті, бороду — криву, густу, покошлану, що покривала й косматі груди. Очі він мав, як розпечені на вогні сковороди, — випускали вони від себе синій сірчистий вогонь, як стовпи чи комети. Губи були криваві, як пухирі, довгі, надуті, а рот і горлянка були наче яка прірва, що випускала з себе сморідну пару. Коли ж мурашва, що на ній він сидів, його допікала, він хитав своєю головою так, що з ніздрів його на лоно, наче смердючі остюки, сипалися стоноги. Більше його сатанинських прикмет не міг я зі страху добачити, оскільки бачив іще й те, що коли він, князь пекельних темнот, сів на згаданому гнилому пеньку, сіли з ним й інші його начальники, старі по праву руч, а молоді по ліву руч. Були серед них різної постави і страшних гатунків демони і ніколи не бачені мною бридкі лярви; одні мали верблюжі і козині, а інші курячі ноги, а на голові й роги мали. Інші ж замість волосся мали вужів та зміїв і всілякі інші змішані злі дивовиська та злющі вогні. Він, отой старий сатана Люципер, заговорив до них, що отак порозсідалися, бридким і верескливим голосом: «Принесіте мені отой мій ріг, що його був зламав я з великим болем з голови моєї об Йорданську скелю, коли йшов хреститися християнський бог Христос, а я був скинутий з небес і з невимовною швидкістю летів з вами до пекла». А коли йому відразу його принесли, повелів він затрубити в нього. Коли ж був посланий бридко гаркитливий голос того рогу, тоді всі недоборські дерева захиталися і моє зі мною мало не впало. Була відразу після того по всьому Недобору велика буря, шум, невимовне сум'яття і вихори, від яких всі звірі побігли й полетіли з великим поспіхом геть з Недобора, а з ними мало не вилетів із мене мій дух. Тоді злетілося туди, де був їхній начальник, незчисленне множество демонів, наче темна хмара смердючої саранчі, і весь ліс Недобор, освітлений тоді місячним світлом, затемнивсь і спохмурнів. Побачивши їх, Люципер похвалив їхне старання і сказав до них таке:

⁷³⁰ Плутон — у грецькій міфології друге ім'я бога підземного царства Аїда.

⁷³¹ Гофрід Бульонський — герцог Нижньої Лотарингії. Йдеться про перший хрестовий похід, Гофрід був одним із вождів цього походу. Потім став ерусалимським королем (1099).

⁷³² Єрусалим було здобуто 15 липня (за ст. ст.) 1099 р. і вчинено в ньому страшну різню мусульман.

⁷³³ Князь Володимир мав 11 синів, які почали чвари ще за його життя, а після смерті особливо.

⁷³⁴ Первозваний Андрій — апостол Ісуса Христа, брат Петра. За церковним переказом, проповідував християнство серед скіфів — народів, котрі жили на східних і північно-східних берегах Чорного моря. За свідченням літописців, був біля теперішнього Києва, де встановив хреста.

«Друзі й чесні мої князі, що провадите свій рід з небес і гідні жити в них більше, ніж сонце, Бог несправедливо випхнув од себе вас разом зі мною у пекло із тих небесних держав, до яких належите так само, як і він. Мабуть боявся він нас, коли бачив, що мужність наша протистоїть йому. Нині ж він сам, як усемогутній, володіє небом і зорями, а нас має за своїх ворогів і, замість світла денного, всім приємного, замкнув нас нездоланною узою в темряві, позаздривши нам неба — першого нашого щастя — і ясного сонця, віддавши нас безмежній і постійній тьмі. А що найгірше коле й пронизує мене люттю, гризе і додає до давнього болю більший жаль — це мука, що низьку людину, створену з болота й глини, кличе до неба замість нас і, як батько сину, зичить їй вічного гаразду і нашого найпершого щастя. Але й того маючи замало, послав був у світ і видав на тиранську смерть, на більшу нашу біду свого єдинородного сина. Він же, самі добре знаєте, з якою небезпекою і великою тривоною нашою, виломив пекельні двері і, порвавши вічні зав'язі, відняв у нас гвалтовно дорогі наші здобичі й користі — душі вірних своїх рабів — і на більшу нашу печаль виставив на весь світ тріумфальну хоругву, що звоював пекло. Але залишимо геть стародавні в часі наші шкоди й кривди від нього, — вони завжди були і є славні: він завше допомагав людині супроти нас і робив та робить силу нашу нікчемною і бездіяльною, віддавши нас на посміх і наругу тому, хто мав би перед нашим лицем як слуга схилити свою шию. А пригадаймо недавні образи і як хоче нас від віку обернути він унівець, а силу нашу зробити безвісною, коли забере від нас усіх людей і приведе до себе; до того ж він приніс таку честь і дав силу хрестному дереву (яке здавна служило для безчестя й смертної кари злочинцям і на якому зволив розп'ястися й сам Христос), проти якої ми зовсім не можемо стояти і мусимо, безчесно і всепереможно гнані, тікати й зникати. Що ж маємо чинити, чи тільки будемо дивитися крізь шпару? А він натискає сильно — ото бачите, що люд його віри поширюється і змножує свої церкви не тільки по всій Європі, а вже і в Азії, і в Палестині! І приходить до того, що не тільки в християн; ських церквах, але й повсюди поміж невірними поганинами, зловленими у віру Христовими апостолами, буде зображене й пошановане на стовпах і колонах, мідних і мармурових, Христове ім'я, а наші хвали й офіри через те цілком згинуть і загаснуть. Божниці наші порожнітимуть, а ідоли впадуть ув остаточну згубу. Йому ж самому, як єдиному Богові, всі народи воздадут хвалу і принесуть офіри, а нас до своїх церков і входити не пустять. І чим раніше хвалилися ми, те тепер мусимо відстраждати так, що душ, підданих гріхові, не буде і за них перестане платитися Плютонові ⁷³⁰ трибут. Чуєте ж бо, не допустимо до того, візьмемо перед себе давню свою мужність; коли ми вергали в небо вогнем і докучали мечем небесному князівству — тоді ми, либонь, програли й лишилися переможені, однак сміливість серця нашого і справність нам признавано.

Гадаю, що й вам відомо добре, як зависний на добро наше християнський князь і гетьман Гофред ⁷³¹, воюючи в Азії й Палестині наших слуг магометан, скинув багато ідолів із наших божниць і знищив твориму в них нашу хвалу; та й саме велике місто Єрусалим він здобув і зробив те саме, встановивши в ньому хвалу Христу, назорейському Богові, своєму спасителю. Оце християнське щастя і божественна над ними милість найбільше нас тоді долягали і гризли великим жалем та болем, пронизуючи як стрілою наші серця; ви були послані від мене перешкоджати християнам у їхніх замислах, і їхні війська, що стояли тоді під Єрусалимом, мали порозрізнявати всілякими способами і спритами, змішати і припровадити їх до крайньої руїни, чого, либонь, цілком не досягли, але й досягли немало, вчинивши значний ущербок у тих військах своїми спритами. Хвалю

отож вірну вашу службу, завдяки якій ми погубили, почавши від синів Володимира, того другого після Андрія⁷³⁴ християноруського апостола та хрестителя, аж дотепер, чварними війнами і сум'яттями множество християнського люду і приводите багатьох

⁷³⁵ Тобто турків і татар.

інших з православної віри до інших різних вір. Але ще немає кінця моєму бажанню. Хочу я винищити й вигубити отих кам'яносердих і у віках непохитних у своїй православної віри русо-хазарів, що більше інших народів важкі й невиносні нам своїм благочестям та рицарством. І це я вчиню незгодами й чварами такими ж, як були раніше в колишніх властолюбців і начальників,— так знищите ви в землі українській і славу Христа, їхнього Бога й спасителя, нашого ж губителя. Адже вже була на цьому боці Дніпра пошкоджена й спустошена їхня земля з багатьма міцними містами і багатолюдними селами спершу через вірного нашого слугу Батия, потім і через їхніх же братів-християн поляків, а потім знову-таки через наших слуг сарацинів і агарян⁷³⁵. Одначе з бусурман, вірних наших слуг, гине від мужньої їхньої зброї більше людей, як у них. І це належить нам, коли Христос допустить, відомстити і їхню землю зі столицею їхніх гетьманів Чигрином та іншими містами, що лишилися, до решти розорити і цілком порожньою та нікчемною зробити. Ідіте ж, мужні мої рицарі, у всесвіт і збирайте свою силу на вигублення того затверділого хазаро-руського народу, вжійте до цього всіляких спритів і хитрості вашої і коли в тому один з вас кволий і невиносний, то хай допоможе йому в початій справі другий. Напровадьте мені в'язнів, чи силою, чи радою, чи умітністю, будьте їм завадою і шкодьте всюди, вловіте їх у сітки вашого сприту. Нехай одні волочаться по світу, як заблуклі без пастиря вівці, другі затаються на службу всіляким чужим монархам і там гинуть за гроші, треті в п'янстві топляться, четверті в усіх світових розкошах, як свині, нехай плещуться, п'яті у плотській похоті нехай паскудяться і ображають на себе Бога, шості нехай бунтуються на своїх гетьманів і начальників зі своїми роздвоєннями і внутрішніми чварними незгодами — хай викорінюють себе самі, нехай військо згине, нехай йому те станеться, що пам'яті хазарів не останеться!»

Гнівалися нечисті духи, чуючи ту Люциперову мову і, вже більше її не дослухаючися, з великим шумом і вихором, як незліченна саранча і темна хмара, полетіли геть із Недобора на свої справи. Потім одразу блиснула блискавка, а після неї вдарив міцний і нестерпучий Перун, від якого й багаторогий їхній сатанинський король зі своїми князями, лишивши після себе плюгавий і невиносний холод

⁷³⁶ Це було сформульовано так: «Непутящий і невдячний Дорошенко, забувши діла падишахові, зрадив його...»

та сморід, пішов із тим пнем, що сидів він на ньому, в землю, покинувши по собі тільки малі челюсті бездонної прірви, що почали потроху випускати із себе гіркий сірчистий дим. Од того Перунового грюкоту не лише завалилася і зрівнялася з землею моя добра й улюблене моє житло, що було там близько з харчем моїм і дерев'яними та терновими хашами, але й численні великі дерева, що були поблизу, й моє, в якому був я, вирвалися з корінням й упали на землю; і все листя в усьому тому лісі з усіх дерев, хоч і не час іще був, упало на землю і, наче спалене з усіма травами та лісовим биллям, послалося по землі одним шаром пічного попелу, а ліс лишився на землі без листя, неначе сухий.

Від цього страшного видіння та грюкоту, холоду, й смороду, і падіння на землю зі своїм деревом я втратив усі чуття свої і лежав мертвий у тому деревному дуплі до півдня. Опівдні, коли моя плоть нагрілася від сонячного тепла і південний тепло-холодний вітер вивів сатанинський сморід, що був у всьому лісі, то й я відчув у собі пробудження життя, заледве виліз із тісного мого деревного дупла і, бачачи в усьому лісі порох, попіл і голі

дерева та не маючи, відтак, нічим себе прохарчувати, а до того ж боячись, щоб той сатана не виліз знову на світ через залишену після себе нору і не відігнав своїм страхом мого від мене духу, біг, біг і біг, не дивлячись куди, і перебіг за кілька день довгі поля, ліси й діброви, гори, долини й болота та й прибіг у цю незнайому пустиню. І це вже третій день тиняюсь у ній голодний і спраглий, нікого в ній не зустрічаючи і не можучи підкріпити чимось свою плоть від отаких, що оце розповів тобі, страхів і переживань, що геть виснажують мене й нахиляють до смерті. Нині, уздрівши тебе, персоно любого нашого роду, радію серцем і вже не боюсь умерти перед твоїми очима.

Це вирікши, він упав, плачучи, перед ноги сатира, якого зустрів був у Скитських пустинях. Той же, підвівши його від землі і так само плачучи, сказав до нього: «Друже, коли правду кажеш і коли демонська сила своїми підступами знамірюється навести такі біди і злопригоди православному християнському українському народові, то біжімо звідсіля в інші найдальші країни й пустині, щоб і ми не були тут зловлені тими демонськими хитрощами й не впали в несподіване зло».

Вирікши це, пішли вони відразу в глибину пустині. Стояла тоді ніч, а один скитський анахорита, що тулявся після розорення турчином свого монастиря сам-один у пустині, клякнув був у лісовій густині на молитвах. Він побачив і почув ту розмову сатирів, що точилася поблизу нього, віддав хвалу Богові, що відслонив йому розум розуміти мову тих сатирів, і, повернувшись до свого Скитського монастиря, оповів, що почув, братії, яка тут лишилася, і та сатинова розмова прокотилася тоді, здається, повсюди.

Демони ж після такої інформації й розпорядження свого багаторогового князя розсіялися по всесвіту і почали своїми підступами розпоширювати, де було можна, сіті й запалювати серця злостивих і завидливих людей, а найбільше своїх слуг-магометан на викоренення тогобічних козаків із Чигрином та іншими українськими містами, що залишилися.

Причин же явних і найголовніших тому запустінню Чигрина й інших з ним тогобічних міст дві. *Перша*, що гетьман Самойлович, як казав вище, так само, як і давніші цьогобічні гетьмани, почавши від Сомка, його попередники, не бажав чути про іншого, рівного собі гетьмана на тому боці Дніпра. *Друга*, що турецький цар поставив собі за зневагу³⁶, що Дорошенко, відкинувши його протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха, хоч і мусив учинити те, як сказано вище, не за своєю волею. Скоро він, турецький цар, одержав відомість про те Дорошенкове відступництво, то дуже, як і вище згадував, роз'ятрився і радився зі своїми вейзирами та пашами, як помститися Чигрину й решті українських міст за ту свою зневагу. І, хочучи на ту раду мати

найбажаніший на-

⁷³⁷ Юрій Хмельницький сидів у тюрмі

в Едикулі.

⁷³⁸ Тобто наказав константинопольському патріарху Ю. Хмельницького розрішити від чернечого габіту.

⁷³⁹ Назорей — особливий клас посвячених у євреїв. Ті, що дали габіт назорейства, утримувалися від вживання вина, не стригли волосся. Ю. Хмельниченко ж мав титул князя малоросійської України.

⁷⁴⁰ Поему написано польською мовою. Повна її назва «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677». Книга вийшла у Новгороді-Сіверському в 1678 р.

⁷⁴¹ Фаетон — син бога сонця Геліоса. Фаетон попросив у батька дозволу покерувати сонячною колісницею один день. Але кволий юнак не зміг упоратися з безсмертними кіньми і ледве не спалив світ. Зевс убив Фаетона ударом блискавки.

⁷⁴² Єгова — одне із священних імен Бога в Старому Заповіті.

⁷⁴³ Ходили поголоски, що кримський хан відмовлявся йти на війну, покладаючись на неврожай, і турки прислали йому кілька галер із хлібом. Він мав іти лівим боком по Моравському шляху.

⁷⁴⁴ Анатольських — тобто з провінції Анатолії.

⁷⁴⁵ Пропонтида — буквально значить земля перед морем, власне, Передчорномор'я. Пропонтидою називали ще Мармурове море.

слідок, звелів прикликати для тієї наради в диван, тобто в ізбу, в якій звичайно бували посольства, ради й суди, з одного царигородського монастиря ⁷³⁷ ченця Гедеона Хмельниченка, який добре знав, що діється на Україні. Його побачивши, турецький цар наказав скинути чорний габіт і нарік його разом із собою, очевидно, через волосся нестрижене й неголене в чернецтві, князем назорійським ⁷³⁹. А коли він ознаймив Хмельниченкові свій намір розорити Чигрин й рештки України, одержав таку відповідь, як свідчить Олександр Бучинський Яскольд у своєму панегірику, приписаному 1678 року гетьманові Самойловичу і названому «Чигрин» ⁷⁴⁰:

— Найясніший царю наш і непереможний,
Християнам є твій меч, наче гнів той божий,
Бо за тебе на землі дужчого не чули,
Ти до Господа найближч — сторож його чулий.
Біля гробу Бога ти внук неначе власний,
Місяця страшливий син, навіть тінню жасний.
Що на зорі Фаетон ⁷⁴¹ — ти на християни,
Від Єгови ⁷⁴² лютий бич на всі їхні рани.
Хто настирний спротивля тій потужній силі?
Можеш волею ти гнів свій правдивий вилить.
Твоя воля — і міцне надійне діяння.
Наше ж денне і нічне має быть старання,
Доки місто Чигирин із його гетьманством.
А Вкраїну всю під меч із усім християнством
Взявши, трупом не вкладеш місяцю під ноги,
Решту — в ласку у твою, чи під гнів твій строгий...

Потім у диван прикликано, чи вже вони там і були, кримського хана ⁷⁴³ й Ібрагіма, славного й заслуженого трапезонтського пашу, і вони присягли на палашах перед султаном, що доти не вийдуть з української землі, поки не сплюндрують у ній своїм поганським мечем усього християнського племені. На це військове діло відразу наказано від султана й вейзира не тратити часу не тільки в константинопольських, але й усіх анатольських ⁷⁴⁴ кузнях, як про те було написано й раніше, але денно й нічно кувати, приладнувати та виливати всілякі військові залізні, сталеві й мідні риштунки, знаміряючись неодмінно виправити від Пропонтиди на наступне літо свою бусурманську силу на Чигрин, що й сталося, але не з користю, а з превеликим безчестям їхнім, бусурманським, та шкодою, як про те буде оповіжено в наступному році.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Про тридцятилітнє тогочасне українське нещастя і про настале всеконечне Ті запусіння; про причини турецького находу на Чигрин, про скликання і першу виправу від Цариграда під Чигрин турецьких військ із вейзиром, трапезонтським пашею і Хмельниченком; про передчуття в нещасливій Україні крайнього Ті занепаду; про тодішні моління й підмогу, послану в Чигрин; вірші панегіричні; про зібрання на цьому боці московських і козацьких військ на порятунок Чигрину і про прислання в козацькі полки ікони Христового святителя й чудотворця Олексія з похвальним словом Запорозькому війську і заохоченням на війну проти бусурман; також про особливу монаршу грамоту, що потверджувала давні українські права й вольності; про запал од того козаків битися; про прибуття до дніпрового берега всіх християнських військ і про звідомлення з Чигрина, що турчин уже здобуває його; про осадження турецькими шанцями дніпрового берега і про опанування тих шанців козаками; про прибуття від Чигрина турків і татар до Дніпра; про їхню війну з козаками, що були в турецьких шанцях, які вони опанували, і про велику їхню, бусурманську, шкоду зі втратою ханського сина; про Хмельниченків страх; про переправу християнських військ на той бік Дніпра і про повторне звідомлення з Чигрина, що турчин уже надокучив йому, здобуваючи цілий місяць не без значної своєї шкоди, а козацької здобичі; про всілякі марнотні турецькі способи до здобуття Чигрина і про втрати; про прибуття від Дніпра під Чигрин численних легких московських військ; про втечу з-під Чигрина бусурман і про гоніння їх аж до Чорного лісу з великою їхньою шкодою.

⁷⁴⁶ Після умансько-ладжинської війни була ще одна війна — польсько-турецька, яка закінчилася Журавницькою згодою 1676 р.

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677. Тоді текло друге літо царювання в Росії пресвітлого Феодора Олексійовича, а від війни Богдана Хмельницького з поляками, що була почата 1648 року, докінчувався тридцятий рік нещасливих тогочасних українських подій з безперервним воєнним вогнем, а до того — з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною. Тоді наступило на Україні від турчина, замість божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висяклу в них любов до інших), остаточно і всеконечне розорення й запусіння. А турчин після кам'янецької, хотинської, ладжино-уманської війни відпочивав тільки один ⁷⁴⁶ рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. *Одну* проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, *другу* проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха.

⁷⁴⁷ Турецьку армію одні числили 100, а інші — 45 тисяч чоловік.

⁷⁴⁸ Можчири — монтири.

⁷⁴⁹ Каргара — гармата на облогу, яка заряджалася ядром в 40 фунтів.

⁷⁵⁰ Турки переправилися через Дністер в половині червня.

⁷⁵¹ Кандія — головне місто острова Крит. Йдеться тут про турецько-венеційську війну і про облогу Кандії, яка закінчилася перемогою турків. Це сталося 1669 р., на чолі турецьких військ стояв тоді великий візир Кепрлі.

⁷⁵² Розстрига — людина, позбавлена чернечого звання; венжик — прикладка до прізвища Юрія Хмельницького, буквально означає — округлень.

⁷⁵³ Ю. Хмельницький мав при собі 120 козаків з турецьких невільників.

Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро [весна зодягла, землю] травами і красноквітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро махометан. А коли їх, кінних і піших, зібралось під ту хоругву величезне число ⁷⁴⁷, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів ⁷⁴⁸, бомб і великих муреломних картарів ⁷⁴⁹, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапастив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти ⁷⁵⁰ від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією ⁷⁵¹ і на інших місцях у воєнних okazіях і повернувся до свого цісаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика ⁷⁵² козацького Юрія Хмельниченка, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

⁷⁵⁵ Уривки з панеґірика «Чигрин» подано в перекладі з польської мови.

⁷⁵⁶ Саян — давній військовий одяг.

⁷⁵⁷ Маються на увазі польсько-турецькі змагання. Панцир злотокритий — тут: поляки.

⁷⁵⁸ Тулумбаси — литаври.

⁷⁵⁹ Кочі — екіпажі.

⁷⁶⁰ Шпихліри — житниці.

⁷⁶¹ Константний побожні — візантійські імператори, було їх за династичним численням дванадцять.

⁷⁶² Капітула — собор.

⁷⁶³ Інфула — єпископська шапка, тут у розумінні чин.

⁷⁶⁴ Гізель Інокентій — тоді архімандрит Кисво-Печерської лаври.

⁷⁶⁵ Галіатовський Інокентій — тоді архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові.

⁷⁶⁶ Лежайський Михайло — архімандрит Новгород-Сіверського монастиря.

Чи в останні числа квітня, чи в перші травня турецькі війська рушили від Візантії і неспішно простували звичним шляхом на Україну, визначивши термін воєнному в ній промислу на серпень місяць ⁷⁵⁴. Султан послав указ і ханові, щоб у той термін прибув під Чигрин з усіма кримськими, білогородськими, буджацькими та іншими ордами. А нещаслива тогобічна Україна, через незгоду власних синів і минулих властолюбців-начальників яка палала в безперервному вогні війни й чварних кровопролитів, як вище казав, тридцять років, мусила тепер бути певною щодо свого остаточного загину від турчина. Про оцю виправу турецьких військ під Чигрин, про минулі козацькі незгоди і насталий тоді страх, про ретельні святительські молебні цьогобічного малоросійського і всього взагалі духовенства, а до того і всього народу на збавлення Малої Росії від бусурманського находу, також про підмогу, яку послав у Чигрин Самойлович, поетична муза козацького панеґіриста Олександра Бучинського-Яскольда в панеґірику, названому «Чигрин», співає такими римами ⁷⁵⁵:

Лесть саян⁷⁵⁶ бусурманський, до стінки прибитий,
 Заспокоювать панцир почав злотокритий⁷⁵⁷
 По Хотині, та знову на інші невчаси
 І турецькі, й татарські гудуть тулумбаси⁷⁵⁸.
 Чутно брязкіт далеко лискучої броні,
 Вже іржуть у тривозі сполохані коні.
 Кочі⁷⁵⁹ тягнуть з возівен, наповнюють гарби,
 З тайників витягають всі цісарські скарби,
 Відмикають шпихліри⁷⁶⁰, збирають запаси,
 Що роками копили в минулому часі.
 Тут глибокі і давні, нажиті з посвяти,
 Константинів побожних⁷⁶¹ викопують спрятати.
 Чи по згубу, чи здобич минущу бажають
 Захопити — невірні в похід вирушають!
 Суне сила велика, іде в Україну, —
 Плаче вже тридцять років вона на руїну.
 Ворогами обдерта з плодів усіх гарних
 І своїми побита з амбіцій примарних,
 Переділена, повна вона ворожнечі —
 Загорілася з жару від власної печі!
 Що їй доля в ці літа принесла щербата?
 Батька син убиває, іде брат на брата.
 Того мало. Найгірше, що гак уже пада,
 Тепер бідам давнішим була б вона рада.
 Уже власні хвороби забула б навіки,
 Вже б пробачив брат брату провини великі,
 Бо всіх дроз охопила — гряде вже навала
 І для віри святої загроза настала,
 Бо старання велике було всього люду,
 І отця пресвятого святий дух нас будить
 Барановича йменням — архієпископа,
 Що на Сівєрі вчули його добру стопу.
 Він рецепти, як лікар умілий, не значить,
 Аж допоки хворобу гаразд не побачить.
 Тож до ради святої зове капітулу⁷⁶².
 Трьох згадаєм, одної були всі інфули⁷⁶³:
 Гізеля⁷⁶⁴, щоб жить свято, він давній поборця,
 Гілятовського⁷⁶⁵, також Лежайського — тройця
 Ця одним духом скута, усі три прелати.
 Інших ще ігуменів, вродженої братії
 З усієї України — усі послушенство
 Учинили і в пильне ввійшли набоженство.
 Узяли в богомисля війни всі причини.
 За що Бог нас приводить, бува, до руїни.

⁷⁶⁷ У Чигирині зачинився російський гарнізон на чолі з генералом А. Трауєрніхтом (24 тисячі чоловік) і 5 козацьких полків. Росіяни були в горішньому, а українці в долишньому місті.

⁷⁶⁸ Ібрагім-паша і хан кинули частину війська, щоб перепинити шлях військам І. Самойловича та Г. Ромодановського. Це сталося 24 серпня (за ст. ст.).

⁷⁶⁹ І. Самойлович та Г. Ромодановський зустрілися тільки третього, за іншими даними — 10 серпня, й рушили до

Дніпра.

⁷⁷⁰ Пітон — вид зміїв від 6 до 8 метрів довжини.

⁷⁷¹ Тритон — у грецькій міфології божество з двома риб'ячими хвостами, кінськими грудьми й ногами, але з людською головою.

⁷⁷² Тезіфона — богиня кровної помсти в грецькій міфології, одна з трьох іріній.

І не бачать нічого, лиш гріх непокритий
Між людей, тож складають подання для світу:
Щоб всі люди молитви, також призивання
Богу щиро давали, і звечора, й зрання
За монарха, що у вірі правій пробував,
Під яким ми опіку і ласку приймаєм.
Також і за вітчизну, свого гетьмана,
За усіх — кардинала і прймаса-пана.
І рецепт на біль лютий синове слухняні
Заживають охоче, бо зілкую рани!
Вже турецька притисла нога Україну —
Смок азійський поспішно повзе до Чигрину ⁷⁶⁷.
Він преславно фортецю навколо обходить,
До Дніпра інше військо в загоні відводить,
Щоб обсісти найшвидше усі переправи,
На Дніпра узбережжі свої ставить лави ⁷⁶⁸.
Чигирин у облозі у відчай впадає
І надії на поміч вже майже немає ⁷⁶⁹,
Є на Бога надія! Його допомоги
У молитвах прохає багатий і вбогий.
Гей, багато ми терпим, безсмертний наш Боже!
Нашу неміч твоя міць невже не підможе?
Ходим пізно ми й рано у темнім підлаві,
Чи ж То сниться нам неміч, чи бачим наяві,
Диха смрадне болото, вогонь з вуст пітона ⁷⁷⁰,
Із якого ця гідра бридячого лона?
Чи з'явилась зі джбана старого Тритона ⁷⁷¹,
Чи вродила те диво на світ Тезіфона ⁷⁷²?
Християн тисне нехрист накотом важенним,
Вдар їх, Боже! Кинь в їжу гадюкам шаленим!..

⁷⁷³ Троки — ремені біля задньої сидельної луки.

⁷⁷⁴ Див. приміт. 769.

⁷⁷⁵ їх відправлено 17 серпня (за ст. ст.). Тут був піший сердюцький полк і тисяча російських драгунів.

⁷⁷⁶ Це сталося 24 серпня. Турки в цей час зняли частину війська з облоги, і це дало змогу помічному війську проскочити до Чигирини.

⁷⁷⁷ Князь Голіцин мав стояти у Путивлі. Він очолював помічне військо.

Роксоланські рознісши нещадно обози,
Вже татарин нам троки ⁷⁷³ ладна й поворози.
Ні, у сонячнім возі не всяк сісти може!
На Україні своїх ще гетьман не триноже ⁷⁷⁴,
Та покликав охітника пристрасним словом ⁷⁷⁵.
Швидко кілька їх тисяч проскакують, ховом

До Чигрина невтомно ярами ідучи,
Їм утіху і поміч посильну несучи,
Щоб утримать фортецю, поки стане сили,
Дочекатись, щоб наші війська підступили.
Вів Корицький їх Яків, досвідчений воїн,
Його гетьман призначив для виправи тої.
Разом з ним люд служивий у зброї блискучій,
Котрих Ромодановський послав, їх ведучий.
Той люд хоч одвірний та мав і незгоди,
У Чигрин хоч пробились, але не без шкоди.
Наш Корицький у замок пройшов без утрати,
Турку зміг перед очі в фортеці постати ⁷⁷⁶.

Гетьман Самойлович після виправи того новозатяжного свого війська в Чигрин і сам з пильністю дбав, щоб стягти до себе всі цьогобічні полки свого рейменту. А з боку царської величності тягли з великоросійськими військами на Україну князь Григорій Григорович Ромодановський, маючи при собі й калмиків, князь Голіцин ⁷⁷⁷ з осібними військами й воєвода Бутурлін також з осібним москов-

⁷⁷⁸ «Похвальне слово», яке йде далі, посилалося, очевидно, з іншої нагоди і не при Федорі Олексійовичі, а при Олексії Михайловичу. (Див. подальший виклад).

⁷⁷⁹ Рік не проставлено. Має бути: «...в 1681 році».

⁷⁸⁰ Повна назва: «Слово до православного і христоіменитого Запорозького воїнства при піднесенні всечесної ікони святого отця нашого Олексія, митрополита київського і всієї Росії чудотворця в благочестиві їхні полки, [щоб] зібрати їх проти нечестивих турок і татар». Перекладено зі старослов'янської мови. Звірено за книгою: *С. Полоцький*, Вечеря духовна.— 1681.— А. 93-99.

ським військом. А за ними приспіли на з'єднання слобідські козаки і смоленська шляхта. Коли ж гетьман Самойлович зібрався і з'єднався зі своїми козако-малоросійськими військами, то пресвітлий государ Феодор Олексійович, заохочуючи й понаджуючи його з усім Запорозьким військом на війну супроти турків і татар, прислав до нього в полки через свого нарошного посланника на благословення всечесну ікону Христового святителя Олексія, Київського митрополита і всієї Росії чудотворця, з таким «Похвальним словом» ⁷⁷⁸, складеним превелебним отцем Симеоном Полоцьким, на той час його, государським, казнодією, за його ж монаршим указом до всього Запорозького війська. Його переписано на папері й читано в усіх малоросійських полках, а потім у 16 [...] ⁷⁷⁹ році видрукувано при кінці книги «Вечеря духовна», складеної його ж, Полоцького, працею. Це слово я виписав з тієї книги і поклав тут хоч і над потребу, однак для задоволення читальника ⁷⁸⁰.

«Цар Соломон, переповнений більшою від усіх ізраїльських царів мудрістю, створив якось собі престол, як честю, так і золотом красний — православнії люде, христоімените воїнство! — а до нього утвердив шестиступні сходи, і дванадцять левів стояло біля приступок з одного й другого боку. Отак праведний Соломон, цар неба й землі, створив собі мислений престол — єдину святу соборну апостольську церкву, прикрашену чистим золотом благодаті і небесною честю. До неї зробив він своєю рукою шість приступок і зволив створити їх за шість днів, підкоривши їх користі й служительству, і огородив їх левами непозолоченими, але дорожчими за всяке золото, бо живими і з даром мови — православним і христолюбивим воїнством, що служило йому не так для негарного постраху, як для захисту від усілякого ворога й супостата. Такими левами з даром мови,

обдарованими великою силою від Господа, є ви, христоімениті люде, воїни царя небесного і вірні слуги його дійсного намісника на землі, найблагочестивішого, найтихішого, найсамодержавнішого великого государя-царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця. Ви-бо вашою зброєю більше за лев'ячі пазури терзаєте сильних і жорстоких дивозвірів, що даремно нападають на дітей східної церкви. Ви грудьми своїми, як необорною стіною, огорожуєте російську землю і захищаєте її від наскоків нечестивих бусурман. Ви, невсипущі чатівники жереба Пресвятої Богородиці, надихніться саяливою вірою всієї православної країни — ви поставлені Богом для швидкої помсти злісним ворогам! Ви справді можете про себе сказати те, що казав Давид Саулові про себе: «Раб твій доглядав батькової отари, і як іноді прийде, бувало, лев чи то ведмідь та вхопить овеча з-між отари, так я, бувало, біжу та й б'ю його, покіль вирву йому з пащі овеча; як же він кидався на мене, то я вхоплю його за горло та й уб'ю на смерть». Бо татари нападають на отару Христову і крадуть з неї, наче люті леви й ведмеді, баранів і овець, чоловічу тобто стать і жіночу, а ви, кидаючись услід, багатьох з них б'єте й умертвляєте та своїм промыслом і силою встановлюєте бажаний мир, радість, веселощі й гаразди східним братам і родичам вашим, а всі христоімениті люде моляться за вас. У цьому увіренні не тільки

⁷⁸¹ Олексій став митрополитом у 1348 р.

⁷⁸² Син чернігівського боярина Федора Бяконта, але народився він у Москві.

⁷⁸³ Чанібек — хан Золотої Орди, царював у 1342—1357 рр.

⁷⁸⁴ В оригіналі: «Таїдулі». Це було в 1357 р.

чутками, але й самими ділами цілковито увідомлений найблагочестивіший, найтихіший і найсамодержавніший великий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, що єдиним є царем, який сяє благочестям, єдиним є найвищим стовпом і фундаментом церкви, теплий поборник святого православ'я, старатливий поширювач справжньої віри в Бога Христа, що з'їдається старанням до божого дому; як другий Давид, він захисник і володар усіх правовірних, світ очей усіх православних християн і не забуває вас, прикладаючи своє благословення і звання своє батьківське до вашого, що від Бога, дбання, бо носить написану на сердечних скрижалях вашу віру й старання та чинить щодо вас милосердний промысел. Тож приносьте гучнішими подвигами вашими більшу службу господові, знищуючи ворогів його пребожественного імені, що нападають на християн, братів ваших і родичів, друзів і сусідів, бороніть од нечестивих агарян, що хапають полон, повертайте той полон на волю і встановлюйте вашою зброєю бажаний мир і тишу російській породі.

Заради тих благословенних та інших багатьох дій пресвітлий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, візьме в преміцну правицю даного собі від Бога на помсту злочестивим мечом і звелить вам учинити те саме. Тож із божою поміччю мужньо йдіть у похід на ваші супостати, смиряйте їхню горду силу, а непокірних топчіть переможними ногами. А коли зможете це вчинити, то благочестивий цар, який не на лук свій сподівається, а кладе всю надію на божу поміч, благословить прислати до вас у ваш православний полк чесну й святу ікону великого божого угодника, отця нашого у святих Олексія, київського митрополита ⁷⁸¹ і всієї Росії чудотворця, він із вашої ж країни, чернігівський уродженець ⁷⁸², але всіх православних християн швидкий помічник та покровитель. А ви заспівайте переможну пісню за його святим піклуванням, молячись йому цілковитою вірою й любов'ю з теплими слізьми, вдійте світле торжество, перемигши злопідступних ворогів. Він же, дивний чудотворець, має дану собі від усмогутнього Бога таку благодать, що втишує війни, переводить лютість звіроподібних скитів у покірливість, а стрім їхній перетворює у страх і втечу. Бо

коли він ще жив, тримаючи патерицю московського й київського престолів, страшні його слова усовіщування били ворогів, і вони не насмілювалися нападати на російські країни. Так само й нині, коли він стоїть перед божим престолом зі святою й непорочною своєю душею і може про все просити, вороги заборяться його заборони і не зможуть стояти супроти вас, а ви це діло боже візьмете собі до рук під його керівництвом і посібництвом. В давнину велику почесність сотворив великому цьому святителю й чудотворцю татарський цар Чанібек ⁷⁸³, коли через послання вмовив цього святого прийти до нього з Російської країни в його орду до його осліпшої тоді цариці Тандули ⁷⁸⁴. Коли ж святий рушив у дорогу і ще коли був на далекій відстані від орди, цариці було явлення, що бачила уві сні того дивного святителя, одягнутого в усе архієрейське, з багатьма священниками й дияконами, також убраними за своїм чином, і що вони приходять до неї, щоб зцілити її. Коли ж вона звістила цей сон цареві, відразу пронеслася звістка, що їде з Росії святитель. Цар відтак і цариця за образом, побаченим уві сні, звеліли готувати з добрих і дорогих тканин священнику одягу на самого святого архієрея і на всіх церковників, що мали з ним прийти. А коли божі помічники наблизилися, цар вийшов назустріч святителеві зі своїм сином Бердебеком, з іншими своїми синами, також і всечесно зі всіма своїми вельможами та князями. А коли святитель прийшов на місце їхнього житла, відразу пошанувався тими уготованими дарами, освятив їх і вдягся в них, так само вдяглися за своїм чином і всі інші, що були з ним, і заспівали молебні. А освятивши воду, він покропив царицю, і від того подарувалося очам цариці світло, хоч і була вона невірна. О чудо превеликого! Раб божий нечестиву просвітлює! О диво чудесне! Зціляє недуг без тілесного лікування!

⁷⁸⁵ Бердебек був ханом після Чанібєка. Він убив батька і став на його місце.

⁷⁸⁶ Голіаф — біблійний персонаж, філістимлянський велетень. Його вбив Давид зі своєї пастушої праці.

⁷⁸⁷ Рувим — біблійний персонаж, жив у XVII ст. до н. е., родоначальник племені. Гад — біблійний персонаж, родоначальник племені. Монасія — біблійний персонаж, родоначальник племені.

⁷⁸⁸ В оригіналі: «Сеннахиріма». Езекиа — біблійний персонаж, іудейський цар, жив у VIII ст. до н. е. Сеннахирим — був царем у Наневії й пішов був війною на Езекию. Його військо було значно сильніше Езекиєвого, але той у казковий спосіб ворога переміг: з'явився янгол смерті і знищив 400 тисяч ассірійців.

⁷⁸⁹ Пропуск. Має бути: «Бог наш, помічник наш».

О милосердя батьківське! Як уділяє недостойну благодаттю! За це він був значно пошанований і щедро обдарований та повернувся додому, несучи мир православним християнам, як покірливим вівцям від хижого й лютого звіра. Так само й другим своїм ходінням в орду він утримав, як богомудрий, своїм увітливим усовіщенням від лукавого зачину лютого варвара і неситого на кров християнську змія Чанібєкового сина Бердебєка ⁷⁸⁵, що кинувся був полонити Російську землю, і вчинив стадові своєму солодку тишу.

Коли він був тоді в мертвенній плоті такий сильний словом і ділом, ще сильніший він тепер, безсмертно стоячи душею перед Богом, знищить луки ваших ворогів, зломить мечі, а самих потопче, коли не віддадуть йому достойного пошанування. Ви ж, братіє, вірні воїни правовірного царя, воздайте достойне й належне пошанування великому цьому святителеві і старанно кличте його собі в допомогу, як швидкого помічника, проказуючи ім'я його святе Олексій, що є помічник, і не буде даремне ваше прохання, бо написано про це: «Просіть, і дасться вам».

Не сподівайтесь на багатолюддя, на силу, на коні і на зброю вашу, бо написано: «Даремний кінь у спасінні, і зброя моя не врятує мене», але сподівайтесь на господа, що каже: «Поміч моя від господа, що сотворив небо й землю», — і будете блаженні, як пошле вам господь поміч від Сіону і від святого й заступить вас. Сподівалося чудисько на ім'я Голіаф ⁷⁸⁶ на силу плоті своєї і на зброю, але було переможене Давидом, що був малий тілом, великий у надії на Бога. Його сподіванку священне писання так нам з'являє: «І

Давид відказує Філістієву: «Ти йдеш на мене з мечем, списом і щитом, я ж іду на тебе в ім'я господа Саваота, в ім'я Бога військ ізраїльських, що ти зневажив». І пересилив Давид чужинця, умертвив його пращею й каменем і убив його. Коли ж підуть чужинці на вас, озброєні залізом, мечами і стрілами з Голіафом, ви ідіть за Давидом, огорожені надією на ім'я господа Саваота, і насправді співайте переможних пісень. Пересильте їх так, як давні сини Рувимові й Гадові і Монасієнові одноплемінники ⁷⁸⁷, і воюйте супроти агарян, і пересильте їх, і хай втрапляють агаряни вам у руки, і всі їхні житла, тому що постанете, закликавши Бога, і почувте ви їх, тому що покладаєтесь на нього, і захопите їхні користі. Коли ж побачите безліч коней і вершників, що йтимуть на вас, не бійтеся, бо боговидець у божественному писанні переконує у такому: «Коли підеш на війну з ворогом твоїм і, побачивши коні, й вершники, і люди численні супроти тебе, не лякайся їх, коли господь Бог твій з тобою». Нам же, іереям, заповідає казати вам у рік війни: «Послухай, Ізраїлю, ви входите сьогодні на війну з ворогом вашим, хай не ослабне серце ваше, не бійтеся, не страшіться і не відхиляйтеся від лица їхнього, коли господь Бог ваш іде перед вами, сприяє супроти ворогів ваших і врятує вас». Не злякався благочестивий Езекія гордого Сейнахорима ⁷⁸⁸, оточеного великою кількістю війська, сподівався на Бога і торжествував над своїми ворогами, тому що господь послав янгола свого йому в поміч, що побив усіх хоробрих мужів, вояків і начальників вояків. Бо він своїх вояків збуджував словами про надію, тож і я вам, божим воякам, щоб знайшли подібним покладанням на Бога подібну допомогу, кажу оце: дійте мужньо й посилите, не страшіться, не жахайтеся лица султана турецького, й хана перекопського, і всієї безлічі лиць, що будуть із ними, бо хоч їх і дуже багато, істина не з ними, з ними-бо м'язи міцні, а з нами господь Бог наш ⁷⁸⁹ — повстаньте за нас! І постане господь за вас, о воїни благочестиві, коли ви труждатиметесь для його божественної слави! Постане господь за вас, коли ви за церкву його святу на її ворогів підійметеся! Постане господь за вас, коли бережете заповідь його, турбуючись про любов душі своєї і про братів ваших, коли дбаєте про звільнення їх не від лютого полону, а щоб зберегти від магометанського опоганення! Постане господь за вас, коли ви грудьми вашими огородите, як необорною стіною, православних християн! Тільки молю вас, брати улюблені, ідіть на це діло боже, скинувши гріховний тягар через

⁷⁹⁰ В оригіналі нема «і спаса нашого».

святе покаяння і утвердившись небесним напутченням, що є животворящим тілом і кров'ю господа Бога і спаса нашого ⁷⁹⁰; від нього достойно їж і пий і живий будеш навіки за оцим господнім словом: «їж мою плоть і пий мою кров, матимеш життя вічне». До того раджу вам, щоб, благочестиво живши, заховували ви поміж себе любов, і єдиним серцем, єдиною душею йдіте на супостати ваші. Отак з'єднаних воедино, ворожа сила здоліти вас не зможе, як і стріл ніхто не зламає, коли будуть вони в одному снопці, а тих, що розлучені по одному, і мала ламає сила. Ще любовно вас переконую, щоб усі труди ваші і справи вручали милосердній охоронниці всіх правовірних преблагословенній матері божій і здійснювали вашу службу під її покровою, і матимуть вони блаженний кінець. Зрештою, випадкові в поміч, закликайте великого святителя Олексія, щоб він як пастир захистив вас, овець словесної Христової отари, від хижих вовків, од нечестивих бусурман — хай подасть вам благословення на це прийдешне діло, хай вимолить вам у господа силу, непереможну силу, промисел розсудливий, раду здорову, путь неблазennyй, подвиг щасливий! «Хай страшні будете в їхній очах, хай один із вас пожене тисячу, а два подвигнуть тми». Ти ж, о божественний святителю, прехороший пастире, премилостивий отче, премудрий учителю, предобрий наставниче, співпрестольнику з апостолами, лікарю премилосердний, служителю богоприємний, світильниче пресвітлий, вождю дуже справний, архієрею божий, дивний

⁷⁹¹ Омофор — одна з архієрейських одерж, нараменник.

⁷⁹² С. Величко урочисто обставляє акт боротьби проти турків, притягуючи сюди документи, які не належать до цього часу. І. Самойлович переписувався з царським урядом часто й активно, не урочисто, а по-діловому. Можливо, йдеться тут про царську грамоту, послану 3 серпня (за ст. ст.) з наказом негайно вирушати на допомогу Чигирину.

чудотворче, отче святий Олексію! Будь за іменем твоїм посібником цьому православному воїнству, покривай їх омофором ⁷⁹¹ своїм від ворожих стріл, побий своєю пастирською патерицею люту зброю противенців, огороди стадо це словесне стіною твого благословення, підійми руки свої святі до господа на небеса, як колись боговидець на горі в пустелі, хай ці православні вояки приймуть твоїми святими молитвами від господа утвердження в цьому подвизі, щоб присмирювати гордих ворогів, які не хилять своїх колін перед іменем пресолодкого Ісуса; хай знеможеться лук сильних ворогів, а безсилі підперезуться силою; коли ж злочестиві вороги щось неправедно захоплять від благочестивих царів, то хай повернуть те у державу благовірного нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, бо коли буде все на місці, прийде Бог, єдиний у святій трійці, і буде він прославлений від правовірних у храмах і співові, так само і його пресвятому імені бути прославленому в храмах. О, дай нам, всещедрий Боже, заполучити те через молитви святителя Олексія, заради слави імені твого. Не нам, господи, не нам, але імені твоему дай славу від усіх сил небесних, що славиться нині і на безконечні віки. Амінь».

При отій іконі Христового святителя Олексія і при тому слові було принесено й особливу монаршу грамоту до гетьмана Самойловича ⁷⁹², що хвалила його попередню вірність і заохочувала на упередню війну проти бусурман, підтверджуючи всій малоросійській Україні і всьому Запорозькому війську всілякі давні вольності з побажанням тільки військової служби. Оцією милостивою монаршою грамотою, іконою Христового святителя Олексія і тим похвальним словом, як гетьман Самойлович, так і все Запорозьке малоросійське військо були вельми втішені й заохочені на війну супроти бусурман, хоч би й до останнього занепаду.

⁷⁹³ Це було вже 24 серпня (за ст. ст.).

⁷⁹⁴ Інші дані: під Бужин пішов сам хан, а за ним Ібрагім-паша з більшою частиною своїх військ.

⁷⁹⁵ Інші дані: це був не острів, а трикутне підвищення, що вдається у Дніпро. У те літо сам Дніпро був дуже сухий, тож, можливо, той трикутник при більшій воді ставав і островом.

У перших тоді числах серпня всі згадані великоросійські й малоросійські війська, що були непоодаль, стяглися до своїх обозів і дісталися 7 серпня дніпрового берега, що навпроти Бужина. Тоді ж принесено звідомлення, що вже й візантійський смок приповз на Україну й обклав та почав бомбардувати й добувати четвертого серпня своїми багаточисленними військами старовічне столичне козацьке місто Чигрин. А звідомившись, що сильні царські й козацькі війська вже наблизилися до Дніпра на оборону Чигрина, відразу виправив ⁷⁹³ з гарматами кількадесят тисяч янчарів й одного солтана теж з кількадесятма тисячами орд ⁷⁹⁴ до дніпрового берега під Бужин, наказавши їм, щоб аж ніяк не пустили через Дніпро християнських військ, що йдуть на оборону Чигрина. Тоді ті янчари й татари прийшли до дніпрового берега, де мало перевозитися християнське військо, й, осадивши його всього гарматами й шанцями, були певні, що не пропустять через Дніпро на той бік християнських військ, про що не мали сумніву й вейзир з пашою під Чигрином. Але в тому надія їх одурила, оскільки всемогутній Бог того літа ще не дав бусурманові на свій жеребок берда, а надав християнським вождям таку раду, що вони, станувши біля дніпрового берега і побачивши на тому боці обкладений турками й татарами дніпровий берег, звеліли завезти нічною порою на один дніпровий острів ⁷⁹⁵, що був просто турецьких шанців, ховано поставити й націлити на той бік

Дніпра, де були янчари з татарами, кількадесят найбільших гармат, що могли досягти в найдальші цілі, а козакам, найвиборнішим стрільцям, кільканадцяти тисячам, наказали тої ж таки ночі позатягати на той острів сухменем водні човни і вночі з острова в належному до війни порядку й уладнанні тихо попливти через Дніпро і вдарити на ті турецькі шанці, — було це в середніх чи останніх числах серпня ⁷⁹⁶.

⁷⁹⁶ Було то 25—26 серпня (за ст. ст.).

⁷⁹⁷ Один загін спустився на човнах униз по течії й висадився на вільному березі. Вони вдарили в тил. Решта попливли вночі 28 серпня (за ст. ст.), переправилися через Дніпро, і турки з татарами були поставлені перед фактом, що вони не втримали переправи.

⁷⁹⁸ Тут у розумінні «рушничний», янчарка — різновид рушниці.

⁷⁹⁹ Відступили на Крилов.

⁸⁰⁰ Інші дані: військо майже все переправилось у ніч на 28 серпня.

⁸⁰¹ Див. приміт. 794. Опис бою, який подається далі, інші джерела не потверджують.

⁸⁰² Вітчки й випори — випаді війська з обложеного міста чи обозу.

Я, описувач того діяння, не міг мати достатнього знання з реєстрових козацьких записок про ту першу Чигринську війну і змушений був вичерпати його з панегіричних рим згаданого Олександра Бучинського, який пише, що згадані виборні козаки, всівши серед темної ночі в свої човни, тихо поплинули від свого острова через Дніпро на турецькі шанці ⁷⁹⁷. А коли турки побачили їхню навігацію, видали на них під темну зорю кількарарозовий нітрохи не шкідливий гарматний і янчарський ⁷⁹⁸ вогонь, якого козаки принаймні не збоялися, а просто й тихо попливли на берег до бусурманських шанців. Коли ж були близько берега і вже досягали тичками дніпрового дна, то заграли вони на військових музиках марсовий танець на кров. До тих ігор шанцеві янчари не могли й не вміли відправити воєнного танцю, мало билися з козаками, були побиті й пересилені від них, без пам'яті покинули свої шанці з гарматами й усілякими припасами, що були при дніпровому березі, і повтікали в тамтешні ліси й луки ⁷⁹⁹. А скоро розвиднилося, гетьман Самойлович дістав певну відомість про вибиття турків з тих шанців і послав тоді до того свого першого війська, до опанованих турецьких шанців, кільканадцять тисяч козацьких мушкетерів, а для переправи своїх військ наказав денно й нічно розшукувати й споряджати з різних місць пороми й усілякі водні судна ⁸⁰⁰.

Ібраїм-паша і вейзир, довідавшись про втечу своїх янчарів із дніпрових шанців, дуже затривожилися і, побивши києм боки своїх марнотних Богів, на яких сподівався, сам зі свіжими янчарами, ханом й усіма ордами прибув від Чигрина до дніпрового берега під Бужин і міцно натис на те козацьке військо, що відняло турецькі шанці. Тим часом кілька тисяч московського війська, а особливо з Низу запорожці, виправлені від кошового Сірка, припливли човнами в допомогу до тих козаків, що були у віднятих турецьких шанцях, і наступного дня, як зійшло сонце, зачали разом з тими козаками міцний бій з турками й татарами. Побачивши це, московські й козацькі війська, що були на цьому боці Дніпра, відразу почали за указом випускати через Дніпро зі згаданого дніпрового острова з гармат, що були в закритті, на татарські й турецькі війська сильні перуни, якими не тільки побили й розлучили з життям багатьох турок і татар, що були в бою, але й не обминули тією смертною порцією й ханського сина. Отак паша, вейзир і хан, нічого не вчинивши козакам, змушені були повернути з великою шкодою назад до Чигрина.

Венжик Хмельниченко, звідомившись про це, вельми стривожився на своє нещастя і, боячися тіснішої неволі від турчина, знамірився був попустити своїй недолі віжки і втекти від турків на християнський бік. Але, оточений пашами й таємно політичними над собою караулами, не зміг того вчинити. Московські ж і козацькі війська зараз після тієї виправи й битви почали, не бачачи жодної перепони від турків і татар, з великою швидкістю й пильністю денно й нічно перевозитися приладнаними водними суднами й поромами за

Дніпро, знамірюючись учинити належну допомогу Чигрину, який хотіли порятувати і який уже приходив від бусурман у відчай. На той час один добрий молодець козак, виправлений звідти, прокрався справним промислом і відважним серцем через усі турецькі й татарські війська, прибув до гетьмана Самойловича й доповів йому, що турчин міцно ошанцював і обклав Чигрин та вже цілий місяць здобуває його з пильністю, заживаючи всіляких способів і вигадок з превеликими штуками й коштами до здобуття; вночі дві, а вдень тільки півтори години допускає обом військам відпочити. І оцим своїм наступом та війною він дуже вже надокучив чигринським обложенцям, але хоча сміло шанцюється та лізе під Чигрин, однак дістає навзаєм і від читинських обложенців через витічки й випори⁸⁰² сильну відсіч і зазнає великих утрат у своїх військах.

⁸⁰³ Це було в 20-х числах серпня.

⁸⁰⁴ Цифри перебільшені.

⁸⁰⁵ Йдеться, мабуть, про випад козацько-російського війська в ніч з 5 на 6 серпня.

⁸⁰⁶ Демешки — дамаські шаблі.

Вже після цього турчин, невсипущо дбаючи про здобуття Чигрина, підвів дві значні міни під чигринські стіни, а коли виламав їх ними, то, безсумнівно хотів утиснутися величезною силою через ті проломи в Чигрин. Тоді козаки-обложенці мужньо й великодушно виступили з голими грудьми через ті ж проломи з Чигрина і, заслонивши його собою, мали з янчарами превелику, кілька годин незгасну битву, аж доки не забудовано поламані стіни. В цій битві при всесильній божій допомозі забито 30 тисяч турків і втрачено тоді ж 5 хоругв власного війська⁸⁰⁴, однак чужі полки було відвернено од Чигрина. Третій турецький підкоп у Чигрині козаки спостерегли, відразу його перерізали й відняли і тим порохом частували турків, а на частих витічках одних турків забивали в шанцях, інших хапали за волосся з шанців і затягували живих у Чигрин разом з турецькими гарматами.

Побачивши таку шкоду в людях і гарматах, турчин зараз-таки уміцнив усі свої шанці й обклав їх плетеними й наповненими землею кошами, також поприковував до дерев'яних стовпів міцними ланцюгами у шанцях і гармати, щоб козаки своїми вискоками, як раніше, не могли їх зручно хапати і тікати до Чигрина своїми норами. Однак те туркам допомогло мало, оскільки мужні обложенці-козаки самі-одні (бо великоросійське військо, що було в Чигринському замкові, з козаками ні в якому разі не виходило), частократ випадаючи з Чигрина, вдирались у турецькі шанці і через коші, багато забивали в них турків, а численні гармати, приковані до стовпів, відломлювали і запроваджували в Чигрин. А надто коли якось опівночі козаки, чигринські обложенці, впали були мужнім серцем і в обоз поміж самі турецькі намети, витряхнули з м'яких розкішних перин турків, що заживали солодкого сну, вчинили їм велику тривогу, замішання й ущербок і з великими здобичами щасливо повернули назад у Чигрин⁸⁰⁵.

Турчин, однак, сильно дбав про здобуття Чигрина, покіль не приспіли йому на відсіч від Дніпра великоросійські й козацькі війська. Тим часом Ібраїм-паша нагло захворів на подагру, однак, доказуючи своє передзавзяття, відразу звелів для захисту свого війська від чигринської стрільби прилаштувати й припровадити під чигринські мури велике число повстяних гарб, що ззовні і зсередини були товсто увиті й уклеєні льоном та прядивом зі смолою. Коли це було вчинено, то за наказом паші янчари в тих гарбах відразу почали сміливіше і без свого хитання просовуватися під чигринські мури. Коли ж тим гарбам і янчарам у них дрібна стрільба вже нічого не могла зашкодити, то один німчин із замку, що був при московському війську, хутко кинувся, був-бо моторний, і наробив предивних гранат зі смолою й лоєм, добре вкручених, начинених порохом і сіркою. Коли ж потім янчари з певною надією на чигринську згубу присунулися близько під чигринські стіни в

тих смоляних гарбах за проводом самого вейзира й Ібраїма-паші, то московське й козацьке військо з Чигрина й Чигринського замку густо випустило не шкідливу тому гарб'яному штурмові дрібну стрільбу і вдарило на них з усіх гармат. Вслід за тим гарматним громом запалено й кинено з Чигрина під усі згадані гарби оті смоляні й сірчані гранати, від яких приправлені до штурму гарби почали запалюватися й душити янчар смоляним та сірчистим димом,— серед воєнної бурі й завірюхи турки аж ніяк не могли загасити той вогонь, оскільки з Чигрина не загасала й згадана гарматна і дрібна стрільба. Тоді турки, змарнотувавши в своїй надії здобути Чигрин, із ганьбою та з великим ущербком у своїй силі, покинувши свій гарб'яний штурм, змушені були чмихати й утікати одні в шанці, а інші від списів та демешок⁸⁰⁶ козаків, що вийшли на випор, аж у свій обоз. Через те й сам вейзир з Ібраїм-пашею втекли до своїх наметів і, кинувшись на землю, дякували своєму пророку Махometу, що не допустив їм погинути в тій воєнній завірюсі і страшній колотнечі. Після такого програного штурму й занепаду вейзир та Ібраїм-паша, упереджуючи перешкоду в своєму замислі від російських і козацьких військ, що

⁸⁰⁷ Турки зняли облогу самі.

⁸⁰⁸ 29 серпня (за ст. ст.) обложеноці не виявили турецького війська під Чирином. Турки відійшли на ріку Інгул.

мали наступити від Дніпра в поміч Чигрину, зажили нової моди і способу на здобуття Чигрина, і то такого, що зібрали зі всього війська до спільної череди багато годівних азіатицьких буйволів та корів і нарадили, погнавши їх примусом, наповнити ними чигринські рови, а по них наказали янчарам уломитись у Чигрин. Козаки, які вже мали нестачу в м'ясі, угледіли це з чигринських мурів та стін орлиним оком і, як лев на лови, були готові дати відсіч череді худоби, а з нею й янчарам, чекали тільки гарматного початку. А коли та череда, що голосно рикала, зблизилася, гонена примусом, до чигринського рову, тоді з усіх стін та гармат чигринських, завчасу добре на те приготованих, випущено міцні перуни, від яких череда, вельми побита, відразу змішалася і кинулася нестримним рухом назад і своїх янчарів, що їх гнали, полки й шики змішала, розгромила й потоптала. А козаки випали з Чигрина по готовому такому ладові і легко, безборонно й достатньо напоїли свої списи й демешки бусурманською кров'ю, причинивши їм великий ущербок.

Після тих подій відразу ж з другого боку, від Дніпра й Бужина, наспіли на поміч Чигрину численні легкі, як орли швидколітні, московські й козацькі війська і з обох боків міцно наступили на турецькі війська й сили і змішали їх⁸⁰⁷. Насіли вони мужньо й на самий турецький кіш. Діялося це 27 серпня⁸⁰⁸, коли в Києві на горішньому місті (були в ньому з царських начальників князь і воєвода київський Іван Борисович Троекуров і окольничий Іван Іванович Ржевський), як свідчить про те київський «Синопис», отець Гізель, печерський архімандрит, та інші ігумени з усім духовенством і багатолюдним зібранням мало не цілий літній день відправляли молебень, ходячи довкола того горішнього міста з чудотворною печерською іконою Пресвятої Богородиці, яку дотіля ніколи не зрушували з місця, та з іншими іконами, чесними хрестами і святими божими мощами.

Тож проти них турецька й татарська велика сила, либонь, міцно опиралася, однак, цілковито зрозумівши, що вже наближаються всі християнські війська з обозами й піхотами, засумніваласьь

⁸⁰⁹ Свій табір турки підпалили.

⁸¹⁰ Чорний ліс — ліс у долині між Великим і Малим Інгулом.

⁸¹¹ Перекладено з польської мови.

⁸¹² Бахматий — татарський кінь.

⁸¹³ Завій — чалма, пурбан.

⁸¹⁴ Блават — шовкова тканина.

у своїй міці, турки впали в сильний страх та й кинулися втікати налегці додому, покинувши всі обозові тяжарі, запаси й великі користі чигринським обложенцям ⁸⁰⁹, а також помічним російським військам. На ті користі кінні війська мало дивилися, гналися за турками й татарами від Чигрина аж до Чорного лісу ⁸¹⁰ і всюди по тамтешніх полях, а найбільше під Чорним лісом погромили й побили їх велике число. Це все та ж таки поетична муза згаданого панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда описує і з'являє такими римами ⁸¹¹:

Ці поля чигринські давно не орались,
Гострим скопані рогом, а трупом всівались.
На миль декілька турків лягло, яничарів,
Вал поклався високий і з диких татарів.
Коні мчаться по трупах і трупом лягають,
Русь уже не бахматих ⁸¹², турецьких сідлає!
Повно цінних завоїв ⁸¹³, і кожен в блаватах ⁸¹⁴,
На війні козак піший, з війни — на бахматих.
Не бродивши, козак наш зумів взяти качку,
Не ходив до них морем, суху дав трепачку.
Не шанують тут трупа — наука з Чигрина:
Погреб вовк відспіває, як з'їсть поганина.
Воювать з козаками, хай знає,— не жарти,
Не попустять оцього вкраїнській варті!
Милосердя не варті, бо не християни
Добродійства не мали вони і на рани.
А уздріє голота, що в ворога злото,
Більша буде від злота на турка охота.
Крикне: «Ми Магомета поб'ємо і скрушим,
І його володіння омежим і здушимо!»
Чутка давня: віщала одна пророкиня:
«Як у згоді християни, то турок загине».—

⁸¹⁵ Тобто Критське море.

⁸¹⁶ Одинець — дикий кабан.

⁸¹⁷ Абиз — татарський мулла.

⁸¹⁸ Теплиця — тепле приміщення, домівка, лазня.

⁸¹⁹ Аспри — дрібна монета.

В тайні рицарі раду тут стали чинити:
Хто з нас віру бажає тверду боронити,
Серце мужнє потрібно в броню одягати,
Турок буде при тому, як пір'я, порхати.
То козак! До коша он вже загнаний турок,
Ті убиті, а інші, подібно до курок,
Що розтріпав їх яструб, і гнізда кидають,
І куди впаде око кіннота тікає.
Від орлів царських турки нещадно побиті,
Злобним головам годі при тому вціліти.
Штучні міни забули, вони їх поклали
Там, де скелі преміцно Чигрин підпирали.
Наче лин у коші він, з заціпленим духом,

Чи немов бик шалений, що перед обухом
Свою голову хилить, крутими рогами
Землю рие і топче сердито ногами,
Ще й пісок розкидає, аж шарпає скроні
Сам свої, роз'ятрілий,— і злість уже тоне!
Він шукає поради, та що оті мислі,
Коли лоба нещастя не звільнять навислі.
Бо сам хан знемагає з смертельної рани,
Із башею й своїми міркують солтани,
На дунайський вже берег звертають всі око,
Щоб їх хвиля на потім в степу прешироко
Не рознесла, загнавши в дубові відроги,
Де низали б на шнур їх, неначе міноги.
Тож Браїм-баша кинувсь у пломінь скажений,
Був під муром він тричі, загинуть, шалений,
Став готовий: «Хай визнають гавурського гроту
Груди ці, ніж срамотно бажать повороту!
Я ж бо той, що в народів беру їх свободи,
Скелі в ноги схиляю й кандійській води!⁸¹⁵
Чи одну тут не взявши, віддять маєм кліті,
Чи ж не зможе павучі порвати лев сіті?»
І як тільки ясний день в антипод впадає,
То у місячнім світлі у табір влітає
Наш козак. Тут так гарно, пишнота засліпить,
Турський місяць до згуби хай турку присвітить!
Ледь баші гук козацький в наметі долине,
А вже військо побите, а решта ще гине,
На коня він незгайно стрімкого злітає,
В чистім полі притулку для себе шукає.
За своїми метнувся, десь, може, кочують,
Ось напав. Ні, на полі ніч вічну ночують.
І його обіймають страхи прегарячі,
Коли свіжу кров турську струмками побачив.
Тут і там, мов одинець⁸¹⁶ хрющить в гущавині
Маври разом з абизом⁸¹⁷, мов дикі свині.
А отам запорожець, й під листом він чує,
Як найліпший мисливець уважно чатує
На kota а чи лиса, і де оком скинув,
Нижче ціль із гвинтівки і б'є безупину.
А у степ чистий скочать, то верхи ганяє,
І з тріумфом шаблюка з коня їх збиває.
Стелить миль на десятки, кладе переправи
З турків злих українець для вічної слави,
Поки простору стало аж ген по границю,
Кров гаряча заповнить турецьку теплицю⁸¹⁸.
Турка визуто сильно із тої розкоші —
Балдахіни в наметах ладнав прехороші,
Та його у кошах тих взяли катаракти

І женуть утікати в непевнії тракти.
 Аспри⁸¹⁹, блискітки всякі, як пір'я, літали,
 Осідлав козак турка, в полон мало брали.
 Більше лупу із трупу гадали зідрати,
 У надії до решти тих турок попрали.
 Вірять в того, на кого був зважився стати
 Поганин, що Христа так любив зневажати.
 Бусурмана прогнали до Чорного лісу,
 Замикнули в дім темний — під вічну завісу.
 Збили турка дощенту, знесли кіш із ґрунту,
 Чи ж дістане, хто знає, баша Трапезунта?
 І хоч темних лісів він проскочив був чати,
 Але кари від пана ще має чекати.
 Сам-бо, *parta tueri*⁸²⁰ замінює цноту,
*Quam quaerere*⁸²¹, козак в дім спішить на роботу.

⁸²⁰ Захищаючи здобуте (*латин.*).

⁸²¹ Ніж здобувати, шукати (*латин.*).

⁸²² У Чигирин І. Самойлович з Г. Ромодановським уступили 29 серпня (за ст. ст.).

⁸²³ 5 вересня (за ст. ст.).

Після такої першої чигринської щасливої перемоги над бусурманами і після звільнення Чигрина від ворожого оточення⁸²² й руїни обидва війська, великоросійське й малоросійське, віддавши подяку Богові спасителю і сильному помічникові своєму на ворогів, залишили в Чигрині значну козацьку залогоу й невелику частину московського війська і відійшли з-під Чигрина до Дніпра⁸²³, а переправившись через Дніпро, щасливо розійшлися по домівках у середніх числах вересня. Згаданий же панегіриста Олександр Яскольд закінчив свій панегірик, названий «Чигрин», такими словами:

⁸²⁴ Перекладено з польської мови.

⁸²⁵ Анахронізм, бо Володимир (Святославич) князував у 978—1015 рр., а Османська імперія склалася після падіння Візантійської імперії (XV ст.).

⁸²⁶ Сибарит — тобто житель грецької колонії на півдні Італії Сибариса. Її мешканці визначалися розкішним, гулящим життям. Через це сибарит — гуляка, гульвіса.

⁸²⁷ Шишаки — шоломи.

⁸²⁸ Тут — надгробки.

⁸²⁹ Поховано втікачів (*латин.*).

⁸³⁰ Злотоглав — парча, дорога тканина.

ПОЧУТТЯ ВДЯЧНОСТІ⁸²⁴

Не собі козак славу, мій Боже, віншує,
 Хоч скарби із звитяжства належно шанує,
 Першу міту для слави твоєї, о Боже,
 Силу взявши, наш лицар злу силу знеможе.
 Турські топче загони і пріч проганяє,
 І, щоб віра тривала, свій край захищає.
 Бо відколи ще княжив у нас Володимир,

Ми із турками бились, змагалися з ними ⁸²⁵,
 Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
 Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши.
 Тим козак і у наш час не дружить зі страхом,
 Сибаритським ⁸²⁶ не ходить ніколи він шляхом,
 А бере він собі за взірєць Геркулеса;
 Не зійде зі шляху він ані на півкреса.
 Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
 Гонить скоком лісами татарської орди
 І, збиваючи в турка блискучі шишаки ⁸²⁷,
 Собі слави малює довічної знаки,
 Насипає могили, кладе і купреси ⁸²⁸,
 Написавши надгробок: «Fugaces oppresi» ⁸²⁹ —
 Вікопомно читайте, ідіть на могили,
 Туркам сипані русом із божої сили!
 Тож твоя хай покриє правиця нас, Пане,
 Хай візьме гору русин і згинуть погане!
 Перед світлом пречистим нехай стуманіють,
 Хрест поб'є, то розтануть як віск і здиміють.
 В Магомета побачим усю їхню раду,
 Нехай вітром знесуться і з пилом осядуть.
 Нехай знають: живий Бог Богів у Сіоні,
 Покажи ти їм славу на власному троні,
 Хай поганські мечеті твоя міць зруйнує,
 Хай не кажуть: «Де Бог той, що вас порятує?»
 А ми кажем: «Бог з нами. Хто тільки постане
 Проти нас, то без сліду залишим, погане!»
 Бо про силу цю божу — і ви це признали —
 Дивний знак і знамення усі прочитали.
 Якась пані вельможна обходила мури,
 У злотоглав ⁸³⁰ убрана, обходила мури.
 І фатальним декретом вона пригрозила,
 А по страшнім видінні з очей відступила.
 Християнська Покрова — та дивная пані,
 Пиху скоро вона вам зламає, погані,
 Обірве лук, напнутий на нас, християне,
 Християнин від того окрилений стане.
 Лук рука не подужа на нас підійняти,
⁸³¹ Геката — у греків богиня місячного світла, зображалася часом у вигляді трьох зв'язаних спинами постатей.
 Перед Богом ми щиро почнемо співати:
 «Онде видно — погани, що кедри ліванські
 Вже заносили в думи неситі шайтанські,
 А воно комусь дивно, що в думку це клали,
 їх минаєм, шукавши, — без сліду пропали».
 Боже, хай же правиця твоя, взявши зброю,
 Міць покаже достатню, як дійде до бою!
 Триголовця отого, страшної Гекати ⁸³¹,

Ми боятись не будем, потягнем до страти.
Хто Христа вихваляє, допоможеш отому,
Щоб ганебну дер шкуру він звіру страшному.
Як спочатку давав нам на турка відвагу,
Так і далі хай хилить війни рівновагу,
І за це будеш, Пане, хвалу вічну мати,
Що у нас мусив турок отак погибати.
Добре альфу читають тобі в Греко-Русі:
Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!
І омега тим стилем хай читана буде:
Хай тріумф Русь до решти над турком здобуде!
Вірять (літера каже), це справиш належне —
З зору руських химера навіки хай щезне!
Кривду літері вчинять,— те кожен побачить,—
Як її буде турчин нам в школі тлумачить.
Боже! Альфа й омега є для козака ти,
Буде літер безчестя на тебе лягати!
Вірю в кривду цю літер, як в божу я волю,
Турка, Боже, на шаблю дай в марсовім полі!

ЗАКЛИК ДО ЛИЦАРЯ

Мало в полі робили, хоч у полі руси
Час утратили добрий, впавши у спокуси.
Годі, лицарю славний, марно сумувати,

⁸³² Родопи — високий гірський кряж у Фракії, що йде по східному кордоні Македонії; Медіна — друге священне місто після Мекки у магометан, тут помер Магомет. Ще у XIX ст. туди не міг зайти жоден немагометанин.

⁸³³ Дагон — божество семітського пантеону, син неба і землі. Тут мається на увазі надгробок Магомета в Медіні, який був не «золотавий», а біломармуровий.

⁸³⁴ Австрійський імператор вважався найвищим коронованим достойником Європи, отже, й головним противником турків.

⁸³⁵ Муравський шлях виходив з Перекопу і йшов у північно-східному напрямку до річки Конки, потім на північ вододілом між Дніпром та Дінцем. Від нього відходили по боках дві дороги до Дніпра.

⁸³⁶ Фавн — віщий добрий, милостивий бог лісів, полів, гір, печер, отар. Посилав плодочість полям, тваринам і людям.

⁸³⁷ Див. приміт. 797.

⁸³⁸ Інгул — права притока Південного Бугу. Починається на Кіровоградщині, в середині течії виходить на Причорноморську низовину. Сюди, на Інгул, відступили турки наприкінці серпня 1677 р.

Будеш, турка клянучи, в лісі зимувати.
Переможеш весною, перейдеш крізь гори,
Досягнеш Пропонтиди аж туди, де море.
Отчу віру підперши, славу України
Піднесеш над Кавказу винеслі вершини!
Гемус, гострі Родопи, Медіни багаті ⁸³²,
Магомета дідизну зможеш собі взяти,
Скрушиш гріб золотавий бридкого Дагона ⁸³³,—
Знай, того потребує віри оборона.

ОХОЧА СТЕЖКА

за жовніром, котрий битиметься в 1678 році

В сімдесят і восьмий рік, о миле жовнір'я,
Хто пегасів лет подасть чи з голуба пір'я,
Щоб за вами я літав у кожну хвилину,
Як ви б'єтесь чи йдете кудись до спочину.
Чи у полі між квіток, чи на перелозі,
Чи шугаєте в човнах у морській дорозі,
Чи як сиплете вали в степу на границях,
Чи як ніжитесь, бува, в цілющих теплицах,
Чи дунайські десь мости ви б'єте потроху,
Чи поклонитесь, бува, бридкому волоху,
Чи проходите коли загоном у полю,
Відбиваючи в татар своїм людям волю.
Чи агів із Кам'янця в полон заберете —
Плату цісарю свою велику дасте ⁸³⁴.
Чи труснете чорні ви лісів гущавини,
Щоб безслідно кримчаків погнать з України.
Чи під небом заснете на шляху в Моравах ⁸³⁵,
Пильно сховані сліди шукаючи в травах.
Це Фавоній ⁸³⁶ посприяв у цьому ласкавий —
Заживаєте ви скрізь заслужено слави!
В сьоме липня берег ви Дніпра залишили ⁸³⁷,
Й перші кулі на Інгул ⁸³⁸ уже полетіли,
Де розкинув кримський хан татарські когорти,

⁸³⁹ Тобто відбивайте Правобережну Україну, яка відійшла туркам за угодою, учиненою з П. Дорошенком та поляками.

⁸⁴⁰ Шайтаном називали Ібрагіма-пашу.

⁸⁴¹ Прозаїчну вставку подано в перекладі зі старослов'янської мови.

Щоб дорогу простелить до клятої Порти.
Нездоланими грудьми на них ви ставайте
І границю за Чигрин свою розширяйте ⁸³⁹.
Боже, місяцю дозволь зламати гострі роги,
Тріумфальний вірш тоді дійде до порогу,
А коли од вас при тім візьме він наснагу,
Не втомлюся я співать про вашу відвагу!

ДО НЕОХОЧОГО

Не дивуйся, сусіде, що я із народів
Славлю тих, що у рабстві, і тих, що в свободі,
Бо Господь у несилі свої славить сили,
Він живе в простоті, щоб його возхвалили!

Про ту ж першу щасливу чигринську козако-руську війну з турками дістався мені зошиток якогось іншого автора, писаний польськими римами, який хоча мені й менше потрібний до моєї літописної розповіді, однак для забави охочому читальникові кладу його тут від слова до слова:

На Русі першим князем був Кий. Русин — б'ється;
Кий, щоб бити добряче, у руки береться.
Пашував Браїм-баша,
Бах — і в ліс його душа!
Кавалери одважні сидять у Чигрині,
Їх татарам і туркам не вибити нині,
Від гармат, мов полова, османці летіли,
Відійшли із ганьбою, мужів не здоліли.

*Ворота пекельні не здолали Чигрина й Шайтан-паша*⁸⁴⁰. *Всі поганські Боги — чортівиння; Господь же небеса сотворив. А коли Господь не збереже міста, завжди воно буде в небезпеці*⁸⁴¹.

Херувими рай глядять, Бог стеріг Чигрина,
Щоб на нього від поган не зайшла руїна.

⁸⁴² Речення подано в перекладі зі старослов'янської мови.

⁸⁴³ Mores (*латин.*) — норів, покірливість.

⁸⁴⁴ Honores (*латин.*) — честь, гонор.

*Коли Бог з нами, ніхто тоді на нас*⁸⁴².
Досить швидко — будь-коли добре.

Що за думу заспівав турчин під Чигрином,
Як тікав. Чигринцям — сміх, в нього — сльози пліном.
Гей, турченку, за Дунай, як втечеш тим часом,
Вдруге на Чигрин, зважай, не накидуй ласо!
Як тебе вгостили тут, іншому повідай,
І який гостинець взяв, то такий і видай!
Добре матися й орді — турчина побито:
Із пшениці перейшли, стиснуті, на жито!
Після штук турецьких всіх добре ворог битий —
Гордий був, та перестав, вже він не сердитий.
Має чим хвалитися він перед султаном
І султанові повість, хто у русів паном.
А гарач який узяв — хай веселий буде,
Як прийде, натрапить він на меча повсюди.
Бо хто мститься, то того двічі будуть бити,
Знаю певне: слово те зможемо сповнити.
Зрештою, і господь Бог може сам помститись,

Знищить пишних гордяків, змусить присмиритись.
 Не іде наука в ліс, научила mores ⁸⁴³
 Русь татар та османів, має тож honores ⁸⁴⁴.
 Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
 Іншим разом в Руський край краще не з'являтись
 А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
 То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
 По пророцтва не ходи і до Махомета,
 Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
 Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
 Втрапиш ти у власну сіть, що на нас лагодив.
 Що без помочі візьмеш, кожен добре знає —
 Україна лиш одну божу поміч має.
⁸⁴⁵ Тобто на меча апостола Петра.
⁸⁴⁶ Російського царя Феодора Олексійовича.
⁸⁴⁷ Йдеться про Правобережну Україну, яка була офіційно підвладна Туреччині.
 На Петрового меча ⁸⁴⁵ буде покладатись.
 Допомоги від людей годі їй жадати.
 Бито пса, нехай навік страх од того має,
 Теодора-сударя ⁸⁴⁶ турок не здолає.
 Теодор той — божий дар, та султан ні в око,
 З Махометом на усіх напада наскоком.
Він як Бог, хоч цар земний, зватись небом любить,—
 Непохибно те усе турчина погубить.
 Висланим послам дано добру упоминку —
 Під Чигрином зажили немалу нагінку.
 Через те фортуна лиш турка врятувала,
 Аби більша, як впаде, скрута не здолала!
 Бачив дерево, увись дуже підіймалось,
 Ще б до неба проросло — в хмарах поламалось.
 Теслярчук наш потесав труни на гевала,
 Тож нехай Русь на мечі переробить рала.
 Не чекає вдома їх, хай на турка піде,
 І тоді побачить він, які вдарять біди.
 Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна ⁸⁴⁷,
 Та до царських вона військ доєднатись ладна.
 Бо вони — овечки лиш, турок — вовк заклятий,
 То й готовий він овець завше похапати.
 Тільки цар отарі тій голова пристойна,
 Бо на ласку панську і на все інше гойна.
 І в сподіванці отій вівці будуть знову
 Бити турка, аж візьме він біду готову,
 Тобто згине, як собі сам і пророкує,
 Поверне господній гріб, в гробі завікує.
 Від собаки святість Бог забере й забуде —
 Віру маємо, що те невзабарі буде.
 Не стає паперу вже, треба слова стислі —
 Що не буде в нас поган, пристає до мислі.

Турок розкоші зажив у житті своїому,
Махомет його чека, бо уже по всьому.

⁸⁴⁸ Стефан — архідиякон християнської церкви, був побитий камінням у царювання Антоніна в 154 р. Внесений церквою в число 70 апостолів.

Мудрий русин турчаку відшука управу,
Повесні над ним дізна іще більшу славу.
Буде турок немалу силу готувати,
Русин знає, як його вдома зустрічати.
Та зволяє краще він стрічі в його дому,
Не своє, його добро споживать при тому,
Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
Буде краще, ніж би нас він почав губити.
Тільки треба доладу у похід збиратись —
В його краї нема ліпш турка воювати!
Коли мученик Стефан ⁸⁴⁸ був камінням, бідний.
Тяжко битий, то Господь бачив його біди.
А як кидав в Чигрині в нас з гармати ворог,
З нами був тоді Христос — бачили прозоро.
І хвалити його міць, не свою, ми стали,
Через те звідтіль поган, наче псів, погнали.
Мати божа, янголи наглядали свято,
Як уміли за Христа й віру постояти,
Вони янгольським пером спишуть, як ви мужньо
Стали і Шайтан-пашу відлякали дружно.
Бо коли на ворогів з міста випадали,
Як колосся під серпом, турки полягали.
Слава коні свої там острогами біла,
І бойовище вона трупами покрила.
Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави —
Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
Руський рицарю, і гріх мав за те носити!
Хай господь на бій серця більше вам запалить,
І відвагу вашу хай сам собі похвалить.
Ви ж бо хрест, господній гроб, в церквах бороніте
І, як почали, поспіль турка геть гоніте.
То вужака, як йому голову не втнете,
Від отрути ви себе не убережете.
Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
Іншим разом до Русі не знайде дороги!
А відважиться іще, то сказати мушу —
Добре вас побили тут, бійтеся за душу.
Бо Павло-пророк увіч гібіль вам віщує,
Він на третім небові добре нас цінує.

*Поводяться, як вороги хреста Христового.
Їхній кінець — то загибель. ДО ФІЛ. 3 В. 18—19.*

Господь турському притер місяцеві роги,
Цілий місяць штурмував, а по тому — в ноги!
Собі добре зміркував, бо напевне б згинув,
Встиг: із шиї собі він гак смертельний скинув.
Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш.
Ну, а зараз ми усі присуд тобі робим:
Від козацьких ти шаблук ляжеш скоро в гробі!

НАДГРОБОК ОРДИ З ТУРКАМИ

Махомет, своє перо омочивши в смоли,
Виведе надгробок і поприймає в школи.
І зубами всі почнуть скреготать навіки,
Що, шалені, позбулись божої опіки.
В чорта вірили вони, то й належать тому
Навік-віки, бо самі слугували злому.

⁸⁴⁹ Шеол — пекло.

⁸⁵⁰ В оригіналі цитати з Біблії подано старослов'янською мовою. Подасмо їх за українським перекладом Біблії.

⁸⁵¹ Ю. Хмельницький залишивсь у Волощині в м. Сороках поблизу України, щоб звабловати до себе козаків.

⁸⁵² Див. приміт. 739.

⁸⁵³ Консервація — тут: охорона прав.

А праведний тішитись буде, бо помсту побачить, у крові безбожного стоїти свої омис.— Псал. 57(58), в. 11. Отож ненавиджу твоїх ненависників, господи, і твоїх заколотників бріджусь, повною ненавистю я ненавиджу їх — вони стали мені ворогами! — Псал. 138(139), в. 21—22. Права рука твоя, господи, вславлена силою, правиця твоя прощить ворога, господи! А своєю безмірною величчю ти розбиваєш своїх заколотників.— Вихід, 15, в. 6. Я кличу: преславний господь, і я визволений від своїх ворогів.— Псал. 17 (18), в. 3. Може один гнати тисячу, а два прогонять десять тисяч.— 5 М., 32, в. 30. Ми ввійшли до огню й до води, але на широкі місця ти нас вивів.— Псал. 65(66), в. 12. Та визволить Бог мою душу із влади шеолу⁸⁴⁹, бо він мене візьме.— Псал. 48(49), в. 16. Хай безбожні попадають разом до сітки своєї.— Псал. 140(141), в. 10. З нами господь Саваоф, наша твердиня — Бог Яковів.— Псал. 45(46), в. 8.1 він потопче противників наших.— Псал. 59(60), в. 14. Всіх поган засоромиш.— Псал. 58(59), в. 9. У гніві їх знищ, знищ, і хай їх не буде, і хай знають вони, що царює Бог.— Псал. 58(59), в. 14. Ти вигнав поганів своєю рукою.— Псал. 43(44), в. 3. Захочай мене від потемного збору злочинників, від крику свавільців, які нагострили свого язика, як меча.— Псал. 63(64), в. 3. Отож Бог зруйнує назавжди тебе, тебе викине, й вирве з намету тебе, й тебе викоренить із країни життя. І побачать це праведні, й будуть боятись, і будуть сміятися з нього: «Ось муж, що Бога не чинить своєю твердинею та на великість багатства свого покладає надію, втікає до злого свого.— Псал. 51(52), в. 7—9⁸⁵⁰.

Після такого нещасливого воєнного поступування Ібраїм-паша, вейзир та Юрась Хмельниченко⁸⁵¹ повернули до Константинополя, а з якими емоціями були прийняті своїм султаном на повітанні, того ніхто не знає, певне тільки те, що на Хмельниченка не було султанської урази і декларована була йому повна його султанська ласка й надалі. Після тієї декларації його було наречено невзабарі князем Сарматійським⁸⁵² і призначено в Немирів українським гетьманом. А християнські, московські й козацькі війська після тієї щасливої і преславної чигринської перемоги над турком залишили в Чигрині значну військову залогу, поставивши над нею полковником і наказним гетьманом згаданого значного військового товариша Григорія Коровченка і наказавши йому понаправляти чигринські руїни й позагладжувати турецькі шанці. А самі обидва повернули вони від Чигрина до Дніпра і, переправившись невзабарі через Дніпро, після належної подяки своєму помічникові Богу за дану над ворогами перемогу і після радісного тріумфу для всього християнства щасливо розійшлися по домівках.

Тоді ж 1677 року в січні місяці, на четвертий рік панування короля Яна Третього, того-таки Собеського, відправлявся у Варшаві вальний екстраординарійний шеститижневий сейм, на якому ухвалено й постановлено багато різноманітних речей, а потім у Кракові в друкарні дідичів Криштофа Схендля були видрукувані за королівським привілеєм конституції, при яких поряд з іншими численними ухвалами й постановами, на п'ятому листі, ухвалено й постановлено про козаків такий пункт:

КОНСЕРВАЦІЯ⁸⁵³ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Нагороджуючи вірні заслуги нам і Річі Посполитій запорозьких козаків і заохочуючи їх до подальшої служби Річі Посполитій, обіцяємо їм і постановляємо силою ухвали теперішнього сейму визначити й виділити в Україні певні місця для їхнього осідання й мешкання. Призначаємо їм при тому з коронного скарбу, з податків, ухвалених на теперішньому сеймі, суму в шістдесят тисяч польських золотих.

У тих-таки конституціях на листі 35, в пункті 931 загально написано, що для коронного скарбу потрібні гроші на всілякі витрати, а особливо на утримання при Короні козаків, оскільки Юрій Хмельниченко виправлений од Порти на Україну з титулом сарматського князя і в усілякі способи заохочує їх до себе.

Аж тепер схаменулися ляхи й опритомніли (як приказують — по шкоді лях мудрий), коли тогочасну козако-руську Україну, а разом із нею добрих молодців козаків (що раніше на багато літ були премічною стіною й захистом їхньому Польському королівству від ворогів хреста господнього — турків і татар), за згодою великоросіян, як видно з Андрусівських пактів, постановлених без козацького відома 1667 року, одних самі, інших через турків і татар, як було вже описано раніше, розорили й винищили дощенту. І до держави своєї вони через те відчинили двері всім отим ворогам, виявившись самі винуватцями (найперше через отой замах чигринського старости Чаплинського) такого превеликого знищення й руїни. Отож, оминаючи подальше зло та більше своє розорення і не маючи вже козацької заслони від ворогів, вони урадили знову зібрати їх собі в захист, визначити на тому боці Дніпра їм певні місця для мешкання і пообіцяли давати їм вельми малу шестидесятитисячну суму, начебто на одур невігласів-козаків, як свідчать про те вищезгадані два пункти, вийняті з Варшавських конституцій.

Того ж 1677 року кошовий низового Запорозького війська Іван Сірко з кількома тисячами запорожців, випередивши турок, що втікали з-під Чигрина, розкидав і розорив

турецький міст, зроблений для переправи війська через Бог, від чого вчинив туркам немалу мешкоту й пагубу при переправі військ, бо багато поранених, знуждених і голодних жовнів тоді пропало.

Потім, прибувши до Січі, відразу ж був затіяв похід з низовим військом у Чорне море для воєнного промислу і, надібавши нижче Казикермена на Дніпрі сорок турецьких суден, що пливли до Казикермена з усілякими хлібними запасами, вибив з них усіх турків. Він забрав собі з козаками найпотрібніші користі і здобичі, а всі інші хлібні запаси з суднами позатоплював у Дніпрі і щасливо повернувся з усім військом до свого коша.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Про повторне турецьке готування на розорення Чигрина; про начальників, які були з військом у Чигрині; про повторне прибуття бусурман під Чигрин; про тісну його облогу і про мужню козацьку відсіч з Чигрина; про нещасливий похід християнських командирів на оборону Чигрина і про їхнє прибуття до Дніпра; про переправу Дніпра; про те, як вони прогнали від Дніпра турків і татар; про рушення від Дніпра до Чигрина християнських військ і про заступлення бусурманами їм виходу на Кувичинський звіз; про вихід християнських військ на Кувичинський звіз і про пагубну бусурманську втечу із Стрільникової гори від свого обозу до головного обозу під Чигрин; про вейзирський відчай після двох нещасливих битв його військ; про незичливість Чигрину християнських командирів; про звідомлення у них через утікача-невільника; про бусурманський намір і про шкідливі турецькі підкопи; про винесення з Чигрина в християнський обоз тіла преосвященного отця Тукальського, київського митрополита; про сердюцьку мужність і про страх у інших козаків та чигринців, що кинулись утікати з Чигрина на міст і які нещасливо потопились у Тясміні; про остаточне взяття Чигрина і про запалення його; про смерть там гадяцького полковника Криницького з товариством і про християнських утікачів з Чигрина до обозу; про нездоланну тоді мужність козаків та сердюків; про запалення всього Чигрина і про вихід турків з Чигрина до свого обозу; про вихід уночі московського й козацького війська з Чигринського замку і про спалення його; про замкову пожежу, запалення порохової казни і зрвання замкових гармат; про страх від того в турецькому обозі; про охитництво Левенця; про рушення християнських військ від Чигрина і про прибуття їх третього дня з великими труднощами під Бужин до дніпрової пристані; про погамування козацького війська від утечі; про страшну бусурманську битву з християнами під Бужином 14 серпня і про інші, менші, там битви, що тяглися [...] ⁸⁵⁴ днів до 24 серпня; про бусурманське рушення з-під Бужина до Канева і про жалісне розорення турками Канева та інших українських міст та сіл; про уподібнення Вавилону останнього українського падіння; про перехід від Бужина через Дніпро християнських військ; про розпуск їх по домівках; про дешевизну й дорожнечу, що були у війську, і про підозру на Ромодановського й Самойловича, що були незичливі до Чигрина.

⁸⁵⁴ Число не проставлено. Облога почалася 8 липня (за ст. ст.) і тяглася по 11 серпня, трохи більше місяця.

Року від створення світу 7186, а від пришествя у світ творящого слова божого 1678. Турчин, славний той фракійський смок, що завжди ненаситно прагне християнської крові, після першої втрати минулого літа під Чигрином вісімдесяти і більше тисяч своїх бусурманських військ і погублення мало не всіх воєнних ристунків був вельми розгніваний і роз'ятрений.

⁸⁵⁵ У чигирині всього війська було в горішньому місті 5520, а в долішньому 6163. Наказним гетьманом над козаками був Павло Животовський.

⁸⁵⁶ Під Чигирин прибуло близько 60 тисяч турків, 10 тисяч молдаван та волохів і 50 тисяч орди.

⁸⁵⁷ Восьмого липня.

⁸⁵⁸ Перший вибух стався 27 липня, другий і третій — 30-го.

⁸⁵⁹ Це було на початку червня.

⁸⁶⁰ Тут війська стояли не більше тижня: ватажки справляли бенкети. Потім рушили до Лубен і були там 12 червня. Тільки 1 липня наблизилися до Дніпра, звернули до Бужинського перевозу, куди прибули 3 липня.

⁸⁶¹ Йдеться про царський указ Ромодановському зачекати, поки прибуде князь Каспулат Черкаський з калмиками й татарами. Отож військо лишалося на дніпровому березі до 18 липня, очікуваний князь прибув аж 28 липня і то з малим числом війська.

⁸⁶² Див. приміт. 860.

⁸⁶³ Переправилися І. Самойлович та Г. Ромодановський через Дніпро біля села Шабельники, де зустріли турків. Бій тягнувся 8 годин, і турків було відігнано.

Тож і вдруге наказав готуватися своїм бусурманським військам по обидва боки Пропонтиди до походу під Чигрин і звелів з пильністю готувати й споряджати всіляку ковану й литу військову зброю замість утраченої минулого літа, прагнучи винагородити ту свою втрату під Чигрином і навзаєм помститися християнам за ганьбу, що там постала, в чому йому, хоч і не без значного ущербку, пощастилося.

У Чигрині тоді був чільний над московським військом окольнічий Іван Іванович Ржевський, а над козацьким військом був чигринський полковник і наказний гетьман Григорій Карпович Коровченко ⁸⁵⁵. Вейзир Мустафа з турками, злучившись десь у степу з кримським ханом, був в удвоє більшій силі бусурманських військ ⁸⁵⁶, ніж минулого літа, і сьомого липня ⁸⁵⁷ притягнув під старовічне столичне українське й козацьких гетьманів місто Чигрин. Він обклав його з татарського білогородського боку, обсилавши шанцями та обставивши гарматами, і почав міцно та безперестанно добувати його й бомбардувати, намагаючись здобути його всілякими способами та штуками і тим самим побачити сподіване завершення свого бажання. Він уже так стиснув був Чигрин, що тільки з однієї гармати з-під Козього рогу з-за каменя стріляно з Чигрина на турків, а всі інші гармати, що були в чигринських стінах, одні порозбивано з турецьких гармат, а інші цілком затамовано численною гарматною стріляниною з турецьких шанців, бо де з Чигрина вдарить із однієї гармати, на те місце вдарять із трьох і чотирьох турецьких гармат і чигринську гармату поламають.

Чигринські обложенці, що були в такому тісному оточенні від турків, либонь, давали туркам із Чигрина міцний і з великою шкодою відпір, а найбільше сердюки й інші городові козаки, що, часто випадаючи з Чигрина до турецьких шанців, добре вже знали турків і чинили їм превелику біду й ущербок у бусурманських військах, так що бусурмани впадали у крайній відчай здобути Чигрин і сподівалися, що після прибуття на оборону Чигрина християнських військ доведеться ганебно втікати додому від Чигрина, як це сталося минулого літа. Однак, чинячи протягом усіх тих днів явний промисел над Чигрином, не занехаяли вони й таємного, бо, наче черви, що ховано риють землю, влаштовували шкідливі й досить пагубні підкопи під чигринські стіни, маючи надію досягти через них всеконечної руїни Чигрина, в чому вони, бусурмани, себе не одурили ⁸⁵⁸.

А командири християнських військ, ординовані на оборону Чигрина від пресвітлого государя царя Феодора Олексійовича, князь Григорій Григорович Ромодановський з численними великоросійськими військами, з астраханськими та касимівськими ордами і гетьман Самойлович з малоросійськими козацькими військами відправляли свій похід на користь Чигрина не вельми старанно і, мабуть, зичили Чигрину більше згинути, ніж жити, оскільки, з'єднавшись у середніх числах липня ⁸⁵⁹, стояли на річці Артополоті шість тижнів ⁸⁶⁰, начебто надчікуючи якогось указу ⁸⁶¹, а турчин, як вище сказав, почав добувати Чигрин вже від восьмого липня і неспипуще денно та ношно намагався його дістати. Християнські командири, прочувши про таку чигринську біду, словесно ужалилися на неї і рушили в останніх числах липня з Артополоту до дніпрового берега ⁸⁶², хочучи начебто принести Чигринові бажане увільнення від турецької облоги. Вони прибули до Дніпра проти Бужина ⁸⁶³ і, либонь, застали багато на тому боці Дніпра турків і татар, що учинили над берегом шанці і стали на перепий переправи через Дніпро, побачивши, що ті

готуються це вчинити. Однак Полтавський полк, полки Миргородський, Лубенський та інші, по ряду, малоросійські полки, будши палені співчуттям до Чигрина й братів своїх християн, що гинули там, а за ними також і московські полки пішо, з усіляким воєнним прибором відразу сіли в байдаки та інші менші всілякі водні судна, вдень, явно й уперто, не злякавшись тисячних смертей, доблесно й щиродушно попливли через Дніпро просто на турецькі й татарські шанці.

⁸⁶⁴ Про бій на самій переправі даних, крім Величкових, нема. Можливо, тут змішано дані першого й другого походів, при першому бій на переправі був.

⁸⁶⁵ Транжамент — оборонний насип.

⁸⁶⁶ На чолі того війська стояв Каплан-бапа.

⁸⁶⁷ На ту гору пішли козаки на чолі з наказним гетьманом В. Борковським. Тут були Чернігівський, Лубенський, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, два піші і два кінні полки.

⁸⁶⁸ Тобто генерал-лейтенанта А. Шепелева і генерал-майора Кровкова (Коровкова) з добірною піхотою — 5—6 тисяч чоловік.

Вони перепливли через Дніпро без ушкодження і відразу при всесильній божій допомозі вибили турків і татар з їхніх шанців та відігнали геть ⁸⁶⁴. Зараз-таки вони зробили там над берегом просторий транжамент ⁸⁶⁵ й умцнили його, щоб відганяти від берега ворогів-бусурман своїми й відібраними від ворога гарматами. Потім і обидва християнські війська, не гаючись, переправилися усі через Дніпро на бужинський бік і з пильністю та з належним обозовим ухикуванням рушили від Бужина до Чигрина — від Бужина до Чигрина три милі.

Вейзир Мустафа, одержавши певну звістку про те, що його війська прогнано від дніпрового берега, і про швидку переправу християнських військ через Дніпро, намислив ще один спосіб, через який зміг би не допустити християн на поміч Чигринові. Він виправив сімнадцять пашів з янчарами й численними гарматами ⁸⁶⁶ і кримського хана з ордами на Стрільникову гору до Кувичинського звозу, що був від Чигрина тільки за милю, і наказав їм усю ту гору й Кувичинський звіз осісти своїми бусурманськими військами й гарматами, щоб ні в якому разі не пропустити християн до Чигрина — Стрільникова ж гора простим шляхом від Бужина до Чигрина мала на собі тільки один Кувичинський звіз. Християнські війська, рушивши 31 липня від Бужина і пройшовши тамтешні ліс і бір, наблизилися до Кувичинського звозу й мусили спинитися перед тією горою і забавити тут дві ночі й день, бо турки й татари з тієї гори перепиняли їх великими, як зі хмари, перунами й вогнистим градом із гармат та янчарок і не допускали на Кувичинський звіз. Коли ж минули день і дві ночі, в суботу 3 серпня, скоро сонце прогнало нічну темряву й пролило на світ своє золотовидне проміння, відразу добрі хлопці донці, сотні з три, з дозволу князя Ромодановського відважилися кінно, налегці перейти через бусурманські війська на Кувичинський звіз до Чигрина. Але в тому їм не пощастило, бо скоро зійшли вони на ту гору, відразу були оточені ордами і, тільки раз випаливши зі своїх пищалів, усі були вирубані впень. Князь, гетьман і все християнське військо, побачивши те зло, повболівали серцем, а козацькі сердюцькі полки ⁸⁶⁷ відразу ж попросили гетьманського й княжого дозволу піти на Кувичинський звіз в очі бусурманам, щоб помститися за кривду своєї братії. А коли гетьман в ім'я господнє дозволив їм почати той марш, то відразу й князь Ромодановський виправив на той Кувичинський звіз услід за сердюками стрілецькі полки Коропків і Кошелів ⁸⁶⁸, які однодушно й мужньо, готові, як сердюки, вмирати один за одного, кинулися Кувичинським звозом просто на Стрільникову гору, а вслід за ними рушили й усі християнські обози. Оті-бо мужні войовники, братія і справжні сини православної церкви, ішли на Кувичинський звіз і хоч їх перепинювано превеликою гарматною й янчарською стрільбою, хоч сіклися вони, як стебла косою, і густо простелялися на землі трупами, одначе необорним серцем своєї

мужності досягли свого наміру. Й отак незабаром зійшли вони тим Кувичинським звозом на ту Стрільникову гору і густо випустили на всі турецькі обози, що були над тією горою, свій мушкетний град, а за ними зараз вибігли на ту гору й численні кінні московські та козацькі війська. Тоді всі бусурмани, турки й татари, відразу позбувшись своєї надії і лишивши на Стрільниковій горі обози з наметами, гарматами й іншими всілякими речами (трохи зашкодили вони ще піхотним християнським військам, що кинулися були в одному місці грабувати), з великим страхом і поразкою від християн побігли до головних своїх турецьких військ за Тясмин і обломилися з великою пагубою й ущербком ще й на своїх мостах, пороблених через Тясмин нижче Чигрина. А християнські війська, ввійшовши згаданим Кувичинським звозом на Стрільникову гору, того-таки 3 серпня стали всіма обозами на залишених турецьких обозах.

Турецький вейзир Мустафа, побачивши таке подвійне нещасливе змагання своїх військ біля дніпрового берега й на Стрільниковій горі, потрапив був у великий відчай, що вціліє разом з усіма

⁸⁶⁹ Великий вибух стався 3 серпня (дві міни), турків відбито після півторагодинної битви, тоді ж таки вбито воєводу Ржевського.

⁸⁷⁰ 11 серпня.

⁸⁷¹ Поляк Криницький.

бусурманськими військами, і вже близько до того приходило, що мав покинути чигринське обложення і завчасу без більшої своєї шкоди з соромом іти назад додому, коли б побачив ретельне християнське дбання звільнити Чигрин. Але наші командири й православні правдивці, записавши золотом початок свого, гідного похвали, діла, на невідшкодовану ніколи шкоду малоросіянам і нескінченну ганьбу всьому православству кінець того діла запечатали натуральним сургучем. Бо в неділю 4 серпня, притягнувши під Чигрин і ставши на узгір'ї над Тясмином, гадали вони не так про оборону Чигрина, як про свою цілість, і протягом трьох днів окопували ровами свої обози й осипали їх валами. І хоч увіслали були в Чигрин кілька тисяч відрядженого козацького війська, однак більше зашкодили Чигринові, ніж допомогли, бо звеліли доброму війську, окуреному воєнними димами і яке добре обізналося з турками, вийти до себе з Чигрина в обоз, поступившись місцем нововідрядженому в Чигрин. А турки, хоча й були, як вище казав, у відчаї щодо сподіванки перемогти, однак невсипуше добували Чигрин і ретельно підводили під чигринські стіни свої підкопи ⁸⁶⁹.

Принципали християнських військ князь Ромодановський і гетьман Самойлович стояли на одному місці обозами сім днів без жодного воєнного промислу над турками і виглядали зі свого окопу, як щури, і, мабуть, не життя, але кінця Чигринові з братами своїми, що в нім були, надчікували. А якось, на восьмий день, у неділю 31 серпня ⁸⁷⁰, коли Чигрину приходила всеконечна загибель, з турецького війська втік до християнського обозу один християнський невірник ⁸⁷¹ і доніс Ромодановському й Самойловичу, що того-таки дня в неділю мали запалитися перед полуднем турецькі підкопи й поламати чигринські стіни і що турки, коли б не взяли після того поламання Чигрина, постановили зараз утікати від нього назад. А коли візьмуть Чигрин, то наступатимуть і на всі християнські війська.

Після такої слушної й певної відомості Ромодановський і Самойлович знову не вчинили жодного промислу на оборону Чигрина. Коли ж настав полудень того недільного дня, то відразу прийшла й Чигринова кончина, бо як тільки почали запалюватися турецькі підкопи, яких начислювано сім, і несподівано ламати одна за одною чигринські стіни, кидаючи їх високо вгору в повітря разом з християнськими людьми, сильні янчарські піхоти відразу виступили зі своїх шанців і стрімко кинулися на підкопні проломи.

⁸⁷² Загинуло 500 козаків.

⁸⁷³ Гайдук — тут: служка, вбраний в угорський одяг.

⁸⁷⁴ Рака — гробниця, ковчег із тілом святого угодника.

⁸⁷⁵ Після смерті Ржевського на чолі війська стояв Гордон. Вийти з Чигиринна наказав йому Ромодановський.

⁸⁷⁶ За одними даними (М. Костомаров) військо те майже все було порубане, багато його потопилось у річці, за іншими (А. Петрушевич) — військо, як і у Величка, пройшло до своїх.

⁸⁷⁷ Під час вибуху в замку загинуло 4 тисячі турків.

Але сердюки з іншими городовими козаками добряче їх на тих проломах забивали і ще тричі не допустили їм уломитись у Чигрин. Ті підкопи вчинили немало шкоду козакам⁸⁷²: одних порвано на шматки, інших цілком забито, кидаючи високо вгору, третіх, що страшно й згадати, опалено, як головешку,— вони вже зовсім не мали людської подоби і геть, наче страховиська які чорні, ходили по християнському обозі, ледве випускаючи голос, гідний жалю й плачу,— всі вони за три дні повмирили.

Тоді, власне, коли зірвалися підкопи і велася на міських проломах козацька січа з турками і вже змалювалася надія на чигринську цілість, винесено було з Чигрина в християнський обоз тіло преосвященного Йосифа Нелюбовича-Тукальського, київського митрополита, яке й тепер нетлінне покоїться у Мгарському Лубенському монастирі, замуроване в соборній церкві Господнього Преображення на лівому боці в стіні. Виніс його чудовно з Чигрина один чоловік, який при небіжчиковому житті служив за гайдука⁸⁷³, й розповідав усім, що те тіло з ракою⁸⁷⁴ було йому над звичай легке при несенні.

Сердюки з іншими козаками, хоча давали янчарам безперервну відсіч на стінних проломах, однак інші, малодушні й боязливі, а особливо недавно заслані в Чигрин козаки, а з ними й чигринські жителі, буди перестрашені турецькими підкопами й турецькою янчарською навальністю, кинулися сильним стрімом до втечі з Чигрина на міст через Тясмин, прагнучи втекти до християнського обозу. Але той міст, утяжений людською вагою, обломився й потопив у Тясміні геть усіх людей, що були на ньому, і тоді Тясмин так людськими трупами наповнився, що інші могли по них переходити. Турки, побачивши те з гори, кинулися з міцним стрімом і силою на чигринські проломи і, відігнавши сердюків з іншими козаками, ввійшли в Чигрин при крайньому його знудженні і відразу запалили його від двору Петрановського над Тясмином; людей же, що тікали, почали безмилосердно сікти. Тоді й гадяцький полковник Криницький зі своїм товариством, втікаючи з Чигрина від турків, потопивсь у Тясміні з тим своїм товариством, так що мало тоді козаків Гадяцького полку повернулося додому. Інші люди кинулися вгору через чигринську греблю, що була під замком, і втекли до християнських обозів. А сердюки з іншими козаками при военній затятості і великодушші станули нижче церкви Святих Апостолів у Чигрині під замковою горою і билися з турками до смерку, та аж нітрохи їм не далися. Коли ж вогонь, що піддувався вітерцем, узяв над Чигрином силу, то кінні й піші турки змушені були відступити до свого обозу. А решта козаків з сердюками зійшли на гору в Чигринський замок і з'єдналися з московським військом, яке лишалося в замку, не виходячи. В насталу тоді ніч великоросійське військо⁸⁷⁵ (якого мало й було в Чигринському замкові, бо в час заміни, присланої чигринським обложеним, вийшло з Чигрина до обозу й московське військо, лишивши в замку тільки кількасот чоловік своїх стрільців) і козацьке, надуміру зарядивши замкові гармати порохом і запаливши всі дерев'яні будівлі, що стояли в замку, вийшло із замку і, безборонно перейшовши через тясминську греблю⁸⁷⁶, що була під замком, пішло до свого християнського обозу. Замкові ж будови, що сильно загорілися, запалили спершу заряджені гармати, а потім і пороху казну, було це начебто опівночі. Коли ж гармати над звичай почали розриватися на шматки і видавати від себе потужні, що землю схитували, громи, запалилася й уся порохова казна, що була в міцному кам'яному склепі, вивернула нерушній, бо дуже вже

був великий, камінь над собою і освітила все чигринське прле. Тоді турки в своїм обозі наповнилися великим страхом, оскільки в усьому їхньому обозі був великий лемент і шум, який досить добре було чути аж в християнському обозі⁸⁷⁷.

⁸⁷⁸ Артилерійськими батогами.

Після того полтавський полковник Прокіп Левенець зі своїм полком і з іншим численним охочим товариством хотів ударити на турецькі обози, але гетьман Самойлович, начебто знаючи про приязнь і зсилання Ромодановського з турецьким вейзиром, не дозволив йому, Левенцю, того вчинити. Гадаю, що серця багатьох синів православної церкви плакали таємно на ту чигринську загибель і нарікали на своїх незичливих і недбалих принципалів, що нещиро бажали Чигрину цілості і зовсім не чинили належної допомоги. Бо коли б вона була, не тріумфував би турчин над Чигрином і взагалі мусив би, як і минулого літа, з ганьбою тікати від Чигрина додому.

Переночувавши нещасливу ніч чигринської кончини, скоро зійшло сонце, всі християнські війська, великоросійські й малоросійські, відразу ж рушили в понеділок, 12 серпня, відчинивши ворота своїм обозам, назад до Дніпрової переправи. А вейзир і хан, побачивши те і зміцнившись у своєму щасті, рушили вслід за ними, супроводжуючи аж до самого дніпрового берега, сильно налягаючи, зусібч уриваючи та якомога шкодячи їм. Через той бусурманський натиск ті християнські війська мало просунулися того дня і заночували на переправі Гниловод. А переночувавши, рушили до Гниловода і третього дня, тобто в середу чотирнадцятого серпня, заледве перетяглися за три милі від Чигрина до Бужина (було то через великий натиск та бусурманські перепони) та станули над дніпровим берегом у колишніх своїх окопах. Коли ж козацьке військо почало пурхати з обозу через Дніпро додому, гетьман Самойлович, довідавшись про те, відразу приставив двох генеральних військових осаулів, Леонтія Полуботка і Леонтія Черняка, щоб доглядати, аби й один дух не пішов з обозу на цей бік Дніпра. А хто з козаків уперто хотів був голий перепливати Дніпро, того зараз завернено й на березі прохвостано армаськими пугами⁸⁷⁸, і тим військо було від утечі погамовано. Турки ж і татари з багаточисельною своєю силою, пробуючи того ж 14 серпня здобути повну перемогу й прагнучи нагнати християнські війська в Дніпро, міцно, з поривним відчаєм свого життя налягли зусібч на християн і намагалися досягти бажаного. Але всесильна божа правиця не допустила їм того здійснити й повернула їх назад із великими їхніми, бусурманськими, втратами та пагубою багатьох начальних людей, про що детальніше читай у київському «Синописі», лист сто двадцятий.

Після такої страшної битви бусурмани з вейзиром і ханом відступили з превеликою скорботою від християнських обозів і станули своїми обозами непоодаль. Наступний день 15 серпня, день Першої Пречистої, війська пережили зобабіч мирно. Переночувавши ж, 16 серпня, козацькі війська, заохотившись і прагнучи виказати явне свідчення своєї відваги й рицарства, просили гетьманського дозволу вдарити на турецькі обози. Але гетьман, знюхавшись із князем Ромодановським і слідуючи за його волею, не зблагволив до того козацького бажання воювати і з гнівом вирік їм слово, подібне до клятви, тобто: *«За всі голови йдіте»*. Після такого гетьманського слова козацьке військо, все купно ужалившись і розсердившись на свого гетьмана за таке неблагословення, вже не вимагало його дозволу, а саме, без гетьманської волі і його підручних начальників, несподівано й мужньо вторгнулося до бусурманських обозів і, при божій допомозі, вчинивши наглу їм шкоду, щасливо повернулося до свого обозу; тільки ж добрі їхні провідники й знамениті рицарі Федір Жученко був поранений, а полковника Левенця пострілено з янчарки. Він упав з коня, але нешкідливо, бо мав панцир. 17 серпня, в суботу, Самойлович уже просив війська воєнної охоти, і хоч охитники й пішли при своїх вождях на турків, однак без успіху

повернулися назад. Вночі, того ж 17 числа, козацьке військо з гетьманською відома знову несподівано вдарило на турецькі обози і вчинило бусурманам превелику біду, так що вони вимушені були навіть бігти зі своїх обозів. Тоді був забитий чумацьким дрюком, яким підважуються вози, один турецький богатир, над звичай високого зросту, якого не можна було вбити військовою зброєю з-за кількох панцирів.

⁸⁷⁹ Бої тяглися до 19 серпня, тільки вночі з 19-го на 20 серпня візир повернув назад до Чигирина.

⁸⁸⁰ Турки рушили до Чигирина, знищили залишки міста, тоді отаборились у Капустяній Долині (біля ріки Шполи). Звідси Ю. Хмельницький розіслав універсали до Корсуня, Канева, Черкаси та в інші міста, пропонуючи піддатися. Тільки канівчани не згоднілися. І. Самойлович відрядив сюди кількесот пішого полку Кожуховського. Візир вислав на Канів кілька десятків тисяч турків і 15 гармат.

⁸⁸¹ Черкаси, Корсунь та інші міста не були спалені, вони піддалися Ю. Хмельниченку. Він сам обрав собі резиденцію в Немирові.

⁸⁸² І. Самойлович розпустив тільки частину війська, з рештою пішов до Переяслава, бо прочув про похід на Канів.

Після таких воєнних подій бусурмани нерухомо стояли своїми обозами ще сім днів — до 24 серпня ⁸⁷⁹ — і не лише здалеку били на них зі своїх гармат, але й щодня вторгалися під самі християнські обози. Однак не так уже сміливо, як у минулі дні, будучи опарені марсовим вогнем від козацьких військ, бо війська великоросійські за наказом Ромодановського не чинили аж жодної відсічі й відпору супроти бусурман, хоч від них були ущемлені й биті. Тільки самі козаки через військовою охоту з відома, а то й без відома своїх старших щодня вискакували, вдаряли на турецькі обози і наносили їм постійний ущербок та сум'яття навзаєм. Нарешті бусурмани, побачивши свою несилу, що аж ніяк не можуть учинити щось християнським військам, 25 серпня рушили назад з-під Бужина від християнських військ (вгору по Дніпру) ⁸⁸⁰ і, дець відпочивши після військових трудів шість днів, притягли під старожитнє славне козацьке місто, що стояло над Дніпром, Канів і в четвер 4 вересня, здобувши його і вбивши в ньому безліч людей, віддали крайній руїні й запустінню.

Сподіваючись врятуватися від біди, багато канівських людей втекло й замкнулося тоді у велику кам'яну церкву старого й красного Канівського монастиря, але турки, достатньо обклавши ту церкву навколо дровами й соломою, запалили її разом з усім тим монастирем і всіх людей у церкві задушили. І, нарешті, повертаючись від Канева додому, вони віддали вогню і всеконечному вельми плачливому запустінню Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста ⁸⁸¹ й села — люди з них від страху повтікали.

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавілон, колись сказане: «Паде, паде Україна тогочасна малоросійська, козакоруська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавілон!», і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали. Князь же Ромодановський і гетьман Самойлович, як і раніше, в часи Уманщини, не дали Каневу та іншим тамтешнім містам жодної допомоги, а, віддавши подяку Богові, що турчин полишив їх, безборонно переправилися з усіма своїми обозами за Дніпро і розпустили війська по домівках. А доки турчина спекалася і переправилися через Дніпро, християнські війська весь час мали нестачу й потребу в харчі для людей, і хоча астраханці й касимівці та інші орди, що були при московських військах, продавали на збут свої знуждені й вигонені коні за дешеvu ціну, тобто по 5 копійок і шість шагів й мало ще більше, однак хліб був дорогий, ціною по 8 і 12 копійок, і це тривало, доки не переправилися вони за Дніпро.

⁸⁸³ Такі поголоски справді ходили. І. Самойлович їх, правда, заперечував. Однак Г. Ромодановський дістав перед походом таємний царський наказ: коли оборона Чигирина буде важкою, знищити його. Сина Андрія буде виміняно згодом на одній із перемолочанських розмін.

⁸⁸⁴ Число не проставлено.

⁸⁸⁵ Перевірити автентичність листа нема змоги. М. Костомаров, однак, визнає його автентичність. І. Сірко в цей час і справді був із гетьманом у незгоді, між ними тривала й особиста неприязнь. Лист, однак, має деякі ознаки стилю самого В. Величка.

Отак пропав Чигрин і рештки тогочасної України через несправедливість і підступність Ромодановського, а також і через Самойловичеве недоброхитство до нього — це можна зрозуміти з вищеописаної історії. Бо поміж великоросійським і малоросійським військом ще перед розоренням і після розорення Чигрина ясно далось чути, що турецький вейзир, маючи в себе в неволі сина Ромодановського Андрея, пійманого татарами, які були на Україні з Суховієм, 1668 року, відізався до Ромодановського з таким словом, що коли той попустить йому, вейзирові, взяти Чигрин, то відпустить до нього, Ромодановського, його сина, а коли не дасть узяти Чигрин, то він, облупивши того сина, начебто мав прислати до Ромодановського його шкіру, наповнену сіном. Князь Ромодановський був перестрашений цією вейзировою декларацією і, будучи обнятий сильним батьківським жалем за сином, начебто чинив про те з вейзиром таємні зсилання, щоб погодити та задовольнити вейзирську волю та його, Ромодановського, бажання щодо сина, хай сталося б те ціною втрати Чигрина й пагуби в ньому і в інших місцях великого числа християнського люду. Коли то правда, то Ромодановський ще мав певну причину не дбати щиро про Чигринську цілість ⁸⁸³, а Самойлович чим би міг вигордитися за своє недоброхитство, коли б про те звелено було учинити розшук? Хіба що поставив би на своє вимовляння колишню свою антипатію до Дорошенка й Чигрина, про що йшлося в минулому 1676 році. Але про все це краще відає серцезнавець Господь, що воздасть кожному за ділом його.

Того ж року видано в Польщі книгу, названу «Монархія Турецька», що мала в собі до знаття багато подиву гідних речей. А найбільше з усіх тих речей потрібний християнам Мухаммедів, чи Махометів (псевдопророка і законодавця турецького та всіх бусурман), трактат, постановлений з християнами,— щоб не ущемляти й не ображати їх, але жити з ними у приязні та згоді. Хто захоче, нехай знайде те у згаданій книзі «Монархія»; про це й моя книга з'явить позаду на листі [...] ⁸⁸⁴.

Сірко, кошовий отаман з усім низовим Запорозьким військом, уболіваючи за повне розорення Чигрина, Канева та інших тогочасних українських міст та повітів і налягаючи на гетьманську нещирість, писав до гетьмана Самойловича такий лист ⁸⁸⁵:

**Вельможний милостивий пане,
тогочасний український малоросійський гетьмане Іване Самойловичу!**

Після смерті славнопам'ятного Богдана Хмельницького, доброго нашого гетьмана і щиро зичливого вітчизні своїй малоросійській сина, почали наставати часті й непостійні гетьмани та розкороєння через незичливі змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, постановлених 1667 року) нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії, надвоє. Спершу розділено нас на два гетьманства, почавши від полтавського Пушкаря і від переяславського Сомка, а потім і на третє гетьманство через уманського Ханенка; а брати наші через постійні почварні війни за їхнім приводом достатньо очервонилися кров'ю. Тоді ми, низове Запорозьке військо, зараз-таки через перспективу розуму нашого відразу побачили й пізнали здалеку занепад тієї нашої малоросійської вітчизни та всеконечне її запустіння, що наступало. Так воно й сталося з вашої гетьманської ласки через попередників ваших, тогочасних гетьманів.

Поглядаючи здалеку на той близький занепад вітчизни оком нашого розуму, ніколи не могли ми без сердечного жалю вкусити хліба, а після денних трудів зажити спокійного спочинку, оскільки завжди нас муляло й долягало, що через незгоду гетьманів обох боків Дніпра доведеться нам оглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні житла батьків і праотців наших.

⁸⁸⁶ Лотоки — стік у водяному млині.

Запобігаючи цьому по силі нашій, засилали ми наші військові листи до цьогобічних гетьманів, наказували й переконували їх, щоб для загального вітчизняного добра відкинули всі огульні засади всіх своїх незгод і неприязні, лишалися у згоді та приязні з тогобічними гетьманами, вашими попередниками, і аж нітрохи не схилилися до людських оманних намов та обітниць. Однак ті наші переконування мало що дали, й отак чим далі, тим більше зростала поміж ними, нашими гетьманами, що були пообабіч Дніпра, злоба й ворожнеча, що викорінювала через їхні почварні війни наших братів. І, либонь, усі ті колишні гетьмани тільки про око були щиро зичливі будівничі та опікуни нашої вітчизни, бо таємно й безсовісно, з немалим ущербком вітчизні й пагубою власного свого християнського народу через свої властолюбні привати й ненаситні жадання всі вони намагалися забрати більше води на свої лотоки ⁸⁸⁶ і доти Дурили собі голову таким ремеслом, доки не тратили її разом зі своїм урядом з немалим бідством вітчизни.

Не подивуй, ото ж, ваша вельможність, на нас, низове Запорозьке військо, що через нинішнє розорення турчином Чигрина, Канева й усіх інших цьогобічних міст та сіл українських малоросійських довелось нам і тебе записати в реєстр з колишніми нещиро зичливими до нашої вітчизни гетьманами. Бо коли зважити, яку показали ви щирість на слізні суплікації ладижинців, уманців та інших міст і повітів і яку надали оборону від турецького находу, то інакше не можна думати про вашу милість милостивого пана, лише так, як вище вимовлено. Адже ви, старатливо повернувши від Лисянки назад з тодішнього воєнного походу й обіцяної ладижинцям та уманцям оборони, замість своєї щирості запхнули дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком, що за добре здоров'я вітчизни й Ладжигина і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині, здалеку продивлявся до Ладжигина й Умані, що там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і йому в розкішних перинах, як павичу в краснопістрявому пір'ї, не зашкодила. Про вашу ж нещирість до Чигрина ми вже й не пишемо до вас, бо не тільки ми, низове Запорозьке військо, але й увесь світ великоросійський і малоросійський ясно бачить і бачити може, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигрин з іншими остатніми містами й селами українськими пропасти від турчина й кінчити постійним неоплаканим запустінням, з великим пролиттям християнської крові й пагубою справжніх наших братів. Бо як могла бути у вас приязнь до Чигрина, коли більшу силу мала у вас щодо нього давня озлоба! І коли раніше ваша милість, милостивий пан, не соромився зі своїм і московським військом несправедливо воювати на Дорошенка й Чигрин, то чому мали ви соромитися не боронити його й зичити йому занепаду? Зважай же тепер, пане гетьмане Самойловичу, чого доказав еси, яку прислугу Богові й вітчизні зробив еси: Дорошенка заслав у вічну неволю, Чигрин з усією цьогобічною Україною втратив, допустив пролитися великій християнській крові і від таких непевних гараздів почав титулуватися гетьманом обох боків. Що ж тобі на цьогобічному запустілому боці? Якого сподіваєшся собі з неї пожитку й збагачення? — роздивися. Здається нам, що краще було б вам обом пообабіч Дніпра гетьманам жити, як брати поміж себе, в любові й однодумстві, через що й ворогам своїм ви були б страшні, і завжди змножувались у користях для себе і для малоросійської Річі Посполитої. А так ти є властивий погубитель

Чигрина й решток цьогобічної України, бо коли б не добував його і не взяв під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати, а з часом при розумному посередництві могла б прихилитися від турецької влади під високу руку православного монарха і вся цьогобічна Україна з Дорошенком (і то без такого кровопролиття) та й знала б собі єдиного з тобою пастиря. Але ти так заповзявся на Дорошенка і на всю цьогобічну Україну, що й трохи не захотів почекати того щасливого часу. Відтак дочекався еси крайнього занепаду й запустіння вітчизни нашої! І вже тепер більше тобі личать гімни, складені Дорошенкові, адже через тебе, Самойленка-гетьмана, цьогобічна Україна зовсім спорожніла, за що відповідатимеш сам перед всевидящим Богом. Один чоловік, син князя Ромодановського, здався розумові твоєму краший, ніж тисячі власних наших братів, православних великоросійських і малоросійських християн, яких ти залишив бусурманам за недбалістю своєю без належної від тебе допомоги на вбивство у Чигрині, Каневі та в інших місцях. Хто тут подивує сліпоті ума твого? Хто, роздивившись таке твоє жорстокосердя, може прихилитися до тебе з приязню й зичливістю? Коли одного праведного Авеля кров волала від землі до Бога на помсту свою Каїнові, то що гадаєш — не скаржитиметься на тебе і не проситиме справедливості у свого творця господа, судді праведного, пролита через тебе кров багатьох і пребагатьох братів наших, православних християн? Відай запевне, що незабаром спіткає тебе те, про що й не гадаєш, що кров братії нашої власною своєю або дітей своїх заплашиш кров'ю, за погубу багатьох з братії нашої несподіване найде погублення, в день гніву божого багатства твої, які зібрав і які зібрати гадаєш, не допоможуть тобі, бо правда збавляє мужа від смерті, і це правдиві дістаються в руки безпечальних до їхнього зібрання, а ти будеш відчужений і збіднений від трудів твоїх. І як спорожніла через тебе наша цьогобічна малоросійська вітчизна, так і дім твій, що підноситься, залишиться порожній, а в житлах твоїх не буде живушого, бо якою мірою мірив ти, такою відміряться, за правдивим євангельським словом. Насамкінець те кладемо, що замість гараздів тобі з жалю сердечного на теперішні злопригоди й крайній занепад цьогобічної нашої малоросійської України віншуємо і бажаємо, щоб схаменувся ти, дивлячись на той занепад, і, стережучись свого занепаду, пошукав для вічного життя й добра божої милості, яка подається всім, хто просить її і шукає, беззастережно, чого й собі щиро зичимо, лишаємося

Вашої вельможності зичливі приятелі й брати Іван Сірко, кошовий отаман, з усім товариством низового Запорозького війська.

*З Запорозької Січі
25 вересня 1678 року*

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Про турецький намір заволодіти Києвом чи розорити його; про приготування християнських військ на оборону Києва; про начальників, що очолювали християнські війська, і про чудотворну ікону Пресвятої Богородиці та інші святині; про особні сторожові війська, що стояли супроти Криму, про козацькі війська — одні з них притягли під Київ, а інші виправлено на низ Дніпра супроти татар; про прибуття всіх військ під Київ; про настановлення там мостів через Дніпро; про турецьку готовність іти на Київ і про його оманну хитрість; про загайку християнських військ під Києвом і про уґрунтування валами горішнього города Києва та Києво-Печерського города; про причини, що стримали турчина від походу на Київ; про турецьку хитрість до заволодіння християнських держав і про його гордию через свої гаразди; про шкідливу для християн їхню схильність до згоди з турками і про страшину для турчина християнську згоду; про зміну турчином свого наміру іти на цесаря Риму і на Київ; про його боязливе повернення до Цариграда; королівський універсал, що велів Русі з'їздитися в Люблін для унії.

⁸⁸⁷ Про намір турків іти на Київ поголоски ходили давно, ще з 1671 р. У цей же час тривога була така, що печерські ченці просили в царя дозволу сховатись у брянських і трубчевських монастирях, якщо турки нападуть на Київ. Була ця паніка не зовсім безпідставною, бо турки цього року активно згромаджували війська.

⁸⁸⁸ Синкліт — зібрання високих осіб держави або церкви.

Року від початку світобуття 7187, а від господнього плотського з'явлення у світ 1679. Ще з осені перед початком цього року гетьману Самойловичу й усій малоросійській Україні явно далось чути від невільників, що втекли з бусурманської землі, і через татарських «язиків», пійманих козацьким промислом, що вищезгаданий головний ворог господнього хреста та всіх християн, підступний візантійський змії (який не тільки заволодів був преславним і православним християнським царством Грецьким, але й поневолив собі через меча численні християнські держави, спустошивши до решти інші; від такого свого щастя він гордився й заносився, бо його ніколи не перемагали, і називався він бичем, посланим від Бога на християн) відкрив у своїй державі намір заволодіти чи всеконечно знищити й розорити богоспасенне царське місто Київ і наказав чинити військові приготування для походу під Київ ⁸⁸⁷. Коли гетьман Самойлович доповів про те пресвітлому государю царю Феодору Олексійовичу, то він, благочестивий монарх, прагнучи захистити царську отчину від бусурманського находу, на пораду свого синкліту звелів багаточисленним своїм великоросійським військам готуватися на наступну весну до військового походу під Київ. Коли ж сподівана весна показала людським очам веселе своє лице з квітами, зільними травами, потрібними худобі для корму, тоді відразу й російський Марс, розвинувши на війну свої хоругви, рушив зі своїх домівок та зимових квартир у похід до Києва з багаточисленною силою кінних і піших ратних людей при багатьох князях, ближніх боярах, окольничих, воєводах та інших вождах і численних царедворцях, над якими всіма цар поставив замість себе найголовнішим гетьманом та старійшиною боярина й казанського намісника князя Михайла Алегуковича Черкаського, давши йому в поміч, над усі ті воїни й военачальники, чудотворну ікону Пресвятої Діви Богородиці, всенадійної і всесильної заступниці християн, також чесного хреста і частину животворящего хреста, що мав у собі Христове волосся, з іншими до того мощами святих, і свою похідну церкву, освячену в ім'я преподобного Сергія Радонежського, чудотворця, з приданими до неї від найсвятішого Іоакима, московського патріарха, вправними

багаточисленними особами духовного чину. А в товариші надав йому, князю черкаському, стольника й воєводу Бориса Петровича Шереметова та інших князів і бояр з особними полками, смоленською шляхтою і з іншими іноземними начальниками та з великим військом, що було під їхньою командою. У Києві ж тоді був начальником і воєводою при московських військах боярин і дорогобузький намісник князь Никита Семенович Урусов з товаришами і воєводами, князем Данилом Афанасійовичем Борятинським та дворянином Іваном Петровичем Лихаревим. А особно стояв наготові на ближніх кордонах з великоновгородськими і псковськими полками боярин та воєвода князь Іван Андрійович Хованський. Князь же Яків Семенович Борятинський стояв із особним військом на білогородському рубежі супроти кримської орди, а князь Каспулат Муцалович Черкаський з черкаськими та калмицькими ордами стояли також проти кримської орди на Моравських шляхах за рікою Ворсклою.

⁸⁸⁹ Частина козацького війська на чолі з гетьманенком Семеном Самойловичем воювала Правобережжя і зганяла населення на лівий берег — т. зв. «згін».

⁸⁹⁰ Частина турецького війська стояла на Поділлі, турки також зміцнювали Кам'янець-Подільський.

Гетьман Самойлович притяг під Київ з частиною козацьких, городових та охотницьких, кінних та піших військ, а інших виправив для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі на допомогу кошовому отаманові Сірку ⁸⁸⁹ і для з'єднання зі згаданими государськими військами, що стояли на різних місцях супроти кримської орди. Під Києвом християнські війська, московські й козацькі, з'єдналися і стояли зобабіч річки Дніпра. А надчікуючи находу туди ж, під Київ, бусурманських військ, поробили, завдяки майстерності й праці московських стрільців, на байдаках через Дніпро мости, яких раніше там не було.

Турчин, зачувши про зібрання й поготовність християнських військ під Києвом, сам стояв десь недалеко в полях і, будиши готовий до війни ⁸⁹⁰, не посмів іти під Київ, але зажив звичайної своєї підступності, бажаючи одурити християн, як одурив був і в час розорення у 1674 році Ладижина й Умані, тобто пустив був поголоску, що тягне просто під Київ. Потім фальшиво змінив її і розголосив, що повернув зі своїми військами назад. Коли б після тієї брехливої поголоски християнські війська були розпущені з-під Києва, то ввій, хитрий лис і хижий вовк, мав потягти до Києва й допинатися того, що хотів. Але християнські війська були перестережені й навчені згаданою ладинською й уманською оманою і не відступали від Києва протягом усього літа. Тоді, не тратячи часу при тому порожнюванні, московські війська обвели й уміцнили горішній город Київ, де були церква Святої Софії і катедра київських митрополитів, глибокими ровами та високими валами. А козацькі війська за гетьманським приводом уміцнили й обклали ровами й міцними валами, відкинувши палі, що ними був обставлений, також город Київ-Печерський. Про це все просторіше читай у друкованому київському «Синописі» від листа 122 до листа 129.

Хоча я й написав вище, що турчин з огляду на виставлені біля Києва християнські війська не посмів тягти під Київ, однак у другого рукописного козацького літописця ясно виказується, що він, турецький султан, хай і був тоді помирений з Польщею, однак не посмів приходити під Київ не тільки через виставлені на оборону його християнські війська, але й через те, що, будиши в розбраті з християнським цісарем, готувався зі своїми військами й на нього, прагнучи не лише звоювати цісарську землю, але й заволодіти через меч і старим Римом з усією його державою; особливо ж через те, що побачив — навколишні сусідні держави й християнські німецькі монархи були тоді у гніві й незгоді з християнським цісарем.

Під час таких самих християнських незгод, у давно минулі літа, він, турчин, заволодів поодинці, як казав я і раніше, численними християнськими державами, заживаючи до того такої хитрості й підступності, що з однією християнською державою мирився, а інші воював і підкорював собі. Людей же в тих християнських державах, що змагалися з ним, одних геть вибивав, а інших забирав

⁸⁹¹ Австрійський цісар вважався правним спадкоємцем римських імператорів і сам носив їхній титул, через що його державу називали Римською.

⁸⁹² Ідея союзу проти турків належала Яну Собеському. Для її здійснення вислано було депутацію в Париж, в Англію та Голландію на чолі з коронним підскарбієм Моршгином. Князь М. Радзівілл поїхав у Відень, Рим та Венецію. Посли їздили до Москви, Швеції та Іспанії. Цю ідею підтримав папа Інокентій XI, але нічого з того не вийшло: на такий союз не погодилася жодна із держав.

у вічну неволю. І, викорінюючи до решти ті держави, чим далі, тим вище, через природжену свою гординю, зносився вгору, і, як уже казано, іменував себе ніколи не здоланим. А монархи й князі християнські, що примирювалися тоді з ним, хоча й бачили ту шкідливу всепагубну його хитрість щодо інших християн, однак, дотримуючись статечно слова свого пароллю й капітуляції, не зволювали порушувати постановлених із турчином пактів задля оборони інших християн, яких розорювано й неволено, щоб учинити йому в його замислах та намірах належну стрічу й перепону. Тепер же ті християнські німецькі князі й монархи, після немалої польської руїни і жалісливого розорення тогочасної малоросійської козацької України, зрозуміли таку шкідливу геть усім християнам турецьку хитрість і побачили відвертий і безпошанівний варварський замах турецького султана не тільки на християнського цісаря, але й на цілу Римську державу ⁸⁹¹. Вони заледве отямалися й порозумілися, що коли б турецький султан переміг християнського цісаря і заволодів усією Римською державою, то б їм усім поодинці довелося боятися надалі від турчина тієї ж біди й непошани й собі. Отож, стережучись і розсудливо запобігаючися наперед усілякого зла, вони зараз-таки відкинули всі свої сварки й незгоди з християнським цісарем, погодилися, а ті незгоди замирили й заховали трактатами Вічного миру ⁸⁹². Також прирекли й затвердили вони міцне слово, зв'язавшись союзом неодмінної християнської і братерської любові, не лише захищати своїми скарбами й силами цісаря й Римську державу, але й один одному допомагати і всіляко боронити від бусурманського наступу. Коли ж той візантійський смок зі своїми вейзирами, пашами, судьями та іншими начальниками дістав звістку про ту згоду й союз християнських держав із цісарем, то відразу, звившись у клубок, сховав у собі свою отрутливую й дуже піднесену голову і, вже не йдучи війною на християнського цісаря й на малоросійський Київ, одразу повернув з усіма своїми силами від походу до своєї нори в Царигород, вважаючи й дуже боячись, щоб від такого союзу християнських монархів не втратив він там своєї, набутої протягом багатьох літ, з пролиттям великої крові і з пагубою незчисленного множення бусурманського народу, держави й слави і не прийшов до кінцевої руїни й ганьби ⁸⁹³.

⁸⁹³ Величкова звістка про страх турків перед з'єднаною силою християнських монархів безпідставна, оскільки ніякого з'єднання не було.

⁸⁹⁴ Універсал подано в перекладі з польської мови. Звірено за вид.: Коялович М. Литовская церковная уния.— СПб, 1861.— Т. II.— С. 424 —

426.

⁸⁹⁵ В оригіналі «ставропігіанам».

Того ж року польський король Ян Собеський, хочучи за своїм бажанням і старанням перетворити православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію, скасувати в ній святе благочестя та гвалтовно нахилити її до римосхизматичного блуду, призначив у майбутньому 1680 році, в січні, на 14 день, унітам і дезунітам грецького

обряду і всій взагалі шляхті з'їхатися для утвердження тієї унії зі своїми правами й привілеями до Любліна. Він видав про те такі свої королівські універсали ⁸⁹⁴:

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, прусський, мазовецький,
жмудський, інфлянтський, київський, волинський,
подільський, смоленський, сіверський і чернігівський

Велебним набожним митрополитам, єпископам, архімандритам, ігуменам, настоятелям і всьому духовенству, також шляхетським обивателям різних воєводств, братствам, ставропігіям ⁸⁹⁵ і всім узагалі в містах наших шляхетських грецької релігії унітам і дезунітам у Короні і Великому Князівстві Литовському, тим, що перебувають у провінціях, що до них належать, вірно люб'язним нам,— наша королівська ласка.

⁸⁹⁶ Йдеться про прохання Й. Шумлянського та його однодумців, подане папському нунцію 1677 р.

⁸⁹⁷ Тобто 1679 року.

Велебні, набожні, вірно люб'язні нам!

Маючи постійні турботи в наших державах, зичимо ми того, щоб якнайбільше квітнули в них пожаданий мир і християнська любов, за якими йде боже благословення. До того всього, однак, є в народі руському великою перешкодою завзята й закореніла незгода, яка розриває єдність обивателів наших держав, порушує фундамент святого миру, знищує братерську любов і бажає запалити в серцях взаємне зятрення. Тож, хочучи запобігти тому всьому батьківським нашим доглядом і старатливістю, прагнемо спровадити розрізнений дух вашої вірності до належного заспокоєння, згідно нашої конституції, постановленої на сеймі у Варшаві, яка на Гродзенському сеймі не могла дійти до виконання. Також, схилиючись до усильних прохань обох боків ⁸⁹⁶, нинішнім універсалом жадаємо ваших вірностей і по них конечно хочемо, щоб, відклавши набік усі інші заняття, зобабіч, з усіма привілеями, декретами й правами прибували в наше Любельське місто на день двадцять четвертий у січні місяці, а згідно старого календаря на день чотирнадцятий року наступного 1680, і там від Бога, невичерпного джерела всякого миру і взаємної любові, були б підсилені, за заступництвом преблагої й найсвятішої Діви, в присутності вельможних наших комісарів, яких до того часу визначимо з нашого сенату, пильно переговорити при християнській любові поміж себе; й отак ті наші вельможні комісари, що засідатимуть там замість нас, пробуджуватимуть ваші вірності до згоди, заспокоєння і до задоволення законних вимог. Коли це збудеться, дасть Бог, як зичимо, тішитиметься не тільки цілий християнський світ, але й саме небо, бо Бог згоди, Бог єдності, Бог миру благословлятиме ваші вірності й нашу державу та поганьбить ворога хреста святого, який сподівається згубити нас не так через міць і силу свою, як через незгоду й розбрат християнства. А коли б хтось із ваших велебностей, кохаючись у незгоді й розбраті, немилім Богові й людям, не прибув би на той такий побожний і пожаданий акт і прибути не захотів би, то його, як ослушника волі нашої і ворога святої згоди, буде віддалено від добр, які тримає, а ті добра буде через нас віддано комусь іншому.

Щоб цей універсал наш дійшов до відома всіх, ми бажаємо, щоб велебні митрополити, єпископи й інші настоятелі наказали його опублікувати. Його ми для більшої ваги, підписавши рукою нашою, наказали ствердити і зміцнити коронною печаткою.

Даний у Яворові, дня ІХ, місяця жовтня, року божого MDCLXXIX⁸⁹⁷, панування нашого року VI.

ЯН КОРОЛЬ

(М. П. К.)

Станіслав Щука, секретар його королівської милості

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Про марнотний Флоренський з'їзд римлян задля унії з греками; про введення унії в православну Русь, що лишалася під польським володінням, і про скасування тієї унії найсвятішим єрусалимським патріархом Теофаном і козацьким гетьманом Сагайдачним; про унітів, що ховалися поміж православних; про нециристь короля Собеського щодо православної Русі і про Люблінський з'їзд для введення унії в Русі; про вимовки й руську нехоть до розмови на тому з'їзді з унітами; про літургії, казання та інші тодішні церемонії; про виправу послів від руського духовенства до короля з інструкцією; про беззвісний кінець і роз'їзд з Любліна з'їзду, який там був; про турецьку поголоску щодо знищення низового Запорозького війська і про лист гетьмана Самойловича до запорожців з обіцянкою щирої їм допомоги; про повноважних московських послів у Варшаву до поляків, щоб якнайшвидше постановити союз з поляками на спільну війну супроти турчина; про Косогова, який міряв за Ворсклюю степ від слобідських міст до Дніпра; запорозький лист про Сіркову смерть і про бусурманську поведінку; про мор у Січі й Казикермені; про турецький кордон; про польську комісію з турками; про комету, що була на небі.

⁸⁹⁸ Євгенієм IV. Собор було скликано після погодження між Євгенієм та візантійським цісарем Іоанном VII Палеологом.

⁸⁹⁹ Собор почався в італійському місті Феррарі 1438 р., але через моровицю був перенесений у Флоренцію і закінчився там 1439 р.

⁹⁰⁰ Флорентійський з'їзд після довгих дебатів та нарад прийняв унію, погодивши різницю в догматах та обрядах. У час роботи з'їзду помер патріарх константинопольський Іосиф. Ухвали з'їзду підписали папа, цісар, всі отці латинські та грецькі, за винятком митрополита з Ефеса Марка. Був на тому соборі й київський митрополит Ізидор. Латиняни переконували греків часом погрозами, але кровопролиття не було. Коли ж уніати повернулися додому, то їх зустріли як еретиків. Просторішу історію про Флорентійський собор див.: *Остроумов И.* История Флорентийского собора.— М., 1847.

Року від створення світу 7188, а від олюднення божого 1680 мені трапилося відшукати на самий початок до опису цьогорічних подій поміж шпаргалами тільки один рукописний польський аркуш — частину руського діаріуша, де йшлося про Люблінський з'їзд. Із тієї частини діаріуша я трохи довідався, що той Люблінський з'їзд хотів відновити й утвердити на благочестивій Русі унію. Це ту унію, що супротивна східному благочестю і шкідлива його спасінню; вона була спершу усилювана постановитися 1438 року схизматиком Євгенієм ⁸⁹⁸, папою римським, на розбійницькому Феррарському чи Флоренському з'їзді ⁸⁹⁹ з православними греками, які нерушно трималися семи світових соборів. Але він, папа Євгеній, нічого сподіваного з православними греками не досяг (і взагалі був посоромлений зі своїми кардиналами від греків, які учинили з божественного писання достеменні аргументи про святе православ'я і вказали схизматикам-римлянам шлях до спасіння), і той розбійницький Флоренський з'їзд закінчився самим лише кровопролиттям і вбивством багатьох православних греків та розоренням афонських монастирів (про що осібно, хто хоче, хай читає просторішу історію деінде).

⁹⁰¹ До них долучалися ще Г. Балабан, єпископ львівський, та М. Копистенський, єпископ перемішлянський.

⁹⁰² Пропуск в тексті.

Коли ж після того розбійницького Феррарського з'їзду минуло 157 років, тобто у 1595 році від Різдва господнього, ту унію було відновлено, але вже не в греків, а в православній Русі, що була під польським володінням, без її волі й відома, через безбожних її владик і

перших відступників од святого православ'я Кирила Терлецького, єпископа луцького й острозького, та Іпатія Потія, єпископа володимирського і брестського, з кількома іншими руськими владиками⁹⁰¹. Вона була введена й прийнята через Михайла Рогозу, київського митрополита, якого злохитро вловили й намовили до відщепенства ті ж принципали Терлецький і Потій (про що трохи просторіше дивися позаду на [...] ⁹⁰² листі).

Ота унія й панувала на Русі 26 років від свого тодішнього початку, однак потім за дозволом Жигмонта Третього, короля польсь-

⁹⁰³ Теофан приїжджав до Києва 1620 р. Православні звернулися до нього з проханням поставити єпископів. Теофан затвердив митрополитом І. Борецького. Жигмунд III, навпаки, видав указ про переслідування нових єпископів. Унія ж знищена не була. Найсильнішого удару їй було завдано за козацьких воєн, але теж не знищено до решти.

кого і шведського, і за ретельним дбанням козацького гетьмана Петра Сагайдачного та через найсвятішого єрусалимського патріарха Теофана, що прибув тоді з царського міста Москви до Києва і жив у ньому деякий час, її було 1621 року скасовано й відкинено⁹⁰³. А святе православ'я засяяло і дістало свою честь зі встановленням у Києві митрополита Іова Борецького, а на інших місцях інших православних єпископів та владик, як про це було коротко сказано раніше у згаданому 1621 році. А тому, що відтоді пшениця благочестя, насіяна згаданим найсвятішим патріархом, яка зростала, до решти не позбулася кукілю уніатського блуду, поміж православними ховалися й уніати і таємно зичили зросту унії та й намагалися завжди завести її з польською допомогою в православну Русь.

У такому стані благочестива Русь, що була під польським володінням, пригнічувалася, як рожа терням, і це незмінно тяглося протягом 59 чи 60 років, від вищезгаданого 1621 року до цього 1680 року. А тепер, знати, той-таки сатана, що відвів римлян од грецького благочестя і вкинув їх у рів схизми, з неледачим дбанням міркуючи про погибель християнського народу, знову спрямував їх-таки, римлян (вони ж і поляки), які відхилилися зі шляху східного благочестивого сповідання до західної римської омани, на те, щоб вони знову намагалися відкинути православний руський народ, який лишається під володінням Корони Польської, від святої благочестивої грецької віри і нахилити його через неспасенну унію до свого однодумства та й закинути в рів того-таки власного блуду. Поляки тоді з уніатами, які сліпотствували щодо догматів благочестивої грецької віри, а потопилися в римо-схизматичному блуді і ніяк не хотіли виправитися для свого спасіння, намовили й упросили свого короля Собеського, щоб став при тому, аби благочестя в Русі, яка лишається під лядською державою, було скасовано й перетворено на унію і щоб звелів він бути про те з'їзду й розмові руських з поляками й уніатами. Король Собеський тільки позверховно був схильний

⁹⁰⁴ Другий універсал було послано 10 жовтня.

⁹⁰⁵ На цей з'їзд Й. Шумлянський не поїхав, не було на ньому жодного православного єпископа, тільки намісник Могилівського монастиря Волчацький, взагалі православних там було мало. Натомість з'їхалися уніати й католики. Запрошення на з'їзд було послано й православним владикам Східної України, але вони в Люблін не поїхали.

⁹⁰⁶ Уніатським митрополитом був тоді Кипріан Жоховський.

⁹⁰⁷ Цей з'їзд було описано у кн.: *Жоховський К. Coloquium Lubelskie...*— Л., 1680, але С. Величк користувався якимось іншим джерелом, не зовсім точним. Запротестували проти унії не Й. Шумлянський з духовенством, а Луцьке братство.

⁹⁰⁸ Лео Зеленський — прототрон Володимирської митрополії і брестський єпископ.

⁹⁰⁹ Єпископом холмським був не Шульга, а Якоб Суса.

⁹¹⁰ Марціан Білозір — єпископ пінський і турівський.

⁹¹¹ Кипріянович Симеон — мав титул консьюльтора ординарного старшого мінського і теолога римського.

захищати старовічне грецьке благочестя, внутрішньо ж був схильніший до розширення віри й мудрувань римських, у яких і сам був, і, схиляючись більше до римлян,

ніж до русів» допустив скликання в Любліні з'їзду й розмов про віру, а в минулому літі 9 жовтня 1679 року розіслав із Яворова в Польщу й Русь свої універсальні королівські розпорядження⁹⁰⁴ (з яких універсалів список одного покладено в минулому 1679 році), щоб на ті розмови з'їздилися у Люблін на 14 січня цього року. На цей з'їзд із православного руського боку з'їхалося багато єпископів, архимандритів, ігуменів та інших знаменитих і вчених духовних осіб, між якими найперший був отець Йосиф Шум'янський, львівський єпископ⁹⁰⁵, а з польського боку з'їхалося також багато значних і мудрих персон з якимсь уніатським митрополитом⁹⁰⁶. Православні, промешкавши в Любліні половину місяця січня, мало дбали про ті розмови, хоча уніати на те й налягали. Однак Шум'янський, львівський владика, а з ним і все православне руське духовенство, за свідченням вищезгаданого діаріуша Люблінського з'їзду⁹⁰⁷, в 25 день січня відповів полякам і уніатам, що без волі й відома найпершого отця свого й пастиря константинопольського патріарха вони не можуть і не хочуть нічого починати. 26 січня руське духовенство було запрошене уніатським митрополитом слухати службу божу, яка відправлялася про дух святий на великому образі у звичний спосіб митрополитом з іншими ксьондзами-біскупами, а саме з ксьондзом влодимирським Заленським⁹⁰⁸, з ксьондзом хелмським Шульгою⁹⁰⁹ і з ксьондзом пінським Білозором⁹¹⁰, також і з архимандритами. На тій службі мовив казання про згоду за Євангелією ксьондз мінський Кипріянович-старшии⁹¹¹ і тим самим побуджував зачати про те розмову. Після служби божої проголошено орації люблінськими префектами і тамтешніми студентами, а після закінчення орацій з польського й уніатського боку повторно прошено православних, щоб ішли до люблінської ратуші і хоч як-небудь починали розмову. Але отець Шум'янський, львівський єпископ, поклавшись на приватний королівський лист, писаний до нього, жодною мірою не дався намовити, щоб православні волочилися по ратушах; він радше зволив поїхати з усім православним духовенством на бенкет до уніатського митрополита.

⁹¹² Самотріть — сам і ще двоє.

На цьому бенкеті було повно уніатських зичливостей до православних, але здебільшого облудних. 26-го, в неділю, в православній церкві знаменито відправляв божу службу отець Волинець, загоровський ігумен, самотріть⁹¹², на якій мовив казання отець Інокентій Монастирський, любельський ігумен, поклавши в ньому тему про сліпого, що волає: «Ісусе, Ісусе, сину Давидовий, помилуй мене, грішного!» Були в тому казанні й примови уніатам, але політичні, з виказом їм перед очі їхньої душевної сліпоти і з порадою їм покликувати разом із тим євангельським сліпцем до Ісуса, Давидового сина, аби відслонив їм очі розуму пізнати шлях спасіння та відкинути « блудний шлях. Цим уніати були немало ображені, однак отець Монастирський загладив те іншими прикладами й красномовством. А уніати тоді мали службу божу в, езуїтів, на якій один ксьондзезуїт мовив красне й доказове казання про православ'я, закінчивши тим, що коли хто з докторів та вчителів не тримає догматів православної східної церкви і їм суперечить, той напевне не буде спасенний. А з якої волі він те казав і з яким наміром — Бог його знає;

⁹¹³ Валаам — знаменитий пророк із Месопотамії, герой біблійної легенди, виведений царем Моавитської землі Валаком на висоти Ваала, де, побачивши ізраїльтян, котрі верталися з Єгипту, замість проклясти їх, тричі благословив.

⁹¹⁴ 25 січня у Любліні К. Жоховський відібрав королівського листа, в якому був наказ перенести з'їзд до Варшави; тоді ж папський нунцій заборонив католикам та уніатам починати з православними публічну суперечку.

⁹¹⁵ Пропуск в тексті.

⁹¹⁶ Послами були депутати Львівського братства князь В. Четвертинський, Д. Братковський, Ю. Гулевич. Інструкцію підписало 25 православних шляхтичів. Див.: Архив Юго - Западной России.— Ч. I.— Т. IV. С. 32—37.

⁹¹⁷ Номінант — названий, що існує тільки формально.

⁹¹⁸ Дієценція — єпископська єпархія.

⁹¹⁹ Див. приміт. 905.

⁹²⁰ Люблінський з'їзд закінчився нічим. У Варшаву не поїхали, а роз'їхалися по домівках, пославшись на невігоди зимової дороги. Король запропонував з'їхатись улітку, але з того нічого не вийшло також.

⁹²¹ Перевірити автентичність листа нема змоги, але ситуацію він передає досить точно.

і коли казав то правдиво, то чи був потаємний любитель православ'я, чи мимовільний правдомовець, бо де мав потягти за уніатами, там потяг за православними. Час тодішній навчив його того, чому завжди мав би вчитися; і як у давнину Валаам благословив Ізраїль ⁹¹³, хоч хотів клясти його, так похвалив тоді православні догмати й той єзуїт, хоч хотів їх поганити. Вже 29-го православні через своїх комісарів вимогли з уніатів, що в жодну не мають утручатися [...] ⁹¹⁵ до подальшої королівської волі, а затим було призначено послів від руського духовенства до короля Собеського з інструкцією ⁹¹⁶, що мала в собі такі пункти:

1. Дякувати королеві за заступниче дбання про збереження і потвердження прав та свобод народові руському грецької релігії, що віддавна їм служать.

2. Суплікувати до короля, щоб він зволив народ руський заховати при тих-таки правах, привілеях, свободах і звичаях релігії, щоб вони, як і здавна, лишалися під належним своїм пастирем, щоб їх від подібного з'їзду на потім звільнили і щоб відклали своєю повагою особливим своїм писанням їхні руські претензії до сейму, згідно права Річі Посполитої.

3. Суплікувати також до короля, щоб через посередництво королівського писання отці уніати жили з ними, православними, в найбільшій згоді.

4. Ті ж послі іменем усього руського духовенства, що з'їхалось у Любліні, просили королівської милості, щоб отцю Тризні, номінанту ⁹¹⁷ Білоруської єпископії, вибраного згодою всього православ'я на ту Білоруську дієценцію ⁹¹⁸, було дано привілей і потвердження на згадану Білоруську єпископію.

5. Коли панове руські послі одержать на ті пункти й прохання православного руського духовенства якусь відповідь та увагу від короля, то щоб поспішали якнайшвидше з тим до призначеного собі місця, аби скласти перед тими, що послали їх, цілковиту про все посольську реляцію.

Оця інструкція при підписі власної руки і при тисненні власної печатки директора кола православного руського духовенства Люблінського з'їзду отця Йосифа Шум'янського ⁹¹⁹, єпископа львівського, галицького й каменецького, писана в Любліні 3 лютого 1680 року.

А з якою відповіддю повернулися послі руського православного кола від короля Яна Собеського і як той Люблінський з'їзд закінчився і роз'їхався, про те я, описувач цього, не зміг довідатися ⁹²⁰, і, закінчивши тим, що написав, починаю описувати тодішні україномалоросійські події.

Турчин при такій своїй поведінці, яку описано в минулому році, прогуляв без війни один рік і пустив був поголоску, начебто мав у цей нинішній 1680 рік приходити з великими силами на розорення Запорозької Січі і всього низового козацького війська. Провідав про це гетьман Самойлович і, обіцяючи захищати щирим серцем, всією силою свого рейменту те низове військо з його кошом від такого занепаду, писав до Сірка, кошового отамана, й усього низового Запорозького війська такий свій лист ⁹²¹:

Мої вельми ласкаві приятелі й брати,

пане кошовий та все старше й менше товариство війська його царської пресвітлої величності низового Запорозького!

Пресвітлий наш монарх, його царська величність, заховуючи як нас, гетьмана, з городовим Запорозьким військом, так і ваших милостей братів наших у сильній і милосердній ласці, кладе при божій допомозі свій ширий монарший промисел, щоб, як ми в містах, так і ваші милості на Запорожжі жили неушкоджено.

⁹²² Стольник Перхуров стояв на Самарі з 15 тисячами війська.

Через те, маючи відомість, що вороги-бусурмани чигають на те, щоб ваших милостей, чого Боже їм не допоможи, утиснути там, у Січі, наступом своїх військ і приправити вас у небезпеку, було видано його, монарший, указ, щоб стольник і полковник Василь Федорович Перхуров якнайшвидше поспішав з тисячею ратних виборних людей ⁹²² на легких судах з достатніми військовими й хлібними припасами, споряджений із Києва, в поміч і на допомогу вашим милостям, нашим братам. На це все він, великий государ, його царська пресвітла величність, виразно вияснює у своїй монаршій грамоті свою государську ласку до ваших милостей. Оцю государську грамоту ми посилаємо через швидкого нарошного нашого посланця в кіш, до ваших милостей, своїх братів, і ще те тут ознаймуємо, що при тих великого государя ратних людях, що простуватимуть до вас на Запорожжя зі згаданим стольником, вишлемо з-під нашого рейменту певну частину війська і ми — воно повинно буде при допомозі Всесильного слугувати для допомоги вашим милостям і даватиме ворогам відсіч. Оскільки ваша милість прецінь маєте невсипуще дбання до здобуття відомостей, то й ми виказуємо, що супроти вас з'явилася оця ворожа завзятість. Через те дуже просимо ваших милостей, що як тільки маєте які звістки про ворожі замисли і що зможете піймати розумами своїми про вражі наміри, звольте ознаймити якнайшвидше нас. Були і в нас з різних часів із ворожого боку такі відомості, оповідали про це побрані під Очаковом «язики», що вороги мають будувати десь нижче Запорожжя городки, та й десь вище Запорожжя, ледве не біля Кодака, чого не дай боже здійснитися! Минулого року не менше нас стурбувало й те, що про ворога розносилися подвійні поголоски: одні, що ворог повертає свою силу під Київ, інші — що має намір іти на Запорожжя. Але більше було тих, які твердили, що він, поганин, конечно мав бути з усіма своїми потугами під Києвом. Через те всі війська його царської пресвітлої величності, як московські з їхніми милостями боярами, так і запорозькі під нашим рейментарством, мали повертати до Києва. Бо й тут ми не могли мати певного «язика», й ваші милості там, на Запорожжі, також не мали досконалої певності про ворожий намір. Коли б була тоді така певність, що вони, вороги, не мали йти під Київ, а мали пробавити ціле літо там, біля Дніпра, при будованні городків, то нам ні для чого було б ходити під Київ — ми обернули б усю силу на

⁹²³ На початку 1680 року І. Сірко писав до І. Самойловича кілька разів з проханням прислати допомогу. Загалом між І. Сірком та І. Самойловичем були напружені стосунки, що правильно з'являє цей лист; між ними назривав конфлікт, але незабаром, 1 серпня 1680 року, І. Сірко помер.

низ Запорожжя, де ворог напевне не зміг би зорудувати свого городкового діла. А зараз розносяться такі поголоски, що турецькі війська мають бути війною під Києвом, і цій поголосці важко не вірити, а взагалі треба дбати, щоб славне малоросійське місто держави царської величності Київ, яке є так само, як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому почивають божі угодники, мало свою охорону. А охороняти треба нічим іншим, тільки військами, які, взявши собі в поміч Бога, одні вже почали рушати до Києва, а інші, значніші потуги, при їхніх милостях боярах простують з нами. А коли б бусурманин, занехаявши похід до Києва, захотів обернути всі свої війська до Запорожжя, то й ми відразу скерували б туди, на Низ, усю монаршу силу на оборону

славного запорозького місця і в допомогу вашим милостям. Прецінь, коли б не мали досі певної відомості про справжній намір того хитрого ворога, то краще докласти всіляким способом свого дбання, щоб досконало довідатися про його, ворожі, замисли. І що матиме в себе за певне, про те й нам давайте швидко знати, і через цього козака, не гаючись відпустивши його, звольте нам на цей лист докладно відповісти. Чого пильно жадаючи, зичимо вашим милостям, братії своїй, доброго здоров'я, щасливого від господи Бога життя-буття, а над ворогами перемоги.

З Батурина, 29 березня 1680 року

Вашим милостям усього добра зичливий приятель Іван Самойлович, гетьман війська його царської пресвітлої величності Запорозького

На той гетьманський лист від кошового отамана Сірка і всього низового війська учинено відповідь⁹²³:

Вельможний милостивий пане гетьмане, Іване Самойловичу!

З листа вашої вельможності, принесеного до нас, низового Запорозького війська, звідомилися ми частково про бусурманські турецькі замисли на нас, Запорозьке військо, і про приязнь до нас вашої вельможності, що обіцяєш з усім військом свого рейменту захищати й боронити нас від бусурманського нашестя; за цю приязнь і дбання про нас вельми дякуємо вашій вельможності. Однак коли б ваша вельможність через наші нестатки мав турбувати свою гетьманську особу з такою приязню і щирістю, яку виказав Ладжину, Умані, Чигрину, Каневу та іншим цьогобічним українським містам і повітам, то краще залишатись удома і не дивитися зблизька на наш занепад, як безпечально дивилися ви на занепад Чигринський. А ми, доручивши себе всемогутньому божому захистку, станемо при його ж всесильній допомозі самі про свою цілість промишляти і чинити належну відсіч ворогам, коли прийдуть. А коли полк великоросійських військ прибуде до нас за монаршим указом з Києва, то ми приймемо його собі для здопоможення з подякою, тільки ж у тій допомозі достатньої потреби нема, оскільки про такі злі бусурманські наміри, які висловлено у вашому листі, у нас не було досі жодної відомості. А коли б надалі мали дістати її, то не занехаємо відразу ж комунікувати вашу вельможність. Лишаємося при цьому

Вашій вельможності всього добра зичливі приятелі
Іван Сірко, кошовий отаман війська низового Запорозького
з усім старшим і меншим товариством

*З Запорозької Січі
6 квітня 1680 року*

⁹²⁴ 1679 р. їздили до Москви польські послы К. Бржостовський і Я. Гнинський. Вони підбивали царя пристати до спілки християнських держав супроти турків. За порадою І. Самойловича Росія на це не пристала.

⁹²⁵ За Журавненським договором поляки назавжди відступали туркам Кам'янець-Подільський з його околицями і всю Задніпрянську Україну, за винятком Білої Церкви й Павлочі з повітами, зобов'язувалися допомагати туркам у їхніх війнах.

⁹²⁶ Польські послы вимагали, щоб Росія повернула половину забраних у Польщі міст, щоб виставила супроти турків 40 тисяч війська, щорічно відпускала на утримання польської армії 600 тисяч карбованців.

⁹²⁷ Пленіпотенція — повноваження діяти в справі певної особи чи держави.

Того ж 1680 року були у Варшаві московські послы окольничий Пронтишев та думний дяк Ємиліан Українцов з товаришами, щоб учинити поміж себе мир та воєнний союз проти турчина. А ті послы були у Варшаві через те, що поляки перші в 1678 і 1679 роках ⁹²⁴ вимагали через своїх послів, які посилалися на Москву, того-таки союзу супроти турчина, бо хоча король Собеський у минулі роки постановив був під Журавним трактат миру з турчином, однак постановив його через знужденіння на умовах собі шкідливих і невиносних ⁹²⁵. Тому-то він бажав розірвати Журавський трактат і почати при російській допомозі війну з турчином. Але оскільки ті запити (через посла-рефендаря та інших знаменитих польських осіб) були росіянам важкі до виконання, то й трактат із ними в Москві не постановлено ⁹²⁶. Проте, щоб установити той союз, виправлено було теперішнього року з Москви згаданих послів до короля Собеського та Річі Посполитої. Ці послы, як свідчить тодішній діаріуш, прибули до Варшави 1 травня, були привітані на березі Вісли знаменитою стрічею від короля і чесно відпроваджені на квартиру. Того дня спозаранку, як свідчить той-таки діаріуш, народився в короля Собеського третій син. Потім, 5 травня, згадані послы з Московії були публічно в короля при королівських сенаторах і віддали королеві грамоту свого пресвітлого государя Феодора Олексійовича, в якій викладалося повноважне посольство тих послів, щоб їм в усьому вірили. А після недовгої тодішньої розмови з королем тих послів відпущено на їхню квартиру і тоді ж було їм відправлено королівський бенкет. Потім, 7 травня і 9 травня, за свідченням того-таки діаріуша, приходили на квартиру до московських послів від короля польські сенатори і вели довгу розмову про тодішні справи. А ті імениті польські сенатори питали від королівського імені московських послів:

1. «Для чого вони до них прислані?»

Пронтишев відповів, що прислано їх із Москви за польським бажанням, щоб учинити поміж себе вічний мир чи щоб продовжити тимчасовий мир, поприсяжений на певні літа; для злучення спільних військ на турчина; для посилок від обох монархів військ і грошей, потрібних їм; також щоб було затримано на недовгий час комісію з посередниками.

2. «Чи мають від свого государя пленіпотенцію ⁹²⁷ на повноважність свого посольства і до чинення з ними, поляками, трактатів?»

Московські послы показали її на письмі при царській печатці, в якій не тільки дано їм силу чинити трактат про злучення війни на турчина, але й силу дати королеві й поприсягти за своїми руками, що їхній государ дотримається всього того, що вони постановлять і визначать.

Взявши ту пленіпотенцію, сенатори відійшли до короля, щоб показати йому її. Король її вислухав і дозволив бути трактатам.

3. Питали поляки московських послів:

«За яким ділом послано в Цариград з Москви посланця, чи не задля зради чи завади якої полякам?»

Московські послы відповіли, що в Цариград послано піддячого з грамотою не заради якихось трактатів, але щоб визволити російських невільників; та й король має в турків свого резидента і послав гінця з Гродна в Цариград, а Карвавського в Крим до хана.

Сенатори на те відповіли, що як у Цариград, так і в Крим послано посланців для викупу польських невільників.

4. Знову питали поляки про спосіб посилок полякам московських військ супроти турчина.

Московські послы відповідали, що то вони питають у них про способи і про мир поляків з турчином, учинений під Журавним. Чи може він розірватися?

Канцлер відповів, що той Журавський трактат з турками постав з великою шкодою й втратою немалих провінцій християнської Польської держави — України й Поділля, що цар московський не дав полякам супроти турка обіцяного війська, а тепер король шукає способу до розірвання з турчином того Журавського миру, не мігши терпіти несправедливих його умов.

Пронтишев на те відповів, що його государ не дав війська через тодішні внутрішні потреби.

5. Польські сенатори казали до московських послів, що мала користь та даремні кошти із того, що потужні московські війська виходять на Україну, а турчин як хоче, так і шкодить християнам. Краще було б, щоб російські війська станули на кордонах та воротах Корони Польської, і не тільки до Польщі, але й до Царства Російського був би ворогові заборонений легкий прохід. А коли так не станеться, то нам краще триматися некорисного Журавського миру з турчином, ніж розривати його заради непевної надії на прислання московських військ.

Пронтишев відповів, що шкода даремно мовити і триматися несправедливих умов. Московській державі є пожиток з того, що сильні війська виходили на Україну супроти турчина й кількаразово його громили. Більшого турки не досягли, як спалили покинутий Чигрин.

⁹²⁸ У результаті переговорів були затверджені 13 травня 1680 р. «Пункти московських послів із сенаторами Польського королівства», за якими постановлення миру між Польщею та Росією переносилося на пізніший час. Вічний мир було постановлено у 1686 р. (Див. р. XXVII).

⁹²⁹ Кодола — груба віршовка.

⁹³⁰ Г. Косоков міг робити обмір не раніше 1681 р., після постановлення Бахчисарайського договору між Росією і Туреччиною 3 січня з перемир'ям на 20 років. Кордоном мав служити Дніпро. Київ з Васильковом, Трипіллям і Станками віддавалися Росії, а між Києвом та Запорозжям міста осаджувати було заборонено.

⁹³¹ За Чортомлицькою Січчю, де село Кошилівка на Дніпропетровщині.

⁹³² На могилі І. Сірка поставлено не хреста, а кам'яну плитку з написом.

Поляки упоминалися тоді ж про гроші на військо і про повернення Києва та інших своїх завойованих міст і провінцій.

Пронтишев відповів, що несправедливими умовами не треба утруднюватися й чинити перепони трактатам, але вершити трактати із задоволенням обох боків, бо вони над повноваження, дане їм від свого государя, виходити не можуть. Тільки поставив вимогу полякам дати для з'єднання тієї війни на турчина значну суму грошей, оскільки, сказали московські послы, й християнський цісар брав перед тим гроші в голендрів, хочучи допомогти їм супроти француза і за цісарським посередництвом француз повернув голендрам кількадесят міст та фортець, а їхньому государеві давати гроші і військо було б зайвим.

Поляки знову упоминались у московських послів щодо завойованих міст та провінцій, але вони відповіли їм, що зараз те не буде зроблено, аж доки государ не роздивиться, бо турчин утрутився війною. До того вони сказали ще й таке, що в государя з турчином до

війни ворота відчинені, та й у вас, поляків, не вельми міцно зачинені Журавським трактатом; тож треба трактувати й говорити зараз про спільну війну на турчина.

У тому діаріуші було й більше розмов московських послів з польськими сенаторами, говорили вони про різні речі. Але я їх, як менш потрібні, опустил і тут не кладу. Чи здійснився той трактат про тодішній союз супроти турчина між московськими послами й поляками і на яких, власне, умовах — невідомо, в діаріуші ж про те нічого не сказано⁹²⁸.

Того ж літа, місяця червня чи липня, за государським указом генерал і воевода Григорій Іванович Косоков, почавши від слобідських міст аж до Дніпра, міряв понад Берестовою поле на версти, волочачи кодолю⁹²⁹. А на тому боці Дніпра учинено кордон землі з турками, але як саме той кордон пославлено і по які місця учинена межа, про те я довідатися не міг⁹³⁰.

Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство⁹³¹. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста⁹³² із належним написом його імені й справ. Після похорону низове військо з новим кошовим Стягайлом писало до гетьмана Самойловича такий лист, жалісливо ознаймовуючи його про ту його, Сіркову, кончину і про погреб його; звістило воно також про погромлений запорожцями на Азовському морі корабель і просило у великого государя через гетьмана ласки:

⁹³³ М. Костомаров визнає автентичність цього листа.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане, наш вельми ласкавий добродію^{933!}

Коли людське життя лежить у божій волі, то з його волі час смерті забирає зі світу людину. У такий спосіб прийшов 1 серпня смертний час до пана Івана Сірка, нашого кошового отамана, і, наповнивши нас жалем, узяв його від нас, від тутешнього мешкання. Його тіло ми, жалісливо повболівавши, за християнським звичаєм поховали з набожним церковним обрядом при коші, на полі 2 серпня. А самі, лишившись у незмінній та вірній службі великому государеві нашому, його царській пресвітлій величності, готуємося зібрати все військо на кіш з належним нашим запорозьким порядком, від чого хай би діялася нами щира прислуга пресвітлому маєстатові царської величності. А після небіжчикової смерті дісталися нам відомості, про які ознаймовуємо твою вельможність, що наше запорозьке товариство, будучи на Азовському морі, погромило турецький

⁹³⁴ Турки готувались у цей час воювати не з французами, а з австрійським цісарем Леопольдом.

⁹³⁵ У 1680 р. кримський хан пішов на російські слободи біля річки Мерль. Це було влітку, а взимку постановлено Бахчисарайський мир.

⁹³⁶ Стягайло Іван — став кошовим на Січі після смерті Сірка.

⁹³⁷ Ще восени 1678 р. Ю. Хмельницький вирядив до польського короля свого посла Губара-Бершадського, вимагаючи, щоб поляки вийшли з українських міст. Король, відповідно до Журавненської угоди, що нещодавно була затверджена польським послом при турецькому дворі Гнинським, звелів польським військам вийти з Кальника, Немирова, Межибожа та інших подільських міст — території, яка відійшла туркам.

корабель, на якому більшу частину їхніх ворожих людей побито на смерть, а дев'ятеро чоловік приведено 8 серпня до коша, які у розпитах сказали, що жодної турецької й татарської війни на великого государя нашого царя й на Україну не буде, оскільки вони завелися війною з Французьким королівством⁹³⁴. Через це й каторги всі, що були, пішли від Цариграда до Чорного моря на Біле, тільки чотири каторги пішли в цьому часі з казною до Озова, та й ті там не бавитимуться, а незабаром повернуться. Відтак немає згромадження над Дунаєм та над Дністром і турецьких польових військ, тільки в Криму віються поголоски, що на зиму орда має наступати на Україну війною⁹³⁵. Погано звідомилися ми ще й про те, що царська пресвітла величність з найяснішим польським королем живуть у братській згоді, але не смакують і на ляхів ремствують. А що не посилаємо до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, з донесеннями про вірні наші служби спеціальних наших посланників, то це через те, що не маємо з'єднання до нас з поля і з води нашого товариства, а коли, дасть Бог, вони зберуться і будуть принесені відомості про ворогів, тоді, як казалось, пошлемо й до царської пресвітлої величності. А оскільки твоя вельможність обіцявся просити нам у великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, ласки, так зволь до того дійти через своє рейментарське дбання, вторувавши наперед дорогу зараз. При тих написаних відомостях наше товариство посилає до твоєї вельможності Кузьму з Семеном Ганженком, а через них посилаємо з-поміж тих невільників-бусурман одного волошина, який так само добре про все знає, як і ті турки; він скаже, що може знати, бо розпитувалися ми перш за все в нього і, досвідчуючися правдивості його оповіді, чули від інших те саме. Навзаєм просимо покійно відомостей про наміри військ його царської пресвітлої величності з Запорозьким військом твоєї вельможності і про швидку відправу з добрим словом до нас нашого посланця. Зичимо твоїй вельможності мати від господа Бога багаторічне здоров'я і бажане щастя, а самі доручаємо себе його ласці, будучи

Вельможності твоєї зичливі приятелі
й понижені слуги Іван Стягайло⁹³⁶,
кошовий отаман війська
його царської пресвітлої величності
низового Запорозького з усім товариством.

З коша, 10 серпня 1680 року

Того ж року в Казикермені, в турецькому місті над Дніпром, значно плундрувало морове повітря і вигубило казикерменського бея з усім його домом. Потім і в Запорозькій Січі під осінь те ж таки повітря учинило значну шкоду в Запорозькому війську.

Того ж року, як свідчили донесення з Кам'янця-Подільського, 18 вересня, відправлялася турецька комісія з поляками, де йшлося про уїзд, що належав до Кам'янця-

Подільського, бо хоча турчин з Дорошенковою козацькою допомогою відторгнув собі 1672 року з-під польської влади Кам'янець-Подільський, однак тримав його без доброго порядку й без околиць. 1676 року король Ян Собеський, помирившись із турками, як свідчить на 394 листі Пуфендорфій, либонь, виторгував у них те, щоб не давати їм з Польщі данини, однак Кам'янець-Подільський неодмінно залишив у турецькій державі. А коли турки почали були привласнювати до нього численні міста й уїзди, мусила відправитися за згодою обох боків та комісія, але як вона докінчилася, того не знаю⁹³⁷. Певно тільки те, що поляки, уступаючи турчинові до Кам'янця Каменецький уїзд так, як він є, більше аж нітрохи не зволяли уступати турчинові з того, що він замислював, хоч би і з утратою життя свого,— вони мали під Тернополем при гетьмані свої війська в поготовності. Та й сам король Ян Собеський перебував у Яворові з військом. Турецькі комісари Гусеїн та

⁹³⁸ Див. приміт. 930.

⁹³⁹ Калмуки — калмики. У цей час калмиків очолював енергійний володар Аюка, який був фактично незалежний і без турецького сприяння.

Аїл-паша перебували з тисячним числом свого війська, згідно до умови з поляками, під Язловцем, від якого мали тягти подільський кордон на Межибож і Новий Константинів, висипаючи часті копці і присвоюючи поближчі до Межибожа містечка й села від України до Кам'янця. Під Кам'янцем з Делівер-пашею стояло в поготовності більше десяти тисяч турецького війська, а на якомусь іншому місці, поодаль від Кам'янця, лишалося велике турецьке військо з ордою під командою Кора-Ахмет-паші, додивляючись комісіального діла. Від цього поляки тримали сумнів щодо турецької приязні і самі малися, як вище казав, не без поготовності до війни. Від турків тоді йшла така поголоска, що з поляками вони війни не докінчили, а з Москвою її розпочали, і через те сам турецький цар має намір приходити під Київ і вже наказав своїм вейзірам і пашам готувати на прийдешнє літо армію, споряджати війська, між якими осібно щоб було 80 000 янчарів⁹³⁸.

Того ж літа калмуки⁹³⁹, прагнучи відділитися з-під російської влади, послали свого посла до турецького царя, просячи, щоб прийняв їх під свою руку і дав їм на посілість тогобічну запустілу козацьку Україну, але далі невідомо з чим було відправлено того калмуцького посла.

Того ж 1680 року, 15 грудня, коли минуло 33 роки від метеорів, або незвичайних знаків у повітрі, що були перед війною Хмельницького, про які писалося і в році 1648, у розділі 10, з'явилася знову після заходу сонця з південного краю також незвичайна зірка, або комета, яка, являючись протягом цілого місяця по вечорах і схиляючись своїм верхом на північний бік, весь той час свого явлення ходила, як зірка, з південного краю на західний бік і тим своїм явленням учинила немале в малоросійському народі сум'яття й страх, оскільки малоросіяни після багаторічних, почавши від самої Хмельниччини, своїх бід, кровопролитть, розорень і всеконечного запустіння сподівалися від того явлення комети нової на себе від Бога біди. Але невідомі й неосягненні долі божі змінили гадку та страх малоросіянам і відвернули біду, якої сподівалися від комети, та обернули ту біду на їхнього, малоросійського, розорителя, головного ворога хреста господнього турчина і на Відень — столицю християнського цісаря, як про це буде далі, й значно прискоромили там турецьку гординю.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Про смерть царя Феодора Олексійовича і про царювання після нього двох царів і третьої їхньої сестри в Росії; про обрання короля Собеського завести в Русі унію; про його послів через те в Люблін; про схвалення Шум'янського до унії і його лист про те до папи римського; про перший розмін невільникми під Перевалочною; про повторний Суховієвий прихід у тогочасну Україну, щоб посісти там гетьманство; про нещастя його в тому через Самойловичеві перепони; про повернення його на Низ; про поведінку його прихильників, тогочасних козаків; про тодішній землетрус.

⁹⁴⁰ Феодор Олексійович царював із 30 січня 1676 р. по 27 квітня (за ст. ст.) 1682 р., тобто до самої смерті.

⁹⁴¹ Після смерті царя Феодора партія Нарішкіних добилася проголошення царем Петра Олексійовича, хоч законним спадкоємцем був Іоанн. Це викликало бунт стрільців. 26 травня (за ст. ст.) 1682 р. Дума оголосила Іоанна першим, а Петра другим царем, і 25 червня обидва царі урочисто вінчалися на престол. Цар Іоанн помер у 1696 р., він не брав участі в управлінні державою. 29 травня 1682 р., через малолітство обох царів, правителькою держави було проголошено царівну Софію, відколи (до 1687 р.) вона фактично керувала країною. Свою помилку С. Величко поправляє в розділі XXIII.

Року від створення світу 7189, а року відколи янгол великого світу, прийнявши плоть, загостив до світу 1681. Благочестивий государ цар Феодор Олексійович, самодержець всієї Росії, проживши на престолі земного царства п'ять літ чи мало що більше, відійшов від цього царства на вічний спокій. А якого місяця він помер, того я не довідався з літописних козарських записок ⁹⁴⁰. Після нього відразу вибрано на царство рідного його брата Іоанна Олексійовича, який був слабкого здоров'я, і через те правила царством рідна його сестра, благочестива государиня Софія Олексіївна. Але потім, невзабарі, тобто в прийдешньому році, вибрано й помазано у молодих літах на батьківський престол Російського царства їхнього меншого брата благовірного государя Петра Олексійовича ⁹⁴¹. Отак правили Російським царством шість чи вісім років, доки змужнів цар Петро Олексійович, ті два царі з третьою — своєю сестрою Софією, чи, радше, вона сама за радою князя Василя Васильовича Голіцина, і то через Іоаннову слабкість і малі літа Петрові.

Титла ж усередині й зовні грамот писалися тоді до всіх тих царських персон, кладучи спершу ім'я Іоаннове, потім Петрове, а тоді сестри їхньої Софії Олексіївни.

⁹⁴² Польський король Ян III (Собеський) 31 березня 1681 р. затвердив на сеймі «Лист зрівняння та вічної згоди між греко-руським духовенством».

⁹⁴³ У Любліні ніякого з'їзду не було. Йдеться про приїзд Й. Шумлянського, І. Винницького, В. Шептицького і С. Тваровського до Варшави на початку 1681 р. для таємного прийняття унії.

⁹⁴⁴ Пункти опубліковано у вид.: *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись.— Львів, 1874.— Т. I.— С. 642647.

⁹⁴⁵ Не у Любліні, а у Варшаві, в присутності папського нунція. Однак унію прийняли таємно.

⁹⁴⁶ Й. Шумлянський сам шукав цієї ласки.

⁹⁴⁷ Інфулати — єпископи.

Того ж року польський король Ян Собеський безбожно поклав собі за згодою своїх сенаторів та інших значних духовних персон впровадити в Русь, що лишалася під Коронаю Польською, унію, а 18 березня, справивши потрібні для того діла пункти ⁹⁴², виправив з ними на з'їзд у Люблін для утвердження тої пагубної унії значних своїх послів ⁹⁴³. Ці пункти хоча й були в мене, але десь пропали, і я не знайшов їх, щоб записати сюди ⁹⁴⁴, видно однак те, що ті королівські послі, будучи з тими пунктами в Любліні, зорудували все, що було бажане королівській стороні та унії ⁹⁴⁵, оскільки Йосиф

Шум'янський, львівський владика, міцний перед тим оборонець святого православ'я, був заведений і переможений обітницями королівської ласки⁹⁴⁶, декларованими тими послами, зблудивши зі шляху свого православ'я і дбаючи не так про вічне блаженство, як про королівську ласку і про примноження собі дочасних добр. Він схилився до унії з іншими руськими владиками, як свідчить про це його, Шум'янського, лист, писаний із Варшави 27 березня до папи римського Інокентія XI з пунктами:

Найсвятіший і найблагословенніший у Христі пане-отче, пане милостивий!

Забарвлю хвилю малої, але позиточної моєї маніфестації, щоб міг святості вашої апостольським ногам віддати серед великого числа вкляклих інфулатів⁹⁴⁷, як уже й обіцявся, тисячне цілування.

Отож, святий і загальний усього світу отче, йдеться про дві найпросторіші дієцезії, Львівську і Премисльську, разом зі своїми пастирами, з двома, Шептицьким, унійовським, і Тваровським, овруцьким, а з третім — Мілецьким. Він іще не отямився, однак, через католицький лист, писаний до мене начебто тепер архімандритами, монастирями й багаточисленними духовними, вони вже слухають голосу вашої святості і відступають від того впертого зі своїм католицьким визнанням, щоб прийняти за голову вашу святість, і визнали устами й серцем походження животворящего святого духа від отця і сина. Всього того по боці першим і принципальним початком був його королівська милість, пан наш милостивий, який для пожаданого щастя Річі Посполитої даний є із небес. Він, будучи творцем тої-таки конституції й отак одягаючи своїм великим і незмірним піклуванням, з божою поміччю, навернення руського народу, дбав і доказав, щоб східняки здійснили визнання універсального святого Флоренського собору. Це ми видали й підтвердили підписом нашим у присутності освяченого й превелебного єпископа київського та освячених і пречесних краківського, київського і руського воєвод, численних комісарів і прихильників його королівської милості та Річі Посполитої. Одного тільки жадаємо, щоб ваша святість не відмовив проханню послів, що сповідатимуться, і щоб його королівська милість за добрим посередництвом до наших справ вашої апостольської сприятної святості ствердив наші права й вольності на потомні часи. А тепер, якнайпокірніше обнявши ноги вашої святості, о верховниче, який на всьому світі є, просимо благословення.

Дано у Варшаві, 27 березня 1681 року.

Святості вашої пане, пана нашого милостивого найнижчий і найпокірніший Йосиф Шум'янський, єпископ львівський, галицький, кам'янецький, адміністратор добр Київської митрополії грецького порядку.

Інокентій Вінницький, єпископ премисльський, саноцький і самборський, грецького обряду, уніт.

Горішній надпис того листа:

Найсвятішому, найблагодословеннішому у Христі, отцю й пану, панові Інокентієві, божею милістю Папі ХІ, святої римської й універсальної церкви єпископові, найміцнішому й найбільшому пану, панові милостивому.

ПУНКТИ

того-таки єпископа Шум'янського та єпископа Жоховського, складені на сеймі щодо унії

⁹⁴⁸ Ксьондз нунціуш — тобто нунцій, дипломатичний представник папи при королівському дворі.

⁹⁴⁹ Кондиція — тут у розумінні стан.

Пункти, що можуть матися приватно за повагою його милості єпископа нунціуша між нами самими і їхніми милостями давнішими отцями, братами нашими, що лишаються у згоді зі святим костелом. Також і ті пункти, які може заспокоїти сам, його милість, ксьондз нунціуш повагою святої апостольської столиці і задовольнити нас у потребах наших.

1. Митрополія Київська.

2. Єпископія Премисльська.

3. Достойності коронні щоб при коронних лишалися, а литовські — при Литві.

4. Єпископія Львівська така убога, що не має і одного підданого. Просимо отож за тією єпископією і самим отцем єпископом, щоб за установленням святої апостольської столиці відпалі добра тої єпископії чи були повернені, чи щоб до тієї єпископії був приданий Гродек і Гоща з якоюсь архімандрією, оскільки через те єпископія мала б упасти; а тим часом просимо про якесь уділення увагою на особу їхніх милостей і про визначення з ласки святого отця.

5. За його милість отця Тваровського як за заслуженого у святій церкві й ученого чоловіка, до того ж і брата нашого за шляхетською кондицією ⁹⁴⁹, також просимо про якусь увагу й архімандрію Овруцьку, яка в цьому часі порожнює, аби її було з ласки королівської милості і на заступництво ксьондза нунціуша віддано.

6. Час і місце послати на Русь за універсалами його королівської милості, пана нашого милостивого, наші декларації, аби там поступилися й ті, які дотепер не слухали конституції й листовних декларацій його королівської милості; щоб уперті голови не викручувалися вимовкою, що не знали про ці вимоги.

7. Після наших декларацій пани ксьондзи римського обряду щоб не зараз входили до руських церков з набожеством, аж поки добре не порозуміємося з нашою руссю, бо від того буває переважний всілякий початок, і щоб не було якогось шуму й занепокоєнь поміж поспільством, а це на Русі легко виникає.

8. Оскільки приступаємо до згоди без жодного порушення прав і старожитних звичаїв наших східних церков, прецінь і те собі забезпечуємо, щоб усі законники, що лишаються в їхніх єпископіях, достеменно належали до духовного стану, згідно до старожитного права, визначеного у святих канонах.

⁹⁵⁰ Коадитор — духовний, який додається на допомогу духовному вищого ступеня, звичайно єпископа, який може заступити його після смерті.

⁹⁵¹ Звірено за вид.: *Коялович М.* Литовская церковная уния. — СПб., 1861. — Т. II. — С. 435—437.

⁹⁵² Коялович М.: «деклараційний сейм».

9. І щоб між невченим поспільством, які тягнуться швидше за видимістю, ніж за самою слушністю, не було якоїсь конфузії з okazji віддалення попів, нездалих до попівства, порочних двоженством: не до речі здалося б тримати тепер таких при священничій достойності, згідно до того прислів'я: з двох злих обирається зло менше. І учинити потім пересторогу, щоб такі надалі до духовного стану не обиралися.

10. Несправедливий є інтерес його милості львівського архієпископа щодо знесення львівського єпископа, оскільки при знесенні голови може бути й менший ущербок.

11. Кoadютори⁹⁵⁰ Хелмському й Шептицькому.

СПОСІБ ЗГОДИ ЦЕРКОВ,

тобто церкви східної з церквою західною
в Польському королівстві,
що лишаються під щасливим пануванням
його королівської милості, пана нашого милостивого,
із задоволенням усього руського народу⁹⁵¹.

1. Щоб був захований обряд набожества так, як лишався, в ніколи не змінених давніх звичаях.

2. Просимо, щоб руські уряди роздавалися за згодою руського духовенства монастирів кожної єпископії, згідно прав, тільки русі.

3. Духовенство руське, а саме світські духовні, хай має всілякі вольності; щоб належали вони до однієї юрисдикції свого єпископа і щоб було призначене право на всілякі кривди від посесорів будьякого чину.

4. Братства, що захищаються патріаршим правом, оскільки уфундовані вони супроти єпископських прав, піддати під послушення кожного єпископа його єпископії.

5. Просимо знести податки, вигадані в Любельському трибуналі, не без утиску осіб руських єпископів і убогих монастирів.

6. А оскільки самохітно входимо у згоду і вертаємося до старого послушення святого отця, то треба, щоб ми не тільки були впевнені сенатом такими численними документами й привілеями, але ще й те напрошується по справедливості задля щирої приязні, щоб ми були порівняні в усіх перевагах з римським духовенством і при тому лишалися в сенаті для кращого вияснення наших жадань.

7. Щоб мали поміж єпископів і архімандритів у трибуналі через численні поважні причини і для кращої оборони церковних прав своїх обраних депутатів. А елекція щоб була на певному місці: нам, коронним,— у Короні, а литовським їхнім милостям — у Вільні.

8. Просимо, щоб могли мати на сеймах голос першими після сенаторів.

9. Тих, хто, згідно конституції й листовної декларації його королівської милості, нашого милостивого пана, не приїхав на сейм⁹⁵² до Варшави, скарати і знову призначити місце, де мали б з'їхатися, і то під загрозою втрати у кожного чинів і кари самих осіб.

10. Щоб були знесені привілеї, надані підданим у єпископських добрах згідно єпископських прав, а при розсуді кривд щоб посесори не могли чинити жодної перешкоди.

11. Просимо також, щоб були заховані привілеї блаженної пам'яті короля Жигмунта Третього, який дозволив, щоб ми були найближчими до боку його милості короля поміж вищими особами римського обряду.

Дивися, ласкавий читальнику, на лист і пункти Шум'янського, через які причини й умови відкинув він з іншими благочестя й прихилився до унії. Мабуть, забув апостольську пересторогу: хочеш

⁹⁵³ Мається на увазі Бахчисарайський мир. (Див. приміт. 930).

⁹⁵⁴ Розмін відбувся 3 листопада 1681 р.

⁹⁵⁵ Тоді було відпущено боярина В. Шереметьєва, сина Г. Ромодановського Андрія та інших.

⁹⁵⁶ Реєнт — урядник, що вів актові книги і видавав із них виписи.

⁹⁵⁷ Йдеться, очевидно, не про П. Суховія, а про Ю. Хмельницького. П. Суховій віддав свої клейноди М. Ханенку в 1670 р., а події, які описує С. Величко, відбулись у січні 1679 р., їх літописець знав певно. Ю. Хмельницький вийшов, звісно, не із Запорозької Січі, а був поставлений на Правобережжі турками. Звідси він із Яненком робив напади на Лівобережжя.

стояти — стережися, і не впаде, і не впадеш. Чи одержав королівську ласку отець Шум'янський з іншими новими уніатами, чи ні, про те невідомо, а що прийняв унію, то є достеменно правда — це виказується з його листа, писаного до папи.

Того року за згодою згаданих православних наших російських монархів з Оттоманською Портою ⁹⁵³ й кримським ханом під Переволочною вперше почалася розміна ⁹⁵⁴, на якій з турецького й татарського боку відпущено на волю руських невільників ⁹⁵⁵, а з нашого, російського й козацького, боку відпущено на волю невільників бусурманських — звільнювали голова на голову. Така розміна протягом чотирьох і більше років відправлялася під Переволочною щоліта, приносячи сподівану волю численним невільникам обох народів, християнського й бусурманського, що втрапили у полон у минулі війни. А на тій розміні завжди бував з боку царської величності севський воєвода, ближній окольничий і намісник карчевський Леонтій Романович Неплюєв, а з боку гетьманського, козацького, бував гетьманський племінник, гадяцький полковник Михайло Василевич і, також з гетьманського боку, реєнт ⁹⁵⁶ військової канцелярії Василь Леонтійович Кочубей, — вони були зі значним числом козацького й московського війська. З кримського боку бували різні солтани й мурзи з немалим числом кримських орд.

Того-таки літа Петро Суховій, що лишався в Запорозькій Січі, побачивши, що розорена й запустіла через турчина тогочісна Україна почала була оживати й населятися в своїх порожніх і попалених містах та селах людьми з цього боку, що переходили на давніші свої житла за Дніпро, знову запраг був, як і після Брюховецького, бути на тому боці замість Дорошенка гетьманом під турецькою ж протекцією. Отож він підняв з Криму значну частину орди і невелике число козаків із Запорозької Січі і 20 червня прибув під Корсунь, а звідти через свої листи, розіслані в усю порожню тогочісну Україну, заохотив і притяг до себе нових тогочісних полковників — уманського, торговицького і черкаського. А інші тогочісні міста від Побожжя і до Дніпра не схилилися до Суховія, а відізналися зі своєю приязню до гетьмана Самойловича, хочучи мати собі за гетьмана його, а не Суховія ⁹⁵⁷.

Гетьман Самойлович, достеменно повідомившись про такий Суховієвий намір і не бажаючи, щоб той здійснився, не хотівши й бачити через те ущербку своєї влади, зараз-таки, якнайскоріше закликав до себе цьогобічні полки — Стародубський, Чернігівський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський та інші, — рушив до Со кирнянського дніпрового перевозу,

⁹⁵⁸ І. Самойлович з волі царського уряду знамірився знищити правобережні містечка, а мешканців перевести на лівий берег, їх було так небагато, що йти всім військом не було потреби. Гетьман виправив на той бік свого сина Симеона з кількома сотнями й компанійцями. Було при них трохи ратних людей. Події відбувались у лютому 1679 р.

⁹⁵⁹ Описані факти звіддалік нагадують події так званого «згону»: переселення людей з правого на лівий бік. При цьому були бої, облога Ржищева, де сидів наказний корсунський полковник Трущенко, облога Корсуня з Яненком, Жаботина тощо. Все це відбувалось у лютому— березні 1679 р. Ми знаємо про два полки в Юрія Хмельницького: Корсунський (з Яненком на чолі) і Кальницький (з Коваленком).

де, з'єднуючись зі своїми військами, пустив був таку облудну луну, що мав начебто з'єднатися з усім цьогобічним і тогобічним козацьким військом, щоб скласти із себе гетьманський уряд і дозволити війську вибрати іншого гетьмана. Насправді ж він, Самойлович, прибирався на Суховія, щоб якось змогти його загарбати в свої руки, як і Дорошенка. Через це він, прибувши до згаданого Сокирянського перевозу, сам за Дніпро не переправлявся, а виправив значну частину свого козацького війська на Суховія ⁹⁵⁸.

Суховій, однак, провідавши про таку Самойловичеву хитрість, що хоче не гетьманство скласти, а його зловити, не дожидався прибуття до себе Самойловичевого війська, але, залишивши в полі згадані малолюдні полки своїх прихильників, сам зо всім Запорозьким та ординським військом повівся назад до Січі й Криму. А Самойловичеве військо, вже не заставши на тому боці в полі Суховія, облягло Суховієвих прибічників козаків, з яких відразу черкаський полковник зі своїм полком відкинувся і поклонився Самойловичевому війську і через сприяння тодішнього полтавського полковника Теодора Жученка одержав у Самойловича милість та прощення. Інші два полки, Уманський і Торговицький, були присилені піддатися Самойловичеву через нестатки і не без свого ущербку. Отак Самойлович скінчив той свій інтерес по мислі собі, повернувся у свій дім до Батурина та й розпустив свої війська по їхніх домівках ⁹⁵⁹.

Того-таки року, 9 серпня, у спасівку, з понеділка на вівторок, на восьму годину в ніч, Господь, доглядаючи землю, створив землетрус — глянув-бо з висоти свого престолу на українську козакоруську землю, що в безперестанній біді й озлобленні терпіла тоді численні людські беззаконня. Вона, не мігши стерпіти того божого позиру, здригнулася й трохи потряслася. Землетрус цей був незначний, тільки тим відчувся, що в людських будинках усе тряслося.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Про царювання трьох царів у Росії; про стрілецький бунт і причини його; про якості государя Петра Олексійовича; про події, що були за його царювання; про розмежування Косоговим полтавських ґрунтів із коломацькими; про ханського посла в Москву і про постановлення миру з Кримом; про королівські зтяги козаків на Віденську війну і про заборону тих його зтягів; про повторну переволочанську розміну і про викуплення Шеремета; про царське жалювання, послане ханові.

⁹⁶⁰ Проти Нарішкіних. (Див. приміт. 941).

⁹⁶¹ Петро був сином Наталії Кирилівни з Нарішкіних. Іоанн та Софія були по матері з Милославських.

Року від розподілу первісної тьми зі світлом 7190, а від радісного янгольського славослов'я у Віфліємі 1682 року. Я написав у минулому році, згідно малоросійських літописців, що государ цар Феодор Олексійович преставився і що на його місці відразу поставлено царем рідного брата Іоанна Олексійовича. Але в цьому році випадає мені поправити те з огляду на друковану літописну книгу німецького автора Самуїла Пуфендорфія, який пише на 106 і 107 листах, що в теперішній 1682 рік після Феодорової смерті відразу виведений на царство менший його брат Петро Олексійович через слабе братове, Іоаннове, здоров'я.

У той час був стрілецький бунт проти московських князів та бояр ⁹⁶⁰, що трималися боку царя Петра Олексійовича, і то сталося з указу царівни Софії Олексіївни на пораду князя Василя Васильовича Голіцина, бо царівна Софія зичила царство слабосильному братові Іоанну, а замість нього хотіла царювати сама; брата ж меншого Петра вона хотіла скинути, оскільки Іоанн і Феодор були одноматірні брати Софії Олексіївни, а Петро Олексійович був Софіїн брат тільки по батькові ⁹⁶¹. Але задум той розгадано і зло те було запобіжено: Голіцина вислано на заслання, сестру Софію відіслано в Новодівичий монастир, а бунти присмирено, про що буде оповіджено далі. Однак від 1682 по 1688 рік Російським царством правили три царі — Іоанн, Петро й Софія.

⁹⁶² Азов було взято 17—19 липня 1696 р.

⁹⁶³ Війна зі шведами почалась у 1700 р. Битва була під Нарвою (Ругодив — друга назва Нарви).

⁹⁶⁴ Ямбург, Выборг, Карелію та ін.

⁹⁶⁵ На місці Ніеншанца в 1703 р.

⁹⁶⁶ Києво-Печерську фортецю закладено у 1708 р.

⁹⁶⁷ З 1704 по 1705 р.

⁹⁶⁸ Ян Собеський помер 17 травня 1696 р. Август став королем польським з 15 вересня 1697 р., його поставив не Петро I, а домігся цього він сам шляхом підкупів.

⁹⁶⁹ Станіслава Лещинського на вимогу шведського короля короновано у 1704 р.

⁹⁷⁰ Йдеться про Булавінське повстання 1707—1708 рр. Бунт Астраханський— повстання стрільців 1705 р.

⁹⁷¹ Бунти 1689, 1697, 1698 рр. Після бунту 1698 р. стрілецьке військо було ліквідоване, близько 1200 стрільців піддано жорстокому покаранню.

Той цар Петро був високий тілом, вельми сильний, меткий на розум, схильний воювати і скорий до всіляких утіх. Лице мав білого кольору, зір очей прозорливий та грізний, волосся з природи мав руде, одначе завжди фарбував його в чорне і про те мало хто знав, голос мав сипко-грубий. Добре вивчився говорити по-німецькому, був досконалий майстер кораблебудування й токарського мистецтва. Цей государ цар і великий князь Петро Олексійович, всієї Росії самодержець, царював 43 чи 44 літа, бо

помазаний був на царство 1682 року, а преставився від цього життя після дванадцятиденної хвороби 28 січня 1725 року. Продовж усього того царювання сотворив такі славні діла. Два марні походи в Крим (один із них за

гетьмана Самойловича 1687 року, другий — за Мазепи 1689 року), а 1688 року за його указом у гирлі річки Самари був поставлений значний і міцний город Новобогородицький. Потім була створена значна фортеця і в Кам'яному Затоні, а 1695 року взято було Мазепою і Шереметом турецький Казикермен з іншими трьома замками. Він сам з козаками взяв 1697 року турецький Азов і знову його відбудував; осібно звів він міцне місто Таганрог. Під Азовом він зробив знамениту гавань, чи корабельну пристань, і відтоді почав ладнати на Чорному морі корабельний і каторжний флот з превеликим вичерпанням казни. 1701 року він зачав війну зі шведом і під Ругодивом утратив усю свою армію⁹⁶³. Натомість зібрав у всьому своєму царстві церковні дзвони, щоб вилити гармати замість утрачених. Потім у різні роки взяв від шведа Ругодив, Янбурх, преміцний Орішок, Ригу, Коливань, Виборх, Карелу, Абов та інші численні фортеці й провінції⁹⁶⁴.

⁹⁷² Петро I був за кордоном у 1697—1698 рр. Потім їздив за кордон не раз, зокрема у 1716—1717 рр.

⁹⁷³ Рік не проставлено. У Франції Петро I був у 1717 р. з 7 травня по 20 червня.

⁹⁷⁴ Рік не проставлено. У Відні Петро I був ще в свою першу мандрівку за кордон у 1697—1698 рр.

⁹⁷⁵ Рік не проставлено. Голіцин упав у 1686 р. Неплюєв упав разом із Голіциним; Шакловитого скарано у 1689 р.

⁹⁷⁶ Рік не проставлено. Циклер Іван — думний дворянин. У 1696—1697 рр. організував разом зі стольником Пушкіним та окольничим Соловкіним змову проти Петра I з метою вбити. Циклера та Пушкіна скарано на смерть 4 березня 1697 р.

⁹⁷⁷ Рік не проставлено. Глібов С.— майор, був зв'язаний з опальною царіцею Євдокією, його посаджено на кіл.

⁹⁷⁸ Рік не проставлено. Кікін О.— був замішаний у справі царевича Олексія. 17 березня 1718 року його колесували. Шафіров П.— дипломат петровського часу, віце-канцлер, у 1723 р. попав у опалу, засланий у Нижній Новгород.

Заклав він і збудував царське, на своє ім'я, місто Санкт-Петербурх⁹⁶⁵, там-таки влаштував з превеликим і незліченним вичерпанням своєї казни свій корабельний і галерний морський флот. Заклав він сам Києво-Печерську фортецю⁹⁶⁶ і сильно уміцнив її своїм та козацьким військом. Бавився кілька років⁹⁶⁷ зі своїми й козацькими військами в Польщі й Литві, ведучи війну зі шведом, а після смерті Собеського поставив полякам королем Августа⁹⁶⁸, саксонського князя. Поляки тоді роздвоїлися, бо швед зі свого боку поставив королем Лещинського⁹⁶⁹, але марно. Він присмирив Булавинський і Донський бунти, бунт Астраханський⁹⁷⁰, також кількаразові стрілецькі бунти в різні роки⁹⁷¹, відкинув стрільців від себе геть з їхнім мундиром і зброєю, одних (багатьох) найвинуватіших покаравши смертю, а інших, менш винуватих, порозсилавши в різні далекі заслання й каторги. Замість стрільців завів він солдатів і регулярних драгунів на німецький зразок, у німецькому мундирі, з німецькою ж муштрою. Так само звелів у цьому царстві чоловічій та жіночій статі носити одягу й утвар німецькі. Двічі чи тричі був своєю монаршою персоною за морем⁹⁷², в різні роки і у різних монархіях; у Франції [...] ⁹⁷³ року, також і в християнського цесаря [...] ⁹⁷⁴ року. Зрадників і недругів своїх, спершу князя Василя Васильовича Голіцина [...] ⁹⁷⁵ року, з ним Неплюєва, Шакловитого та інших; потім [...] ⁹⁷⁶ року Циклера й Пушкіна з товаришами; нарешті [...] ⁹⁷⁷ року Глібова, Кікіна та підканцлера барона Шафірова [...] ⁹⁷⁸ року з іншими — всіх їх чи смертю покарав, чи позасилав у далеке заслання. А пребагатого князя Гагаріна, сибірського

⁹⁷⁹ Рік не проставлено. Гагарін М.— був скараний у 1721 р. за зловживання владою і затятість.

⁹⁸⁰ Обер-фіскал — старший таємний наглядач, підглядач, шпигун. Обер-фіскал Нестеров був ще живий у 1716 р.

⁹⁸¹ Розпис на губернії був уведений указом 1708 р. Визначено було 8 губерній: Воронежської та Ризької тоді не було.

⁹⁸² Рік не проставлено. У 1712 р. всім російським чинам (стольникам, стряпчим, тощо) велено зватися царедворцями. У 1711 — 1712 рр. виходять з ужитку терміни «діти дворянські» і «служиві люди» і замінюються терміном «шляхетство».

⁹⁸³ Рік не проставлено. О. Меншиков став світлим князем у 1707 р.

⁹⁸⁴ Рік не проставлено. Петро I узаконив колегії від 11 грудня 1717 р. Кожна колегія складалась із присутствія та канцелярій. Укази, що намічали нове влаштування суду, почали з'являтися з 1718 р.

⁹⁸⁵ Рік не проставлено. Орден Андрія Первозванного було встановлено 30 листопада 1698 р., після повернення Петра I із закордонної подорожі.

⁹⁸⁶ Рік не проставлено. Подушне встановлено після перепису 1718 р., спершу 80 коп., а з 1724 р. по 74 коп. Податок ішов на утримання армії.

губернатора, за злочинство звелів [...] ⁹⁷⁹ року повісити. Потім, 1694 року, обер-фіскала ⁹⁸⁰ петербурзького Олексія Нестерова звелів колесувати за численне крадіжство, а інших його товаришів карати порізно без милосердя. Намагався вивести в усій своїй державі в усі дні свого життя й усякими способами злодіїв і розбійників та розсилав про те в усі губернії укази, але не зміг того досягти, й від цього вони змножилися більше, ніж це було раніше. Розклав своє Російське царство [...] ⁹⁸¹ року на десять губерній, тобто на Московську, Київську, Казанську, Астраханську, Сибірську, Архангелогородську, Воронежську, Смоленську, Петербурзьку і Ризьку. Змінив [...] ⁹⁸² року всілякі старовічні московські чини, військові й цивільні, з їхніми найменуваннями, згідно до німецького звичаю; також і титули на листах до всіляких великоросійських властей почали писатися інакше, змінивши стародавній звичай. Вірного слугу свого й приятеля Олександра Даниловича Меншикова учинив [...] ⁹⁸³ року з малого дворянського чину світлим князем і зробив його знаменитішим та багатшим над інших давніх московських князів. Влаштував і встановив [...] ⁹⁸⁴ року численні колегії, канцелярії і судові контори в Санкт-Петербурзі, в Москві і по губерніях; узаконив [...] ⁹⁸⁵ року в Російському царстві раніше небувалу кавалерію святого апостола Андрія Первозванного; завів (не без значих витрат) своїх резидентів у різних чужих монархіях. Установив брати в усьому царстві з посполитого народу [...] ⁹⁸⁶ року подушне, влаштував вибори в усій

⁹⁸⁷ Флінти — вид рушниці.

⁹⁸⁸ Рік не проставлено. Латинське навчання було впроваджено в Росії ще до Петра. Так Слов'яно-греко-латинську академію відкрив у Москві цар Федор Олексійович 1682 р. Перед цим греко-латинські школи також були, але менші.

⁹⁸⁹ Тобто громадянкою.

⁹⁹⁰ Куншт — чеканка.

⁹⁹¹ Рік не проставлено.

⁹⁹² Рік не проставлено. 1711 р. у Бендерах Карл XII був обложений десятитисячною армією турків і татар, полонений і відвезений у замок Тиморап біля Адріанополя.

Великій Росії з-поміж посполитих на військову службу в драгуни й солдати. Познаходив у своєму царстві сталені й мідні руди. Завів у своєму царстві за німецьким звичаєм лиття гармат, земних та водних мортир, спигових та чавунних, великих і малих, з іншими інженерськими штуками. Всі свої регулярні війська, кінні й піхотні, наповнив німецькими флінтами, пістолетами, шпагами, палашами з превеликим на те вичерпанням казни, потім завів у своєму царстві добрих майстрів, що по-німецькому робили з доброго заліза флінти, пістолети, шпаги й палаші. Осібно завів німецьких майстрів і звелів навчити росіян робити німецькі сідла та всілякі інші чоловічі та жіночі сукні й убори. Влаштував руським людям [...] ⁹⁸⁸ року в Москві та в інших містах латинське навчання й осібно встановив для воєнних земних і водних промислів арифметичні й геометричні навчання, також навчання бомбардирське, майстерність корабельну, галерну та інших всіляких найрізноманітніших менших водних суден з належними до них пречисленими речами.

Задовольнив потребу потрібними майстрами й кормчими до управління при водному плаванні, видавши до того осібні, потрібні для інженерної умінності й до морських навігацій, книги. Звелів перекласти і видрукувати російською мовою численні німецькі й латинські книги, потрібні цікавому до знаття. Вигадано було друк книг новою латинською літерою, а мовою російською⁹⁸⁹. Влаштував він у своєму царстві доти небували суконні й тканинні мануфактури. Після Полтавської баталії зі шведом вивів і вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету, тобто леви, орлянки, чвертки, півталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядські, лишилася тільки пам'ятка талярів та червонних, а натомість наповнив Малу Росію своєю мідною і срібною, дрібною й твердою, виданою красним кунштом⁹⁹⁰ монетою.

Він видав і видрукував [...] року регламент військових судів, також управлінь і військові артикули; преславно переміг під Полтавою 1709 року шведського короля, всю його армію забрав разом із міністрами, а його самого з Мазепою загнав до Турецької держави в Бендеру. Збудив був [...] ⁹⁹² року кримського хана та бендерського пашу на розгром у Бендері шведського короля і немало там учинив

⁹⁹³ Рік не проставлено. Патріарх Андріян помер 1700 р., на його місце блостителем патріаршого престолу поставлено С. Яворського, а 25 січня 1721 р. Петро I підписав маніфест про встановлення Святейшого Синоду.

⁹⁹⁴ Син Петра I Олексій одружився із кронпринцесою Софією Шарлоттою, родичкою імператора Карла VI.

⁹⁹⁵ Рік не проставлено. У 1698—1699 рр. у результаті війни проти Туреччини Польща за умовами Карловицького договору знову встановила своє панування на Правобережній Україні. Унію було запроваджено на початку XVIII ст. Львівський єпископ Й. Шумлянський публічно прийняв унію 1700 р., перемишлянський І. Винницький — 1691 р., луцький Д. Жабокрицький — 1702 р., Львівське ставропігіальне братство — 1708 р.

⁹⁹⁶ Рік не проставлено. Ладозький канал почали рити у 1720 р. Для цього було послано козаків на чолі з Полуботком.

⁹⁹⁷ Рік не проставлено. Війна зі шведами закінчилася 1720 р. 10 вересня у Нейштадті було постановлено мир між обома державами.

⁹⁹⁸ Очевидно, йдеться про посольство Ізмайлова до Пекіна 1719 р. але воно було без успіху. Хінська держава — Китай.

королеві біду. Розорив був Запорозьку Січ і все низове Запорозьке військо, що послухало Мазепиних заман, віддав під кримську владу. Установив [...] ⁹⁹³ року замість патріарха Святий Російський Синод з виданням 1721 року духовного регламенту про численні справи. 1711 року пішов був на Цариград, але був нещасливо завернений назад, через що віддав знову туркам Азов, Казикермен та інші міста, звелів розкидати й покинути Таганрог, Новобогородицький, Самарський і Кам'яний Затон; з Кримом установив кордон по ріці Самарі, а з Турецькою Портою постановив 1720 року вічний мир. Сприятелювався через сина свого з християнським цісарем ⁹⁹⁴. Полякам віддав тогочасну Україну [...] ⁹⁹⁵ року, яка незабаром була обернена на унію. Влаштував 1719 року Царицинську лінію, або Перекоп степу від Волги до Дону, з транжаменами до застороги від кубанських і черкеських орд. Зачав з превеликою затратою коштів [...] ⁹⁹⁶ року Ладозький канал і трохи не докінчив його. Встановив вічні лінії для життя своїм регулярним військам по різних місцях, а особливо на великоросійському порубіжжі з Малою Росією; закінчив [...] ⁹⁹⁷ року війни зі шведом, що протяглися 21 літо, і ратифікував не без значних витрат 1721 року вічний мир. Сина свого Олексія, що не корився батьківській волі, відчужив від своєї корони 1718 року і учинив потім устав про спадкоємство царства. Втрутився був нещасливо до Хінської держави [...] ⁹⁹⁸ року; відправив, упрощений персидським шахом 1722 року на заступлення від його ворогів,

⁹⁹⁹ Сулак — річка на південно-східному Передкавказзі (Дагестан).

¹⁰⁰⁰ Вірш подано в перекладі з польської мови.

низовий похід власною персоною до Дербена і за це дістав від нього Гилян, Дербен та інші провінції і постановив із ним трактат 1723 року. Потім підкорив під свою владу своїми й козацькими малоросійськими військами Шапкала й інших горських володарів, заклав й уфортикував своїм і малоросійським військами премічне місто Ставрополь, або місто Чесного Хреста, біля гір над річкою Сулаком. Посилав за море в німецькі держави для навчання всіляких своїх великоросійських людей. З неуків зробив росіян ученими і просвітив їхній розум різними науками та вміннями, потрібними для світового життя. Про це свідчить і подячна мова канцлера графа Головкина (з приводу учинення миру зі шведом і наречення царя першим імператором всеросійським), виголошена 1721 року. Багато інших справ та д'янь цього монарха гідні пам'яті, я ж через неповне знаття не все тут записав.

До тих веікиких справ один з киево-малоросійських поетів написав після г.встановлення згаданого миру зі шведом на похвалу його величності такі ритми його величності ¹⁰⁰⁰.

Петро йменням Перший в Російській Короні
Щасливо засів на монаршому троні.
На першого в себе він вийшов вояку,
Відважно розумний і з серцем без ляку.
Росії сини і простий, і вельможний
Такого не знали — признає це кожний.
І в предків такого у них не бувало,
Бо вся досконалість у ньому зібралась.
То він кавалерство російське поставив,
І світ це побачив — меча свого вславив!
Тож можна сказати і зараз сміливо:
Його вороги поробились лякливі.
¹⁰⁰¹ Два останні рядки подано книжною українською мовою.
Із інших найбільше — це шведи й поляки,
Признають таке мусять, бо їхні вояки,
Лягаючи трупом, взяли нагороду,
Щоб давню покрити російську шкоду.
Не чванься тож — шведський о, леве великий,
Подер орел чорний тебе навек-віки!
Ти зрадою їв був Російську Корону,
Нападки ладнав, тож діждався і згону.
Прецінь нагороду Петрову дістав ти,
Російського пана, що вміє долати.
Живи, наш монарху, на дальшу щасливу
Вітчизни заслону, — цю мову зичливу,
Прийми, Петре Перший, наш царю і пане!
Ми ж будем служити, аж поки нас стане!
Царю Петру-монарху зичим у всі часи
Побід і слави, щастя ми, усі черкаси ¹⁰⁰¹.

Цей перший російський імператор Петро Великий, коли ввійшли в Малоросію шведи, хоча видав свої печатні грамоти, вичисляючи в них минулі військові перемоги в різних місцях над шведом, і утверджуючи малоросійський народ у вірності до себе, й обіцяючи у

першій грамоті за ту вірність після віддалення від своєї держави ворогашведа ударувати малоросіян такими вольностями, якими ніхто не міг похвалитися з підданих під сонцем у своїх монархів, однак ту обітницю притримав і відразу після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 році, проти малоросійських сподівань, минаючи давні права й вольності Запорозького війська, замість гетьмана, владнав у Малій Росії колегію та різні збори, яких ніколи дотіля не бувало, знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

¹⁰⁰² Межу встановили через прикордонні непорозуміння між слобідськими жителями й жителями з-під гетьманського регіменту. Перед цим І. Самойлович просив у царя, щоб слобідські землі відійшли під його регімент, але даремно. Коломак входив до Харківського слобідського полку (тепер містечко Валківського району на Харківщині).

¹⁰⁰³ Помилка: коли є дата 7188, то має бути 1680 р., 1682 р. мав би давати 7190 р.

¹⁰⁰⁴ Леонтьєв, Леонов — різночитання оригіналу.

Того ж року, за їхнім, трьох великих государів царів, указом, 3 травня генерал і воєвода Григорій Іванович Косоков з дяком та стольником Полуевктом і з гадяцьким полковником Михайлом Василевичем проїхав і установив новий кордон землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією) таким описом ¹⁰⁰²:

«Місто Коломак побудоване з правого боку річки Коломак, 7188 року, а від Різдва Господнього 1682 ¹⁰⁰³.

За розповіддю коломацьких жителів: отамана Остапа Пододня, Єрофея Даниленка, Феська Савченка, Марка Гринцова, Івана Леськова, Петра Савченка, Данила Данилова, Стефана Лукашова, Яроша Михайлова, Микити Омельянова з товаришами — живе в Коломацькому містечку всіляких чинів усього двісті чоловік. А Коломацькому місту землі, сінних покосів і всіляких угідь униз по ріці Коломак, між рікою Коломаком і Коломацьким лісом, від освяченої криниці по Страшний Брід, по Гришкову долину в довжину за виміром — чотири верстви дев'ятсот сажень, упоперек — по версті, а в інших місцях по півверсті і менше.

Від Гришкової долини по ріці Коломак до Полтави, до гирла Коломаку, землі, лісів і всіляких угідь полтавських жителів по давнішому поміру і по рису генерала й воєводи Григорія Івановича Косокова — двадцять дев'ять верст чотириста сімдесят сажень.

За розписом, який подали на розглядинах земель генералові й воєводі Григорію Івановичу Косокову, Полуевкту дяку і стольнику, та гадяцькому полковнику Михайлові Василевичу, полтавські жителі за рукою й печаткою полтавського полковника Леонтія Черняка, в Коломацькому лісі, що йде від міста Коломака, стоять їхні, полтавських жителів, 42 пасіки. А щодо старих меж та кордонів, які учинено між великоросійськими й малоросійськими містами, жителі й старожильці полтавські, опошненські, -котельв'янські, куземські, охтирські, городянські, краснокутські, колонтаєвські, рубльовські, коломацькі сказали, що їх не знають.

А гадяцький полковник Михайло Василевич подав листа на розглядинах і на об'їзді тієї землі генералові й воєводі Григорію Івановичу Косокову, дякові і стольнику Полуевкту, що його писав до нього підданий великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьман Запорозького війська обох боків Дніпра Іван Самойлович.

А в листі його написано, що в минулі літа, коли встановлювали межі великоросійських міст з малоросійськими, послані були стольник і воєвода Зам'ятня Леонтьєв та Адам Кисіль; то в той час межу було встановлено від Скельського Городища і від ріки Ворскли на вершину річки Котелевки і на Виварену могилу, а від тієї могили на стару грузьку гатку на Мерлі. По тих урочищах з лівого боку — земля великого государя,

його царської пресвітлої величності, міст, а з правого боку — земля королівська, якою володіють вони, жителі малоросійських міст. А ті межові книги є в Москві і в Путивлі. І той автентичний лист гетьмана Івана Самойловича віддано гадяцькому полковнику Михайлу Василевичу, а з того листа взято список за його, Михайловою, рукою.

І буде учинено межу поміж містами великоросійськими і містами малоросійськими за межуванням стольника й воєводи Зам'ятні Леонова¹⁰⁰⁴ та Адама Киселя по тих урочищах, які написано в листі Івана Самойловича: від Скельського Городища і від ріки Ворскли на вершину ріки і на стару гатку, що на Мерлі. І за наглядом генерала й воєводи Григорія Івановича Косогова, дяка і стольника Полуевкта та гадяцького полковника Михайла Василевича побудували по річці Мерлі в межах малоросійських міст місто Рублев і село Лихачівку з поселеннями. А без указу великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, без межевих книг стольника й воєводи Зам'ятні Леонова та Адама Киселя не можна встановлювати межі землям і всіляким угіддям великоросійських міст з містами малоросійськими.

¹⁰⁰⁵ Коломак був заселений вихідцями із Правобережжя.

¹⁰⁰⁶ Мир було постановлено 1 березня 1681 р., але оскільки Крим був підлеглий Туреччині, то для остаточного оформлення тексту договору в Константинопіль було направлено посольство дяків Чирикова та Возніцина. У квітні 1682 р. договір було ратифіковано.

¹⁰⁰⁷ Звірено за вид.: Акти, относящиеся к истории Западной России.— СПб, 1853.—Т. 5.— С. 166—167. (Далі — Акти).

А на розглядинах і на помірі тих вищеописаних земель та всіляких угідь із генералом та воєводою Григорієм Івановичем Косоговим, з дяком і стольником Полуевктом та гадяцьким полковником Михайлом Василевичем були:

Охтирський полковник Іван Перекрестов; приказні люди з Красного Кута — Іван Гроздев; із Колонтаєва — Микита Ширков; з Городного — Яким Озеров; із Рублева — Федор Андрієв.

Гадяцького полку обозний Михайло Борохович, суддя Стефан Гречаний, осаул Михайло Кіяшка, гадяцький полковий сотник Тихон Подліський.

Полтавці: син полтавського полковника Леонтія Черняка Лаврін.

Старожильці: Федор Жученко, Стефан Київський, сотник Будиський, Фома Педаненко, Михайло Даниленко, а ще Федор Пугач, Федор Сулима, Павло Семенов, Петро Жученко, Фома Педаненко та інші з полків і міст численні люди, що були на тому об'їзді, їх пописано іменами».

Полтавські полчани взяли собі за образу те Косогове розмежування і, свідчачи, що поселення містечка Коломака лежить на їхніх ґрунтах та землях, кількаразово, як за Жученкового полковництва, так і за Герцикового полковництва, наїздили військом на те містечко Коломак, хочучи його розорити і зігнати геть¹⁰⁰⁵. Але вони, коломчани, схиляючись тоді перед полтавцями, випросили в них такої милості, щоб їх звідти не зганяли, зобов'язуючись належати до Полтавського полку і його слухати, а згодом без своєї шкоди самі звідти, з Коломака, мали порозходитися на інші місця. Але такими зобов'язаннями вони полтавців завели й обдурили, бо тим часом справили собі з Москви через ретельне дбання охтирського полковника Івана Перехрестова захист, і вже полтавці не могли їх, коломчан, звідти вигнати, а змушені були згодитися з монаршою волею й повагою. Нестатечні ж коломчани, розжившись там і вже не задовольняючись виділом своїх земель та ґрунтів, почали втручатися і через межу, поставлену Косоговим, у полтавські ґрунти, й ображати полтавських полчан.

Того-таки літа послано від кримського хана на Москву до великих государів посла Велшу-бея, щоб учинити мир на 25 років і щоб як російським, так і кримським торговим людям вільно було приїжджати зі своїми купецькими промислами в Русь і в Крим та й торгувати. Це перемир'я було постановлено ¹⁰⁰⁶, але не протривало й до десятка літ. Мир той хана з Росією учинено було за наказом Оттоманської Порти, тому що Порта, прибираючись війною на цісаря, запобігала тим миром, щоб російські царі не допомогли християнському цісарю супроти турків.

Було ще й так, що після постановлення того миру з Кримом Ян Собеський, польський король, либонь, пробираючись на цісарське прохання зі своїми польськими військами в допомогу йому супроти турчина, зтягав через свої листи й універсали на ту згадану цісарську війну до свого боку козаків, кладучи їм на місяць по 12 битих талярів плати. Однак ті зтяги з російського боку, щоб не порушувати постановленого перемир'я з ханом, було суворо заборонено і заказано такими універсалами від гетьмана Самойловича ¹⁰⁰⁷.

**Запорозького війська
їхньої царської пресвітлої величності,
обох боків Дніпра гетьман Іван Самойлович**

Ознаймовуємо, узичивши доброго від господа Бога здоров'я, панам полковникам війська їхньої царської пресвітлої величності Запорозького, сотникам, отаманам і всьому військовому товариству, також війтам, бурмістрам і всьому взагалі поспільству.

¹⁰⁰⁸ Пропуск. Акти: «чесних людей, стародавніх українців».

Випало нам знати, що поляки, давні вороги козаків і благочестивої нашої віри, які протягом багатьох минулих літ спустошували і геть загубили своїми підступами й ворожістю тогочасну малоросійську Україну, милу вітчизну нашу, тепер знову намагаються поповнити її цюгочасними людьми нашого рейменту. І через те, хованим способом позасилавши в наш реймент, як і на Низ до Запорозької Січі, свої листи й універсали, переваблюють і заохочують наших людей і низове військо на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові зтяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, осібно кладучи й велику плату зтяжному товариству. Ми ото ж, ваш рейментар, щиро запобігаючи тому, щоб вас не ошукали і не привели до останнього знищення й розорення лядські обітниці, виставляємо вам перед очі ваші те, яку біду мали ваші предки і ви самі в минулі часи від ляхів і якими вони, ляхи, були вам зичливцями. Найстарші з вас, чесних людей ¹⁰⁰⁸, самі добре знаєте, які біди, які утиски і яке винищення було козакам від ляхів, бо Запорозьке військо відвіку не мало від ляхів спокою. Не раз ляхи, хочучи винищити військо, губили козаків, стинали, вішали, топили і збивали на палі, безчесно й гвалтовно ганьбили козацькі жінки й дочки, перса їм вирізували і з нечуваною жорстокістю своєю варили в котлах козацькі діти. І коли б були ляхи військові й народіві нашому зносні, то нащо було б тим давнім запорозьким гетьманам так часто з ними воюватися! Не без причини відбився від ляхів війною й прилучився до правовірної й одновірної держави царства Російського й гетьман Хмельницький. Сама лише унія лядська, що гвалтовно псує руське благочестя, є тяжким і смертоносним мозолем кожному, хто цнотливо визнає благочестиву віру. А лайки й докоризни лядські, що руську людину називають *псею костою*, чи не мають бути

названі тяжкою бідом, в якій гірке людське життя прагне ліпше смерті, аніж життя? Прецінь є то цілковиті безумці, що обіцяють у ляхів Запорозькому війську гараздів, сподіваються на приязнь собі і які не користуються державою російською Московського царства, а яка держава є нам так одновірна і не чинить нам жодної наруги й уярмлення?!

¹⁰⁰⁹ Пропуск. Акти: «нам, рейментареві».

¹⁰¹⁰ Акти: після дати йде «Звищнайменований гетьман, рука власна».

¹⁰¹¹ Шереметьєва було викуплено у 1681 р. У 1682 р. він уже помер. (Див. приміт. 955).

Нехай вам кожному буде перед очима те, що діялося на Україні від ляхів давно і що тепер діється на Волині та в інших місцях Русі братам нашим. Ми, рейментар, по-батьківському, як старший ваш, і по-братерському, як той же, що й ви, християнин, нагадуємо всім вашим милостям, щоб такого легкодумства поміж себе не тримали і не слухали нестатечних звідців і розкольників миру. А тих, які за кордон на зятяги лядські тікають, спиняйте, впертих же, які не слухають наших наказів, громіть і забирайте їхні добра як у ворогів. Тих же усіх, які свавільно побігли з-поміж вас, чесних людей, ще перед донесенням цього нашого універсалу на життя і на воєнні зятяги до ляхів за кордон, щоб ви переписали поіменно і ознайомили кожного міста панові полковнику своєму; пан полковник звідомить про них нам ¹⁰⁰⁹, а ми вже знатимем, як із ними учинити. Суворо наказуємо це сотникам й отаманам під загрозою відняття урядів та нещадного карання на горло. Насамкінець упевнюємо всіх ваших милостей, коли візьмете в розмисел нашу зичливу вам рейментарську пропозицію і відводитимете малоумних і легковажних людей від тих шкідливих, що виростили на Запорожжю, лядських оман, і статечно справлятимете за нашою наукою свій порядок, то й надалі може бути охоронена наша цілість поміччю всесильного Бога потужними монаршими військами та щиросердим нашим рейментарським дбанням. При цьому зичимо вам повторно доброго здоров'я.

З Батурина 10 травня 1672 року ¹⁰¹⁰

Того-таки літа на другій переволочанській розміні викуплено великого боярина Шеремета ¹⁰¹¹, якого взято в бусурманську неволю 1660 року під Чудновом, за сорок тисяч рублів срібної монети, як казали служиві московські люди, що були на тій розміні.

Того-таки літа, під осінь, у великі заморозки, після встановлення з Кримом миру, послано з Москви від великих государів кримському ханові через князя Петра Івановича Хованського значне жалування.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Про владу Дуки, волоського господаря, над тогобічною Україною; про закликання з цього боку на той бік людей і про встановлення тогобічних полковників; про Самойловичеву оборону людям переходити на той бік; про господаревий, писаний про те, лист до Самойловича; про Думитрашкові забруднення; про книгу «Вечеря», що була тоді видрукувана в Москві; про смерть печерського архимандрита Гізеля; про преславу й радісну для всього християнства війну під Віднем з перемогою над турчином.

¹⁰¹² 1681 р. Ю. Хмельницького було усунуто з гетьманства.

¹⁰¹³ Для цього було постановлено козацьким гетьманом Яна Драгинича.

¹⁰¹⁴ Резиденція Дуки була в Цалівці при Дністрі.

¹⁰¹⁵ Універсали Дуки ходили вже на початку 1682 р.

¹⁰¹⁶ Це були переселенці з Правобережжя, які на Лівобережжі не мали доброго влаштування й повернулися на старі місця. Полковників поставив Драгинич.

¹⁰¹⁷ У Чигрині полковником був Уманець.

¹⁰¹⁸ Їх називали осадчими.

Року від покладення меж морю 7191, а від явлення в світі плоттю другого Адама 1683 року. Після всеконечного запустіння Чигрина та всієї решти тогобічної малоросійської козако-руської України ¹⁰¹² турчин, хочучи мати її під своєю владою і знову наповнити її для своєї неситої користі цьогобічними людьми, віддав ту Україну своєму волоському господареві Дуці. Інші повідали тоді, що господар Дука купив був собі згадану порожню козацьку Україну у турецького царя за немалу суму і для свого панування в ній бажав наповнити її цьогобічними людьми ¹⁰¹³. Він звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Браславському полку за Богом у містечку Печери знаменитий дім і, живучи в ньому, хотів володіти обома землями — Українською й Волоською. А щоб закликати з цього боку в порожню тогобічну Україну людей, він, господар, випустив від себе словесну й листовну луну в народ ¹⁰¹⁵, запевняючи його великою своєю й турецького султана ласкою та обіцяючи йому всіляку на довгі літа свободу. Нетямущий цьогобічний малоросійський народ завівся цією обіцянкою й почав був того-таки літа, як і в минулі роки, пурхати в значному числі з цього боку за Дніпро і поселятися на своїх давніх житлах під турецькою й господарською владою. Побачивши це, господар повстановлював був ще в порожніх тамтешніх містах козацьких полковників ¹⁰¹⁶, а в Чигрині поставив якогось значного козака Гримашевського ¹⁰¹⁷. Вони, не живучи в порожніх містах, почали були мешкати в тамтешніх лісах та пасіках і всіляко намагалися, згідно до господареві науки, переманювати до себе з цього боку людей ¹⁰¹⁸. Але гетьман Самойлович, зрозумівши такі господареві замисли й побачивши значний ущербок своєму рейментові, ординував ще в минулий Пилипівський піст на той бік Дніпра кількасот компанійців і суворо наказав їм знову перегнати всіх людей на свій бік, а поселення їхні там попалити. Волоський господар Дука, довідавшись про це, писав 11 січня із Ясс до гетьмана Самойловича такий свій лист:

¹⁰¹⁹ Бахчисарайська умова.

¹⁰²⁰ Дука володів тогобічною Україною в 1682 і на початку 1683 р. Після нього недовго був гетьманом Ю. Хмельницький. Потім на Правобережжі сталися важливі зміни. У війні, що знову розпочалася поміж турками й поляками, перемогли поляки, вони забрали кілька подільських міст, серед них Немирів, в якому було поставлено від поляків гетьманом С. Куницького. Він посилав проти господаря Дуки військо на чолі з сотником Демидецьким, який розбив військо Дуки. Сам Дука 25 грудня 1683 р. був схоплений у замку Домнешти, завезений у Львів, де згодом помер (31 березня 1685 р.).

¹⁰²¹ Очевидно, йдеться про переяславського полковника Войця-Сербина, якого було в цей час арештовано.

¹⁰²² Тобто добре за себе заплатив.

Ясновельможний милостивий пане
гетьмане задніпровський Запорозьких військ,
мій милостивий пане й приятелю!

Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до вашої милості милостивого пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків з боку вашої милості милостивого пана до доброго сусідства, а особливо з огляду на свіжопостановлений і тепер потверджений мир між монархами ¹⁰¹⁹, іду з неодмінним і спокійним сусідством до вашої милості милостивого пана. Нещодавно я писав те вашій милості, милостивому панові, ознаймовуючи, що з тамтого боку Дніпра перейшла купа оружних людей і важилася плюндрувати в державі найяснішої Порти, яка належить їй на цьому боці Дніпра. Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра, що там їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями; тож виходить, що тут, у найяснішій Порті, послали їхніх царських пресвітлих величностей потверджують святий мир, а там, на кордонах, діється все навпаки. І як у першому листі я писав до вашої милості, милостивого пана, з християнської повинності по-християнському, добрим і зичливим способом, тим-то і тепер прошу з неодмінним запалом, щоб такі задатки до ворожнечі поміж монархами припинилися, адже то виразно постановлено, щоб людей, які схотять іти на свої місця, не затримувано. А оскільки з боку вашої милості милостивого пана діється інакше, то випадає через це відізватися по-сусідському й повторним нашим писанням до вашої милості, милостивого пана, зичачи як спокійного сусідства з вашою милістю, милостивим паном, так і доброго здоров'я на довгий вік при щасливому поведженні.

З Ясс, 11 січня 1683 року

Вашій вельможності, моєму милостивому панові всього добра,
щиро зичливий приятель і радий служити Іо Дука,
воєвода й господар земель Молдавських і земель Українських.

На цей господаревий лист гетьман Самойлович учинив пристойну відповідь і наказав старшинам неодмінно й пильно доглядатися по дніпровому березі, щоб з цього боку на той бік Дніпра ніхто аж ніяк не переходив ні на господареві слободи, ні на лядські зятяги. Старшина дотримувалася в цьому пильності, однак немале число легковажних людей перекинулося з цього боку за Дніпро не так на життя, як на лядські зятяги під Відень супроти турчина. А Дука, волоський господар, зараз по весні цілковито заволодів тогочасною Україною ¹⁰²⁰.

У той-таки час значний військовий товариш й колишній переяславський полковник Думитрашко Райча¹⁰²¹ був оскаржений від одного полковника, свого недруга, гетьманові Самойловичу за якісь важливі речі. Його тримали під караулом у якомусь місці, і через гетьманських висланих проводилося слідство, після чого він був декретований і на смерть. Бувши в такому нещасті, 27 січня писав він до гетьмана свого листа, слізно й просторо виправдовуючись із наклепу і просячи гетьманського милосердя, щоб йому було дозволено стати самому перед гетьманські очі і виправдатися з тієї брехні. Йому прецінь дозволено було прибути до гетьмана, і він, прибувши, легко оправдався через кримінал од криміналу, немалі проливши сльози замість своїх, мішкові, наповненого золотом, і за своє життя учинивши здоров'ю того мішка ушкоду¹⁰²².

Того-таки місяця січня за держави згаданих Іоанна й Петра Олексійовичів, благочестивих російських царів, і за патріарха святого Іоакима в царському місті Москві надруковано книгу «Вечеря»,

¹⁰²³ Тобто 1675 р.

¹⁰²⁴ І. Гізель помер 18 листопада 1683 р.

¹⁰²⁵ Фердинанд II помер 18 листопада 1637 р.

¹⁰²⁶ Леопольд I став імператором 1658 р.

¹⁰²⁷ Війна зі шведами почалася 1630 р., закінчилася 1648 р. Вестфальським миром. Французи у цій війні були союзниками Швеції.

¹⁰²⁸ Див. перший том, ч. XII.

що мала в собі красні повчальні слова на господні богородичні свята і визначних святих; складено її працею ієромонаха Симеона Полоцького в 7183 літо¹⁰²³, він жив у тому-таки царському місті для проповіді божого слова.

Того-таки літа загас через смертне нашестя визначний і знаменитий києво-печерський архімандрит, премудрий муж, стовп нерушній святого благочестя, світило церковне Інокентій Гізель¹⁰²⁴ Його віддано тоді ж земним надрам.

Бажаючи коротко описати ту Віденську знамениту й преславну війну між християнським цісарем Леопольдом й турками, що була цього-таки літа, викладу спершу такі її причини. Перед цісарем Леопольдом були два цісарі Фердинанди, один із них був Фердинанд Другий, помер 1636 року¹⁰²⁵, а після нього поставлено Фердинанда Третього, що помер 1657 року, і вже замість нього тоді-таки обрано цісарем цього Леопольда Першого¹⁰²⁶. Той Фердинанд Третій мав у час свого панування війну зі шведами й французами¹⁰²⁷, що значне його тоді утискували. Він закінчив ту війну зі шведами в Оснабрузі а з французами в Монастерії 1648 року; того, власне, року, коли козацький гетьман Богдан Хмельницький повстав був з усіма козацькими військами супроти поляків за давні свої права й вольності. Далі той вогонь війни Хмельницького, розпалюючись у Польщі, запалив був серця навколишніх держав війною на поляків, а особливо шведського короля Кароля Густава (який, не скінчивши війни з поляками, помер 1660 року, 23 лютого, а після його смерті його сенатори відразу постановили з поляками в Оливі, близько під Гданськом, мир)¹⁰²⁸, від якого поляки були вельми утяжені і мусили

¹⁰²⁹ Таки 1660 р.

¹⁰³⁰ Це сталося 1663 р., коли турки увірвалися в Угорщину, але були розбиті генералом Монтекукулі при р. Раабі 1664 р.

¹⁰³¹ Нейгейзель.

¹⁰³² За Варшавським перемир'ям туркам було відступлено Гроссвордейн та Нейгейзель.

¹⁰³³ Ідеться про війну 1672—1679 рр., невдалу для Леопольда.

¹⁰³⁴ Е. Текелій підняв повстання проти Австрії (1678—1682).

просити в християнського цісаря Леопольда собі в допомогу війська. Зневолений цим лядським проханням, цісар, обходячи Фердинандовий мир, постановлений зі шведом в

Оснабрузі, дав у допомогу супроти шведа потрібне полякам на ворога військо. А коли 1660 чи 1663 року ¹⁰²⁹ поляки учинили в Оливі мир зі шведами, то й той Фердинандовий Оснабрузький мир був потверджений і з цісарем Леопольдом. Після того Оливського цісарського зі шведом потвердження миру незабаром постав на цісаря Леопольда турчин ¹⁰³⁰ і, либонь, відняв у цісаря значне й міцне місто Неогевсел, або Неогевселію ¹⁰³¹, одначе й сам був тоді дуже побитий від цісарських військ. Після цієї турецької поразки цісар, оглядаючись на француза, що вчинив був раніше, за Фердинанда, немалу шкоду в Цесарії, помирився 1664 року з турчином, залишивши йому і згадану свою Неогевселію ¹⁰³². А сам, спочивши протягом кількох літ від війни, 1672 року повернувся війною на француза ¹⁰³³, порушивши згаданий шкідливий для нього Фердинандовий Монастерійський мир. У тім часі цісар повстав війною на венгерського князя Текелія ¹⁰³⁴, якому таємно (з-за миру, що був тоді з цісарем) допомагали й якого захищали від цісарського находу турки. А потім вони почали захищати його й явно, поминаючи учинений з цісарем мир, очевидно, через те, що цісар розірвав мир із французом. А коли цісар посилав до турків свого посла, упоминаючись за неодмінне дотримання встановленого миру, то турки того цісарського бажання й слухати не хотіли, хіба б цісар уступив їм знамениті свої міста Аррабону й Комарру. А коли цісар не зволив того вчинити, змножилася була й виросла ворожнеча поміж обома імператорами — турецьким і християнським, а постановлений раніше, згаданий тут, мир було розірвано. І в теперішній 1683 рік християнський цісар Леопольд Перший, розгніваний згаданими турецькими вимогами, виправив своє військо відібрати в турків завойовану давню свою кріпость Неогевселію, на захист якої вийшов з багаточисленними турецькими й татарськими силами турецький вейзир. Він побив там значне цісарське військо, яке, відступаючи

¹⁰³⁵ Відень був у облозі з 14 липня по 12 вересня.

¹⁰³⁶ Цісар з двором рушив у Чехію.

¹⁰³⁷ Штаремберг був генералом артилерії.

¹⁰³⁸ Турецька армія налічувала 700 тисяч чоловік.

після тієї поразки назад до Відня, цісарської столиці, хоч і повставало проти турків, що наступали, одначе ті завжди їх пересилювали, і це військо заледве змогло ввійти у Відень на його оборону ¹⁰³⁵. Цісар Леопольд, провідавши про такі негаразди своїх військ, завчасно виїхав з дружиною, з дітьми і з усім цісарським домом із Відня в Линчію й Патавію ¹⁰³⁶, міцні свої міста на березі моря, доручивши свою столицю Відень у захист і оборону Штерембергу, польовому генералу ¹⁰³⁷, і його фельдмаршалу. Але ще перед своїм виїздом із Відня цісар завчасу написав до польського короля Собеського, просячи його допомоги супроти багаточисленних бусурманських військ, що наступають на його державу ¹⁰³⁸. На це цісарське прохання король Собеський із сенаторами зважив і хоча мав із турчином

¹⁰³⁹ Леопольд писав не тільки до Яна Собеського, але й до інших європейських монархів. Мир же в поляків із турками було розірвано раніше. (Див. приміт. 1020).

¹⁰⁴⁰ Усього польського війська було 18 тисяч.

¹⁰⁴¹ Крім них, із лівобережних полковників були Киліян, Апостол, прилуцький осавул Мовчан, були й запорожці з кошовим.

¹⁰⁴² Кара-Мустафа.

¹⁰⁴³ Див. приміт. 1035.

¹⁰⁴⁴ Тобто війська електора саського Георгія III і електора баварського Максиміліана Еммануїла. З'єднане військо мало 70 тисяч вояків.

¹⁰⁴⁵ Число перебільшене. Турків загинуло близько 10 тисяч чоловік.

¹⁰⁴⁶ Ян Собеський в'їхав до Відня наступного дня.

¹⁰⁴⁷ Салватар — спаситель, збавитель (*латин.*).

¹⁰⁴⁸ У костюлі святого Стефана.

¹⁰⁴⁹ Був на обіді в Штаремберга, а ввечері від'їхав до обозу.

¹⁰⁵⁰ Ян Собеський таки послав навздогін туркам легку погоню, а сам вирушив пізніше. 19 вересня він був під Презбургом і перейшов Дунай. Під Парканами він став 7 жовтня. На Паркани рушило й військо на чолі з князем Лотарінгським, яке відставало від польського на один день.

постановлений раніше мир ¹⁰³⁹, однак на раду і з дозволу Інокентія XI, папи римського, розірвав мир із турком і поспішив з кільканадцятьма тисячами виборного польського війська і кільканадцятьма, чи не двадцятьма, тисячами доброго затяжного козацького молодця ¹⁰⁴⁰ (в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь) ¹⁰⁴¹ на оборону Відня й на з'єднання з двома електорами, баварським і саксонським, і з князем лотарінгським. А перш ніж прийти під Відень, король звідомив через таємного посла кримського хана, що лишався, як і раніше, в приязні з королем, щоб той нешироко допомагав турецькій военній експедиції, як воно й сталося.

Турецький вейзир ¹⁰⁴² з кримським ханом і з кількома сотнями тисяч (як тоді казали) війська прибув услід за цісарськими військами від згаданої Неогевселії під Відень і, міцно обклавши його зусібіч, почав добувати, бомбардувати й руйнувати віденські стіни мінами, не сподіваючись аж ніяк через постановлений раніше мир допомоги й оборони Відневі ні від російських монархів, ні від польського короля, і щодоби на зміну висилав у шанці по 100 тисяч янчарів. І так бусурмани кілька тижнів денно й нічно ущемлювали Відень ¹⁰⁴³ і вже були близькі, щоб узяти його, бо віденських обложених уже принаглявала до того і внутрішня біда, тобто голод; дуже докучало й морове повітря, яке змножувалося від смороду. Тоді почув Бог волення й стогони віднян, що були близько погібелі, і допоміг з'єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським ¹⁰⁴⁴. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою супроти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й, послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами — на один бік у поле, а турки — в другий бік ув обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю, де стоять замки Нових Парканів, покинувши в обозі всі свої пречисленні й дорогі намети, незліченні скарби й клейноди та інші незліченні достатки й провіанти, також велику кількість гармат, мортир та всіляких військових припасів. Стратили вони до того ж на полі бою велике число свого пішого й кінного війська, а найбільше в шанцях біля Відня — 100 тисяч янчарів ¹⁰⁴⁵.

Після такої даної Богом преславної перемоги християн над бусурманами всі християнські війська станули на ніч у турецьких обозах і заволоділи всіма згаданими скарбами й достатками; а сам король Собеський із невеликим числом своїх підручних в'їхав перед вечором до Відня ¹⁰⁴⁶. Віденські обложени вітали його з радісним плачем, називаючи його після Бога своїм другим Салватарем ¹⁰⁴⁷, одні за одягу королівську, інші за руку хапаючи, цілували й дякували. Король же, в'їхавши у Відень і віддавши в одному костелі подяку вишньому Богові за перемогу над бусурманами, відпочив ту ніч після таких трудів у домі фельдмаршала Штаремберга ¹⁰⁴⁹, а переночувавши, виїхав із Відня до обозу, а з обозу разом з усім своїм кінним військом відразу рушив налегці у погоню за турками до замків Нових Парканів ¹⁰⁵⁰. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6000 янчарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущербок, де й самому королеві з сином довелося б випити невірничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стриго-

¹⁰⁵¹ Стригон — інша назва Парканів, як Буда і Пешт, тільки Паркани лежали на лівому, а Стригон на правому березі Дунаю.

¹⁰⁵² Стригон було взято за чотири дні облоги 21 жовтня 1683 р.

¹⁰⁵³ Ян Собеський розмістив своє військо на зимові квартири над берегами Тиси в Пряшівському і Токайським комітатах, але в грудні, лишивши тут наймане військо, рушив із шляхтою до Польщі.

¹⁰⁵⁴ Тут ідеться, очевидно, про розподіл здобичі під Віднем.

¹⁰⁵⁵ Це було після віденської перемоги.

¹⁰⁵⁶ Такого союзу не було, але французький король, як давній противенець Австрії, в небезпеці її не рятував.

¹⁰⁵⁷ Твір повністю опублікував І. Франко у ЗНТШ.— Л.,— Т. 39. Miscellanea. Й. Шумлянський брав участь у віденській битві і навіть був поранений. Уривок з думи подаємо в оригіналі, змінюючи лише правопис.

на ¹⁰⁵¹ і там їх через два дні не без свого ущербку й докінчили ¹⁰⁵² — одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопились у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталось тоді в християнські руки. Після такої експедиції король Собеський повернувся від Стригона з польськими й козацькими військами назад до Польщі ¹⁰⁵³, взявши собі з турецького обозу скільки треба було коштовних наметів і кількадесят штук найвиборніших гармат та інших всіляких речей, задовольнивши своє й козацьке військо превеликими турецькими здобичами та користями, так що турецькі гроші розділяли поміж себе шапками ¹⁰⁵⁴. Інші ж превеликі й незліченні здобичі з турецького обозу дісталися віднянам, електорам та всім німецьким військам. Оповідається й те, що після тієї перемоги над турками прибув до Відня й сам цісар Леопольд ¹⁰⁵⁵ і воздав королю Собеському з усім військом за вчинену поміч належну подяку.

Про ту Віденську війну в козацьких літописцях говориться (але непереконливо), що начебто турецький султан учинив був тоді з французьким королем такий союз, щоб він, француз, допомагав йому у війні на цісаря й Рим ¹⁰⁵⁶. Коли б у війні пощастило турчині, то він начебто мав дозволити йому, французові, заволодіти Римською та цісарською державою і титулуватися королем французьким та цісарем християнським.

На тій Віденській війні був при королі Собеському новий уніат і підхлібник лядський Йосиф Шум'янський, львівський єпископ. Він добре приглянувся до тодішніх подій і на досаду гетьманові Самойловичу склав отаку своєю думу, або пісню ¹⁰⁵⁷:

Послухайте, послухайте, що єсть живо,
Послухайте, послухайте, що єсть живо,
Яко войсковое жниво
Нас, молодців, омилито
І в неславу впровадило.
Жалься, Боже, жалься, Боже, на гетьмана,
Жалься, Боже, жалься, Боже, на гетьмана
Самойловича Івана!
Що наказав християнам
Пойти против бусурманам!
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
І без тебе ся надало,
Королеві і полякам,
Кавалерам і юнакам...

і т. д. довга ця пісня, чи дума.

Того літа не було розміни в Переволочній через згадану воєнну татарську експедицію під Відень.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Про турецьку лютю на поляків і козаків за їхню перемогу під Віднем; про хитрі затяги козаків з визначенням їм на місяць великої платні і про козацьку в тому обережність; про турецьку нещасливу дванадцятирічну війну з цісарем; про третю розміну невільників під Переволочною з татарами; про випалення гетьманським військом степу; про незгоди через те між запорожцями й гетьманом; про уразливе гетьманське писання до запорожців; про вивідання запорожцями того, що з царського боку мають їх утиснути, і про простору запорозьку відповідь до гетьмана з оголошенням давніх своїх вольностей, привілеїв та військових клейнодів.

¹⁰⁵⁸ Звістка про особливе ураження султана проти козаків перебільшена.

¹⁰⁵⁹ Господар Дука був тоді в полоні. (Див. р. XXIV, приміт. 1020).

¹⁰⁶⁰ Факт про фальшиві затяги не потверджується. Робив, як звичайно, затяги цього року польський король, розіславши універсали від 20 червня 1684 р. Відбулася й польсько-турецька війна, поляки хотіли взяти Кам'янець-Подільський. Турки прийшли на чолі із Сулейманом. Татари наїхали на Переддніпров'я, розбили С. Куницького, а тоді й поляки зазнали поразки під Жванцем.

¹⁰⁶¹ Карловицький мир було постановлено у січні 1699 року між Австрією, Польщею, Венецією, Росією з одного боку і Туреччиною — з другого.

Року від осяяння небесних світил 7192, а від утілення сина божого слова 1684. Турчин, програвши в Австрії під цісарською столицею Віднем баталію, як то було описано в минулому році, немало роз'ятрився за той свій занепад, і не так на німців, як на поляків і козаків. На поляків за те, що несподівано розірвавши з ним мир, допомогли цісареві, а на козаків за те, що, будучи затяжним військом, виявилися їм, туркам, найстрашнішими (над поляків і німців) ворогами, особливо через вибиття янчарів у шанях. Тож, хочучи знову відшкодувати ті свої втрати на християнах, турчин прибирався на те зі своїми військами у Стамбулі, а на тогочасній Україні звелів через свого волоського господаря Дуку ¹⁰⁵⁹ затягати собі в допомогу козацькі війська, кладучи на одного козака плати в місяць 40 битих талярів ¹⁰⁶⁰. Багатий пан клав добрим молодцям пристойну й гідну плату, але не підманув їх нею, бо замислив був, затягнувши їх у такий хитрий спосіб на війну, всіх похопати й віддати на свої каторги, а вони, остерігшись чи були перестережені з турецького боку від когось собі зичливого, і за таку високу плату не зволили піти на ті турецькі затяги й поставити себе тим у явну небезпеку.

А турчин від цього 1684 року, либонь, 15 років, аж до пактів, постановлених із цісарем 1699 року в Карловичах ¹⁰⁶¹, намагався воювати з цісарем, однак мало мав щастя в своєму намірі, взагалі був на різних місцях часто пересилюваний та переможений цісарем з превеликим занепадом своїх бусурманських військ, утратою значних міст і незчисленних скарбів та пагубою всієї армії. Про це просторіше читай у Пуфендорфія, 341 лист.

Того-таки року під Переволочною відправлялася третя розміна, на якій християнські невільники вимінювалися на невільників бусурманських. На тій ото розміні, як від царської величності, так і від гетьмана Самойловича, були ті самі особи, що й у минулі два літа.

Того-таки року в Великий піст гетьман Самойлович виправив кількасот чоловік товариства Гадяцького полку з великоросійськими ратними людьми на річку Самару, щоб через якісь причини випалити степ. Їх був трохи настрахав запорозький чамбул, спіткавши десь у полі. Коли це донеслося до гетьмана Самойловича, то гетьман писав про те до Запорожжя через гадяччанина Вечорку уразливий свій лист, який запорожці вчитали, а

довідавшись ще від когось, що за указом царських величностей мають від ріки Самари до Низу будуватися понад Дніпром міста, щоб витиснути отак їх, запорожців, із Дніпра та дніпрових лугів, писали 4 квітня, хвалячись, крім того, своїм військом, давніми військовими клейнодами, вольностями й привілеями, через того-таки Вечорку таку свою листовну відповідь:

Вельможний милостивий пане гетьмане, а нам вельми милостивий пане й ласкавий добродію!

Неправдиво хтось виставив і шельмувато доніс вашій милості та оббрехав нас перед рейментом вашим панським несправедливим уданням, начебто наше кінне товариство образило государських ратних людей і городових Гадяцького полку, які йшли в низ Дніпра, щоб палити степ і траву, і там наткнулися на наших комонних товаришів. Бо наші, маючи на значних відомих місцях розкладений собі караул, постерегли їх, не вірячи й не знаючи, що то мали бути свої люди, скочили на них з гурмом, а пізнавши, питали їх: «Що за люде і з яким ділом блукають так по полі?» Вони відповіли нашим, що степ палили. Тоді наші, перебравши їх за добрим ладом, затримали для промислу над ворогом, а потім без найменшого турбування відпустили цілими назад у міста. Посвідчить на те вся старшина, що була з ними, і багато чесних людей, що були в тій ватазі і мають ув очах сором, коли ми котрого зі світу зігнали чи немилосердно били й поранили. Та й хоча б і так мало бути, може, котрий наш товариш і вганив їм те безпутне волочення по степу,— заслужили вони те, бо ці сміливці, взявши з собою й водячи по степу не одну християнську невинну душу, яка самохітно ходила по бездоріжжю, мало не запропастили їх. Кажемо ми й те, що вони були забезпечені миром від ворога. Та менше з тим; те нас тільки дивує, і дивуємося тому непомалу, знати ж не можемо,— задля якої то військової потреби мала бути під той час та степова пожежа? Цього, дуже сумніваючись, зрозуміти не можемо. Далеко краще й справедливіше вчинив би ваша вельможність, коли б передусім, задля воєнного промислу та взяття звісток про ворожі замисли й оберти і щоб «язиків» узяти, ви прислали якусь сотню виборного комонного війська. І в тому, коли б воля вам, і ми з ними приклали б своєї праці й пильного дбання, щоб зловити їхні ворожі «язики». Відтак розуміємо, що нічого іншого, тільки б вашу вельможність було за це похвалено від пресвітлих монархів. А зараз вельможність ваша, не роздивившись, хто тут винуватіший, прислали, даремно турбуючи самого себе й нас утруднюючи, до нас, ні в чому не винних, свої листи з упоминаннями. Більше отож, ваша милосте, до нас таких листів не пишіте, всі ми, за милістю божою, знаємо, що ваша вельможність усім нам рейментар і гетьман, і за гетьмана вас і маємо та вірно дбаємо, щоб служити Богові й великим государям, А вельможність ваша більше оцінила тих хитливих наклепників, ніж ціле й вірне Запорозьке військо, яке завше служить за істинною правдою великим государям і вам, рейментареві, виявляючи звичне своє військовоє послуженство і виконуючи багато чого в своїй повинності. Годилося б, отож, і вам чинити супроти нас, низового Запорозького війська, зі щирим серцем і, як колишні гетьмани, живучи в братерській приязні та любовній раді, засилати до нас від себе всілякі відомості, а при оказії задовольняти всілякими військовими речами й потребами, а то за нашу щоденну працю й зичливість від вас холодний вітер віє. Титулуєтеся нами, Запорозьким військом, а нас за ніщо маєте, не тільки що не задовольняєте наші жадання, а над те наше товариство військовоє виносить і виносило тяжкі прикrostі від городової старшини і від легких та

незаслужених осіб. Ці зневаги й безчестя й виповістити важко, мусимо все те зносити за скромністю нашою і на себе покладати. Випало нам напевне знати з усіх усюд, та й від певних людей заходять до нас чутки, що їхні милості бояри й воєводи та всі начальні полководці доконечно урадили в себе й постановили стягтися з військами монаршою силою на Самару і, осадивши міста, а наші вольності прикоротивши, взяти нашу владу в свої руки, а нас з річки Дніпра викоренити. Гадаємо, що цього ніколи не зможуть вони досягти, та й ваша вельможність, як ласкавий наш рейментар і рідна людина Запорозького війська, не захоче до того допустити, щоб навіки згубити славу й повагу військову, а малоросійську Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець та вся вітчизна наша, Мала Україна малоросійська, на те не захоче пристати. Бо сам, ваша панська милість, відаєш добре, що колись славної пам'яті Богдан Хмельницький Зіновій, який за кілька років закінчив війною прекираву свою працю і дбання, вибився із підданства од вітчизняних панів своїх і звільнив усю нашу вітчизну, малоросійську Україну. А піддаючись під великодержавну руку блаженної пам'яті, який зійшов уже до Бога, царя Олексія Михайловича при постановленні мирних договорів (були при тому тоді численні високорідні голови, велике число чужоземних посланників і посполитого народу), було міцно закріплено всілякі козацькі військові вольності і права зі щедрими присягами й записами, та й утверджено вічними вольностями й Запорозьке військо. Тож цих вольностей після поприсяженого закріплення й запису важко кому розірвати, хіба хто захоче того на свою шкоду. А всі ті вольності, і права, й записи, і надані нам, Запорозькому низовому війську, постановлені пункти й привілеї маємо від багатьох давніх попередників — вони до цього часу є в наших військових справах, ми ж їх триматимемося до смерті, ними й захищатимемося. І дай Боже нам усім, Запорозькому війську, на всі віки користуватися тими булавами, бунчуками, хоругвами, привілеями, гарматами й бубнами, які дісталися до рук наших по ньому, небіжчику Хмельницькому, і при тому хочемо стояти до нашої смерті при знаменитих і славних знаках, що є в нас, з якими, певна річ, при божій допомозі, Запорозьке військо не осоромиться перед цілим світом. А прецінь, коли б мала бути то достеменна правда, щоб ту

¹⁰⁶² Гусак Іван Петрович неодноразово ставав кошовим на Запорозькій Січі.

вищезначену справу було почато (чого зжалься, Боже!), то ми, Запорозьке військо, й найменше того не лякаємося: маємо стільки способів при божій милості — сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою і плідна наша мати козацька! Тож не бажай, ваша вельможносте, давати в себе місце всіляким наносам і наклепам.

Полишивши те, віншуємо з повинності нашої й приязні вашу вельможність із цим урочистим святом Великодня. Дай Боже, вашій вельможності, провести ці свята в доброму здоров'ї і щасливому стані і щоб дочекатися багатьох таких при сподіваному щасті й на довгі літа, одержуючи над ворогами бажані перемоги і мавши зусібич непереможну славу, сердечно того зичимо.

Посланця вашої вельможності Вечорку чесно відпускаємо до вашої вельможності, з ним буде й Панько Лисий, який приніс до коша нам вашого панського листа. Він їде до вас разом з посланцем вашої вельможності, за нього ми обстаємо — побажай, ваша вельможносте, обділити його за його послугу своєю ласкою. При тому засилаємо нашу зичливість і доброхитні послуги і з найнижчим поклоном доручаємо самих себе на майбутнє вашій панській ласці.

З коша, 4 квітня 1684 року

Вельможності вашій, добродієві нашому, всього добра щиро зичливий і до послуг
доброхітний Іван Гусак ¹⁰⁶², кошовий отаман війська царської пресвітлої величності
низового Запорозького

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Про оренди в Україні за формою орендової інтерцизи ¹⁰⁶³; про ранню четверту розміну з татарами під Переволочною; про відняття Портою української влади в господаря Дуки і про вручення Ті свавільному розстризі Хмельниченкові з гетьманством і новим князюванням; про його, Хмельниченкові, збитки і про скарання його за те на смерть; про лядський страх через Хмельниченкове гетьманство і про їхню радість з його погібелі; про Драгинича, Куницького та інших гетьманів і полковників лядських, що були в Немирові після Хмельниченка, і про те, як вони звелися; про Палія, Іскру й Самуся; про смерть гетьманича Симеона; про багатий урожай солі в Бердах і Молочних; про обрання князя Гедеона Святополка на Київську митрополію; про лист казикерменського бея до Січі з виказом кривд татарам; про п'яту й останню розміну під Переволочною; про татарські догани росіянам за подарунки, вислані з Москви до Криму, і про посталу від того причину до війни.

¹⁰⁶³ Інтерциза — дохід у ка- • зну з відкупів. Гроші збиралися в казну для заплати охотницьким кінним та пішим військам із віддачі на відкуп продажу горілки в шинках, тютюну, дьогтю, з користування млинами.

Року від розподілу стихії 7194, а від сповиття плащаницею дитяти, що небо хмарами повиває, 1685 року. Як і в минулі літа, відправлялись у Малій Росії своїм порядком оренди, встановлені з монаршого відома для збирання грошей козацькому охотницькому кінному й пішому війську, потрібних на заплату. Гетьман Самойлович і цього, 1685 року, стверджуючи те, дозволив малоросіянам закуповувати полками й сотнями ті оренди, хто захоче. З таких охитників лубенські полчани закупили на рік увесь свій Лубенський полк (окрім Смілої й Константинова) самі, подавши до військового скарбу на військо 7010 золотих доброї козацької лічби. На цю оренду 9 лютого видано їм, лубенським полчанам, такий гетьманський інтерцизний універсал:

Іван Самойлович, гетьман із військом царської пресвітлої величності Запорозьким.

Ознаймовуємо цим нашим писанням кожному, кому про те належить знати, що за волею наших монархів, їхньої царської пресвітлої величності, з ради всієї старшини Запорозького війська ухвалено постановлення про оренди, з яких оренд охотницькі та інші, без яких не можна бути, війська нашого рейменту мають покривати свої витрати. А тепер ми, зберігаючи це нерушно, дозволяємо на прохання пана полковника і всіх тамтешніх обивателів Лубенського полку на 1685 рік їм-таки, обивателям того полку, мати в своєму завідунні, згідно до наших інтерциз, виразно виданих на міста в минулому 1684 році, шинки горілчані, тютюнові і дьогтьові для загальної

¹⁰⁶⁴ Рата — строк платежу.

¹⁰⁶⁵ Тобто від 12 червня (за ст. ст.).

¹⁰⁶⁶ Див. приміт. 1020.

¹⁰⁶⁷ Перед цим, у 1681 р., Ю. Хмельницький був скинений з гетьманства.

¹⁰⁶⁸ Ю. Хмельницький гетьманував у Немирові тільки півроку.

їм усім допомоги з тією умовою, щоб того полку щорічна рата ¹⁰⁶⁴, належна до військового скарбу, 7010 золотих грошей доброї монети, була вистачена відразу по

Великодні. А оскільки термін тієї оренди починається нині з Великодня, у такому ж часі має кінчитися у прийдешньому 1686 році. А при згаданих шинках ми пустили в завідування тим-таки обивателям і млини, які нікому не надано від нас в уживання особливими універсалами, і все, що тільки висловлено в минулорічних наших універсалах, ми заховали при них без жодного зменшення й прибільшення, хочучи, щоб увесь той порядок, який установлено в тому на рік і який нами оголошено, був дотриманий. Отож, згідно наших інтерцизних універсалів, усі вони, обивателі, мають тримати ту оренду й пожиткувати, на що ми даємо їм цей підтверджувальний універсал, а також наказуємо пильно, щоб їм ніхто не чинив перешкоди як у шинках, так і в млинах та інших повинностях. А щоб у тому, що є нами закріплено, не було переміни, ми поновлюємо тут, щоб пивом, медом і брагою шинкувати було вільно кожному, а особи, які завідують орендою, не мають витягати жодних датків від тих медових, бражних і пивних шинків, і щоб кварта простої горілки в орендах продавалася нароздріб по три чехи, а при гуртовім продажі, тобто на весілля й на хрещення дітей, має продаватися за дешевшу ціну, або щоб не заборонялося людям, як козакам, так і посполитим, на такі акти купити горілки на боці або викурити її вдома. Містечка Сміла й Константинів, либонь, у тій-таки сумі стоять, однак вилучаємо їх із тим, щоб ніхто в них не ставив оренди,— тільки, щоб ми попустили їх у завідування, кому хочемо. Висловивши таку нашу гетьманську волю, ми дали цей наш універсал усім узагалі обивателям Лубенського полку.

З Батурина, 9 лютого 1685 року

Цей інтерцизний універсал переписано тут ні для чого іншого, тільки щоб знати, як саме в минулі роки писалися з військової канцелярії інтерцизні орендові універсали. Оренда за Самойловича починалася від Великодня, а за гетьмана Мазепи від преподобного Онуфрія Великого¹⁰⁶⁵.

Того-таки року була рання четверта розміна невільників у Переволочній з татарами, на якій так само був ближній окольничий Леонтій Романович Неплюєв з гадяцьким полковником Михайлом Васильовичем та з іншими. Хоч і в минулі роки для тієї розмини з російського боку завжди прибували до Переволочної зарані, з весни, однак із кримського боку завжди на неї спізнювалися.

Того-таки літа турецький цар через якусь підозру відставив після дворічного панування над порожньою тогобічною Україною волоського господаря Дуку¹⁰⁶⁶ і вручив владу над тією мізерною запустілою Україною нестаткові й розстризі Юрасеві Хмельниченку¹⁰⁶⁷. А поставивши його своїм турецьким гетьманом на Україні, додав йому ще й титул Сарматійського князівства (про що коротко було згадано раніше в польських конституціях, в розділі 18-ім) і звелів йому мешкати в Немирові, володіючи всією тогобічною Україною і справляючись на тому гетьманському уряді так, як належало б справлятися доброму й цнотливому чоловікові. Невідомо, скільки років він, Хмельниченко, гетьманував у Немирові¹⁰⁶⁸, відомо тільки те, що від гетьманського й княжого титулу піднісся він у велику пиху й не тільки в Немирові, але й по всіх навколишніх тамтешніх містах і селах утяжив був жителів небувалими податками і здирствами та невинними роботизмами. Також, чинячи по-тиранському безбожно, погубив і невинно позабивав багатьох людей, що не заслужили смерті, не виказуючи милосердя аж нікому. І хоч би найменшу причину винаходив він на будь-яку особу, суворо наказував забивати й умертвляти такого без жодного милосердя й пошани. Так він

звелів застрелити й брацлавського полковника Коваленка, що приїхав до нього зі святковими привітаннями і пригадав був йому якийсь давнє діткливе слівце.

¹⁰⁶⁹ Я. Драгинич був гетьманом з 1682 до початку 1683 р., тобто після скинення Хмельниченка з гетьманства у 1681 р. (Див. р. XXIV, приміт. 1013).

¹⁰⁷⁰ С. Куницького призначено наказним гетьманом 1683 р. (Див. р. XXIV, приміт. 1020).

¹⁰⁷¹ Згодом Я. Драгинич перейшов на Лівобережжя. (Див. р. XXXVII).

¹⁰⁷² Могила Андрій — колишній запорозький козак. Вигнавши турків з кількох міст та сіл, поставив залог біля Кам'янця. У травні 1684 р. турки заманили загін А. Могили у засідку й розбили під м. Студеницею. А. Могила ледве втік з 30 козаками, і це стало причиною його падіння. Козаки після скинення А. Могили під впливом агітації з Лівобережжя розійшлися, частина на чолі з С. Палієм рушила у Запорозьку Січ. По тому польський король видав універсал, на основі якого козакам надавалися права і вольності на території біля Корсуня, Черкас, Чигирини, Лисянки, Умані. У 1684 р. наказним гетьманом був Мирон Самусь (Самуїл Іванович) — виходець із Лівобережжя, козак Переяславського полку. Брав участь у віденському поході 1683 р. По тому дістав «приповідний лист» на формування козацького полку в місті Богуславі. Наказним гетьманом став аж після Гришка у 1692—1696 рр.

Однак приспів час і самому злому зле погинути. На той час один багатий немирівський жид Орун відправив за своїм жидівським звичаєм весілля своєму синові без його, Хмельниченкового, відома. Хмельниченко на це узлився і звелів того жида Оруна зловити й припровадити його до себе. Але коли жид, остерігшись, зник, то було взято й припроваджено до Хмельниченка жидівку Оруниху, яку Хмельниченко без жодного розгляду звелів за згадане весілля облупити живу. Жид той Орун, звідомившись про таке Хмельниченкове тиранство над своєю жінкою і сам того боячись, скоротічно забіг до Кам'янця-Подільського і слізно та ретельно оповів кам'янецькому паші про всі вчинки, здиства й тиранства Хмельниченкові, а паша доповів про те у Стамбул. Зі Стамбула ж прислано до того кам'янецького паші з якимись двома іншими пашами указ, щоб прикликали Хмельниченка з Немирова в Кам'янець, вчинили розшук про всі його вчинки і судили по заслугах. Коли Хмельниченко станув у Кам'янці перед пашами віч-на-віч з жидом Оруном, то його розпитувано про речі, які виставив супроти нього жид Орун, з яких він не міг виправдатися й викрутитися — жид доказав йому в вічі все те, що й заочно доносив. Тоді всі три паші, виїхавши з Кам'янця до Дунаю, там, наприкінці дунайського мосту, судили розстригу Хмельниченка за всі злії вчинки і здекларували йому смерть. За тим декретом і за наказом янчари відразу схопили Хмельниченка з-перед пашів і, за своїм звичаєм, накинувши йому на шию шнура, там-таки відразу й задавили його.

Оскільки Хмельниченкове гетьманство, що було в Немирові від турків, немало муляло ляхів, що й спати не могли вони безпечно у своїх домівках, зважаючи й на те, що для вищеописаного віденського порятунку розірвано з турками мир, поляки були втішилися на Хмельниченкову смерть, але не вельми; адже після смерті Хмельниченка відразу прислано від волоського господаря в Немирів наказним турецьким гетьманом Янія Драгинича ¹⁰⁶⁹, людину добру й спокійну. Скільки той Драгинич гетьманував у Немирові, невідомо, певно тільки те, що за його володіння немирівські люди та й інші тамтешні українські жителі відпочили після Хмельниченкових образ та утяжень і жили собі тихо.

Потім король Собеський, хочучи знову пригорнути від турків ту Україну до Польщі, постановив козацьким гетьманом якогось Куницького ¹⁰⁷⁰ і виправив його на прожиття з Польщі до Немирова, наказавши йому затягати на королівські гроші й провіанти кінне й піше козацьке військо для війни з турчином, що тоді назривала. А Драгинич, спокійний і смиренний чоловік, почувши завчасу про гетьманство Куницького, відступив з Немирова в Ясси до свого господаря ¹⁰⁷¹.

Після Куницького були ще в Немирові лядські гетьмани Могила й Самусь. Але всі ті гетьмани, разом із Куницьким, невідомо в які роки ставали гетьманами, скільки часу гетьманували і коли перестали гетьманувати ¹⁰⁷². Те тільки відомо, що Куницький,

прибравши немало пішого й кінного козацького війська, а саме до восьми тисяч, пішов був, з відома і за указом короля, війною на Буджак і Білогородщину вже в самі осінні заморозки.

¹⁰⁷³ У селі Троянові.

¹⁰⁷⁴ С. Кумицького вбили на початку 1684 р.

¹⁰⁷⁵ Див. приміт. 1072.

¹⁰⁷⁶ Палій Семен (Гурко) — родом із Борзни. Вчився в Києво-братському колегіумі. Ходив у віденський похід, після якого дістав «приповідний лист» на формування полку у Фастові. (Див. приміт. 1072).

¹⁰⁷⁷ Іскра Захар — також ходив у віденський похід та в Молдавію 1686—1687 рр.; осадив полк у Корсуні. Близько 1711 р. переселився на Лівобережжя, помер 1730 р.

¹⁰⁷⁸ Абазин Андрій (Абазинець) — козацький полковник у м. Браสลаві. Сформував полк і займався заселенням слобід. Вів безперервну війну проти турецько-татарських нападів — жив по сусідству з буджацькими татарами. Взимку 1703 р. був скараний на смерть за участь у повстанні проти Польщі.

¹⁰⁷⁹ Тобто 19 травня (за ст. ст.).

В цьому поході він частково струснув Волощину, зідравши один багатий монастир, що звався Соколець, і наблизився був до Білогородщини. Але білогородська й буджацька орди, довідавшись про це, приготувалися як належить для привітання Куницького. Куницький, звістившись од пійманих «язиків» про татарську поготовність, радив усьому війську не йти далі, а повернути назад, однак військо, а найбільше піхота, висміяло його, Куницького, в тому і, приписавши йому боязнь, не послухало його ради, а рушило далі в Білогородщину. Потім і військо, побоявшись, але вже не впору, повернуло назад з Куницьким, а татари, побачивши це, рушили за ним услід і біля річки Пруту, нагнавши його десь ¹⁰⁷³, дали бій, в якому хоча й своїх татар стратили немало, але пересилили козаків так, що гетьман Куницький, не дочекаючись кінця війни і залишивши піхотне військо з полковником Могилою, відійшов з усією кіннотою геть від нього і прибув у Могилів, що лежить над Дністром. А при піхотному війську залишився його полковник Могила, який бився з татарами цілий день і, хоч дізнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок та й не дався при божій допомозі бути доконаним укінець. Коли ж настала ніч, Могила, покинувши всі обозові тяжарі, налегці, як міг, перебрався з військом, хоч і не без своєї шкоди, через Прут — вони переповзли на животах по тонкому льоду. Він був поставлений від своєї піхоти гетьманом і прибув до згаданого Могилева, маючи немало озлобу на Куницького за його втечу. В Могилеві, учинивши раду, козаки викликали на неї з хати Куницького, на якій відразу Куницького звинуватили в усьому й убили ¹⁰⁷⁴, а замість нього потвердили гетьманом того-таки Могилу. Коли Могила позбувся гетьманства і коли після нього настав Самусь, про те, як казав вище, невідомо ¹⁰⁷⁵, однак видно з подій, що всі згадані гетьмани, чи через свої військові незгоди, чи через лядські хитрування, щоб їм не платити за службу, довго не трималися на своїх урядах. Бо й Самусь, утиснений поляками, покинув гетьманство, прибув з Браславля чи з Немирова до порожнього Богуслава й, осадивши в ньому людей, нарікся богуславським полковником, а схиляючись від поляків під реймент цьогобічного гетьмана Мазепи, привіз і віддав йому в Батурині свій гетьманський бунчук, печатку й, очевидно, булаву.

У той час, відразу після віденської служби, уже панували з дозволу короля Собеського Палій у Фастові ¹⁰⁷⁶, а Іскра в Корсуні ¹⁰⁷⁷, і називалися вони полковниками, Палій — білоцерківським, а Іскра — корсунським. І хоча належали вони до поляків, однак в основному бажали бути під російськими монархами і схилялися під Мазепин реймент, приїздячи до нього в Батурин з празниковими вітаннями і дістаючи від нього всілякі подарунки. А від царської величності Палієві посилали як самому, так і його товариству щорічну платню по 1000 єфимків і по більше. З лядського ж боку присилано йому осібно

платню, аж доки він цілком не відторгнувся був від поляків і не прихилився під російську владу. Після Самусевого гетьманства настали замість гетьманів у Немирові і Браสลавлі полковники Туркулець, Абазин¹⁰⁷⁸ та інші, маючи при собі козацьке й волоське військо, готове до захисту Польщі, але й ті усі через лядське хитлянство перевелися і звелися на пшик.

Того-таки 1685 року помер старший син гетьмана Самойловича Симеон, стародубський полковник, у ніч з неділі Святого Духа на Троїчний понеділок¹⁰⁷⁹, про що писав тодішній реєнт генеральної військової канцелярії Василь Кочубей, звіщаючи Леонтія Полуботка, тодішнього переяславського полковника. Він же, полковник, учинив на те 12 червня таку листовну відповідь до Кочубея:

Милостивий пане Кочубей,
вельми зичливий милостивий пане куме!

Прислане звідомлення від вашої милості, милостивого пана, про смерть вельможного гетьманича його милості пана Симеона, стародубського полковника, повне жалю та співчуття, і помушує мене не

¹⁰⁸⁰ Семена Самойловича поховано у Макошинському монастирі.

до листовної приятельської відповіді, а до великого плачу. Промовчав би про численні добродійства його вельможності до мене, але не можу промовчати (бо це наказує мені голосно плакати) про ту надію на нього, адже він віддав багато праці для загального добра вітчизні Україні і ще більше мав освідчити, хоч багато й освідчував,— зараз бачимо цю надію схиленою разом із його милістю при гробі. Належить це приписати нашому нещастю, але пощастило його вельможності в тому, що поспішивсь у небо він до єдиного в трійці Бога зі своїм поклоном у неділю Святого Духа на понеділок безначальної Трійці. Зичачи йому тієї щасливої дороги, я доручив отцям прото: попам і всім священикам у Переяславлі, щоб зачинали за душу, що впокоїлася, сорокауст, який, будвши впевнені мною в ласці ясновельможного його милості пана гетьмана, почали 12 червня. Зичу при моему жалібному плачу, щоб це було приємно господові Богові, а душі його вельможності, яка спішить до всемісної божої правиці, корисно. А вашої милості милостивого пана прошу й таке: зволь доповісти ясновельможному добродієві, щоб і я був присутній на похороні в призначеному місці¹⁰⁸⁰, і проси покійно його панського на те дозволу. Доручаю при цьому себе милостивій ласці і приязні вашої милості милостивого пана, Ваш

зичливий усього добра
приятель й охитний до послуг Леонтій Полуботок, полковник їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська переяславський

З Переяславля, 12 червня 1685 року

¹⁰⁸¹ Розміна відбулася у жовтні 1685 р.

¹⁰⁸² 8 жовтня 1685 року на з'їзді в Переволочній при розміні полонених від ханового імені була видана шертна, чи присяжна грамота, на ім'я Л. Неплюєва. З Неплюєвим були гадяцький полковник М. Василевич і дяк М. Жадінов.

¹⁰⁸³ Татарам, що брали участь у розміні, російський уряд прислав «казну і жалування», тобто гроші й подарунки.

¹⁰⁸⁴ Очевидно, розірвано мир не через ті «примовки», а через те, що татари в той час постійно нападали на Україну.

Дивися, читальнику, як добрі люди жаліють доброго пана!

Того-таки літа, було воно сухе, вродилося дуже багато, більше, як у минулі літа, солі в Бердах і Молочних. А оскільки з Кримом був мир, то по неї ходили пречисленні табори і вибрати її всю так і не змогли.

Того-таки літа за погідною згодою гетьмана Самойловича та й усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу вибрано на Київську митрополію нерушного у святому благочесті мужа, повного розуму й святої благодаті, преосвященного Гедеона Святополка, князя Четвертинського, що був єпископом луцьким і острозьким тієї-таки Київської єпархії. Престол Київської митрополії, осиротівши після преосвященного Йосифа Тукальського, свого митрополита, який кінчив своє життя в Чигрині за гетьмана Дорошенка, був аж кільканадцять років без свого пастиря — сталося те через постійні тодішні малоросійські завірюхи, з-за ворожих воєнних находів і через запустіння тогочасної України.

Того-таки року, 26 жовтня, великий казикарменський бей писав до Січі через посланців, виправлених від ханського намісника й перекопського бея, висловлюючи в своєму листі, що між Оттоманською Портою та Російським царством зараз святий мир, а запорозькі козаки роблять казикарменцям і кримцям безперервні шкоди, займаючи у степах коні по десятку і по п'ятдесят та чинячи їм інші кривди, і порушують тим самим мир. Той бей просив кошового отамана, щоб згаданих кримських посланців незабаром було відправлено з належною пошаною назад із Січі і щоб послано було військового осаула, аби зігнати до Січі з низу Дніпра всіх козаків, аби надалі такої шкоди не діялося, а свавільці хай будуть у таких учинках присмирени, щоб через їхню сваволлю не розгорівся поміж монархами вогонь неприязні та війни — це й ханського намісника, перекопського бея, воля, щоб козаки були спроваджені з низу Дніпра для забезпечення від шкод. Але те кримське й казикарменське бажання не задоволене із запорозького боку, їм дано відповідь, щоб самі стереглися свавільців, ловили і як хотіли, так і чинили з ними. Бо то не годилося б, щоб через гультаїв і свавільників добре й чесне товариство військово зганяти з низу Дніпра, з їхніх віток і здобичів, карати й ображати його.

Того-таки року пізно восени ¹⁰⁸¹ під Переволочною відбулася друга, а всього, протягом усіх років, п'ята й остання розміна невільників із татарами, на якій уже був не Неплюєв, але інший — ближній окольничий Кирило Осипович Хлопов, він її й докінчив ¹⁰⁸². Але оскільки в усі оті минулі чотири літа під час розмін, що бували під Переволочною, татари хвалилися подарунками ¹⁰⁸³, які посилали царські величності Кримській державі, то почали говорити вони на уприкрення росіянам, що ті подарунки мають від російських монархів через шаблю. З тих примовок ¹⁰⁸⁴ виросла тоді причина до розірвання з Кримом постановленого миру і до постановня російських монархів війною на Крим, про що попереду незабаром буде ретельно оповіжено.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Про гетьманську уразу на Орільські сотні; про їхнє покарання й прощення, висловлене в гетьманському універсалі; про діткливе гетьманське писання до запорожців і взаємну діткливу листовну відповідь гетьманові від запорожців; про постановлений і утверджений у Москві Вічний мир і російський союз з поляками проти турчина; про тодішні пакти; про лібертаційний ¹⁰⁸⁵ королівський універсал, виданий на прохання Шум'янського всьому духовенству грецького обряду, що жило в Польщі; про королівський лист до запорожців з побажанням, щоб вони допомогли йому супроти бусурман; про затвердження в Москві на Київську митрополію князя Гедеона Четвертинського з даною йому на те патріаршою грамотою.

¹⁰⁸⁵ Лібертація — звільнення маєтку від постою, відпускний документ.

¹⁰⁸⁶ Поселення біля р. Орелі, що починається на Харківщині й тече по Дніпропетровщині.

¹⁰⁸⁷ Епітимія — покута, кара, що її накладає церква за гріхи.

¹⁰⁸⁸ Полтавським полковником був тоді Федір Жученко.

Року від створення Адама 7194, а від плотського пришествя в світ Господа 1685 року. Гетьман Самойлович скоро після Різдва Господнього одержав з орільських міст ¹⁰⁸⁶ Полтавського полку відомість, що численне товариство, не слухаючи гетьманських універсалів, подалося зі своїх домівок за Дніпро на шкідливі собі лядські зятяги. Невзабарі дістав він і другу звістку, що начебто свавільне товариство тих-таки орільських міст розбило десь у полі кримського посланця, а з ним замордувало й царського гінця. Він дуже уразився за те на згаданих жителів орільських міст і, щоб покарати їх за ту сваволю (коли це справді вчинили вони), наказав тодішньому полтавському полковнику повідставляти від урядів усіх орільських сотників, а замість них понасилати з інших міст Полтавського полку добрих і справних молодців. Коли за гетьманським наказом це було вчинено, наслані сотники почали обходитися з тамтешніми жителями без належної пошани. Тоді орільські жителі, взявши ту новину, насланя сотників, за велику собі образу й утяження, суплікували до гетьмана, засвідчуючи свою невинність, що за свавільних людей, яких є скрізь повно, добрі й цнотливі мешканці терплять без пошани й розгляду гетьманський гнів і покладену на себе епітимію ¹⁰⁸⁷. І коли б та епітимія незабаром після вчитання супліки не була б розрішена, то всі вони, покинувши старі свої житла, мусили б шукати собі іншого місця. Гетьман Самойлович, вчитавши таку супліку орільських сотень, схаменувся, що неслухно карає невинних замість винних, і відразу, розрішивши накладену епітимію, наказав полтавському полковникові ¹⁰⁸⁸ позніматі насланих сотників, а товариству тих орільських сотень дозволив, згідно давніх їхніх звичаїв та вольностей, повстановлювати в себе сотниками кого хочуть і мешкати їм нерушно на своїх місцях при вірності й статечності. Про це він 11 квітня писав у ті ж таки орільські сотні такий свій гетьманський універсал:

«Іоанн Самойлович, гетьман з військом їхньої царської пресвітлої величності Запорозьким.

Ознаймовуємо всьому старшому й меншому військовому товариству і всім посполитим людям, обивателям орільських міст. Мусило нас вельми уразити те, що в тії тільки-но минулі літа з наших міст виявилися ворожі й шкідливі речі нам, усьому війську та народу, супроти поприсяженої пресвітлому монархові вірності й належної зичливості нам, рейментарям. Знаю-бо, що не тільки багато хто з-поміж вас позабігали на шкідливі зятяги, але й що ви ніколи не зупиняли багатьох людей з інших міст, що бігли або явно простували на ту ж таки сваволю. Але найгірше, виросла з-поміж вас збродня, що тамтешні неприпинні мешканці розбили, схопившись із упертим гуком і з неситим до крові замислом, кримського посланця та замордували гінця власних наших пресвітлих царів, учинивши тим самим такий злий вчинок, від якого може бути в сторонніх держав на все військо і на весь народ наш ураза. Ви ж дали злий через те привід, що багато людей повтікало за кордон й утрапило в такі негаразди, що одні втратили свої душі, інші втрапили в бусурманську неволю, а треті залишилися, як блудні, без власного пристановища.

За такі нестатки, що діються отак у людях ваших, через відомий наш наказ постановлено у вас насланих сотників. І коли б звичайна добротливість не спинила нашого до вас гніву, годилося б послати до вас полки для помсти за незичливість та впертість. А тепер, покладаючись прецінь на ту ж добротливість, виказуємо вам замість помсти ласку, розуміючи, що ті наслані сотники не кожному з-поміж вас прийдуться в смак, ми наказали панові вашому, полтавському полковникові, щоб він спровадив їх від вас і дозволив вам вибрати з-поміж себе людей за вашим бажанням. Після цього нашого дозволу повинні ви наставити з-поміж себе таких старших, які б і до нас були зичливі та й поміж вас зуміли б, згідно волі нашої, встановити добрий і пожиточний лад. Відтак, щоб і самі уміли ви та ретельно дбали заховати самохітну постійність та віддавали нам у всіх okazіях вірне послушення, дотримуючись, щоб з-поміж вас не виявилася жодна подібна до минулих учинків ворожість. Коли ж після цієї висвідченої вам нашої ласки з-поміж вас виявилось б щось незичливе супроти нас, то вже не матимете більше приступу до ласки нашої і годі буде вам просити милості, чого вам не зичимо, а зичимо вам усім заживати від господа Бога доброго в мирі здоров'я.

Даний у Батурині, 11 квітня 1686 року

Звищнайменованій гетьман, рукою власною»

А що за чийсь доносом й уданням за згаданий розгром кримського посланця була гетьманська докірлива ураза й на низове Запорозьке військо, то гетьман через свого нарошного посланця писав до того низового війська вельми діткливого свого листа, ганячи в ньому їм такі неслухні вчинки й злодіяння. Запорожці, не почувуючись у тому анітрохи винними і не визнаючи слухними ті докори, вельми розгнівалися за свою зневагу й безчестя на гетьмана Самойловича і через того посланця, вет на вет, дітжливо й уразливо написали 26 квітня у відповідь такого свого до гетьмана листа:

«Вельможний милостивий пане гетьмане Самойлович!

Після розорення Чигрина з вашої із князем Ромодановським ласки та й решти українських міст через бусурман, коли пронеслася була поголоска, що вони, бусурмани, хотіли прийти з великими своїми силами й на розорення нас, низового Запорозького війська, ваша милість, милостивий пан, пишучи про те до нас, низового війська, горливо обіцялися боронити нас від такого ворожого бусур манського наступу всіма силами свого рейменту.

¹⁰⁸⁹ Мається на увазі Федір Петрович Шереметьєв, зять Самойловича, якого було 1685 р. призначено київським воєводою. Але дочка І. Самойловича Параска недовго прожила з чоловіком, померла 20 березня 1685 р. У липні цього ж року І. Самойлович послав у Київ Л. Неплюєва та І. Мазепу і забрав придане своєї дочки, отже не мав із зятем ніякого приятельства,

¹⁰⁹⁰ Тобто Новобогородицький город, пізніше Новомосковськ. Російський уряд вирішив збудувати це місто у 1688 р. для складання тут військових припасів.

¹⁰⁹¹ І. Самойлович був сотником у м. Веприку Гадяцького полку.

¹⁰⁹² У м. Красний Колядин мав парафію батько І. Самойловича, священник.

¹⁰⁹³ І. Самойлович був чернігівським наказним полковником.

¹⁰⁹⁴ Див. приміт. 1089.

¹⁰⁹⁵ Лянцкоронський Прецлав — козацький гетьман у першій чверті XVI ст., його іменують «першим гетьманом».

А тепер виказується інакше, що сам, ваша милість, винаходиш свої рейментарські способи вже не заступати, а розоряти нас, низове військо, оскільки, щоб витіснити нас з лугів і віток дніпрових, старовічних наших козацьких жител, урадилися з московськими боярами, а найбільше зі своїм сватом Шереметом ¹⁰⁸⁹, побудувати нижче Самари понад Дніпром міста ¹⁰⁹⁰, чого ми ніколи не сподівалися. Над те, як позаминулого року через гадяцького Вечоренка, так і тепер через козака Батуринської сотні Книша, обписуєш нас, ваша милосте, і досаджуєш нам своїми листами без жодної нашої вини. Бо ми, низове військо, як перед нашими пресвітлими монархами, так і перед тобою, рейментарем, ні в чому не чуємося винними, і коли б до того прийшло, то ми готові стати перед ким належить до розправи й усправедливлення з тими, які нас перед вами оббріхують і обплескують. Уваж, ваша рейментарська милосте, чи то слушно чините, що без жодного документа й розшуку, повіривши одним тільки безсовісним наклепникам, і слухати не хочете виводів та оправдань наших, низового війська, та безневинно нам допікаєте й безчестите, а може, й пресвітлим монархам невинно те доносите на нас і ласку їхню, монаршу, до нас губите? А коли прийшло до того, що кращу честь у вас мають ваші підхлібники, крутії та шахраї, ніж ми, ціле Запорозьке військо, і краще вірити їм, хоча й брешуть, ніж нам, хоча й правду мовимо, то зволь, ваша милосте, надалі з ними й жити, а нас, Запорозьке військо, ні в чому не зачіпати й не досаджати, ми ж також не станемо докучати навзаєм і вашій рейментарській милості, згідно приказки: «Святий Бернардине, ми ж тобі не молимося, ти ж нас не помилуй!»

Намір ваш щодо витіснення нас з наших дніпрових лугів хай буде цілком відмінено — просимо, бо хоча, бачиться нам, ще далеко до того, однак усілякому злу проханням і порадюю краще запобігти завчасно. Чи ж не досить ще того вашій милості, що, вважаєш, уся цьогобічна Україна, одурена сподіванкою твоєї оборони, до решти пропала й запустіла? Та ще хочеш віддати запустінню дніпрові луги й терни, що красяться військом нашим, як зільними кринами! Люди, що хотіли працювати для Бога в усамітненні, залишали світ і відходили в пустелі, ти ж, у світі живучи і від світу збагачуючися славою та грішми, неправедно хочеш оглядати мирські поселення порожніми, що вже й доказав немало над Чигрином та іншими тогочасними містами й провінціями. Сподіваємося запевне, що краще ваш покійний батько мешкав зі своїми парафіянами, ніж ваша милість обходить з нами, Запорозьким військом, і братами нашими військом городовим, через ласку й зичливість якого з дрібною посади веприцького ¹⁰⁹¹, потім красноколядинського

сотництва ¹⁰⁹² і тамтешнього писарства, потім з наказного полковництва ¹⁰⁹³ й генерального суддівства став поставлений на високому гетьманському уряді. Зволь знати про те, що тут, поміж нами, низовим Запорозьким військом, є кращі від вашої милості, милостивого пана, заслужені товариші й досвідчені кавалери в рицарських справах, які могли б справляти той гетьманський уряд так, щоб наша малоросійська вітчизна жила краще, на що маємо в себе й дорогоцінні клейноди, що належать гетьманській персоні. Але для загального добра й вітчизняного миру не хочемо їх наставляти на той уряд і тим перечити голосам братів наших, городового малоросійського війська, поданим за твое гетьманство. Але ваша милість, чи то через багатства, що дісталися до рук твоїх, чи через колежанство Шеремета ¹⁰⁹⁴, лишаючись на тому гетьманському урядові, надто високо вгору зносишся. І не тільки братів наших, військо свого рейменту городове, але й нас, добрих молодців, зичливих синів вітчизни своєї, за ніщо маєш і, як дворових своїх челядників чи хлопців, ганиш та безчестиш невинно своїми листами. Такого безчестя наше старожитнє низове військо ніколи не дізнавало протягом давніх минулих часів і від стародавніх, що були тут у лугах, дніпрових гетьманів своїх вельможних Лянскоронських ¹⁰⁹⁵, польських сенаторів і ясновельможних князів

¹⁰⁹⁶ Мається на увазі Вишневецький Дмитро (Байда) — козацький ватажок у середині XVI ст., який на початку 1550 рр. поставив замок на острові Хортиця і згромадив довкола себе козаків. Ружинський Михайло — гетьман реєстрового козацтва (1587).

¹⁰⁹⁷ Яременко-Сагайдачний Г. таки був у той час кошовим.

Вишневецьких та Ружинських ¹⁰⁹⁶. Та й тепер, не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цісар і король польський, також цар, і вейзир турецький, та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують рицарської хвали нашої, як то чиниш ваша милість, що не тільки нас ганиш, але й неслухно чигаєш на викорінення наше. Тож хай намір ваш будувати понад Дніпром нижче Самари міста і витіснювати нас з наших дніпрових лугів буде остаточно відмінено й полишено — втретє і вдесьте пильно просимо. Коли ж не зволиш відкинути за нашим проханням те неслухне своє передзавзяття, то дивися пильно й уважай, щоб незабаром не спіткало тебе те, чого зичиш нам, де вже ні багатства твої, ні колегування не допоможуть тобі і від гніву Божого не збавлять, бо дім, що розділився в собі, за правдивим євангельським словом, порожніє, а хто кому зле мірить, тією ж міркою відміриться і йому. Бо що то за увага й правда, щоб нас, старожитнє Запорозьке військо, витіснити з наших предковічних низо-дніпрових жител, а населити там інших, нових невігласів, хіба що для крайнього розорення й занепаду вітчизни. Цього ми не тільки з сумління нашого християнського, але і з сердечної братерської зичливості вашій милості, милостивому панові, не зичимо. Ми теж, військо низове Запорозьке, віддавши безчестя й печаль нашу, завдані від вашої милості, милостивого пана, серцезнавцеві Богові, зичимо вашій рейментарській милості доброго здоров'я і щасливого в усьому на довгі літа життя-буття.

*З коша Запорозької Січі
26 квітня 1686 року*

Вашій рейментарській милості всього добра зичливі приятелі й брати
Григорій Сагайдачний ¹⁰⁹⁷, кошовий отаман,
з усім старшим і меншим товариством низового
Запорозького війська»

¹⁰⁹⁸ Тобто Венеція.

Того-таки 1686 року в травні було домовлено й закріплено в царському великому місті Москві Вічний мир росіян з поляками та їхній союз супроти турчина. Бо після багатокровних (раніше описаних) військових російських і козацьких з поляками й Литвою експедицій з великим розоренням Литви, з узяттям литовської столиці Вільня, також Смоленська та інших багатьох міст і провінцій — було це все через Хмельницького, — либонь, у 1667 році в Андрусові було постановлено (як писалося про це в розділі восьмому) перемир'я росіян з поляками на тринадцять років. Однак, як минули ті роки, коли 1680 року послано до поляків у Варшаву повноважних російських послів (про це оповіджено в розділі двадцять першому), щоб учинити повний мир та союз супроти турчина, то повного миру й союзу з поляками не постановлено, посольство те закінчилося, здається, тільки письмовим перемир'ям і з тим повернуло до свого государя в Москву. Коли ж минуло п'ять років і чотири місяці, зблагволив тоді Бог бачити поміж обома християнськими монархами, російським і польським, повний мир. Господь нахилив тоді серця обох монархів до згоди й вічного миру, який був цілковито постановлений й утверджений після прибуття в царське місто Москву великих і повноважних лядських послів 6 травня цього 1686 року отими, що їх подано нижче, пактами й договорами з повним союзом у майбутній війні супроти сильного християнського ворога — турчина й хана кримського. Треба сказати, що цього союзу росіян та поляків бажали найясніші християнські монархи, тобто римський цісар Леопольд, французький король, курфюрст брандербурзький та Річ Посполита Венетійська ¹⁰⁹⁸, як про те свідчиться в десятому

¹⁰⁹⁹ Звірено за вид.: Полное собрание заколов Российской империи.— СПб, 1830.— Т. II.— С. 770—786. (Далі — Собрание).

¹¹⁰⁰ Пропуск. Собрание: «для вічної і святої хвали його, для безсмертної пам'яті того нижче поданого діла, для слави й примноження християнського добра, для прикрашення і добробуту схилених до святого миру християнських народів». Далі в Собрании йдеться про польських послів, а тоді вже про російських. У С. Величка — навпаки. Це пояснюється тим, що він користувався польським примірником договору. Таке зміщення є і в інших місцях, але це не спотворює змісту.

¹¹⁰¹ Собрание: «Немоновський».

¹¹⁰² Собрание: «Приймський».

¹¹⁰³ Собрание: «Волковійський».

артикулі, або пункті нижчеподаних пактів вічного миру, мовиться про це і в Пуфендорфія на листі чотирьох сьомому. А щоб краще побачити, на яких пунктах ті договори вічного миру росіян з поляками закінчено й закріплено, подаю їхню копію:

СПИСОК З ДОГОВОРУ ВІЧНОГО МИРУ

росіян з поляками 1686 року ¹⁰⁹⁹.

Милістю всемогутнього Бога, що діє скрізь у всіх діяннях, всюдисущого, що все виконує й дарує добру втіху всім людям, творця нашого, славленого в трійці ¹¹⁰⁰. Пресвітлих і державних великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержців, московських, київських, владимирських, новгородських, царів казанських, царів астраханських, царів сибірських, государів псковських і великих князів смоленських, тверських, югорських, пермських, вятських, болгарських та інших, государів великих князів Новгорода, Низовської землі, чернігівських, рязанських, ростовських, ярославських, білозерських, удорських, обдорських, кондійських, і повелителів усієї Північної країни, і государів Тверської землі, карталінських та грузинських царів, кабардинської землі черкеських і

горських князів та інших, численних держав і земель, східних і західних, і північних отчичів та дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, їхньої царської пресвітлої величності, ясновельможний та вельможні ближній боярин князь Василь Васильович Голіцин, оберігач царської великої печатки та державних великих посольських справ і новгородський намісник, ближній боярин та вятський намісник Борис Петрович Шереметьєв, ближній боярин та суздальський намісник Іван Васильович Бутурлін, ближній окольничий та шацький намісник Петро Дмитрович Скуратов, ближній окольничий та муромський намісник Іван Іванович Чаадаєв, думний дяк Ємельян Ігнатович Українцов та дяки Василь Бобинін, Василь Постников, Прокопій Возніцин, Іван Волков. А з другого боку найяснішого й державного великого государя Яна Третього, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, жмудського, мазовецького, волинського, подільського, підляського, ліфлянтського та ін., його королівської величності, і всіх чинів Річі Посполитої, духовних та світських, обох народів Корони Польської та Великого Князівства Литовського великі й повноважні послы, ясновельможні й вельможні, а саме: з Сенату Криштоф на Гримултовичах Гримултовський, познанський воевода, маршалок королівської величності, косянський староста; Марціян Олександр князь з Козельська Огінський, граф на Дубровні, канцлер великий Великого Князівства Литовського, мстибовський, радошківський, дорсунійський, сидричинський, немоноський ¹¹⁰¹ староста; з рицарського кола з Великої Польщі Олександр з Прійма Пріємський ¹¹⁰², коронний підстолий, остринський староста; з Малої Польщі Олександр Ян з Потока Потоцький, каменецький каштелянич, полковник його королівської величності; а з Великого Князівства Литовського Николай князь з Козельська Огінський, мечник Великого Князівства Литовського, маршалок войскошійський ¹¹⁰³. Після відправлення до наших великих государів, до їхньої царської величності, свого посольства від їхнього великого государя, від його королівської величності, і після вручення вірчої й повноважної грамоти його королівської величності, також даної їм повної сили від усіх чинів Річі Посполитої, говорили вони, буди на численних розмовах, про зміст їхньої государської братської дружби й любові поміж великими нашими государями, їхньою царською величністю, та великим государем, його королівською величністю, і чинили вони спільне дбання поміж ними, великими государями, та їхніми обома великими державами, як Російським царством, так і Короною Польською, і Великим Князівством Литовським, спершу про вічний мир, а потім про спільний союз і про виконання деяких невиконаних статей в Андрусівських договорах та договорах посольських, описаних і викладених у минулі часи до цього нашого постановлення, щоб усі сварки й доуки, вчинені наобабіч, заспокоїти на вічні часи. І милістю та благословенням того-таки всемогутнього Бога, славленого в святій трійці, і з доброю поміччю та заступництвом християнської надії, Пресвятої володарки нашої Богородиці й завжди діви Марії та з молитвами всіх святих, ми, ближні бояри й думні люди великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, та великі й повноважні послы його королівської величності й Річі Посполитої, погодно домовилися, постановили й затвердили поміж пресвітлими й державними великими государями, з божою милістю царями й великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцями, отчичами та дідичами численних держав та земель, східних, західних та північних, наслідниками, й государями, й володарями, їхньою царською величністю, а з другого боку поміж найяснішим і державним великим государем Яном Третім, божою милістю королем польським, великим князем литовським, руським і т. д., його королівською величністю та їхніми, обох великих государів, наслідниками, і всіма чинами Річі Посполитої обох народів Корони Польської, і Великого

Князівства Литовського, духовними, і світськими, і підданими їхніх великих держав, бути вічному мирові й християнській згоді, як зображено явно й просторо в нижчеподаних статтях.

1

¹¹⁰⁴ Полянський вічний мир було поставлено 27 травня 1634 р. за іменем ріки Полянська, де велися переговори про мир.

За тим постановленим і затвердженим вічним миром і святою згодою, щоб надалі було забуто й віддано без помсти в непам'ять усі сварки й неприязні, які вчинилися зобабіч навіть до цього часу й дня (тобто до установлення теперішнього вічного миру), що були від часу порушення війнами, мечем чи будь-якими іншими неприязнями колишніх Полянських договорів з минулих часів. Також щоб полишено, й надалі не згадувалося, й віддано на вічні часи в непам'ять усі колишні мирні договори, постановлені й утверджені з початку і після минулої війни аж до цього вічного миру, як колишній Полянський вічний мир ¹¹⁰⁴, так і Андрусівський і посольський московський, з усіма, які не є в них, зображеними й описаними статтями.

І цим теперішнім, міцним, вічним, мирним нашим постановленням та святою згодою поміж нашими великими государями, їхньою царською величністю, і великим государем, його королівською величністю, та їхніми, обох великих государів, наслідниками й майбутніми великими государями, царями й великими князями російськими, між великими государями королями польськими і великими князями литовськими та поміж їхніми великими державами, і землями, і містами, як тими, що були здавна на будь-якому боці, так і тими, що їх завойовано, які теперішнім вічним договором відступлено в той чи інший бік, і між підданими обох боків людьми всілякого чину, щоб було відновлено й утверджено постійну, нерушну та пряму дружбу, добру вірність і згоду за нинішнім нашим ствердженням на вічні часи, що має бути міцно дотримана зобабіч без усякого порушення. Тож їхній царській величності, також і його королівській величності та їхнім наслідникам бажати поміж себе в усяких мірах загального добра і шукати брат братові найкращого та в усьому поміж себе чинити по правді. І надалі той вічний мир хай буде дотримано й виконано на вічні часи без найменшого порушення від великих наших государів, їхньої царської величності, та від великого государя, від його королівської величності, від їхніх, обох великих государів, наслідників і майбутніх великих государів та великих князів російських, так і від великих государів королів польських та великих князів литовських і від чинів Річі Посполитої обох народів Корони Польської й Великого Князівства Литовського, духовних і світських.

2

Государські найменування й титули великих наших государів, їхньої царської величності, також і великого государя, його королівської величності, мають бути писані наобабіч в їхніх государських грамотах та в усяких листах і зображені на їхніх державних печатках за їхньою государською достойністю й честю, як то зображено на початку нинішнього поствердного закріплення, без змалення та змін. Також бояри, воєводи й приказні люди їхньої царської величності, що будуть у порубіжних містах, кому де належатиме знати, а з другого боку сенатори, й воєводи, й гетьмани, й люди всілякого уряду й чину, кому де належатиме знати, за указом великих своїх государів мають писати їхні государські найменування й титули в усіляких листах за нинішнім нашим

постановленням, як найменовано напочатку, остерігаючи, щоб ні в чому не давано причини до неприязні, а всілякі видавання з канцелярій його королівської величності і від порубіжних людей Корони Польської та Великого Князівства Литовського мають виходити польською мовою й письмом, як це робилося в часи минулого перемир'я, аж до цього вічного миру. А коли їх, великих государів, їхньої царської величності чи королівської величності, господь Бог ударує надалі від їхніх, государських, ворогів землями й містами, то вони, обидва великі государі, можуть ними писатися без змалення і ті нові титули не мають уважатися за супротивні до цього вічного миру. А коли які люди достеменно не можуть знати повні їхні, великих государів, титули, то їм у своїх листах і в усяких писаннях писати середні їхні, великих государів, титули й найменування, геть-но так, як написано вище цього в першій статті. А коли в царської величності чи в королівської величності трапляються посольства чи інші справи з іншими навколишніми державами й государями і де випаде найменовувати чи писати в друкованих і письмових листах та договорах їхньої царської величності чи королівської величності наймення, на якій мові те не трапиться, то тоді їх, великих государів, найменовувати й писати тими словами: їхньої царської величності російських і його королівської величності польських. А щоб через описки в титулах обох великих наших государів від порубіжних простих і несвідомих людей не було приводу до неприязні, надалі прості порубіжні люди з обох боків не повинні будуть писати повних і середніх государських титул, але тільки найменовувати: їхня царська величність та його королівська величність. А воєводи, урядники й начальні люди мають зобабіч доглядати за писанням найменування і титул обох великих государів за цим договором вічного миру, як написано те у вищенайменованій статті.

3

Також домовилися й постановили, щоб усім містам й землям, що завойовані в минулу війну від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, тобто Смоленську, з містами й уїздами, що відтіля, від Вітебського, Полоцького й від Лютинського уїздів, належать до Смоленська: Дорогобужу, Білій, Красному, зі своїми містами, уїздами і приданим, бути на боці їхньої царської величності, як вони перебувають до цього часу за перемирним договором. А з іншого краю Рословлю і де є сіверські міста: Чернігову, Стародубу, Новгород-Сіверському, Почепу та іншим, а також усієї Малої Росії цього боку Дніпра, містам: Ніжину, Переяславлю, Батурину, Полтаві, Переволочній та всім містам і землям того малоросійського краю, яким не названі вони назвиськами й урочищами, з усіма його уїздами, селами й хуторами, і всякого чину людьми, що живуть там

¹¹⁰⁵ Собрание: «Від берега р. Стугни в поле, як Васильків стоїть...»

з приданим, щоб вони як по цей час перебували за перемирним договором на боці царської величності, так і тепер лишалися на вічні часи на боці їхньої царської величності. А його королівській величності від Дніпра в усьому тому згаданому малоросійському краї ніякі городи, міста, волості, аж до Путивльського рубежа, не можуть належати вічно, і не матиме він їх у своїм володінні та в державі від нинішнього часу і дня вічного миру. А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ, прабатьківська отчина їхньої царської величності, таким омежуванням: угору Києва берег Дніпра, почавши від гирла річки Ірпені, яка впадає в Дніпро, вниз Дніпром з містечками Триполем і Стайками, а за Стайками також Дніпром униз на милю, а звідти від Дніпра, почавши прямим шляхом через поля по п'ять миль у ширину, а від того місця, також ведучи полем, просто до ріки Стугни — має лишатися на боці, у володінні та

державі їхньої царської величності. А всі землі біля Києва, що лежать між річками Ірпенем і Стугною, чи Стулмою, аж по Васильків, і тому містечку Василькову, а від нього вгору від берега річки Стугни в поле (оскільки Васильків стоїть ¹¹⁰⁵ на півмилі вище) і звідти має бути проведена межа ріками Стугною та Ірпінню, має навечно належати до боку їхньої царської величності. І ті вищепозначені місця мають бути відмежовані через призначені від обох великих государів, їхньої царської величності і його королівської величності, осібні знаки й копці. А вниз річки Дніпра, що йменується Запороги, козаки, що живуть в Січі і в Кодаці та перебувають ув інших місцях по Задніпрю, в яких вони мають бути там островах і своїх поселеннях від Січі вгору Дніпра по гирло річки Тясмин, що впадає в Дніпро, перебуватимуть за цим вічним договором у володінні та державі великих государів, їхньої царської величності, також навечно з усіма, що є при них, стародавніми вольностями і місцями, щоб вони, запорожці, як це велося здавна, мали повне задоволення як у лісах, так і в звіриних та рибних ловитвах, і в промислі добування солі. А від гирла річки Тясмин рубіж має йти вгору в поле, проведений прямою межею, не займаючи Чигрина, до лісу, що зветься Чорний,— це має належати до боку їхньої царської величності. А королівська величність, і його, королівської величності, наслідники, й королі польські та великі князі литовські, що будуть в майбутньому, і вся Річ Посполита обох народів Корони Польської та Великого Князівства Литовського щоб не мали до тих усіх вищезгаданих городів і міст та до Запорожжя, як просторо описано вище, ніякого й нині, й напотім приступу, і то на вічні часи. А до тих козаків, городових і низових, обох боків Дніпра, що живуть у вищеописаних містах і відступлені на вічні часи в бік царської величності, щоб королівська величність і Річ Посполита нікого ні для чого не посилали, і щоб не веліли нікому посилати, і за кордон у бік королівської величності не закликали, й не приймали нікого з боку царської величності. І щоб у грамотах та всіляких листах його королівська величність і піддані його, що писали б у бік великих государів, їхньої царської величності, також і в навколишні християнські та бусурманські держави ніякими містами, відступленими на вічні часи цим договором, не писалися і не мали зображати тих вищезгаданих міст на печатці, та щоб забрати їх у канцелярії навечно з титулів його королівської величності.

4

І те постановили й закріпили, що великий государ, його королівська величність, і Річ Посполита жителів малоросійського краю в тих новопоступлених вищеописаних містах, служивих і всякого чину городових, а також запорозьких козаків воістину й насправді християнським серцем звільняють від присяги і відпускають від себе з підданства, не вимагаючи й не творячи над ними ніякої помсти. Не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи і не велять вступатися до городів та міст, що там будуть. Навзаєм і великі государі, їхня царська величність, тих козаків, що будуть за Дніпром і належатимуть його королівській величності, які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону і не вступатимуться до міст і городів, що там будуть, на вічні часи.

5

¹¹⁰⁶ Має бути Гадяцького.

А коли їхні, царської величності, піддані від Смоленського, Псковського рубежу та решти малоросійських міст, тобто від Київського, Чернігівського, Переяславського,

Ніжинського, Стародубського, Галицького ¹¹⁰⁶, Полтавського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків чи в якихось інших містах, які відступлено на вічні часи в бік царської величності, чи в Запорозжі, стануть свавільні й неслухняні та не віддаватимуть послуху їхній царській величності і своїм начальним людям, а захочуть бути в підданстві у його королівської величності та Річі Посполитої, то великий государ, його королівська величність, і його королівської величності наслідники, й майбутні королі польські та великі князі литовські, й Річ Посполита тих свавільників собі в підданство і під оборону не прийматимуть, за них не вступатимуться, за них не стоятимуть і таємно та явно їх не підмовлятимуть, нікого до них не підсилатимуть, війни не починатимуть і цього вічного миру ніякими мірами не порушуватимуть. Також коли піддані королівської величності з Полоцького та Вітебського країв чи в задніпрських містах, у Білоцерківському й Павлоцькому полках, у Немирові чи в інших тамтешніх містах будуть свавільні й неслухняні і не віддаватимуть покори його королівській величності та своїм начальним людям і захочуть бути у підданстві у їхньої царської величності, то великі государі, їхня царська величність, та їхньої царської величності наслідники, і великі государі майбутні царі, і великі князі російські, тих свавільників у підданство собі і під оборону не прийматимуть, до них не вступатимуться і за них не стоятимуть, таємно й відверто не підмовлятимуть і нікого до них не посилатимуть, війни не починатимуть, а цього вічного миру ніякими мірами не порушуватимуть, але обидва великі государі, їхня царська величність та королівська величність, поміж себе бажатимуть загального добра і брат братові шукатимуть найкращого, чинячи в усьому праведно.

6

А оскільки великі государі, їхня царська величність, із братської дружби й любові до великого государя, до його королівської величності, указали віддати Річі Посполитій для вічного миру певну кількість грошей, тобто сто сорок шість тисяч московських рублів, то з тих вищезгаданих грошей великі государі, їхня царська величність, звелять віддати зараз після постановлення цього вічного миру великим і повноважним послам його королівської величності при їхньому відпуску сто тисяч рублів. А решту грошей їхньої царської величності казни — сорок шість тисяч рублів — буде віддано з боку їхньої царської величності в майбутньому часі, тобто в 7195 році від створення світу, а від Різдва Христового 1687 року в січні місяці, присланим до Смоленська дворянам його королівської милості.

7

¹¹⁰⁷ Собрание: «Тясмину».

¹¹⁰⁸ У час гетьманування Д. Многогрішного на другий бік ріки Сожі, яка була межею за Андрусівським договором, переходив седнівський сотник із військом і прокладав нову межу.

¹¹⁰⁹ Собрание: «домовилися і постановили...»

Поміж нас, ближніх бояр та думних людей царської величності і великих та повноважних послів його королівської величності, дійшло до утруднення щодо тих розорених городів та міст, що були від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму ¹¹⁰⁷, а саме: Ржишев, Терехтемиров, Канев, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин,— про них ми, ближні бояри й думні люди їхньої царської величності, домагалися, щоб вони були навечно в державі й у володінні великих государів, їхньої царської величності, поклавши рубіж униз Дніпра від містечка Стайок по ріку Тясму. Великі ж і повноважні послі королівської величності, не маючи від королівської

величності і від Річі Посполитої повної сили, щоб розмовляти про те, поступитися тут не захотіли. Тоді ми, ближні бояри і думні люди царської величності та великі й повноважні послы його королівської величності, погодно домовилися й постановили ту статтю таким чином, що ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер. Про ці вищезгадані міста й землі і про рубежі великі й повноважні послы їхньої царської величності, послані до його королівської величності та Річі Посполитої для потвердження теперішнього миру, після віддання поствердної грамоти їхньої царської величності, після відібрання присяги від його королівської величності і після прийняття навзаєм поствердної грамоти його королівської величності донесуть його королівській величності й Річі Посполитій і учинять з призначеними від його королівської величності та Річі Посполитої сенаторами договір. А коли б у тому через якісь тодішні утруднення не могло б дійти до цілковитого договору, то вільно буде ту статтю відкласти до іншого, кращого, сприятливішого часу, а допоки про те не учиниться достатній договір і постанова, ті місця мають бути порожні. І через це не порушувати вічного миру, хай будуть і затруднення, й загайка — їх не мати за причину до порушення вічного миру і надалі до порушення не посягати,

8

А через те, що в минулі перемирні літа в надії на цей вічний мир відступлено із завойованих міст і земель у бік його королівської величності городи й міста Полоцьк, Вітебськ, Диноборок, Невль, Себеж, Велиж, Лютий, Резиця, Марнауз з усіма південними Ліфлянтами, з усіма тих міст воєводствами й уїздами, що здавна до них належали, то тим містам бути на боці його королівської величності також на вічні часи. А великим государям, їхній царській величності, та їхньої царської величності наслідникам не вступати в ті вищезгадані городи й міста і не мати на них ніякого посягання. Також мають бути віддані в бік його королівської величності всі ті волості, які недавно захопили за Сожею козаки ¹¹⁰⁸.

9

Також домовилися ¹¹⁰⁹, що великий государ, його королівські величність, не звелить чинити ніякого утяження й примусу до римської віри і до унії божим церквам єпископії Луцької, Галицької, Премішльської, Львівської, Білоросійської і при них монастирям, архімандріям Віленській, Мінській, Полоцькій, Оршанській та іншим, ігуменствам та братствам, в яких перебувала й нині вживається благочестива греко-російська віра, та всім людям, що живуть; Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському. І бути того не повинно, а все має зберігатися згідно давніх прав при повних церковних свободах і вольностях. А оскільки нині Київ відійшов на бік їхньої царської величності, то щоб вищезгаданим єпископам, які перебувають у Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, коли доведеться їм за духовним їхнім чином та звичаєм приймати благословення й рукопокладання від київського митрополита, не було в милості його королівської величності ніяких перешкод. І навзаєм людям їхньої царської величності римської віри в державах їхньої царської величності, особливо ж у країнах, що відійшли до них тепер, від великих государів, їхньої царської величності, не має чинитися ніяке безprawство у вірі і примус до іншої віри. Більше того, будуть вони мати повну волю, тримаючись тієї віри, і в маєтках своїх не понесуть ніякої перепони й ущербку, і то не має їм шкодити в милості їхньої царської величності; матимуть вони в своїх домівках вільне вживання своєї віри. І цю статтю нашого договору підтвердити при інших його

королівській величності та Річі Посполитій на вальному сеймі і надрукувати в сеймовій конституції.

10

¹¹¹⁰ Юрт — кочове володіння, улус.

З огляду на добро всього християнства, бажано звільнити з-під тяжкої неволі народи, що стогнуть під бусурманським ігом, а найбільше бажано ввести істинну божу волю і хвалу його в господні святилища, відкинувши магометанську гидь; адже стало видно при тому ненадійність всіляких домовлянь з поганством. Бо той спільний ворог святого хреста і всіх християн, турський султан і хан кримський, не дотримуються постановлених з великими государями, з їхньою царською величністю, мирних договорів, вони посилали від себе з Криму і з Азова на українні городи й міста їхньої царської величності у военний наступ беїв та інших мурз з численними військами, які зайняли великий полон і вчинили значне розорення. Наступили вони війною, не дотримавши учиненого поміж себе миру, й на державу великого государя, його королівської величності. Тож після довгих розмов домовлено й постановлено, що великі государі, їхня царська величність, з братської своєї дружби й любові до великого государя, його королівської величності, і на бажання цісарської величності римського, королівської величності французького, курфюрста брандербурзького, також і Річі Посполитої Венеційської через настання постановленого вічного миру, їхня царська величність зволили розірвати мир, який мали до цього часу як тимчасовий, з турецьким султаном і кримським ханом, а прийняти вічний оборонний союз супроти поганства з його королівською величністю, а наступальний союз мати доти, доки тягтиметься війна з бусурманами. А щоб той постановлений союз був ґрунтовніший і досконаліший, їхня царська величність укажуть відразу ж, у цьому військовому часі нинішнього 7194 року від створення світу, а від Різдва Христового 1686 року, послати з божою поміччю, з огляду на численні бусурманські неправди задля християнського імені і задля звільнення християн, що стогнуть у бусурманській неволі, свої війська в Січ і на дніпрові переправи, де кримські війська звикли переправлятися, відвертаючи бусурманські сили кримського хана і заставляючи бусурманам прохід у держави його королівської величності, і в тих місцях вони чинитимуть всіляке військове діло та промисел над ворогом святого хреста. Також і донським козакам звелять великі государі, їхня царська величність, наступати на того-таки ворога і чинити военний промисел на Чорному морі під тими-таки кримськими юртами ¹¹¹⁰ і під їхніми городами й містами, де тільки трапиться зіштовхнутися з бусурманами. І в майбутньому 7195 році від створення світу, а від Різдва Христового 1687 році, також і на майбутні літа мають іти в допомогу численними силами з боку їхньої царської величності війська і на самий Крим. А численним коронним і Великого Князівства Литовського військам його королівської величності з усіма військовими припасами чинити военний промисел тоді-таки на турецькі війська і білогородські орди, відвертаючи ворожі сили, щоб не пройшли, з'єднавшись із кримськими силами, на війська їхньої царської величності, аж доки у великих государів, їхньої царської величності, і у великого государя, його королівської величності, не буде постановлено з бусурманами спільного миру.

11

А коли дасть господь Бог військам царської величності вступити в Крим і вчинити военний промисел над Кримським юртом і коли турецький султан посуне на той час

війська на держави їхньої царської величності, а саме до Києва й до інших міст, то коронним і Великого Князівства Литовського військам його королівської величності іти супроти турецьких військ і чинити воєнний промисел над тими ворожими військами, відвертаючи ті війська від держав їхньої царської величності. Також навзаєм великі государі, їхня царська величність, мають відвертати своїми військами Крим, коли б така бусурманська сила мала наступити на державу його королівської величності, а саме на Львів та на інші міста. І, пересилаючись поміж себе, допомагатимуть один одному так, як це описано вище цього.

12

І це ми постановили: великим государям, їхній царській величності, після постановлення цього вічного миру писати до турецького султана і кримського хана в грамотах їхньої царської величності, оголошуючи про той вічний мир та про учинений союз, і щоб турський султан та кримський хан не наступали зі своїми військами на обидві держави війною і від війни достатньо відступили та вчинили задоволення на обидва боки. І коли після тих грамот їхньої царської величності турський султан та кримський хан шукатимуть дружби й миру у великих государів, їхньої царської величності, та у великого государя, у його королівської величності, і захочуть достатньо відступитися від війни, задовольнивши государські бажання, а його королівській величності згодяться віддати завойовані міста Кам'янець та інші, належні до нього, що завойовані з тим Кам'янцем, то великі государі, їхня царська величність і його королівська величність, зволють учинити поміж себе щодо того через послів і посланників любительні обсилки і постановлять мир з турським султаном та кримським ханом спільно; те ж завойоване відберуть через мир, і тим задовольнятися його королівській величності. Має бути це після обсилки королівської величності з іншими союзниками — його королівська величність та Річ Посполита обіцяється, що досягнуть аби союзники те дозволили; його королівська величність сподівається, що союзники те дозволять. А коли турський султан чи кримський хан будуть у великих государів, у їхньої царської величності, чи у великого государя, його королівської величності, шукати дружби порізну, то один бік без другого не вступатиме ні в які договори з турським султаном і з кримським ханом та миру з ними не постановлятиме, а будуть ті договори за спільною згодою і за домовленістю їхньої царської величності та його королівської величності. І великим государям, їхній царській величності, та великому государю, його королівській величності, мати в тому спільне дбання, щоб постановити мир з турським султаном та кримським ханом із користю для держав їхньої царської величності та його королівської величності і без протяглої з ними війни, як це описано в цій вищенайменованій статті. І посилкуватися про те великим государям, їхній царській величності та його королівській величності, часто.

13

При тому великий государ, його королівська величність, обнадіює великих государів, їхню царську величність, що союзники його королівської величності цісарська величність римський та інші перебуватимуть (за учиненим і присягою потвердженим договором) супроти тих бусурман у такій же силі й міці, в якій вони зобов'язані бути тепер за договором його королівської величності; і що, не обіславшись з великими государями, з їхньою царською величністю та з його королівською величністю, цісарській величності Римському та Річі Посполитій Венеційській до миру з турським султаном та з ханом не

схилитися і одному без другого миру не постановляти. Більше того, стояти зі свого боку і чинити всіма силами, при божій допомозі, відсіч і наступальний та оборонний промисел над ними, як це є й зараз, аж доки у великих государів, їхньої царської величності, і у великого государя, його королівської величності, триватиме з тими бусурманами війна та наступальний союз.

14

Також домовилися й постановили, що великим государям, їхній царській величності, і великому государю, його королівській величності, закликати супроти тих-таки спільних для християн ворогів, турського султана і кримського хана, в наступальний і оборонний союз і королівську величність французького, щоб і він доєднався до того святого злучення супроти бусурман, як це зробили всі християнські государі, і при божій допомозі зі свого боку допоміг військами чи грішми, щоб не дати йому, поганинові хреста святого, розпоширюватися над християнськими державами. До того ж закликати й інших християнських монархів, які ще в союз не вступили, тобто Аглінського, королівську величність Датського та Річ Посполиту Голландську.

15

А коли з божої волі і за зізволенням великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, з турським султаном та з кримським ханом вічний мир постановиться і війна кінчиться, і коли б турський султан чи кримський хан чи через візиря, чи через калгу та солтанів наступили б на держави обох великих государів чи на будь-яке одне з них та послали під Київ та інші українні міста (чи на Поділля) і до Львова візиря й пашів з турськими військами, а також коли пошле кримський хан калгу чи Нурадина з мурзами, то оборончий союз має бути з таким відверненням і способами, як це постановлено й написано вище в десятій та одинадцятій статтях. А коли після закінчення теперішньої війни і після установленого з турським султаном і з кримським ханом миру не буде від турського султана й кримського хана порушення і якийсь із монархів, їхня царська величність чи королівська величність, захотів би почати нову наступальну війну та йти у їхні держави з військами, то один бік іншому допомагати в тій початій наступальній війні не повинен, а цей теперішній союзний договір має бути відкладено.

16

Також домовилися ми й постановили: оскільки в час минулого перемир'я не вчинено досі розмежування земель поміж містами й землями держав великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, які міста й землі відступлено з боку їхньої царської величності із завойованого в бік його королівської величності, також через те, що в час минулих довготривалих воєн люди, що живуть у порубіжних містах, посікли в уїздах ліси старих рубежів і попсували ознаки й кордони, то великі государі, їхня царська величність, і великий государ, його королівська величність, після постановлення цього вічного миру зволять, щоб доглянуто було за цим зобидвабіч і, як тільки буде потверджено від обох великих государів цей вічний мир, щоб вислати по дві особи порубіжних суддів та комісарів з повноважними своїми государськими грамотами з одного боку від Смоленська, а з другого від поступлених Вітебська й інших

міст та земель. Ці порубіжні судді й комісари після взаємного обсилання мають з'їхатися на кордоні і, зібравши з обох боків із волостей багато старих, відомих людей, розпитати, чи обидва боки володіють у землях, водах, лісних уходах і гонах на старих рубежах. Коли ж якихось суперечок на обидва боки не буде, то межеві судді та комісари накажуть тим порубіжним жителям наобабіч, щоб і надалі мали вони з обох боків володіння земель за старими рубежами. А де старожили вкажуть попсований кордон, то судді й комісари, обдивившись його, самі звелять ознаки й кордони постановити, а старі межі поправити. Також міцно накажуть тамтешнім жителям та селянам із волостей додивлятися за тим, щоб у всіляких уходах від одного боку другому надалі не було чинено ніяких образ.

17

А в той край, де місто Київ з приналежними до міста Києва вищезгаданими городами й містами, що оголошено в 3-й статті, також і на другий бік Дніпра, від Чернігова і від Стародуба, вислати зобабіч інших суддів та комісарів, і ті судді та комісари вчинять поміж тими городами й містами, як і між городами й містами королівської величності, розмежування земель, і закажуть те на обидва боки тамтешнім, що там живуть, жителям, і влаштують ознаки, якими землями та містами належить володіти в якийсь бік за цим вічним миром, доглядаючи, щоб не виростали на обидва боки поміж порубіжними жителями ні за що сварки й неприязнь.

18

А оскільки всі держави мають звичай поповнювати государську казну від промислів торгових купецьких людей, то ми домовилися й постановили, що, на сподіванку обох великих наших государів щодо їхньої братської дружби й любові, торговим людям обидвох великих государів, їхньої царської величності та його королівської величності, окрім жидів, вільно буде їздити від теперішнього постановлення вічного миру на обидва боки з усілякими незаказаними товарами з проїжджими як у бік великих государів, їхньої царської величності, у велике царське місто Москву, так і в бік великого государя, його королівської величності, у стольні міста в Краків, Варшаву і Вільню. А мита від товарів платити за уставом обох держав у звичайних місцях, а над устав не чинити купцям збитків та ніяких грабунків, і тим їх не відганяти й товарів не затримувати, але зберігати купцям обох народів у всьому вільну торгівлю. Також мати вільний шлях рікою Двиною до Риги, а з Риги до Смоленська без будь-яких утруднень смоленським та іншим купцям у своїх промислах і при переїздах з товарами і без товарів платити їм тільки уставні мита. А над устав збитків їм і грабунків не чинити і тим їх не відганяти як досі було, не чинити їм ніяких грабунків та товарів не затримувати — мають вони зберігати на обидва боки торгові промисли в повній свободі. Шляхті ж на боці його королівської величності з тих купців нічого собі свавільно не забирати і тим купців від торгових промислів не відганяти, що має бути чинено навзаєм і на боці царської величності.

19

А борги, які учинено ще перед війною і в час перемир'я через справжні записи й кабали, також і через договори, брати один в одного вільно. Також має бути вчинений на обидва боки розшук і достатня управа, згідно прав і достоїнств, поміж людей усякого чину, як народу московського, так і Корони Польської та Великого Князівства

Литовського, у прибулих на бік їхньої царської величності і через минулу війну відступлених містах, коли зобабіч викажуться й оголосяться достатніми доказами, і це буде вчинено на обидва боки достатня розправа та управа, згідно права і достоїнності, кожному ображеному за кріпостями й записами і через купецькі договори.

20

А коли на якомусь боці виявляться свавільні і неслухняні люди, то про них має бути оголошено воєводам і комендантам, а над тими людьми має бути вчинена, згідно до розшуку, безмилосердна кара. І воєводам та начальним людям у порубіжних містах бути дбалими на обидва боки в усіляких сусідських управних справах, а розбійників і всіляких злих руйнівницьких людей, від яких на обидва боки можуть зачатися якісь сварки, шукати скрізь і ловити. Згідно ж їхніх провин карати, хто чого за вину заслужить за звичаєвим правом обох держав, щоб поміж нашими великими государями не було ні в чому неприязні. А кому вчиняться якісь збитки та шкоди і те добро рознесуть та розділять з іншими людьми, то таким віддавати за достоїнністю, а товаришів їхніх карати й наказувати, щоб надалі не сміли чинити вони лихих справ.

21

А коли за певною причиною трапиться поміж обома боками якась недоброзичливість чи доука, то який бік буде ображений, воєводам та намісникам того боку звідомити про такі образи й утиски намісників і воєвод близьких порубіжних міст другого боку, де те насильство вчинилося. І, з'їхавшись на рубіж, вислухати про ворожі дії та вчинки, кому то належатиме, та по-братерському, без тяганини, правдиво розсудити й розглянути. А цього вічного миру ні за які порубіжні сварки та дії аж ніяк не порушувати.

22

А коли трапляться більші справи, які їм, порубіжним воєводам, розібрати й заспокоїти буде не в силі, то відкласти те до посольських з'їздів обидвом великим государям. А коли вони, обидва великі государі, для тих справ пошлють зобабіч на рубіж послів, то вони обішлються поміж себе, щоб було зручно на обидва боки, і з'їхатися їм без усілякої суперечки. Вони домовляться про ті справи, на які їх буде вислано, та в усьому без тяганини вчинять лад і святу справедливість, а цього вічного миру не порушувати ні через які причини.

23

Також у тому вічному мирі мають бути заспокоєні всі їхні, великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, держави, землі, міста і піддані так, що жоден государ не замислюватиме один проти другого ні таємної, ні явної неприязні, і ні сам від себе, ні через нікого іншого не велітиме й не чинитиме ніякого зла.

¹¹¹¹ У Собраннии: «поляки обіцяють не приймати ворогів росіян»,— розбіжність пояснюється тим, що С. Величко користувався польським примірником договору. (Див. приміт. 1100).

24

Осібнo також великі государі, їхня царська величність, та їхні наслідники й майбутні великі государі царі, та великі князі російські не мають приймати в раду явних і таємних ворогів великого государя, його королівської величності, всієї Корони Польської та Великого Князівства Литовського, не даватимуть їм допомоги казною й людьми, також не даватимуть приводу до неприязні й війни ні самі через себе, ні через підставні особи, і злого нічого не чинитимуть¹¹¹¹. Також не вступатимуть і не воюватимуть міста його королівської величності та Річі Посполитої, які належать Короні Польській та Великому Князівству Литовському, і інші міста, землі та фортеці його королівської величності і Річі Посполитої з усіма їхніми підлеглими людьми й підданими, і ніякого зла не чинитимуть і чинити не велять та ніякого недруга не наводитимуть і наводити не дозволять, зажають також перезвати й виводити людей із тих городів, міст та земель на свій, царської величності, бік. Навзаєм великий государ, його королівська величність, і наслідники його королівської величності, і майбутні королі польські та Великого Князівства Литовського, і вся Річ Посполита Корони Польської та Великого Князівства Литовського обидвох народів, духовні і світські, ні самі від себе, ні через будь-які підставні особи в раду не прийматимуть явних і таємних ворогів великих государів, їхньої царської величності, і всієї Російської держави, не даватимуть їм допомоги казною чи людьми, не чинитимуть ніякого зла. Також не вступатимуть і не воюватимуть на всі міста їхньої царської величності, великоросійські й малоросійські, що в державі їхньої царської величності, з землями і фортецями, також на підлегли уїзди і підданих, ніякого зла не чинитимуть і чинити не дозволять, не наводитимуть ніякого недруга і наводити не велять, зажають також перезвати й виводити людей із тих городів, міст та земель на свій, королівської величності та Річі Посполитої, бік. Більше того, усі літа вічного миру виявлятимуть зобабіч брат братові всіляке добро і все, що належить до братства, щоб не виростала неприязнь, не було причини до війни, і щоб у будь-які способи не допускати до війни, до розлиття крові та спустошення обох держав; більше того, триматимуть мир християнським дбанням і не матимуть та не зачинатимуть війни ні за будь-які порушувальні причини.

25

Також погідно домовилися й постановили, що теперішній наш узгодний договір про вічний мир великі государі наші, їхня царська величність, зволяють затвердити й закріпити перед святим Євангелієм, щоб ці договірні записи наших ближніх бояр та думних людей і великих та повноважних послів його королівської величності та Річі Посполитої утримувалися на вічні часи. Навзаєм і великий государ, його королівська величність, затвердить і закріпить, щоб це утримувалося на вічні часи, на поствердних великих государів, їхньої царської величності, також і на своїй, королівської величності, грамотах при їхньої царської величності послах, яких буде прислано до його королівської величності з їхньою, государською, поствердною грамотою. Після ж прийняття її його королівська величність учинить без усіляких перемов на святому Євангелії присягу. А після того поприсяження звелить вручити їхньої царської величності великим послам свою, королівської величності, поствердну грамоту за державними, маєстатовими коронною і Великого Князівства Литовського печатками та відпустить їх, не затримуючи, до великих государів, їхньої царської величності. Про тих великих послів за звичаєм буде вчинено через гінця обсилку.

26

Також домовлено і постановлено, що великі й повноважні послы, які будуть в обох державах у посольствах, відправлятимуть свої посольства перед великими государями, їхньою царською величністю, та перед великим государем, його королівською величністю, для їхньої превисокої, государської честі з непокритими головами, тобто без шапок. А приймати тих послів, посланників та гінців на обидва боки і відпускати з честю, згідно достоїнності; приїзд і від'їзд вони повинні мати вільний, без будь-якого зачепу й затримки. Давати послам, посланникам та гінцям харч з усіма, що будуть при них, людьми на обидва боки, як у царському великому місті Москві, так і в Короні Польській, і Великому Князівстві Литовському, з часу прийому за кордон і до відпуску тих, що повертаються з однієї держави в другу державу: послам — по чотириста рублів, посланцям — по п'ятдесят рублів, гінцям — по тридцять рублів на тиждень. Підвід послам давати по сто п'ятдесят, гінцям по тридцять, та, крім того, давати в зимовий та літній час харч; послам та посланникам і гінцям давати дрова і возити до них воду, скільки потрібно буде людям для користування. А коли послам, посланникам і гінцям випаде кому їхати в своїй дорозі до великих государів і, згідно посольського звичаю, по обсилці вислано до них буде, щоб приймати їх з харчем і з посольським задоволенням, то ті послы дадуть приставові розпис людей і коней; приставам же, як у дорозі, так і при великих государях у посольстві, скільки довго вони не будуть, стерегти їх і віддавати честь за посольським звичаєм, і не чинитимуть та чинити не велять їм ніякого ні в чому умалення як при прийомі, так і при відпуску до самого рубежу.

27

А з тими послами й посланниками можуть їхати купці з товарами до обидвох держав та міст, як у стольне місто їхньої царської величності, так і, з другого боку, в стольні міста його королівської величності Корони Польської та Великого Князівства Литовського, до Кракова і до Львова, а також і до Варшави; вони торгуватимуть та на свої товари мінятимуть, де вказано буде, і явно — не таємно. Ті купецькі люди зможуть бути при послах так довго, доки будуть у своїх посольствах послы, а після їхнього відправлення мають від'їхати вони з послами, не лишаючись і на малий час. Також люди, що будуть при послах, не мають підмовляти ніяких людей і таємно вивозити їх із собою, а коли б хто виявився в тому винуватий, то над таким винуватим має бути вчинено цілковиту управу. Купцям же заборонених товарів, вина й тютюну, в Російську державу не возити.

28

Також у надії на всіляке пожиточне сусідське добро, що служить державам обох наших великих государів, для остерігання не лише чужих ворожих замислів, але й для торгових пожиточних промислів, і в інших благопристойних справах, погодно постановили, щоб був вільний і безпечний проїзд з однієї держави через другу державу з государськими грамотами як із боку Польщі та Великого Князівства Литовського через держави їхньої царської величності з грамотами чи з проїжджими, даними від його королівської величності у Персидську землю й далі туди, так і з держави великих государів, їхньої величності, московських і з усієї Великої Росії через державу Корони Польської та Великого Князівства Литовського з грамотами для безпеки, даними від їхньої царської величності посланцям у різні країни, і, щоб були вони належно охоронені,

повертаючись назад і коли їхатимуть туди, куди будуть послані; і повертатися будуть з усіма пожитками, що будуть при них, не забороненими в обох державах і з їхніми людьми. Їх по-сусідському охоронятимуть, вони

¹¹¹² Калін, Кадин — різночитання оригіналу. Собрание: «Кадіна».

¹¹¹³ Собрание: «Мигнович».

вільно найматимуть підводи, однак з належною платою мита від товарів, яке постановлене буде в тій чи іншій державі; їх повинні від міста до міста пропускати в тих обох державах з певною безпекою й допомогою без затримки.

29

А оскільки багато залежить обом державам великих наших государів у швидкій і частій поміж себе обсылці для сповіщення через грамоти в швидких наспілих державних справах, а особно про допомогу супроти бусурман, також і для примноження торгових пожитків обох тих великих держав, то з тих причин згідно домовилися й постановили, щоб такі обсылки робити через пошту,— це буде швидше, ніж через гінців, як бувало то раніше з великою загайкою, а вони потребують відомостей для безпеки й державних потреб. Через це постановлено буде з боку його королівської величності пошту, початком якої буде місце перебування його королівської величності, через державу його ж королівської величності, аж до містечка Каліна, що лежить на рубежі Мстиславського воєводства. Пошта йтиме в свою дорогу щотижня і нестиме всіякі листи й відповіді, як державні, коли будуть, так і торгові на другий бік до порубіжного містечка Смоленського воєводства під назвою Мигновичі ¹¹¹³, що буде вже в державі великих государів, їхньої царської величності; їх мають віддавати в цілості призначеному поштмейстеру над поштою, що постійно там буде від їхньої царської величності. Він же, прийнявши всі ті листи, має якнайшвидше відсилати їх через Смоленськ до царського міста Москви. А коли навзаєм трапляться державні листи й відповіді, як і торгові, прислані з Москви до Мигнович, а з Мигнович у Кадин ¹¹¹², то поштмейстер, призначений від його королівської величності, відсилатиме якнайшвидше, прийнявши їх, до місця перебування його королівської величності. А в обох державах може бути устав, постановлений згідно звичаю всіх держав щодо поштових відправлень, по скільки платити (виняток становитимуть государські посилки і грамоти на обидва боки) торговим людям за їхні листи, писані для своїх торгових промислів, і щоб листи під заказом посилалися не через інших людей, а через уставні пошти, і поштарі щоб їх записували.

30

Також домовилися: після потвердження обох великих наших государів, коли дасть господь Бог, для надійності цього вічного миру і непорушного утримання великі государі, їхня царська величність і його королівська величність, мають оголосити в любительних грамотах цей затверджений вічний мир через послів і посланників, коли прилучаться, навколишнім государям, з якими є вічний чи тимчасовий мир, щоб було не без відома і щоб надалі множилися торгові промисли через купецьких людей з навколишніми державами.

31

А коли за божим зізволенням випаде якомусь великому государеві переселитися з цього світу на вічне блаженство, то для непорушного дотримання цього вічного миру великому государеві, що заступить після нього, обвістити другого государя через своїх послів і оголосити про свою схильність до дружби, що потім другий государ має вчинити навзаєм. І взагалі той вічний мир обидва великі государі мають потвердити своїми государськими грамотами, щоб це служило не до розірвання, а більше до утвердження і до непорушності миру.

¹¹¹⁴ Собрание: «26 квітня».

¹¹¹⁵ Собрание: «6 травня».

32

А коли б через несподівані пригоди договір цього вічного миру, підтверджений на письмі, загубився в канцелярії якоїсь держави чи мав був десь задітися до віднесення та віддання в канцелярію, то обом великим государям і їхнім великим державам спільно служитиме закріплений договір, що його оце описано, який буде в другій державі, і залишатиметься при такій же непорушності теперішнього постановлення святого миру.

33

А для цілковитішої, достатнішої й обґрунтованішої постановленої надійності, що все вчинене, договорене, постановлене і здійснене поміж нами, їхньої царської величності ближніми боярами й думними людьми, та між великим й повноважними послами його королівської величності і Річі Посполитої, від імені пресвітлих і державних наших великих государів, божою милістю царів, великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержців і багатьох держав та земель східних, західних і північних отчичів, дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, від їхньої царської величності і від наслідників їхніх, і майбутніх великих государів, царів та великих князів російських, також і від найяснішого й державного великого государя Яна Третього, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського та інших, від його королівської величності, від наслідників і майбутніх великих государів, королів польських і великих князів литовських та всієї Річі Посполитої, духовних і світських обох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського, має бути дотримано в цілості й непорушності на вічні часи, і це теперішнє закінчення вічного миру повинно бути міцне й непорушне; ми, їхньої царської величності ближні бояри та думні люди, підтвердили таке постановлення й записи з підписом рук при печатках нашою спільною з обох боків присягою перед святим Євангелієм і цими записами розмінялися з великими й повноважними послами його королівської величності й Річі Посполитої.

Дано це утвердження великих наших государів, їхньої царської величності, в царському великому місті Москві літа від створення світу 7194, у місяці квітні, двадцять дев'ятого дня ¹¹¹⁴. А від Різдва нашого господа Ісуса Христа 1686 року, місяця травня, 7 дня ¹¹¹⁵ за новим календарем.

Унизу того запису вічного миру підписано:

Великих государів, їхньої царської величності, ближні бояри й думні люди.

А потім у посольських договорах при стверженому закріпленні ідуть підписи рук ближніх бояр та думних людей оцими словами:

Ближній боярин князь Василій Васильович Голіцин

Ближній боярин Борис Петрович Шереметьєв

Ближній боярин Іван Васильович Бутурлін

Ближній окольничий Петр Дмитрович Скуратов

Ближній окольничий Іван Іванович Чаадаєв

Думний дяк Ємельян Ігнатович Українцов

Дяк Василей Бобинін

Дяк Василей Постников

Дяк Прокофей Возницин

Дяк Іван Волков.

¹¹¹⁶ Сам король ішов на Ясси, де сподівався перестріти турків.

¹¹¹⁷ Звірено за вид.: Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России.— СПб, 1853.— Т. V.— С. 195—196. Перекладено з польської мови.

Того-таки року новий уніат Йосиф Шум'янський, львівський владика, бачачи утиск і образи від польських панів у добрах усього греко-руського духовенства, що лишалися в Польській державі, послав нарощим до короля, його милості Яна Собеського, в обоз свого дворянина Станіслава Лошковського, просячи його королівського заступництва в тих образах і утисках. Король тоді, либонь, перебував з польськими військами у воєнному поході ¹¹¹⁶, однак зважив на те прохання отця Шум'янського і видав 19 липня свій королівський латино-польський універсал, висловлюючи в ньому, щоб усе духовенство грецького сповідання, що живе в Короні Польській при всіляких, згідно своїх прав, вольностях, було в такому становищі, як духовенство римського сповідання, і щоб при свободі їхній було звільнено їх від усіляких двірських і державських тяжарів, які на них накладаються, також від публічних і приватних подарунків та від жовнірських постоїв. Цей універсал прийнято в замкові книги Галицького воєводства таким чином:

«Діялося в Галицькому замку, у вівторок, другого дня після свята святої Марії Магдалини, року господнього 1686.

На персональну пропозицію шляхетного його милості Станіслава Лошковського, дворянина ясно в бозі преосвященного пана Йосифа Шум'янського, грецького сповідання єпископа галицького, львівського і Кам'янця-Подільського, адміністратора Київської митрополії, теперішній замковий уряд Галицького воєводства прийняв за його ж уданням і розшуком про образи універсальні листи світлого королівського трону, подані до обивателів Польського королівства, підписані власною його королівської величності рукою, і ті вищезгадані універсали, чії привілеї закріплено печаткою його ж величності. Уряд прийняв це за належність до кола свого діяння і наказав уписати до своїх актів таким, слово в слово, ладом ¹¹¹⁷:

ЯН ТРЕТІЙ,

божою милістю король польський,
великий князь литовський, руський, пруський,
мазовецький, жмудський, київський, волинський,
підляський, інфлянтський, смоленський, сіверський
і чернігівський.

Оголошується всім узагалі й кожному зосібна, кому про те належить знати, а саме: велебним, вельможним, уродженим сенаторам, володарям, урядникам наших королівських добр, духовним і світським, наслідникам, дідичам, адміністраторам і людям усякого чину, що перебувають на будь-якій посаді і стані в наших державах. Либонь, здавна всякому духовному чинові грецького сповідання в державах наших, як від найясніших попередників наших, так і від нас самих, даними за милістю нашою правами й привілеями стверджено конституцію, щоб вони були увільнені від накладених на них усілякими двірськими панами державцями тяжарів, податків, публічних і приватних, жовнірських постоїв, як це звільнено й духовних римського сповідання. Тим більше, що, з милості божої сили і через наше старатливе дбання щодо цілості загального добра у вітчизні між нами й братами нашими, їхніми милостями московськими царями, відбулося здавна пожадане після такої довголітньої душевної, з піднятою зброєю війни супроти ворога хреста святого та цілого християнства вічне перемир'я, а також учинено неодмінне єднання. Через те належить, щоб той духовний чин грецького сповідання, згідно наданих їм прав та вольностей, був од усього вищеописаного звільнений при тих правах та вольностях, що є в нас самих, у добрах наших королівських і дідичних, заохочуючи вищезгадане духовенство грецького сповідання заради помноження у святих церквах божої хвали. В цьому кладемо ми найбільший, найтвердіший і нерушній фундамент наших держав і утримуємо в цілості розквіт вітчизни, щиро й пильно жадаючи при ваших вірностях, щоб згадане

¹¹¹⁸ Королівський лист подано в перекладі з польської мови.

греко-руське духовенство лишалося при всіляких вольностях, згідно їхніх прав, і не допускали їм чинити жодної кривди, утисків та гвалтів, знаючи, що через таку нашу схильність до того духовенства буде день від дня ширитися фундаментальніша й більша згода їхніх милостей царів у їхній зичливості до нашої вітчизни, також і у військових справах. А затим є надія в бозі, що, перемігши того ворога святого хреста, невзабарі зможемо дочекатися такого з'єднання у вірі, що буде одне стадо і один пастир, чого щиро й пильно від вірностей ваших жадаючи, ми наказали цей підписаний нашою власною рукою універсал ствердити печаткою. Даний у наших наметах за Тясмицею 19 липня 1686 року.

Ян Король
(М. П.)

Виписано із замкових книг Галицького воєводства».

Того-таки року, після постановлення й закріплення раніше описаного Вічного миру й союзу Польщі з Росією, польський король Ян Собеський, вийшовши війною з польськими військами на бусурман, писав 10 серпня з Волоської землі від річки Прута до низового Запорозького війська свого листа, ознаймовуючи йому про свій з військом марш і поводження, з побажанням, щоб Запорозьке військо не пропустило через Дніпро до Буджака й Білгородщини кримського хана з ордами або відправило частину свого Запорозького війська в допомогу на бусурман до його королівського боку. Цей королівський лист має в собі від слова до слова таке ¹¹¹⁸:

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, пруський,
мазовецький, жмудський та інших.

¹¹¹⁹ Ясси піддалися полякам 16 серпня.

Подаємо до відомості при виявленні нашої королівської ласки мужнім, рицарським, діяльним і хоробрим отаманові й кошовому, старшині і всім молодцям Запорозького війська, що перебуває в Січі, вірно нам милим, що ми відібрали від любих братів наших, їхньої царської величності, свіжий лист, писаний до нас із Москви 21 червня з тією братерською й зичливою прихильністю, щоб ми доносили й давали знати про наші воєнні дії вірного нашого війська; навзаєм сподіваємося певних вивідчих, а також воєнних відомостей і з їхнього боку. Ми визначили за річ дуже потрібну донести й висловити геть усе, що з ласки найвищого господа і з його заступництва чинилося й чиниться під теперішню воєнну пору на втіху цілого християнства. Насамперед, оточивши потужними роз'їздами Кам'янець і попусувавши навколо нього багато збіжжя, надто щоб перепинити звідти випори, полишено певну частину війська поблизу, а ми самі, в ім'я боже, щасливо ввійшли в ту ворожу землю. Йдучи ж у такий далекий край, щоб гарантувати надійний і безпечний відступ, ми наказали висипати на дуже вигідних місцях над рікою Прутом три шанці і, осадивши їх великою потугою наших людей, самі зупинилися миль за дві від Ясс і Цецори, звідки бояри і вся земля Волоська (бо сам господар задля сина свого, що був у Порти в заставі, відізвавшись до нас листом, навмисне десь сховався) самохітно віддали нам віру й підданство ¹¹¹⁹. Сподіваючись, що з господом Богом й інші християнські народи братимуться скинути бусурманське ярмо, ми спішно попростували далі до Цецори, де також нітрохи не бавилися; уфортикувавши тільки і давши сильну залогу Яссам, ми будемо в ім'я боже щоразу глибше входити далі, шукаючи ворожої сили і приймаючи під крила й нашу охорону християнський люд і тих, що хочуть

¹¹²⁰ Буду було взято у 1687 р., чим нанесено туркам вирішальний удар.

¹¹²¹ Таргак — татарський військовий підрозділ.

¹¹²² Під тиском татар король відступив 17 вересня до Серета. 1 жовтня польське військо спинилось у Сучаві, звідки пішло, виснажене, у Снятин на зимівлю.

¹¹²³ Число не проставлено. Грамоту дано було митрополиту Гедеону 15 грудня (за ст. ст.).

¹¹²⁴ Подано в перекладі зі старослов'янської мови.

вибитися з поганської неволі. Щодень доходять до нас непомильні відомості і від «язиків», і з пересторог приязних до нас людей, що солтан Калга підійшов у значному числі татарських військ до Венгрів, де хоче злучитися з турецьким вейзиром — там ідеться про решту володінь, оскільки християнські війська так стиснули Буду, що неймовірно, аби вона втрималася ¹¹²⁰. Нурадин же солтан з кількома молодими солтаниками спинився тут, на Буджаках, а кримський хан лишився в Криму сам. Виписати того не можна, яка боязнь та пострах опанували ворогів хреста святого! Бо від татарських «язиків», яких до нас припроваджено, їх немало набрав наш роз'їзд, який зніс за Цецорою один таргак ¹¹²¹ і ворожий кіш, ми взнали, що з Буджака й Білгорода орда знамірюється до Дніпра і там хоче з'єднатися з Кримом, оскільки їх турки за Дунай не пускають. Перестерігаємо отож вірне наше військо й не маємо сумніву, що ви, які й раніше так добре й пожадано сягали на ворога войовничою рукою в Криму, заживете способу, щоб була вікопомною слава братів наших любих, їхньої царської величності, також на вивищення

християнської віри і втіхи всіх правовірних та на вічну ганьбу бусурманам. А коли б хан мав переправитися через Дніпро і ви, вірне наше військо, не змогли б утримати його на переправі, у що не віримо, то спробуйте хоч якоюсь частиною війська пробитися крізь ворожі війська і прибути до нас сюди. Про що чекаємо якнайшвидших взаємних звідомлень доброго нашого війська і зичимо від господа Бога здоров'я при щасливому воєнному поведженні, а зараз усе військо з подякою й любов'ю вітаємо.

Дано в нашому королівському обозі, у Волоській землі над Прутом, милі за дві від Ясс, дня 10-го, місяця серпня, року божого 1686, панування нашого 13-го року. ч.

ЯН КОРОЛЬ

(М. П.)

Щиро жадаємо, щоб цей лист наш був донесений на Дін і до інших, кому належить, для заохочення всіх християн супроти поган.

Станіслав Шука, королівський ресент»

Той королівський лист запорожці, вчитавши в себе і скопіювавши, самий оригінал послали до гетьмана Самойловича і писали до нього, ознаймовуючи, що на ту королівську вимогу виправили до його боку 2 700 доброго кінного товариства, тим більше, що з російського боку не бачать воєнної служби.

Король тодішнього літа закінчив військовий похід щасливо й повернувся до Польщі¹¹²². На Пилипівський уже піст він одпустив тих запорожців до Січі, давши їм на кожного товариша по 10 битих талярів за їхню добру, вигідну собі військову службу, і писав через них до всього низового війська, дякуючи за прислання того товариства і бажаючи, щоб мало воно й надалі неодмінне бажання до його воєнних кампаній.

Того-таки року преосвященний Гедеон Святополк князь Четвертинський, наново потверджений на Київську митрополію в царському місті Москві через святійшого московського патріарха Іоакима, повернувши з Москви до Батурина, зголосив гетьману Самойловичу постановку й поствердну грамоту на Київську митрополію, яку йому дано [...] ¹¹²³ грудня від святійшого патріарха Іоакима. її для кращого знаття подаю тут список від слова до слова ¹¹²⁴.

Список благословенної грамоти, даної преосвященному київському митрополитові князю Гедеону Четвертинському

ІОАКИМ, милістю божою патріарх московський, всієї Росії та Північних країн.

¹¹²⁵ Тобто від часу смерті Й. Тукальського — 26 липня (за ст. ст.) 1676 р.

¹¹²⁶ Хиротонія — постановлення церковних чинів на одну із сходинок через висвячення.

Предобрий всенародитель і премудрий Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух, у трьох іпостасях, в єдиній славі (державі його й світлості кланяються) творить безперервно благоволенням і безмірною своєю добротою для користі людського роду бажання й дійство, даруючи різні свої божественні благодаті. Зволь, отожд, через свою невимовну

добрість вельми возсіяти своєю благодаттю у світі через утілення бога Слова, господа нашого Ісуса Христа, хай упалий розумний поклонник, людина, гріхом потемнена, просвітиться знанням волі творця свого, поспішиться з угодними Богові справами до завжди сущого і завжди радісного життя. Бо всемогутній Господь Бог Христос, що жив із людьми, не тільки сам переходив міста й села, благовіщаючи й проказуючи писання потемненим розумом землеродцям на спасіння, але й учнів своїх, і апостолів послав у всесвіт, сказавши їм: йшовши у всесвіт, проповідуйте всьому живому Євангеліє. Дарував він їм без віддатку сили благодаті своєї, що може умудрити, просвітити й освятити своїх людей у спадку вічного й небесного блаженства; і повелів він його готово й без віддатку роздати: без плати, сказав, прийміть, без плати й віддасте. Від них-таки через учення святих Христових апостолів дійшли і ми цієї служби й мірності у превеликій державі всього Російського царства. В ній же, за посадою й силою нашою, в усій Росії і північних країнах (щоб була вона безпорочна), творимо ми невсипуще дбання, і як приймає дар свячення благодаті наша мірність, приймає без плати, без плати намагається віддавати його тим, що бажають його: почнемо будувати ж бо роздаванням кожній християнській спілці і перевазі, архієреям та іншим людям, і принесеться скрізь владиці Христу здійснений прикуп талантів. Отож, бажаючи всюди спасіння й користі християнським душам, достойної сущих синів східної православної церкви, дбаємо, щоб зберегти єдність духу в союзі миру, в ученні і в заповіді, здавна затверджених від святих отців та вчителів і закріплених синодальними словами; ми хочемо всюди бачити добродієство й церковну досконалість боголюбивих душ у повній красі, найбільше в усьому російському народі і в усіх північних країнах, як у доручених нам від Бога для спасіння. Тим-то бачимо ми церковну досконалість без належної краси, вона підпадає численним бідствам, коли немає відповідного пастиря і предбалого піклувальника про душі. Так сталося за незгодою єпархій з митрополитом престолом у місті Києві, де вдовує довгі літа ¹¹²⁵ без усякого нагляду Київська митрополія в Малій Росії, держави царської пресвітлої величності благочестивих великих государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої і Білої Росії. А священне правило Четвертого світового собору велить більше трьох місяців церкві не вдовувати, але хиротонисатися ¹¹²⁶ одному єпископові з-поміж інших, а той, хто не висвятиться в призначений час, не буде визнаний. Численні ж люди тієї російської єпархії, міцні у вірі православного сповідання, що живуть у володінні польського начальства, вельми розорюються від чужовірців і через численні й невиносні муки та образи відкидаються від синівства східної церкви, переходять в унію і, відторжені від батьківських боговідданих законів, єднаються з римським костелом,— дуже про те на́ша мірність уболіває. Вельми дбають як і в своїй державі про людей Малої Росії, так і про інших росіян тієї-таки митрополії, що живуть у іншому, не їхньої государської держави володінні, і царська пресвітла величність, благочестиві великі государі царі і великі князі Іоанн Олексійович та Петро Олексійович, самодержці

¹¹²⁷ Тобто 1685 р.

¹¹²⁸ тобто 1686 р.

¹¹²⁹ Ківот — хоронильниця з кедрового дерева, обкладена золотом, у якій давні іудеї ховали свої заповіді.

Великої, Малої і Білої Росії, та їхня благородна сестра государиня царівна і велика княжна Софія Олексіївна дбають, щоб у тій Київській митрополії установився пастир, як і в минулі літа, і щоб митрополит був у богоспасенному місті Києві, повний закону божого і який міг би керувати божественними законами та отецькими заповідями божими людьми всієї тієї єпархії і духовно управляти мудрістю східної православної церкви. Відтак добра вістка і дбання завжди встигають: у славу надначальної святої трійці дається вірада

потрібному ділові через зручність, догляд і виконання заміру. Бо в минулий 7193 рік ¹¹²⁷ од створення світу в тій Київській єпархії у Малій Росії вибрано від усього народу духовного чину і світського сану, від гетьмана царської пресвітлої величності обох боків Дніпра Іоанна Самойловича і всіх підданих на той митрополичий, що вдовує, престол тієї-таки Київської митрополії православного, благочестивого преосвященного Гедеона Святополка, луцького й Острозького єпископа, колишнього князя Четвертинського, що прикрашений усілякими добродійствами, повний страху божого й духовної бадьорості, старанного добродійника церковної краси. Після молитвенного прохання до царської пресвітлої величності і до нашої мірності від усього, всякого чину, народу, що там живе, з царською пресвітлою величністю, благочестивими великими государями і великими князями Іоанном Олексійовичем, Петром Олексійовичем, самодержцями всієї Великої, Малої і Білої Росії, і з сестрою їхньою государською благородною государинею царівною і великою княжною Софією Олексіївною (що заради їхніх государських, зараз юнацьких, літ богомисленно дбає про всіляке управління самодержавним Російським царством), також і з усіма присутніми на той час архієреями Російського царства, з митрополитами новгородським та Великих Лук Корнилієм, ростовським та ярославським Іоною, сарським та подонським Варсонофієм, рязанським та муромським Павлом, суздальським та юр'євським Іларіоном, з архієпископами коломенським і коширським Никитою, вятським і великопермським Іоною, з єпископом томбовським Пителимом ми присудили, що вибраний преосвящений луцький єпископ Гедеон достойний ступеня Київської митрополії. А щодо відомого згаданого правила Четвертого світового собору: не хиротонствований у визначений час єпископ не буде визнаний також і тому, що будь-яка церква, що вдовує та бідує без пастиря, не може нічого починати, ми приписали від того правила звільнитися. До цього-бо маємо й апостолове навчительство, що явно каже: нікому нічим не бувайте, браття, винні; йому ж наслідуючи, дбаємо ми про віддання нашої посади. А нинішнього 7194 ¹¹²⁸, місяця листопада у 8 день, у царському місті Москві, в першопрестольному храмі Російської церкви, всесвятото небесного Христового ківоту ¹¹²⁹, богоматері діви Марії безсмертного Успення, зачином святої східної церкви при всенародному звіщенні змісту символу істинного правовір'я, наша мірність, прирікши триіпостасну божественну одиницю — Бога-отця, Бога-сина і святого духа,— вивели того боголюбного вибранця єпископа Гедеона на престол, що вдовував довгі літа, на ступінь Київської митрополії і оголосили його митрополитом богоспасенних міст Києва, й Галича, і всіх міст тієї єпархії. Благодаттю ж святого і всевладного духа ми повеліли йому мати владу в християнському народі всієї тої Київської митрополії як пастирю й будівнику божих таїн, у правлінні ж духовного начальства над усіма мати перевагу, богозаконно й правильно в'язати все, вирішувати і спасенно управляти. Хиротонисати у своїй єпархії єпископів, архімандритів, ігуменів, пресвітерів, дияконів та піддияконів, співаків та читців і творити всеналежні церковні треби за богохвальним обрядом у єпископіях, архімандріях, братствах і училищах. І він відтак, боголюбивий владика Гедеон, відтепер хай іменується Малої Росії митрополит київський та галицький. Посівши ж у святій церкві служіння і ступінь тієї достоїнності, про все має радитися і покірним бути до нашої мірності (як найлюбіший після господа син і товариш по службі) і зі всіма архієреями східної церкви та за заповітом тим і чином, що здавна наданий, бути згодним, поєднаним і одностудним. Вказані богогласні слова найсвятішого Євангелія і вчення та канони святих апостолів та святих отців догмати, що утверджують святу віру, хоронити міцно в найправеднішим благочесті і навчати ними християнські народи. Крім того, справляючись до Бога постами й молитвами, чисті руки денно й нічно простягати до господа і старанно молити премилосердного царя небесного і землі всетворителя за пресвітлу спасенну

державу від Бога осяяних, благочестивих великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержавців всієї Великої, Малої і Білої Росії, і за весь їхній, царської величності, богоблагословенний дім, благородних государинь цариць і благородних государинь царівен, і за те, щоб всі благочестиві християни наповнювалися христолюбством. Заповідає-бо це виразно боговибрана посудина — святий апостол — такими словами: молю тож про царів і всіх, хто при владі є, і житимем тихим та безмовним життям у всілякому добродієнні й чеснотах. Хай же вседержавний монарх господь Христос, увінчальник їхньої царської величності, допомагаючи переможними успіхами, завжди вінчає на довгі літа їхню богомудру голову і вивисить численними перемогами над ворогами, доглядаючи і зберігаючи їхній незмінний вінець для спасіння і доброї ходи в усьому світі, оскільки молитви священних укріплюють царську державу й упокорюють варваро-племенні народи, як якорі; народи ж від них заспокоюються, і від них легко та докорінно нищаться еретична темрява й обмови. Відійшовши ж до дорученої собі від Бога пастви, маючи від святих апостолів владу розв'язувати, вирішувати, хиротонисати ту паству духовно й правильно в усій Київській єпархії, в містах та селах, хай навчає мудрості, цноти, правди й мужності, як той, хто з малих літ знає священні мудросні письменна. Хай доглядає святі храми, єпископії, монастирі і всілякі приналежні речі — величність і красу церковну — невсипуще, як правдешній пастир того христийменного народу від ранньої сторожі до дня смерті своєї, уповаючи на господне слово, що каже: не маю тебе лишити, хай здобуде дбайливість у всьому. Подобає тож його боголюбству, бувши прикликаний до цього від божої благодаті й прийнявши на шию євангельське ярмо, по-євангельському правити паствою, яка вручена йому від вседілателя духа, справедливим бути до всіх однаково, високим і смиренным, в учительстві покірливим, а до непокірних добродієнно й завжди викривальним та забороняючим. Має бути достойний перед господніми Христовими людьми, що хочуть спасіння образу добрих справ та пропису правди й істини; говорити перед царями про істину, благочестя й дотримання законів і не соромитися покладати за овець і власну душу. Хто в темряві гріха ходить — водити до світла, ображених відводити від біди, запечалених утішати, убогим приносити сильну втіху, заблудлих наставляти на шлях праведний,

¹¹³⁰ Єнколпій (панатія) — кругла іконка богоматері, яка носилася як знак архієрейської достоїнності.

¹¹³¹ Про залишення цих відзнак у київського митрополита настійно просив сам І. Самойлович.

¹¹³² Камілав — наголовник, схожий на підшивку шапки. Його носили під клобуком.

еретиків і тих, хто відкинувся від східної церкви, за спробою навертати на православ'я та єдності святої церкви, а неправильне наслідування віри справляти правильним своїм діянням; щодо вручених, заносячись головуванням, не повставати даремне — хай не відпаде блаженство смиренномудрості і не піддається він пороковій пихатості. Також хай має догляд у господньому храмі, в клирі, у виказі священнослужіння і у школах, щоб від його великого дбання училися читанню божественних письмен. А коли буде в тій Київській митрополії з його приходом друкарня, хай друкують церковні книги за чином, заповітом і мудрістю східної церкви з його митрополичого благословення й догляду. Творячи тож ці добрі й корисні церкві діяння, возвеличиться в небесному божому царстві за голосом боголюдини найправеднішого Ісуса: хто сотворить і навчить, такий великим наречеться в царстві небесному.

За визначенням і указом нашої мірності приїжджати йому в царське місто Москву на собор, як велять те святі правила, в належних потребах і для утвердження віри та згоди церковної; по черзі в річному служінні з іншими російськими архієреями через дальній шлях хай не буде присутній. Коли ж не буде дбайливий щодо тих вручених йому божественних справ і коли нахилитиме божих людей до якихось дійсних пороків, не

слідуватиме мудрості й добродійним заповітам східної святої церкви, не буде згодний в усьому з нашою мірністю, православним патріархом, і з іншими архієреями, братами своїми, у справах, потрібних для добра, і противитиметься, то від цього не тільки зійде з архієрейства, позбувшись такої достоїнності і врученої пастви, але, вдягнувшись в отечку клятьбу, терпітиме нестерпні муки, що їх матиме у вічності; словесних овець має господь Бог від рук його забрати, коли недбалістю його поохочуватимуться. Бувши під нашою мірністю, головувати йому над усіма російськими архієреями, тому що Київська митрополія нині ставиться першою. При священнодійному служінні і при нас постеляти килим, накладати два енколпія ¹¹³⁰, попустити через звичай у тій країні, щоб і митру носити з хрестом, а при пішій ході щоб несли перед ним у тій його епархії пречесного хреста ¹¹³¹. Всі інші священнодійницькі служби й таїнства хай чинить за чином святої східної церкви і за вказівним до архієрейської служби розписом. Щоб уподібнитися до російських митрополитів, подарувати йому, преосвященному митрополиту Гедеону, для постійного носіння біловидний камілав ¹¹³², тому що в тій країні таке носіння в митрополитів було скасоване, а в Росії тут здавна таке носили всі архієреї, святі й чудотворці митрополити київські та всієї Росії Петро, Алексій та Іона, що бережуться багато сотень літ по архієрейських ризницях.

А православні сини, що живуть нині во Христі, освітлені промінням душеспасенного правовір'я, боголюбні єпископи, преподобні архімандрити й ігумени, весь освячений чин та всі благочестиві християни всієї Київської митрополії хай покоряються йому, преосвященному митрополиту Гедеону, і пошановують та слухають, як даного їм архіпастиря й учителя, як слухали і митрополитів, що були раніше.

¹¹³³ До митрополита Гедеона Київська митрополія була підвладна константинопольському патріарху. Російський уряд послав у Царград піддячого Алексеєва і гетьманського посланця Лисицю, сповіщаючи, що Київська митрополія перейшла під владу московського патріарха. Туреччина тоді була зацікавлена у мирі з Росією, і візир наказав константинопольському патріарху вволити волю царського уряду.

¹¹³⁴ Індиктион — п'ятнадцятилітній протяг часу, який числять з 3 р. до н. е. Щоб одержати позначку індиктиону, треба до числа року додати три, суму поділити на 15, остача вказуватиме індиктион.

¹¹³⁵ Число не проставлено. Треба 15 грудня (за ст. ст.).

Йому-бо про них воздати треба в день правосудства господя Ісуса Христа за вченням богопроповідника святого апостола Павла таке слово: повинуйтеся наставникам вашим і покоряйтеся, вони-бо дбають про душі ваші, тому що можуть воздати слово. Коли ж підлеглі в духовності міста й підлеглі люди Київського митрополичого престолу всієї епархії, всякого чину, ті, що начальствують, і над яки. ми начальствують, не коритимуться йому, боголюбному митрополиту Гедеону, і не захочуть віддавати послуху як власному праведному пастирю, і будуть блаженно і завжди брехливо чинити наклепи на нього, то за це противенці й непокірні будуть суджені господом Богом і приймуть від нього помсту. Адже каже пророк: мені помста, я воздам, і це апостолові належать промовисті слова: противитися владі — божій волі противитися. Тож підіймуть через те вони висловлений святыми отцями клятвенний тягар, священників буде відкинено від сану, а світські, що відлучаться, чужі будуть християнству, і заборонено буде їм усім входити до церкви, прокляті вони будуть і всеконечно непростені Богом у непокаянні як горді й непокірні, гонителі й вороги Христової церкви, зневажальники і нашої мірності, всіх патріархів східної церкви архіпастирського благословіння, і кривоприсяжці. Від чого хай убереже і благословить господь свої люди, а церкві святій хай дає мир, однодумство в православній вірі, нерозторжний союз любові і цілковите спасіння, а після цього в небесах прерадісну, невимовну, навічну благість.

І тому, що боголюбний, преосвященний митрополит Гедеон, званий і вибраний на таке служіння господом Богом, зведений через нашу мірність на вищий ступінь

архіерейства, дається йому ця грамота на вічне його утвердження, як і тим, хто надалі хоче від нашої мірності хиротонисуватися після нього на той Київський престол у митрополити ¹¹³³.

У царському великому і знаменитому місті Москві, в домі Пресвятої володарки нашої Богородиці і завжди діви Марії, чесного її успенія і великих чудотворців Петра, Алексія, Іони та Филипа московських і всієї Росії, я підписався письменом правиці нашої мірності, і ця грамота печатана печаткою нашою. Писано 7194 року від світобуття, а від утілення спасительного передвічного єдинородного божого слова Ісуса Христа господа 1686-го, індиктіону ¹¹³⁴ 9-го, місяця грудня [...] ¹¹³⁵ дня.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Про перший невдалий російський похід на Крим та про причини його; про довгочасні християнські шкідливі незгоди і про успіхи через те у бусурман; про згоду та союз християнський, страшний для бусурман; про лихий знак Самойловичеві; про воєвод, котрі були в московських військах; про з'єднання гетьмана та його полків і про дарування гетьманові від Величковського образу його патрона з віршами; про тодішню генеральну старшину та полковників; про злучення з московськими військами та про переправу Самари; про виправу за Дніпро військ з Неплюєвим та гетьманичем; про сухе тодішнє літо; про випалення пожежами степів і про повернення назад усіх військ; про переправу Самари і про підозріння на Самойловича, що це він попалив степи й мости; про подання Голіцину доносу на Самойловича, про відіслання того доносу в Москву і про швидку государську відповідь на те з дозволом відставити Самойловича й поставити іншого гетьмана; про взяття та віддання Голіцину Самойловича з сином його Яковом; про заслання гетьмана з Москви на вічне заслання і про причини ненависті до нього старшини; про дану старшиною звістку про ті події Гетьманичу Григорію, котрий був за Дніпром, і про нещасливу участь там гетьманича; про бунт у війську на цьому й на тому боці Дніпра; про постановлення гетьманом Мазепи і про статті, дані тоді Запорозькому війську і всьому малоросійському народові; про бунти в містах і про покарання бунтівників і драпіжників; про розпуск військ з-нід Коломака; про прибуття гетьмана зі смоленцями у Гадяч та Батурина; про Мазепині бенкети й подарунки своїй старшині; про розполовинення гетьманських та гетьманичівських скарбів, що були разом із військовим скарбом, і про віддання однієї половини на Москву; про грім, котрий вдарив на Києво-Печерську церкву і запалив її; про запорозьких послів до Мазепи і про чесну їхню відправу з подарунками від Мазепи всьому низовому війську; про страту в Севську гетьманича Григорія.

Року від створення всього живого 7195, а від господнього втілення 1687 року. Був тоді перший славний, але марнотний похід християнських російських військ на Крим, від якого впала слава гетьмана Самойловича. Перш, ніж описати його, хочу викласти передусім причини того походу, а було їх, найзнаменніших, три: перша — християнський похід, описаний минулого року, друга — численні шкоди й розор Великої та Малої Росії, починені в минулі літа, третя — докучливі татарські похвалки й вимовки росіянам на чотирирічних, раніше описаних, Переволочанських розмінах за подарунки, які посилалися Кримській державі з Москви в минулі літа, начебто вони, кримці, завоювали їх у московських государів шаблею. А про союз можна сказати, приглянувшись розсудливим оком до минулих багаторічних подій і до незгод християнських монархів, що всевидець Бог, бачачи примножене поміж християн беззаконство і не гублячи їх іншими смертоносними карами, наділив їх воєнними бідами й напастями — змалював і присмирював їх отак.

¹¹³⁶ В. Голіцин вирушив із Охтирки 27 квітня (за ст. ст.), а І. Самойлович вирушив з Батурина також у кінці квітня.

¹¹³⁷ Інші дані: дві булави.

¹¹³⁸ Туркуси — бірюза.

Отож допустив усім європейським християнським монархам, котрі вірують в єдиного в трійці Бога, але не живуть єдиним домом живого Бога, розділитися на багато частин, і

через те вони впродовж багатьох літ лишалися поміж себе в недружбі та в незгоді. Через таку незгоду впала, либонь, на численні держави й провінції християнські крайня од бусурман біда, бо сарацини (так допустив Бог), котрі не бували в стародавні минулі часи в європейській частині світу, загостили до нашої Європи багаточисленними своїми військами з найдалших азіатських країн і, побачивши незгоду поміж християнських монархів, зажили на кращий свій пожиток звичайно; своєї бусурманської хитрості, з допомогою якої мирилися з одними християнськими монархами, а інших ущемлювали й насідали на них війною. Отак чинячи впродовж багатьох років, не тільки звоювали й заволоділи доброквітним у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, але і загорнули, й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултянську, Волоську тощо. Але, не вдовольняючись і тим та бачачи християнських монархів у постійній незгоді, вибирали вони погідний собі для війни час і зачепили монархії Римську, Французьку, Венетійську та інші. І нарешті обернули вони своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій. Віддали вони в крайне запустіння й тогобічну Малу Росію, обернувши її внівець вогнем і мечем, про що раніше досить писалося. Спиваючи ту чашу гніву божого впродовж багатьох сотень літ, християни тільки в ці часи заледве схаменулися і побачили шкідливу для себе помилку своєї незгоди. Відтак, керуючись божим зволенням, прийшли вони в союз та дружбу; тоді й чваньковита брова магометанської сили змушена була приспуститися і лишатися завше непевною своєї безпеки. Після постановлення в минулому році вічного миру росіян з поляками і союзу на бусурман християнський цісар Леопольд і польський король Ян Собеський постали в минуле літо зі своїх країв війною на турчина (що виразно сказано в королівському листі, писаному минулого року до запорожців); так само й православні монархи російські Іоанн та Петро Олексійовичі з сестрою своєю благовірною царівною Софією звеліли, виконуючи свої союзницькі зобов'язання, готуватися своїм великоросійським та малоросійським військам до військового походу на Крим. Після такого монаршого указу московські війська почали рушати зі своїх домівок і дальніх місць ще в березні місяці, а збиралися вони в слободських містах. Коли ж весна й земля випустили потрібну худобі на корм траву, то великоросійський та малоросійський Марс підняв військові хоругви, рушив у квітні місяці один із слобід, а другий з Батурина на означену військову службу.

Розповідають і те, що коли гетьман Самойлович виїздив з Батуринаського замку, під ним спіткнувся на замковому мосту кінь — це признано було багатьма за лихий знак на почату ним дорогу.

Над усіма великоросійськими військами був начальним вождем і старшим гетьманом ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки та державних великих і посольських справ, великого полку дворовий воевода князь Василь Васильович Голіцин, перед яким ношено в поході п'ять булав¹¹³⁷ і великий, в туркусами¹¹³⁸ осаджених оксамитових піхвах, палаш, а за ним — бунчук, срібні котли тощо. А товаришили йому інші великі московські бояри, а саме: ближній боярин та воевода, псковський намісник Олексій Семенович Шейн; ближній боярин і воевода, чернігівський намісник князь Володимир Дмитрович Долгоруков, ближній боярин і воевода, білогородський намісник князь Константин Осипович

¹¹³⁹ Російського війська було 150 тисяч чоловік.

¹¹⁴⁰ Українського війська було близько 50 тисяч чоловік.

Щербатов, окольничий та воевода князь Данило Афанасійович Боратинський, ближній окольничий та воевода, серпуховський намісник Венедикт Андрійович Змеєв, ближній

окольнічий, севський воєвода і карачевський намісник Леонтій Романович Неплюєв, думний дворянин і воєвода Іван Юрійович Леонтієв, думний генерал Аггей Олексійович Шепелєв, стольник і воєвода, князь Борис Єфимович Мишецький, думний дяк Ємеліян Ігнатович Українцов з особливими дивізіями великоросійських військ, яких могло бути на 200 000 і більше¹¹³⁹.

Гетьман Самойлович з'єднався з одними полками свого рейменту під Гадячим, а з іншими під Полтавою, і їх могло бути з полками охотницькими та пішими на 100 000 і більше¹¹⁴⁰.

Коли ж був гетьман Самойлович під Полтавою чи в Полтаві, то старий Іоанн Величковський, муж, наділений мудрістю й божою благодаттю, за отця Луки Семіоновича, старого полтавського протопопа, підніс йому, гетьманові, в дар образ його патрона, преподобного Іоанна Кущника, з викладеними під ним такими його пера віршами:

Поети про Дедала звіщають билиці:
Він, засланий за море, терпів у в'язниці,
У хитрім лабіринті, що вибратись трудно.
Між плутаних проходів сидіть було нудно,
Тож виготовив крила із різних матерій,
А що у лабіринті не знати де двері,
Вдягнув на себе крила, рвонув із в'язниці
І полетів над морем, як роблять те птиці.
Наш світ також, як море, що широко грає,
Земля — в'язниця темна вигнанцям із раю.
Вітчизна справжня — небо! В палаци небесні
Нелегко завітати натурі тілесній.
Хто ж од землі захоче злетіти до неба,
Дедаловії крила приправити треба.
Ще кажуть: досить віри — і неба доскочать.
Промовлю: усі вірні собі те пророчать,
Але чи труп людини, питаю, літає?
Ні, без добра і віра порожня буває.
Дає крило нам віра, та, звіснеє діло,
Чи на крилі одному летітимеш сміло?
Не лише добродійства самого нам треба,
Не полетиш безпечно, людино, до неба!
І ти отак, Іване, що званий од Кущі,
На цій землі гріховній життям добре сущий,
Щоб полетіть, здолати широкеє море,
І перетнуть, попрали земне наше горе,
Шість крил собі приправив: тоді, презавзятий,
На серафимів образ став шестикрилатий.
Є Віра і Надія, Любов — є праворуч,
Смирення з Чистотою, Убогість — ліворуч.
Отак окрилатівши, літаєш безпечно,
І неба досягаєш, живучи статечно.
Там тезоіменинник назустріч ступає,
Русинський наш звитяжцю, і благословляє.

Його правицю видно. По тому і власний
Послав ласкаво голос патрон доброгласний:
«Ти, Іоанне-вожде мій тезоіменитий,
Звитяжців малоруських гетьман знаменитий,
Живи благословенно на літа премногі,
У кожному ділі щастя добувши од Бога.
Хай три крила, що дані на щастя для тебе,
Візьмуть благословення трикратне із неба.
Одним хрестом честь божу докруг розширяєш,
А другим супостатів, погнавши, страхаєш,
Ти третім, що у божій дістав благодаті,
Мир у Вітчизні любій зумієш тримати.
У звичай християнський апостольським словом
Похвальні кажеш речі про символ Христовий.
А щоб удосконалив нам пам'ять при тому,
Три знаки Бог дарує хресту пресвятому.
Оті хрестові знаки таке означають:
В одне начало спільне їх троє злучають.
Єдиний Бог у трійці для тебе єдину
Дав булаву і хоче: у ясну годину
їх дві постав належно на сильній підпорі —
Господь тебе тримає в своєму дозорі.
Нехай у тебе стане Побожність праворуч,
А Доброчиння щедре розміщуй ліворуч.
Скажу: коли у грудях палке серце носиш,
Без сумніву у Бога, що хочеш, упросиш.
Оце керує серцем твоїм, потішає.
Тебе відтак боронить, нещастя долає,
Тому і починаєш церкви мурувати,
В ікони пребагаті і чесні вбирати.
А ще в любові хочеш учених тримати,
Волієш патронатом науки вкривати.
Зростає з того слава, оздоба, підпора,
Вітчизні нашій шана, утіха є скоро.
І доведе напевне тебе аж до неба.
Коли сприяння в тому тобі, може, треба,
Я, Кущник, завше в небі тобі, Іоанне,
Сприятиму у Бога. Про це ненастанно
Молитись не забуду: тримайся зі мною,
А що хрести шануєш — це теж за тобою!
Жив скромно, поселявся в тісному наметі,
Не прагнув товариства, по добрій прикметі
В небесному просторі тебе упізнаю —
Я богохвальців завше усіх пригріваю!
А ти ж у мене перший, мій тезоіменитий,
І у людей, і в Бога на все знаменитий.
Ти на землі спокійно живи іще довго,
Я талану у Бога доб'юся такого!

Про це тобі із неба тепер сповіщаю,
Іване преподобний, і благословляю.
В усьому, Іоанне, патронити буду,
Гетьмане український, вожде свого люду!»

Вертаючись після подачі цих віршів до свого викладу, звідомляю тут те, що при гетьмані Самойловичу були тоді генеральні особи: обозний — Василь Бурковський, суддя Михайло Вуяхевич, писар Сава Прокопович, осавул Іван Мазепа, другий осавул Леонтій Черняк.

¹¹⁴¹ Війська В. Голіцина та І. Самойловича зійшлися 2 червня (за ст. ст.) на березі ріки Самари.

¹¹⁴² Російського війська з Неплюєвим пішло 20 тисяч.

¹¹⁴³ Українського війська виправлено також 20 тисяч. Сердюцьких полків було два. На чолі їх стояли Герасим Василевич та Степан Еверський.

Полковники були городові такі: чернігівський Григорій Гетьманич, стародубівський Леонтій Полуботок, ніжинський Стефан Забіла, прилуцький Лазар Горленко, лубенський Максим Ілляшенко, гадяцький Михайло Борохович, миргородський Данило Апостол, полтавський Павло Семенович Герцик.

Гетьман Самойлович, зібравшись з усіма полками свого рейменту, рушив від Полтави за Ворсклу в назначений похід, а в полі за Орільлю ¹¹⁴¹ зійшовсь із князем Голіциним із усіма московськими військами. Дійшов він до Самари, звідки, поробивши мости й переправившись через Самару, рушили вони спільно у кримські степи, серед яких на одному місці постояли декілька днів і радилися з князем Голіциним. Тоді Голіцин виправив від себе на той бік Дніпра ближнього окольничого і воеводу севського Леонтія Романовича Неплюєва зі значною частиною московського війська ¹¹⁴², а гетьман Самойлович послав від себе наказним гетьманом сина свого Григорія, чернігівського полковника, з його полком, додавши до нього ще два городові полки, Прилуцький і Миргородський, а крім того, два компанійські полки Пашковського й Новицького та один Сердюцький полк ¹¹⁴³. Це військо відлучилося від головних обозів, пішло вниз по ріці Дніпру і переправилося через нього на той бік до Кам'яного Затону. А виправлено це військо на той бік Дніпра для того, щоб стежити за рухом білогородських і буджацьких орд, а коли б вони мали простувати на допомогу кримським ордам, то не допустити їх переправитися через Дніпро.

¹¹⁴⁴ Війська не дійшли до Січі 20 верст і 17 червня повернули назад.

¹¹⁴⁵ Текст доносу див.: *Д. Бантъши-Каменский*. Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. I. — С. 297—304. (Далі—Источники). \---

¹¹⁴⁶ Ексапсальми — очевидно, секстапсальми, тобто шестопсальміє.

¹¹⁴⁷ Цитата з Біблії. (Книга псалмів, XXXVII, 12, 13).

¹¹⁴⁸ Це був Войця-Сербин.

¹¹⁴⁹ Івана Самойловича було заслано таки в Тобольськ, а його сина Якова в Єнісейськ.

Після такого рішення головні обози, московські й козацькі, рушили б, либонь, і далі до Криму, однак оскільки літо тодішнє було сухе й вітряне, то трава в степах висохла до решти. До того ж кримський хан, звідомившись завчасу про той марш російських військ на Крим, виправив немалий чамбул, щоб спалити степ, і той чамбул, виконуючи ханське розпорядження, випалив дочасно пожежами всі дикі степи так, щоб і в долинах, і біля степових річок трава повигорала і коням зовсім не стало корму. З огляду на таку безгодівлю, російські війська не могли тягти далі до Криму і змушені були за спільним погодженням поміж собою повернути від річки Кінської, чи, як свідчать інші записки, від Плетенецького Рогу, назад ¹¹⁴⁴. Коли ж прибули знову до Самари і гетьман з усім козацьким військом переправився через неї по готових мостах, незвідь-хто попалив ті

мости. Отож московські війська, прибувши до Самари, мусили робити собі нові мости. Тоді ж зродилося, либонь, у московських та козацьких військах підозріння на гетьмана Самойловича, начебто він, замислюючи щось лихе супроти московських військ і маючи потаємні дружні відносини з кримським ханом, звелів навмисне й таємно попалити пожежами як степи, так і мости на Самарі. Коли ж, перейшовши ріку Самару, всі війська станули на річці Кілчені, то відразу ж генеральна старшина, полковники та інші Самойловичеві недруги (їх перераховано буде далі в прикладених пізніше статтях) у секреті порадилися поміж себе і, таємно погодившись із Голіциним, написали від себе 7 липня князю Василю Васильовичу Голіцину певні наклепи й доноси на гетьмана Самойловича ¹¹⁴⁵, про що коротко згадано на початку згадуваних статей. Князь Голіцин послав той донос 8 липня швидким гінцем до Москви, і на цей донос було учинено від великих государів до князя Голіцина негайну відповідь із дозволом одставити гетьмана Самойловича від гетьманства і прислати його в Москву, а на його місце поставити нового гетьмана, кого захоче козацьке військо. Як тільки було принесено в обоз князя Голіцина цю монаршу відповідь і указ (це сталося вже на Коломаку 21 липня), то Голіцин відразу звістив про те доносителям на Самойловича, а тоді ввечері того-таки дня звелів двом московським полкам, що були при гетьмані, обступити в кілька лав гетьманський двір і стерегти пильно цілу ніч, щоб із гетьманського двору не відійшов набік ані дух. Гетьман побачив те явне лихо, що насувалося на нього, всю ту ніч не спав, а провів її в молитвах, бо сподівався після тієї ночі своєї смерті. Коли ж задзвонено на утренью, то гетьман, прибравшись, як належить, до смерті, перейшов на світанні зі свого намету в похідну церкву, щоб вислухати утренью. Там в суботу, 22 липня, коли читалися експасальми ¹¹⁴⁶ і дійшли до таких слів: «Друзі мої і мої приятелі поставали здаля від моєї біди, а ближні мої поставали поодаль, тенета розставили ті, хто чатує на душу мою, а ті, хто бажає нещастя мені, говорять прокляття і весь день вимишляють зрадливе» ¹¹⁴⁷, Самойловичеві наклепники, генеральна старшина з полковниками і зі значним військовим товариством, тобто з Гамалією, із Солониною, з Думитрашком Райчею, з Левенцем та іншими, які цілу ніч не спали і радилися з московськими полковниками, стали перед гетьманським наметом, маючи намір схопити свого начальника гетьмана Самойловича і віддати його в чужі руки. І, як домовилися, один з них якийсь Вуйна Волошин ¹¹⁴⁸, бувший переяславський полковник, зайшов у церкву до гетьмана і вирік отаке слово: «Пане гетьмане, потребує тебе військо», взяв його за руку і вивів із церкви надвір. Тут один із тих, Солонина, похопився було вдарити гетьмана обухом, але інші йому заборонили і, вимовляючи докучні слова, повели його спершу до московських полковників, а потім відпровадили і в обоз до князя Голіцина. Князь прийняв його з сином Яковом негостинно й погано, тримав біля себе з одним тільки хлопцем і запровадив разом з собою на возі в Москву, а звідти його було заслано на вічне заслання. Одні казали, що послано його в якусь Нижнє над Волгою, а інші оповідали, що в Тобольськ, столичне сибірське місто ¹¹⁴⁹.

¹¹⁵⁰ Спершу Самойловичів відіслали до Орла, потім р. Окою повезли до Нижнього Новгорода. По тому вислали їх в село Кукарку Вятської губернії, по тому вже Якова з жінкою відвезли в Єнісейськ, а гетьмана у Тобольськ. У 1690 р. І. Самойлович був живий. Яків помер 9 липня 1695 р.

Заслано його разом із сином, згаданим стародубським полковником, де він разом із ним і закінчив благочесно і в покаянні своє життя ¹¹⁵⁰. Було ще й таке: коли гетьмана вивели з церкви, то він, боячись, щоб його не вбили, запропонував слізно наклепникам своїм, щоб викололи йому очі, і покірливо просив, щоб відпустили його в якийсь монастир на покаяння. А один його, Самойловичевий, слуга Денис Цюпка розповідав особисто, що коли його пана брали з церкви, то він, схопивши улюбленого ланового списа, станув, озброєний ним, перед гетьманським наметом. І побачив він з жахом

вогненні іскри, які тричі посипалися зі списа чи списового деревця, неначе від удару об кремень.

Після зняття гетьмана Самойловича з гетьманства, на якому перебував він 15 років і 35 днів, один з його наближених спідручних одразу склав і написав про нього такі вірші, які тут і докладаються:

Ей, Іване, поповичу-гетьмане,
Чому ти так пустив себе в недбаня?
Ой був єси ти добрим усім паном,
Та потім протиставивсь усім станам.
Став цілодушно ти гетьманувати,
Щоб і нащадкам звичай той віддати.
Ти вольність війська став ламати славу
І гідність станів зневажати давню,
У пиху впавши, став надмір амбітний,
Казав уже, що й рід твій старожитний.
Забув: тебе з любові ми обрали
І старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж тобі не стало треба,
Ти мислив: начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди дорівнював до змови,
Щоб поміж себе хліба вже не їли —
Хотів усіх пересварить на ділі.
Чому не йняв ти нашим речам віри?
Від того і з'явилися невіри.
У людях Бог любов плекає, згоду —
Постать на уряд ти шукав нагоду.
А не хотів такого догледіти,
Щоб дружно з кимось міг у світі жити,—
У війську ж Запорозькому іздавна
Є рада сильна, котра ділом слава.
Всі люди в тебе за ніщо приймались,
В підніжки низились і попірались.
Сини твої надмірно горделиві,
Були від них доуки неможливі,
А хто братів устискує і дручить,
Кінець собі нещасний заплучить.
Ой, доброго всі милують сердечно,
Він може вік прожити свій безпечно,
А як лихому та тяжкому жити,
Коли ніхто не може полюбити?
Як на творця повстанеш і на Бога,
Дивись, спіткає і тебе тривога.
А ти, Іване, всіх хотів тримати
У страсі і жорстоко налягати.
Та Бог на тебе зволив напустити

Твоїх підлеглих, бо таки лихий ти.
Отак позбувсь гетьманської поваги,
Зазнав натомість слізної зневаги.
Гетьманська старанність не згодилась,
Ні, не заживсь, бо недогода збила.
¹¹⁵¹ М. Костомаров визнає автентичність цього листа.
Скінчив, ах, мені жально, ти жорстоко,
Хоч пам'ять має плинути широко.
Отож ніхто не зажирайся много,
Аби нічого не спіткало злого!

Ці вірші хоч і негладко складено, однак у них ясно показується, якого норому був Самойлович і чому загнувалися на нього старшина і значне військове товариство,— вони подбали й скинути його від гетьманського уряду. Та ж таки старшина послала від себе на той бік Дніпра, щоб повідомити про це скинення гетьманича, генерального осавула Леонтія Черняка. Черняк знайшов його з обозом нижче Томаківки, а коли віддав йому листа від старшини, в якому писалося про те, то відразу ж прибув до нього і миргородський полковник Данило Апостол із присланим до нього з тією-таки звісткою каштаном від Неплюєва,— той Неплюєв був із гетьманом у незгоді, а з миргородським полковником дружив. Коли ж гетьманич дістав ту жалісливу звістку, облився він сльозами і вирик смиренным серцем: «А що ж мій отець винен?» Він скинув із себе золототкану одягу і вдягнувся у жалібну, чорну. Миргородський полковник із капітаном від Неплюєва відразу ж від'їхав од гетьманича до свого ; обозу, а незабаром після того прибув до миргородського полковника і гетьманич, знаючи, що наказне гетьманство вже вручено йому. Він просив покірливо полковника, щоб той велів війську рушати. На це бажання відразу й рушили, спішно тягнучи до Кодака, а Неплюєв зі своїм військом лишився на кілька миль позаду. Коли ж притягли до Кодака, то гетьманич, відправивши назад Черняка, писав через нього до милостивого пана князя Голіцина, сподіваючись ще якоїсь від нього до себе милості, отакого свого листа ¹¹⁵¹:

Милостивий мій і особливий добродію!

Я мусив прибути оце до Кодака з Низу, не дочекавшись указу пресвітлих і державних великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і порізниць з їхнім, царської пресвітлої величності ближнім окольничим та воєводою, карачевським намісником Леонтієм Романовичем Неплюєвим, однак не без відома і поради з нимтаки, з полковниками і з усім військом, котре перебуває при мені в теперішній службі і в оцьому поході,— був я приневолений і приведений до того через такі дві вельми нагальні і насушні причини. Свідомо, покірно і якнайшвидше доношу про це вашій княжій вельможності, милостивому і особливому моєму добродієві. Перша причина — в усього війська тепер крайня нестача борошняних припасів, через що спершу мало не всі переяславські, миргородські та прилуцькі полчани відійшли з війська до домів своїх, а за ними й решта городових і охочих полків — були притиснені вони голодом, аж зовсім не маючи вже борошна, і не могли більше триматися. Друга причина — від донесеної до мене відомості, котра вразила моє серце і смертельно мучить мене: це те, що сталося так нагло й несподівано з милим моїм батьком і добродієм. Краще було б мені сподіватися родичеві моєму смерті, згідно з божим вироком для всіх живих, ніж такої відміни і

нещастя. Адже всьому світові явно й відомо, і свідок у тому всевидець Бог, як він впродовж усього часу свого гетьманства і аж досі вірно і з усіх мір щиро служив і дбав для великих государів своїх, не чинячи анінайменшого переступу в усякому ділі супроти їхньої, монаршої, волі й повеління. Хіба хтось наніс на нього якихось безпідставних наклепів,— це могло прийти від його прибічників та спідручників, які без божої боязні, а за намовою ворога, ненависника добра людського диявола, давно чигали на його здоров'я. Але для родича й добродія мого досить постійно висвідченої вірності й численних заслуг перед найяснішим монаршим маєстатом і не годилося б давати віру й місця жадним наклепам та ворожим доносам. Він завжди мав собі за правило, що борони Боже йти супроти монаршого зволення, більше того, в службі своїй він хотів їм-таки, пресвітлим монархам, усякого добра і старався покірно, щоб була ціла вітчизна своя віддана під великодержавну монаршу руку, а про свої дії невідмовно доносив завше у словесних і листовних радах. Отак щиро, всім серцем та душею прагнув він до того й надалі на більшу милість і шану собі й нам, його дітям, і жив він у надії дослужитися того, а не оцієї напасті, яка спіткала його тепер,— ох, важка і гнітюча ця доля: бути всечасно в чужих краях! Коли б ішлося про уряд, на якому він звівся через постійні турботи та труднощі, доходючи до ветхих літ, і коли б була про те виразна монарша (хоч би й раніше) воля, щоб склав його, певне, що не стояв би на тому,— це було б чесно, як годилося б і належалося б за правдою, але не так, коли його нагло й гвалтовно зсаджено через одного чи кількох його спідручних. Звіщав же він, родич і добродій, про те свою волю через певного свідка, окольничого, його милість Леонтія Романовича Неплюєва, що готовий був на монарший указ самохітно здати гетьманство, і окольничий, його милість, визнає це по совісті. Коли ж так воно сталося, покладаючи все на волю божу і допуск з його праведного зволення, то і я, обнятий тяжким болем і непогамованим жалем на серці і на всій душі моїй зранений, мушу в такому разі приходити тепер до розпачу, але оскільки лишаюся виправлений на теперішню государську військову службу з окольничим, його милістю Леонтієм Романовичем Неплюєвим, після щирого і вірного дбання родича й добродія мого, за спільною порадою з вашою князівською вельможністю, то буду відправляти її вірно, з чистим сумлінням і душею, як зобов'язує чинити всеосяжний господь Бог, до кінця життя при неодмінній і непорушній вірності, обіцяючи служити їм-таки, пресвітлим монархам, котрі щасливо над нами панують, хоч і мусив, не чекаючи наказу, зійти через вищеописані причини з попереднього місця, але нікуди, тільки наблизившись з іншими сюди, до милої моєї вітчизни. Звідсіль і заносу я, заливаючись гіркими слізьми, до вашої княжої вельможності своє покірне чолобиття та прохання. Змилосярдься, милостивий і особливий мій добродію, і при своїй високобачній премудрій увазі, будши найпершим за повагою й достойністю біля найяснішого монаршого престолу, зволь захистити своїм патронством та охороною у таким наглім нещасті цілість здоров'я милого родича мого і самої родительки з жінками та дітьми нашими, коли лишаємося тепер ми порізнені, і не допусти злослівним людям з тих-таки підручних, які налягали б по-ворожому, з безбожною завзятістю, щоб довершили свій лихий зачин і щоб я зміг звідси з'єднатися при цілості свого здоров'я з милим своїм родичем та сім'єю,— прошу указати й подати певний та безпечний спосіб, де буде воля й чуття, виказане нам у такій крайній печалі, дістав би і сам, ваша княжа вельможність, пожадану милість та добродійство в день страшного суду нелицемірного судді, коли доведеться всім воздати за ділами своїми.

Вашої княжої вельможності, мого милостивого пана
й добродія покірний підніжок,
нещасливий гетьманський син Григорій Іванович

¹¹⁵² У цей час у війську почалися заворушення. Сердюцькі полковники окопалися земляним валом для захисту, при них тримався й Г. Самойлович. Коли ж прибув Неплюєв з військом, козаки видали йому Г. Самойловича, Л. Полуботка і Ф. Сулиму.

Цей гетьманичів лист було вчитано в Голіцина, і він віддав його генеральній старшині.

У Кодаку постояло військо з наказним гетьманом, миргородським полковником, доки не прибув ззаду Неплюєв зі своїм військом ¹¹⁵². До нього прийшов жалісливий гетьманич з покірним поклоном і поклав перед ним полковничий пірнач та бунчук наказного гетьманства. Тоді Неплюєв, гордо до нього вирікши: «Здравствуй, Гриша!», звелів одразу взяти його до приготованої йому вже палатки і накласти на нього тісні кайдани. Отак бідний гетьманич, що перед цим хвалився перед своїми людьми (як євангельський багач, котрий пікся про розорення старих і створення нових житниць), що їхатиме в Україну по-гетьманському, в позолоченій кареті, яку було тоді тільки-но припроваджено із Гданська з шістьма дорого купленими фризамі, всього того позбувся над сподівання, впавши в нестатки, біду і тісні, постійні ворожі пута. А обоз його, гетьманичів, забрав з усіма речами й багатством до своєї ласки й протекції Неплюєв.

¹¹⁵³ Бунт стався там-таки, біля Кодака, де стояли з'єднані козацькі полки. В донесенні В. Голіцина про це пишеться, що тоді побито «багатьох знатних людей», а Л. Горленка і суддю того ж полку, побивши, кинуто в гарячу піч, а тоді живих засипано землею.

¹¹⁵⁴ М. Костомаров називає його полковим обозним Гадяцького полку. Тоді ж було вбито й кількох товаришів Кияшка.

У ті дні почався у Прилуцькому полку й бунт, через що тамтешні полчани через якісь причини забили свого полковника Лазаря Горленка ще з кількома особами ¹¹⁵³. Після таких подій наказний гетьман, миргородський полковник, розійшовшись з Неплюєвим, рушив од Кодака з усім козацьким городовим та охотницьким військом до Переволочної, а там, переправившись через Дніпро і розпустивши, де кому належалося, війська, сам прибув до Сорочинців у свій дім, а Неплюєв, перетнувши десь, чи вище, чи нижче Кодака, Дніпро, відійшов із в'язнем-гетьманичем і зі своїм військом додому в Севськ до своєї резиденції.

Головні ж московські й козацькі війська, що були на Коломаку, де брід Буцького, з князем Голіциним, стояли (після взяття гетьмана Самойловича з сином його Яковом) там кілька тижнів і трохи були побунтувалися: там-таки на Коломаку в Гадяцькому полку було забито військового осавула Кияшка ¹¹⁵⁴. Потім, за монаршим дозволом, писаним у грамоті до старшини і всього козацького війська, учинили вони для вибрання нового гетьмана чорну, чи загальну, раду, виїхавши зі свого обозу в поле на простір. Там вони 25 липня вибрали, згідно до звичаю й давніх прав, вільними голосами й поставили собі гетьманом генерального осавула Іоанна Стефанова Мазепу.

Звідки і якого роду був той Мазепа, і в який спосіб прибув він до гетьмана Самойловича, і як він, як чоловік дотепний та вчений, дійшов ласки, дослужившись швидко чину генерального осавульства, про те коротко писалось раніше в розділі чотирнадцятім. А тепер кладу тут прислані від пресвітлого монарха й читані в раді всьому війську при постановленні гетьмана (як було і за Хмельницького) на давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу ствержені статті.

**КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ,
дані при обранні на гетьманство Мазепи Запорозькому війську і всьому
малоросійському народу від великих государів та всеросійських самодержців,
року від створення світу 7195, а від ріддва Христового 1687, 25 липня¹¹⁵⁵.**

¹¹⁵⁵ Звірено за вид.: *Д. Бантыш-Каменский*. Источники малороссийской истории.—М., 1858.—Ч. I.—С. 305—319. (Далі — Источники).

¹¹⁵⁶ Сава Прокопович.

¹¹⁵⁷ Дмитрашко Райча.

Божою милістю пресвітлі та державні великі государі, царі й великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович і велика государиня, благовірна царівна та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці всієї Великої, Малої і Білої Росії, отчичі та дідичі багатьох держав та земель східних, західних та північних, і наслідники, й государі, і володарі, їхня царська пресвітла величність, наказали скласти і віддати народу ці писані пункти в обозі, на річці Коломаку, новообраному гетьману Запорозького війська обох боків Дніпра Івану Мазепі, старшині, полковникам і всьому Запорозькому війську та малоросійському народові. Через те, що в цей теперішній 7195 /1687/ рік по-їхньому, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки і державних великих і посольських справ, великого полку дворовий воевода князь Василь Васильович Голіцин з товаришами, котрий був на їхній, великих государів, службі у великому полку в Кримському поході, писав до них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, з обозу, з річки Килчені, 8 липня в нинішній 7195/1687/ рік, що цього ж таки липня в третій день подали йому, ближньому бояринові та охороннику, і дворовому воеводі князю Василю Васильовичу чолобитну за себе і за все Запорозьке військо з підписами своїми піддані їхньої царської пресвітлої величності старшина й полковники Запорозького війська: генеральний обозний Василей Бурковський, суддя Михайло Вуєхієвич, генеральний писар Сава Проколов¹¹⁵⁶, генеральний осавул Іван Мазепа, Константин Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалій, Дмитрій Райча¹¹⁵⁷, Степан Забіла, Василей Кочубей про зраду і про чис-

¹¹⁵⁸ В оригіналі: «оберегатель».

¹¹⁵⁹ Источники: «всі військові клейноди».

ленні шаленства перед ними, великими государями, перед їхньою царською пресвітлою величністю гетьмана Запорозького війська Івана Самойлова, і били чолом їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб він, ближній боярин і охоронник, і дворовий воевода князь Василій Васильович Голіцин послав те їхнє чолобиття до них, великих государів, і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності. І він, ближній боярин, і охоронник¹¹⁵⁸, і дворовий воевода те їхнє підписане чолобиття від них прийняв і послав до них, великих государів та великої государині, до їхньої царської пресвітлої величності, і писав до них, великих государів, щоб від того, від чого, Боже борони, не учинилося в усій Малій Росії якогось заколоту.

25 липня писано в грамоті до нього, ближнього боярина, і охоронника, і дворового воеводи до князя Василя Васильовича з товаришами від великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, на ту вищезгадану його підписку і на чолобиття старшини та полковників Запорозького війська, щоб він, ближній боярин, і охоронник, і дворовий воевода князь Василій Васильович, прикликавши до себе підданих їхньої царської пресвітлої величності вищеперечислену старшину та полковників Запорозького війська обозного Василя Бурковського з товаришами і все Запорозьке військо і сказав їм милостивий указ їхньої царської пресвітлої величності, що вони, великі государі, їхня

царська пресвітла величність, на згадане їхнє чолобиття, коли він, гетьман Іван Самойлов, не підходить їм, старшині і всьому Запорозькому війську, не указали йому бути в них гетьманом, а указали відібрати у нього свої, царської пресвітлої величності, прапор, булаву та всі клейноди ¹¹⁵⁹ і послати його в свої, великих государів, великоросійські городи, а на його місце постановити гетьманом, кого вони, старшина і Запорозьке військо, захочуть і оберуть вільними голосами. А видавши їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ про вислання його, Івана, в котресь великоросійське місто, також про дітей його і родичів звелено йому, ближньому бояринові, і охороннику, і дворовому воєводи з товаришами пристойно вирішити на свій розсуд і як врозумить і навчить їх господь Бог про обрання нового гетьмана. А щодо чолобитної, підписаної старшиною Запорозького війська, білоруського письма, яку прислав він, ближній боярин, і охоронник, і дворовий воєвода, до них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, то з того їхнього чолобиття прислано до нього, ближнього боярина, і охоронника, і дворового воєводи, список.

І цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, милостивий указ старшині і полковникам, і всьому Запорозькому війську оголошено й вчитано ту вищезгадану грамоту великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, гетьмана від уряду відставлено, а військові клейноди прийнято в обоз ближнього боярина, й охоронника, і дворового воєводи.

І старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, вислухавши той милостивий указ їхньої царської пресвітлої величності, порадили, і на їхню государську превелику й невимовну милість били чолом, і говорили, що вони раді вмирати і кров свою проливати за них, великих государів, і бути вірними навіки і незмінно, дотримуючись свого хресного цілування на підданство в них, їхньої царської пресвітлої величності.

І ближній боярин, охоронник та дворовий воєвода князь Василій Васильович з товаришами говорили, що великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, старшину й полковників Запорозького війська і все військо Запорозьке, звеліли їм учинити тут, у війську, в обозі на річці Коломаку, раду за їхніми військовими правами і на тій раді вибрати вільними голосами гетьмана, кого вони поміж себе облюбують.

А коли вони гетьмана оберуть, то великі государі, їхня царська пресвітла величність, указали прочитати їм на раді статті, які були дані за указом їхнього, великих государів, батька, блаженної та вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, давнішому гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких статтях він, гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо, перебував у підданстві під його, царської величності, самодержавною високою рукою. А тепер великі государі, їхня царська пресвітла величність, звеліли постановити за їхнім чолобиттям деякі нові статті на ствердження, і добробут, і цілість Запорозького війська та малоросійського народу.

А коли вони оберуть гетьмана, то тому новообраному гетьманові учинити обітницю за святою євангельською непорочною господньою заповіддю і цілувати святий і животворящий господній хрест їм, пресвітлим і державним государям царям і великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу і великій государині, благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївні, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцям, отчичам, і дідичам, і наслідникам численних східних, західних і північних земель, государям, і володарям, і їхньої царської пресвітлої величності наслідникам на вічне і вірне підданство. І бути їм, гетьману, й генеральній старшині, і полковникам, усьому Запорозькому війську, і малоросійському народові невідступно у вічнім підданстві у них, великих государів, у їхньої царської пресвітлої величності і у їхніх государських

наслідників, пам'ятаючи свою обіцянку і хресне цілування, на колишніх своїх правах та вольностях за давнішими їхньої царської пресвітлої величності жалуваними грамотами, які були дані попередньому гетьманові Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам, усьому Запорозькому війську та малоросійському народові.

І старшина, і полковники, обозний Василей Бурковський з товаришами, і все Запорозьке військо били чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і говорили, що вони за указом і на звання їхньої царської пресвітлої величності раді бути, щиро і всепокірно, у вічнім підданстві у них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, на колишніх і на покладених при теперішньому гетьманському обранні пунктах, і за указом їхньої царської пресвітлої величності, зібравши раду за їхніми військовими правами, оберуть гетьмана, і ті статті вони з новообраним гетьманом виконуватимуть і руками своїми він, гетьман, і вони підпишуть.

25 липня в цей-таки теперішній 1687 рік прикликані на цю раду духовні особи, старшина, й полковники Запорозького війська, і все військо Запорозьке учинили для обрання нового гетьмана раду. І на тій раді були за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, бояри й воєводи:

ближній боярин і великого полку дворовий воєвода, охоронник великої царської печатки та державних великих і посольських справ, новгородський намісник князь Василей Васильович Голіцин;

ближній боярин, воєвода і псковський намісник Олексій Семенович Шейн;

ближній боярин, воєвода і чернігівський намісник князь Володимир Дмитрович Долгоруков;

ближній боярин і воєвода, білогородський намісник князь Константин Осипович Щербатов;

¹¹⁶⁰ Пропуск у тексті. В Источниках не згадується про намісництво Д. Борятинського.

¹¹⁶¹ Источники: «Ефимович».

окольнічий і воєвода [...] ¹¹⁶⁰ намісник князь Данило Афанасійович Борятинський;

ближній окольнічий, воєвода, серпухівський намісник Венедикт Андрійович Змеєв;

думний дворянин і воєвода Іван Юрійович Леонтієв;

думний генерал Аггей Олексійович Шепелєв;

стольник і воєвода князь Борис Євфимієвич ¹¹⁶¹ Мишецькой;

думний дяк Ємельян Ігнатович Українцов,

і дяки тих розрядів полків своїх, їхньої царської пресвітлої величності, з багаточисленними кінними й пішими ратними людьми.

І того-таки числа на звання великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, духовні особи, старшина й полковники Запорозького війська, генеральний обозний Василей Бурковський з товаришами і все Запорозьке військо вибрали вільними голосами за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Степановича Мазепу.

І ближній боярин, охоронник та дворовий воєвода князь Василей Васильович з товаришами звеліли прочитати на раді колишні й новоподані пункти новообраному гетьманові Івану Степановичу, старшині і всьому Запорозькому війську і підписати їм ті пункти своїми руками. І ті пункти їм прочитано, а коли пункти прочитали і підписали руками своїми, то новообраний гетьман Іван Степанович учинив перед святим Євангелієм за святою непорочною його заповіддю обітницю на вічне і вірне підданство їм, пресвітлим і державним великим государям царям і великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру

Олексійовичу і великій государині, благовірній царівні і великій княжні Софії Олексіївні, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцям, отчичам, і дідичам, і наслідникам численних держав і земель східних, західних та північних, государям, і володарям, і їхнім государським наслідникам на тому, що їм, гетьману, генеральній старшині й полковникам, усьому Запорозькому війську і малоросійському народові, бути під їхньою, царської пресвітлої величності, самодержавною рукою невідступно у вічнім підданстві.

А нижчеподані статті містять у собі таке:

1

Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького ¹¹⁶².

¹¹⁶² Підзаголовки до кожної статті склав, очевидно, сам С. Величко. В Істочниках їх нема.

Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів і у великої государині, в їхньої царської пресвітлої величності, милості, щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями і звеліли дати на те йому, гетьманові, свою государську жалувану грамоту.

2

Про воєвод і залоги в Києві, Переяславлі, Чернігові, Ніжині, Острі, щоб воєводи не втручались у військові права та справи, а коли трапляться образи малоросіянам од служивих, щоб воєводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори.

Гетьман Богдан Хмельницький просив милості у батька, їхньої царської величності, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, щоб він, великий государ, указав бути своїм, царської величності, воєводам із ратними людьми в Переяславлі, в Ніжині і в Чернігові, писано також про це його государський указ і в пунктах бувшим після нього гетьманам.

І батько їхніх государських величностей, блаженної і вічностойної пам'яті великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах своїм, царської величності, воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах замішанини і зради, а саме: указав він, великий государ, його царська пресвітла величність, бути воєводам у прародительній своїй государській вотчині, в богоспасенному граді Києві, також у Чернігові, в Переяславлі, в Ніжині, в Острі, а в права та вольності козацькі і в суди, і в будь-які справи вказав воєводам не втручатися, як київському воєводі, так і в інших містах, а вказав їм мати начальство над ратними людьми, котрих буде прислано в ті міста в різному обладунку на

оборону. А коли б хто з жителів тих городів і міст, сіл чи деревень усякого чину почне бити чолом великим государям на образи від ратних людей і приноситимуть чолобиття воєводам, то за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, воєводи повинні судити тих ратних людей. А при тих-таки судах указано бути в усякому місті, де живуть воєводи, для великої правди і швидкої розправи значним добрим і розумним людям з малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводою і правдиво судити та чинити за судом та дізнанням указ, як належить за указом великого государя, його царської пресвітлої величності. А щодо поборів указав великий государ, щоб було в малоросійських містах, як це в них заведено і як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького. А тепер великі государі і велика государиня, щасливо правлячі, їхня царська пресвітла величність, указали потвердити цей государський указ свого батька, блаженної і вічнодостойної пам'яті великого государя, і бути йому незмінним.

І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

3

Про збір грошей з поборів Малої Росії в казну царської величності і про заплату тими грішми всій старшині та черні Запорозького війська, згідно до уложення, а щоб реєстрових козаків було поставлено тридцять тисяч. Тут-таки і про архієпископські, монастирські, попівські та панські маєтності, в якому вони мають лишатися стані під своїми державцями, і про побори з них.

¹¹⁶³ Єфимки — російська назва таліра. Єфимки були ще «з признаками», тобто з клеймом російського герба, що було вчинене за царським наказом у 1655 р.

Щоб згідно до постановлених статей Богдана Хмельницького реєстровому війську, яке завжди буде на службі його царської пресвітлої величності, було милостиве ударування і заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали говорити на раді про реєстрове військо, скільком бути тисячам військових козаків. А що в тій їхній статті написано, щоб була війську заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни, то того в статтях Богдана Хмельницького не покладено, а покладено, що мають бути побори, де належить збирати в скарб його царської пресвітлої величності, і з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що в статтях постановлено. Бути ото ж так само й тепер.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом на государську милість і приймають це. Постановлено на цій раді давати, як і раніше:

гетьману тисяча золотих червонних на рік,
писарю військовому й обозному по тисячі золотих польських,
на військових суддів по триста золотих,
на судейського писаря сто золотих,
на писаря і на полкового хоружого по п'ятдесят золотих,
на сотницького хоружого тридцять золотих,
на гетьманського бунчужного по сто золотих,
на полковників по сто єфимків ¹¹⁶³,
на полкових осавулів по двісті золотих,
на військових осавулів по чотириста золотих,
на сотників по сто золотих.

Реєстрових козаків хай буде тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять польських золотих.

А скільки в котрому полку буде козаків, то скласти на те реєстр і бути козакам реєстровими. Попереду реєстру писати старих

¹¹⁶⁴ Істочники: «повні приноси».

козаків, які служили довгу службу, а коли старих козаків не достане в полках до тридцяти тисяч, то приймати в те число в козаки міщанських та поселянських дітей. А на Запорозьке військо, на тридцять тисяч, збирати побори з усяких маєтностей без розбору, чиї б вони не були, окрім монастирів, і з тих поборів давати жалування великих государів гетьману з начальними людьми і козакам за колишніми ствердженими статтями. А коли тих поборів не вистачить гетьману, начальним людям і козакам, згідно до положення, то ті побори розкладати за збором, скільки того збору буде. А в кого з полковників і начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дано жалувани, великих государів, грамоти, то тих підданих, полковників і всяких начальних людей, за котрими ті маєтності числяться, судити і вільні приноси ¹¹⁶⁴ у них приймати, сіно й дрова веліти їм готувати на себе, а побори з них на козацьке жалування збирати, як і зо всіх. Митрополичим, архієпископським, єпископським і монастирським підданим діла до податку на військо нема. А відтепер в архієпископські і в монастирські вотчини наново нікого не приймати, будуть за ними старі піддані, й учинити на них перепис та книги, скільки підданих за митрополитом, за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах. А з мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати. З протопопських та попівських маєтностей побори на козаків збирати згідно до уложення про козацькі маєтності. А з міст брати всілякі прибутки за їхніми правами. А маєтності генеральної старшини і знатних та заслужених осіб мають бути вільні від усяких військових поборів і нічого в них у військовий скарб не брати.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути тому за їхнім чолобиттям, згідно до колишнього і до теперішнього свого государського указу та повеління.

4

Про заслужених осіб дворянської честі, про села та млини, надані їм і стверджені грамотами, також про грамоти, дані старшині та значним військовим особам, щоб їх гетьман не відбирав від них і не порушував монаршого указу.

¹¹⁶⁵ Істочники: «государські».

Коли хто раніше із заслужених ударований був дворянською честю, то щоб при тому чині й честі лишалися, а коли хто заслужить і надалі і про них гетьман і старшина битимуть чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то щоб царська пресвітла величність зволив ударувати дворянською честю і тих. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи село, чи хто в кого купить і універсали свої на те дасть, то вони, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, почнуть бити чолом на потвердження того в їхніх государських жалуваних грамотах. І щоб царська пресвітла величність ударували їм, звеліли дати їм на ті маєтності свої, царської пресвітлої величності, милостиві жалувани грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували на те їхнє чолобиття, і кому будуть дані їхні царські ¹¹⁶⁵ жалувани грамоти, то незмінно володіти їм за тими жалуваними грамотами млинами і селами, а гетьманові тих грамот у

них не віднімати і їхнього милостивого государського указу нічим не порушувати. Також коли будуть дані комусь зі старшини і значним особам якісь інші жалувані грамоти, то бути тим їхнім государським жалуваним грамотам у своїй-таки силі і гетьманові тих грамот у них не відбирати.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

5

Про послів, посланників та гінців царської величності, котрі мають їхати через Малу Росію, щоб вони самі кватир не займали і підвод не брали; також про гетьманських посланців у Москву, щоб їх не посилали більше як чотири рази в рік, і то в найпотрібніших військових справах, а всі інші відомості та справи неважливі посилали в Москву в листах через пошту.

¹¹⁶⁶ Источники: «на полях і дворах».

¹¹⁶⁷ Пропуск. Источники: «так само й тим, що їдуть до Москви і назад повертаються».

¹¹⁶⁸ Источники: «нові військові клейноди».

Щоб послі, посланники і гінці царської пресвітлої величності не ставали в козацьких дворах і насильно не брали підвод у сотників, в отаманів і у військових товаришів, а щоб надалі відводила їм двори і давала підводи городова старшина, а самі щоб вони насильно в дворах не ставали і по дворах підвід собі не брали, а в кого візьмуть підводи, то щоб ті підводи відпускали назад без затримки.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали бути за чолобиттям щодо тих постоялих дворів та підвод, ті підводи під посланців царської пресвітлої величності, котрі їдуть з Москви і назад ¹¹⁶⁷, давати полковникам і старшині в містах, хто відатиме тим, по подорожніх так, як і тепер ті підводи даються в містах. А посланців од гетьмана до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, посилати в Москву по тричі і по чотири рази для найпотрібніших військових справ, і щоб при тих посланцях челяді було при значних особах по три чи по чотири чоловіки, а більше від того не посилати, а про неважливі справи і про всілякі звідомлення писати до великих государів через пошту.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо били чолом на государську милість і те прийняли.

6

Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, старшина і Запорозьке військо, щоб коли за божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударюють їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами, і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували: звеліли обирати гетьмана за давніми їхніми правами та вольностями, з відома великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, а без чолобиття і без указу великих

государів, їхньої царської пресвітлої величності, старшині і всьому Запорозькому війську гетьмана не обирати, так само і не відставляти від гетьманства. А клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври — тримати бережливо. Коли ж щось загубиться, то натомість буде прислано військові клейноди ¹¹⁶⁸ від їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість їхньої царської пресвітлої величності і прийняли те з радістю.

7

Про листи до гетьмана, котрі можуть іти від різних государів та сусідів; про те, щоб йому, гетьманові, не мати без відома своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями; також про дотримання постановленого і закріпленого союзу з поляками; про засторогу від бусурман і про воєнні промисли над ними; тут-таки і про запорожців — про грошову і борошняну їм платню і про те, як жити з Кримською державою.

Щоб звелено їм було приймати і прислати від навколишніх государів усілякі присильні листи, а прочитавши, відсилати до великих государів, а від себе щоб їм до них не писати.

І великі государі, та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали по тій статті гетьману і всьому війську відмовити, тому що й попереднім гетьманам було велено не мати таких зносин з жодними государями, і це тому, що від того чиняться в малоросійських містах численні чвари. Так само і тепер гетьману і всій старшині не писати й не посилати до польського короля, до інших государів і до кримського хана, а коли від якихось государів чи від кримського хана прийдуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих государів на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати; при тому ж йому, гетьманові, всій старшині, всьому Запорозькому війську і малоросійському народові міцно тримати і нічим не порушувати вічного миру й союзу, постановленого великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, з його величністю королем польським, і задовольнитися тими містами і приналежним до них, які в договорах поіменовано і детально перераховано. А що за тими договорами відступлено в бік його величності короля польського, то в ті міста не вступатись і не давати ніяких причин до порушення договорів. Списки тих постановлених договорів між царською пресвітлою величністю і його величністю королем польським послано було від великих государів до попереднього гетьмана, і тепер вони зберігаються у військовій канцелярії. А коли б були які порушення того договору на вічний мир у малоросійському краї з польського боку, то їм про те писати до великих государів, а самим ніяких порушень не чинити. А для захисту великоросійських та малоросійських міст від наступу кримського хана тримати їм полки в належних місцях і мати всіляку засторогу, для запертя ж самого Криму і для промислу над містечками Казикерменом та над іншими в належний час за указом їхньої царської пресвітлої величності посилати їм військо, а саме в Січ і в інші тамтешні місця, і над містечками, і під Очаковом чинити всілякий воєнний промисел; великі ж государі, їхня царська пресвітла величність, укажуть посилати тим малоросійським військам, відповідно до часу, раті з великоросійських міст. Так само й запорожців тримати в давніших місцях і неодмінно посилати їм на кожен рік борошна і плату, оскільки тим запорожцям давали таке при давніших гетьманах, і те борошно та гроші відсилати до них у самий запорозький кіш. А миру запорожцям із Кримом і містечками ніколи не мати й міцно стерегти, щоб з

малоросійських міст не їздили в Крим з товарами, запасами і зі всілякою живністю, щоб не продавали в Крим і коней.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо прийняли той їхній государський указ і обіцялися тримати його твердо.

8

Про війська царської величності, коли йтимуть на війну через Малу Росію, щоб у козацьких дворах не ставали, вольностей козацьких не віднімали, мужиками і зрадниками їх не називали і в провідники їх не брали; так само щоб не ввозили з України давніх російських людей; тут-таки про служивих та всіляких людей, що тікають у Малу Росію і там переходять.

А коли війська їхньої царської пресвітлої величності підуть супроти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали б у міщан, щоб вольностей козацьких не відбирали, мужиками та зрадниками їх не називали і в провідники їх не

¹¹⁶⁹ Істочники: «чи не хотіли дати оброку панам своїм».

хапали. Так само щоб і російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не ввозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ, бо вони вважали, що це чинилося начебто не за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, не вказали ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і мужиків, а хто почне вольності їхні віднімати та зрадниками і мужиками козаків називати, то тим указали царська пресвітла величність чинити після дізнання покарання. А щодо втікачів у малоросійських містах, служивих боярських людей і селян, котрі не захотіли служити їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то ці боярські люди й селяни, вкравши щось, учинивши вбивство, чи розбій, чи вчинивши якесь інше зло, чи не хотіли дати оборону своїм государям ¹¹⁶⁹, біжать на самоволю до них, у їхні, великих государів, малоросійські міста. То тих утікачів і всіляких чинів людей не приймати і в себе не тримати, а віддавати їх з малоросійських міст без усілякої затримки, оскільки від тих утікачів виходять численні заколоти. І на попередніх радах, і в пунктах укріплено те й душами їхніми затверджено, щоб тих утікачів не приймати, а які віднайдуться, то таких віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і Запорозьке військо прийняли те й обіцялися виконувати цей їхній государський указ твердо.

9

Про малоросійських людей, забраних у військовий час і завезених у Велику Росію.

Щодо жителів усіляких чинів малоросійських міст, котрих було забрано у військові часи в полон у великоросійські міста, то жити їм у тих містах, куди їх завезено. А коли хто з них відійде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи в ті місця, де жили раніше, і коли не вчинять ніякого злодійства, то таким жити на своїх старих місцях, як і колись, де хто жив; а втече, вчинивши злодійство, то таких, відшукавши, віддавати.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути за цим чолобиттям.

10

Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб провідавши про це, доносили про таке царській величності.

Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх божий і превелику та невимовну милість до себе великих государів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заколоти, так як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заколотам не вірити.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли і обіцялися дотримуватися його твердо.

11

Гетьмана за його переступи (окрім зради) не змінювати без відома царської величності, так само і гетьман не вільний змінювати без відома царської величності генеральної старшини, а старшина повинна віддавати гетьманові всіляку честь та послух.

Коли ж гетьман учинить якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкажуть великі государі зробити про те дізнання і за дізнанням учинити указ за їхніми правами. Так само не змінювати з уряду гетьманові нікого з генеральної старшини без волі й указу їхньої царської пресвітлої величності, не списавшись про те з ними, великими государями. А коли хто зі старшини буде винуватий перед великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, чи виявить до нього, гетьмана, якийсь непослух, то про те писати йому, гетьману, до великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, а на те буде прислано до нього указ їхньої царської величності. А генеральній старшині, і полковникам, і всяким урядникам мати щодо нього, гетьмана, всілякий послух, тримати до нього честь і шану так, як це було при давніших гетьманах. І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли їхній государський указ і обіцялися дотримуватися його твердо.

12

Про смертну кару тим людям у Малій Росії, від яких поміж народом мали б виникати якісь пересвари й заколоти.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитись від жителів, від будь-кого, якісь пересвари, то гетьману й старшині наглядати за тим, і стерегти міцно, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, а тих людей, від яких учиняться в малоросійських містах якісь заколоти, гамувати, карати і страчувати на смерть за їхніми правами, як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли.

13

Про мужиків, будників та винокурів, які свавільно називають себе в Україні козаками і які чинять поміж народом усілякі лиха й пересвари і безчестять старих козаків. Щоб зібрати для присмиріння тих свавільців кінний компанійський, охитний, тисячний, платний полк.

Стало відомо великим государям, їхній царській пресвітлій величності, що великі чвари і розлиття невинної крові та хапання бусурманами в полон християн чиниться від свавільних людей, котрі, забувши страх божий і свою обіцянку, заводять усілякі посварні та заколотні речі, і від того бувають великі біди, оскільки вони, землероби, мужики, будники і винокури, кидають свою роботу, називають себе козаками, і від того чиняться великі розори й біди, а правдивим козакам вони чинять безчестя. То щоб для того виділили полковника і козаків, а при ньому щоб було реєстрових козаків тисяча. Коли ж трапиться десь якийсь неспокій і зрада, то йому, полковникові, тих свавільників приборкувати за своїми правами, як це виказують їхні права, і давати тому полковникові й тисячі чоловік плати за домовленістю на рік, і щоб вони стояли на виділеному місці, де годиться, по всіх полках на цьому боці Дніпра.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, прийняли те з радістю і обіцялися дотримуватися твердо.

14

Про малоросійських людей, щоб вина й тютюну у великоросійські міста не ввозили, й таємно не продавали, і тим щоб не чинили перепони кабакам царської величності у грошовому зборі; а за домовленістю вільно привозити вино на кабаки і продавати, коли потребуватимуть; а коли якісь малоросійські люди будуть спіймані у великоросійських містах з вином та тютюном, таємно продаватимуть їх, то тих висилати з усім назад, а коли являться ще вдруге з тим-таки товаром і ті ж таки люди, то всі такі їхні товари забирати на государя без плати.

Жителі малоросійських міст приїжджають у Московську державу і в українні міста та привозять вино й тютюн і продають всіляким людям, від чого порушуються і не добираються кабацькі збори. То щоб учинити міцний заказ під жорстоким покаранням, щоб усяких чинів жителі малоросійських міст вина й тютюну не возили в Москву, в українні міста та в повіті, не продавали і не чинили тим порушення й недобору казні великих государів, їхньої царської пресвітлої величності. А коли треба буде вино в якісь малоросійські міста за домовленістю, то за домовленістю вино в ті міста привозити вільно.

І гетьман, і старшина, вислухавши цю статтю, говорили, що вони розішлють про те по всіх містах універсали; коли ж когось із малоросійських жителів буде спіймано у великоросійських містах з вином та тютюном, то тих висилати з вином та тютюном у малоросійські міста. Коли ж вони таки прийдуть і будуть спіймані вдруге, то забирати у них усе на великих государів без заплати.

15

Про козацькі дідичні, батьківські, куплені, й вислужені, й надані ґрунти та всілякі маєтки і пожитки, щоб після смерті чоловіка незмінно володіли всім тим козацька жінка та діти; жінки козацькі після смерті своїх чоловіків звільняються від усіляких наруг, доки не вийдуть заміж: коли вийдуть за козаків, лишатимуться знову при козацьких вольностях, коли ж посягнуть за мужиків, то підлягатимуть міській повинності; тут-таки про козаків, котрі живуть у духовних маєтностях.

Смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність гетьман, і старшина, і військо просить про козацькі маєтки, хто має свої власні ґрунти, вічні, батьківські, дідичні, куплені, тобто: поля, ліси, сінокоси, стави, млини та всілякі інші пожитки, то щоб військо товариство лишалося цілковито при своїх прямих ґрунтах та пожитках. А коли на службі великих государів смерть випаде від ворога на котрогось чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими прямими добрами після того при тих ґрунтах жінка й нащадки його; а коли заслужений козак лишить після смерті жінку, то щоб жінка після його смерті була звільнена від усіляких наруг, тобто щоб усяка старшина військова не утяжувала її постоями, поборами і підводами, і це доти, доки не піде вона заміж: коли за козака, то матиме вольність, а коли за мужика, то підлягатиме міським повинностям. І ті козаки, котрі живуть у маєтностях духовних осіб, щоб лишалися при тих-таки вольностях також.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували по цій статті, указали бути так, як було до цього, згідно з правами їхніми та вольностями і зі своїми, царської величності, жалуваними грамотами на дане їм, куплене і заслужене, відповідно до королівських привілеїв, і бути тому неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на таку государську милість.

16

Про давання відсічі всіляким ворогам, котрі мають наступати на Україну, для чого має бути допомога від царських військ, які виправлятимуться з Великої Росії, і від військ із залог, що лишаются в українських містах.

¹¹⁷⁰ Істочники: «війська татарські і задніпрянські».

А коли ворожі війська і задніпрянські ¹¹⁷⁰ козацькі мали б наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність про швидкі посилки супроти того ворога в допомогу, щоб ті посилки за указом великих государів давали відсіч разом з нами, а не так, як раніше бувало, що Запорозьке військо писало, просячи собі швидких посилок, і завжди то затягувалося, а вороги тим часом, наступивши на цю країну, доводили її до останньої пагуби і знищували. Через це нині смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність, що як тільки почнемо просити милості про посилки супроти ворога, який наступає, то щоб на той час ратні люди їхньої царської пресвітлої величності з боярами й воєводами були прислані до нас на оборону без загайки, а поки бояри й воєводи приспіють, щоб воєводи, котрі перебувають у малоросійських містах, неодмінно давали їм, скільки буде треба, війська із міст.

¹¹⁷¹ Істочники: «А раті великих государів перебувають, за добрим звичаєм, за розкладом і розглядом великих государів і звикли у бояр та воєвод у полках ходити в повному ратному урядженні і відсіч давати ворогу».

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли тримати його, гетьмана, і всю старшину, і Запорозьке військо, і весь малоросійський народ у своїй государській милості і в повній обороні від ворога. А раті великих государів ходять за добрим звичаєм в повному ратному уладженні в боях і воєвод в полках ¹¹⁷¹, і про те їм самим відомо. А швидко, неуладжено і наскоком ходити вони не звикли. Коли ж наступатиме ворог великих государів на малоросійські міста, то за указом великих государів ратних людей в допомогу буде прислано, а коли буде незручна дорога, наприклад восени, так само і весною, то прибудуть вони нешвидко, і цього не ставити собі за немилість великих государів. А з міст від воєвод і від ратних людей городова оборона буде, а з міст ходити оборонятися вилазками. А коли йтиме гетьман у похід на ворога та свавільних людей, то давати йому з Києва, з Ніжина, з Чернігова кінних і піших ратних людей, скільки випаде, і бути їм у поході з гетьманом на його, гетьманських, конях та харчах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо на їхню государську милість били [чолом].

17

Про гетьманську резиденцію в Батурині, і щоб бути при ньому військовій арматі; також лишатися при ньому одному стрілецькому полку на його, гетьманському, провіанті.

Гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, щоб великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували старшину і Запорозьке військо, веліли бути в Батурині гетьману та арматі.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, звеліли бути йому, гетьманові, та військовій гарматі в Батурині, і ще ударували великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, за колишньою милістю до них батька свого государя, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і брата свого государського, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Феодора Олексійовича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, вказали бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полкові, а хлібні запаси на той цілий полк давати йому, гетьману, як раніше.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

18

Про київських та ніжинських міщан: які пункти постановлено і закріплено за колишніх гетьманів, то вони неодмінно закріплюються за монаршою милістю і в цих статтях.

А пункти, які написано за чолобиттям київських та ніжинських міщан і котрі вписано в колишніх пунктах давнішим гетьманам, то всім тим пунктам указали великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, бути в колишній силі за указом їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

19

Про чехи, нову монету царської величності, роблену у Севську на прохання гетьмана Івана Самойловича, і що тих чехів люди не беруть, бо гетьман Самойлович не розіслав про те в Малій Росії своїх універсалів; тут-таки про з'єднання малоросійського народу з великоросійським і про подружжя між ними; щоб не забороняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію.

За зволенням великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, для поповнення їхньої, великих государів, казни для заплати ратним людям виробляють у Севську чехи під їхнім, великих государів, найменуванням та гербом, і ті чехи роздають, як їх роздано вже велике число в теперішньому кримському поході їхнім, великих государів, ратним людям у полках бояр та воевод на заплату. Про те чехове діло було покірне чолобиття до їхньої царської пресвітлої величності колишнього гетьмана Івана Самойловича ще при їхньому, государському, батькові, блаженної і вічно достойної пам'яті при великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, так само і при брату їхньому, государському, блаженної і вічно достойної пам'яті, при великому государю царю та великому князю Федору Олексійовичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і тепер тих чехів, як у Кримському поході в полках, так і в малоросійських містах, козаки й міщани не беруть, і це чинилося аж досіль через непостійність та лихі наміри бувшого гетьмана Івана Самойловича, бо він не звелів розіслати по містах універсалів, щоб ті чехи брали невідмовно. Тож тепер гетьману і всій старшині, прийнявши той їхній, царської пресвітлої величності указ, дотримуватися його твердо і послати в городи та міста універсали з острашкою смертної кари, щоб ті чехи ходили нормально, як ходять у малоросійському краю такі ж самі чехи інших держав. А коли б хто виявився супротивним до того, то чинити над ним смертну кару. Так само щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами й способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ та зволення і обіцяли дотримуватися твердо.

20

¹¹⁷² Берестова — ліва притока річки Самари; Орчик — права притока річки Орелі.

Про побудову нових міст та фортець на цьому боці Дніпра навпроти Кодака на річках Самарі й Орелі, також у гирлах Берестової та Орчика ¹¹⁷² і про заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від находу бусурманської, кримської сили.

Також гетьманові і старшині, служачи свято великим государям та великій государині, їхній царській пресвітлій величності, виказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра навпроти Кодака шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями. І розіслати про те в усі тамтешні міста універсали, щоб жили на тих-таки місцях, хто хоче мати поселення, і то без усіляких перепон.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо прийняли той великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ і обіцялися в тому їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, дбати і службу свою показати.

21

Про пожитки гетьмана Самойловича та його синів, полковника стародубського та чернігівського, щоб половину їх узяти до скарбу Запорозького війська, а половину віддати в казну царської пресвітлої величності.

Гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб великі государі ударували їх, указали всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддати їм у військовий скарб.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх за їхнім чолобиттям, указали віддати з пожитків Івана Самойловича та дітей його половину у військовий скарб, а другу половину взяти у свою, царської пресвітлої величності, казну.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

22

Про аренди, щоб не було їх у Малій Росії; про охотницькі кінні та піші полки, щоб були вони, як і раніше, для оборони від ворога; про збір грошей поборами з посполитого люду для заплати тим охотницьким полкам.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, гетьман, старшина і Запорозьке військо, щоб для зняття утяжень у малоросійському краю не було оренди. А оскільки охотницькі кінні та піші полки потрібні під ці воєнні часи для оборони малоросійського краю, то щоб їх було збережено так, як це було при бувшому гетьмані, а плату давати їм, збираючи гроші з посполитих людей, яких не записано в козацькому списку. А в який спосіб збирати ті грошові збори, то про те гетьман і старшина мають подумати і визначити міру. А коли визначать міру в тім ділі, то мають тоді написати до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана, і старшину, і військо, указали їм про те діло подумати і визначити міру, щоб не було в наклад малоросійському народові, а охочі кінні та піші полки звеліли тримати їм для оборони малоросійського краю в повному числі, як і раніше.

Останній пункт оцей має в собі й те, що гетьман Мазепа зі старшиною і з усім Запорозьким військом прийняв усі ті вищеподані пункти, або статті, з подякою, пообіцяв вірно служити великим государям і просить, щоб від нього і від усього малоросійського народу не віднімали великої й численної монаршої милості. Нарешті він, гетьман зі старшиною, і з усім військом, також і з духовними особами, що були на тій Коломацькій раді, ствердили вищеподані пункти підписами своїх рук.

¹¹⁷³ Источники: «благовірна царівна та велика княжна».

І всі ті вищезголошені й описані пункти я, гетьман та генеральна старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, і малоросійський народ радісно приймаємо і обіцяємося їм, великим государям, божою милістю пресвітлим і державним великим государям царям та великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу та великій государині благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївні, самодержцям усієї Великої, Малої та Білої Росії та їхнім государським наслідникам служити за правдивою своєю обіцянкою твердо й постійно, без усякого противенства та хитання і, припадаючи до їхнього государського маєстату біля їхніх монарших стіп, просимо, щоб вони, пресвітлі й державні великі государі, царі та великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович та велика государиня, благовірна ¹¹⁷³ та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці всієї Великої, Малої та Білої Росії, тримали мене, гетьмана, генеральну старшину, полковників та все Запорозьке військо і малоросійський народ у своїй государській превисокій і невимовній милості і щоб ніколи від них не було віднято їхню государську милість. А для кращого запевнення ми, духовні особи, зібрані на цю раду, і я, гетьман, і старшина, і полковники, і сотники підписалися під цим їхнім государським милостивим указом і з повинності нашої віддаємо його до рук ближнього, їхньої царської пресвітлої величності, боярина, охоронника та дворового воєводи князя Василя Васильовича з товаришами.

*Писано літа від створення світу 7195,
а від утілення божого слова 1687 року, 25 липня.*

Ємеліян Українцов

Після скинення гетьмана Самойловича з гетьманства, відразу ж багато свавільників з усіх городових полків козацького війська, не дочекаючися нового гетьмана, свавільно від'їхали з обозу в свої домівки і як по дорозі, так і в домах та полках своїх учинили крамолу і заохочували до тієї сваволі з собою й інших легковажних людей, що лишилися по домах. Вони, безумні, не тільки брали орендарів, але й розшарпували поміж себе маєтки інших заможних людей та невинних крамарів, а декого і самих забивали на смерть, і чинили над ними всілякі збитки та мародерства. Це їм невзбарі того-таки літа після прибуття нового гетьмана в Гадяч та Батурин було слушно відшкодовано і покарано після одержання від ображених та пограбованих численних суплікацій та скарг, бо відразу ж усіх тих свавільників звелів гетьман старшині відшукувати по містах та селах, ловити і, віддавши в міцне ув'язнення, чинити потім дізнання. Після тих дізнань найвинуватішим поламано руки й ноги, іншим, найзапеклішим, відітнено голови, третіх вішано на шибеницях, четвертих карано на худобі, а в п'ятих глупство виганяно киями. Після такої езекуції знову настала поміж людей тиша і тамтешні люди могли вже мешкати безбоязно.

¹¹⁷⁴ І. Мазепа з козаками, двома російськими пішими полками і кінним полком смоленської шляхти рушив з Коломака 29 липня.

Після постановлення на Коломаку гетьманом Мазепа, як казав вище, 25 липня, віддали старшина та військо хвалу всеблагому Богові і, постоявши там, на Коломаку, ще з кілька день ¹¹⁷⁴, роз'їхалися звідти по домівках. Князь Голіцин з усіма великоросійськими військами, взявши гетьмана Самойловича з його сином Яковом як невільників, пішов на слободи, а гетьман Мазепа в Малу Росію, і його, за наказом князя, відпровадила до Гадяча, а тоді до Батурина одна невелика частина смоленської шляхти, котра була в тому поході і, будучи від нього там добре пошанована та обдарована, відпущена була до Смоленська, оскільки в дорозі на Батурин ніби здорожилася.

Мазепа, оволодівши й посівши всіма достатками і багатствами Самойловичевими, котрі були як у війську, так і в Батурині, влаштував упродовж немалого часу зі своїми старшинами часті, мало не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки, обдаровуючи багатьох своїх старшин всілякими Самойловичевими подарунками і спадками.

¹¹⁷⁵ Спеціали — різновид монети.

¹¹⁷⁶ Цина — олово.

Потім невзабарі того-таки літа прислано з Москви від пресвітлих государів царів до Мазепа в Батурин нарешнього посланця з грамотою, в якій був такий указ, щоб усі Самойловичеві та синів його скарби поділено навпіл і щоб одна їхня половина була віддана йому-таки, посланнику, до царської казни, а другу щоб притримали в Батурині на малоросійське військо. Сталося отож за тим указом, що всі Самойловичеві й синів його скарби та срібло, що були в Батурині разом з військовим скарбом, розділено навпіл у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі і за кілька день переважено на шаях, бо, лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу. Розділивши отак, одну частину згаданий царський посланник забрав на Москву, а друга частина лишилась у скарбниці і у Батуринському замку в гетьманському дворі на військо. Що з тих скарбів перед розділенням та після розділення скарбниці й у дворі гетьманському вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце, то про те не відомо нічого, але, певна річ, їх було більше, ніж описується, бо коли б там вони були всі, то за тиждень їх не можна було б розважити та розділити навпіл. А що лишилося на козацьке військо, те я виписав з одного тодішнього скарбового реєстру, який трапилося мені побачити у військовій канцелярії, і кладу тут для наочності. В тому реєстрі було написано, що знайшлося наявних червонних золотих 22 251, талярів битих 22 855, левів 566, срібних копійок 7 533 золотих і шагів 9, чехів 204 210 золотих. Поклавши відтак червонний, як тоді бувало, по 6 золотих, вийде сума 133 506 золотих, а поставивши таляри по 3 золоті, вийде 68 565 золотих. Леви поклавши по копій, як тоді ходили, вийде 1 415 золотих. Склавши ж ту всю суму до купи і прилічивши до неї ту дрібну чехову й копійчану суму, дістанемо всього 415 029 золотих і дев'ять шагів. А про те, що написав я вище: скарби покрадено Мазепиними слугами, дивуватися не треба, бо я бачив у тому-таки грошовому реєстрі безіменний запис про покрадення скарбу. І ближні слуги та кривні Мазепині, котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзабарі при гетьмані своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двох: покойового Запорожця і целюрика. Скільки ж лишилося срібних столових креденсів і всіляких дорогих золотих та срібних спеціалів ¹¹⁷⁵, клейнодів, перлин та іншого каміння, шабель, кульбак, рондів, пістолетів, янчарок, панцирів та інших всіляких військових риштунків, також міді, цини ¹¹⁷⁶, стад і безліч усілякої скотини, про те мені невідомо, однак відомо, що те все дісталось не кому іншому, тільки Мазепі. Але вельми неправильно було учинено з Мазепиною і старшини його боку те, що при

Самойловичевих скарбах було переділено навпіл і віддано на Москву військовий скарб, який був разом з усім добром. Ще потрібно відзначити таку несправність генеральної старшини та полковників і за Мазепиною гетьманства, що не поставили вони з-поміж себе генерального військового скарбника, аби той досконало знав про прихід і витрати військового скарбу і в належний час здавав від себе генеральній старшині та полковникам рахунок. Однак за давнішою звичкою (як було і за Самойловича) допустили Мазепі і слугам його завідувати військовим скарбом і тратити, як їм хотілося. Кожен напевне заощаджував прибуткові скарби на власну персону і приховував, а бідні військові надходження не тільки вживав на козацьке охотницьке військо чи на інші військові потреби, але нещадно тратив і розкидав на свої приватні неслухні видатки та подарунки. Принаймні вже тепер, здається мені, належало б старшині й полковникам виправити цю помилку і не допускати гетьмана і його слуг завідувати військовим скарбом, а поставити на те з-поміж себе, як казав і вище, особливого військового генерального скарбника.

¹¹⁷⁷ Литія — в православному церковному богослужінні частина всенощної напередодні свят.

¹¹⁷⁸ У 1684—1690 рр. архімандритом Києво-Печерської лаври був Варлаам Ясинський, майбутній київський митрополит.

Гетьман Мазепа зі старшиною та полковниками ні того, ні другого року не був у Москві, але аж третього, тобто 1689 року, він був там після повороту російських військ з-під самого Перекопу, і то тоді, коли спіткало нещастя самого князя Василя Васильовича Голіцина, про що йтиметься далі.

Того-таки року, 5 липня, в час звичайної літї ¹¹⁷⁷, після вечірні, котра відправлялася за померлих, з темної і грозової хмари, що проходила над Києво-Печерським монастирем, ударив на соборну церкву Успенія Пресвітлої Богородиці міцний грім, пробив її верх і запалив був під банею дерево. Від цього удару всі ченці з архімандритом ¹¹⁷⁸ і мирські люди, котрі були в церкві, впали на землю і нешвидко отямилися, а архімандрита напівмертвого піднято з землі і відведено чи віднесено до його келії. А запалене дерево під банею вирубав і скинув один монастирський послушник Котлярчик, вихопившись із сокирою на церкву, — оборонив отак від вогню ту чудову споруду.

Того-таки року в жовтні місяці прислали запорожці до нового гетьмана Мазепи чотирьох своїх послів, значних військових товаришів або полковників, з вісімдесятьма чоловіками рядового товариства, вітаючи його на новому гетьманстві через отакий свій лист:

Вельможний милостивий пане Мазепо, гетьмане наш, милостивий пане-брате і благодійнику!

Оскільки з божої ласки і з приязні братів наших, війська городового малоросійського, став ти замість гетьмана Поповича гетьманом нашої вітчизни, будучи людиною розумною й моторною, то й ми з того

¹¹⁷⁹ За біблійною легендою, Йосиф був обмовлений жінкою і кинутий у в'язницю. Він розгадав сні єгипетського фараона, за що той зробив його зверхником Єгипту.

¹¹⁸⁰ Григорій Сагайдачний був кошовим отаманом до середини 1688 р.

¹¹⁸¹ Має бути 1687 р.

тішимося, і, через спеціальних послів наших військових вітаючи вашу милість милостивого пана з тим новим гетьмайським гонором, зичимо, щоб, живучи на тому уряді багато років, щасливо все добре справляв у нашій Малоросійській Вітчизні з добрим для людей пожитком і при їхній вдячності. А особливо просимо з ушануванням нашим військовим через цей наш лист, щоб до нас, низового війська, був ласкавий не так, як зрадник нашої цьогобічної української вітчизни Попович, і щоб не махлярило коло нас, як почав він махлярити на наше знищення. Тож Бог учинив інакше; самого його скоренив із гетьманства. І щоб ти не згадував, коли що прикрого сталося тобі у нас, як ішов у Крим

від Дорошенка з братами нашими, посланими в подарунок, і був спійманий та припроваджений до Січі, уважаючи на те, що за тодішню твою біду нагородив тебе Бог щастям, як у Єгипті винагородив Бог біду мудрому та прекрасному Йосифу¹¹⁷⁹. А ми, дізнавши твоєї рейментарської ласки, обіцяємося відповідати на неї нашою щирістю і за розпорядженням вашим готові ставати на будь-який чин нашим пресвітлим государям царям, сподіваючись і від їхньої величності панської та добродійської до себе милості та уваги за твоїм ласкавим постановом за нами, Запорозьким низовим військом, перед пресвітлою величністю, про що ми вельми просимо і лишаємося

Вашій рейментарській вельможності та милості
всього доброго зичливі і до послуг готові брати
Григорій Сагайдашний¹¹⁸⁰, кошовий отаман
з усім низовим Запорозьким військом.

З Січі Запорозької
*4 жовтня 1686 року*¹¹⁸¹

¹¹⁸² Тузинок — дешеве сукно; мусульбес (мусалбес) — червона тканина, яку використовували на підкладку.

¹¹⁸³ Пилипівські запусти — піст перед Різдом.

¹¹⁸⁴ Очевидно, маються на увазі млини на р. Ворсклі на Полтавщині.

¹¹⁸⁵ Григорія Самойловича було скарано на смерть 11 листопада 1687 р. за звинуваченням Неплюєва і гадяцького полковника Михайла Василевича (також родича гетьмана Самойловича). Здогад С. Величка про справжню причину смерті Г. Самойловича правильний. У звинувачувальному акті Г. Самойловичу було сказано, що карають його на смерть за «воровские затейные и непристойные слова».

Від того запорозького посольства та привітання Мазепа дуже був задоволений і, чесно приймаючи їх усіх у себе впродовж кількох днів, досить з ними гуляв та бенкетував. Потім, виправляючи їхню старшину назад, ударував належними подарунками і писав через них просторий лист до низового Запорозького війська, дякуючи йому за добру прихильність до себе й обіцяючи всіма своїми силами чинити їм усе добре. Відправивши з тим запорозьких послів, ударував і рядове їхнє товариство тузинками і мусульбесами¹¹⁸² і дозволив їм прожити, дотримуючись всілякої скромності, з огляду на зиму, що тоді надходила, на своєму утриманні на квартирах у Полтавському полку. А на доказ тієї своєї ласкавості до низового війська виправив на Запорожжя перед Пилипівськими запустами¹¹⁸³ зі своїм листом свого значного дворянина Витвицького та послав через нього подарунку на всі січові курені по сто золотих, по кухві горілки і по десять бочок на кожен курінь всілякого борошна, зібраного з Варслових гребель¹¹⁸⁴, звелівши видати його тодішньому дозорцеві млинів Полтавського полку Василю Колачинському. А на всю отаманію дав він осібно по кармазину, кошовому ж дав того вдвоє-втриє сукнами й різними матеріями, так само і його старшині. Оці всі подарунки вони, запорожці, прийняли через згаданого посланця вдячно, дуже дякували за них гетьманові через свій лист, а того посланця чесно відправили.

Тієї ж таки осені вбито було у Севську Григорія Гетьманича,— йому відсікли на пласі сокирою голову — сталося це за містом Севськом, там, де Колиски. Там його й поховано. Не відомо, за яку це сталося вину¹¹⁸⁶, але можна доміркуватися, що за ретельним дбанням севського воєводи Леонтія Романовича Неплюєва, який міг побоюватися, що коли б Гетьманича відпустили за монаршим указом на волю, то він міг би доправлятися в нього, Неплюєва, свого добра та скарбів, які той забрав у війську з ним, Гетьманичем.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Про будівництво козацьким військом у гирлі ріки Самари міста Новобогородицького; так само про будівництво іншої фортеці в Кам'яному Затоні; про причини, навіщо ці міста побудовано; про запорозьке невдоволення від того будування і про розорення цих міст; про лист київського митрополита до руського воєводи зі скаргою на Шум'янського.

¹¹⁸⁶ Місто будувалося на річці Самарі вище Вільного і нижче Піскуватого бродів.

¹¹⁸⁷ Тобто після 6 січня (за ст. ст.).

¹¹⁸⁸ Будівництво тривало з березня до серпня, роботою було зайнято 20 тисяч козаків.

¹¹⁸⁹ Першим воєводою тут було постановлено Григорія Косогова з тисячею російського війська, але його швидко змінив Волконський.

Року від створення світу 7196, а від пришествя в світ будівничого слова божого 1688 року. Великі государі Іоанн та Петро Олексійовичі зі своєю сестрою, великою государинею царівною Софією Олексіївною, всієї Росії самодержці, знамірилися, з огляду на свій союз, чинити военний промисел на Крим. Але розсудили спершу за краще побудувати на Самарі місто ¹¹⁸⁶, щоб складати в ньому не тільки потрібні військові хлібні припаси, але й гармати та інші всілякі припаси й тяжарі, щоб, повертаючись від Криму, не возити всіх тих військових тяжарів у внутрішні міста своєї держави, а лишати їх у тому новозбудованому місті Самарському для прийдешньолітньої воєнної кампанії. А бажаючи до решти виконати той свій монарший замір, прислали після Водохрещі ¹¹⁸⁷ через нарошного свого посланця в поважній своїй грамоті такий свій указ до гетьмана Мазепи, щоб він, гетьман, готувався з усім малоросійським військом до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі. Гетьман тоді, виконуючи той монарший указ, розслав зараз у всі полки свого рейменту універсальні розпорядження, щоб старшина і всі козаки прибиралися в такий похід на п'ять місяців ¹¹⁸⁸. Як тільки настала після зимових невчасів весна з красними квітами й травопасами для худоби, то й гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене й визначене діло. Рушив у той-таки похід з невеликою частиною свого московського війська також ближній окольнічий і севський воєвода Леонтій Романович Неплюєв, і, прибувши без перепон на вказане місце, заклали вони в гирлі річки Самари, що впадає в Дніпро, одначе віддалік од Дніпра, знамените місто, й нарекли його Новобогородицький град. Його будувало впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо, і, як належалося, зробило все, і міцно уфортикувало, а військо Неплюєва те місто не будувало. В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воєводи ¹¹⁸⁹ з піхотним військом і почали там лишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тяжарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення того міста, що сталося в 1711 році ¹¹⁹⁰.

¹¹⁹⁰ Новобогородицьку фортецю було зруйновано за Прутським трактатом 1711 р. між Росією та Туреччиною після невдалого для Росії Прутського походу 1711 р.

¹¹⁹¹ Можливо, тут згадується посольство Федора Шакловитого, але він прибув 14 жовтня не в Новобогородицьке, а до Батурина, звідки виїхав 19 жовтня. Посол вів переговори з гетьманом щодо наступного походу супроти Туреччини й Криму.

¹¹⁹² Відомості трохи неточні. Спершу І. Мазепа навмисно не звідомляв запорожців про будівництво Новобогородицької фортеці. Цю звістку приніс їм з Москви посланець Ф. Лихопай, який у другій

половині 1688 р. став кошовим. Це призвело до бунту на Січі, після чого почалося листування між І. Мазепою та Г. Сагайдачним.

¹¹⁹³ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹¹⁹⁴ Руським воєводою був тодішній польський коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський (1634—1702).

В те місто щоліта відправлялися малоросійськими підводами численні государські харчові припаси. Коли ж будували те місто, то прислано було від монаршого лиця якогось значного посланника, щоб оглянув міське будівництво. Той посланець подав тоді гетьману монаршу похвальну грамоту за службу, приніс також од їхньої царської пресвітлої величності йому ж, гетьману, з генеральною старшиною та полковниками значні подарунки, за які при чесній відправі був ударований од гетьмана й усієї старшини немалою золотою сумою ¹¹⁹¹.

Перш ніж вийти в той похід, писав гетьман до запорожців, ознаймовуючи їх про такий монарший указ, що має будуватися в гирлі Самари місто ¹¹⁹², і пояснюючи, для якої потреби мають його там будувати. Разом з тим пропонував їм, щоб вони не перечили на ту монаршу волю, оскільки закладання того міста не мало причинити низовому війську утиску й образи; а особливо жадав він, щоб не мали вони за те на нього, як на Самойловича, підозри та гніву, оскільки те місто мало створитися для вищезначеної потреби не з гетьманської поради, а з монаршого рішення й волі. На цей гетьманський лист запорожці відповіли, що від будівництва цього міста бачать, либонь, з монаршого боку значний собі утиск та образу в майбутньому, однак, покладаючись на монаршу волю й повагу, не суперечитимуть тому, — так вони й учинили.

Після закладення того міста гетьман з малоросійським військом так само й Неплюєв з великоросійським військом розійшлися по домівках, однак залишили в тому місці до слушного часу московський та козацький гарнізони, доки не визначиться за монаршим указом, кому там належатиметься лишатися. Після збудування того Новобогородицького міста за кілька літ було міцно збудоване для тої-таки потреби, що й Новобогородицьке, друге місто в Кам'яному Затоні — його поставлено навпроти старої Запорозької Січі, що була на тому боці Дніпра, і недалеко від Січі іншої, в якій мешкало Запорозьке військо (від Кам'яного Затону до Новобогородицького міста три дні їзди конем, що може означати 30 миль), але вже в тому Кам'яному Затоні перебувала при харчових та військових запасах сама тільки московська залага. За те закладання Кам'янозатонської фортеці запорожці, либонь, гнівалися, бачачи собі від того утиск та образу, однак мовчали, покладаючись у тому на монаршу волю й ласку. Розорено було ту фортецю тоді, коли розорено було й Новобогородицьке місто, як про це написано вище, однак московські стрільці, котрі жили в тій Кам'янозатонській фортеці, часто входили з притісненими запорожцями в сварки й бійки, і це тяглося аж до крайнього розорення й запустіння Запорозької Січі, що сталося 1709 року.

Того-таки року яснопреосвященний в бозі отець Гедеон Святополк, князь Четвертинський, київський митрополит, роздивившись на своїй новій митрополії, що Йосиф Шум'янський, львівський владика, чинить йому в його Київській єпархії великі образи й утиски, писав, скаржачись на нього, свій лист до пана руського воєводи, вичислюючи в ньому детально неслухні дії Шум'янського і просячи його, пана воєводу, про подання щодо того до короля Яна Собеського, аби Шум'янського було погамовано й присмирено у таких учинках. Список цього листа він, отець митрополит, прислав до відома у військову генеральну канцелярію, а лист той від слова до слова має в собі таке :

Ясновельможний милостивий пане воєводо руський ¹¹⁹⁴, до мене вельмимилостивий пане і брате!

Належало б мені давніше відізватися до вашої милості пана з низьким поклоном і з пропозицією своїх послуг, щоб тим самим виказатися пам'ятливим на добродійні ласки вашої милості пана, якими освідчували мене при належних okazіях ваша милість пан без будь-яких моїх задатків та заслуг. Сподіваюся, однак, що захочеш вибачити мені з огляду на клопоти, які звичайно розривають господаря на новосіллі,— впевнює мене в тому уроджена людяність та обичайність вашої милості пана. Зараз, коли я заporučаюся ласкавою увагою вашої милості пана в надії на ту доброту, якою ваша милість пан зволите обдаровувати кожного, смію донести вашій милості панові про великі кривди та важкі образи, якими не перестає мене турбувати його милість ксьондз Шум'янський ¹¹⁹⁵.

¹¹⁹⁵ Й. Шумлянський не визнавав влади київського митрополита, а сам іменувався блюстителем Київської митрополії і киево-печерським архімандритом, хотів також стати осібним галицьким митрополитом. На цій підставі й були в нього незгоди з київською духовною владою.

¹¹⁹⁶ Й. Шумлянський посилав своїх людей під Київ, щоб захопити митрополічї маєтності.

¹¹⁹⁷ Антимінс — чотирикутне покривало, на якому зображено покладення Христа у гроб. Воно кладеться на престол під Євангеліє, на ньому відбувається освячення т. за святих дарів.

¹¹⁹⁸ Йдеться про Афанасія Шумлянського, луцького єпископа, Йосифового брата.

¹¹⁹⁹ Перед тим як стати київським митрополитом Гедеон Святополк-Четвертинський був луцьким єпископом.

Ще коли я лишався на Волині, докучав він мені різними перешкодами: освячував священників моєї Луцької дієцезії, недійсних робив дійсними, підбивав до свого права монастирі, котрі здавна належали до Луцької дієцезії, захищав своєю протекцією переступників-священників, забороняв правильні шлюби в моїй дієцезії і вносив замішання в моє управління всілякими іншими своїми вихватками. Не дає він мені спокою й зараз: посилає своїх кінних людей під самий Київ ¹¹⁹⁶, утискує священників моєї митропольської дієцезії здирством, забирає з олтарів святе миро та мої антимінси ¹¹⁹⁷, а роздає якісь свої; про мене, смиренного, говорить з уципливими насмішками, священникам із Волинської дієцезії загрожує смертю, коли б хто бував у мене чи ж уголос згадував про мене на молитвах; землі, котрі належать до Київської митрополії від часу впровадження в Руські землі християнської віри, по-ворожому плюндрує і якими може способами побуджує мене до урази.

Отож, не можучи більше знести таких збитків, починаю захищатися від необачних нападів хтивого ловця чужої слави та майна, не інакше як просячи у вашої милості пана поважного заступництва та уважливої ласкавості його милості польського короля. Тим більше смію прохати про це вашу милість пана, бо знаю про вроджену великодушність вашої милості пана, з допомогою якої ваша милість пан можеш розсудити, що такі вчинки його милості ксьондза Шумлянського не тільки мене кривдять з уразою божих прав, але й порушують постанову про мир між найяснішими монархами Руських царств, православними державцями і моїми вельми милостивими добродіями, та Польським королівством, постановлені й поприсяжені на радість усього християнського світу. Згідно поприсяжених пактів його милість ксьондз з іншими єпископами — луцьким, перемишлянським, білоруським — повинен віддавати послушенство київському митрополитові, як було й перед тим. Однак його милість ксьондз Шумлянський ледве не нахиляє мене, взявши за карк, під свої ноги; родича свого, не з вільного обрання, але власне за гроші, людину не здатну не тільки до єпископського уряду, але принаймні і до священничого, садить він на Луцьке єпископство ¹¹⁹⁸, не знісшись зі мною, а це мало б чинитися не тільки від старожитного права, котре служить київським митрополитам, але й

від права теперішніх пактів, так само, як і за вимогами достойності, необхідними при вибранні луцького єпископа і при посвяченні на єпископство. Додає мені невиносного жалю й низьке домагання їхніх милостей ксьондзів Шумлянських на Луцьке єпископство без мого відома ще й тому, що я звільнив те єпископство зі значним ущербком здоров'я і з немалими видатками, тягаючись по судах, з великих і тяжких боргів, кафедральну церкву реставрував, а порожні маєтності пообсаджував¹¹⁹⁹. Його милість ксьондз Шумлянський, споживши в розкоші багаті гумна, достачені моєю кривавою працею, і якимось привласнивши собі неслухно й інші мої запаси, обділяє ще мене таким приниженням, яке не тільки чиниться для образи мого власного гонору, але й з порушенням старожитних прав, так само й теперішніх свіжих пактів.

Свідчачи перед вашою милістю паном про безпідставність тих домагань їхніх милостей ксьондзів Шумлянських, дуже прошу вашу милість милостивого пана, щоб за поважним розсудом вельможного милостивого пана було збережено в цілості мої митрополичі права. Зволь розсуди, з допомогою твоєї, з небес даної, цноти, вельможний милостивий пане, зваживши високим розумом отакі уразливі зачинки, які можуть виникнути від того шкідливі наслідки, щоб міг коли-небудь зав'язатися мішок його милості ксьондза Шумлянського, хтиво наповнений здирствами з різних владитв та монастирів, з великою небезпекою для вічного спасіння і зі значною шкодою руських народів, і щоб відтепер кинув він домагатися дієцензії митрополита київського і її маєтків не тільки по Случ, як лежала від старожитних часів межа митрополичої дієцензії, але й усіх монастирів та братств, котрі знаходяться, як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, і котрі завжди були піддані віддавна митрополичій юрисдикції¹²⁰⁰.

¹²⁰⁰ Лист митрополита був без наслідків. 28 березня 1691 р. новий київський митрополит В. Ясинський у своїй грамоті до російських царів повторює скарги Гедеона Святополка-Четвертинського, заявляючи, що Й. Шумлянський діє так, як за його попередника.

Цього вимагає свята справедливість, і це стверджено довір'ям поміж найяснішими монархами, а я найпильніше молитиму господа Бога про благоденство найяснішого маєстату православних наших монархів, панів моїх вельми милостивих та добродіїв, так само і про його милість польського короля. Знову ж таки, бувши вдячний за поважне заступництво вашої милості пана, обіцяю віддячити вашу милість пана зичливими своїми послугами.

Писано 1688 року.

**Гедеон Святополк князь Четвертинський,
архієпископ, митрополит київський**

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Про гетьманський з'їзд у Севську із Голіциним для наради про похід; про розісланих гетьманського розпорядження в усі полки, щоб готувалися до походу; про раннє рушення в той похід; про прибуття до Самари і про прибуття до Чорної Долини; про ханське привітання там християнських військ зі шкодою для себе і для слобідських полків; про другу сутичку з ординцями на Колончаку; про зловлення там татарських «язиків» і про повернення всіх військ від Колончака назад; про незадоволення у війську супроти князя та гетьмана за те повернення; про гетьманське вимовлення перед своїм військом; про підозру на Голіцина, начебто прийняв він од хана подарунки, і про поголоску, пущену від Голіцина, чому не воював він Криму; про дарма тоді пропалі монарші кошти; про військо, котре було виправлено під Горбаток і котре повернулося; про резидента, присланого з листом, писаним до гетьмана і до Голіцина від коронного гетьмана Яблунівського; про письмову відповідь, послану військовою канцелярією до Ігнатівського на королівську репліку; про злі наміри супроти государя в Москві Голіцина і про його за те покарання з іншими його дорадниками; про царювання відтоді одного лише царя Петра Олексійовича; про перше тодішнє перебування в Москві і в Троїцькому монастирі гетьмана зі старшиною; про взяття монаршої милості і про підтверджувальні грамоти на гетьманство і на ґрунти та маєтності, видані йому, гетьману, а так само й усій старшині та значному товариству; про розставлені охотницькі війська, щоб стерегли від ворога; про хлібні та воєнні запаси і про воевод у Новобогородицькому місті; про видрукувану вперше книгу «Житій святих», які починаються від вересня.

Року від початку світу 7197, а від господнього з'явлення в плоті 1689. Пресвітлі государі і великі князі Іоанн та Петро Олексійовичі, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержці, зі своєю сестрою, великою государинею Софією Олексіївною, бажаючи зробити в прийдешнє літо повторний воєнний похід та війну на Кримську державу, звеліли князю Василю Васильовичу Голіцину та гетьману Мазепі з'їхатись у Севську для спільної наради про той похід. За цим указом князь Голіцин і гетьман Мазепа з генеральною старшиною та полковниками з'їхалися після свят Різдва господнього в Севську і радилися про ту повторну воєнну кампанію на Крим, у який спосіб мали б почати та завершити її. Незабаром після тієї наради роз'їхалися вони з Севська по домівках. Гетьман, прибувши у Батурич, відразу ж розіслав свої універсальні розпорядження як до старшини, так і до всіх козаків у всі малоросійські полки свого рейменту,

¹²⁰¹ Похід почавсь у березні 1689 р. Російського війська було 112 тисяч. Гетьман зі своїм військом (40 тисяч) прилучився до головного близько 20 квітня.

¹²⁰² До Перекопу війська дійшли 20 травня.

наказуючи від царського імені, щоб готувалися на шестимісячний ранній воєнний похід на Крим. Після Великодня, як тільки почали проявлятися трави, великоросійські кінні та піші війська зі згаданим князем Голіциним та з іншими численними князями та воеводами у великому числі, так само і гетьман Мазепа зі всіма малоросійськими військами свого рейменту, рушили з домівок у тодішній похід ¹²⁰¹, зійшовшись у полях перед рікою Самарою та переправившись через Самару, попростували без жодної перепони аж до Чорної Долини, яка лежить від Перекопу за кільканадцять миль. Переходячи по тих степах через усілякі польові річки, що течуть до Дніпра, численні

балки й долини, козацькі війська трималися правого боку Дніпра, а московські лівого боку від степів, котрі тягнуться до Дону й Азову. Коли ж прибули до Чорної Долини, тоді привітав християнські війська з тьмами своїх орд і кримський хан. У цьому наскоку, побачивши нелад у слобідських полках, міцно вдарив на них і вчинив немалу шкоду в полку Ахтирському і Харківському чи Сумському, і зробив би більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків, які в дощ, котрий тоді йшов, швидко поспішили до переможених полків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів. Тоді всі орди, побачивши значний у себе ущербок, відразу відбігли геть і в наступні дні хоч і з'являлися перед християнськими військами, але не посміли вже вдаряти на них так, як спершу. Після такого нещасливого воєнного початку було поховано трупи слобідських козаків і попалено та порубано великі водні судна, які вони везли на возах, бо нічим було їх провадити, оскільки орда повирубувала й коней, що були при них. Тоді рушили далі, до Перекопу ¹²⁰², а коли прибули до Колончака — долини, яка відстоїть від Перекопу на мильо чи півтори, там покопано татарами колодязі для напування кримської худоби, — то орда знову завдала шкоди християнському війську, яке було спрагле від спеки і побігло до тих колодязів, щоб напоїти коні й напитися і собі. Того дня було піймано, чи були вони навмисне підіслані ханом, п'ять чоловік татарських «язиків» і їх було припроваджено до князя Голіцина. А що вони там сказали, не знає ніхто, одне тільки було військові явно, що, переночувавши на Колончаку ледве одну ніч, далі під Перекоп не йдучи, Голіцин повернув зі своїм військом ліворуч, а козацькі війська повернули за ним, забираючись у шлях свій назад, додому. Було тоді велике невдоволення і клятьба від московського й козацького війська на Голіцина й гетьмана, що без будь-якого змагання з Кримом повернули назад, але гетьман перед усім військом явно і зі слізьми виправдувався, що не йому в тому була воля, але старшого командира князя Голіцина, який, похитнувшись у своїй вірі пресвітлим монархам і виказуючи недоброчітність до Запорозького війська, вчинив так, як йому сподобалося. Носилася тоді поміж військом і така поголоска, що начебто кримський хан, не мігши далі встояти перед християнськими військами, попросив через таємних посланців і ублагав князя Голіцина, щоб повернувся назад, не воюючи Криму, і за те прислав начебто його подарунку шість барилець червонних золотих і що вони були начебто наповнені фальшивими червонними, тобто личманами, і тільки на кінцях барильця були заличковані справдешніми золотими. Голіцин таємно начебто прийняв їх і пустив у військо таке слово: мовляв, через те не воював Крим та повернув назад, що хан поклонився з усім Кримом великим государям, всеросійським самодержцям.

Того літа можна було б щось корисніше учинити над Кримом, коли б до того було в Голіцина бажання, але воно в ньому тоді згасло, і через це не тільки обернулась унівець слава християнських військ, але й пропали марно превеликі кошти та скарби монарші, покладені для рушення своїх військ. У той-таки час одна частина козацького війська була виправлена від гетьмана під Горбаток — кам'яний турецький замок, що лежить над Чорним чи Гнилим морем. Але й там вони нічого не досягли і повернули назад у Малу Росію.

¹²⁰³ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹²⁰⁴ Тобто Голіцин.

¹²⁰⁵ Того рок Польща не вела воєнних дій.

¹²⁰⁶ Станіслав Дружкевич — був регіментарем польського війська і одним із посланців короля Яна Собеського, котрі намагалися організувати правобережне козацтво. У 80-х роках XVII ст. він очолював на Україні польське військо, пізніше став комісаром і стежив за козаками.

¹²⁰⁷ Йдеться тут ще про І. Самойловича, а не про І. Мазепу, бо цей документ треба датувати 1685 р. С. Величко, маючи тільки його уривок, не зміг точно визначити дати.

¹²⁰⁸ Про Могиленка (Могилу) див. р. XXVI.

Тієї ж таки весни великий коронний гетьман Яблоновський, зачувши про рушення московських та козацьких військ на Крим і стягаючись і собі з польським військом для війни з бусурманами, зі свого боку, згідно постановленого описаного вище союзу, прислав до князя Голіцина для всіляких листовних зносин та кореспонденцій нарошного свого резидента Стефана Глосковського, браславського стольника, через якого написав 8 травня до гетьмана Мазепи і такого свого листа ¹²⁰³:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозьких,
їхньої царської величності, військ, мій милостивий пане і приятелю!**

З великим задоволенням відібрали ми тут відомість, що вже давно князь його милість Галічин і ваша милість пан рушили з домів своїх із військами їхньої царської пресвітлої і державної величності супроти спільного ворога святого хреста. Я також прибув з Варшави і спинився у Львові та й скупчую над Дністром у прикордонних місцях війська, до яких виїду, дасть Бог, на майбутньому тижні й сам. І щоб мати часту кореспонденцію про воєнні дії з князем, його милістю Галічиним та вашою милістю паном, посилаю за резидента до його милості князя, його милість пана Стефана Глосковського, браславського стольника, полковника його королівської милості, доброго знайомого вельможному панові. Прошу, щоб зволив ваша милість пан тримати його у щирій своїй ласці й повазі, якими він, буваючи наділений від вашої милості пана як мій посланець, завжди тішиться. Дуже прошу кореспондувати через нього, його милість, зі мною щодо тих воєнних справ і чекаю всіляких найчастіших відомостей. Віддаю себе щирій зичливості вашої милості пана і лишаюся неодмінно

**Вашої милості пана щиро зичливим приятелем та слугою,
І. Яблунівський, гетьман надвірний коронний**

Зі Львова, 8 травня 1689 року

Що саме учинив того літа супроти ворогів-бусурман коронний гетьман, невідомо ¹²⁰⁵, але, мабуть, так само прогайнувався, як і наші війська. А що цього літа хан не міг випалити степи пожежами та вчинити перепону для воєнного маршу християнських військ, як зробив це позатого року, то це сталося з двох причин: по-перше, що похід був ранній і трава була ще зеленою і горіти не могла, а подруге, що часто падали, зрошували та зволожували землю дощі.

Після гетьманського прибуття в Батурин якийсь шляхтич з Волині Ігнатовський прислав при особливому своєму листі до гетьмана королівську чи від королівського імені написану репліку про всілякі речі, на що за гетьманським указом було учинено з військової канцелярії до нього, Ігнатовського, таку відповідь:

«Що мовилося про його милість пана Друшкевича ¹²⁰⁶, що він видавав супроти ясновельможного його милості пана гетьмана їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ ¹²⁰⁷ ущипливі листи, то це правду мовлено і доказами підперти це легко, оскільки листи зберігаються тут. Однак може й те бути, що король, його милість, про таке не знав, цьому його милість пан гетьман не перечить, тим більше, що кожному, а найбільше його милості панові гетьману, відомо, що його королівська милість господар мудрий та поважний і не захотів би нікому зі своїх задирливих людей давати такого дозволу, щоб (це, зрештою, і непристойно) завдавати уразу стороннім людям.

Що король, його милість, приписує Могиленкові ¹²⁰⁸ п'янство і через це шаленство, то ясновельможний його милість пан гетьман їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ знає про те, що він не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму, однак зволяє зауважити, що той дурень, пишучи такі похвалки не від себе, чинив все те, але маючи на увазі більшу силу, очевидно, був кимось під'юджений.

¹²⁰⁹ тобто титул гетьмана правобережних козаків.

¹²¹⁰ А. Могила втратив свою силу в середині 1684 р., після того як турки й татари розбили його під Студеницею, але ще липався деякий час у Немирові на чолі невеликого козацького війська (2 тисячі чоловік). Остання згадка про Могила— 1686 р. (Див. приміт. 1208).

¹²¹¹ Маються на увазі українці й білоруси.

Однак його милість пан гетьман ті нерозумні похвалки визнає йому за глупство і відповідає, що за ту неприязнь та за інші його зрадницькі вчинки не важко його відшукати для суду сюди і з тих місць, де він тепер перебуває, оскільки він присяглий товариш з рядових компанійських козаків рейменту його милості пана гетьмана і, втікаючи звідси, не повинен був би покидати своєї жінки. А сам, ухопивши такий титул, якого аж ніяк не є достойний ¹²⁰⁹, завів за своїм злим поведом і заводить далі на згубне ім'я людей з їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська. З огляду на те не схотів би й король, його милість, через те ображатися; однак такого способу ясновельможний його милість пан гетьман поки що не вживатиме, по-перше, через те хоча б, що пресвітлі монархи наші російські, їхня царська пресвітла величність, тепер у щирім мирі та дружбі з його милістю королем, а по-друге, й через те, що має надію: й сам король, його милість, зрозумівши надалі, що той радник ні до чого не здатний і, подібно до інших, відхилиться набік, зволить відставити його від того титулу ¹²¹⁰.

Либонь, король, його милість, є паном побожним і реставрує в своїх дідичних землях церкви, однак відомо не тільки ясновельможному його милості панові гетьману, але й цілому Запорозькому війську те, що в його, королівської милості, державі чи то через сенат, чи через стан духовний римської віри благочестива віра східного обряду має більші утиски, ніж за попередніх королів, а шкідлива унія всюди розпоширюється. Коли б його милості короля була б на те воля, щоб те благочестя не терпіло таких ударів, то й церкви, й монастирі могли б укріпитися, оскільки попередні королі виконували присягу на рівні вольності як польського, так і руського народів і своїми привілеями укріплювали їх з усіма їхніми добрами, оскільки свята греко-руська віра східного обряду не є нова, але постановлена й утверджена всесвітніми синодами святих отців і народи російські ¹²¹¹ прийняли її не тепер, та й злучилися з Польщею, вже маючи її в Литві, на Волині, Підгір'ї та Поділлі від часів Володимира. То для чого б її нищити і людей, що в ній перебувають, переслідувати та принижувати, краще було б королю, його милості, і Річі Посполитій давно знести ту унію, котра не тільки не хоче лишатись у мирі, але множить від часу до часу все більше великі незгоди, підбиваючи з постійним гнівом правдиву Христову улюбленицю, церкву нашу православну греко-руську, під незвиклу неволю польської монархії. Це тільки титулом вона унія, а насправді (з жалю те кажемо) може назватися вертепом розбійників, з якого випадають ті розбишаки, нагло набігають на православні

монастирі і церкви і одні з них гвалтовно підбивають під свою владу, а інші ваяться підбивати — через такий гвалт і захоплено в їхнє уніатське посідання єпископії східного православ'я.

Те мусить боліти всіх визнавців греко-руської східної неуніатської віри, яких з ласки божої є багато як у богохранимій державі пресвітлих наших російських монархів, так і в цілому світі, що їхні брати також православні визнавці, в належних до Корони Польської та Великого Князівства Литовського краях, не мають того щастя, щоб бути заступленими, згідно до старовічних прав, монаршою повагою від тих заколотників-уніатів, але й взагалі через незичливу завзятість тих гвалтівників віддані на гак постійних їхніх нападів. Оскільки в таких бідах, плачучи й ридаючи, православні ніколи не можуть дочекатися не тільки вирішення святої справедливості, але й терплять знуцання й посміховисько, гноблені, лишаються в останньому відчаї, то вже ні суд скарги їхньої, ні суддя правди приймати не хочуть. І багато їхніх милостей римської віри, як чути в нас про те, насолоджуються утиском божих церков і з бід духовних та світських греко-руських, і мають собі за втіху те, що правовірні східного обряду нищені і гублені утисками, гвалтами та муками, і дбають, щоб тільки шкідлива й розкольна унія була втримана в засадах на явну згубу святої християнської віри, і то не тільки непорушно, але і з постійним розширенням.

¹²¹² Король Ян Собеський у 1684 р. видав універсал, за яким козакам уступалися землі в межах між Тясмином і Тікичем та київським Поліссям, зокрема міста Чигирин, Черкаси, Умань, Корсунь, Лисянка та інші. Цей універсал було підкріплено 16 лютого 1685 р. сеймовою конституцією.

¹²¹³ Йдеться про протестантів. ,

¹²¹⁴ Мається на увазі повстання проти австрійського імператора так званих куруців на чолі з графом Емеріком Текелієм, який вів боротьбу з 1678 по 1699 рр. 4 жовтня 1685 р. він втратив ряд фортець, був схоплений турками і відісланий до Константинополя, але в наступному році звільнився й повернувся до Угорщини.

Знають про те і вболівають російські народи з ясновельможним його милістю паном гетьманом і з військом їхньої царської пресвітлої величності Запорозьким, що в належних до Корони Польської та Великого Князівства Литовського краях православним християнам східної віри не тільки не дано вступу до жодних урядів, але й заборонено й духовним ходити з найсвятішим сакраментом до хворих, ховати мертвих відкритими процесіями і відправляти інші церковні церемонії. Знають і про ту біду, що духовники грекоруської віри не заживають, як, наприклад, ксьондзи та плебани римського костюлу, всіляких вольностей та пошанування, але перебувають під знаком видимої неволі, обкладені заодно з поспільством усілякими тяжарами, жовнірськими стаціями та усілякими податками в королівських добрах, а в дідичних — підданською панщиною, навіть псів годують (про що сором казати), і утяжені вони іншими невірницькими повинностями.

І можна було б назвати слухним те, коли б за влади нинішнього короля, його милості (як чули, давно схильного до того), було б присмирено у їхніх гвалтах уніатів, а православні визнавці греко-руської віри щоб не терпіли більше такої, як діється тепер їм, кривди та руїни і дочекалися б привернення своїх старожитних прав та вольностей. Це учинити не важко, оскільки не тільки існують на те свіжо видані конституції ¹²¹², які складено за Гадяцькою комісією (скажемо, що інші різні секти та жидівські школи мають у тому королівстві спокій), і вони вказують дорогу до того, але можуть стати слухними доказами привілеї давніших королів, їхніх милостей, з яких деякі екземпляри посилаються звідси, щоб їх читали. З них видно, як давніші королі, їхні милості, захищали права греко-руських східних визнавців і як східні визнавці при тих правах лишались у високому стані.

Коли ж не учинити заспокоєння тієї святої східної віри визнавцям, оберігаючи їхні права та вольності і повернувши церкви та церковні добра, то треба стеретися, щоб Бог у помсту тим душезгубним заколотникам уніатам не вилив свого праведного гніву й на невинних, оскільки кривда православної церкви стає, властиво, кривдою Богові Христу, котрий є її головою.

Замітно й те, що за секти зборовії та лютерські¹²¹³ в їхньому стані ті, хто їх тримають, не відмовляються кров свою лити і чинять самовіддано, як то недавно сталося у Венграх¹²¹⁴, а чому б не годилося б поставати за справедливу східну християнську віру, за свою честь православним християнам? Адже до цього штовхає не тільки цнота, але й саме сумління, бо саме воно шукає збавлення.

Подібний до уніатських гвалтів і вчинок його милості львівського єпископа отця Шумлянського, який, неслухно і безпідставно називаючись адміністратором Київської митрополії та печерським архімандритом, заволодів як митрополічими та печерськими, так і інших монастирів добрами, і хоч це діялося під тою признакою, що ті добра перебувають у державі його королівської милості, однак дивно й жалісливо те його милості панові гетьману, їхньої царської пресвітлої величності військові та всьому народу, бо за короля Казимира і за короля Михайла тих добр не відбирали від митрополічої кафедри від Печерського монастиря та й від інших, а тепер за нинішнього короля, їхньої милості, допущено їх відбирати. А оскільки робиться це із немалою кривдою тієї кафедри і святого печерського місця та інших, то його милість отець Шумлянський викликає не тільки скарги, але й вічне нарікання.

За згаданих вище давніших польських монархів слушно вважали, що те, що посвячено Богу та святим місцям, не має бути відривано на приватний пожиток сторонніх осіб. Бо за душі тих побожних князів та панів у тих святих місцях завжди відправляються молитви і приносяться Богові офіри, а вони ті добра заповіли сюди після себе.

Неслушно, отож, чинити утиски місцям і душам побожних дарувальників і збуджувати від цього всенародний жаль.

¹²¹⁵ Головним помічником Софії був не В. Голіцин, а Ф. Шаковитий.

¹²¹⁶ З І. Мазепою приїхала генеральна старшина: обозний В. Борковський, суддя С. Прокопович, писар В. Кочубей, осавул А. Гамалія, бунчужний Ю. Лизогуб. З полковників були: чернігівський Я. Лизогуб, полтавський Ф. Жученко, ніжинський С. Забіла, миргородський Д. Апостол, лубенський Л. Свічка. При кожному полковнику був полковий писар, а при декому й суддя. Усього було 304 чоловіки.

Видно, либонь, що його милість отець Шумлянський привласнює собі митрополіче та архімандріче ім'я для того, щоб заволодіти тими добрами, однак негідний він аж зовсім називатися вищеназваними титулами, яких досягнути не може, оскільки на них є справжні посідачі, а та його похвальба нічого йому не допоможе як для слави, так і для збавлення. Сподівається, отож, ясновельможний його милість пан гетьман із військом Запорозьким їхньої царської пресвітлої величності, що король, його милість, накаже йому своєю монаршою повагою відставити ту його завзятість, хоч він і є духовна особа, а всі добра як до кафедри, так і до монастирів зволить повернути. Коли поважні й мудрі монархи уміють чинити з тієї чи іншої розваги небувалі речі, то чому б не можна було б привернути з огляду на примирну приязнь із їхньою царською пресвітлою величністю його королівської милості, тих давніх церковних добр до належних їхніх посідань. Це було б не тільки добре, але й святобливо, бо його королівська милість задовольнив би тим святий духовний стан і через це мав би у тих святих місцях подяку через постійні молитви».

Князь Василь Васильович Голіцин, прибувши з того-таки Кримського повторного походу в Москву, і, очевидно, схаменувшись, що неслухно повернувся без будь-яких воєнних змагань від Криму, і побоюючись за те покари від свого государя царя Петра Олексійовича, затіяв був ще більше (яке спіткало його самого) зло з поради царівни Софії

Олексіївни, і то таке, щоб скинути з престолу царя Петра Олексійовича, а поставити на ньому німецького царя Іоанна, тобто, власне кажучи, замість Іоанна царівну Софію ¹²¹⁵. Невідомо через яку провину (а був він у великій силі) прислав він до гетьмана Мазепи грамоту з монаршим указом (але без державного відомства), щоб їхав той з генеральною старшиною та полковниками в Москву ¹²¹⁶. Після того указу гетьман відразу ж зібрався зі згаданою старшиною і виїхав із Батурина в Москву. Але, перш ніж приїхав гетьман до Москви, царю Петру Олексійовичу відкрився лихий замір

¹²¹⁷ На той час Ф. Шакловитого було вже арештовано.

¹²¹⁸ У селі Воздвиженському.

¹²¹⁹ Василя Голіцина заслали в Каргополь, а Леонтія Неплюєва в Пустоозерськ.

¹²²⁰ Цитата з Євангелія від Матвія, VII, 2.

супроти нього Голіцина з іншими. Щоб уникнути лиха, він, цар Петро, хоронячи цілість свого здоров'я, виїхав з певними своїми друзями з Москви чи з Донського монастиря у Радонежський Святотроїцький монастир, що відстоїть від Москви на 21 милю, і прикликав до себе на захист кілька полків війська. Коли ж гетьман прибув у Москву, то за кілька днів прислано було від нього, государя царя Петра Олексійовича, указ їхати гетьману з Москви з усією старшиною до нього, государя, в згаданий Троїцький монастир. Коли гетьман після того указу виїхав з Москви, то й князь Голіцин з Шакловитим ¹²¹⁷, думним дяком та іншими виїхав з Москви і поспішив до Троїцького монастиря раніше гетьмана, але за монаршим указом не був допущений перед його лице, а взятий з Шакловитим та іншими порізно під міцні караули. Коли ж прибув до того монастиря і гетьман, то показано йому зі старшиною місце, де стояти ¹²¹⁸. Потім питано в нього: навіщо він приїхав у Москву і за чім указом. На це питання було дано гетьманом докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина з товаришами, виник великий монарший гнів і підозра в незичливості, після чого відразу чинено дізнання, а після дізнання вчинено страшну езекуцію: князя Голіцина і Неплюєва (на нього була особлива монарша ураза за виготовлення у Севську фальшивих чехів, на які давалося царське срібло) послано на возах порізно в далекі заслання ¹²¹⁹, Шакловитому відтято голову, а інших бито кнутами, повідрізувано язики і розіслано в різне заслання. І здійснилося тут слово євангельське: «Якою мірою будете міряти, відмірюють і вам» ¹²²⁰. Заслав Голіцин Самойловича в заслання і сам не уникнув його, позбувшись всіх маєтків і багатств.

¹²²¹ У Новодівичому монастирі.

¹²²² Слабоумний цар Іоанн не був позбавлений царського титулу аж до самої своєї смерті в 1696 р.

Саме тоді закінчилося двовладдя.

¹²²³ Гетьман зі свитою виїхав із Москви 19 вересня.

¹²²⁴ Це були сотні Ніжинського полку.

Неплюєв забрав у війську всі багатства та скарби Григорія Гетьманича, згубив, нарешті, в Севську його самого безчесним рубанням голови на пласі, отож і сам, позбувшись раптом усіх маєтків та багатств, утратив з ними разом бажану волю. Отак було вчасно присмирено тодішню крамолу, що мала розпочатися, а царівні Софії Олексіївни звелено лишатися в одному дівочому монастирі ¹²²¹. А цар Петро Олексійович, з огляду на слабкість брата Іоанна, почав відтоді царювати й правити всім Російським царством сам-один ¹²²². Гетьман же зі старшиною після шеститижневого перебування в Москві і в Троїцькому монастирі милостиво був відпущений ¹²²³ з виданою йому на пергамені, прикрашеною золотом монаршою грамотою, котра підтверджувала всі давні права та вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілості, також з особливою грамотою на гетьманські маєтності. Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на маєтності й ґрунти за їхнім проханням й іншим

малоросійським панам. Іншим панам через швидкий від'їзд їхній із гетьманом із Москви такі поствердні грамоти не поспіли, їх повидавано їм з монаршої милості вже в майбутньому 1690 році. Перед виїздом на Москву гетьман, стережачись, щоб роздратована орда не вторгнулася для помсти в Україну, розташував охотницькі кінні та піші сердюцькі війська в належних околичних малоросійських місцях, щоб стерегли від того ворога. А виїжджаючи на Москву, лишив у Батурині наказним гетьманом військового генерального суддю Михайла Вуяхевича. Він, щоб узяти ясир, на доказ, що постановлений гетьманом лишається з військом у поготовності для відсічі ворогам, взяв кілька тисяч війська з засеймських сотень¹²²⁴ і тих, що були поблизу Батурина, приходив із ними аж до Лубен. А в Лубнах, промешкавши кілька тижнів, не почув він про ворогів жодної відомості, повернув перед Покровою до Батурина, а війська розпустив по їхніх домівках.

¹²²⁵ На чолі цього війська стояв стародубський полковник Миклашевський.

¹²²⁶ Тут залишився російський гарнізон із шести тисяч чоловік.

¹²²⁷ Туптало Дмитро (Данило) Савич (1651 — 1709) — український письменник-агіограф, драматург, поет, церковний та культурний діяч.

Однак згадані охотницькі війська перебували на вказаних місцях для безпеки від ворога невідступно аж до зими¹²²⁵. Додати можна тут ще й те, що після повернення в те літо військ із Перекопу численні господарські хлібні та воєнні запаси, тяжарі, гармати, порох та кулі залишено було в новопобудованому на Самарі Новобогородицькому місті, відтоді почали там жити, як казав раніше, і московські воеводи з людськими залозами¹²²⁶.

Того-таки року видрукувано вперше в печерській друкарні за архімандрії отця Варлаама Ясинського і на світ випущено з великою користю для людей першу книгу «Житій святих», складену працею превелебного в бозі отця Дмитра Савича Туптала¹²²⁷, київського сотниченка, мужа премудрого і повного дару святого духа. Починається вона з вересня місяця.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Про малоросійську безпеку від ворогів; про смерть святійшого Іоакима, московського патріарха, і про вибрання на його місце святійшого Адріяна; про смерть київського митрополита Гедеона Святополка та про його поховання; про вибрання після нього на митрополію Варлаама Ясинського і висвячення його в Москві через нового патріарха Адріяна; про велику і шкідливу саранчу, котра прийшла в Малу Росію від Криму; про моровицю в Новобогородицькому та Вільному, містах на Самарі; про перенесення чудотворної ікони пресвятої Богородиці з Рудні в дівочий Києво-Печерський монастир.

¹²²⁸ Іоаким (1620—1690) став патріархом 26 липня 1674 р. Отже, на патріаршому престолі пробув 15 років і неповних вісім місяців.

¹²²⁹ Гедеона вибрано митрополитом 29 липня 1685 р., він був ним три роки й неповні 9 місяців, а помер 6 квітня 1689 р.

¹²³⁰ Митрополита поховано в Софійському соборі, в тому олтарі, де пам'ятник Ярославу Мудрому.

¹²³¹ В. Ясинського вибрали митрополитом через два місяці по смерті Гедеона.

Року від створення світу 7198, а від божого олюднення 1690. Оскільки не було на прийдешнє літо монаршого указу, щоб готуватися з козацьким військом на воєнну кампанію, то цілий той рік всі малоросіяни пережили в своїх домівках у мирі. Однак для безпеки від ворогів-бусурманів перебували на малоросійських рубежах кінні й піші охотницькі війська, а також по невеликій частині й городових.

Того-таки року, 17 березня, в Москві дійшов до кінця свого блаженного життя московський і всієї Росії патріарх, святійший Іоаким. Він пас церкву Христову [...] літ і [...] місяців ¹²²⁸. Після нього за згодою та зволенням усього освяченого собору московського царського синкліту і всього мирського стану вибрано й постановлено московським патріархом святійшого Адріяна.

Тої-таки весни, в квітні, помер київський митрополит преосвященний Гедеон Святополк, князь Четвертинський, проживши на своєму престолі чотири чи п'ять років і 5 місяців ¹²²⁹. Поховано ж [...] в монастирі [...] через преосвященного чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, з великою публікою та супроводом людей духовного й мирського чину. На похоронах був із генеральною старшиною, з городовими полковниками та з їхніми, військовими, музикантами гетьман Мазепа. Після похорону чи ще перед похоронами вибрано було на Київську митрополію згідними голосами як духовного, так і мирського чину премудрого і боговгодного мужа, киево-печерського архімандрита Варлаама Ясинського, ¹²³¹, а в листопаді місяці його затверджено й посвячено на ту митрополію в Москві через святійшого Адріяна, нового тодішнього московського патріарха. Дано йому й установчу та благословительну патріаршу грамоту на митрополію — вона подібна до патріаршої грамоти, даної митрополиту Гедеону Святополку, але її я не дістав, щоб переписати. Того-таки року літо було дощисте, але, гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив господь на малоросійську Україну велику кількість саранчі, яка, наплотившись упродовж кількох літ у степах біля Криму, тепер за божим допustom наспіла 1 серпня від Криму в Полтавський полк. І така була вона велика, що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара. Ішла ж вона через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів. Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі

невикошені трави виїла доценту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль, а де йшла превеликими партіями і на землю падала, там наповнював од неї повітря великий сморід, і хоч людям не шкодив, але шкодив худобі, робочим волам та коням, і то так, що багато їх здихало, не мігши стерпіти того смороду. Свині, однак, і птаство надвірно їли її досить і без жодної шкоди нею

насичувалися.

¹²³² Шарава — сірувата.

¹²³³ Мильниці — миски для вмивання, тази.

¹²³⁴ Татарка — тут: гречка.

¹²³⁵ Окольнічий воєвода Олексій Ржевський помер разом із сином. Залога здебільшого розбіглася.

¹²³⁶ Намісником Києво-Печерської лаври був тоді ієромонах Паїсій.

Перелетівши через Малу Росію за два тижні, удался на Волинь і в Польщу, так само і в Литву. Певні письменні люди з малоросіян повідали, що на багатьох крильцях її бачили руськими літерами такі два слова: гнів божий. Автор же польської книжки «Економіка», нововиданої і видрукованої після приходу саранчі, написав про ту саранчу на 111 сторінці таке: «В році 1690 з'явилася велика від звичайного саранча в Русі на Україні, а звідти частина її залетіла до Сандомирського краю. Те розширення її з Таврики йде від Криму та з Волох, і була вона така жахлива й густа, начебто хмара, що й сонячне лице затьмила. А де тільки впала на луки, на збіжжя, на городні ярини, на траву, навіть на листя на деревах і в лісах,— виїла все доценту. Козаки палили її соломною, від неї потім були зарази, як від моровиці, і то аж так, що від того вмирили люди. Тілом своїм вона була шарава ¹²³², від того й назва їхня йде — шаранча; схожа вона собою на польових коників, тільки довша й більша, з чотирма крильцями, на яких видно певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: іга Dei, тобто гнів божий... Коли прилітає в інший край, то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють зблизька з гармат, бряжчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці ¹²³³ брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше. Пан Бог всемогучий оборонив польські краї, бо вона з'явилася на той час, коли люди прибрали з поля збіжжя, татарок ¹²³⁴ однак пошкодила, а де впала на рівну землю, то було її в грубизну тієї маси на півліктя».

Треба на минуле літо стеретися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множитья немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини.

Коли минув, побачений у цій саранчі, гнів божий, одразу в Новобогородицькому, самарському місті, постала велика моровиця, і то така, що в тому місті мало залишилося людей. Тамтешній воєвода князь Ржевський не минув того смертельного удару, син же його перехворів ¹²³⁵. У той-таки час вимерло повністю й інше містечко, вище по Самарі, Сергієв, тобто Вольнеє.

Того-таки року, 25 жовтня, священник Василій, охоронник Руденської чудотворної ікони Пресвятої Діви Богородиці, приніс Ї з Рудні у дівочий Києво-Печерський монастир і поставив у тамтешній церкві, про що отець намісник Печерської лаври ¹²³⁶ писав до гетьмана Мазепи такий свій лист:

«Коли належить приносити Богові і Пресвятій Богородиці подяку за всяке боже благодіяння, то за повелінням боговгодної посудини пресвятого духа наказується всім узагалі: будьте вдячні! Найбільше годиться достойно і праведно, подячно описувати про це благодіяння і невимовне дарування з невідомих божих шляхів, несподівано явлені тепер, коли джерело милосердя, милостиве заступництво християнського роду, єдине в

бозі уповання виконує за доброю волею Бога-сина сказані Богом слова: «Знайде, хоч і не шукає мене». Як милосердна мати, котра знає все раніше, ніж ми попросимо й хочемо, зволила переселитись у своїй многочудесній, знаменитій іконі (що знайшлася за щасливої держави в Малоросійській землі, добrorозумного правління вашого вельможного, великого нашого, милостивого патрона) на Печерські гори, і це іде від давніх часів, відколи віра православна возсіяла,— Пречиста Богородиця полюбила тут перебувати. Як фенікс відроджується, єдина на небесах і на землі володарка обновлює на всякому місці, а найбільше в цій, небові подібній, обителі чудеса. І як колись казала: «Прийду побачити місто і хочу там жити». Нині, обновлюючи, виконує те дійово, довершуючи таке слово істини: «Це дім мій повік-віки, тут поселитися зволю я». Золотий-бо скарб не хоче ховатися за грубим залізом, тож переселяється від простих, незручних для сполучення поселень на улюблене своє місце святої обителі, під золотий вінець святої церкви. І нема краще перебувати чистій, вибраній і золототворній посудині Діві Марії, як під чистим, вибраним, золотим вінцем. Подібен-бо подібному радіє.

¹²³⁷ Циферні справи — особливі, секретні справи.

¹²³⁸ Літопис обривається на 1700 р., і цієї обіцянки С. Величко не здійснив. Можливо, вона до нас не дійшла — кінець утрачено.

В нинішній рік, 25 жовтня, священник Василій прийшов уночі з іконою Пресвятої Богородиці, не сказавши нікому нічого, і поставив її в дівочому Покровському монастирі в церкві Пресвятої Богородиці. Знаючи дбання вашої вельможності, милостивого патрона святої обителі, свого щедрого благодійника, звіщаємо про це боже зволення і про перенесення ікони Пресвятої Богоматері. За своєю високою, богом дарованою розсудливістю, як премудрий вождь та добрий рейментар, зволь дати сподіване розпорядження вашої вельможності. І себе вручаємо милостивій увазі з готовністю до послуг наших при найнижчому до земного лица поклоні.

Писано у святій Києво-Печерській лаврі 26 жовтня 1690 року

З кінця цього листа випливає, що печерські і політичні отці бажали, щоб той чудотворний образ було занесено до них у лавру, але гетьман того не дозволив, а виявив бажання, щоб та свята ікона неодмінно лишалась у дівочому Печерському монастирі, а вона почала чудодіяти (як здається мені) уже за Мазепиною гетьманства в Рудні за Черніговом. Невідомо, однак, через що отець Василій, згаданий священник, перенісся з нею із Рудні у згаданий дівочий монастир. Там уже не було чутно про чудодійства, за які прославив він її у руденській церкві.

Цього ж 1690 року, на самому його початку, в міжсвяття Різдва Господнього, почав я, цих літописних діянь описувач та повістяр, маючи кільканадцять років, служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кучубія, писаря на той час військового генерального. За згаданого Мазепиною гетьманства служив я вірно і дбало, як веліла мені моя цнота, не тільки у домашніх усіляких ділах мого пана, найбільше писарських, але й у військових найпотрібніших і секретних на той час справах, як у кореспонденціях до самого пресвітлого монарха всеросійського Петра Олексійовича, так і в циферних ¹²³⁷ його ж монарших тодішніх справах, які йшли через мого пана від гетьмана до господарів волоського та муляньського і про які у військовій канцелярії не знали. Прослуживши відтак у таких великих, невсипущих трудах упродовж 15 років, я був виправлений за ту

мою службу на початку 1705 року до військової генеральної канцелярії, в якій з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ. Після того за ту мою довгочасну та вірну службу недоля моя заплатила мені в самому кінці 1708 року крайнім нещастям, про яке можна буде згадати далі в названому році ¹²³⁸.

В Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великій кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано — гнів, а на другому — божий, аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Про вибрання на Києво-Печерську архімандрію Вуяхевича; про монаршу платню, прислану гетьману, і про розіслання її полковникам; про послання тієї ж таки платні полтавському полковникові через канцеляриста Петрика; про його, Петрикову, втечу за Мазепиним благозволенням до Січі та Криму; про воєводу Новобогородицького Змєєва і про архімандрита Хрисанфа, якого прислано в Малу Росію від святійшого срусалимського патріарха Досифея з грамотою до київського митрополита отця Ясинського, писаною на те, щоб стало утримувати святе православ'я, і про інші справи; про гетьманське перебування восени в Лубенському монастирі.

¹²³⁹ М. Вуяхевич виїхав без відома царя та патріарха, а з відома І. Мазепи. 10 грудня 1690 р. патріарх написав листа І. Мазепі, висловлюючи незадоволення з приводу обрання М. Вуяхевича, але через рік, у жовтні 1691 р., він послав свою згоду щодо цього вибору,— та це сталося після удань з протекцією І. Мазепи.

¹²⁴⁰ М. Вуяхевича було вибрано архімандритом 16 листопада 1690 р.

¹²⁴¹ В. Ясинському було послано дозвіл висвятити М. Вуяхевича архімандритом Києво-Печерської лаври в жовтні 1691 р.

Року від створення світу 7199, а відколи боже превічне слово принесло світові визначене спасіння 1691 року. Прослуживши досить світові, значний товариш Запорозького війська, генеральний військовий суддя Михайло Вуяхевич склав із себе минулого літа чи осені уряд суддівства, і, бажаючи в сиві свої літа хоч наприкінці життя послужити Богові в чернецтві, попросився з гетьманом та старшиною, і, з відома їхньої царської пресвітлої величності та за благословенством нового тодішнього московського патріарха Адріана, відїхав назовсім з Батурина в Києво-Печерський монастир, і невзабарі після того, як прийняв на себе чернечий образ (його перейменовано з Михайла на Мелетія), був обраний вільною елекцією та голосами всієї братії тої ж таки Печерської лаври її архімандритом ¹²⁴⁰ замість Варлаама Ясинського, котрого перед тим узято на Київську митрополію, і був невдовзі висвячений на священство тимтаки новим митрополитом, преосвященним отцем Ясинським ¹²⁴¹. Про це його вибрання на ту архімандрію вибрані печерські отці писали 4 січня до гетьмана Мазепи такого свого листа:

«Велику подяку віддаєм найвищому архієреєві: цареве царю і господові всемилостивому Богові боже, оскільки сподобилися ми одержати, як від великих государів наших царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців, так і від великого пана святійшого московського патріарха і всіх північних країн архіпастиря нашого Адріана після багатоможного рейментарського заступництва вашої вельможності бажану ласку, з'явлену в монарших та патріаршій, писаних до вашої вельможності, грамотах щодо доконаного вже нами обрання, учиненого за їхнім-таки, монаршим, указом та патріаршим благословенням, архімандритом печерським шляхетного пана, генерального військового судді Михайла Вуяхевича, за що віддаємо і воздати повинні подячне, до лица земного всемирно припадаючи, наше поклоніння великим нашим государям, їхній царській пресвітлій величності, та великому панові, святійшому патріарху московському, всієї Росії і всіх північних країн Адріану, а також і вашій вельможності за велике батьківське дбання та піклування про ту святу Печерську обитель і про нас, постійних богомольців,— висловлюємо подяку з найнижчим нашим чолобиттям. Це ж бо маємо велику радість та

духовну безпеку, що за зволенням великих наших государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за архіпастирським зволенням великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії і всіх північних країн Адріана здійснено нашу елекцію і стверджується новообраний на ній вільними всіх нас голосами печерський архімандрит і, дасть Бог, буде йому дане благословення великого іноцького ангельського сану, поручене преосвященному пану отцю, митрополиту київському, галицькому і всієї Малої Росії Варлааму Ясинському на постановлення та посвячення у прегарний ієромонаший чин. Бажаючи вседушно цього собі і новообраному нашому печерському архімандриту, уповаємо кріпко на божу милість, що за покровою святої Богородиці і за молитвами преподобних печерських отців діло те швидко буде dokonano, оскільки то справилися невідомі судьби і воля всемогутнього Бога: «Всяка-бо влада від Бога», а праведна поведінка пресвятого (що «скрізь і все це виконуй») духа: «Так то зволяє дух святій!» Покликавши його ж, хоч і недостойні, у старанних наших молитвах на допомогу, всі ми згідно, єдиними вустами і єдиним серцем вибрали на печерського архімандрита шляхетного пана Михайла Вуяхевича як чоловіка достойного, добродесного, добродумного і в добрих справах поспішливого, і йому кладеться божою силою, з якою і в немочі поміч дасться, добре понести той великий святій архімандритий сан, і він боговгодно це зможе, найбільше у святій Печерській обителі, оскільки він у своїй юності був у ній на значних писарських трудах, та й у світському чині немало літ корисно їй прослужив, і, живучи поміж іноків, добре придивився до іночого чину, і вседбало творив аж досі всяке благодійство для тієї святої Печерської обителі як властивий її поборник та ревнильник. Через це нікого іншого, а його непорушно тримаючись, маємо за власного (Бог так зволив) печерського архімандрита. А за милостиву монаршу волю великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за архіпастирське зволення великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії та всіх північних країн, припадаємо подячними вустами і серцем, полюбовно і доброхітно, десятирицею та сторицею. Бажаємо також ми, як ставропігіани його архіпастирства, з незмінною надією одержати затвердження і постановлення його на той великий ступінь Печерської архімандрії за волею всемогутнього Бога, за милостивим зволенням великих наших государів, їхньої царської пресвітлої величності, за благословенням великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії і всіх північних країн, і за багатоможним рейментарським дбанням вашої вельможності, якому смиренно вручаємо себе з новообраним нашим печерським архімандритом з найнижчим нашим поклоном і при постійних молитвах. Ми офіруємо боже, Пресвятої Богородиці і преподобних отців наших печерських благословення від святої, великої, чудотворної Києво-Печерської лаври Вашій вельможності, всьому добродійному домові та іншим.

З монастиря Печерського київського року 1691¹²⁴², 4 січня

¹²⁴² Має бути 1692 р.

Того-таки року після Водохрещі привезено з Москви через нарощного посланця монаршу, їхньої царської пресвітлої величності, як гетьманові, так генеральній старшині і всім полковникам річну платню, яку гетьман, прийнявши, одним полковникам, які нагодилися на той час у Батурині, повіддавав сам, а іншим повідсилав у полки через своїх нарощних посланців. А оскільки й тодішній полтавський полковник Федір Жученко лишався тоді в Полтаві в своїм домі, то й до нього послав гетьман Мазепа з тією

монаршою платнею на всеїдну ¹²⁴³ старшого канцеляриста Петрика Іваненка, а замисливши як підступник якісь хитрощі супроти своїх господарів, дозволив йому при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука ¹²⁴⁴.

¹²⁴³ Всеїдна— тиждень, коли їдять, не пестячись ні в середу, ні в п'ятницю. Такі всеїдні були по Великодні, по П'ятидесятниці, яка святкувалася на п'ятдесятний день по Великодню, після т. зв. святків (12 днів після Різдва) і тиждень на т. зв. Масляну. Очевидно, йдеться про всеїдну різдвяну.

¹²⁴⁴ М. Костомаров оповідає, що Петрик утік од жінки, яка знам'їрилася заповідати йому смерть. Сам І. Мазепа, довідавшись, що Петрик баламутить запорожців, просив у кошового видати його як злочинця, бо він украв у канцелярії важливі папери. Очевидно, думку про те, що саме гетьман давав «словесну науку» Петрику, С. Величко висловлює, захищаючи свого патрона, якого свого часу обвинувачували у змові з Петриком. (Див. подальший виклад). Правда, сам Петрик заявляв на Січі, що гетьман таки його прихильник, як і Кочубей. В Казикермені, однак, Петрик казав, що його послав тільки Кочубей, ворог Мазепи.

¹²⁴⁵ Петрик пішов у Крим у 1692 р., після 23 квітня (Юрія). З ним рушило 60 січовиків.

¹²⁴⁶ Паїсій Лигарид (1610— 1678) — митрополит газький з 1652 р. В 1662 р. прибув у Росію, де взяв участь у боротьбі царя Олексія Михайловича з патріархом Никоном, виступивши проти Никона. Помер у Києві.

¹²⁴⁷ Хрисанф був архімандритом монастиря Святого Гробу в Єрусалимі.

Він тоді, справляючись згідно до тієї науки, віддав монаршу платню полтавському полковникові Жученку і, відібравши від нього до гетьмана подячну письмову відповідь, від'їхав із Полтави до Нового Санжарова, начебто щоб навідати там своїх кривих; а виїхавши звідтіля уже у Великий піст, подався таємно за Ворскло, в поле, де лишив під скиртою сіна санки, і, всівшись на коні зі своїми служками, від'їхав по льоду за Дніпро, і прибув до Запорозької Січі, де був незабаром поставлений січовим писарем. На тому писарстві він прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму ¹²⁴⁵, де збудив хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу, про що буде оповіжено далі.

Того-таки року прислано на воеводство в Новобогородицьке місто замість князя Ржевського, котрий помер там минулого літа, князя Змієва.

Того-таки року святійший ієрусалимський патріарх Досифей, звідомившись про новопостановленого київського митрополита преосвященного отця Варлаама Ясинського і маючи свої інтереси в Малій Росії щодо спадків митрополита Паїсія Лигаридія ¹²⁴⁶ та іншого митрополита Видиненського, прислав у Малу Росію, а також у Москву до пресвітлих монархів нарошного від себе архімандрита Хрисанфа ¹²⁴⁷, знаменитого та мудрого мужа, що після нього, Досифея, прийняв був патріарший єрусалимський престол. Через того ото Хрисанфа він, святійший патріарх Досифей, писав про стале управління святим православ'ям до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, таку грамоту:

Досифей,

милістю божою патріарх святого міста Єрусалима та всієї Палестини.

Преосвященний, благословенний митрополите, найвищий екзархо святійшої київської та галицької митрополії, пане всієї Сарматії Польської та Подільської, в духу святому брате і співслужителю нашої смиренної покірливості.

Благодать, мир, милість хай буде вашому архієрейству від бога, а поміч і захист від святого наслідника живого гробу, а від нас молитви, благословення та прощення! Посилаючи від себе цього нашого превелебного архімандрита пана Хрисанфа з законником не занедбали ми писати до вашої братерської любові спершу для молитви і

благословення від святого гробу і від нас, потім у пам'ять принесених безсмертних мздовозданих; і як визначаються належною дбалістю начальні люди в церквах святих, так щоб і ви мали таку дбалість і трудилися у ролі Христовій, тримаючи в пам'яті оці слова Господа:

¹²⁴⁸ Цитата з Євангелія. Послання Павла до коринфів, VI, 4.

¹²⁴⁹ Цитата з Євангелія. Послання Павла до ефесян, V, II.

¹²⁵⁰ Цитата зі Старого Заповіту. Єремія, XIV, 4.

«Добре не є добре, коли недобре втілюється». Через це живи і спасайся за заповідями святих отців і будь дбалим виправником і для злочинців, що стають ними з невігластва чи від лихих звичаїв, слухаючи слова пророка: «Розважить слова свої на суді!» і апостола, який каже до коринфів: «А в усьому себе виявляємо як служителів божих» ¹²⁴⁸, що мовиться і про єпископів, і про тих, що по волі своїй согрішають і живуть неодмінно, хай буде їм жорстокий каратель, караючи їх, каже, перед усіма, та й інші будуть боятися, а коли й око твоє спокушається, вийми його, й ін., і до ефесян: «І не беріть участі в неплідних ділах темряви, а краще докоряйте» , це підтверджує апостол і до римлян, кажучи про благостиню і жорстокість. І пастирський жезл, що його тримаєш, має двоякий зміст: архієрейська влада повинна покріпляти послушливих, а непокірливих скидати і карати.

Як тільки почалися війни за Хмельницького і сталося розділення єпархій, знемогла наука, ввійшли лихі сусіди папісти і багато хто ухилився. Ти однак май своє око чисте, котре зазирає в глибину сердець, і виправляй всіляку новизну, бо християнська людина вірить серцем: хай буде оправдана, коли вустами сповідається, і дістане спасіння. Хто ж одягу має священичу, тобто священики, шануй 16 канон сьомого собору і домагайся, щоб церковні носили одягу східних і постили, як східні, і шукай у канонах загальних соборів, і знайдеш скарб життя. Чи чув ти, що повеліває господь? «А що я насадив, те я вирву» ¹²⁵⁰. Тож відкинь не тільки те, що не достойне апостольської церкви, але й звичаї зміни та виправ, щоб звеселив нас, і провадь, як другий Мойсей, божий люд, уникай нових речей, як вужа,— і дістанеш славу божу з апостолами й пророками. Маю бажання звістити церковному престолу, щоб там, в Україні і в деяких містах, постановлені були єпископи для висвячення священиків, а щоб не було та щоб зникли важкі для православної церкви наруги, хай один постановляє багатьох на одній літургії, а коли цього не досягнуть, то хай посвячено буде стільки старих архідияконів, достойних честі і будучих у монастирях, щоб справляти належне спорядження, і дай боже, щоб те сталося. По-третє, пишемо до вас оцю нашу хартію, щоб поспівчували нам, знеможеним стількома образами від сатанинських справників, тож випрошуй собі належного, співчуючи нам і пособляючи таким словом та ділом, скільки можеш, бо кожен повинен приносити допомогу матері святих церков, і діло це апостольське, як свідчать апостольські діяння та святий Павло.

¹²⁵¹ Лазар Баранович, який був блостителем престолу Київської митрополії.

¹²⁵² Таких збирачів милостині, які називали себе митрополитами, архієпископами, архімандритами тощо, було в ті часи багато. Серед них траплялося чимало самозванців. У 1694 р. вислано щодо цього В. Ясинському спеціальну грамоту, наказуючи пильно стежити за такими прохачами милостині.

В багатьох тамтешніх монастирях є багаті начальники та ікони, що найбільше Бога бояться, і один твій задовольняючий нагляд буде великою допомогою для святого гробу. Почетверте, там почив у бозі газький митрополит Паїсій Лигаридій, пастир ерусалимської столиці, а мав він гроші, срібні речі, книги та мощі святих. А в той час архієрействував наречений архієпископ Лазар ¹²⁵¹, не побоявся він Бога і, не віддаючи честі святому гробу та осоромивши лице своє перед патріаршим престолом, деякі речі сам забрав (як чув я), одні роздарував, інші ж залишив, і, хто тільки хотів, уривав собі з тих речей. А навіть і в Турецькому царстві, коли б хтось помер, чи митрополит, чи священик, чи простий чоловік

божого гробу, жоден із турків, ні паша, ні підданий не забирає його речей, але тримає у збереженні впродовж літ і часів доти, аж доки патріарх не пришле по них і не забере. Тож дивуємося, чому так не учинив пан Лазар і не згадав ніколи про святий гріб, як це належалося б, та ще й речі гробу святого розсипав. Через те нехай твоє братолюб'я дбало попечеться, щоб готові й збережені речі, які є, були віддані цьому архімандриту, а які покрадено, то після опиту розшукати і віддати тому ж таки архімандриту. П'яте, один священноінок гробу господнього, який з дитинства лишався при гробі господньому і посланий був на службу святому гробу в Македонію, прийшов за намовою лихих людей звідти до Константинополя і там був постановлений видиненським митрополитом. Потім, проклятий од нас, з ганьбою пішов у ті країни, щоб могли в якийсь спосіб поправити свій переступ і винагородити явну шкоду святому гробу, а коли вже туди зайшов, то й досить назбирав ¹²⁵². Тим часом він помер, то хай належно, згідно до правил та правдивого і правного доказу, речі його дійдуть до святого гробу. Про це май, архіпастирська твоя достоїнсте, дбання, щоб ті добра було віднайдено і віддано в руки цьому архімандриту, бо так воно буде достойно й по правді. Що просимо, сотвори, аби господь справив стопи твої на шлях миру, 1691.

Досифей, милістю божою патріарх святого міста Іерусалима

Р. S. Цей архімандрита муж чесний і мудрий, він є довіреною особою святої апостольської і нашої кафедри і треба, щоб мав належну честь, щоб був поштиво посланий до престолу, багато-бо має великих ворогів. Боїмося, аби його не пізнано в сторонах венгерських та польських і не перепинено йому дороги, в яку пішов. Через це виправляємо його смиренно, наче простого якогось чоловіка, однак жадаємо дуже, щоб ваша архіпастирська повага схотів виправити його у той путь якнайпристойніше.

Той архімандрит Хрисанф мав велику повагу як у преосвященного митрополита отця Ясинського, так і у гетьмана Мазепи, і як у Москву, так і назад в Іерусалим був чесно відпущений з достойними подарунками.

Того-таки літа вже восени, в заморозки, був гетьман з генеральною старшиною у Мгарському Лубенському монастирі, оглядаючи там закінчену тоді велику муровану церкву Преображення Господнього, яку було закладено з фундаменту за Самойловичевого титарства, а за Мазепиною закінчено.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Про присилку на Ніжинське воєводство Савелова з супровідною патріаршою грамотою до гетьмана; про відвідання митрополитом Ясинським своєї єпархії і про посвячення великої мурованої церкви в Лубенському монастирі; про Петрикову втечу із Січі в Крим і про постановлення його гетьманом на Каланчаку; про Петрикові похвалки в тодішньому його намірі; про солтанський марш, з Петриком на Малу Росію і про їхнє підбурювання запорожців; про негативну до них відповідь від запорожців; про запобіжний Мазепин лист до запорожців, щоб Петрика не слухали, і про Мазепину поготовність до відсічі ворогові; про розіслання в Малу Росію нагадувальних універсалів, щоб не слухали Петрикових підбурювань; про Петрикові універсали, заслані в орільські міста, і про вчинену до Петрика листовну відповідь із Полтавського полку, згідно до гетьманської науки; про Петриковий наступ війною під орільські міста і про піддання тих міст Петрикові; про виправу від Гетьмана з-під Гадяча за Ворсклу повторних проти супротивників полків і про повернення ворогів назад; про гетьманське рушення з-під Гадяча до Полтавщини і від Полтави назад до Гадяча і про гетьманську грамоту, писану з-під Гадяча до царської пресвітлої величності про всі тодішні події; про гетьманське рушення з-під Гадяча до Батурина і про розпуск усього війська по домівках; про листовне вимовляння писаря Кочубея, писане до митрополита Ясинського на Мазепин наклеп: про Палієві апеляції до гетьмана з огляду на небезпеку для нього від ляхів і про гетьманську грамоту, писану про те до царської пресвітлої величності.

Року від розділення первісної тьми зі світлом 7200, а від ангельського радісного славослов'я у Віфліємі 1692 року. Либонь, писалося раніше, що від 1689 року почав володіти й управляти усім Російським царством сам великий государ цар Петро Олексійович, і так воно неодмінно й було, однак у грамотах і в монарших указах згадувалися й писалися обидва всеросійські самодержавці — Іоанн та Петро Олексійовичі.

Ті-бо монархи й брати, управляючи потрібними справами в своєму Російському государстві, прислали тоді до Ніжина на воєводство думного свого дворянина Івана Петровича Савелова, постаючи за яким, писав святійший московський патріарх Адріян 20 лютого таку грамоту до гетьмана Мазепи:

**АДРІЯН,
милістю божою архієпископ московський, усієї Росії і всіх північних країн
патріарх.**

Улюбленому в господі нашої мірності синові царської пресвітлої величності Запорозького війська гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословення!

На видовищі цього світу, де люди дістають християнську приемність, там перебуває громадянство у належних зручностях — від такого всестворящего вина всеблагий Бог прославляється і пізнається в людях при добророзумних словах, і через це таке в тобі чується творче мудромисля! Дбаєш-бо за апостольськими заповідями про добро і мир перед Богом та людьми, і служба твоя в державі благочестивих наших великих государів

царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої та Білої Росії, твориться охоче й вірно при правлінні Малоросійської країни. Наша мірність, подякувавши Богові, молимося: хай подасть тобі здоров'я і спасіння і доброго пробування на многі літа. Після цього бажаємо тобі з усіма твоїми близькими: хай дістанеш ти у небесах вічне блаженство й радість! Амінь.

При цьому послухайся нашої мірності як улюблений син і, з огляду на наше прохання, зволь прийняти в любові Христовій думного дворянина царської пресвітлої величності Іоанна Петровича Савелова, котрий нині піде за указом благочестивих наших великих государів на службоправительство Ніжинським воєводством; він там дуже потребуватиме твоєї любові й жадає приятельських благодіянь. У чому вас господь Бог благословить: день від дня живи добре!

Писано у царському великому місті Москві від світобудови 7200 року, а від Різдва Ісуса Христа 1692, 20 лютого

Того-таки літа новий київський митрополит преосвященний Варлаам Ясинський у місяці травні чи у вересні, об'їжджаючи всю свою малоросійську єпархію з київськими ігуменами і своїми консисторами, був у всіх малоросійських полках та монастирях і, навідавши в цей-таки час Мгарський Лубенський монастир, освятив у ньому великим освяченням новозбудовану велику муровану церкву Преображення Господнього.

Того-таки року, на самому його початку, душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід, не задовольнившись згубою та запустінням цілої тогочасної малоросійської України, відповідно до своєї лихої поради, це було 1676 року, винайшов нове збурення на розор та пагубу і сьогочасної малоросійської України через канцеляриста Петрика, який на самому початку цього року, ледве пробувши на січовому писарстві рік, відійшов із Січі до Криму і, згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав), збудив хана і всю Кримську державу війною на Малу Росію, знамірюючись начебто досягти з кримською допомогою чогось корисного і віддалити її від московського володіння.

¹²⁵³ Із Петриком ішло 20 тисяч татарського війська на чолі з Калгоюсолтаном (тобто престолонаступником), Девлет-Гереем та Батирча-мурзою.

¹²⁵⁴ Петрик із Січі подався до Казикермену, де було постановлено між Україною та Кримом статті вічного миру (26 травня 1692 р.), а тоді пішов до Перекопу.

¹²⁵⁵ Петрика було обрано гетьманом близько 18 липня.

¹²⁵⁶ Очевидно, це був запорожець Василь Бузький.

¹²⁵⁷ Тут маємо нову спробу С. Величка вигородити свого патрона від підозр у сприянні акції Петрика.

Але ті його замисли за божим розглядом не змогли досягти своїх результатів, і він, Петрик, виходячи з кримськими ордами на Малу Росію, хоч іще кілька літ п'явся здійснити свій намір, але змарнував у тому, як раніше зі своїми помічниками татарами і Суховій. Ті його виходи з ордами були, однак, не без шкоди Малій Росії, бо кримський хан, буди дуже роздрознений од минулих двох російських походів на Крим, радий був Петриковому почину й раді і сподівався за його проводом щось справити собі корисне в Малій Росії. Але оскільки того літа турки воювали з християнським цісарем, то й хан з частиною кримських та білогородських орд вибирався того літа на Маджари в допомогу туркам, тобто на цісарчуків, а солтану своєму Калзі ¹²⁵³ наказав іти з кримськими ордами і Петриком війною на Малу Росію. Калга, прецінь, виконуючи ханське повеління (як оповів

про те 11 червня всім детально у військовій канцелярії старосанжарівський житель Микита Антоненко-Сластюн, який тільки-но звільнився з кримської неволі і був присланий від полтавського полковника в Батурин), разом із ханом, котрий ще не відійшов на Маджари, якраз у Троїчний понеділок Зелених свят виїхав із Перекопу з беями, мурзами та іншими кримськими начальниками і чорною ордою на долину Коланчак, що лежить на милю чи півтори від Перекопу¹²⁵⁴, і учинили вони там раду щодо того нового тодішнього починання. А переночувавши там-таки, на Коланчаку, прикликали у вівторок до себе з Перекопу й Петрика з п'ятнадцятьма козаками, що були при ньому, і з кількома запорозького товариства, навмисне присланими із Січі для звільнення згаданого невільника Миколи Сластюна і які нагодилися на той-таки час і в Перекоп. А коли він, Петрик, прибув з Перекопу до хана на Коланчак, то відразу при всіх начальниках та кримських ордах він, Петрик, був на раді названий козацьким ханським гетьманом¹²⁵⁵ і дано було йому там хоругву, прапорець, бунчук, срібний пірнач, золотоголову чугу та турецького коня з усім прибором, а близькому порадику Петриковому¹²⁵⁶ дано коня й чугу, іншим же п'ятнадцятьом Петрикового товариства і згаданим запорозьким посланцям дано від хана по киндяку і по парі сап'янових чобіт. А даючи ті подарунки, ханський візир вимовив до всіх козаків такі слова, щоб більших собі подарунків від хана не сподівалися, бо ми вправі не давати, сказав він, але хочемо брати собі, як брали за гетьмана Хмельницького.

На завтрашній день, у середу, він, Петрик, прикликавши до себе запорозьких посланців і його, звільненого з неволі, Микиту Сластюна, говорив їм те, попиваючи вино, що має через нього початися така війна, що батько на сина, син на батька і брат на брата воюватиме, але він те залагодить, аби тільки пристало до нього, як прийде до Кам'яного Затону, низове Запорозьке військо. І про те, сказав він, подбаю, що люди, вийшовши з московських слобід, селитимуться на чигиринській стороні і житимуть спокійно на обидвох боках, так як жили за старого Хмельницького, не знаючи оренд, індукт, сердюків, підвод, ральців та інших тяжарів. Сподівався також, що з малоросійських міст приходитиме до нього в допомогу військо і може прибути до нього якийсь Василь, що живе тепер убого. Вимовляв він і те, що від гетьмана Мазепа кривди йому не було, тільки була кривда від генерального писаря Кочубея, яку хвалився йому відомстити¹²⁵⁷.

Після постановлення Петрика гетьманом хан рушив на Маджари, а солтан Калга після відправлення свого, що настав тоді,

Байраму рушив на Малу Росію¹²⁵⁸.

¹²⁵⁸ На Україну Петрик рушив наприкінці липня 1692 р.

¹²⁵⁹ Петрик послав текст свого трактату на Січ 22 червня. Січ схвалила цю угоду, але відмовилася подати допомогу Петрику. Приєдналася до нього тільки голота, загалом Петрик зібрав біля себе 500 охотників, здебільшого запорожців.

¹²⁶⁰ У складі цих полків не було Гадяцького полку. Послано полки кінний, охотницький, піхотний Кожуховського, згодом компанійський Г. Пашковського, Ніжинський та Лубенський.

Коли ж прибув до Кам'яного Затону, то відізвався Петрик і солтан Калга до запорожців, закликаючи до своєї нецнотливої кампанії. Тоді запорожці, старшина та чернь, відписали до солтана так, що лишаються при своїй неодмінній вірності до царської пресвітлої величності, а до Петрикової дуже згубної заваби не прихилиються і на вітчизну свою малоросійську з ним воювати не стануть¹²⁵⁹. І просили запорожці солтана в тому-таки листі, щоб його, Петрика, як Іуду та зрадника, до них не приводив близько для спокуси. Та й Мазепа, хоч і виправив його в ту дорогу, однак потім, отямившись і роздивившись, що його замисли не можуть добре завершитися через Петрика, запобіг своїми листами запорожців, щоб ні в чому не слухали Петрикової намови і до нього не приставали, заховуючи свою неодмінну статечність та зичливість до царської величності і

до своєї милої малоросійської вітчизни, що запорожці й вчинили. Тоді Калга-солтан, одержавши таку відповідь від запорожців, рушив сам з ним, Петриком, на Малу Росію. А гетьман Мазепа, завчасно провідавши про той солтановий та Петриковий похід з Криму, незабаром зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький ¹²⁶⁰, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ, що мали прибути від Білгорода з Шереметом та від Севська з князем Борятинським. Стоячи тут і бажаючи бачити в малоросійському народі статечність та постійність і щоб люди не схилилися на жодні Петрикові зваби, розіслав з-під Гадячого, 28 липня, в усі полки малоросійські свого рейменту такий свій нагадувальний універсал:

**Їхньої царської пресвітлої величності
Запорозьких військ обох боків Дніпра
гетьман Іван Мазепа.**

Усьому православному християнському народові, як духовного, так і світського станів, що перебувають у всіх городах, містах та селах свого полку, зичачи доброго здоров'я і щасливого та мирного прожиття від господра Бога, ознаймовуємо, що дійшло до слуху нашого: декотрі з-поміж вас, нинішні обивателі, прочувши поголоски про зрадника та облудника Петрика, що він, шенюк, утік до ворогів і взяв своїм негідництвом собі в братерство татарів, одні починають сумніватися, а інші бояться, кажучи, начебто той його, злого сина, зачин зашкодить нашим порядкам, які є в Малій Росії. З цього знати, що такі люди не шанують своєї повинності, а вони повинні дотримати записаної вірності православним своїм монархам і повинні лишатись у постійності та міцно стояти за православну віру, за божі церкви, за вітчизну і за цілість домів своїх та свого добра. Ми, отож, гетьман, виказуючи дбання з тієї okazji та горливе старання щодо цілості усього малоросійського краю, спільної для всіх вітчизни, і щодо добробуту божих святинь, а над те щодо мирного всіх вас життя при належній вірності до великих государів, засвідчуємо кожному з вас, що є справді пожиточне всьому народові, а що шкідливо. Так усьому народові буває пожиточно й корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман, тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послушення і неодмінно дотримуються існуючих порядків. І кожен з вас самих зауважив уже, що коли (а це вже 20 з лишком років) живете ви під високдержавною їхньої царської пресвітлої величності рукою статечно, то не тільки доступилися милого й пожаданого спокою, але й на все добро збагатилися, оскільки маєте в господарствах своїх досить усякого здобутого статку, маєте вдосталь хліба, чого всього нехай Господь Бог вам удесятеро збільшить. А згадайте тільки оті минулі колотнечі й замішання, внесені в наш народ через легковажних людей, коли належному володарю і своєму рейментарю чинилося противенство від багатьох неуважливих людей, а від

¹²⁶¹ Йдеться про повстання на Правобережжі в 1664 р. І. Сірко повставав тоді проти гетьмана П. Тетері та поляків.

¹²⁶² Полковник Сулима (Сулимко) підтримав повстання, яке підняв І. Сірко. Сулимко загинув у бою з військами П. Тетері і С. Маховського. І. Сірко та Сулимко осуджуються тут як такі, що повстали проти законної гетьманської влади.

¹²⁶³ Про ці події розповідається у р. IX, X.

¹²⁶⁴ Див. р. XI.

заколотників уносилося поміж народ розрізнення та внутрішнє замішання. Яке тоді учинилося знищення і на хліб нестача, про те жахливо й казати! Але ми про те просторо свого слова не розширюємо, бо самі ви знаєте, через кого і в який спосіб це діялося. Приводим вам, однак, у пам'ять свіжіші події на тому боці Дніпра, що справили і який пожиток учинили народові оті горливі властолюбці: полковник Сірко, який приніс колотнечу в Умань та в інші міста ¹²⁶¹, багатьох людей довів до смерті і подав на грабунок безліч худоби, а потім, не можучи утриматися у такому негрунтовному житті, пішов звідти геть і змушений був шукати слобід. Тоді ж і Сулимко, назбиравши своїм бунтом більше як 20 000 свавільних людей і притягнувши під Білу Церкву, ледве звідти втік з безчесним для себе соромом, а потім десь загинув, та й помічників усіх своїх допровадив до ганебної згуби ¹²⁶². Суховій, котрий двічі виправляв у міста на людську шкоду потужні орди ¹²⁶³, чого досяг? Тільки завів колотнечу поміж народом, а в людських набутках страту, а для себе лишив вічну ганьбу. Також і Ханенко, взявши нечинно й непорядно гетьманський титул ¹²⁶⁴, вніс поміж народ розрізнення, був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стеблевом, хоч мав при собі й немало орд з мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпорошений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназвані особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх пізнали нещастя й занепад, але за той їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогочасний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували людні міста, оздоблені божими святинями, там тепер за гріхи наші пустеля і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожен зичливий син своєї вітчизни мусить точити з очей своїх сльози, але обійме жаль і кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалкує оту всього нашого народу невідшкодовану втрату? А коли був би той народ у такому багатovidному множенні і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої царської пресвітлої величності, не слухаючи жодних заколотних оман, певне, й досі б тогочасна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла і неумалена в своїх оздобах. Коли ж згадані особи, які й заслуги мали у війську, так непорядно чинячи, нічого доброго тоді не справили своїй вітчизні, а тільки зашкодили їй, цей один блазень своїм глупством не що інше справить, а напевне принесе людям шкоду, а собі загибель. Згадуючи тут про все це, прикладаємо вам усім таку нашу зичливу рейментарську пораду й нагадування: по-перше, щоб ваші милості усі, як старші так і менші, чули в собі християнську повинність боронити як зіницю очей своїх святу віру й цілість божих церков тут-таки, у вітчизні своїй Україні; по-друге, щоб ви, ваші милості, пам'ятаючи свою присягу на вірне й вічне підданство, виконали їхній царській пресвітлій величності, постійно поставали за тією присягою за достойність їхнього, монаршого пресвітлого престолу, і то не тільки всілякими способами й усіма своїми силами, але й голови свої покладали; по-третє, щоб ви, ваші милості, лишались у своєму послушенстві нам, гетьманові, і заховували в себе порядок, який постановлено від нас, згідно давнього звичаю. На останок, щоб ви зважили на свою цілість і в майбутньому житті, отож повинні запобігати тому, щоб вас ворожа неприязна омана і зваба не привели до розорення й викоренення. Не страхаючись відтак ворожих бусурманських находів, які вам ніколи не бували страшні, і не кладучи сумніву на бунтівливий вчинок щенюка Петрика, який приведе його до швидкої погибелі, лишайтесь статечно при своєму чині й повинності. А

коли ті противенці обішлють вас своїми звабами чи самі наблизяться до вас своїм наскоком, давайте їм на їхню ганебну мову жорстоку й сувору відповідь, а на їхній ворожий наступ приготуйте при божій допомозі сміливий та охочий бій на відсіч. Отак виконаєте ви вищеперечислені свої повинності з огляду на святу віру, з огляду на православних царів і з огляду на охорону цілості своєї вітчизни. А коли хто з вас зважає, що при тому ошуканці й щенюку орди в'яжуться, то чи багато може він доказати у тому своєму лихому зачині? А хто похилиться до його зваб, то чи буде він безпечний? Отож хай кожному буде відомо, що богохранимі й непоборні сили їхньої царської пресвітлої величності багаті як на хоробре рицарство, гармати та воєнні порядки, так будуть міцні вони і в перемогах. Вони такі великі й сильні, що можуть стояти не тільки супроти самих бусурманських татарських військ і супроти других, коли б були, лядських, таж-бо на тому боці спільно з Запорозьким військом одночасно зводили бій і вигравали битву супроти турецького вейзира та кримського хана з їхніми великими бусурманськими потугами. Надія отож наша на господа Бога, що за покровою Пресвятої Діви Богородиці справить нам оте всемогутньою своєю поміччю. Коли ми, гетьман із військом, будемо в поготовності до відсічі і коли рушать усі великоросійські сили, понесуть оті вороги-бусурмани відсіч, і незабаром марно загине збуджена на людську шкоду ота проява. В цей час ми, гетьман, вимагатимемо всенародної малоросійської постійності й нерушної зичливості; особливо вам, усім обивателям поіменно, про те нагадуємо. А що злий син, той щенюк, наносить огуду начебто нашому малоросійському народові чиняться від православного Російського царства якісь утиски, то всі теє знаєте, що наш малоросійський народ дізнає превеликої монаршої милості, а не якихось утисків. Жодної він, ошуканець, не може знайти причини, від чого народ наш мав би відійти від міцної їхньої царської пресвітлої величності оборони і премилостивої держави! Докладаємо наостанок ще й те, що коли б хто завзятий приводив через безбожний і душопагубний зачин народ посполитий до того, щоб дався він звабити себе й ошукати тому погибельному синові та ошуканцю Петрику, то всі те знайте, що той провідник вестиме до кінцевого знищення і до остаточної загибелі. Коли ж таких відступників та зводників порядку не помилують монарші сили, то й ми, гетьман, не захочемо помилувати їх у жодний спосіб. Отож цим нагадувальним нашим універсалом і обсилаємо вас, бажаючи завжди бачити вас у статечності та постійності і тішитися з доброго вашого життя та поведження. І наказуємо пильно, щоб ви всі, статечні люди, стерегли поміж себе облудників та заколотників, а хто такий з'явиться, брали б до міцного ув'язнення і присилали до нас, гетьмана, щоб через таких лихих людей не наносилися на вас усіх нечесть та небезпека. Нагадавши про це таким нашим ласкавим словом, по-рейментарському та побатьківському повторно й подесятирично всім вашим милостям, старшим та меншим, старим та молодим, зичимо знову-таки доброго здоров'я і щасливого всім буття.

Дано в таборі під Гадячим, 28 липня 1692 року

Вищеназваний гетьман рукою власною

Після розіслання таких універсалів незабаром принесено до гетьмана з Полтави під Гадяч звістку, що й Петрик, прибувши з Калгою-солтаном до Самари, розіслав звідти 29 липня в околичні орільські міста такі свої писані універсали:

ПЕТРО ІВАНОВИЧ,

з божої ласки гетьман Запорозького війська

Вам усім, товариству й посполитим обивателям орільських міст, зичу заживати від господа Бога здоров'я та щасливого буття! Вже вашим милостям має бути відомо, що я, знаючи, що Запорозьке військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення ваші, які діються від Москви та наших немилостивих панів, і бажаючи звільнити вас од підданства, удався до Кримської держави і в цій справі й до Криму їздив.

¹²⁶⁵ Іван Гусак — був тоді кошовим на Січі.

¹²⁶⁶ Тобто постановлено статті вічного миру. Це було вчинено в турецькій фортеці Казикермен. Текст цих статей див. у вид.: Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалію.— К., 1927.— С. 741— 744.

¹²⁶⁷ Див. приміт. 1254.

¹²⁶⁸ Тут Петрик пробував здобути Новобогородицьку фортецю, але нічого не досяг.

¹²⁶⁹ Тут переказано пункт V договору.

¹²⁷⁰ Тут коротко переказано пункт II договору.

¹²⁷¹ Лист від полтавців було організовано зумисне, бо в Полтаві було немало прибічників Петрика; був він у якийсь спосіб зв'язаний з колишнім полтавським полковником Ф. Жученком та з родом Іскор.

А тепер, коли дійшов із Криму з ордами до Кам'яного під Січчю, чинило все Запорозьке військо при кошовому отамані ¹²⁶⁵ і при всій курінній отаманії військову раду. Тоді утверджено з Кримською державою вічний мир ¹²⁶⁶, з обох боків присягали, а потім на другій раді вибрано мене з волі всемогутнього Бога гетьманом і звелено йти з Січі ¹²⁶⁷ з тими всіма ордами та з Запорозьким військом на вашу оборону, на війну проти Москви. За чим тепер, рушивши з Запорозьким військом від Кам'яного і з'єднавшись із тим військом, котре стояло на Молочній, і зі всіма ордами, котрі були при його милості Калзі-солтану, прийшли ми до Самари ¹²⁶⁸, звідки обсилаємо вас цим нашим листом, щоб ви, повіривши тому й учинивши належний порядок, вислали назустріч його милості солтана і назустріч нам свою, Запорозького війська, старшину, а самі наготувалися з ними з усім належним у ту воєнну дорогу на свого ворога москаля, щоб, більше не носячи невільничого ярма на своїх вільних козацьких шиях, з божою поміччю змогли його скинути. І те знайте, що ця війна на москаля почалася не через що інше, тільки задля ваших вольностей і для загального посполитого добра. Про це не треба вам багато писати; самі знаєте, що вам діють москалі та й свої драпіжні пани і що чиниться вам від орендарів,— все те знаєте добре, оскільки об'їздили вам шиї і худобу вашу всю позабирали. Отож візьміться всією щирою правдою, без жодної обмовки за свої вольності разом з нами, Запорозьким військом, бо коли тепер, дасть нам всемогутній господь Бог, виб'єтесь з-під московського ярма, то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки наші за Хмельницького. І оце тепер Запорозьке військо постановило на таких пунктах вічний мир з Кримською державою, і чигиринський бік Дніпра, докіль Хмельницький з ордами відвоював од ляхів, віддано нам з усім належним ¹²⁶⁹, а цьогобічна сторона закріплена при нас з усіма полками та містами. А добувати рибу, сіль, звіра в річці Дніпрі, в Бозі і в усіх ріках та річках вільно без жодного датку ¹²⁷⁰. Прецінь, вибившись із божою поміччю із теперішнього підданства, підете, куди хто захоче, на свою вітчизну, де перед тим мешкав, а тривоги й небезпеки не матимете там ніколи, бо Кримська держава виконала свою присягу на те, що мають завше боронити нас від Москви, і від ляхів, і від усяких ворогів. А коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитесь уже вічними московськими

невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи. А тепер чого в Бога милостивого просили, того й дочекалися і, прецінь, візьміться за свою вольність усіма своїми силами. Того, отже, бажаю вам, щоб були вільні і жили в мирі та в усьому гаразді малися,— доручаю Вас Господу Богу!

Дано 29 липня 1692 року на Самарі

Вищеназваний гетьман рукою власною

А оскільки ми тут зайняті, здобуваючи Самару, то прибувайте до нас зараз на допомогу в повному воєнному порядку; коли ж не прибудете, то дивіться, щоб самі для себе не загубили свого діла.

З цих Петрикових універсалів два їх прислано з-за Ворскли під Гадяч до гетьмана від миргородського полковника з товаришами. Тоді гетьман, зрозумівши їхню силу, звелів 31 липня в своїй військовій канцелярії учинити отвористим листом від полтавців та жителів Полтавського полку¹²⁷¹ таку відповідь:

¹²⁷² Сам Петрик хвалився, що його дід був полтавським полковником, тобто був родичем Ф. Жученка та І. Іскри — родичами Кочубея. Він був одружений із небогою В. Кочубея Ганною. Є думка, що він був сином четвертої дочки Ф. Жученка, сестри жінок В. Кочубея та І. Іскри. Можливо також, що онукою Ф. Жученка була Петрикова дружина, а не він. Часом Петрик видавав себе за позашлюбного сина самого Мазепи і стверджував, що в нього була чимала маєтність.

¹²⁷³ *Нинці* — спудеї, які жили в тогочасних школах, учили дітей, виконували певні обов'язки при церкві (співали в хорі, дзвонили на службу тощо). Заробляли на хліб тим, що збирали на школу милостиню, співаючи перед людьми, розігруючи сценки чи декламуючи речитативом вірші,— т. зв. нищенська поезія. Отже, були вони нижчим прошарком тодішньої інтелігенції.

¹²⁷⁴ Тут маємо якусь невідповідність. Щоб бути старшим канцеляристом генеральної канцелярії, яким був Петрик, треба було мати немало освіти, тобто Петрик не міг не вчитись у Київській академії. Зважимо, що цей документ має контрпропагандистський характер і тут можуть бути зумисні спотворення.

¹²⁷⁵ Утвердження посполитому людові були, бо старшина захоплювала маєтності, добивалася в царя їхнього затвердження (див. Коломацькі статті, р. XXVIII, п. 4), старшина вперто перешкоджала переходу посполитих у козаки і намагалася закріпити їх у підданстві, від чого бували й заворушення. Петрик це незадоволення намагався використати.

¹²⁷⁶ Калга-солтан з ордами й Петриком таки йшов на Україну. (Див. приміт. 1253).

**Ми, старшина, і військова чернь,
і посполиті міста Полтави та інших міст обивателі
Полтавського полку**

Тобі, Петрику Іваненку, злочальнику бунтів та крамол, ознаймовуємо, що дійшли до нас од тебе, зятятого чоловіка, звабні та оманливі листи, в яких ти, називаючи себе гетьманом, хвалишся й пишеш тим, що вдався до Криму і витягнув орди, а тепер ідеш з ними до наших міст для того, щоб звільнити нас від підданства й неволі, і інші щодо того кладеш безумні свої слова. Тому відтак дуже дивуємося ми, всі старші й менші, старі й молоді, твоєму безумству й шаленству: хто це тебе, такого щенюка, поставив начальником та опікуном над нами, що убиваєшся й піклуєшся про наше життя? А ти сам,

будучи злидарем, бідним і безрідним¹²⁷², нічого про себе доброго не можеш сказати. Всі ми знаємо, що батько твій жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві у шпиталі, а ти, валяючись у школі між нищими¹²⁷³ і під вікнами нашими ходячи, вигодовувався крихтами. І не тільки ти в рицарському навчанні, але й у домових науках не бував, і хоч утрапив був у військову канцелярію¹²⁷⁴, але й там, негарно вчинивши, обікрав товариство і, зрадивши пана, втік на Запорозжя. Через це тепер уступив у Люциперову гординю, що без сорому підносишся до такого великого й високого гонору, якого навіть гідні й заслужені в Запорозькому війську рицарі ніколи не сміли на себе натягати. З ним ти віддався весь дияволу, бо, не оглядаючись на страх божий і на християнську православну віру, приліпився до того владолюбства, яке не пристає до твого лиця, що тебе й запровадило до бусурман, а потім потягне душу твою в пекельну прірву. Як тобі, собако скажена, не соромно за твою підлість, що зачинаєш діло, собі не належне, і як не візьме тебе страх і трепет, то за ці твої богопротивні справи, якими прагнеш унести поміж християнський народ розрухи й кровопролиття, незабаром поб'є тебе божа помста! Не думай, божевільний глупче, щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, чим сам себе, негіднику, титулуєш. Не допоможуть у тому тобі жодні ошуканства й брехня, хоч би розірвався, складаючи їх. А що ти, брехуне, в поганому своєму листі кладеш, начебто нам діються якісь тяжкарі й неволя, то всьому світові те ясно, що лжеш і брешеш, бо під великодержавною рукою наших пресвітлих монархів, їхньої царської пресвітлої величності, жодної нікому нема неволі. Всі, як старші, так і менші товариші Запорозького війська, будучи захищені при належних правах, заживають усякої вольності, так само й посполитий народ не несе жодного незвичного утяження¹²⁷⁵. А коли б нам, усьому народу, робилася б кривда від кого, то в Малій Росії не ти, блазню і щенюку, а гідні й розумні особи виступили б, які не через прокляті бунти, але виправили б те й улагодили розумними способами. А так ліпше б тобі, щенюку, в таких богопротивних лжах і брехнях твоїх зжувати язик свій, щоб таких огудних слів не казав і на гіршу свою пагубу не збуджував божого гніву! А коли б і надалі хотів би ти здуватися, як булька на воді, то тільки підійди сюди ближче до нас і сам побачиш, що тебе й твоїх помічників спіткає на вічну твою ганьбу й прокльон у нашій російській народі! А що згадуєш Калгу-солтана з ордами, що начебто йде тобі на поміч, то ми тому не віримо і того не сподіваємося, що така особа з Кримської держави, впавши у легковаження, мав би за тобою, брехуном і щенюком, слідувати. Ніколи-бо солтани за такими блазнями й ошуканцями не ходили і ні про що з ними не домовлялися, дбаючи про свою повагу. Хіба б якийсь циган перед тобою, дурним блазнем, назвався солтаном і, прибравши кілька тисяч голоти-татар, пішов допомагати тобі в безумному твоєму ділі, а цього й малий солтан, не тільки калга, не захотів би насправді учинити. Ти ж сам, погибельний сину й ошуканцю, як і помічники твої, згинете й пропадете, бо а нами є Бог при багаточисельних їхньої царської пресвітлої величності силах, які з боярами й воеводами, а також з ясновельможним його милістю паном гетьманом тут-таки на кордоні стоять приготовані на ваш занепад.

Дано в Полтаві 31 липня 1692 року

¹²⁷⁷ Окрім Китай-города, Петрику піддалося ще й місто Царичанка.

¹²⁷⁸ Смертну кару прийняв царичанський сотник — це сталося 2 грудня 1692 р. Китайгородському сотнику інсценізували кару на смерть — покарали батогами й заслали в Сибір.

Справивши таку відповідь у військовій канцелярії і переписавши начисто, відіслано її незабаром у Полтаву з такою гетьманською наукою, щоб її в Полтаві було переписано і швидко відіслано через кого можна до Петрика. Коли ж Петрик, нічого не досягши під Новобогородицьким самарським містом, притягнув до крайніх орільських міст Полтавського полку, то було донесено до його рук і згадану полтавську відповідь, яку він, вичитавши, либонь, дуже знітився і засоромився, однак у своїй злості не погамувався і міцно наступив війною на згадані орільські міста, які (а особливо Китай-город) ¹²⁷⁷ одне через неміцність городову й малолюдність свою, а також через маленькі присилки до них війська від миргородського полковника та інших, а друге через віддаленість (з огляду, що годі сподіватися гетьманської допомоги), адже той був із військами під Гадячим, злякалися великої ординської сили, поклонилися солтанові й Петрику і принесли їм істівні та питні подарунки, за що потім китайгородський сотник Сало прийняв у Полтаві смертну кару ¹²⁷⁸.

Гетьман Мазепа, звідомившись про такий неслухний учинок орільських міст, сам хоч не рушав на їхній захист з-під Гадячого (дочікувався московських військ), однак виправив туди ж таки, за Ворсклу, полки Ніжинський, Лубенський і компанію Пашковського на з'єднання до згаданих уже полків. Калга-солтан з Петриком звідомилися про ці полки і, злякавшись, відразу ж погамувалися у своїх воєнних промислах та й відступили назад до себе, однак не без шкоди у людях і в хлібах людських, тим більше, що був тоді час жнив. Потім і сам гетьман рушив з-під Гадячого з усім військом, прибув до Полтави, де, діставши відомість про ворожий відступ від орільських міст, зараз-таки повернувся назад під Гадяче і сам. А з-під Гадячого писав Мазепа 2 серпня до їхньої царської пресвітлої величності, доносячи про той перший військовий нахід і напад Петрика з Калгою-солтаном під орільські міста і про всі свої військові дії таку грамоту:

«Завжди ми, гетьман із Запорозьким військом, за нашою підданською обітницею і з належним дотриманням нашої православної християнської віри, будучи готові радісно служити вам, пресвітлим та державним великим государям, вашій царській пресвітлій величності, єдиним під сонцем пресвітлосильним ревнителям та оборонцям східного православ'я, не жаліємо і зараз у тому дбання, щоб на потребу покласти наш труд і працю у цьому воєнному поході, в спеку і при дощовій непогоді в полях, під небом. І вже той похід відправлений, по-давнішньому довготривалий, супроти отого явного прикордонного вашого, великих государів, ворога. В таких випадках не боїмося ми і голів покласти за вашу превисоку монаршу достойність, але жаль нам і соромно від того, що ті подвиги й трудові заботи наші, так само, як і бояр та воевод ваших государських з численними великоросійськими військами, покладено нинішнього літа даремно супроти підлого лиця вашого государського зрадника, злодія Петрика, проти нього й одного охотницького полку посилати не годилося б, коли б до того злодія не доєдналися бусурмани, Калга-солтан із ордами, які через давню свою поганську озлобу супроти християн допомагали в його злопідступному намірі; через це мусили ми прийняти на себе військове ярмо, дане нам у покару за численні наші гріхи.

¹²⁷⁹ Миргородським полковником був Д. Апостол, гадяцьким — М. Борухович, прилуцьким — Л. Горленко.

¹²⁸⁰ Полтавським полковником після скинення в 1691 р. Ф. Жученка став Павло Герцик; київським був К. Мокієвський, небіж Мазепа; стародубським — М. Миклашевський.

Від цього-от зрадника і проклятого ворога почали були надходити в прикордонні вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста, а саме в Полтавський полк, звабні листи, яких два прислали мені полковники миргородський, гадяцький, прилуцький ¹²⁷⁹ та інші, що були поставлені від мене під полтавськими містами на тому боці ріки Ворскли на відсіч тим ворогам. І одержуємо ми правдиву звістку, що ті вороги, Калга-

солтан з ордами, разом зі згаданим зрадником, перебувають на Самарі. 31 липня, в неділю, приступали до Новобогородицького міста, а їхні ворожі набіги підходили під українські орільські містечка. В тих містечках було за моїм наказом по кілька сотень військових людей із середніх сотень Полтавського полку, їх поставлено в допомогу тамтешнім жителям для оборони. Однак тамтешні жителі, побачивши ворогів, які близько наступали, почали сумніватися і просити собі прибавки посилок. Я послав до тих полків (Миргородського, Полтавського, Прилуцького, піхотного й кінного, які перебували за річкою Ворсклою за кілька миль від прикордонних містечок) Ніжинський, Лубенський і кінний охотницький полк Пашковського, щоб усі ті полки, з'єднавшись, давали тим ворогам відсіч і чинили при божій допомозі оборону тим українським містам. Я знаю належне собі, що треба було б і мені, гетьману, не тільки присунутися заздальгідь до тих орільських містечок для дання в дальніх місцях ворогам відсічі, але й піти далі, до річки Самари. Проте не випало того мені вчинити, одне через те, що ви, великі государі, милостивим своїм указом не веліли мені, гетьману, самому ходити з військом у дальні місця для чинення промислу над ворогом, але посилати наказного, а друге через те, що мало при мені є війська, бо полки мого рейменту стоять у розрізненні: одні вилучено й поставлено давно під українські міста, а другі хоч і були залишені в домах, але під час нинішніх подій через хлібні жнива не встигли, та й не кожен охоче виходить на війну. А третє через те, що ближній боярин, воєвода та Вятський намісник, його милість пан Борис Петрович Шереметьєв, також окольничий і воєвода, його милість, князь Федір Юрійович Борятинський пізно рушили зі своїх місць і перебувають ще подаль від того місця, де нам указує потреба з'єднатися в одне ополчення, щоб давати тим ворогам відсіч. А особливо треба було на теперішньому моєму становиську під Гадячим озиратися на внутрішній стан у малоросійських військах, щоб через якихось злонависних крамольників не внеслося поміж народ якесь зло, і це потрібно з огляду на внутрішнє становище. Через це я наказав полтавському полковнику пильно стежити в українських містах Полтавського полку за підкидуванням ворожих звабних листів. Про це все я покійрно доносив вам, великому государю, й раніше, однак (після тих вищеоповіджених відомостей), коли до мене притягли з виборними військовими людьми зі своїх полків полковники київський і наказний чернігівський, а стародубський¹²⁸⁰ має притягти цими днями, я рушу звідсіля, з-під Гадячого, ближче до річки Ворскли і при божій допомозі буду дбати у всілякі способи, як би тим ворогам-бусурманам та їхнім боговідступним помічникам дати відсіч. А до боярина та воєводи, його милості Бориса Петровича, так само і до окольничого та воєводи князя Федора Юрійовича я писав, пропонуючи, щоб ішли в поході швидше з військами вашої царської пресвітлої величності до належних місць. Після написання до вас, великих государів, цього мого листа прислали мені полковник миргородський з товаришами ще два звабні листи, послані у міста Полтавського полку від погибельного ворога Петрика, а при тому і від себе пишуть вони, полковники, що поспільство в орільських містах, злякавшись ворожого бусурманського наближення, має намір кланятися йому, злопідступному облуднику. Мушу ото ж я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, дуже вболівати, що з того злодійського ворога зваби, як з малої іскри великий вогонь, від підлого його лица вносять поміж народ велике замішання, а цього ніколи б не бувало, коли б за моїм попереднім донесенням і за вашим, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, указом вийшли ми були належно у військовий похід і стали на кордонах у добрих місцях, де б і я був з військом свого рейменту.

¹²⁸¹ Участь В. Кочубея в історії з Петриком невияснена. Сучасники були певні, що саме він інспірував виступ Петрика. І. Мазепа не раз висловлював цю думку прилюдно, навіть у вічі Кочубеєві. Погослови про це ходили в Запорозжжі, в Криму і по всій Гетьманщині. Є думка, що Петрик діяв при

сприянні старшинської козацької опозиції І. Мазепі, яка була зв'язана саме з В. Кочубесем. (Див. також приміт. 1244 і 1257). В опозицію входили колишні дорошенківці й прихильники І. Самойловича.

¹²⁸² С. Величко уподібнює І. Мазепу Ніколо Макіавеллі (1469—1527) — відомому італійському політику й письменнику. Ім'я Макіавеллі стало називним; ним прозивають безпринципних політиків, діяльність яких визначається хитрістю, підступністю й аморальністю.

Звідтіля можна було б тому при божій помочі запобігти, щоб не допустити ворога так близько до українських міст. А тепер буде немала трудність виперти їх назад, коли в тих містах буде ним зваблене поспільство. Бо в тих орільських містечках жителі поселилися з того боку Дніпра, зайшли з різних місць і годі їх пострашити. Я побоююся того, щоб та пожежа не поширилася далі, всередину малоросійських міст, оскільки вони, сили вашої царської величності, як з боярином та воєводою, його милістю паном Борисом Петровичем Шереметьєвим, так і з окольничим та воєводою, його милістю князем Федором Юрійовичем Борятинським тільки-но рушили, одні від Білгорода, а другі з Севська, і перебувають у ближніх своїх місцях. А мені, гетьманові, з цим малоросійським військом самому йти супроти ворога ненадійно, оскільки треба озиратися і на становище в Україні.

Дано в обозі під Гадячим 2 серпня 1692 року»

Після виправлення через нарошного гінця тої грамоти на Москву, сам гетьман рушив з-під Гадячого до Батурина, а все військо розпустив по їхніх домівках.

При таких подіях та тогорічних діях увіч був невинуватий Василь Кочубей ¹²⁸¹, генеральний військовий писар, що начебто виправив Петрика до Січі й до Криму, а спадала вся та вина на гетьмана Мазепу. Однак він, Махієвель ¹²⁸² і хитрий лис, очищаючи себе від того підозріння і видаючи себе за правдотворця, зливав через свою підступність усю ту біду на невинну душу згаданого Кочубея, мого доброго пана, людину мудру й побожну, який, не мігши вчинити щось супроти злопідступних нападок і губительних щодо себе Мазепиних вигадок (адже той був його старшим) і мусячи виправдовуватися, поклався при всьому тому у своїй невинності на всевидця Бога, котрий мужа збавляє при правді від смерті. Тож у червні місяці, багатослізно, з неодмінною надією вручаючи себе його Пречистій Богоматері на міцний захисток від тодішньої біди, писав він такий свій лист до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, виправдуючись (при невинності своїй) від Мазепиноного наклепу:

Ясне в бозі преосвященний милостивий пане архіпастирю!

¹²⁸³ таку секретну функцію В. Кочубей таки виконував за дорученням думного дяка Українцевеа.

¹²⁸⁴ Йдеться про пасквіль на І. Мазепу, який з'явився в 1691 р. Його принесла в київський Фролівський жіночий монастир черниця Липницька з жіночого монастиря в Полонному. В пасквілі говорилося, що І. Мазепа продавав колись християн бусурманам у неволю, що з В. Голіциним він задумав убити Петра І, що він має думку віддати Україну Польщі і скуповує на Правобережжі на ім'я сестри маєтки. Текст цього пасквіля див. у вид.: *Д. Бантьши-Каменский*. Источники Малороссийской истории.—М., 1859.—Т. II.—С. 3, 4.

¹²⁸⁵ Чернець Соломон (у миру — Семен Троцький) — з'являється вперше в 1689 р., у жовтні він подав польському королеві підроблений лист І. Мазепи, в якому гетьман ніби скаржився на утиски і бажав з'єднатися з Польщею. Весною 1690 р. Соломон знову подав підроблені листи І. Мазепи королю, але був викритий і виданий у Москву. З Москви Соломона переслали до Батурина, де його судив суд старшин і полковників. Соломона було страчено 7 жовтня 1692 р. Є думка, що він був зв'язаний з єпископом Й. Шумлянським.

¹²⁸⁶ Червонними (червінцями) називали золоті монети високої проби — дукати.

У всі ті проминулі часи лежала душа моя до вашої архіпастирської милості як до Бога міцного та живого — я бажав під превисокою вашою священною особою оголосити наодинці словами і сльозами великий смуток і смертоносні печалі свої та з плачевним риданням просити милостивого архіпастирського й батьківського заступництва. Але хоча бачив я очі вашої святині, однак не мав часу, щоб виконати свій намір. Зважуюся й осмілююся отождествити до добросердих архіпастирських вух, що хотів говорити словесно, і маю надію, що те все покриється пастирським і батьківським дітолюбивим серцем. А смуток і печаль, які налягають на мене від напастей та очорнення, такі: перша, що у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву ¹²⁸³, через що я начебто списуюся з певними московськими особами і роблю якесь умалення честі його милості. Друга, що має його милість думку і про той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя ¹²⁸⁴, немовби з мого відома або й за власною настановою було покладено ту пастку і грубе та безумне марнословство, і про те говорять, як чую, в Києві знедавна, що та ігуменя поки що нічого не оголошує, знамірюючись виявити винного (у складенні пасквіля), а не оголошує, бо хтось її там упевнив, щоб не оголошувати того. І все те упевнення на мене складають, тим іще підтверджуючи цю думку, ніби та ігуменя, живучи тепер у Батурині, сидить у двох дворах: у моїм і в другому іншого чоловіка. Через це вважають, що злобне діло ченця Соломона ¹²⁸⁵, який їздив у Польщу з відправою, не без мого діялося відання. Третя, щодо втечі Петрикаканцеляриста, котрий утік на Запорожжя, його милість спочатку почав підозрювати, що була вона за моїм відомом та виправою. Він і тепер того замислу свого не покинув, і за ту Петрикову втечу наклепники через різні причини обносять мене брехнею. Перша, що начебто я дав йому, Петрикові, для досягнення якихось моїх завязтостей півтори чи три тисячі власних золотих грошей; відтак і хлопця одного, котрий перед тим служив у Петрика і який вийшов того року з Запорожжя, намовлено й прислано з Полтавщини, щоб давав брехливі свідчення, начебто він чув про давання тих грошей з вуст самого Петрика в Запорозькій Січі. Але коли його тут запитали під канчуками, то він заперечив ту на мене напасть. По-друге, доносили минулої зими з Полтавщини, ніби то цілковита правда, що я тому Петрику дав гроші і не три тисячі золотих, а дві тисячі червонних золотих. По-третє, доносили з Київського полку, що там говорив якийсь запорожець, начебто я, писар, дав Петрику до рук у битих талярах 30 тисяч золотих. По-четверте, полтавський протопопенко, котрий був у Казикермені, доніс ясновельможному, ніби чув він там, що я, писар, двічі чи тричі посилав свої листи до кримського хана, затягаючи його з ордою на війну супроти християнства. Отакі всі пагубні наноси на мою голову чинилися й чиняться у тихий і заочний спосіб без доказів і без жодних підстав, а у вічі ніхто того мені не казав і не каже. А тепер відомо мені стало, що той вищеназваний Петрик, обнятий крайнім безумством і взявши диявольський образ на пагубу своєї душі, подався із Запорожжя до бусурман і там зачинає деякі неподобні справи, які личать його песій натурі. З такого його сатанинського погибельного вчинку ті брехливі свідки й наклепники, які наносили на мене вищеперечислені напасті й обмови, схочуть тепер допинатися своєї брехні і вже починають посягати на те, щоб чимшвидше могли мене не тільки скинути з військової честі, але і зі світу згладити. Супроти таких обурливих нападів я у невинності своїй готовий, либонь, ставати і виправдовуватися, однак, коли подумаю, що багато невинних людей за брехливими і частими поданнями марно погинули та й тепер гинуть без суду, серце моє нищиться од крайнього боління, а душа нітиться. Тож удаюся покірливо до вашої архіпастирської милості, надпокірно просячи собі

батьківського милостивого заступництва; я свідчу перед Господом та сповідаюся вашій святині, що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча в одному пункті з тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчесну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох. Зволь, отож, ваша святине, милостивий архіпастирю, поклопочися про мене, гіршу овечку свою і найменший член Христової церкви, щоб я від таких напастей не згинув у якійсь несподіваній опалі. А коли моє правдиве виправдання та висновки переможе обмова, брехня і злість заздрісних людей і несподівано колись доведеться мені померти чи бути в ув'язненні, то принаймні нехай буде відомо вашій святині, архіпастирю моему, що покуюю я те без вини. Удаюся отож покірливо до архіпастирської вашої святині за милостивим заступництвом і повторно свідчу перед господом Богом, який створив мене, і вашою святинею, своїм архіпастирем, що всі оті вищеперечислені наноси наклепники і псевдосправники кладуть на мене при моїй невинності. А я докладаю тут ще й те, що коли б описував до кого в Москву його милість пана гетьмана, і коли б знав про складання на його милість пасквілів, і коли б виправляв Петрика на Запорозжя або хоч би знав про його намір до такої втечі, а поготів коли б давав йому гроші, бажаючи чинити через нього якийсь злий зачин, або коли б хотів чи в думці мав би хотіти виходу бусурман, щоб заколотити православний російський народ, то хай би я сам найшвидше від усіх і найнижчих братів своїх стратив своє життя на вічне своє безчестя та душевну пагубу. Отож прошу плачливо вашу архіпастирську милість, щоб мене не покинув у такій важкій та лихій опалі, яка при невинності моїй хоче зірвати з мене мою голову! Ви, ваша святине, є всім малоросійським синам добродоглядний архіпастир, милостивий батько і невідмовний оберігач, який має владу й силу заступати немічних і боронити тих, хто безневинно гине; можеш, отож, своїм превисоким архіпастирським заступництвом та премудрим дбанням учинити (коли лихі наклепники доберуться близько до мого горла), щоб мене без суду та дізнання не скинено і не згублено. О, прошу про це багатократно з гіркими слізьми у вашої святині й доручаю життя моє та душу мою вашій святині на пастирське збереження.

Писано в Батурині 1692 року

Василь Кочубей, генеральний писар

¹²⁸⁷ С. Палій вступає відкрито у ворожі стосунки зі шляхтою з 1687 р. У 1688 р. його було взято в полон, а 1689 р. він утік до Фастова. Його загопи почали нападати на шляхетські дома на Волині й Поліссі з метою вигнати шляхту з цих земель. Втручався С. Палій і у сварки між шляхтичами.

Того-таки року пани ляхи почали наступати на Палія і витискати його товариство з Полісся, прибираючись до самого міста Хвастова, в якому Палій мешкав. Бо, либонь, відразу ж після Віденської війни (про що писалося під 1683 роком) почав Палій осаджувати з королівської ласки порожній Хвастів і жив у ньому, схиляючись до обох монархів, польського та російського, і маючи від обох ласку й повагу. Однак ляхи до цього часу мовчали і не чинили йому, Палієві, з товариством у житті ніякого утиску ¹²⁸⁷, а тепер почали його чинити, побачивши, що тамтешні містечка й села вже осаджено було через Палія численними малоросійськими людьми. Про ті утиски свої і про небезпеку від поляків писав Палій кількаразово до гетьмана Мазепи ¹²⁸⁸, а гетьман 9 грудня звіщав про те виразно з Батурина до їхньої царської величності через нарошного гінця у такій своїй грамоті:

¹²⁸⁸ Уперше звернувся С. Палій до І. Мазепи в 1688 р., просячи прийняти його із землями під протекцію. Повернувшись із полону, він удруге звертається з тією ж пропозицією. Повторює своє прохання в 1691 і в 1692 рр.

¹²⁸⁹ Чи не був це сам Самійло Васильович Величко?

¹²⁹⁰ Стецик (Стецько) Ягорлицький — козак, що звався гетьманом козацьким «з ханського боку». Ходив із ордою на Поділля взимку 1692 р.

¹²⁹¹ Яла Агаса — солтан білогородської орди.

«Прислав до мене Семен Палій, охотницький полковник, свого обозного і писав через нього свій лист, а потім услід за тим обозним прислав через пошту повторного листа, в яких обох являє свої власні потреби й нестатки і ознаймовує, що з польського війська почали наступати на Полісся польські хоругви і стали витискати та виганяти зі становиськ людей його, Палієвого, полку, від чого він сподівається ворожого наступу і на себе у Хвастів та усильно просить, щоб йому вчинили допомогу й оборону, а найперше, щоб я вислав у містечко Білогородку, що відстоїть від Києва на три милі, на той бік Дніпра воєнних людей, з чого поляки, взявши пострах, не сміли б на нього наступати. По-друге, просить він пороху і свинцю, якого потребуватиме, щоб давати відсіч, що на те йому з Києва був, либонь, і вашої царської пресвітлої величності указ, однак досі нічого не було здійснено через услякі перепони. По-третє, просить грошей, докладаючи, що ті гроші, які дано йому на полк за милостивим вашим монаршим указом, роздав він на піхоту, а тепер йому пильна є потреба дістати ще стільки ж на задоволення кінних. У тих листах висловлено, либонь, досить дбале і гаряче прохання про ті потреби, які й словесно його посланець старанно переповів, однак я без вашого монаршого указу не смію його задовольняти, а саме: послати на назване місце людей мого рейменту йому в допомогу, розмірковуючи, що це наступають на нього війська того боку Дніпра, з якими ви, великі государі, ваша царська пресвітла величність, маєте договори Вічного миру, і цих договорів ви, великі государі, не вказали порушувати анінайменшими причинами, про що багаторазово писалось у ваших монарших грамотах до мене, підданого. Через це посилаю вам, великим государям, якнайшвидше нарошного щодо того гінця Самійла Васильовича ¹²⁸⁹, близького мого слугу, і прошу якнайпокірніше про швидкий ваш милостивий монарший указ, як мені чинити щодо тих його, Семена Палія, прохань. А оскільки є народне прислів'я, що тонучий і бритви хопиться, і часто те бувало, що люди з відчаю до неподобних удавалися речей, то я зважити мушу: коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомогу й оборону, то щоб він, будучи в такому вогні, не вдався до помочі бусурманського боку. А коли так станеться, то від нього християнству вчиниться більше шкоди, ніж від Стецика ¹²⁹⁰ і проклятого Петрика, оскільки він, Палій, між воєнних людей має честь і багато людей ходить під його проводом. Хоч є про те милостиве ваше монарше зволення, щоб він сам, без своїх полчан, був прийнятий під високодержавну вашої царської пресвітлої величності руку, однак він тим не задовольняється, бажаючи захистити при собі й тих людей, які перебувають при ньому, як воєнних, так і пожильців, яких у містечку Хвастові поселилося на три тисячі хат, а надто бажає він затримати при собі і те місто Хвастів, яке під його началом (як сам про те пише) дуже добре зараз укріплене. А коли на нього підуть наступом польські війська, а звідси вже не сподіватиметься він допомоги й оборони, то дай Боже, щоб не вдався він до згаданої супротивної сторони. Він виказує до того наміру нахил, бо дуже шкодує за одним тлумачем Алієм, який, будучи посланий до нього у Хвастів з Білогородщини від Яли Агаси з невільниками, відпущеними на відкуп, був тими-таки невільниками забитий, від чого він, Палій, запалав крайнім гнівом, переслідує тих невільників і бере їх у кріпосне ув'язнення, знати, мабуть, щось та мало бути таємне у

того тлумача до нього від бусурман. Таку підозру мушу мати і від того, що він, Палій, побачивши, що той тлумач до нього не доїхав, послав від себе в той бусурманський край свого тлумача й козака, каже, що це для відомостей до Стеценка, але виявляється з його мови,

¹²⁹² Прізвище не проставлено.

що будуть ті його посланці і в того Яла Агаси білогородського. І хоч я знаю, що годі тому вступати в раду, кого не покликали, однак я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, зважуюся за своєю вірною і старанно дбалою службою запропонувати це, бажаючи богохранимим вашим, царської пресвітлої величності, державам розширення й слави, щоб за монаршим вашим, великих государів, указом сказано було про ті Палієві утруднення польському резиденту, щоб він зрозумів своїм розумом і доніс королівській величності, яка то буде завада і шкода християнству, коли той Палій через відчай буде відігнаний на ворожий бік. Виходячи з цього, добре було б прийняти його з людьми, які є при ньому, під високодержавну вашої царської пресвітлої величності руку, за що польській стороні не треба мати жодної претензії. А кладу я це підданське моє слово для того, що з цим в'яжеться потреба найперше малоросійського краю, адже Семен Палій, будучи тутешнім уродженцем, увійшов уже серед товариства у велику значність, і коли його, як вище було сказано, відігнати через відчай на ворожий бік, то від нього учиниться замішання найперше малоросійським порядкам, бо на злий намір і на таку сваволю, яка приносить здобич і користь, він потягне звідси до себе багатьох людей і в майбутньому часі засіє тут поміж народом неспокій. Оце утруднення я покійно доручаю на розгляд превисокому вашому, від Бога добробудівничому, премудрому справленню і при найнижчому чолобитті прошу про швидкий милостивий ваш монарший про те указ, а також про незабарний відпуск із тим оцього мого гінця. А які він, Семен Палій, писав мені листи, то їх я посилаю для відома вам, великим государям, у приказ Малої Росії і докладаю покійно те, що люди з того-таки польського війська почали ставати і поблизу річки Дніпра, а саме в Димері, що за п'ять миль від Києва, на дніпровій горі — дві хоругви і на інших місцях стало їх по частині. Доношу покійно і про те, що ваших, царської пресвітлої величності, посланців, посланих на Запорожжя з милостивим жалуванням, дворянина й воєводу Зеленого і піддячого ¹²⁹² ... я виправив у належну їм дорогу в останніх числах листопада, і послав я з ним своїх людей: королівського сотника Тихона Довгеля і товариша Батуринової сотні Сидора Горбаченка. І писав я через них до низового війська нагадувального листа, щоб вони лишались у належній своїй вірності до вас, великих государів, і подячно прийняли те ваше милостиве жалування, і щоб служили вам, великим государям, завжди в непорушній вірності та дбанні. Список мого листа посилаю в приказ Малої Росії.

З Батурина 9 грудня 1692 року

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Про вибиття поляками з Полісся паліївців; про підпадання кримських солтанів з Петриком під Полтавський полк; про виправу за Дніпро Палія з лубенським полковником Свічкою для воєнного промислу; про гетьманське рушення з Лубен до Батурина; про повідомлення через грамоту в Москву про тодішні події; про гетьманський універсал у Засеймській сотні, в якому пропонується їм лишатися в спокої; про прусського лютеранина Ернеста, котрий бажав благочестивої віри, і про органіста Михайла — схимника у печері святого Антонія; соборна грамота константинопольського патріарха про п'ятьох вселенських патріархів; про кримське бажання миру з Росією і про посланників у тому ділі з Росії до Криму тощо; про кореспонденцію до гетьмана нового волоського господаря Дуки; про тлумача, який прибув від Стецька для розміни невольників, і про гетьманське щодо того ознаймування в Москву через грамоту; про грамоту московського патріарха до гетьмана щодо московських невольників, котрі були в кримській неволі; про донесення з Києва щодо страшних іноземних подій; про гетьманську зачіпку із запорожцями і про першу лагідну запорозьку відповідь до гетьмана; про татарських «язиків», присланих від Палія і відвезених при гетьманській грамоті в Москву; про смерть отця Лазаря Барановича, чернігівського архієпископа; про бусурманську згоду супроти християн і про солтана Нурадіна, котрий був під Водолагами; про козацькі війська на Білогородщині, які плондрували під Тянинею і зустрілися потім з білогородським солтаном; про дводенну битву на долині Кодимі; про гетьманське щодо того ознаймування через грамоту в Москву; про царську, турецьку та польську поведінку і про посланця у Волощину; про багаторазові Палієві прохання собі в допомогу війська і про пострашні універсали коронного гетьмана Палієві; про гетьманські донесення щодо того в Москву; про монарше ударування Палієві з товариством, Мировичу та Пашковському, прислане за їхні воєнні труди; про відхід польського війська у глибину Полісся і про паліївців, котрі знову зайняли собі в Поліссі квартири.

¹²⁹³ Подальший лист С. Палія з'являє, що поляки напали на паліївців «на другий день римських свят», тобто 26 грудня.

Року від покладення межі світу 7201, а від з'явлення у світі плоттю другого Адама 1693 року. Хоч християнам подобало святкувати радісні дні Різдва Господнього по християнському і одне одному, по любові християнській, віншувати ту радість, однак заздрісна римляно-польська натура зневажила тією радістю, а водночас і ласкою божою, і запалилася разом з христорборцем Іродом у цей день (29 грудня) ¹²⁹³ неслухно і порозбійницькому пролити християн-

ську козацьку кров Палієвого полку, який стояв на зимових квартирах в Поліссі, прагнучи нарешті викурити воєнним димом з Хвастова й самого Палія, а Хвастів знову віддати запустінню ¹²⁹⁴.

¹²⁴⁴ На чолі польських військ стояв Бальцер Вільга, який змінив Дружкевича. Його головна квартира була у Чорнобилі. Вільга розташував свої хоругви по всьому Поліссю.

¹²⁹⁵ Бородянка — тепер районний центр Київської обл.

¹²⁹⁶ Радомишль — тепер районний центр Житомирської обл.

¹²⁹⁷ Демидів — село на р. Словечна, правій притоці Прип'яті — тепер Гомельської області.

¹²⁹⁸ На боці поляків були полки найманих козаків, які воювали з паліївцями. Полковник Скрицький — це Василь Іскрицький, тесть миргородського полковника Д. Апостола.

¹²⁹⁹ Це полковник Ярема Гладкий, що очолював найманий козацький полк.

Отож Палій, діставши про те певну звістку і сподіваючись собі з цього боку Дніпра допомоги від гетьмана Мазепи, гаряче просив про неї і того-таки 29 грудня писав через своїх нарощних і швидких посланців до гетьмана такого свого листа:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане, пане, пане і добродію мій великий!

Випадає описати мені печальним пером смутну трансакцію і викласти найвищому рейментареві, моєму милостивому панові: саме в переддень того часу, коли лютий Ірод забив дітей, панове поляки несподівано й ховано напали на товариство мого полку і виявили своє тиранство: на другий день своїх римських свят поклали кількадесят чоловік трупом, поранили безліч, а інші від коней були відігнані і заледве врятували своє здоров'я втечею. Через те, що вдарили на становиська в один момент аж три чати, то заслали землю нашими трупами на місці, яке звуть Бородянце ¹²⁹⁵, а в іншому місті, Радомишлі ¹²⁹⁶, і по інших селах Радомишльської волості врятувався заледве з малою дружиною тільки мій швагер, який взяв собі прихисток при святій церкві, і то не без їхньої немалої шкоди й поразки. В третьому місці напали на Демидів ¹²⁹⁷ і там доказали свою лютість. А що найневинніше, що тиранствував над нашими наш-таки одновірець полковник Скрицький ¹²⁹⁸, котрий має своїх родичів під рейментом вашої вельможності пана й милостивого добродія, і другий — Ярема ¹²⁹⁹ зі своїми ярими полчанами, — вони жорстоко уразили й замучили багато людей мого полку.

¹³⁰⁰ Швагер С. Палія Сава зачинився у церкві в Радомишлі й відбивався від нападу. Незабаром на допомогу йому підійшов полк Киляна з Коростишева, і спільними силами вони відбили поляків.

¹³⁰¹ Див. приміт. 1294.

¹³⁰² Звягель — тепер м. НовоградВолинський на Житомирщині.

¹³⁰³ Повіти ординацькі — військо, зібране з т. зв. майоратських маєтків (майорат — право, за яким маєток дістається старшому в роду).

¹³⁰⁴ Чемериси (черемиси) — татарське плем'я; служили в польському війську; частина з них осіла в Литві і на Поділлі, т. зв. домові татари.

¹³⁰⁵ Трипілля та Васильків — містечка Київської обл.

¹³⁰⁶ У Білій Церкві і досі перебував сильний польський гарнізон.

¹³⁰⁷ Усе це й справді відбувалось у 1693 р. Дивно тільки, чому С. Величко, будуючи розповідь хронологічно, вмістив документ на початку року, — можливо, вважав, що ці події відбувались у кінці 1692 р. Зважимо також на факт, що Літопис залишився недоопрацьований автором.

Тільки пан Килан, ховаючи у своєму серці православну віру, веде себе зичливо, не слухаючи віроломних ляхів та відступників від своєї віри, і не віддав у люті руки мого швагра і товариство у Коростишеві ¹³⁰⁰. А що не могли тоді справити над нами до решти такого тиранського діла і знести нас, то готуються невдовзі ще сильніше поруйнувати нас усіма силами, вогнем та мечем. Явно бачили київські люди й чули їхні замисли в Чорнобилі, що там уже узброївся з усіма хоругвами рейментар Вилига і чекає тільки невдовзі німецьких рейментів з гарматами ¹³⁰¹. Так само у Звягелі ¹³⁰² Дружкевич вже висить з готовим людом, а численні хоругви (близько п'ятдесяти) панцирні, гусарські і волоські вже рушили, а крім них повіти ординацькі ¹³⁰³, козацькі полки і чемериські хоругви ¹³⁰⁴ — вони вирішили в одне слово нагло знести до ґрунту разом з нами Хвастів. Описавши прецінь той головних ворогів наших лютий зачин, покірно упадаю до панських ніг вашої вельможності, пана і добродія мого, і слізно прошу якнайшвидшого милостивого рятунку, щоб зволив покрити милостиво по-рейментарському мене своїми крилами і невинний люд мого полку, жителів, які зібрались у Хвастові, щоб не погинули

від меча, бо я їх затримав, щоб не йшли звідси, будши впевнений панським словом вашої вельможності, мого милостивого пана, тим більше, що немале гроно чільного значного війська нашого поклали вороги трупом. Зволь, ваша вельможносте пане і добродію мій, рятувати нас якнайшвидше, приславши якийсь полк, бо самі ми не зможемо витримати такої сили. А коли не буде нам милостивої посилки, то прошу вашу вельможність, милостивого мого пана, про останню декларацію, щоб невинні люди й оплакані діти не загинули від тиранського меча, бо це усім явно, як немало міст у минулі літа загинуло через ляхів від меча, не мали-бо нізвідки рятунку і були ними затоплені в крові, й досі вони лежать запустілі. Через це шлю до панських ніг якнайшвидших, котрі спішитимуть удень і вночі, моїх посланців Павла Циганчука, обозного мого польового полку, з моїм кривним перед вельможність вашу, мого добродія і пана, просячи про конечне панське заступництво, а коли мені не сподіватися ласкавої помочі, то щоб милосердно зволив, дав дозвіл мені зрушитись із тим людом і осісти в Триполю або у Василькові¹³⁰⁵, оскільки вже остаточно не можна витримати тиранського натиску, лишаючись в осередку поміж навколишніх ворогів, бо довкола їхні фортеці, а під боком узброїлася Біла Церков¹³⁰⁶, з якої вже не раз чинилася Хвастову згуба й кровопролиття, коли потаємно вночі, обскочивши, клали люд трупами аж до одної душі. То щоб і я не був від них так швидко обскочений за нічної доби, бо зі Звягеля та з Полонного кіннота може за одну ніч мене оточити. Тисячкрат упадаючи до рейментарських ніг, плачливо прошу, щоб зволив якнайшвидше ласкаво, порейментарському звідомити мене, чи буде ласкава посилка, чи мені від тих ворогів відходити геть, бо так уже мушу чинити, маючи мало людей, щоб не дістати вічну згубу і плач людей та невинних діток. Отож, виглядаючи послужливо якнайшвидшого милосердя над ними, не встану від ніг панських, аж доки не одержу милостивої декларації і знатиму, як мені бути.

*З Хвастова, 29 грудня 1693 року*¹³⁰⁷

Ясновельможності, вашої панської милості, пана, пана і добродія мого великого вірний слуга і підніжок Семен Палій, комонноохочий полковник Запорозького війська

Але на те листовне Палієве прохання не вчинено тоді від гетьмана допомоги військом через те, що поляки, вигнавши з Полісся Палієве військо, більше до Палія тоді під Хвастів не наближалися. При такій жалісливій згубі, яка впала на козаків з польського боку, повстала тоді не менша буря на Малу Росію і з кримського

¹³⁰⁸ На чолі татар стояв зять хана Нурадин-солтан та син його Ширин-бей. У похід вони рушили 11 січня 1693 р.

¹³⁰⁹ Дані про кількість татар суперечливі: одні казали, що татар було 30 тисяч, а з Петриком козаків — 400 чоловік, інші звіщали, що татар було 10 тисяч, а козаків — 80 чоловік.

¹³¹⁰ Кишенька — тепер райцентр Полтавської обл. на р. Ворекла, за 9 км від пристані Переволочна.

¹³¹¹ Спершу татари вдавали із себе визволителів і грабунками не займалися, а свавільників карали, але вже під Полтавою почали брати полон і набрали його близько двох тисяч. Петрик, однак, ублагав Нурадина випустити бранців.

¹³¹² І. Мазепа, почувши що йдуть татари з Петриком, вийшов із Лубен і розставив над Дніпром кілька полків для остороги від татар.

боку, коли за побудкою зрадника Петрика Калга і Нурадин солтани із Шингереем та ханськими синами вторгнулися 26 січня під Україну¹³⁰⁸ сорокатисячними кримськими

ордами ¹³⁰⁹ з ним-таки, Петриком, і хоч мало зачепили побережні міста Полтавського полку, однак притягли всіма силами під Кишінку, починили тамтешнім людям великі шкоди. Там війська трохи відпочили і на всеїдну, в четвер, в обідню пору татарські загони вторгнулися з Заворскля від Старого Санжарова під саму Полтаву і так само, як і під Кишінкою ¹³¹⁰, забрали в полон багатьох людей, які виїхали за сіном і дровами, а численні людські статки позабирали собі. Потім, не вторгаючись далі, повернули вони від Полтави до Сторожової могили, а від Сторожової через Орчик, Берестову та Оріль назад до Криму, позабиравши людей Полтавського полку з їхніми статками, які кочували по тамтешніх хуторах ¹³¹¹, очевидно, злякалися вони бойовитості гетьмана, який, вийшовши на оборону вітчизни з Батурина з військами, відважно сховався від ворога в Лубнах ¹³¹² і переcheкав у них ту хвилю, доки вороги набрали у згаданім Полтавськiм українськiм полку лупів та користей і безбiдно повернули додому. Тим часом прибув до Лубен зi своїм полком від Хвастова Палій, бажаючи допомогти гетьманові супроти того ворога-бусурманина, але оскільки той ворог повернув уже назад від Полтавського полку до Криму, то просив Палій гетьманського дозволу піти війною на бусурман. Тоді гетьман, бажаючи помститися бусурманам за шкоди, свіжо вчинені в Полтавському полку, дозволив йому, Палієві, піти за Дніпро, де краще було б підпасти під бусурманські житла, а в допомогу йому придав лубенського полковника Леонтія Свiчку з частиною його полку, та й виборне товариство з інших городових полкiв, та компанійцiв, а виправивши в ту дорогу Палія, сам гетьман, розважуючи Палієву мову і мову одного чернігiвського чоловіка про лядські замисли і розклавши війська на дніпровому побережжі для безпеки від ворогiв — білгородських бусурман, рушив із Лубен до Батурина і, доносячи про всі тодішні події великим государям, писав з Лубен 8 лютого таку грамоту:

«Перед моїм виходом з Батурина у цей воєнний похід відзивався до мене і словесно, і листами з того боку Дніпра, з містечка Хвастова, охотницький полковник Семен Палій: відомо йому учинилося, що з Криму мають прийти під малоросійські міста великими потугами вороги-бусурмани за намовою проклятого ворога зрадника Петрика для зваби і підбурювання народу. І він, Семен Палій, хоч мав намір піти у Стрелицю під їхні ворожі житла для ворожого промислу, однак коли я, гетьман, дозволю прибути йому сюди, в малоросійські міста, з полком, щоб давати відсіч ворожому наступу, то він, полишивши знамірену дорогу у Стрелицю, через свою до вас, великих государів, вірність і з дбання за благочестиву, християнську віру, прибуде сюди швидким маршем. Коли ж я цілковито звідомився від кошового отамана і низового війська, що згадані вороги пішли від Криму в той злонамірний похід, написав я тоді ж таки до нього, Семена Палія, що оскільки вони, бусурмани, спільні вороги ваші, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, і його королівської величності, то я пропоную, щоб він, Палій, за тим своїм доброхiтним наміром приходив сюди на поміч військам мого рейменту для відсічі тим ворогам. Бо розумію я за відомостями й поголосками, що вони, вороги, схочуть довго поширювати свій злопідступний намір, зваби й промисли коло ваших, царської пресвітлої величності, малоросійських міст. І хоча за божою поміччю і за праведним щастям вашої царської пресвітлої величності вони, вороги, незабаром відвернулися назад до своїх поганих жител, про що я вже просторо доповів вам, великим государям, однак згаданий Семен Палій, пішовши в цю дорогу сюди зi свого місця, з містечка Хвастова, і дізнавшись про це, не повернувся назад, але прибув сюди, в міста, котрі розташовані понад рікою Сулою, а сам він, приїхавши до мене в Лубни 6 лютого, освідчив, що хоч тут

¹³¹³ У м. Бикові в Білорусії.

¹³¹⁴ Міста на сході Білорусії, які межували тоді із Стародубським полком.

¹³¹⁵ Тепер м. Буда-Кошелево у Білорусії.

¹³¹⁶ Чернігівським полковником тоді був Яків Лизогуб.

уже після відходу згаданих ворогів немає воєнної роботи, але він не хоче повертатися до Хвастова, а піде за своїм раніше покладеним наміром, де можна, під ворожі житла, щоб учинити воєнний промисел, у чому просив він і від мене в поміч воєнних людей. І я тоді, гетьман, маючи в своєму серці дбале старання щодо того, щоб з божою поміччю і за праведним та святоблिवим вашим монаршим щастям помститися, як можна, їм, ворогам, за їхню ворожу озлобу, виправив з ним, Семеном Палієм, у спілку лубенського полковника Леонтія Свічку з частиною його полку, з виборним товариством інших городових полків і з частиною виборних людей охотницьких полків. А підуть вони, взявши в поміч господу Бога, на задніпрський бік, де роздивлятимуться, куди зручніше обернути свій промисел супроти ворога. Про те, як діятимуть оті виправлені від мене для промислу люди, як скерує їх господь Бог, я доноситиму вам, великим государям, надалі, а тепер таке тут покійно докладаю, що згаданий Семен Палій оголосив мені у своїй словесній мові, чого ротмістр королівської величності полковник Іван Борковський, котрий був у Білій Церкві, повернувся тепер з Поліського краю до Білої Церкви,— він, заїхавши до Хвастова, бачився з ним, Палієм. То під час тих відвідин, він, Семен, пригощав того Борковського і підпилого почав питати про польські зачини та наміри; тоді він, Борковський, сказав йому такі слова: «Відає він, що Семен вірний королівській величності, і хай не готується на війну і не ходить під Очаків та й на інші бусурманські місця в далекі краї, бо тут поблизу матиме здобич». То з тих слів Борковського здогадується він, Семен Палій, що польський бік збирається на війну супроти боку вашого, царської пресвітлої величності.

У цей-таки час, а саме 7 лютого, прислав до мене чернігівський наказний полковник одного дрібного чернігівського жителя на ім'я Онисько Рулик, який наймався відвезти торговим могилевським людям із Чернігова до Могилева торгові товари. І був він там у Могилеві і в Биховах ¹³¹³, а про те, що він там чув і що бачив, мав те донести мені, гетьману. Отож той чернігівський житель сказав мені, що, повертаючись від Могилева до Чернігова, бачив він жовнірів литовського війська, котрі простували хоругвами до річки Сожу в прикордонні міста: Чауси, Пропойськ, Крилов, Чечирськ ¹³¹⁴ та в інші міста, і один товариш з-поміж тих жовнірів, імені якого не знає, затримав його, Ониська, в селі, що зветься Кошелів ¹³¹⁵, маєтності якогось шляхтича Петровського, де розпитував його, звідки він є, а коли той сказав, що він чернігівський житель, так той товариш питав його про чернігівського полковника ¹³¹⁶, чи є той вдома. Онисько сказав, що самого полковника нема вдома: пішов з полком у міста Переяславського полку на відсіч ворогів-татар, так він, той жовнір, сказав на те Ониську: «Біда Україні — і відтіль гаряче, і відтіль боляче». Оце, мовив, ції хоругви йдуть до пограниччя не просто так, але з супротивними щодо України замислами, і наказав він Ониськові, щоб, приїхавши в Чернігів, сказав він полковникові бути від пограниччя у всілякій засторозі.

Отож я, гетьман, доношу покійно про це за вірною моєю до вас, великих государів, службою і докладаю вам, великим государям, ще й те, що, як уже доносив я покійливо вам, великим государям, тут, у Лубнах, я буду недовго, стережучись вторгнення білогородських орд, про які пішли були поголоски,— більше ж тут бавитися не буду, щоб не чинити утяження військовим становиськом жилим людям. Так само й тепер доношу покійно, що про тих ворогів, білогородські орди, досі не маю жодної звістки, а відібравши такі певні чи непевні перестороги про ворожі сусідські заміри, повертаюся цими днями з Лубен до Батурина. А що належалось укріпити дніпрове побережжя, щоб зберегти всенародну цілість від раптових ворожих наскоків, те за повинністю своєю я учинив, розставивши полки по всіх зручних для того місцях, наказавши їм мати належну чулість

та обережність, щоб вони, вороги, знагла не вторгнулися і не учинили в людях шкоди. А полковнику чернігівському я звелів іти від того

¹³¹⁷ Сотні, що знаходилися за річкою Сейм на Чернігівщині.

¹³¹⁸ Вороніж — тепер селище Кролевецького р-ну Сумської обл.

побережжя додому з огляду на такі прикордонні з сусідського боку звістки, щоб там через несподівані лихі зачини була б без шкоди збережена людська цілість. При цьому якнайпокірніше піддаюся премилосердній вашої царської пресвітлої величності благодатині.

З Лубен, 8 лютого 1693 року»

Перш ніж рушив гетьман до Батурина, принесено йому відомості з Засеймських сотень ¹³¹⁷ про те, що, почувши поміж себе про бусурманський нахід на Малу Росію, почали впадати вони у смуту і тривожитися. Отож гетьман, викорінюючи ту тривогу з їхніх сердець, писав у ті сотні, теж 8 лютого, з Лубен такий свій універсал:

За звичайною гетьманською титулою

Ознаймовуємо цим нашим писанням усіх старших і менших військових та посполитих людей, котрі мешкають у містах Коропі та Воронежі ¹³¹⁸, що вороги хреста святого і всього християнства бусурмани Шингерей, Нурадин-солтан з іншими солтанами, ханськими синами, за намовою проклятого ворога, зрадника, скаженого пса Петрика, вийшовши з Криму з сорокома тисячами орди, завзялися були цілком на те, щоб спершу звабити з'єднатися з ними запорожців, а потім тією ж звабою відторгнути від богохранимої монаршої, їхньої царської величності, держави малоросійські міста. Але змішав їхні поганські ради господь Бог, бо коли прийшли під Запорозьку Січ, то запорожці, нерушно стоячи при належній вірності великим государям і нам, гетьманові, у послушенстві, відмовили їм, поганцям, суворо, що вони їм не тільки не допомагатимуть у їхньому лихому намірі, але й, коли б уприкрювалися, готові чинити бій. Прецінь, тепер вони, вороги, притягли звідтіля під українські міста Переволочну й Кишинку, але й тут діставши відсіч, пішли поза Ворсклом польовою стороною і незабаром притягли під Полтаву. І там ошукалися вони в своїй поганській надії, без жодної загайки пішли вони спішно і, уже нікуди не розпускаючи своїх чат, потягли пріч до своїх поганських жител до Криму, в дикі поля. А ми, гетьман, як тільки дістали відомість, ще коли рушали вони, погани, з Криму до Січі, відразу рушили з Батурина з військовими тяжарами і, з'єднуючи полки, спішно тягли до прикордонних малоросійських міст, маючи бажання, зайшовши в очі їм, ворогам, давати відсіч і чинити над ними воєнний промисел, бо розуміли, що ті вороги будуть у своїх намірах розширюватися і спробують усунутися своїми потугами всередину поміж малоросійські міста. Але коли ті вороги, не розширюючись у своїх промислах, відразу, ламаючи голову, дуже швидко кинулися назад, то й ми зупинилися на деякий час у Лубнах, маючи засторогу щодо іншої ворожої сили, білогородських орд, бо впали тут поголоски, начебто звідти мають вторгнутися сюди, у наш край, другим походом. Але ми, гетьман, тут, як і тоді, не бавитимемося, отож, обсилаючи вас цим нашим універсалом, упевнюємо всіх старших і менших і обнадіюємо, щоб ви, віддавши хвалу господу Богу за такий соромний ворожий відхід назад, жили, нічим не тривожачись, надійно й безпечно в своїх домівках, як при містах по фільварках, так по селах і хуторах,

бо то річ неподобна, щоб ті ворожі кримські сили мали вертатися сюди в цю останню зимову дорогу, а білогородських орд хоч би й були наскоки, то дасть Бог вас не досягнуть, оскільки за нашим рейментарським розпорядженням всюди по містах, які стоять на дніпровому березі, розкладено полки для всенародної оборони нашого малоросійського краю. Заславши вам отаку звістку, зичимо вам від господа Бога доброго здоров'я.

З Лубен, 8 лютого 1693 року

¹³¹⁹ Кролевець — м. Кенігсберг, Столиця Східної Пруссії (тепер — м. Калінінград). Академія в Кролевці заснована в 1544 р. пруським герцогом Альбрехтом І. Звідси поширювали рух протестантів.

¹³²⁰ Тилж — м. Тилзіт у Східній Пруссії.

¹³²¹ Августин Аврелій (354—430) — знаменитий християнський богослов.

¹³²² Католицький — у перекладі означає вселенський. Спершу існувала одна християнська католицька (вселенська) церква. При розпаді її на східну й західну кожна з них залишила за собою назву католицька. Згодом ця назва закріпилася за церквою римо-католицькою, хоч назву «католицька» широко застосовували й до східної, принаймні у XVII ст. ця традиція ще існувала.

¹³²³ тобто заради протестантизму — вчення німецького протестанта Лютера.

¹³²⁴ Студита (Студит, Дамаскін Теодор; ? — близько 1580) — відомий християнський богослов.

¹³²⁵ Євангеліє від Івана, VI, 53.

¹³²⁶ Павло V (Камілло Березезе; 1552—1621) — римський папа, відзначився своєю жорстокою та фанатичною боротьбою з протестантизмом.

Того-таки року Іоанн Ернест Грабе, майстер філософії і кандидат богослов'я у пруській Кролевецькій академії ¹³¹⁹, гаячи римське відщепенство і лютеранський блуд і щиро бажаючи відстати від нього й долучитися з багатьма знаменитими кролевецькими лютеранами до східної греко-руської церкви, писав з Тилжі ¹³²⁰ 4 лютого про це до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, свого листа і прислав його в Київ через органіста Михайла, котрий, проживши трохи при гетьмані Мазепі і відкинувши лютеранство, прийняв благочестиву віру і, ставши невзабарі законником у Києво-Печерському монастирі, зробився вправним і моторним схимником на ближній печері святого Антонія. А той Ернестовий лист, принесений через нього, Михайла, до отця Ясинського, має в собі від слова до слова таке:

Яснопреосвященний і пречесний панотче у Христі, достойний найбільшій честі!

Низький раб, не відомий нікому, осмілююся я приступити цим писанням до трону твоєї святині, і це дає мені сміливість сподіватися вічного спасіння — заради нього зійшов до нас, людей, із небес Ісус і зволив відстраждати гірку смерть на хресті. Знаю, за божою благодаттю, що ніхто не може бути спасений, хіба у з'єднанні з єдиною святою католицькою апостольською церквою. Про це блаженний Августин ¹³²¹ пише так: «спасіння ніхто не може мати, хіба в католицькій церкві ¹³²², поза католицькою церквою кожен все може мати, окрім спасіння: може мати честь, може мати тайну, може співати «Алілуя!», може відповідати «Амінь!», може триматися Євангелія, може мати віру в ім'я отця і сина і святого духа та проповідувати, але ніде не може дістати спасіння, хіба що в православної церкві». І ще каже той блаженний: «Хто, либонь, буде відлучений від православної церкви, але гадає, що живе похвальним життям, то тільки через це одне

беззаконня, відторгнутий від Христового з'єднання, не матиме життя, а пробуватиме на нім гнів божий».

Тепер, після шестирічного вивчення богослов'я, роздумував я уважливо, що заради лютерського соборища ¹³²³ (а в ньому я народжений і вихований), яке відторгнулося від святої церкви, і з огляду на численні помилки відлучив я себе від Христової церкви. Про лютерів можна по правді говорити те, що говорив про грішників свого часу, так званих іконоборців, святий Теодор Студита ¹³²⁴, написавши: «...сходу не приймуть, заходу позбудуться, оскільки, будши відторгнені від церковного тіла чужі стають і до самого Христа». Через це і в темряві ходять, і від цієї темряви хай спасенна буде моя душа, і приступлю я до справжньої церкви, в якій пробуває батько світу.

Від отого часу завжди ретельно піклувався я і молив Бога: хай пошле світло й істину свою, щоб мене наставити і привести на Його святу гору і в Його поселення. Раніше мав я в думці своїй римський костел, матір усіх костелів у західних країнах, одначе до римського костелу я не приступив, зрозумівши, що римський костел винуватець теперішнього церковного роздвоєння, оскільки відлучився від східної церкви і через це відкинув, як чашу спасіння, господню кров. Бо спаситель Христос каже нам про ту чашу: «Пийте від неї всі», так само каже про благословенний хліб: «Прийміть і їжте», тощо. І окрім такого кровопролиття, оскільки нам не можна дістати вічного життя, учить святий Іоанн, кажучи: «Якщо ви споживати не будете тіла Сина людського й пити не будете крові його, то в собі ви не будете мати життя» ¹³²⁵.

Є ще одна причина, яка забороняє мені приступити до римського костелу, і це таке: кожен, хто хоче з'єднатися з римським костелом, примушується від біскупа чи від його намісника виповісти сповідь теперішньої римської віри, визначену від папи Павла П'ятого ¹³²⁶ в якій символ сповідання віри має придаток про сходження святого духа і від Сина ¹³²⁷.

¹³²⁷ Православна церква вважає, що т. зв. святий дух сходить від Бога-отця, а римо-католицька — що від Бога-отця і Сина, тобто Ісуса Христа.

¹³²⁸ Тритендинський собор (Тридентський, Триєнтський собор) — з'їзд римо-католиків у 1545—1546 рр. в місті Тридент (Трієнт) у Південній Тіролі (Австрія), який замислювався як вселенський, але був проведений під егідою римо-католиків. Папа Павло III, бажаючи безпосередньо впливати на хід собору, перевів його на початку 1547 р. в Болонью. Тут він існував номінально, і 17 вересня 1549 р. папа розпустив його. Новий папа Юлій III знову скликав собор у Триденті на 7 травня 1551 р. Засідання тривали рік. Утретє собор зібрався через десять років (1562 р.) і був розпущений 4 грудня 1563 р. Він ствердив давні догмати римо-католицької церкви і піддав анафемі вчення протестантизму, авторитет пап ставився вище авторитету соборів. Усі духовні особи й професори університетів мали присягати, що виконуватимуть рішення собору.

¹³²⁹ Видавці Літопису С. Величка до цього місця дали таку примітку: «Письменник говорить так про грецьку церкву за чутками, насправді загальна віра цієї церкви була і є завжди та, що святий дух від Отця виходить, а в Сині перебуває».

¹³³⁰ Григорій Писенський (? — 394) — єпископ, християнський богослов, брат знаменитого богослова Василя Великого, відомого своїм тлумаченням Біблії.

Також примушується утвердити хресною клятвою всі правила Тритендинського синоду ¹³²⁸, тобто всі статті й слова його, що учинити я аж ніяк не можу і не хочу, бо деякі статті у вищеназваному синоді несправедливі, наприклад, у правилі першому, в якому говориться про двадцять перше зібрання, що сповідується непорочне причастя святої євхаристії за єдиною формою, а ті, що осуджують це, піддаються анафемі. Через оці помилки римського костелу, які я перечеислив, боюся я з ним з'єднатися і повертаю очі свої до грецької церкви, яка одна, мені бачиться, є красна буттям, і я, захоплений її любов'ю, постановив довірити свою душу її святому зібранню.

Спочатку перед кількома роками відстрашувала мене суперечність у питанні про сходження святого духа, бо я гадав, що коли грецька церква вірує у сходження святого

духа безпосередньо від одного батька, то так само безпосередньо родиться і син від єдиного батька, але коли я побачив і почув, що грецька церква вірить, що святий дух виходить від батька через сина¹³²⁹ чи за посередністю сина і саме цим вони осуджують латинян, бо латиняни сповідають, що початок і причина святого духа — син, тоді як насправді батько є корінь і початок синового буття і святого духа. Тоді той сумнів від мене відійшов, бо і я, навчений святими отцями, вірую, що отець начало синового божества і святого духа з тією, однак, різницею, що як син різниться безпосередньо від батька передвічно, то безпосередньо виходить від батька святий дух за синовим посередництвом так само передвічно. Так мене учить Григорій Писієнський¹³³⁰, брат святого Василя, в посланні до Авлавія: «Це, як треба гадати, вивідні і визвідні різниці сповідаємо в божестві, бо тільки цим одне від другого виводимо і пізнаємо, оскільки одне є вивідне, а друге є звідне; через це виводимо від визвідного таку різницю, що друге безпосередніше від першого»,— інші ж свідчення святих отців я зараз опускаю.

Тепер, отож, коли свята східна церква учить так, що дух святий виходить через сина, ніщо вже мені не перешкоджає, щоб я, окаяний грішник, приступив до неї радісно і був від неї покритий материнською любов'ю. Приходжу, отож, до твого престолу, ясно в бозі преосвященний у Христі отче, і смиренно прошу заради доброутробного божого милосердя і заради ран Христових: поглянь на мене, свого недостойного раба, і причисли мене за духовного твого сина, прийми турботу про душу мою, відкуплену дорогою Христовою кров'ю, і не тільки мою, але й багатьох інших душ, яким Бог удихнув, як і мені, думку й бажання спільно приєднатися до православної церкви, бо в Кролевіці є чимало мужів, немало з них пошановано великою честю, які щиро бажають разом зі мною спільності з грецькою церквою і не посоромляться відкрито її сповідати, та й інших багатьох приведуть своїм прикладом, а оскільки мають за що жити, то зможуть вільно навчатися закону в якомусь особному домі, а твоя святиня має турбуватися про наше спасіння (адже пробувають у Московському царстві через доброту непереможних царів лютерські люди, то треба так само, щоб мали навзаєм поклонників грецького закону в себе й лютри, оскільки мають у себе папістів, а лютри й кальвіни ненавидять їх більше, ніж греків).

Вручаю, отож, тобі, отче у Христі, святійший і пречесніший, все це діло і смиренно прошу, щоб нас, гинучих, не позбавив своєї помочі. Ми всі вічну подяку будемо мусити воздавати тобі і таку милість (що з'явиш нас перед господом Христом) восхвалимо в останньому суді. Передусім смиренно вручаю милості й добродійству твого преосвященства себе самого, навіть до моєї смерті, разом з благочестивими молитвами до Бога. Швидким пером писав я це в Тилжі і там тепер перебуваю до часу.

4 лютого 1693 року

Найнижчий раб твого преосвященства Іван Ернест Грабе, майстер філософії, кандидат богословія в Кролевецькій академії.

Від того-таки лютеранина Іоанна Ернеста про ті ж такі речі лист у Київ до його духовного отця:

Пречесний і святий пане у Христі, отче!

¹³³¹ Тобто до протестантів.

¹³³² Можливо, йдеться про ієромонаха Ісакія Васинкевича, старшого Віленського Святобогдохівського монастиря, може також бути, що це чернець-посланець від київського духовенства.

Від цього дня, коли пишу до твоєї чесноти, минуло вже три роки, як був я розгрішений від гріхів моїх у минулій сповіді, відведений від пекельних воріт, і маю надію, що буду виведений у царство небесне. Це, як і багато інших благодіянь того часу, що їх я й досі згадую в умі, за які дякую, зголошую цим писанням, оскільки іншим шляхом не можу з'явити своєї подяки твоїй пречесності: дякую отож дуже в самому слові, але подбаю віддячити і самим ділом, коли за божою благодаттю цілком досягну того, чого бажаю. Тепер я ще частково хитаюсь у рові пристрастей і бруді відступницьких дріжжів, коли досі не увільнив свою душу, і то тому, що належу ще до еретицького олтаря ¹³³¹, змушений відвідувати їхні собориська і молитися з ними, і ще не можу достойно відзначати святі дні і приносити Господові жертв православним чином. Але коли цілковито од «язика» неприємного закон мій цілком розпізнається, то коли я зможу цілковито жити у співдружності православної церкви? — день і ніч це мені досаджає. І не тільки я сам, але й багато інших учительних і доброзумних мужів, їхні імена я називав чесному отцю Васиневичу ¹³³², менших же, які не мають ще начальницького чину, не називав я; мені, отож, і всім іншим, а нас є більше п'ятнадцяти, не згадуючи їхніх рідних та рабів, нам, кажу, котрі душі безсмертні носять у смертних посудинах свого тіла (молю від усього серця), хай не загається податися допомога. Порадившись, чесний отче, з чесним отцем Васиневичем, зволь погодитися з ясне в бозі преосвященним київським митрополитом: хай добротливо потурбується про нас, влаштовуй усе так, як бесідував я з чесним отцем Васиневичем: хай душі наші, котрі довго жили в біді, віднайдуть собі заспокоєння та спасіння. Вір мені, пречесний отче, коли правила не заборонять здійснювати церковну службу в якомусь домі, знайдемо дім, і можна буде його утримувати — щорічно можемо на утримання мати тисячу талярів — і в скорому часі церква дізнає великого прибутку. І насправді це воздасться церкві, адже в діяннях апостольських, в другій главі, читаємо: «І щоденно до церкви Господь додавав тих, що спасалися».

¹³³³ з Венеції.

Не писав би про це, коли б не сподівався, що це здійсниться за божою поміччю; коли б товариство наше захотіло бути з римським костелом і щоб сумління того не заперечувало б, нас би там з великою радістю прийняли б за нашим бажанням, але шукаємо не лестоців, не багатства, а добра душам нашим, і хай не позбавиться цього й тіло — того, що йому потрібно до життя. Почни дбати про нас негайно, а коли все добре здійсниться, буде слава Богу, радість янголам і святим угодникам, а дияволу замішання. І отому чесному отцю Васиневичу я дав писання преосвященного архієпископа венетійського ¹³³³, яке послужить для роздумів твоїй пречесності, і радий я з іншими знати ще найбільше про отаке: коли хто має всілякі біди спасіння свого, як він пише, то чи може приєднатися до римського костелу? І вдруге: коли причастя євхаристії у справжньому вигляді не суперечить Христовому повелінню і коли під виглядом хліба, не тільки тіла, але й крові Христової, вірні причащаються? Але не хочу тепер писати багато, одне прошу: зволь, ваша превелебносте, відповідь про це свою прислати швидко звичайною поштою, а також чесного отця Васиневича, і не сюди, в Тилжу, а в Кролевець; коли згадані відповіді підуть

звичайною поштою, я прийму це безпечно. При цьому вручаю вашу превелебність господньому заступництву і мене самого побожним молитвам, які найбільше бувають при святій літургії.

З Тилжі, 10 лютого 1693 року

Твої превелебності найнижчий раб Іван Ернест Грабе, майстер філософії та кандидат богослов'я в Крелевецькій академії.

Третій лист від лютеранина Іоанна Філіпа до якогось знайомого духівника в Київ висловлює ті самі речі: ганить відщепенство, хвалить православ'я і бажає його собі. Чи той Іоанн Філіп той самий, що і в попередніх двох листах підписався Іваном Ернестом, про те невідомо, а що я не відзначаю, звідки він писав та якого року, то це сталося, очевидно, через його недогляд. З огляду на зміст, то цей третій лист погоджується з двома попередніми лютеранськими листами, однак, порівнявши зміст і роки, згадані в другому і в цьому третьому листі, думається мені, що цей третій лист писано раніше, ніж обидва попередні, і писано його з тих-таки країв, що й перші.

Превелебний і багатосильний пане у Христі, всечесний отче!

Я поцілував твій лист, повний меду любові та втіхи, якого мені приніс чесний пресвітер ваш, отець Рафаїл, на який коли б не відписав через простацтво й невдячність, був би гідний покарання. Побожна і хвалебна ця річ (яка не має найменшого простацтва і не допускає ніякої невдячності) — боятися й шанувати тих, до кого маємо добрі почуття і яких ми пізнали, що вони милостиві; отож носимося на крилах їхнього дбання, про яке, зібравши достатньо твої зроблені щодо мене добродієства належало б писати з людяністю і вдячністю, коли б не іншими словами, то такими, які поклав. Через немало до мене любов твою високо виносиш мою добродієльність, яку вам висвідчував перед двома літами, і відписуєш мені, пане всечесний і багатосильний! І її, яка є і яка велика вона, зичив би, як перед тим, так і тепер, відбирати ще більшу. Але оскільки тієї добродієльності через мізерність мою прийняв я недостатньо, зволь вибачити і зобов'язи її знову здійснити, і це я вам повинен буду засвідчувати далі на цьому місці, віддавати послугами і дякувати — маю я задовольняти всі ваші бажання, що їх виявите до мене. Бо чого від нас найбільше вимагає учитель наш Ісус Христос? Тільки щоб ми перебували у взаємній любові. Що в останній день буде нагородою?

¹³³⁴ Див. приміт. 1322. •

¹³³⁵ Фульгенцій — єпископ, християнський богослов, жив не раніше X ст.

¹³³⁶ Псалтир. Псалом LIV, 3—7. ,

¹³³⁷ Псалтир. Псалом CV, 7—10.

¹³³⁸ Ахридонський — охридонський, від міста Охрида в Болгарії, місце болгарської архієпископії. Охридонський архієпископ Мелетій жив у той час у Ніжині.

Тільки вчинки, що виказують любов. Кому він накаже ввійти у вічне життя? Тільки тим, хто матиме заслуги любові. Я розриваюся від численних турбот з обох боків, а найбільше від тієї, яка утруднює діла мої,— це спасіння душі моєї. Не хочу бути

потопленим через цей стан, у якому лишаюся тепер, доказом тому — християнство й повинності; ересі жодної не кохаю, відщепенства не хвалю; кажу те, що визначаю за правдиве, шаную правила католицької церкви¹³³⁴, і коли чую якесь інше вчення і бачу, як воно здійснюється, то стає мені бридко. Побожності, наскільки попускає слабкість, повинуюся й про неї дбаю, пестую спільно й братерську любов. Виконую все це по правді через божу ласку, однак дух мій ще не заспокоївся в тому, адже зважаю на учення собору й церковних учителів, найбільше бринять у мені слова святійшого учителя Фульгенція¹³³⁵, у книзі про віру до святого Петра, в розділі 39: «Тримайся якнайтвердіше і ніколи не сумнівайся, адже кожен еретик або відщепенець, охрещений в ім'я отця й сина і святого духа, коли не буде причислений до святої церкви, хоч би творив найбільші милостині і хоч би за Христове ім'я і кров пролив, не може спастися. Кожнійбо людині, яка не належить до єдності католицької церкви, не можуть допомогти для збавлення ні хрещення, ні милостині, хоч і які щедротливі, ані смерть, понесена в ім'я Христа, як довго він лишатиметься в тій еретицькій, або відщепенській злобі, яка провадить до смерті». Боюся дуже, щоб разом з тими, які мають терпіти затоплення, не втопився б і я, оскільки їжджу з ними в одному човні. Не відаю, чи достатніми будуть любов моя і бажання для того, щоб, хвалячись католицизмом, забезпечив собі спасіння. Коли ж хочу змінити теперішній стан, а спосіб і термін до такої відміни від мене віддаляються, так страшуся, так зітхаю і так боюся зникати,— душу мою це перетворює в павутину. «Прислухайсь до мене й подай мені відповідь, я блукаю у смутку своїм і стогну від крику ворожого, від утисків грішного, бо гріх накидають на мене вони, і в гніві мене переслідують; тремтить моє серце в мені, і страхи смертельні напали на мене; страх і тремтіння на мене найшли, і тривога мене обгорнула. І сказав я: «Коли б я мав крила, немов та голубка, то я полетів би і спочив»¹³³⁶. Ти можеш упросити для мене, всечесний і багатоможний у благодаті отче, божої втіхи, якої є багато у Бога, вприси, яко ієрей: «Не дасть Бог вовіки праведнику впасти у тлін». Сподіваюся того ж з листа, якого обіцяєш послати нам, якого бажаю серцем, повним любові, і хочу сподобитися дістати для того серця заспокоєння. Дай же Боже, щоб я міг радісно сказати: «О Господи... Ти кайдани мої розв'язав! Я ж жертву подяки тобі принесу й господнім ім'ям буду кликати! Присяги свої Господові я виконаю перед усім народом його, на подвір'ях господнього дому, посеред тебе, о Єрусалиме!»¹³³⁷ Хай збереже тебе, всечесний і багатоможний панотче, Бог у своїй церкві і святій твоїй обителі цілим на многі літа, здоровим і сильним до добрих справ! Хай почує молитви твої і хай виконає бажання твої! І як уже просив я про дбання за мене в Бога, решту бажань скаже тобі самому чесний отець Рафаїл, якому разом з його товаришем і подорожніми, які від'їжджають до вашого монастиря, душевно бажаю: хай буде щаслива дорога! Пишучи це, хочу здорової поради. І хай живе твоя батьківська всечесність!

Найпокірніший любитель Іоанн Філіп, учитель святого богослов'я

Того-таки року, в квітні місяці святійший вселенський константинопольський патріарх Калинник прислав у Москву свою соборну грамоту (а з Москви її прислано в Малу Росію), яка зголошує про чотирьох вселенських патріархів і про п'ятого московського, що, окрім цих п'яти патріархів, немає під сонцем жодних інших патріархів, а що ахридонський¹³³⁸, кіпрський, грузинський і єнікейський архієпископи називаються в руських країнах патріархами, то пере конує,

¹³³⁹ Новим Римом називали Візантію (Константинополь).

¹³⁴⁰ Див. приміт. 1322.

¹³⁴¹ Епітимія — прокляття.

щоб ніхто їх за патріархів не вважав і їхнього патріаршого найменування в їхніх писаннях не приймав, також і до них від себе не писав, найменуючи їх патріархами. А коли б проти тієї науки хтось осмілився б уперто називати вищеназваних архієпископів патріархами, тих він, святійший Калинник (коли не справляться і не покинуть свого завзяття), віддає анатемі цією ж таки соборною грамотою, яка, перекладена з елліно-грецького письма, має в собі від слова до слова таке:

КАЛИННИК,

Божою милістю архієпископ константинопольський, Нового Риму ¹³³⁹ і вселенський патріарх

Не вимагає сильних слів річ сильна сама від себе, і хоч сказано неголосно, з'являє свою природну силу. Через це і про викладену справу зайво багато говорити, оскільки вона виявляється увіч. Питають деякі: які є патріарші престולי в пречеснім архієрейськiм чині для честі католицької ¹³⁴⁰ й апостольської церкви, скільки сяє, властиво, й найменується патріархів і взяли разом з іменням патріаршу честь? Тим ото коротко відповідаємо: треба знати, що є справжніх чотири патріархи й найменуються: константинопольський, александрійський, антіохійський і святого міста Іерусалима святійші патріарші апостольські престולי, як навчаємося про це від святих правил, святих і всесвітніх соборів і божественних правил та царських указів, котрі про це звіщають правдиво й увіч, і від давньої традиції, яка завжди діє в католицькій церкві. А до тих останнім часом поставлено за соборним і правильним зволенням ще й п'ятого патріарха — московського. Оці патріархи, котрі дотепер діють і правлять від Бога, справжні, їх іменують, знають і славлять у цілому світі, а в священних скрижалях явно тільки вони й згадуються. А коли хто найменується, окрім тих п'ятьох, патріархами — це самовільні архієпископи ахридонський, кіпрський, грузинський та енікейський, які не є возведеними в різні часи з певних причин, чи через бажання царів, або за соборним розглядом — їх постановлено й найменовано просто архієпископами, і таке вони мають ім'я, і так пишуться, тобто архієпископи. А з патріаршим найменуванням вони не мають нічого спільного і непричетні до нього, не мають місця в синодичних скрижалях і не числяться при вичисленні патріархів. Коли ж хтось із них, зваблюючи себе через марнославні думки, почне коли,— чи від себе самого, чи з якоїсь іншої причини, в письмі чи й не в письмі,— вигадувати неправедно патріарші найменування (це не матиме сили, оскільки їх не зведено і в правилах не писано від всесвітніх соборів), обходячи належні означення, правила й закони, безсоромно й нахабно, завжди впадаючи в гординю через неправедно вигадане найменування, а воно й справді немічне і виказує, що тут є помисел блуду, замішання й глупство, то він, як такий, що випав поза межі (отже, осмілюється нововводити, зводить суперечки і сварки і досить беззаконствує), осуджується церковними епітиміями ¹³⁴¹ і не зможе уникнути належного соборного й церковного покарання. Хто ким названий, тим і має бути, і хай не переходить вічних меж, як не переходили батьки його. Де є законоположення і печатане визначення справ загальними і явними отцівськими і соборними законоположеннями, з певним усіченням правилами, не може ніхто інший, крім визначених, казати, чи писати, чи навчати гнилим наговором.

Усім отим пишемо й повеліваємо соборно, що коли б хто з усіх смів називати патріархом когось із вищеперечислених архієпископів, почав їх писати патріархом чи приймати від нього писане, згоджуючись на таке несправедливе найменування і схилиючись тим самим до беззаконня, то такий ослушник церковного веління й переступник божественних правил і давно устаненого церковного чину і стану, знічуючи, й колотячи,

¹³⁴² Никомедійський — з міста Никомедії, що на березі Мармурового моря.

¹³⁴³ Халкедонський — з міста Халкедона, що на березі Мармурового моря.

¹³⁴⁴ Іконійський — від міста Іконі (Конія), що в Малій Азії.

¹³⁴⁵ Фессалонійський — з Фессалії (Греція).

¹³⁴⁶ Саадет-Герей II — був ханом у березні — грудні 1691 р.

¹³⁴⁷ Сафа-Герей I — був ханом із січня по жовтень 1692 р.

¹³⁴⁸ Селим-Герей — втретє став ханом у 1692 р. і правив по 1699 р.

і впадаючи у спокусу, хай буде проклятий від господа Бога вседержителя, і відчужений, і непростений, і нерозрішений після смерті: камінь та залізо розкладуться, а він ніколи, і частина його — з Іудою, і піддається він отцю та соборному прокляттю! На зголошення цього, на ясне звіщення й виказ відпущено цю нашу соборну грамоту літа 1693.

Внизу приписано патріаршою рукою: місяця квітня, індектіона I.

До цієї грамоти приписалися митрополити: никомедійський ¹³⁴² Парфеній, халкедонський ¹³⁴³ Григорій, Іконійський ¹³⁴⁴ Парфеній, фессалонійський ¹³⁴⁵ Мелетій, сербський Никодим Гобинін.

Ще минулого року Саадет-Герей ¹³⁴⁶, кримський хан, очевидно, за указом Оттоманської Порти, що в літа після Віденської війни (коли була переможена і ущерблена від цесарських військ) боялася наступу на себе російських військ, прислав у Москву свого посланця Магмета-агу, бажаючи через нього миру між Оттоманською Портою, Кримською державою та Російським царством. На цю ханську відозву Магмета-агу затримано в Москві, а з Москви послано в Крим щодо того-таки миру піддячого Василя Айтемирова, а з ним і від гетьмана послано значного військового товариша з Гадяцького полку Василя Велецького, але оскільки Саадет-Герей зійшов із ханства, то новий хан Сафа-Герей ¹³⁴⁷, якого прислали в Крим, за своїм ханським указом затримав їх на немалий час у Криму. Той хан Сафа-Герей знав, либонь, про намір до миру свого попередника хана Саадет-Герей, однак через свою озлобу до християн двічі посилав під Малу Росію війною свої орди, спершу білогородські, а тоді й кримські. Коли ж після нього, Сафа-Герей, став у Криму третій хан, Селим-Герей ¹³⁴⁸, то великі наші государі звеліли гетьману Мазепі послати в Крим нарошного посланця зі своєю монаршою грамотою, писаною до Айтемирова, як він мав справлятися там у дорученому йому ділі, і звеліли тоді гетьманові писати особно від себе до ханського вейзира, бо й той Селим-Герей, новий хан, затримавши згаданих государських посланців у Криму, прислав війною під Малу Росію Калгу-солтана з ордами і Петриком, як казав я про це і вище. Отож гетьман за таким монаршим указом, либонь, приготував свого листа до ханського вейзира, просторо висловлюючись у ньому про неслухні ординські з солтанами і Петриком кількарязові находи на Малу Росію і ганебні відходи назад, і бажав при тому, щоб він, вейзир, запропонував хану, аби не слухав жодних Петрикових рад і взагалі видав його з Криму гетьманові як відступника і зрадника; також писав він і про згаданих посланців,

Айтемирова і Велецького, щоб відпустив їх на Русь задля миру, якого бажав колишній хан Саадет-Герей; щоб і теперішній хан Селим-Герей прислав у Москву свого знатного посла і що той мир не буде відмовлений пресвятими російськими монархами,— це буде корисно ханові з усією Кримською державою. Про це писав гетьман за монаршим указом виразну інформацію і до Айтемирова, як би йому найкраще вчинити, щоб справитися з дорученим йому ділом. Однак ні посланця, ні листів тих він, гетьман, через слушні причини не посилав, а спершу написав про все через нарешнього гінця з Батурина до великих государів 23 травня таку грамоту:

«Указали ви, великі государі, ваша царська пресвітла величність, мені, своєму підданому, послати свою монаршу грамоту у Крим через особливого посланця до рук гінця вашого монаршого, піддячого Василя Айтемирова, і щоб я, гетьман, через того-таки мого посланця відізвався про ваші, великих государів, справи до близької ханові людини, тобто до ханського вейзира, відповідно до вашої, царської пресвітлої величності, грамоти, писаної Василю Айтемирову, з якої за превеликою вашою монаршою милістю прислано до мене список.

¹³⁴⁹ Калмицький хан Аюка почав управляти калмиками з 1672 р., ханом став 1690 р. й пробув ним до смерті (1734 р.).

¹³⁵⁰ Каймакан (*араб.*) — той, що стоїть на чимусь місці, намісник, управитель у час відсутності вищого правителя. Каймаками називали також правителя санджака (округу). У війську це був наказний полковник.

Я тоді за тим вашим, царської пресвітлої величності, всеможним указом знамірився був послати щодо того у Крим бувалу людину, але після мого повернення з Глухова в Батурина, 23 травня, приведено до мене татарського «язика», якого взято під цей час біля Перекопу, і він каже, що кримський хан вийшов з Криму і став за Перекопом,— це було вже два тижні тому. Там, з'єднавши свої орди, має він радитися: чи самому йти на німецьку війну, чи послати з ордами якого солтана. А та виправа на німецьку війну чи самого хана, чи якогось солтана має бути з ордами після бусурманського Байраму, який відправлятиметься в них у теперішніх числах. Оскільки в тій-таки пресильній вашій, царської пресвітлої величності, грамоті, писаній до мене, є такий іменний монарший указ, щоб Василій Айтемиров про ваші, царської пресвітлої величності, справи не говорив ні з ким іншим, тільки з найближчою до хана людиною, і щоб я, гетьман, писав свого листа до тої-таки ближньої людини, то тепер, коли кримський хан рушить у свою дорогу на німецьку війну, а при ньому напевне має перебувати й найближчий до нього чоловік, я з посилкою тієї царської пресвітлої величності грамоти у Крим до Василя Айтемирова і мого листа до ближньої ханові людини притримав. Бо коли б мій посланець доніс цю вашу, царської пресвітлої величності, грамоту в Крим у небутність хана і ближньої йому людини, то Василій Айтемиров без поважного вашого монаршого указу не міг би вгадати, з ким про ті ваші монарші справи говорити. Отож треба на те поновленого швидкого вашого, царської пресвітлої величності, монаршого указу, для чого посилаю я до вас, великих государів, швидкого, що день і ніч поспішатиме, особливого свого гінця, щоб він, той гонець, незабаром був відпущений до мене з милостивим, повелительним вашим монаршим указом про те, а я тим часом провідуватиму: чи він, хан, піде на німецьку війну, чи, може, солтана якого вишле з ордами, а сам повернеться назад.

І те покійно доношу вам, великим государям, що від калмицького Аюки ¹³⁴⁹ прислано хану в поміч кількасот калмиків, бойових людей, і пригнано в Крим на продаж численні кінські стада, про що промислові козаки (взявши в «язики» двох калмичинів і відгромивши кількасот вигінних коней) подали мені звістку, а тих козаків з тими калмицькими «язиками» я сподіваюся до себе в цьому часі.

А коли кримський хан піде сам на німецьку війну, то мені, гетьману, вислати свого посланця з листом, писаним від мене до ближньої ханові людини за ним, ханом, услід у Білгородщину, чи відправити його в Крим і веліти віддати той лист тому каймакуму ¹³⁵⁰, котрий буде на його, ханському, місці? Про те прошу покірно швидкого собі милостивого вашого монаршого указу, а який лист я наготував до ближньої ханові людини, список його посилаю вам, великим государям, для відома. Звольте ви, великі государі, повеліти вчитати той список перед собою, і коли його, так як написано, можна слати, то про те хай буде висловлено мені ваше монарше повеління, а коли яке слово вкралось непотрібне, то хай те буде за вашим, великих государів, указом почорнене й виправлене.

З Батурина, 23 травня 1693 року

Того таки року Іо Константин Дука, ставши на батьківському місці волоським господарем і бажаючи прихилити до себе в неодмінну сусідську приязнь гетьмана Мазепу та й щоб купці малоросійські і грецькі безборонно і без жодної острашки приходили з Ніжина у Волоську землю, писав 6 червня такого свого листа:

¹³⁵¹ Кантемир Константин (? — 1693) — молдавський господар у 1672—1693 рр.

¹³⁵² Сардар — головнокомандуючий військами, начальник.

**Ясновельможному моєму милостивому панові і приятелю,
його милості пану Стефановичу Мазепі, гетьманові Запорозьких, їхньої царської
величності, військ, здоров'я доброго і щасливого буття бажаю вашій милості від
господа Бога і вседержателя!**

Допровадив нас всемогутній Бог зі свого милосердя на чесні сліди покійного батька нашого, до молдавської столиці, даючи нам цей випадок, щоб ми ознайомили вашу милість приятельським схилянням,— зважаємо ми й на те, що дало б пожиток землі нашій, яка впала у велику нужду від топтання упродовж довгого часу її військами. Маємо сподіванку на Бога, що на значне щастя пресвітлого царства, під владою якого ми є, повернуться всі його незгоди до пожаданого миру, і через це просимо вашу милість: звольте, щоб було відчинено дорогу з боку вашої милості до нас, для нашої і вашої милості користі. Знаємо, що деякі купці могли б бути уражені деякими кривдами за панування господаря Константина Кантемира ¹³⁵¹, але ми з великою обітницею обіцяємося, що не матимуть вони жодної кривди, навіть установлене мито готові ми зменшити, зважаючи на далеку дорогу їхніх милостей та острах перед нашими краями. Дуже просимо вашу милість, щоб відкрито було дорогу в наші краї, і ми за висвідчену ласку, та приязнь до нас, та добротливість повинні будем виявляти в житті нашому подяку вашій милості й раді служити.

Писано в Яссах, 1693 року, в червні місяці

**Вельможності вашої, милостивого пана зичливий сусід приятель і до послуг
готовий Іо Константин Дука, воєвода і господар Молдавських земель**

Тоді ж таки він, господар, також волоський гетьман і сардар ¹³⁵² писали свої листи про той купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю і до Палія, і Палій прислав ті листи до гетьмана. На це їхнє бажання гетьман частково дозволив, щоб усілякі купці їздили з Малої Росії зі своїми промислами у Волоську землю. З тими ото господарськими листами, писаними до гетьмана й до Палія, прибув у Батурин Палієвий посланець, потім прибув Стецьків тлумач з руськими невольниками, даними від татар для звільнення за них татар. Про все це гетьман писав 5 серпня грамоту до своїх великих государів, доповів у ній також і про греків, яких пограбували запорожці, і про негативну та докучну відповідь запорожців; також і про затримання в Січі гетьманського посланця, виправленого в Крим до Айтемирова. Ця грамота, що її писав гетьман до великих государів, отака:

«Покірно доношу вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що 25 липня прислав до мене Семен Палій одного полчанина, на ім'я Василь, і писав свого листа, доносячи, що посилав він його, Василя, у Волоську землю для відпровадження мултянина Марка, який у мене, гетьмана, був цієї щойно проминулої весни посланцем від мултянського володаря,— про це я вам, великим государям, доносив. А з тим згаданим Василем прислав він, Семен, волоського чоловіка, якого прислано до нього, Семена, з листами, одним писаним від волоського володаря Константина Дуки, а два від гетьмана і сардара тієї землі. Через того чоловіка він, володар, пише і до мене, ознаймовуючи про своє постановлення на Волоське володарство і просячи, щоб грецьким купцям з малоросійського краю було відкрито дорогу за давніми звичаями у Волоську землю. І словесно вони, як Семена Палія полчанин, так і волоський чоловік, говорили переді мною, що кримський хан з великими потугами орд пішов у Венгерську землю в перших днях посту святих апостолів туди ж пішли три паші з турецьким військом, що їх було наготовано під волоське містечко Сороку, де сидять лядські осадні люди.

¹³⁵³ Борятинського Ф. Ю.

¹³⁵⁴ Тобто пропонується послати невольників без татарського супроводу, щоб невольники-татари не передавали через них відомостей про себе.

¹³⁵⁵ Був у Москві як полонений.

А після ханського відходу він, Константин Дука, приїхав у Ясси на Волоське володарство, а ще перед його прибуттям у Ясси вищі бояри тієї землі учинили договір з польськими людьми, які мешкають у волоських містах, у Сочаві й Сороці, щоб поміж ними не було зобабіч ніяких військових сутичок, аж до закінчення цьоголітньої війни між турками та німцями. За цим договором начебто волоські люди до тих міст, Сочави й Сороки, а польські з тих міст до Ясс, столичного волоського міста, їздять і вільно, без перепон, відправляють торгові справи. А після прибуття його, володаря, на володарське місце бояри начебто посилали до польського коменданта в Сороку, щоб він не нападав з військом на волоські села, як раніше, а з волоського боку вони не чинитимуть на Сороку жодних воєнних набігів, аж до закінчення тієї-таки цьогорічної війни між турками й німцями, і сороцький комендант начебто обіцявся утриматися від таких воєнних сутичок. Того волоського володаря, самого і людей його землі, на війну супроти німців не тягнуто, одне через те, що тільки-но постановлений на володарство і не обжився ще на своєму місці; друге, що близьким сусідом має поляків, від яких завжди сподівається воєнного наступу, а третє через те, що, будиши неодружений, має женитися, беручи за дружину дочку мултянського володаря, а сестру свою має віддати за гетьмана Волоської землі,— про це все, а також і про інші події я звелів списати осібно і просторо словесне донесення

як того Семенового полчанина, так і волоського чоловіка. А потім, 2 серпня, вінтаки, Семен Палій, прислав до мене зі своїм листом і з листами від Стецика Ягорлицького, писаними до нього, Палія, свого тлумача, якого він посилав у Буджацьку землю у справі звільнення невольників. А з тим Палієвим тлумачем прибув до мене в Батурин тлумач Стецика Ягорлицького, на ім'я Степан, і подав писаного до мене листа від Стецика. Він мав при собі п'ять чоловік, при ньому був ще один татарин, що мав одного чоловіка, також і козак полку Семена Палія Іван Кривченко, який мав двох чоловік великоросійських полоняників, і вони за цих людей, голова за голову, хочуть узяти на розміну татар, які перебувають в ув'язненні одні в Севську, а інші в Батурині. І я, гетьман, того Стецикового тлумача, татарина, що був із ним, й Палієвого полку козака з полоняниками відпустив до Севська і писав про те до окольничого, воєводи севського Федора Юрійовича ¹³⁵³, пропонуючи, щоб він відпустив у Москву тих полоняників, і то через те, щоб бусурмани-невільники, котрі в Москві перебувають, не приносили через них відомостей про себе ¹³⁵⁴. Бо в цей недавній час один тлумач, котрий був у Москві ¹³⁵⁵, якийсь татарин, що його прислано від Калги-солтана, коли проходив він по-поганському з проклятим Петриком під

¹³⁵⁶ Прислана людина — посланець, дипломатичний представник.

¹³⁵⁷ У Ніжині в той час жило чимало греків, які займалися купецтвом.

¹³⁵⁸ Запорожці гнівалися на гетьмана за те, що він радив біля самої Січі, коло Кам'яного Затону, побудувати фортецю. У цей час кошовим був вибраний Василь Кузьменко. На початку літа хан прислав у Січ свого посланця, отамани запрягли жити у згоді. В червні кошовим знову став Іван Гусак, який був противником цієї згоди. Гусака з його посади було за це скинуто і кошовим обрано Василя Рубана, а до гетьмана І. Мазепи послано листа.

¹³⁵⁹ Рутковський Іван — був гетьманським дозорцем у Переволочній.

малоросійські міста, в полки мого рейменту, із завабним листом, і якого я, гетьман, відіслав у Москву, писав до турчина Магмета, який перебуває в неволі в Батурині, щоб він, турчин, заніс від нього до мене, гетьмана, чолобиття, хай би я, гетьман, постарався звільнити його з неволі через те, що його начебто взято не на воєнному ділі, а є він присланою людиною ¹³⁵⁶, а таких начебто в усіх народів не неволять. Чи писав того листа татарин у таємний, чи в явний спосіб, того я не можу знати, а коли б, ото ж, і ці, згаданий тлумач з товаришами, побували в Москві, то через них і інші невольники, які там є, маючи на те свої способи, могли б до когось писати або наказувати. А які відомості нам ті тлумачі, Стецьків та Семенів, розповіли на допиті про становище в Буджацькій та Білгородській землях, то їх я, гетьман, звелів записати, і як їх записано, посылаю їх разом зі своїми вищезгаданими листами, писаними до мене, при цьому моему листі у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям; а коли на тих згаданих полонян доведеться дати розміною татар, то скільки їх на те призначено в Севську і в Батурині, прошу про те милостивого вашої царської пресвітлої величності указу.

Тут-таки покійно доношу вам, великим государям, що перед цим одні грецькі купці з Ніжина, котрі тримали свій путь з Ніжина на Запорожжя і в Турецьку землю, були розбиті якимись свавільними запорожцями і все їхнє майно пограбовано. Вони писали до мене, гетьмана, плачливо просячи, щоб писав про них кошовому отаманові і всьому війську низовому з вимогою, щоб їхнє пограбоване майно й товари були відшукані й повернені, і я за тим проханням їхнім, грецьких купців, писав свого листа і посилав з ним навмисне козака батуринського на Запорожжя, на що вони, кошовий отаман і все низове військо, відписали до мене, що тих пограбованих купецьких товарів відшукати їм немає змоги. А при цьому писали вони, запорожці, через того-таки мого козака особного листа дуже неповажливого й докучного з похвалками, які виказують сум'яття ¹³⁵⁸. З цими ото листами той батуринський козак утрапив був, либонь, по дорозі до бусурман в неволю,

однак з божою поміччю був звільнений з тієї неволі і приніс ті листи до мене, гетьмана, і я, читаючи їх, здивувався їхньому безумству. Цього їхнього безумства я не приховую і посилаю ті їхні обидва листи у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям. А оскільки не можу я придумати, як їх, буйнослівних запорожців, присмирити в таких учинках, самовільних сварках і зловмисних намірах, то прошу покійно про те милостивого вашого, царської пресвітлої величності, указу. А найбільше, в чому виявляється їхня, запорожців, люта озлоба і непослух щодо вашого, царської пресвітлої величності, указу, це те, що вони посланця мого, тлумача Петра, посланого з вашими монаршими грамотами і з листами моїми в Крим до Василя Айтемирова, затримали в Січі і не бажають відпускати його в належну дорогу, винайшовши до цього собі певні нерозумні причини. А я до них писав, жадаючи й упоминаючи вашим монаршим указом, щоб того тлумача пропустили без затримки з огляду на те, що його послано для ваших государських справ. Після затримання того тлумача вони, запорожці, либонь, ще не писали до мене, гетьмана, однак прислали про те свого листа в Переволочну до мого слуги Івана Рутковського¹³⁵⁹, і його я тут-таки з листами Рутковського посилаю у приказ Малої Росії. В тих листах Рутковського викладено й те, що з божого допуску, чи через людей, котрі там були, чи через якогось лихого чоловіка згорів у містечку Орлі замочок. Про ці, отож, лихі зачини і люту запорозьку упірність повторно покійно прошу милостивого вашого монаршого указу, як мені супроти них чинити.

Писано 5 серпня 1693 року

¹³⁶⁰ Причинова грамота — грамота з певної нагоди.

¹³⁶¹ Послання апостола Павла до римлян, XII, 9, 11.

¹³⁶² Тобто в 1658 рік.

¹³⁶³ Верховна ж'є — місто на р. Вага на Вологодщині.

Потім, 15 серпня, святійший московський патріарх Адріян, бажаючи волі двом чоловікам з великоросійських людей, котрі лишались у кримській неволі, писав про їхнє звільнення до гетьмана Мазепи таку свою причинову грамоту¹³⁶⁰:

**АДРІАН,
милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх північних країн патріарх,
улюбленому в господі, нашої мірності синові,
царської пресвітлої величності Запорозького війська
обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі
архіпастирське благословення!**

Коли хто кому чинить благодіяння, корисну допомогу, то примножується слава всеблагому Богові через вияв любові, як той хтось комусь може її висвідчити. І про це явно свідчить богоповідник святий апостол Павло: «Любов хай буде,— каже,— нелицемірна; ненавидьте зло та туліться до доброго... У ревності не лінуються,— каже,—

духом палайте, служіть Господові»¹³⁶¹; наказує на виконання Христового закону «носити тяготи одне одного». І ти так прагнеш виказувати любов заради превеликої до себе божої любові, на що хай поспішить до тебе день у день і в усяких порі та часі господь Бог, бажаємо твоїй любові багаторічно здравствувати і мати успіх у всякому доброму пригодженні господу Богу і жити тут щасливо й мирно, заживаючи постійних у пресвітлих небесах радощів. При цьому докладаємо тобі наше звітання: для користі своєї подбай зробити користь і ближньому, виконуючи господній закон, виконуючи повинності і зручно здійснюючи піклування. Отож у минулий 7166 рік¹³⁶² жителі міста Ваги з Кокшенського уїзду від Помор'я, з полку царської пресвітлої величності наших государів, благочестивих царів, які були в солдатському лаштунку з Василем Борисовичем Шереметовим, боярські діти Прокопій і Харитон Мініні, Шишигіна діти, були полонені тоді кримськими татарами і відтоді аж дотепер мучаться, бідні, і даремно живуть у неволі в кримських межах. Є тут знайомим їхнім та родичам звістка про тих полоняників, що вони, Прокопій та Харитон, живі і просять собі допомоги, щоб на старість дістати відраду й свободу, чекаючи довготерпіння і милосердя Господа Бога Христа, оскільки господь милостивий і щедрий. Через це, любов твоя, зволь потурбуватися через дбання і старання щодо їхнього звільнення; заради Ісус Христової любові, виконуючи його заповіді і наше архіпастирське прохання, зволь із листом своїм послати когось у Запороги до кошового отамана, щоб звідти хтось із охочих людей, кому це можна, пішов у Крим за Перекоп, розшукав тих двох названих полоняників, де живуть, і взяв на відкуп, коли вони ще живі, а коли вони вже не живуть, то звістив би про це. А відкуп за тих полоняників заплатиться відразу, а тому, хто утруднить себе розшуками у такому ділі і в поїздці, буде дано відповідну мзду. Тим-то ми, наша мірність, просимо підняти любов твою синівську на такий труд, оскільки твоя участь принесе тим бідним невольникам щастя. А коли хто за тим піде і діло те здійсниться, то накажи звідти Запорозькому війську чи отаману відписати до тебе. Ти ж повідом про це нашу мірність, не гаючись.

Писано в царському великому місті Москві, в нашому патріаршому домі. Від світобудови 7201 року, від Христового утілення 1693 року, індиктіона I, 15 серпня.

¹³⁶⁴ До Костянтина Мокієвського.

¹³⁶⁵ Область в долині р. Одер у Польщі, частина якої знаходиться на території сучасної Чехословаччини.

¹³⁶⁶ Очевидно, тут оповідається про події кінця 1691 р., коли французи, які були ворожі так званій Габзбурзькій лізі, мали кілька щасливих сутичок з цісарями під Леусом, Стейнкерком, Нервінденом тощо.

¹³⁶⁷ Шкути — річкові судна.

¹³⁶⁸ Звістка неправдива. На початку 90-х років XVII ст. цісар Леопольд здобув ряд перемог, зокрема 19 серпня 1691 р. виграв битву під Саланкеном і повернув собі Угорщину, але безуспішно.

¹³⁶⁹ Так в оригіналі, має означати короткий час — у три місяці.

Того-таки 25 серпня Олександр Ісакович, кийвський сотник, писав до свого полковника¹³⁶⁴, а полковник переслав той лист до гетьмана, про страшні події в Сіцилійській державі і про цісарську війну з французом, також і про становище в Польщі. Цей сотницький лист отакий:

«Прибувши в Київ із Шльонська ¹³⁶⁵, пан Петро Силич, київський міщанин, не так про потішні, як про страшні оповів нам події в краях християнського цесаря та й про становище в інших країнах. Це все, достовірно вислухавши, звіщаю про них вашій милості моєму добродієві.

В одній країні, котра зветься Сіцилія, яка, від Рима числячій, відстоїть на сімдесят німецьких миль, тоді-таки з божого допуску не тільки був кам'яний град і кривавий дощ, але й великий землетрус, так що самих міст головних запалося 17, а містечок 74, а самих сіл 120, і на тому місці учинилося море на тридцять миль. Люди, котрі, лишилися, боячись того, потому утікали в гори, з яких здіймався вгору сірчистий вогонь і нікого не помилував, а того самого часу, розширившись по землі на 30 миль, випалив збіжжя і захопив тих, що лишилися.

Так само взято через зраду французами дуже укріплене прикордонне цесарське місто, яке стояло впродовж двох тисяч літ. Сталося це тому, що француз пообіцяв кілька мільйонів тому князю, який лишався в місті, і він, змовившись із французом, виправив своїх людей з міста, начебто для вправ у поле, від міста на дві милі; і було їх 3000, а тим часом француз упав у місто і вирізав у місті решту. На остаток підклавши у склепи міни, зруйнував цілковито.

Жовніри, спостерігши тоді зраду свого князя і згубу міста, зв'язали його і відпровадили до другого цесарського міста, яке ще було. Його суджено: випроводивши його зв'язаного на сирій волівій шкурі з міста, віддано катам на різноманітні муки, і так він своє відстраждав. Той-таки француз знову-таки потягнувся з військом до великого Франкфурту, щоб, здобути його: там лежить цесарська корона, і те місто не таке, каже, міцне, як було те, перше, що його взято через зраду ¹³⁶⁶. І те розповів, що ледве й того не взяв, бо дуже заворушилися німці в Шльонську. А на морі француз розбив також сімдесят військових цесарських кораблів і п'ять купецьких з Англії.

Король, його милість, чув, виправив каравани до Гданська, а сам з королевою мав їхати туди ж таки рікою Віслою на шкутах. Усі гетьмани, як коронні, так і литовські, перебувають у домах, а військо стоїть під Жванцем саме, поміж них шириться домашня ворохобня. Під це військо підпадають татари і трохи його уривають.

І те ще він повідав, що його милість християнський цесар виставив дванадцять осіб для трактування миру з турчином, бо всюди дуже сильно б'ють його військо ¹³⁶⁸.

Маючи в себе ці звістки, ознаймовую про те вашу милість, мого добродія, і залишаюся вашій милості, моєму панові та добродієві, у всьому зичливий та покірний слуга. Олександр Ісакович, київський сотник.

З Києва, 25 серпня 1693 року»

А стародубівський полковник Миклашевський у тих-таки числах писав до гетьмана, ознаймовуючи за розповіддю одного могилівця, що в Мінську, який відстоїть від Могилева на 40 миль, і біли Мінська з'явилися пруги, чи точніше хробацтво, повне смертоносною отрути, яке кусає людей і худобу таким лютим укусом, що ,як тільки щось живе, людина чи худоба, буде вкушене, то може тільки жити від пори до пори ¹³⁶⁹. Те хробацтво схоже на саранчу, має в собі чотири жала і так живе, що і в огні згоріти не може.

¹³⁷⁰ І. Мазепа називав запорожців пасинками через те, що вони звали його вітчимом України.

¹³⁷¹ Про потребу війни проти татар і турків писав гетьману ще Гусак, хоч більшістю голосів запорожці постановили жити з Кримом у мирі. Взагалі щодо того на Запорозжжі у той час єдності не було.

У тих числах гетьман, уражений діткливими запорозькими собі відповідями, писав до них дітжливо, називаючи їх пасинками ¹³⁷⁰, за що вони, либонь, дуже були роз'ярилися, однак відповідали до гетьмана лагідніше і схильніше, ніж раніше. Відповіли вони в листі 11 вересня таке:

Їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська ясновельможний, милостивий пане гетьмане, наш вельми милостивий добродію!

Подано нам, Запорозькому низовому війську, через посланого простого козака і переволчанського жителя поважний лист, писаний від вашої вельможності, і в тому вашому листі було детально виписано всі наші жадання та всілякі, які тільки були, відозви й подано було до відання відповіді на все те. В першому пункті свого листа виклали ви занесену вам від нас уразу, начебто ми, Запорозьке військо, виявляємо вашій вельможності недоброчіть через листи з неприязними відозвами і незвичною затятістю, оскільки в них ви вичитали речі діткливі, ущипливі і вельми докучні, які не тільки від менших до старшого, але й від рівного до рівного не належало б писати, дотримуючись любові й поштивості. На цей ваш перший пункт відповідаємо так: збудила нас у тому вільними бути сама істина, яка є нам управителькою і керівницею розуму нашого, щоб ми відновляли навзаєм речі, які понесли від вас неодноразово за вашого рейментарства з ущербком нашої слави й честі; тож мусили ми всі» порадившись щодо того разом, віддати такі відозви, зголосивши їх через наш лист до вашої вельможності, і за це ви прийняли на себе уразу. Знаємо про те добре, що супротивним Богу є те, коли хтось з своїм володарем нахабно й незвичайно сперечається і сміє плодити докучно непоштиві речі, однак ми таким марнотним речам не є творці і не схиляємося на марнотну пораду, тож коли радимо щось і на щось зважуємося, то все робимо не без завваги й роздуму. Отож і кажемо щодо урази вашої вельможності у нашій листі, що її ви вичитали,— мусило так статися не без причини, оскільки знаєте, ваша вельможносте, що взагалі від нас не маєш жодної зради, так само й пресвітлі наші монархи, їхня царська пресвітла величність, під всесильною владою яких ми всі разом перебуваємо і слідуємо за їхньою монаршою волею, так само віддаємо ми наше звичайне послушення і вашій вельможності, але за те не маємо, як від монархів наших, так і від вас усіх загалом, ласкавої уваги та добросердного дбання. Невже на нас, Запорозьке військо, має бути неласка від вас за те, що ми, запалавши нашою ревністю, збуджуємо вашу вельможність, свого рейментаря, до війни ¹³⁷¹, щоб мужньо, за божим благословенням і за щастям праведних наших монархів, постали за щасливого свого рейментарства супроти головних ворогів святого хреста бусурман на значну їхню пагубу, чинили б над ними воєнний промисел, через що могла б постати вашій вельможності вікопомна слава і вам треба було б до нас пристати? Ви відписали нам на таке наше бажання, треба сказати душеспасительне, щоб ми вас не вчили, як і не вчимо, і щоб на будь-які добрі справи чи лихі (від яких нас ховай Боже!) не побуджували, бо, згідно до законів воєнного промислу, не зовсім є добре і буде, коли станемо для доброго діла перебувати розрізнено із загальним порядком. Знаємо ми те добре, що ваша вельможність, пишучи багаторазово до нас, Запорозького війська, називали нас і самих

себе спільно синами єдиноутробної матері східної католицької церкви, купленими кров'ю сина божого, і нагадували, наказуючи нам, щоб ми, дотримуючися цілковитої любові і віддаючи наше звичайне послушення, жили всі поміж себе разом добротворно і слухняно, а особливо щоб ми не схилялися ні в чому ні на які бусурманські звабні оми, не вірячи ніколи їхній хитанині. І ми, пам'ятаючи страх божий і такий не шкідливий для душі наказ ваш, дотримуємося цього без жодного ухилу задля загального доброприємного пожитку¹³⁷².

¹³⁷² Див. приміт. 1358.

¹³⁷³ Пропуск в оригіналі. Можливо, треба: «в міцну Кримську (Оттоманську) державу». З половини літа 1693 р. до 1695 р. військові дії ворожих сторін обмежувалися окремими нападами невеликих загонів, які навзаєм чинили собі шкоду. Тут описується один із таких інцидентів.

За цю нашу добру постійність не годилося б нас, Запорозьке низове військо, звати пасинками нашої вітчизни України. Отож з ваших вуст дістанемо двоїсту мову, тобто лайку й благословення усім тим, яких спершу називали єдиноутробними синами східної церкви, а потім одразу окрилено й сильно перетворили справжніх синів на пасинків! Оскільки довести годі, що ми є пасинками, а не синами східної церкви, як визначили ви нас відносно до нашої української Вітчизни, то можемо допрошуватися батька, який би нас називав синами, а не пасинками своєї вітчизни. А коли б вельможність ваша писав до нас, як то й тепер, жадаючи від нас того, щоб ми, розмирившись із бусурманами, чинили воєнний, здавна нам звичний промисел, від чого постали б ми на оборону вітчизни своєї і були б постійною поміччю божим церквам, які в ній є, заслуговуючи собі від православних монархів більшої милості, а у вельможності вашої постійної собі похвали, то, як вище про це доповідали, ми, охочі до такого похвального діла, підемо на той воєнний промисел, тільки ж несла наша досягти тут конечних наслідків. Того вельможність ваша від нас самі не бажаєте, щоб ми ішли на такі воєнні промисли, якими нічого не досягли б, знаючи свою силу. Однак, оскільки здавна звичні військові промисли над ворогами ми чинили з відвагою нашою рицарською в полі і в морі, заслуговуючи собі на монаршу милість, а у вашої рейментарської милості ласкаву увагу і славу, то й тепер, ні в чому не суперечачи монаршій волі й наказу вашої вельможності, підемо за вашим указом і порадою і чинитимемо, скільки сили нашої. Ми не є оспалими в рицарських наших справах, оскільки і в теперішні часи добрі молодці відвагою своєю (знаючи дорогу для своєї рицарської діяльності, як на полі, так і на морі) значно шкодять з Божою поміччю і силою своєю ворогам-бусурманам, кладучи їх у полон під свої ноги, і цих «язиків» частократ висилали ми вашій вельможності та їхній царській пресвітлій величності для відомостей,— вимагайте такого собі задоволення й надалі, щоб ми могли приподобитися вашій рейментарській ласці.

Нарікаєте на нас за примирення, яке тримаємо з ворогами-бусурманами, і жадаєте, щоб мечем з ними розправлялися, не понижуючи своєї минулої слави. Щодо примирку того: яка кому від того примирку шкода, адже завдяки тому відбираєте від нас часті звідомлення про ворожі замисли, і коли б ми не тримали того перемир'я, хто б нам, усьому війську, надав такого достатку, який тепер маємо з ласки божої: хліба, й солі, і всілякого добра з праці нашої? Адже годі нам задовольнятися з того, що впродовж цілого року на кожен курінь достається з ласки вашої вельможності: по шість бочок борошна дачки, а з монаршої милості дістають щорічного жалування по два алтини, а часом і більше грошей, та й сукна в пай по аршину на козака. Сподіваючись на це, а іншого доброго промислу не маючи, чи можливо тим задовольнятися на такий немалий час? Гей, ні ввіки! Отож мусимо, наскільки можна, так жити, самим про себе дбаючи, і хоч перебуваємо з бусурманами в примирку, але рицарських своїх справ та відваг не полишаємо, оскільки, як про те донесли, і тепер рицарські молодці з нашого славетного

гнізда Січі на морі і на полі виказали свій тріумфальний знак відваги, підтопуючи під свої ноги видимих ворогів наших, які воюють на нас і на віру православну. Та й надалі не покинемо таких своїх звичок, за це нема чого на нас ворогувати і бути гнівним.

А що ваша вельможність, не полишаючи давніх своїх потайкуватостей, посилали таємно від нас Хведька, щоб узяти ворожих «язиків», і через той його похід наше військо понесло немало втрату, оскільки за його вторгнення в міцну [...] ¹³⁷³ і за забрання бусурман було забрано багато християн, якихось із сімдесят наших. На кого ж ото впаде клятьба з великим риданням тих невинно забраних невільників, коли не на того, хто нам з умислу чинить зло та пагубу? Тоді, коли товариство наше, забране в неволю до бусурман, десь осяде, то неодмінно дошукуватимемося винного в тому ділі.

¹³⁷⁴ С. Рубан до обрання кошовим був курінним отаманом Полтавського куреня.

¹³⁷⁵ Индукта — мито на Україні на харчові продукти та худобу, скасоване за часів Єлизавети Петрівни.

¹³⁷⁶ Посланці і шестеро супроводжуючих.

¹³⁷⁷ К. Мокієвському та Мировичу.

При тому подаємо до знаття вашій вельможності, що в вашім рейментарському листі, який прочитано на посполитій нашій раді, є скарга на пана Семена Рубана, нашого кошового отамана, занесена від вашої вельможності до нас, усього війська, і жаль немалий від того, що він начебто побуджує всіх до того, щоб листи за його уряду писалися вельми діткливо до вашої вельможності, з порушенням рейментарської поваги й честі. І той наш пан кошовий начебто злословив особисто в своєму курені ¹³⁷⁴ на вас, рейментаря, і осмілився неухважливо чіпати гнилими словами ваш гонор. Щодо писання листів наших, то з'являємо причинно таке: до писання листів дораджує не тільки один пан кошовий, але (за згодою) ціле наше Запорозьке військо, і коли що скажемо викласти у листі, то того ні пан кошовий, ані писар без дозволу нашого переставляти самі від себе не повинні. Діткливі речі ж, які було доведено до відомості вашої вельможності через наші листи, всі писано з поради цілого війська, і так воно мусило бути: адже ми зазнали від вас щодо себе явної неприязні. А про те відаєте самі, вельможність ваша, що жаль ваги не має і що сталося, розстатися не може. І як колишні наші панове кошові повинні були стерегти військову славу й повагу і нікому не потакати, але поставати за все військо, як самі за себе, так і пан Семен Рубан, теперішній кошовий отаман, повинен це виконувати і, де вказує потреба, відзиватися листовно за нашою військовою порадою.

З цими викладеними в листі міркуваннями зичимо вашій вельможності, як сини своєму батькові, а не як пасинки, доброго від господи Бога здоров'я і щасливого на довгий вік рейментарського заживати буття, а надто лишатися при своїй батьківській любові.

**Ясновельможності вашої, милостивого добродія нашого
в усьому схильний і служити радий
Семен Рубан, кошовий отаман війська
їхньої царської величності низового Запорозького
з товариством.**

В тому-таки листі писали запорожці до гетьмана, скаржачись на переволочанського дозорця Рутковського, що присилає їм борошно в Кіш у смоляних і дьогтьових бочках, і на драпіжних переволочанських індуктових, що не тільки затримують, ревізують,

здирають індукту ¹³⁷⁵ з різних малоросійських людей, котрі йдуть у Січ з усілякими харчовими припасами, але й з самих запорожців, чого перед тим не бувало. І просили вони, запорожці, щоб було відставлено й віддалено від тамтешнього переволочанського дозорства як дозорця, так і індуктових здирців.

Того-таки вересня прислав Палій двох татарських «язиків», яких тільки-но було спіймано товариством: їх послав гетьман з тимитакі паліївцями в Москву й писав 15 вересня до великих государів про ті «язики» і про Палієвий похід з малоросійським військом, доданим йому в поміч, під бусурманські житла, таку грамоту:

«Писав до мене охотницький полковник Палій, що товариство його полку громило тепер на тому боці Дніпра, в урочищі Бавих, татарський чамбул і взяли там двох «язиків», яких обох він прислав до мене, а я тих обох «язиків», також і розповідь їхню, що розповіли вони на допиті, посилаю до вас, великих государів, в царське місто Москву з його, Семена Палія, товариством сам шестеро ¹³⁷⁶. І про те тут покійно доношу вам, великим государям, що я, бачачи, як татарські чамбули підбігають часто чи під Київ, чи нижче під малоросійські міста, наказав полковникам київському, переяславському ¹³⁷⁷ і кінному Пашковського іти з виборним товариством на той бік Дніпра і старанно стежити за тими ворожими

¹³⁷⁸ 3 вересня.

¹³⁷⁹ Лазар Баранович — був найвидатнішим українським поетом XVII ст., автором кількох поетичних збірок, богословських трактатів, засновником чернігівського осередку поетів в др. пол. XVII ст., мав власну друкарню. Писав книжною українською та польською мовами. Бібліографію його творів див. у вид.: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. — Київ, 1960. — С. 200—206.

наскоками. І коли ті полковники зі своїми полчанами перейшли на той бік Дніпра, то прибув до них і Семен Палій з людьми свого полку, і там-таки, перебравши військо, за спільною радою полковники переяславський та кінний Пашковський з тисячею із лишком людей пішли з ним, Палієм, для воєнного промислу далі, під бусурманські житла, а київський полковник вернувся назад і стоятиме зі своїми полчанами під Києвом для береження цілості християнських людей від ворожих наскоків. Сказав тоді мені мій посланець Роман Проценко, котрий був у Семена Палія: той не задовольняється тим, що до нього приєдналося трохи людей з-під мого рейменту з тими полковниками, бо він просив у мене багаторазово через листи і через своїх посланців словесно прислати йому в поміч тисяч шість або сім війська і щоб була в ньому піхота й гармати. Хоч і мав я, гетьман, готовність на таке число, однак не осмілюся посилати так багато війська без вашого, великих государів, монаршого указу.

Писано 15 вересня 1693 року»

У тому-таки місяці вересні ¹³⁷⁸ архієпископ чернігівський і новгородський преосвященний отець Лазар Баранович, премудрий і боговгодний муж, переселився у глибокій старості на вічний спокій від цього життя після численних чернечих трудів, багато попрацювавши над викладом різних добропотрібних і душекорисних руських та польських книг ¹³⁷⁹.

¹³⁸⁰ Книгу «Stary Kosciol Zachodni» було видано в Новгороді-Сіверському в 1678 р.

¹³⁸¹ Каліш — місто в Познанському воєводстві у Польщі.

¹³⁸² Ректором Києво-Могилянського колегіуму.

¹³⁸³ У м. Крилові Люблінського воєводства (тепер у ПНР).

¹³⁸⁴ Куп'ятицький монастир був у с. Куп'ятичах, неподалік Пінська, Дятловецький — очевидно, в м. Дятлові на Гродненщині, що в Білорусії.

Про цього преосвященного отця Лазаря Барановича єлецький чернігівський архімандрит Іоаникій Галятовський свідчить у передмові, присвяченій тому-таки отцю Барановичу в книжці «Старий Костел західний» ¹³⁸⁰, що він, Баранович, учився з малих своїх літ мудрості в різних академіях та колегіях, а саме: у Вільні, в Києві і в Каліші ¹³⁸¹, в тих науках здобув глибину премудрості, викладав у Києві філософію, потім був у різних церквах проповідником божого слова, потім був братським київським ректором ¹³⁸², потім був кирильським ¹³⁸³ ігуменом, ігуменом куп'ятицьким і дятловецьким ¹³⁸⁴, потім вибрано його єпископом, а тоді чернігівським і новгородським архієпископом. Лишаючись на тому пастирському достоїнстві, видав він поучительні книги православної церкви: «Меч», «Труби», «Лютню», «Міру», «Животи святих», «Книгу рожаю», «Книгу смерті» ¹³⁸⁵ та інші.

¹³⁸⁵ «Меч» — це «Меч духовний». — 1666; «Труби» — це «Труби на дні нарочития». — К., 1674; «Лютня» — це поетичний збірник «Lutnia Apollinowa». — К., 1671; «Міра» — це «Nowia miara, starew wiary». — Новгород-Сіверський, 1676; «Животи святих» — це «Żywoty świętych». — К., 1670; «Книгу рожаю» — це «Księga garzaju». — Новгород-Сіверський, 1676; «Книга смерті» — це «Księga smierci». — Новгород-Сіверський, 1676.

¹³⁸⁶ Управляв Київською митрополією через відсутність митрополита.

¹³⁸⁷ Після Першої Пречистої, тобто 15 серпня (за ст. ст.).

¹³⁸⁸ Пішов на Слобідську Україну під Нові Водолаги, Слободу та р. Водолагу на Харківщині.

¹³⁸⁹ Тягин — стародавня назва м. Бендери.

До того був він милостивий пастор і щедротливий для бідних, щедрий податель, дбалий майстер та невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт. У 1678 році, як свідчить у тій-таки своїй передмові той-таки Галятовський, він, преосвященний Лазар Баранович, чернігівський архієпископ, був і адміністратором Київської митрополії ¹³⁸⁶ після митрополита Балабана, аж до вибрання на Київську митрополію Іосифа Нелюбовича-Тукальського, а перед тим, після Сильвестра Косова до вибрання на митрополію Дионісія Балабана, був він, Баранович, цілий рік блюстителем митрополичого престолу. Посвятився ж отець Баранович на єпископію у Волоській землі в 1657 році, і прибув до Києва перед Великоднем, і того-таки літа після Успення Пресвятої Богородиці ¹³⁸⁷ переніс тіло козацького гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького з Чигирини в Суботів, бо Хмельницький того-таки часу помер у Чигирині...

У тих-таки числах солтан Нурадин з кримськими ордами і другий солтан Онита з білгородськими та ногайськими ордами, погодившись, рушили зі своїх жител війною на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра. Звідомившись про це, гетьман одклав свою поїздку в Чернігів на похорони преосвященного Лазаря Барановича, з'єднав до себе козацьке військо, потрібне для відсічі згаданим ворогам, і хоч сам з Батурина ще не рушав, однак двом городовим полкам, Гадяцькому й Полтавському, і двом охотницьким, кінному й піхотному, звелів стати біля містечка Коломака. Прочувши про них, Нурадин не посмів уторгнутися під Полтавський полк, але вдарив на околичні московські слободи під Водолаги ¹³⁸⁸ та інші тамтешні містечка й села, де, взявши повний облов і починивши немалі шкоди тамтешнім людям, повернув звідти назад до Криму, а згадані полки після того Нурадинового відвороту за гетьманським розпорядженням повернули з Коломака в свої доми, лишилося тільки поза рікою Ворсклою два охотницькі полки, кінний та піший, для подальшої застороги від ворогів. Полк же Переяславський і охотницький кінний полк (про них казав я раніше), виправлені від гетьмана, злучилися десь за Дніпром із Палієм і, розминувшись у задніпровських степах з солтаном Онитом, який мав сорок тисяч білгородської орди і тягся до Дніпра війною на християн, вторгнулися під Тягин ¹³⁸⁹, де,

починивши бусурманам немалі шкоди, обернули численні їхні села в попіл, а коли верталися назад, то й він, солтан Онита, очевидно, прочувши про біду в своїй державі і покинувши свій стрім на християн, повернувся з білогородськими ордами назад на Білогородщину.

¹³⁹⁰ Кодима — місцевість уздовж р. Кодими, притоки р. Громоклії, яка впадає в р. Інгул.

¹³⁹¹ У гетьманському універсалі від 10 січня 1734 р., даному синові В. Максимовича Леонтію, сказано, що В. Максимович потрапив у полон і загинув у 1698 р. Є дані, що під час битви у вересні 1693 р. з білогородською ордою потрапив у полон І. Мирович, однак подана далі грамота І. Мазепи від 6 жовтня 1693 р. свідчить, що І. Мирович щасливо повернувся з того походу. Вважаємо, що виклад С. Величка правильний, а в грамоті 1734 р., очевидно, зроблено помилку — цифри 3 і 8 легко сплутати.

Повертаючись отак, несподівано зіштовхнувся він на долині Кодимі ¹³⁹⁰, у степах, що відстоїть від Дніпра в п'яти чи в чотирьох милях, з козацьким військом, що було при Палію і переяславському полковнику Мировичу (якого могло бути шість чи сім тисяч), учинив з ними бій, і в тому бою дістався до бусурманських рук значний переяславський товариш Василь Максимович ¹³⁹¹, а інші численні козаки впали трупом від бусурманської шаблі, учинивши і в бусурманах навзаєм не меншу шкоду. Побачивши її в себе, бусурмани після кількаразових воєнних спроб, які були впродовж цілого того дня, не змогли зломити козаків і учинили відтак перед вечором відворот на нічліг, а щоб козацьке військо не відійшло від них уночі, облягли й заатакували його докруг, маючи надію, переночувавши, подужати й перемогти його, оскільки до того взяли від того «язика» Максимовича певну відомість, яке то було військо, чие, на якому місці стояло в своєму ополченні і як було до відсічі налаштоване. Тож козацькі війська, бачачи немірну супроти себе силу, там, на Кодимі, як могли, ошанцювалися і приготувалися до відсічі ворогові. А зважаючи на те, що ворог через пійманого Максимовича має про все певну відомість, за Палієвим і Мировичевим проводом уночі тихо перемістилося: де стояло Палієве військо, там стало військо переяславське, а де стояв полк Переяславський, там стало Палієве військо й інше, найвиборніше, гетьманського рейменту.

Як тільки тодішня ніч із темрявою своєю почала відступати перед денним світлом і показувати шлях до воєнного кровопролиття воєнному Марсу, то відразу в усіх бусурманських військах ударено до військового змагання в тулумбаси, і як тільки зясніло світло, то відразу темна хмара ординської сили, яка хотіла ковтнути козаків усією силою, міцно вдарила на той бік, де сподівалася знайти Переяславський полк, але там було вищеназване перемінене добірне військо, і воно вчинило ворогові таку зустріч, що поклато його трупом до трьох-чотирьох тисяч — лягли вони спати на вічну ніч. Побачивши це, бусурмани дуже роз'ярилися на Максимовича, вважаючи, що він дав їм фальшиве свідощтво, хоч воно було істинне й правдиве, відрубали йому голову і через одного татарина підметнули під козацький таборець.

Після того воєнного змагання татари ще, либонь, до полудня і далі крутилися коло козацьких військ і налягали, однак уже не так безпечно й охоче, як раніше. А потім, роздивившись, що вже нічого більше не зможуть досягти, відвернули зовсім од козаків і пішли в свою Білогородщину. А козаки, переночувавши там, на Кодимі, другу ніч і вправившись зі своїм пораненим і побитим військом, рушили від Кодими до Дніпра й далі додому, — це діялось у вересні місяці.

Про все це гетьман писав 6 жовтня з Батурина до великих государів таку грамоту:

«Писав я в останніх числах минулого місяця вересня через особливого гінця, доносячи вам, великим государям, що принесено з Запорожжя до мене звістку про похід ворогів-бусурман: з Криму Нурадин-солтана з кримськими ордами, а з білогородськими ордами брата Калги-солтана Онита з білогородськими й ногайськими ордами під вашої, царської пресвітлої величності, околичні великоросійські та малоросійські міста. І я за тією

відомістю, відмінивши свою поїздку в Чернігів, до якої знамірився, вернувся у Батурина і розіслав у всі полки мого рейменту свої листи, наказуючи швидко рушати з домів. Так само і з людьми, що були при мені, з гарматами і з усіма тяжарами мав рушити з Батурина і йти, куди вкаже потреба на відсіч тим ворогам, але потім за кілька день принесено мені такі відомості, що Нурадин-солтан з кримськими ордами, вчинивши свої наскоки під ваші, царської пресвітлої величності, слобідські містечка Водолаги та інші і взявши там трохи облову собі, повернувся, ломлячи голову, назад, а другий солтан Онит з білогородськими та ногайськими ордами, перейшовши річку Дністер та річку Бог і наблизившись до ріки Дніпра, відвернув свій похід уліворуч, начебто збираючись у польський бік. Тоді я, після цих останніх звідомлень, розсудив, що вороги з обох тих партій відвернули від богохранимої вашої царської пресвітлої величності держави, то й я сам, гетьман, утримався від того воєнного походу і наказав утриматися й полкам.

¹³⁹² Михайло Борухович.

¹³⁹³ Цидульний лист — короткий, у формі записки.

А в цих числах писав до мене з Коломака гадяцький полковник ¹³⁹², поставлений від мене з полками Гадяцьким, Полтавським та охотницькими — кінним та пішим,— там, у крайніх місцях, для береження від знамірених ворожих бусурманських находів, що на відсіч тим ворогам у ту пору, коли вони вдарили під городки, він посилав більше двох тисяч воєнних людей у добрім порядку і приборі, які, прагнучи побачити тих ворогів і чинити над ними промисел, ходили за ними аж за ріку Самару, але не змогли їх догнати, оскільки вони, вороги, пішли назад скорим поспіхом і місцями далекими від ріки Самари.

Після того ворожого відходу звелів я тому гадяцькому полковнику з його полком, також і Полтавському полку розійтися по домівках, зберігаючи їхню силу Майбутніх трудів і праці, а там, в околичних місцях, звелів я затриматися для теперішньої безпеки тільки двом згаданим охотницьки-м полковникам; кінному Кузьменковому і піхотному Кожуховського.

У цей-таки час, а саме 5 жовтня, прислали до мене свого листа полковник охотницький Семен Палій, полковник переяславський Іван Миревич і полковник кінний Григорій Пашковський (про переяславського та комонного полковників я доносив вам, великим государям, що їх послано від мене на той бік Дніпра громити ті чамбули, які вдарили під Київ чи інші міста, але, не догнавши, тих чамбулів, злучилися вони там з Семеном Палієм на його, Семенове, бажання та охоту і пішли на ворожі житла за ріку Дністр); то в: отому своєму листі згадані полковники доносять мені, що були вони з військом, яке йшло із ними, за рікою Дністром під містом Тягинею та й на інших місцях, де починили багато шкоди ворогові-бусурман'ам, обернувши їхні села в попіл, і відійшли звідти без жодної ворожої відсічі, в повній своїй цілості. Однак, коли поверталися вони назад із того воєнного промислу, зустрів їх вищеназваний солтан з білогородськими ордами, який, будиши недалеко від Дніпра, повернув після відвороту ліворуч. Отож на урочищі Кодимі почали вони бій, і два дні він налягав на них усіма силами і через усілякі воєнні промисли намагався їх перемогти, але за праведними вашими царської пресвітлої величності молитвами і святоблिवим щастям вони, згадані полковники, зі своїми полчанами хоробро стали супроти ворогів і не тільки себе оборонили, але і їх, поганців, багатьох побили й поранили. Через це з великою втратою свого війська вони, вороги, мусили відійти від них геть. Після цього бою згадані полковники, простуючи в домівки свої, дали мені знати про такі події. Я отож їхній лист, що звістує про це ширше, також і лист гадяцького полковника, принесений мені з Коломака про повернення назад солтана Нурадина, посилаю в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності.

У тому листі, писаному від згаданих полковників, є особливий цидульний лист ¹³⁹³ від Семена Палія, в якому він з усією пильністю просить, щоб я до вас, великих государів, уніс за нього і за його полчан моє покірне чолобиття на прибавку милостивого вашого монаршого жалування, а саме до однієї тисячі, яку їм уже дано, дати і другу тисячу талярів. Отож я вручаю на милостивий розгляд вашої царської пресвітлої величності те їхнє, Семена Палія з його полчанами, так само і тих, що горнутья під великодержавну руку вашої царської пресвітлої величності, прохання, докладаючи те, що я, гетьман, хоч і хотів би щось дати тим людям, які часто змагаються з ворогами-бусурманами, з військового скарбу, але скарбець наш тепер бідний, та й без того на нього, Семена Палія з його полчанами, витрачається багато видатків із військового скарбу, оскільки на кожен випадок шле він до нас у посилці чоловіка, якого завжди мусимо задовольняти сукнами і грішми. А коли йому, Палію, трапляється прислати нам своїх послів з ворожими «язиками» до нас, то присилає їх непомірне число, з яких ми, відпускаючи до Москви, як належить, мірне їхнє число, інших лишаємо тут і, не -бажаючи відпускати назад ні з чим, кожного задовольняємо датками, грішми та сукнами. Те все доручаючи на превисокий розгляд вашої царської пресвітлої величності, доручаю при цьому покірно невід'ємній добротливості вашої царської пресвітлої величності і себе.

З Батурина, 6 жовтня 1693 року»

Після повернення переяславського полковника Мировича з військом з-за Дніпра додому писав гетьман із Батурина 17 жовтня повторну грамоту до великих государів, доносячи детальніше про згадану минулу війну на Кодимі християнських козацьких військ із бусурманами, і послав ту грамоту через нарошне товариство Переяславського полку, котре було на тій-таки війні. І ця грамота має в собі таке:

«Писав я вже до вас, великих государів, вашій царській пресвітлій величності, через особливих гінців, покірно доносячи, що з Семеном Палієм, охотницьким полковником, і людьми його полку послав я мого рейменту полковника переяславського Івана Мировича з виборним товариством його полку, а також охотницького полковника Григорія Пашковського з його полчанами у ворожій краї для чинення воєнних Промислів. І Доповів я про те за даною мені зід них відомістю з дороги, що він, Семен Палій, і згадані полковники з військом, котре йшло з ними, були за рікою Дністром у ворожій, підлеглий кримському ханові землі, де, йдучи війною, немало вчинили ворогам шкоди і завдали великого постраху, а повертаючись ізвідти, мали на своїй дорозі, в урочищі Кодимі, дводенний бій з ворогами-бусурманами білогородськими та ногайськими ордами. Отож і тепер покірно доношу вам, великим государям, що ті вороги, білогородські та ногайські орди, солтан із ханським сином, не знаючи про той похід Семена Палія і згаданих полковників із їхнім військом у їхню, бусурманську, землю, вийшли були з Білогородщини з таким наміром, щоб ударити їм під Київ і під інші вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста. Але коли перейшли річку Дністр і наблизилися за десять миль до річки Дніпро, а саме до запустілого міста Ставищ, то, розвідавши і дізнавшись про тих згаданих полковників та війська, які були при них, і про шлях їхній звідси до їхньої поганської землі, відклали той свій поганський намір іти на Київ і відразу ж, повернувшись назад, спішно пішли за тими полковниками і військом, яке з ними було.

І, отак зустрівшись на згаданому урочищі Кодимі, сильно налягали на ті ваші, царської пресвітлої величності, полки, і мали з ними (як вище про те доповіджено) дводенний бій, прикрий і навальний, в якому багато їх, поганців, побито й поранено, через що вони, вороги, не мігши більше довести свого лихого завзяття, відійшли походом, а що поклали були у своїм злім намірі полонити численні християнські душі, натомість, за сприянням всього християнства і за вашим, царської пресвітлої величності, щастям, понесли собі значне ушкодження та ганьбу.

Оскільки я, гетьман, послав те військо в бусурманські краї на примноження слави превисокого вашого, царської пресвітлої величності, імені і на шкоду та пострах їм, ворогам святого хреста і всього християнства, то тепер, коли те військо повернуло з походу назад додому, звідомляю про це вам, великим государям, через особливих гінців, які були в тому поході, а саме: знатного товариша Переяславського полку Рубана і двох з ним послівтоваришів, додавши до них і четвертого чоловіка, вихідця з бусурманської неволі, який, пробувши в тій неволі з рік, прийшов у ті полки; а ще вони, полковники, мали татарського «язика», але той, бувши поранений, здох у їхніх руках. Прислали до мене чотирьох чоловіків волохів, але ті виявилися твердими сповідниками православної християнської віри. Вони, маючи в землі своїй жінок та дітей, плачевне просили, щоб їх відпустили додому, де сподіваються на заступництво свого володаря Стеценка Ягорлицького, і що дано буде за них розміною якогось одного-другого чоловіка з наших людей, котрі потрапили туди в неволю. Отож я, зважаючи на їхні сльози і знаючи, що один значний переяславський козак потрапив туди в неволю і що його треба звільнити, затримав тих волохів тут, у Батурині, до вашого, царської пресвітлої величності, монаршого указу, про який прошу покійно: чи віддати їх, волохів, у розміну, чи прислати в Москву? А що вони, волохи, сказали при допиті, я їхню мову посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

З Батурина, 17 жовтня 1693 року»

¹³⁹⁴ Див. про це гетьманську грамоту від 20 жовтня далі.

¹³⁹⁵ Ексактор — збирач податків.

Того-таки літа цісарські війська змагалися і доправлялися через зброю з турками про Бєлиград ¹³⁹⁴. А поляки через свого посла Ревуського трактували з Оттоманською Портою про мир. Наші ж великі російські государі, маючи військові зачіпки з Оттоманською Портою та Кримом, звеліли своєю грамотою послати у Волоську та Мултянську землі справного нарешного чоловіка для цілковитого вивідання про війну цісарських військ із турецькими під Білиградом і про польського посла Ревуського, виправленого до Порти. Той гетьманський посланець був у волоського господаря і, повернувшись до гетьмана, учинив йому зі свого посланництва реляцію, про що гетьман через того-таки посланця писав до великих государів із Батурина 20 жовтня таку грамоту:

«Коли мені було принесено ваш, вашої царської пресвітлої величності, милостивий указ у поважній вашій монаршій грамоті, щоб я учинив особливу посилку до волоського та мултянського володарів для вивідання про польського посла: з ким, і про що, і де трактує він свої польські справи, і щоб вони, згадані володарі, за дбанням про благочестиву східну християнську віру були схильні до вашого, великих государів, боку,— я дбав про те найретельніше, щоб виконати вашу монаршу волю, тим більше, що волоський володар кількаразово відзивався з тим, щоб грецькі купці ходили зі своїми

куплями з цих малоросійських країв простим давнім шляхом на Ясси з доброю надією на свою повну цілість. То я розміркував, що з огляду на польських комендантів, котрі перебувають у Немирові й Сороці і котрі стежать за всілякими діями, посилати мені і писати явно до тих володарів не можна. Тож я наказав нашому військовому ексакторові¹³⁹⁵ Саві Олеферову, щоб він відшукав з-поміж ніжинських торгових людей здібного чоловіка, якого можна було б послати у Волоську землю як купця, і звелів йому, Саві, писати від себе до ексактора Волоської землі, з вимогою за поруки: чи можна грецьким купцям, які хочуть проходити звідси в Турецьку область, сподіватися в тій дорозі, яка лежить на Ясси, своєї цілості? Як тільки він, Сава, віднайшов такого чоловіка, а саме Михайла Степанова, то я в той-таки час звелів послати його з Ніжина в Батурина і дав йому словесну науку, щоб, прибувши в Ясси під виглядом того купецтва, всіляко намагався вивідувати про всілякі тамтешні події й відомості; а осібно на малому листку паперу написав я таємно до волоського володаря без підпису імені мого, просячи його, щоб звістив мені про поведінку бусурманських військ, як вони воюють із німецькими військами, де тепер польський посол і яким ділом він тепер зайнятий.

¹³⁹⁶ Шифроване послання.

Налягав я й на те, щоб він, волоський володар, з мултянським володарем спільно, за своїм християнським сумлінням до православної віри, дбав виказати вам, великим государям, свою доброту, аби задля миротворства тамтешній турецький бік зробився схильніший до боку вашої царської пресвітлої величності, і звелів я того коротко написаного таємного листа віддати до рук самого волоського володаря. А до мултянського володаря не писав я нічого, знаючи, що його нема вдома.

І ось той носильник, бувши в Яссах, віддав мого вищеописаного листа до рук самому володареві, і він, володар, прочитавши його, говорив словесно для донесення мені, гетьману, що турецький вейзир і кримський хан зі своїми військами дійшли під Белиград, мали з німецькими військами бій і, осиливши їх, той Белиград звільнили з облоги, бо німецькі війська були в невеликій силі — було їх мало що більше десяти тисяч. А коли турецькі й татарські сили притягли туди, то німецьке військо відразу ж відступило з-під Белиграда до великого свого обозу. І тепер бусурманські війська знаходяться там, під Белиградом, так само недалеко відтіля поклали свій обоз німецькі війська. І турецький бік, каже, бажає миру, а німецький від того відрікається. Посол же Ревуський, напевне, виправлений до бусурман, щоб постановити мир.

З таким, тільки словесним, звіщенням він, волоський господар, відпустив того згаданого носильника до мене і прислав через нього запечатаний склад слів, писаний цифрами¹³⁹⁶, з якого я зрозумів, що він, володар, бажає мати зі мною пересилки, і не простим письмом, а щоб списуватися з ним тими цифрами. Про це я за повинністю моєю підданською, чинячи належне вам, великим государям, донесення, посилаю того посланця Михайла до вашої царської пресвітлої величності, а також і той склад цифер. Пересилаю також через нього в приказ Малої Росії і листа Семена Палія. А чи мені з ним, волоським господарем, чинити обсилання і чи списуватися через таке циферне письмо, прошу покійно про те у вас, великих государів, милостивого монаршого указу і прислання того циферного складу до мене. І те покійно докладаю, що я, прагнучи прислужитися вам, великим государям, премилостивим монархам, маю дбале старання виправити невдовзі спеціальну людину до мултянського володаря, оскільки сподіваюся, що той знає про всілякі події й наміри.

З Батурина, 20 жовтня 1693 року»

Тієї-таки осені Палій, доставши певну звістку, що за указом великого коронного гетьмана мають іти на нього війною під Хвастів війська польські та козацькі, які зтяглися на службу полякам, прислав до гетьмана нарощним свого полкового суддю Леська Самарина, просячи старанно на поміч супроти поляків у нього війська. Гетьман тоді писав про те Палієву прохання і про належну оборону долішнього Києва, Печерського міста, так само і міста Остра таку свою від 1 листопада грамоту з Глухова до великих государів:

«1 листопада прислав до мене охотницький полковник Семен Палій спеціального свого посланця, полкового суддю Леська Самарина, і писав у двох своїх листах, доносячи, що з польського боку за указом коронного гетьмана наступають на нього війська як козацькі охотницькі кінні та піші полки, так і польські хоругви, і мають прийти до містечка Хвастова в близькі місця. Про це йому, Семену Палію, відомо не тільки через давніші відомості та перестороги, але й звідомляє його Ярема Гладкий, охотницький полковник, котрий два роки тому вийшов із Запорожжя від товариства на королівську службу, а також і один ігумен. І він, Семен Палій, бачачи на себе з того польського боку такий неприязний ворожий наступ, просить ретельно мене, гетьмана, щоб я прислав йому в допомогу військо, з яким би він від того ворожого наступу оборонився і міг би лишитися на своєму місці.

¹³⁹⁷ Тобто Поділ.

¹³⁹⁸ Пропуск в оригіналі, мало б бути: «Палієвих листах зголошені».

¹³⁹⁹ Грим'яче (Грем'яч) — містечко на Новгород-Сіверщині.

Отож я, гетьман, відаючи про те, що він, Семен Палій, живе зі своїм полком на боці королівської величності і ще не є прийнятий цілком під великодержавну вашу, великих государів, руку, а надто пам'ятаючи послані ваші, царської пресвітлої величності, укази, щоб ми не давали анінайменшої причини польському боку до неприязні, щоб ваші, царської пресвітлої величності, договори з королівською величністю не були порушені в найменших пунктах, те перше його, Семена Палія, прохання дати йому поміч без указу вашої царської пресвітлої величності задовольнити не смію, а, пересилаючи листи його, Семена Палія, при яких є й пересторожні листи вищеназваних осіб, б'ю покірливо чолом до вас, великих государів, і заношу найнижче до вашої царської пресвітлої величності прохання, щоб ви, великі государі, зволили швидко прислати мені, своєму підданому, милостивий свій указ, чи маю я висилати поміч з-під мого рейменту йому, Семену Палію, на його оборону в містечко Хвастів, а ту поміч учинити військом городовим чи охотницьким? Дожидаючи цього вашого монаршого указу в скорому часі, навмисне висилаю для цього до вас, великих государів, швидкого гінця Адама, наказавши йому поспішати вдень і вночі.

Тут-таки покірно нагадую вам, великим государям: долішне місто в Києві ¹³⁹⁷ і містечко Печерське, оскільки з польського боку тії, в Семенових Палієвих [...] ¹³⁹⁸ наближаються війська до містечка Хвастова, отож не можемо достатньо знати те, чи вони завзяли свій намір тільки для того, щоб чинити промисел над Семеном Палієм, чи захочуть наступати й ближче до богохранимої вашої монаршої держави, а коли б це серед них, поляків, ширилося, то треба милостивого вашого монаршого указу, щоб тому долішньому київському місту і Печерському містечку була оборона. Та й місто Остер, де

були перед тим вашої, царської пресвітлої величності, воєводи й ратні люди, потребує давнішої оборони і ваших, царської пресвітлої величності, людей, що кладу до премудрого й превисокого розгляду вашій царській пресвітлій величності. Через отого гінця прошу покірно вашого просторого і остаточного милостивого монаршого указу, як мені й далі чинити супроти його, Семенових Палієвих, прохань, а саме: коли він там, у містечку Хвастові, не витримає наступу з польського боку і захоче з людьми, які будуть при ньому, відступати звідтіль у бік вашої царської пресвітлої величності (оскільки він не тільки вже має в Києві двір, що я йому купив, але й докладає свого кошту в будинки на тім пляцу, хочаби мати собі певне місце), то чи прийняти його, чи інакше вчинити? Або коли ті лядські війська обложать його у Хвастові, а він, Семен Палій, проситиме допомоги, то в такому крайньому разі чи посилкувати до нього, чи віддати його цілість на його власну силу та промисел?

З Глухова, 1 листопада 1693 року»

За тиждень після того втретє вже прислав Семен Палій свого швидкого гінця до гетьмана, ознаймовуючи про неодмінний наступ на себе польських та затяжних козацьких військ і гаряче просячи в гетьмана прислати йому в поміч супроти тих ворогів військо. Прислав він тоді ж таки через свого гінця два універсали коронного гетьмана, писані один до Палієвого війська, а другий до хвастівського поспільства, в яких пропонується й нагадується, щоб вони Палія не слухали. За цим ретельним Палієвим проханням, не маючи змоги дати свого війська в поміч без монаршого відома, писав гетьман про те таку свою грамоту до великих государів із Грим'ячого ¹³⁹⁹ 8 листопада:

«8 листопада принесено до мене від охотницького полковника Семена Палія писання, через яке він, ознаймовуючи про наступ на себе польського війська, вже втретє бажає, ретельно просячи, щоб я подав йому рятунок. При цьому своєму писанні прислав він до мене два універсали пана Яблоновського, коронного гетьмана, один до його полчан, а другий до хвастівських жителів, писані нагадувально, щоб не слухали його, Семена Палія. І я те писання Семена Палія, також універсали коронного гетьмана з листом рейментаря Вільги посилаю через особливого свого гінця в донесення вам, великим государям. А оскільки в тих універсалах вичитав я тверду завзятість польського боку супроти тих наступів і полчани його хочуть вірно стояти при ньому, через це мусить бути між ними криваве змагання і все має вирішитися кров'ю. Отож це значний і великий випадок, бо той, Семена Палія, посланець розповідав мені словесно, що при Семені Палію в Хвастові може бути дві тисячі воєнних людей, окрім поспільства, а там тепер не тільки хвастівське поспільство, а позбігалося воно через страх і боязнь туди, у Хвастів, з різних містечок та сіл від того польського війська, яке наступає на Семена Палія. З такими людьми він, Семен Палій, певне, відважно потримається в бою супроти наступу польського війська, і може вже в цих числах початися в них бій, а я покірно доношу про все. Оскільки був мені пресильний вашої царської пресвітлої величності указ, писаний у багаторазових ваших монарших грамотах, щоб я, гетьман, обнадіював його, Семена Палія, премилосердною вашою, великих государів, милістю, то я за тим вашим монаршим указом всіляко його обнадіював; отож він, Семен, живучи в тій надії на вашу монаршу милість, буде безперервно мені надокучати, щоб я посилав на поміч йому й на оборону туди, до Хвастова, війська з-під мого рейменту, а цього я без вашого, великих государів, указу у жодний спосіб не поважуся чинити. Через це в листі цьому, упадаючи під ноги

пресвітлого вашого монаршого престолу, покiрливо прошу, щоб ви, великі государі, зволили прислати свій милостивий монарший указ, у який спосiб мені, гетьманові, чинити супроти таких його, Семена Палія, прохань, які ретельно доносяться до мене щодо посилок, щоб я, знаючи вже превисоку вашу монаршу волю, тепер і надалі чинив так і чинити мiг, як вам, великим государям, буде потрібно. І подаю те на ваш превисокий і премудрий монарший, вашої царської пресвітлої величності, розгляд про цей випадок із Семеном Палієм, що діється через поляків,— бодай їм, полякам, не вирости ворожі знамірення і до більших заповзятостей супроти вашої монаршої держави. Отож, просячи милостивого наставницького указу, кладу ще те за своєю вірною підданською службою, щоб були прислані до належних місць у малоросійські краї богохранимі ваші, царської пресвітлої величності, великоросійські війська. При цьому якнайпокiрніше віддаюся премилосердній вашої царської пресвітлої величності благодистині.

З Грим'ячого, 9 листопада 1693 року»

Після того вчетверте писав Палій до гетьмана про неодмінну затятість і лядські промисли, щоб викоренити його, і прислав повторно два нагадувальні універсали, писані від імені коронного гетьмана до Палієвого війська і хвастівського поспільства 29 листопада, щоб від Палія відступилися і його не слухали. Оцей Палієвий лист і лядські універсали послав гетьман Мазепа в приказ Малої Росії через пошту при своїй особній, писаний 15 грудня, отакій грамоті:

«Писав до мене охотницький полковник Семен Палій, ознаймовуючи, що польський бiк, не покидаючи свого завзятого супроти нього наміру, шукає способів, як би зловити його чи розорити, і наново прислано від імені коронного гетьмана до його полчан і жителів міста Хвастова універсали з таким упiмненням,

¹⁴⁰⁰ Універсал подано в перекладі з польської мови.

¹⁴⁰¹ Експедиції — зловживання, нестриманість.

щоб його, Семена Палія, як супротивного до них, поляків, вони, полчани і хвастівські жителі, не слухали і при ньому не трималися. Приславши до мене ці універсали, він, Семен, гаряче просить поради, як йому надалі чинити супроти таких лядських намірів. Отож я, гетьман, пересилаю за підданською повинністю той лист його, Семена Палія, і польські універсали до вас, великих государів, через пошту, і прошу покiрно про милостивий ваш, царської пресвітлої величності, указ, що йому, Семенові, на те прохання порадити. На цей випадок доношу покiрно вам, великим государям, і те, що писав до мене з Переволочної слуга мій Іван Рутковський, доносячи, що прибув до дніпрового берега на Переволочанський перевіз мій посланець Петро-тлумач, якого я за вашим, великих государів, указом послав у Крим, а з тим тлумачем є якийсь великоросійський чоловік, якого відпущено разом із ним із Криму. Лист про це його, Рутковського, писаний до мене, посилаю в приказ Малої Росії, а того тлумача і великоросійського чоловіка сподіваюся щодня і щогодини. Як тільки вони прийдуть, відразу ж виправлю їх без загойки до вашої царської пресвітлої величності і накажу в дорозі вдень і вночі поспішати для швидкого донесення про кримську поведінку. При цьому якнайпокiрніше віддаюся премилосердній вашій, царської пресвітлої величності, благодистині.

Писано 15 грудня 1693 року»

*Копія гетьманського універсалу до Палієвого війська*¹⁴⁰⁰:

СТАНІСЛАВ ЯН НА ЯБЛОНОВІ ЯБЛОНОВСЬКИЙ,
краківський каштелян, великий коронний гетьман.

Відомо чиню при ласці моїй із зичливим поздоровленням осавулам, панам сотникам і молодцям полків, як кінного так і пішого, які стоять під полковником Палієм, котрий чинить непослух на розпорядження його королівської милості та мої. Посилав я спочатку, минулої кампанії, мої універсали, щоб ви приходили на послуги його королівської милості і Річі Посполитій під Сороки, а потім до шанцю під Кам'янець, де вас чекало належне задоволення та нагорода. Оскільки жодного разу не послухали ви мого розпорядження, то, бачачи очевидний заколот, доносив вам ще з обозу через його милість пана Бальцера Вільгу, рейментаря військ його королівської милості та Річі Посполитої, у своїх універсалах, що згаданий Палій за свої великі ексцеси¹⁴⁰¹, злочини й непослушенства достойний кари, яка віддається за бунт, як і кожен, хто при ньому тримався б. Так само й тепер остерігаю вас через цей мій універсал: як тільки прийде це писання в якусь найпершу сотню, щоб ви від згаданого Палія відразу ж відступалися, при ньому не трималися, його не слухали і приставали зі своїми сотнями до зичливих і слухняних його королівській милості та Річі Посполитій полків. Коли те вчините, упевнюю вас, що знаки, одержу і платню свою, як і інші, що перебувають у послушенстві, відберете без загайки й омани. Коли ж лишитесь при своїй зятятості і залишатиметесь при тому заколотникові, щоб допомагати йому, то вирішив я зносити вас і ставитимуся до вас як до ворогів його королівської милості та Речі Посполитої. Знайте, ото ж, про те і чиніть, як вам краще.

Діялось у Львові, 29 листопада 1693 року

Станіслав Яблонівський, краківський каштелян, великий коронний гетьман

¹⁴⁰² Універсал подано в перекладі з польської мови.

¹⁴⁰³ Об'яр (муар) — лискуча тканина з переливом.

¹⁴⁰⁴ Косяк — шматок; тут, очевидно, — косовий сажень, приблизно 2,13 м.

¹⁴⁰⁵ Камка — шовкова візерунчаста тканина.

*Копія другого гетьманського універсалу, писаного до хвастівського поспільства*¹⁴⁰²:

СТАНІСЛАВ ЯН НА ЯБЛОНОВІ ЯБЛОНОВСЬКИЙ,

краківський каштелян, великий коронний гетьман,

Відомо чиню при моєму зичливому поздоровленні статечним жителям міста його королівської милості і Речі Посполитої Хвастова.

Вже і самі можете про те знати, що полковник Палій явний заколотник, не слухає його королівської милості та моїх розпоряджень, а через те, хто при ньому лишається і його слухає, мусить бути такий же. А оскільки це йому без загрози і слушної кари не минеться, остерігаю вас і доношу в цьому моєму універсалі, щоб ви його не трималися, йому ні в чім не допомагали і його не слухали. Взагалі, коли до того прийде, то щоб ви його, як заколотника, з міста видали, інакше, коли того не учините, я накажу карати і зносити вас вогнем та мечем як ворогів його королівської милості та Речі Посполитої. А коли так учините, упевнюю вас королівською милістю та увагою.

Діялося у Львові 29 листопада 1693 року

Станіслав Яблоновський, краківський каштелян, великий коронний гетьман

За давнішими особливими гетьманськими донесеннями у грамотах до великих государів про Палієвий з полковником переяславським Мировичем та полковником компанійським Пашковським воєнний промисел під Тягинєю і битву на Кодимі, яка відправлялася з бусурманами впродовж двох днів, прислано від великих государів Палієві з його полчанами, а також Мировичу та Пашковському осібне вдарування за труди, яке гетьман за монаршим указом прийняв і, звітуючи за прийом його, звіщав великих государів про Палієву фантазію, яка не вміє ховати таємниць, також і про рейментаря Вільгу, який наближався під Хвастів з військами і який повернувся назад, углиб Полісся, без кровопролиття, і про заняття зимових кватир на Поліссі Палієвим товариством тощо. Писав гетьман про це з Батурина 20 грудня в такій своїй грамоті до великих государів:

«За милостивим вашої пресвітлої величності указом привіз і віддав мені, гетьману, присланий піддячий Малоросійського приказу Олексій Меньшиков милостиве ваше монарше ударування полковникам мого рейменту переяславському Івану Мировичу і охотницькому Григорію Пашковському по об'ярі ¹⁴⁰³, мірою по шість аршин, і по парі соболів, ціною по 15 рублів, а Семенові Палію сукно кармазин, мірою шість аршин, три косяки ¹⁴⁰⁴ блискучих китайських камок ¹⁴⁰⁵, дві пари соболів, пара по 15 рублів, хутро хребтове горлатних лисиць ¹⁴⁰⁶, а на його, Палієвих, полчан по сто єфимків.

¹⁴⁰⁶ Горлатна лисиця — очевидно, це лисиця *Vulpes alorex*, руда з чорним, кінець хвоста чорний.

І я, те відібравши, віддав їм, згаданим полковникам, переяславському й охотницькому, невідкладно, що їм належало, а що найменовано Семену Палію і його полчанам, те відішлю в Київ через осідлого батуринського козака Романа Проценка, який не раз бував перед цим у нього, Семена Палія, будши йому знайомий і нам вірний. Так і недавно посилав я його туди, у Хвастів, до нього, про що вже писав вам, великим государям, через пошту. А оскільки наставляє мене милостивий вашої царської пресвітлої величності монарший указ, щоб те милостиве ваше монарше ударування було віддано йому, Семену Палію, та його полчанам тихо (аби про те зовсім ніхто не знав не тільки на сусідньому

боці, але й з тутешніх щоб нікому не було то відомо), то я накажу з великим наляганням тому моєму посланцю Роману Проценку, щоб він із Києва до Хвастова тихо послав визначеного чоловіка і звістив його, Семена, хай би він або сам у Київ приїхав, або кого прислав замість себе вірогідного. А після прибуття його або його посланця, щоб він, Семен, віддав з усілякою засторогою те ваше монарше ударування, і в будь-який спосіб домовився б, і твердо закріпив би, щоб він, Семен, ту вашу монаршу прещедру милість прийняв тихо, нікому з чужих, також і поспільству хвастівському, не зголошував про це, але щоб належно притримав це собі в таємниці, а найменоване полчанами роздав без жодної оголоски.

Я правдиво обіцяю вам, великим государям, що з мого, гетьманського, боку про ту вашу монаршу таємницю не провідає ніхто, бо тут у мене в Батурині при інших всіх ваших монарших грамотах, що мають у собі таємниці, цю вашу, великих государів, поважну грамоту, що її приніс вищеназваний піддячий, буде покладено в доброму спряті і її ніхто, крім ближнього, хто тим ділом займається, читати не зможе, так само і згаданий мій посланець Роман Проценко, маючи від мене щодо того твердий та міцний наказ, ніколи про те не зголосить. Тільки на самого Палія, щоб міг те утайти, покладатися я не можу, оскільки він такого норому, що подібних секретів ховати не хоче, але ще більше оголошує, і доказом тому те, що він прислав перед цим у Хвастів милостиве ваше монарше жалування, оксамит та інше, не таємно, як йому від мене говорено, але явно і з великою перед народом оголоскою прийняв, кладучи те собі на голову і говорячи просторими словами, що то прислано йому з великої вашої, великих государів, милості. Та й хоругву, і значки військові, таємно дані йому в полк у Києві з превеликої вашої монаршої милості, відразу ж зголосив народу, їздячи з ними відкрито по київських вулицях.

Отож з огляду на це годі й тепер сподіватися, щоб він заховав ту таємницю в секреті, однак, скільки способу стане, буду його про те через нарошного посланця міцно упоминати, щоб, згідно вашого, великих государів, указу, примусив себе чинити в тому ділі статечно, щоб таємниця вашої царської пресвітлої величності від нього нікому навіч не виходила. А коли той посланець мій, прибувши до Києва, побачиться з ним, Семеном Палієм, і ту вашу, царської пресвітлої величності, прещедру милість віддасть чи йому самому, чи посланцю, то яка буде поведінка при цьому відданні, про те я не загаюся учинити вам, великим государям, належне донесення. А тепер, тобто вчора, пишучи через пошту, доносив я вам, великим государям, так само доношу покійно й цим моїм листом, що той згаданий мій посланець Роман Проценко, бувши в нього, Семена Палія, у Хвастові і повернувшись звідтіля до Батурина, приніс від нього мені таку звістку, що рейментар Вільга з польськими хоругвами і козацькими охотницькими полками був недалеко від Хвастова і, нічого до наміру свого не справивши, без бою і жодного кровопролиття відійшов геть у глибокі поліські краї, змушений лишити порожніми всі ті місця, на яких у минулих літах стояли полчани Семена Палія. Отож Семен Палій, як і раніше, розіслав на ті становиська своїх полчан із Хвастова і людей, жителів поліських, які, злякавшись лядських військ, позбігались у Хвастів чи в Чорногородку¹⁴⁰⁷ з містечок та сіл, розпустив усіх по їхніх домівках, а до королівської величності послав особливих посланців бити чолом: чому на нього вчинено такий ворожий наступ?

¹⁴⁰⁷ Чорногородка — село на р. Ірпінь, неподалік Фастова.

Ще й те посланець мій Роман Проценко доніс мені словесне, що він, Семен Палій, від якогось наказного полковника, котрий старшинував у охотницькому козацькому полку, був опечалений докучними словами і вже після відходу рейментаря Вільги посилав він із Хвастова свого писаря з півторастами чи й більше коней, і той писар зі своїми людьми

того наказного полковника, з його товаришами, розшукав на польських селах і його самого, так само й товаришів його, силою припровадив до Хвастова. Тоді хотів був Семен Палій, буди підпий, погубити його, але він, мій посланець Роман Проценко, який прибув туди до нього у Хвастів саме на той час, упросив і ублагав його моїм гетьманським іменем, щоб не завдавав йому погуби. Тоді він, Семен Палій, лишивши наказного полковника живого, тримає його в ув'язненні.

Він-таки, Семен Палій, після відходу від Хвастова згаданого рейментаря Вільги з військом, яке при ньому було, хотів був якнайшвидше їхати до мене в Батурин, і коли б на один день він, мій посланець, не приспішив до нього у Хвастів, то, певне, виїхав би у цю дорогу. Але посланець мій, заставши його вдома, відрадив йому те чинити, отож він, Семен, лишивсь удома, відклав ту свою поїздку на майбутнє, вирішивши вчинити те після свят Різдва Господнього. І я, гетьман, домірковуюся, що він, Семен Палій, стережучись майбутніх ворожих наступів із польського боку (я гадаю, що польський бік не терпітиме таких жорстоких учинків), захоче тут, у Батурині, радитися зі мною, гетьманом, і пильно просити собі настанов, як би йому з полчанами прожити там, у Хвастові, й надалі. Отож я, вірний підданий ваш, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, упадаючи до ніг пресвітлого вашого монаршого престолу, покірливо прошу вас, великих государів, про милостивий настановчий монарший указ: коли він, Семен Палій, приїде до мене в Батурин і проситиме супроти таких небезпек поради й настанови, то яку я маю дати на те відповідь, щоб він тоді не повертався до свого дому без відповіді від мене на свої запити й бажання.

З Батурина, 20 грудня 1693 року»

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Про Палієву поведінку після видачі йому жалування; про пораду, як йому чинити, тощо; про Палієве бажання під вигадливими умовами і про грамоту на те в Москву; про бажання Полубинського, висловлене в листах, прийняти благочестиву східну віру з відкиненням римської; про козацьке військо, виправлене на Білогородський шлях для «язика», і про крелевецьких лютеран, котрі бажали благочестивої греко-руської віри; про лихі бусурманські заміри супроти Росії і про людське приятелювання з турками; про справи й кореспонденції царські й патріаршії з митрополитом і гетьманом щодо іноземних осіб, яких неслухно називають у Росії патріархами; про заступництво московського патріарха за межигірських ченців; про польське заспокоєння стосовно Палія; про щасливі військові успіхи Палія зі Свічкою під Казикерменом; про Палієвих тлумачів; про перебування Палія в Батурині і про ударування йому; про бусурманські наміри супроти України з Петриком тощо; про полки, виправлені гетьманом до Азова, які повернулися без успіху; про щасливі військові успіхи в Криму і про похвальну на те патріаршу грамоту війську, писану до гетьмана; про гетьманську відповідь патріарху; про велике старання короля Собеського скасувати в своїй Русі благочестя і зміцнити в ній унію; про з'їзд щодо того у Львові; про королівського, посланого туди, посла і про його промову до русі; про козацькі війська, які плюндрували Білогородщину і здобули ханську палатку; про відступ до Случі реймента Вільги; про стації Палієвого війська і про Палієвих посланців з татарськими «язиками» до короля та коронного гетьмана; про ласкаву королівську та гетьманську відповідь до Палія; про грамоту московського патріарха до київського митрополита щодо духовних грецьких осіб; про ахридонського патріарха Мелетія.

Року від осяяння світил небесних 7202, а від утілення слова божого сина 1694 року. Хоч я вже досить написав у минулому році про Палієві небезпеки від польських наступів і про його бажання, так само й про інші всілякі його дії, однак змушений описувати його, Палієві, небезпеки й утруднення від поляків та й усілякі інші події, які дісталися до мого відома, і в цьому році. Адже заздрісні на добро людське поляки, повстаючи на Палія, спершу ганили і називали його заколотником, а потім хвалили й декларували йому свою повагу. Все це оповідається нижче, а в першу чергу кладеться грамота гетьмана Мазепи до царських величностей про секретне віддання Палієві з його полчанами монаршого ударування, про польський на нього наступ, про таємну пораду, в який спосіб міг би він відійти від поляків і цілковито підхилитися під царську державу, і про стягання відомостей з мултянського й волоського боків, про чужоземні й польські наміри. Її писано з Батурина, 29 грудня отак:

«Доніс я вже вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що за вашим всесильним указом з милостивим вашим монаршим ударуванням охотницькому полковнику Семену Палію та його полчанам посилав я Романа Проценка і звелів йому, зупинившись у Києві, дати швидко знати йому, Семену Палію, у Хвастів, щоб він, Семен, приїхав у Київ або прислав замість себе когось тихого й таємного і відібрав ті милостиві ваші монарші щедроти. І він, Семен Палій, прибув тоді зі своєю жінкою в Київ, але посланець мій Роман Проценко, приїхавши туди, не застав його, бо він, Семен, почувши про те, що з польського боку почав по-ворожому наступати на його полчан, котрі були в різних місцях на становиськах, реймента Вільга з польськими хоругвами й козацькими

охотницькими полками (про що доносив я вже вам, великим государям), одразу ж поспішили з Києва до Хвастова, лишивши свою жінку. Тоді мій посланець за даним йому від мене наказом сповістив про себе йому, Семену, закликаючи його в Київ, щоб там або сам через себе, або через свого посланця прийняв милостиве ваше монарше ударування.

¹⁴⁰⁸ Тобто австрійський імператор Леопольд I і венеційці.

¹⁴⁰⁹ Має бути 1693 року. Мазепа, очевидно, тут застосовував російське літочислення, яке до 1700 року починалося з вересня.

Але він, Семен Палій, звідомившись про те, відмовився особисто їхати в Київ і людей від себе посилати не захотів з огляду на те, що на нього чиниться від поляків ворожий наступ, і попросив мого посланця, щоб їхав до нього разом з його жінкою у Хвастів і щоб віддав там йому і його полчанам у руки вашу монаршу милість, яку має у своїх руках. І він, згаданий мій посланець, вже не списуючись про те зі мною, їздив разом з його, Семеновою, жінкою до нього, Семена, у Хвастів і віддав вночі тихо, без жодної оголоски йому і його полчанам ту вашу премилосерду монаршу милість. І як тільки повернувся звідти до мене, в Батурин, я відразу ж послав його до вас, великих государів, з належним про те донесенням; через нього посылаю в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і листа його, Семена Палія. А осібно він, посланець мій, у тому-таки государському приказі донесе словесно, що він бачив у Хвастові і про що там чував. А я тихо переказував через нього, мого посланця, Семену Палію, що його з усіма полчанами, з огляду на договори вічного миру, явно прийняти з польського боку на бік вашої царської пресвітлої величності неможливо, хіба йому звідти через небезпеку вдатися зі своїми на Запорожжя, а від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію. Що ж він, Семен, говорив при тому, те він, посланець, розкаже, де належить, словесно.

А я тут-таки доношу покійно вам, великим государям, що для стягнення досконалих відомостей про чужоземне поводження, а осібно про початі наміри польського боку до миротворства з бусурманським боком послав я особливого свого посланця Михайла Степанова, того, який і перед цим був у Яссах, до володарів мултянського й волоського, через якого писав я до волоського господаря цифрами, а до мултянського володаря писав я руським письмом, просячи звідомлення про тамтешні поводження і всілякі звістки. Цей руський листок звелів я йому, моєму посланцю, ховати при собі таємно й секретно подати йому, мултянському володарю, і просив я осібно ще й те, щоб він, мултянський володар, як людина розумна, зволив розсудливо звідомити й написати до мене про таке: яке це діло чи хитрість, що римський цісар і венеціяни ¹⁴⁰⁸ (як ходять чутки) хочуть стояти супроти бусурман невідмінною війною, а королівська величність із польським боком, який перебуває з ними, цісарем та венеціянами, у міцному союзі, шукає в них, бусурман, миру, через що приймає в себе послів кримського хана і знамірився послати туди й свого посла. З чим, ото ж, як повернеться потім той мій посланець від них, володарів, назад, з тим усім вишлю я його з належним поспіхом до вас, великих государів.

З Батурина, 29 грудня 1694 року» ¹⁴⁰⁹

Після виправи тієї грамоти на Москву прибули незабаром від Палія до гетьмана Мазепа його посланники з листовним привітанням зі святом Різдва Господнього і з ретельним бажанням, як листовним, так словесним, воєнної помочі від лядського наступу з трьома умовами, вигаданими Палієм для його ж таки, Палієвої, користі, на які гетьман, не мігши дати зволення без монаршого відома, писав про все це з Батурина 4 січня до царських величностей таку свою простору грамоту:

«Прислав до мене охотницький полковник Семен Палій особливих посланців, полкового обозного Циганчука і свого родича, з привітанням урочистого свята Різдва Господнього і писав до мене свого листа, в якому спершу подає святкове вітання, а потім ретельно прохає помочі й рятунку від польських військ, які вже почали супроти його полчан криваві починання: бажають завершити той свій ворожий намір неодмінним наступом. Щоб було про те відомо вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, посилаю його, Семена Палія, листа у приказ Малої Росії для достатнього донесення. А оскільки ці його посланці йому, Семену Палію, люди вірні й надійні, то він наказав їм прохання своє і всіх своїх полчан та жителів міста Хвастова подати мені, гетьманові, плачевно, дбаючи про той-таки рятунок. Ті його посланці просили собі допомоги в словесній мові до мене у троякий спосіб: або щоб йому, Семену Палію, і всім полчанам я певно допоміг виправою війська, з яким би він міг оборонитися від наступу польських військ; або, коли помочі дати годі, щоб я дозволив йому, всім полчанам і хвастовським жителям, зійти з Хвастова і поселитись у Василькові чи в Триполі, які обидва є містами запустілими, а за мирними договорами належать до вашого, царської пресвітлої величності, боку, а коли того дозволу дістати їм не можна, то щоб дав йому дозвіл удатися до помочі бусурман. Бо хоч за пресильним монаршим указом дійшла від мене, гетьмана, до його, Семена Палія, вух та пропозиція, що він сам, коли захоче того, з жінкою і дітьми своїми, без людей, що з ним є, може бути прийнятий сюди, в богохраниму державу вашої царської пресвітлої величності, а коли не хоче лишати полчан, то щоб з ними ішов туди, звідки прийшов,— на Запорожжя, а звідти, розіславши своїх полчан у малоросійські міста, прибув би сюди ж таки без людей і сам, однак він того (так чи так) чинити не хоче, розмірковуючи, що йому самому, без своїх полчан, приходити сюди, а там, у Хвастові, лишати людей на згубне ім'я, видається соромним і грішним, та й на Запорожжя з людьми, які мають жінок та дітей, вдаватися незручно, а, окрім того, люди, котрі живуть із ним у Хвастові, різнитися від нього і прийняти польської влади собі не хочуть. Отож (каже посланець) він, Семен Палій, коли не може дістати помочі й оборони, хотів би з усіма людьми, жінками і дітьми, піти простим шляхом з Хвастова під великодержавну вашу, царської пресвітлої величності, руку, а місто Хвастів покинути в такому ж розорі, в якому застав його перед тим приходом зі своїми людьми. І на ті його, Семена Палія, прохання я відписав до нього, що нічого з тих трьох речей без вашого, великих государів, указу дати йому й дозволити не можу, про що я написав йому нашвидку, і обіцяв йому дати про те відповідь згодом. А про те слово, яке сказали його посланці, щодо шукання помочі в бусурман, говорив я їм, посланцям, простою мовою з пропозицією, щоб він, Семен, не важився того чинити, оскільки те діло вам, великим государям, православним християнським монархам, і всьому християнству гидке і йому, Семену, котрий відбирає превелику вашу монаршу милість, чинити того не годиться, і щоб він зі своїх думок викинув такий негідний намір. У цьому вони обіцялися виконати мій наказ. А говорив я їм-таки, посланцям, що коли вже польський бік бажає приступити до миру з бусурманами, то не захочуть вони, бусурмани, дати йому, Палію, жодної помочі, на що вони, посланці, відповіли: аби тільки він, Палій, дав хоч будь-який відгук, то йому відразу буде прислана допомога, оскільки перед тим самі бусурмани таке йому пропонували. Отож я, вірний вашої царської пресвітлої величності підданий, про це все нашвидку доносячи вам, великим государям, покірливо прошу вашого монаршого указу: яку маю дати відповідь на ці гарячі й настійні прохання Семена Палія?

І те мені немало долягає: він, Семен Палій, сміє писати, що відсиджувався там, у Хвастові, будши обнадіяний моїм гетьманським словом, і людей, що були з ним у немалому числі, приймав, і змножував поселення, не маючи ніякого іншого способу

оборонити себе. Але ніякого обнадіювання я ніколи йому не чинив, окрім того, що тільки за вашим монаршим указом у багатьох ваших, царської пресвітлої величності, грамотах, обнадіював його вашою, царської пресвітлої величності, милістю, запобігаючи того, щоб він через безрозсудні дії не прийшов до якихось ворожих намірів, згубивши зовсім надію в Короні Польській, до якої уже втратив віру цілком, хоч немалими було його обнадіювано добродійствами.

¹⁴¹⁰ Теодосій Углицький (30-і роки XVII ст.— 1696) — наступник Лазаря Барановича на чернігівській архієпископській кафедрі з 1692 р.

¹⁴¹¹ Можливо, мається на увазі війна литовського князя Ольгерда з Польщею, яка закінчилася миром у 1377 р. Сином Ольгерда був Ягайло, який, одружившись з польською королевою Ядвігою, почав насаджувати в Литві католицизм у др. пол. XIV ст.

¹⁴¹² Лівобережного гетьмана І. Мазепа.

¹⁴¹³ Генеральним осавулом був А. Гамалія.

¹⁴¹⁴ До начальника російської військової залоги в Чернігові В. Долгорукова.

¹⁴¹⁵ До чернігівського полковника Я. Лизогуба.

Але він, будиши простим чоловіком, не зрозумів моїх слів, які пропонувалися йому у вашім монаршім указі, а побачив собі й людям, що перебувають при ньому, таке неподобне обнадіювання, яке тепер викладає у своїм листі. Про нього, Палія, думний дяк, його милість пан Ємеліян Ігнатієв Українцов, дуже розумно каже, що добре було б прийняти його з усіма людьми, котрі при ньому перебувають, до того, коли він не ввійшов з польським боком у сварки, а тепер, коли він уступив з поляками у криваве змагання, то нам, прийнявши його, треба братися і за зброю, оскільки польський бік легко залишити його не хоче.

З Батурина, 4 січня 1694 року»

Після виправи тієї грамоти на Москву прислав до гетьмана Мазепа преосвященний чернігівський архієпископ Теодосій Углицький ¹⁴¹⁰ два латино-польські листи від пана Домініка Полубинського, хоружого Смоленського воєводства з Глухович, писані до нього, отця архієпископа, та до гетьмана 14 січня з побажанням: коли відкине він римську схизматичну віру, то щоб прийняли його в богохраниму державу благочестивих російських монархів, хоче-бо удостоїтися первісного синівства (після своїх предків) у святій православній східній греко-руській церкві. Ці листи мають у собі таке:

Ясновельможний у Бозі превелебний милостивий ксьондже, архієпископе чернігівський, мій вельми милостивий пане і милостивий добродію!

Дідівська релігія моїх предків, яка погасла в них після війни між поляками та Литвою, і віра руська святої східної церкви є мені опазією, щоб віддати давне з предків підданство їхнім милостям московським царям, які її сповідають і шанують, і виїхати в їхню державу. До цього закликає мене як збудження в мені тої-таки релігії, так і обридлі і все лихіші вчинки римської релігії не тільки у світських, а найбільше в духовних справах, про які важко говорити, не те що писати; окрім того, зважаю на велику й мудру ласку великовладних московських монархів до держав, губерній, підданих і до тих, котрі

вдаються під неї,— це відомо цілому світові. А оскільки в Польщі і в Литві заборонено конституцією (під страхом смертної кари і відібрання добр) повернення до покинутої предками віри й релігії, ота кара є перешкодою до виконання мого заміру. Отож я хочу вдатися у підданство їхніх милостей царів, бо маю тепер найпригожіший час через численні оказії, про які оповім вашій милості, милостивому пану, коли побачимось; хочу сподіватися на те і цю справу довершити. А щоб знайти й пізнати в небезпеці певного приятеля, щоб не бути покинутим без уваги і не чинити легковажно, я вношу тепер моє писане прохання до ясновельможних його милості пана гетьмана сіверського ¹⁴¹², його милості пана генерального осавула ¹⁴¹³, його милості пана чернігівського воєводи ¹⁴¹⁴, його милості пана чернігівського полковника ¹⁴¹⁵ і їхніх милостей панів сотника та чернігівського писаря і прошу й самого вашої милості, милостивого пана, в тому ласки, сприяння і допомоги при уданні до їхніх милостей царів і до найменованих, щоб зволив у тім намірі, подаючи помічну руку, оскільки сам тут правиш, близько допомогти і до них підступити. Потягне до того вашої милості, милостивого пана і добродія, сама оця релігія, якої ви є прелатом і найгіднішим єпископом, коли, пастирю, заженеш із неволі у власну загорожу заблудне овеча. Знаю, що за високою ласкою милостивих царів і ясновельможного, його милості, пана гетьмана, цілої ради і їхніх милостей панів воєвод, хоч мені через релігію і начальників доведеться покинути свої маєтності й становище, відшкодують вони це щедротливою рукою і визначать, хоч би з давніших добр мого діда й батька на Сівері й Смоленщині, таке місце, на якому я міг би служити службу за достойність божих церков та за царську і молити божий маєстат про щасливе панування і добре здоров'я їхніх милостей.

¹⁴¹⁶ Тобто засадам людського життя.

¹⁴¹⁷ Симонія — продаж та купівля духовних посад у католицькій церкві у середні віки.

Прошу в цьому особливій ласки вашої милості, милостивого пана, і сприяння, не бажаючи чинити цього зараз самому, щоб не втратити певних речей задля непевних у майбутньому, аж доки не відберу від згаданих їхніх милостей і від самого вашої милості, милостивого пана, та добродія, без загайки певну й ґрунтовну декларацію через письмову відповідь, з якої зрозумію, чи буде відмовка, чи ствердна мені відповідь, а тоді вже зможу по-справжньому поклонитися вашій милості, милостивому панству.

Сподіваючись цього і віддаючи себе в ласку вашої милості, милостивого пана та добродія, припадаю до отецьких ніг, лишаючись найнижчим слугою вашої милості, милостивого пана та милостивого добродія. Домінік Полубинський.

З Глухович, 14 січня 1694 року»

Другий лист до гетьмана від нього ж таки:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ сіверських, їхньої царської милості, мій вельми милостивий пане і милостивий добродію!

Властивим є те людській конституції ¹⁴¹⁶, що на тому світі люди мають підлягати всіляким, часто непередбаченим, відмінам, інколи по заслугі, а часом за званням

найвищого творця. Я тепер сподіваюся на такий вислід, що коли мені буде віддано вашої милості, милостивого пана, ласкаве сприяння і ласка, то я остаточно вирішу виїхати за кордон під милостиву протекцію їхніх милостей царів і саму вашу милість, милостивого пана, аби тільки міг би мати я безпечно притулиско. Оказією до того не є ані невірність, ані зрада супроти його милості короля і Річі Посполитої — збридив я собі тільки римську віру, яка чинить тепер багато лихих учинків, і погіршення у духовенстві намножилося через симонію¹⁴¹⁷ і продавання божої ласки, а в світському панстві, через беззаконня і кривди, які діються не без порушення совісті від вищих станів меншим, убогим. Бачучи близьку погибель через незгоду духовенства і зраду панів та гетьманів, також уважаючи на те, що народ польський живе без права і справедливості, бажаю я повернутися до батьківської релігії грецької святої східної правовірної церкви моїх предків і взяти її, відкинену. А в нас ті духовні прелати постановили в сеймових конституціях за згодою цілої вітчизни, що того, котрий став римлянином з руської релігії і з інших вір (хоч би й мав спадкоємче право) і котрий повернеться до батьківської чи дідівської віри, покарано було на горло і відібрано всі добра. Через це я в межах Польського королівства і Литовського князівства не можу повернутися до православної релігії і приходжу з найнижчим моїм поклоном під протекцію царів, їхніх милостей, і вашої милості, милостивого пана, як до ревнильників, діячів та поширювачів тієї релігії, обіймаючи ноги мого милостивого пана, щоб у тій оказії не потерпіти відторгнення; і маю я надію на те ласкаве сприяння, адже цілому світу відома ласкавість і щедротливість їхніх милостей царів. Так само не захоче відкинути мене від цього підданства протекція та ласка вашої милості, милостивого пана, а забажає прийняти за підданого обивателя вітчизни їхніх милостей царів незмірної держави і поставити на тій-таки службі мене, слугу свого підданого, в Смоленським та Чернігівським воєводствах, де

¹⁴¹⁸ Тобто батько.

¹⁴¹⁹ Федько був кошовим у травні— червні 1692 р.

служили до війни предки наші і родич мій¹⁴¹⁸ батькові їхніх милостей царів. Цього кількаразово бажав через свої ласкаві державні грамоти блаженної пам'яті милостивий цар, намовляючи повернутися до православної віри, але родич мій відмовляв, жалуючи мале потомство і жінку свою, нашу матір. Маючи це в пам'яті, хоч і був я на той час у малих літах, хочу привітати той намір і вчинити задоволення його милості цареві, і остаточно бажаю бути тепер вірним підданим їхнім милостям царям. Коли ж приведе мене до цього особлива ласка й протекція вашої милості, милостивого пана, я, зазнавши її, за щасливе панування і добре здоров'я їхніх милостей царів і вашої милості, милостивого пана, молитися повинен буду до кінця свого життя, а тепер, стелячи себе самого під ноги вашої милості, мого милостивого пана, і віддаючись на ласку, чекатиму пожаданої письмової відповіді, лишаючись назавше

Вашої милості, милостивого пана, зичливий і найнижчий слуга Домінік Станіслав Полубинський, хорунжий Смоленського воєводства.

З Глухович, 14 січня 1694 року»

Після такої відозви й бажання пана Полубинського вчинено до нього відповідь від архієпископа та від гетьмана, щоб, не занегаючи того доброго і спасенного наміру,

прибув з безсумнівною надією на гетьманську щодо себе ласку. Одержавши ці відповіді, прибув він у Чернігів, відторгнувся від римської віри і, як годиться, прийняв святе благочестя. Потім невзабарі оженився, поймавши дочку значного чернігівського товариша Карпа Мокрієвича, і, облагодіяний гетьманською повагою, почав жити в Стародубі, де був невзабарі поставлений городовим отаманом.

Невдовзі по тому, коли гетьман дістав з Палієвого донесення лядські кореспонденції з турками, то виправив був на шлях, що лежав з Білогородщини до Криму, для взяття «язика» бувшого кошового отамана Федька ¹⁴¹⁹ з півторастами компанійців і, ознаймовуючи про те в Москву, звідомляв тоді ж таки і про одного лютеранина, який прибув з прусського Кролевця і який прийняв благочестиву віру (я гадаю, що йдеться тут про Михайла-органіста, який лишився для доброго подвижництва схимником у Києво-Печерському монастирі, про прибуття якого в Батурин із Пруссії просторо оповів під минулим роком), і про інших кролевецьких лютеран, які бажали святого православ'я, в такій своїй писаній 21 січня з Батурина грамоті:

¹⁴²⁰ Адріанополь — грецька назва міста Едірне в європейській частині Туреччини, давня турецька столиця.

¹⁴²¹ Король в цей час був у Жовкві й справді сильно хворів. Сейм було зірвано завдяки литовському великому гетьману Казимиру Сапезі.

«Прислав до мене охотницький полковник Семен Палій свого листа, ознаймовуючи про одного свого полчанина, який з певної нагоди був за рікою Дністром у поганських житлах Тягині та в інших місцях, і, повернувшись до нього назад, розповів йому про польського посла до турецького султана, виправленого для миру, і про двох мурзів, відпущених назад із Польщі із значними подарунками, котрі в його бутність ішли через тамтешні краї, знамірюючись до Андріанополя, де має бути, як повідають, у султана турецького і кримський хан; оповів про інші поголоски, про тамтешні події і про бусурманські наміри. Отож я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, посилаю за моєю звичайною повинністю для донесення тих відомостей той Семена Палія лист при цьому моему листі у державний ваш монарший приказ через пошту.

А щодо бувшого кошового отамана Федька, якого я навмисне вислав з півторастами чоловік добрих компанійців на бусурманські шляхи, що лежать з Білогородщини на Крим, для «язика», то тому вже минуло сім тижнів; а ще послав я особливого посланця для звісток у Волоську та Мултянську землі, — вони не повернулися й досі. Коли ж, дасть Бог, вони повернуться, то я швидко учиню належне донесення вам, великим государям.

Доношу ще вам, великим государям, і те, що цими днями прибули до мене в Батурин з Литовського князівства з міста Вільни люди; один чоловік, котрий був у церковних справах у преосвященного митрополита минулого року, а другий чоловік такий, що, будши в бусурманській неволі, з божою поміччю звільнився з неї і знамірився побувати в Києві, щоб поклонитися святим печерським місцям; третій — німецької породи з міста Кролевця, з-під влади брандербурзького князя, із тих німців, котрі покинули лютерську ересь і хочуть прийняти за правим наміром православну християнську віру східного обряду. І вже цей чоловік, що прибув сюди, став остаточно сином східної церкви; він розповідає, що ті німці, котрі в Кролевці і коло Кролевця мешкають і які знамірилися прийняти православну віру, мають надію на превелику і милосердну милість вашої царської пресвітлої величності, що в тому їхньому починанні буде їм монарше заступництво й поміч, при сприянні якої сподіваються вони бути звільнені від чужовірного і шкідливого блуду своїх душ. А ще ті литовські люди оповідають, що призначений сейм відкладено через те, що королівська величність дуже сильно хворіє, і на той сейм, либонь, і литовські сенатори, а особливо великий гетьман Сапіга виїхав був, однак лишився у своїх литовських межах ¹⁴²¹.

З Батурина, 21 січня 1694 року»

Коли після виправи в Москву вищеподаної грамоти гетьман дістав відомість з листа переяславського полковника Мировича і з розповіді товариства його полку про ворожі наміри бусурман супроти Малої Росії і про польське приятельство з Оттоманською Портою, шкідливе Російській державі, то 24 січня писав з Батурина про те в Москву таку свою грамоту:

«Писав до мене переяславський полковник, доносячи, що три чоловіки його полку, козацького чину, були в торгових справах за рікою Дністром у землі бусурманського володіння, де живе Стецик Ягорлицький, і звідти повернулися вони в цих числах у Переяслав

¹⁴²² Полковник А. Абазин перебував зі своїми козаками на Поділлі.

та й сказали йому, що сам хан, покликаний до турецького султана до Андріанополя, а там, у Білогородщині, солтани, котрі перебувають під ханською [владою], конечно готуються з кримськими солтанами, притриманими там-таки після венгерської війни, іти з білогородськими ордами під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста (в чому їм, господи Боже, не допоможи!), а особливо там, у Білогородщині, носяться поголоски про те, що польський посол пішов до бусурман і вже поляки стали бусурманам братами і мають їм, бусурманам, допомагати у всіх війнах. З цією відомістю він, переяславський полковник, прислав до мене з тих трьох козаків, котрі були там, одного чоловіка, і я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, виконуючи повинність мою, посилаю якнайшвидше того-таки козака з тією відомістю і зі словесною просторою про все повістю, а також листа переяславського полковника до вас, великих государів, щоб вам, великим государям, про все те було відомо. Після тих відомостей сподіваюся повнішого звідомлення про прихід сюди тих ворогів святого хреста, тож із Переяславського полку та з інших наказав я тримати на тому боці Дніпра особливі караули у паланках Лебединській та Уманській і в інших пристойних місцях. Коли ж мені буде принесено таке звіщення, то вони, вороги, напевне рушать від своїх поганських жител і скерують свій прихід сюди, під малоросійські міста, то я, гетьман, з військовими тяжарами відразу рушивши з Батурина, піду туди, куди вимагатиме йти воєнне діло. Для того наказав я одним полкам уже рушатися з домів, а іншим бути в повній готовності до рушення. При цьому якнайпокірніше віддаюся вашій, царської пресвітлої величності, благостині.

З Батурина, 24 січня, 1694 року»

Потім, 29 січня, гетьман дістав від Палія відомість з Абазиногого ¹⁴²² до нього, Палія, донесення, що вороги-бусурмани неодмінно збираються приходити війною під Малу Росію, а поляки неодмінно готуються прийти з військами до Хвастова на Палієве знищення. Боячися того, він просив собі гетьманського дозволу перейти з Хвастова з

усіма людьми, що були при ньому, на життя до запусілого Триполя. Про це гетьман писав із Батурина до царських величностей таку грамоту:

«Писав до мене Семен Палій, ознаймовуючи про ворогів-бусурман, що вони за злопідступним бусурманським наміром своїм мають приходити на військові промисли під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста. Ці відомості прислано йому з міста Браสลєва від одного козацького полковника, якого називають Абазином, і той Абазин взяв їх від татарських «язиків», яких сам він, Абазин, піймав недавно, бувши з товариством у військових промислах під ворожими житлами. І я за тими відомостями наказав усім полкам свого рейменту рушитися з домів і наблизитися до ріки Дніпра, та й сам маю цими днями вийти з гарматами та піхотами з Батурина і хочу простувати туди ж таки, до Дніпра, для відсічі ворогам.

В тому-таки своєму листі він, Семен Палій, докладає: у Білогородщині носиться поміж бусурман поголоска, що бусурмани з польським боком після нинішнього польського посольства мають остаточно помиритися і що польські війська збираються вчинити на нього, Семена Палія, конечний наступ. Через це він, тривожачись і жахаючись, просить настійно про те, що коли йому рятунку і помочі на Хвастів не буде, то щоб дозволити йому з усіма тими людьми, що з ним у Хвастові перебувають, перейти звідти до запусілого міста Триполя, яке лежить над рікою Дніпром на боці вашої царської пресвітлої величності. Отож я той його, Семена Палія, лист з іншими листами, писаними до нього, посилаю із особливим посланцем у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і прошу покірно про милостивий вашої царської пресвітлої величності швидкий монарший указ, як я маю відповісти на те його, Семенове, прохання? Про це найпокірніше б'ючи чолом вам, великим государям, віддаюся пренайпокірніше вашій, царської пресвітлої величності, премилостивій благостині.

З Батурина, 29 січня 1694 року»

Того-таки 29 січня гетьман завзяв підозру на Палія, що той начебто зтягає собі для помочі супроти поляків бусурман, і про це, також про одного шляхтича, котрий прибув у Батурин з Польщі, і про Федькову, якого виправлено для татарського «язика», загайку писав із Батурина в Москву так:

«Доношу покірно вам, великим государям, що маю я з поголосок такі відомості, начебто Семен Палій, відпустивши з неволі від себе одного значного татарина, послав його навмисно в бусурманський бік, шукаючи собі там супроти наступаючих на себе польських військ помочі (про цей намір і послання його, Семена Палія, відкрили були мені слово, про що я доносив перед цим вам, великим государям). Посилав я тепер у Хвастів нашоного батуринського козака, вивідуючись про це напевно, чи так воно діється, і писав до нього, Семена Палія, упомінаючи з підтвердженням, щоб не важився чинити такого Богові, та й вам, великим государям, невгодного і всьому християнству шкідливого діла, докладаючи й те, що самому йому така завзятість не може в подальшому бути пожиточна. Тоді той Семен Палій вимовлявся на те моє послання у відповіді через

свій лист, що того він не чинив і чинити не хоче. То я його листа посилаю при цьому
моєму в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

¹⁴²³ Якова Лизогуба.

¹⁴²⁴ Леонтій Свічка.

Тут-таки покірно докладаю, що був у мене в ці свіжопроминулі числа в Батурині від польського боку з листом коронного гетьмана товариш гусарської хоругви князя Радивиля, литовського підканцлера, Андрій Яблоновський, шукаючи збіглого свого челядника, який, багато зашкодивши в його мастку, начебто відійшов на цей бік, але не зміг того шкідника ніде захопити. Отож я невзабарі відправив його й назад, а якого він мені приніс від коронного гетьмана листа, то його я, як і список мого відпису, писаного до нього, гетьмана, і листи чернігівського полковника ¹⁴²³, принесені мені зі звідомленням, посилаю в той-таки малоросійській приказ.

Доносив я кількаразово вам, великим государям, про те, що послав я Федька, бувшого кошового отамана, з товариством під ворожі житла для здобуття татарського «язика», через якого можна було б провідати про ворожі заміри й замисли. Але, очевидно, через великі сніги й морози не міг він, Федько, й досі здобути жодного «язика», і одна частина його товариства уже повернулася назад у міста, а з другою частиною сам він ще лишився біля гирла ріки Дніпра поблизу ворожих жител для чинення подальшого свого щодо «язиків» промислу. Про це написав мені лубенський полковник ¹⁴²⁴, і я посилаю його листа до вас, великих государів, у приказ Малої Росії для відома.

З Батурина, 29 січня 1694 року»

У минулому 1693 році святійші вселенські патріархи ієрусалимський Досифтей і константинопольський Калинник писали в Москву грамоти про мандрівних архієпископів, які приїжджають у Російську державу для милостині і називаються патріархами, як, наприклад, Мелетій ахридонський, котрий у Ніжині й помер і про якого в минулому році покладено грамоту константинопольського патріарха. А з Москви, як від пресвітлих государів Іоанна та Петра Олексійовичів, так від святійшого московського патріарха Адріяна, писано грамоту до гетьмана Мазепи і до преосвященного київського митрополита отця Варлаама Ясинського про тих мандрівних осіб, які йменуються в Русі патріархами. До гетьмана писано її від московського патріарха 3 грудня таку:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії і всіх північних країн патріарх,
улюбленому в господі нашої мірності синові,
гетьману царської пресвітлої величності
Запорозького війська обох боків Дніпра
Іоанну Стефановичу Мазепі архіпасторське благословення!

¹⁴²⁵ Очевидно, мається на увазі Арсеній Чернович, патріарх сербський, який у кінці XVII ст. установив сербський патріархат спочатку у монастирі Крушедолі, а потім у м. Карловіц.

У цілому людському житті велемудрий творець наш Бог визначив чини і кожному міру заради добробуту благочестивої віри, без чину-бо і належного догляду все буває гидко знищене і розтлінне, звідси-бо творяться в людях з великими гріхами численні неблагословенства, переступи й заколоти і через це запалюється в людському житті гнів владики господа, що присуджує не тільки на тутешнє томління, але й на вічні муки в майбутньому. Зло отож цілковито виявилось нашій мірності в теперішньому часі, бо приїжджі в Малу Росію з різних країн архіереї, котрі не мають про себе ні звіщення, ні свідчення, служать самовільно, де котрий буває, святять у священничий чин, у диякони й попи, і називаються єпископами, митрополитами, архієпископами, величаються в церквах і то там, де збирають мзду, патріархами (хоч одні під заборону бувають своїх архієреїв, інші позбавлені сану, інші без місць), а потім велять поминати свої імена в чужих епархіях. Цього аж ніяк не подобає бути, тож святійші патріархи святого благочестя, константинопольський із іншими, звеліли таким чинити заборону і не попускати такого нахабства без нашого особливого тут нагляду: звідки вони і хто; краще було б, щоб такі безмістні мандрівці, коли вони наші прихильники, жили в монастирях, а не тулялися безчинно в містах по мирських домах, бо вони це чинять не через якусь потребу, але навич для скуси багатьох.

Прийшов-бо до нашої мірності піп із міста Ніжина Феодор, син попа Феодора Троїцького, котрий у Ніжині на посаді, і просить, щоб йому дати де-небудь місце і звеліти служити. А коли його запитали, хто його в диякони і в попи посвятив і в якій церкві, то він сказав, що посвятив його патріарх Мелегій ахридонський і живе він, мовляв, у Ніжині, і носить патріаршу честь, і перебуває начебто у владі своїй. І це не на добро, без місця-бо у священничий чин не поставляються, і він не був патріарх, тільки архієпископ, і вже звідти, з його епархії, його вигнано, а за таке своє величання йому заборонено називатися таким ім'ям. А коли де хтось надалі так називатиметься, то тамтешні патріархи відлучать від чину,— про це є тепер грамоти. А скільки патріарших престолів у нашій східній церкві, відомо всім. І ця його, Арсенієва, гордість ¹⁴²⁵ від злого самозваного вивищування послужить йому на гірше. Через це звідси забороняється йому так називатися і хай заборонить йому київський митрополит, преосвященний Варлаам Ясинський, служити по малоросійських містах, і хай посприє митрополиту в тому, що потрібно для загальної користі, і твоя любов. Тепер немає нам потреби в єпископах, а коли треба і то в якомусь місті, там і треба ставити

¹⁴²⁶ Тобто порушують правила церкви.

осібного єпископа. В минулі літа святійший кир Досифтей, ієрусалимський патріарх, почувши про те, що мандрівні безмістні архієреї неблагочинствують ¹⁴²⁶, писав, що коли треба де в Малоросії через численне населення єпископа, то щоб не одного поставити. При цьому бажає назавжди наша мірність твоїй любові довгого життя, і добробуту, і люб'язного наслідства.

Писано в царському великому місті Москві 7202 року від світобудови і 1694 року від Різдва божого слова, 3 грудня»

АДРІАН,

милістю божою архієпископ царського великого міста Москви,

всієї Росії і всіх північних країн патріарх,
у святому дусі синові і співслужителю нашої мірності,
преосвященному Варлааму, митрополиту київському,
галицькому і Малої Росії, архіпастирю благословення!

¹⁴²⁷ Тобто 1695 року. Має бути 1694 року. (Див. приміт. 1409).

¹⁴²⁸ Тобто бути священником.

¹⁴²⁹ Ектенія — молитвенні прохання під час богослужінь.

¹⁴³⁰ 1686 р. Мелетія було викликано до Москви, де він на свій захист подав видані йому грамоти патріархів константинопольського і олександрійського.

Коли в цивільному житті належний чин стережеться справді ділом і закони зміцнюють те, стережучи, то людям дотримання старих звичаїв не шкодить, якщо вони не приймають новопосталу новість. У церковній же нашій твердині подобає бути так тим більше: хай буде збережено чин її і богозаповідані канони, призначені від святих апостолів та отців. А що добрі то ваги, то шкідливе від того буває бідство і скуса багатом; всетворящий домовладика гримить карою виноградаробцям, бо все створене в огорожі справжнього благочестя, віддано його волі.

Повчаючи цим, наша мірність бачить і чує, що не нагаразд ходять у країні Малій Росії грецькі та сербські архієреї і незвідь-звідки приїжджають без будь-якої заборони до міст і сіл, поставляють в ієреї й диякони не до церков і не до монастирів. Вони приходять звідти до нас у міста, не маючи ніякого звіщення і писання про своє посвячення, як чиниться у властивих архієреїв у відповідних епархіях, бо тоді даються звіщальні грамоти про чин тої чи іншої достойності. Так і тепер, 7203 року ¹⁴²⁷, в місяці листопаді другого дня, прийшов до нас просити нашу мірність один чоловік, ієрей Феодор Феодоров, син троїцького попа, що у Ніжині на посаді, щоб йому повеліти дати будь-яке місце, аби служити тут ієрейство ¹⁴²⁸. Його повелено спитати: куди, де, від кого, в якій церкві він посвячений? І сказав він, що начебто посвятив його в ієреї в Ніжині ахридонський патріарх Мелетій за своїм велінням — в безділлі, ні до якого храму, і що у вас начебто не дають писаних свідоцтв, отож і в нього його нема також, а такі архієпископи часто чинять у вас таке і самочинно скрізь служать, не маючи ні від кого заборони, і величаються іменами церковних титулів у своїх ектеніях ¹⁴²⁹, де хто прийде чи при якій церкві живе, а цей ахридонський патріарх зветься Мелетій. Звідки він узяв таку честь і хто йому коли давав її? А він, як свідчать тут патріарші грамоти ¹⁴³⁰, був вигнаний і був там архієпископом, а не патріархом, і був колись тут, у царському місті, й називався архієпископом, тільки чому це він був вигнаний зі своєї епархії й мандрує? Очевидно, не за добро, в якому живуть православні люди, отож повеліли патріархи його за таке вивищування відлучити. Треба не тільки не давати їм служити, але й гнати всюди з міст таких гордо вознеслих і безчинників, бо від таких виходить явне зло і недобробит. Яке їм діло в чужій епархії, вже безіменним та безділним, скинутим і вигнаним зі своєї епархії, величатися і негарно чинити отак на шкоду й замішання людей божих, порушувати отчеські канони і виголошувати при церковному співі свої імена? Дуже це безчинно. Хто їм дає таку владу і чи належить так бути? Коли якийсь архієрей позбавиться свого престолу, то заради чого йому мандрувати поза монастирем на огуду архієрейського чину і на докір божої церкви?

¹⁴³¹ У той час, коли, після смерті Й. Тукальського-Нелюбовича (1664), у Києві не було митрополита до вибрання Гедеона Святополка-Четвертинського в 1685 році.

Окрім того, ті, що називаються архієреями без свідоцтва, одні відлучені, інші скинені, самочинно служать. Раніше писав до нас колишній гетьман Іоанн Самойлович, коли ще туди, в Київ, лаштувався звідси митрополит ¹⁴³¹, про таких архієреїв, які траплялися тоді в тій країні, що не було там властивого пастиря і нікому за ними наглядати і слідкувати, а

вони живуть по містах, і ходять безчинно по торжиськах, і свавільно ставлять у священний чин невідь-кого і невідь-куди, для власної користі. Тож ти, сине і співслужителю наш, тепер, коли трапляються ті мандрівні архіереї, не вели їм служити в малоросійських містах і безчинно святити там у священнослужителі,— нехай освідчуються перед нами, коли вони справжні, і заборони в церковному співі, в молитвах і ектеніях проголошувати пришельцям імена з титулами; а хай живуть у монастирях і не туляться бездільно по мирських домівках на приниження архіерейської честі і на явну огуду невігласам; хай надалі, хто звідти прийде, без нашого благословення та свідоцтва нашого літургії ніде не служить. І про те відпиши до нашої мірності: чи є там такі, і скільки їх тепер по містах, і хто вони на ймення, де живуть і чи є в них свої єпархії? А бувшому ахридонському архієпископу, який тепер безголово і самохвально називає себе в гордині патріархом, не звели служити у твоїй єпархії ніяким чином, і, де він буде в церкві, щоб священники зовсім не згадували його на ім'я в церковній службі і у співі, хай він не називається патріархом, бо він уводить у скусу тих, хто не знає, скільки має свята східна церква патріарших престолів, а коли він живе як мандрівний, то хай живе де в монастирі, а коли захоче служити, то хай іде до вселенського патріарха і, де дістане дозвіл, там і пробуває в своїх краях. Про все це звісти, сину і співслужителю наш, писанням негайно, а щоб тобі допоможено було в цьому ділі на загальну користь, писав я до гетьмана Іоанна Стефановича Мазепи, хай посприє твоєму преосвященству.

Писано в царському великому місті Москві від світобудови 7203 року, а від Різдва Ісуса Христа 1694 року, місяця грудня 4»

На те царське й патріарше писання як гетьман, так і митрополит Ясинський учинили до царських величностей і до світлішого московського патріарха таку відповідь грамотами:

Божою милістю пресвітлим і державним великим государям нашим царям і великим князям Іоанну Олексійовичу і Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцям, численних держав і земель східних, західних і північних отчичам, і дідичам, і наслідникам, государям та володарям, вашій царській пресвітлій величності, нашим премилостивим великим государям, богомолець ваш постійний, найнижчий раб і підніжок, недостойний київський митрополит Варлаам при моїх вседбалих на добро, під усяким благословенням старецьких молитвах до наднебесного архіерея, котрий благословить світ зі всемирним поклоном до лица земного, вашій царській пресвітлій величності за милостиве жалуване слово подячне б'ю чолом.

Керовані боговгодною ревністю до святої православної віри і до церковного добродіянства, зволили ваша царська пресвітла величність прислати благочестивий свій монарший указ у грамоті до моєї недостойності, так само і до гетьмана вашої царської пресвітлої величності Запорозьких військ обох боків Дніпра благочестивому Іоанну Стефановичу Мазепі про те, що за донесенням через писання від святійшого Досифея, ієрусалимського і всієї Палестини патріарха, приїжджають до вас, великих государів, до вашої царської пресвітлої величності для прошення милостині деякі мандрівні

архієпископи, котрі в малоросійських містах називають себе патріархами, супротивно до правил святої східної церкви і уставу святих отців. Про це до вашої царської пресвітлої величності прислано було власноручну соборну грамоту константинопольського патріарха Калинника з великою заборорою на таких переступників церковних правил, список цієї грамоти прислано було й сюди, до нас, від вашої царської пресвітлої величності. І писав про те у своїх грамотах сюди й великий пан, святійший кир Адріян, московський архієпископ, всієї Росії та всіх північних країн патріарх, по-архіпастирському велячи берегтися нам від такої безчинності, супротивної церковним правилам, і не називати якогось архієпископа патріархом, а саме ахридонського, котрий жив досі у Ніжині. Такий-бо вашої царської пресвітлої величності доброчесний указ у грамоті, присланий моїй недостойності зі списком соборної грамоти святійшого константинопольського патріарха; так само і грамоту від святійшого пана кира Адріяна, московського архієпископа, всієї Росії та всіх північних країн патріарха, яка богомудренно повчала мене про церковне доброчинство, прочитав я, недостойний богомолець, з повною послушенською покорою, смиренно її цілуючи, про таке: повелено мені, щоб не було видно у цій малоросійській, вашої царської пресвітлої величності, православної області, ніякого ушкодження, супротивного церковним правилам і установленням святих та богоносних отців. Але в той-таки час, коли вашої царської пресвітлої величності монарша і святійшого архіпастиря патріарша грамоти були віддані моїй недостойності щодо тієї зведеної мені речі, я достеменно звідомивсь у митрополичій СвятоСофійській київській обителі, що той мандрівний святитель, про якого писалось, а саме ахридонський Мелетій, котрий лишив у своїй країні свій престол і котрий, живучи тут, у малоросійському, вашої царської пресвітлої величності, місті Ніжині, називав себе не тільки самовласним великим архієпископом, що має під своєю владою і деяких архієреїв, але й патріархом, не рівним п'яти найбільшим, але меншим, начебто намісником, бо належав до вселенського константинопольського патріарха, так цей Мелетій уже преставився від дочасного цього життя 31 січня цього року в тому-таки місті Ніжині. Через це я, недостойний богомолець, не міг щодо нього, як мертвого, належно виконати зведеного мені, а муситиму, наскільки зможу, більше стерегти небезпеку від інших, звиклих тут мандрувати, іноземних архієреїв, щоб те церковне доброчинство, стверджене

¹⁴³² Число не проставлено.

тепер отак підкреслено багатосилим вашої царської пресвітлої величності указом і святійшими грамотами, було збережено у Малій Росії цілком. З такою при божій помочі обіцянкю, при постійних моїх, хай і недостойних, молитвах, найнижче моє до лица земного великопісне поклоніння і чолобиття під стопи вашої царської пресвітлої величності кладу всепокірно.

З монастиря Свято-Софійського Київського [...] ¹⁴³² лютого 1694 року

До патріарха про те ж таки:

**Божю милістю святійшому і всеблаженному великому пану кир Адріяну,
московському архієпископу, всієї Росії та всіх північних країн патріарху,
отцю отцям і архіпастирю пастирям,
моєму премилостивому отцю архіпастирю і великому благодійникові**

**вашої всеблаженної святійшості найнижчий послужник і підніжок,
недостойний київський митрополит Варлаам,
препокірним моїм до лиця земного поклоном
прошу архіпастирського отчеського благословення
і всемирно б'ю чолом.**

¹⁴³³ Цитата з Євангелія. Послання апостола Павла до коринфян, XIV, 40.

¹⁴³⁴ До колосян, тобто до жителів м. Колоси, що в давній Фрігії (Мала Азія).

¹⁴³⁵ Цитата з Послання апостола Павла до колосян, II, 5.

Ваша святійшість велико дбає, подібно до апостолів, про церковне добродійство, наслідуючи в тому самого святого апостола Павла, який так переконував коринфську церкву: «Все нехай буде добродійно і статечно»¹⁴³³. І він-таки казав до колосян¹⁴³⁴: «Бо хоч тілом я не присутній, та духом я з вами»¹⁴³⁵, радію я, бачачи чин ваш. Ваша святійшість по-батьківському наглядає і по-пастирському дбає про малоросійську церкву (хоч так далеко перебуває від неї, а духом неначе присутній): чи все в ній буває за чином добродійно. І як є в тіла душа, так в усіляких речах у духовнім та мирським управлінні має бути добродійство,— без нього ж, як тіло без душі, все буває недійове і недобродійне. Добродійством же кожне місто, і країна, і кожна церква вірних наповнюється і прикрашається, цього і нам, ваша святійшість, по-архіпастирському бажаєш, за що воздаю вашому архіпастирству смиренну мою з усією малоросійською церквою превелику подяку.

А про те, що зволив еси, ваша святійшість, писати до мого смирення, то на те по-синівському відповідаю: архієреї грецькі та сербські в Малій Росії бувають не інші, а тільки ті, котрі йдуть за милостиною зі своїх країн у царське місто Москву до наших пресвітлих монархів, до їхнього царського, володарського престолу і повертаються звідти. І ті тут без дозволу справжнього архієрея нікого у презвитері чи диякони не ставлять, хіба що за волею місцевого святителя, як це було у дні преосвященного, у блаженній пам'яті спочилого, чернігівського архієпископа Лазаря, котрий з огляду на свою перестарілість часом притримував молитвенно у себе деяких грецьких архієреїв у поміч собі, і за те той-таки преосвящений Лазар ущедрював їх милостиною. Коли ж не траплявся до нього котрийсь із мандрівних і просячих милостиву архієреїв, а сам був хворий, то часом посилав на пресвітерське чи дияконське постановлення у Ніжин до архідостойного святителя Мелетія.

Про нього ж звідомяю вашу святійшість, що вже він помер 31 січня, а жив він у Ніжині близько двадцяти років за гетьманською милістю, маючи харчі від гетьмана-таки. А патріаршим титулом називався, як гадаю, тому, що і в Печерській лаврі є стародавня ікона одного ахридонського святителя Симеона, котрий, мандруючи, помер у Києві і спочиває у гробниці Великої печерської церкви, то на тій

¹⁴³⁶ Відомі два Юстиніани, візантійські імператори: Юстиніан Великий, правив 527—565 р. н. е., і Юстиніан, який правив у 685—711 р. н. е. Земля Юстиніанова — землі Візантійської імперії.

¹⁴³⁷ Тобто Хорватської та Босняцької.

¹⁴³⁸ Аламанія — німецьке герцогство Марк-Бранденбург.

іконі є такий напис: «Симеон, божою милістю архієпископ перший, кесаря Юстиніяна¹⁴³⁶, землі Македонської, і Ахридонської, і Албанської, Сербської, Болгарської, Гарватської і Баснацької¹⁴³⁷, Мултяно-Волоської і Угорської, патріарх всієї Аламанії¹⁴³⁸, екзарх великого трону апостольського константинопольського і вселенського, року божого 1636», і за тим, гадаю, давнім написом і називався померлий ахридонський святитель Мелетій патріархом, однак він себе тим патріаршим титулом не писав, а писав тільки: Мелетійс архієпископос, як випадало бачити його печатки і підписи рукою

власною, але найбільше звик називати його патріархом народ, і то тому, що не було в тому ніякої заборони від найвищого патріарха. А відтепер, коли б хтось із тих ахридонських архієпископів, котрий піде в царське місто, трапився б у Малій Росії, то за вашим архіпастирським наставленням ніхто не посміє називати його патріархом, так само не попустимо будь-яким мандрівникам грецьким і сербським архієреям славитися в церквах своїми іменами, так само не дамо будь-кого висвячувати. А про кількість живущих тепер у нас іноземних архієреїв звіdomляю таке: вищезгаданий ахридонський Мелетій помер, сербський же Никодим, гадаю, вже прибув у царське місто, то й хай сам про себе звіdomить вашій святійшості; тут ще живе грецький святитель Дамаскін, що був і в Москві і сподобився милостині,— той деякий час поживе при моїй смиренності на моє бажання для помочі з огляду на мою старість. А про попа Феодора Феодорового сина, нехай буде звісно вашій святійшості, що попа Феодора Троїцького не чули в Ніжині; всім-бо нам, хто тут живе, добре відомо, що в місті Ніжині при церкві Пресвятої Тройці був старий ієрей, який здавна там, кількадесят років, жив, на ім'я Ілія, чоловік чесний і боговгодний, так він недавно помер, а після нього став син його Олексій; про попа ж Феодора там я не чув і гадаю, що то якийсь облудник у вас перебуває, котрий брехливо наносить, що начебто у вашій Малоросійській країні місцеві архієреї не дають постановчих грамот тим, кого вони висвячують. То крайня брехня і неправдивий наклеп на божу церкву та її архієреїв, і осмілюється він клепати язиком, наче бритва, виточеним; немає-бо, воістину немає в нашій країні жодного такого з мирських ієрея чи диякона, щоб не мав від свого архієрея постановчої грамоти. І хай буде заборонено того брехливого (бо клепле він на боже) священика, не одягнутого у правду і спасіння, а в брехню і клятьбу, як у ризу. А святійшість ваша хай буде і надалі по-батьківському милостивий до мого смирення, готового завжди дбало і старанно виконувати

¹⁴³⁹ Число не проставлено.

будь-яке архіпастирське повеління. Про це і сторицею вашій всеблаженній святійшості, припадаючи з найнижчим моїм послушницьким доземним великопісним поклоном під святі стопи ніг, осмілююся цілувати духом архіпастирську святійшу правицю, яка благословляє нас.

*Із монастиря Свято-Софійського Київського [...] ¹⁴³⁹
лютого 1694 року*

Того-таки лютого місяця святійший московський патріарх Адріян писав до гетьмана Мазепи про два інтереси ченців Межигірського монастиря таку свою причинуву грамоту:

АДРІЯН,

милістю божою архієпископ московський, усієї Росії,
всіх північних країн патріарх,
улюбленому в господі нашої мінності синові,
гетьману їхньої царської пресвітлої величності

Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Степановичу Мазепі архіпастирське благословення!

Дякує призвідцеві всього доброго господові Христу наша мірність, отож живи в своїй любові з усім твоїм домом,— бажаємо багатолітнього тілесного здоров'я, щоб дістати все найкраще! При цьому

¹⁴⁴⁰ Тобто підпорядковується безпосередньо патріарху, минаючи місцевого єпископа.

¹⁴⁴¹ Очевидно, мається на увазі київський митрополит.

¹⁴⁴² Феодосій Васковський — ігумен Межигірського монастиря в 1669—1703 рр.

¹⁴⁴³ Федір Сулима — син козацького гетьмана Івана Сулими, страченого 1635 р. за зруйнування Кодацької фортеці. Спершу жив на Правобережжі, а 1662 р. перейшов на Гетьманщину. Мав немалі маєтки, але посад у старшинському уряді не займав.

¹⁴⁴⁴ Син Федора Сулими Іван — у 1674 р. одержав чин генерального хорунжого і перебував на цій посаді аж до 20-х років XVIII ст.

¹⁴⁴⁵ Число не проставлено.

¹⁴⁴⁶ Долішній посад — приміські житла, що були за кріпосною стіною.

твоя любов хай знає, що гуртожитний київський Межигірський монастир перебуває в ставропігії ¹⁴⁴⁰ нашої мірності, і вони про будьякі пригоди, з огляду на вимогливе їхнє сусідство ¹⁴⁴¹, за повинністю своєю звіщають нам. І твоя любов заради доброго стану, і на користь тієї нашої обителі, і заради нас будь схильний задовольнити їхні монастирські потреби, допомагай їм так само, коли без причин їх ображатимуть,— хай спільно від усіх славиться постійно всетворящий Бог!

Звістив нам нині ігумен того Межигірського монастиря Феодосій Васковський ¹⁴⁴², що знатний чоловік Запорозького війська козак Федор Сулима ¹⁴⁴³, коли ще жив, відказав у той Межигірський монастир тисячу червонних золотих, щоб по смерті його вічно поминали. А син його Іоанн Феодоров ¹⁴⁴⁴ дав їм тільки п'ятсот червонних, а п'ятсот не дає. То коли є про те якесь свідоцтво чи духовна, то ти подбай, щоб люб'язно й праведно те розсудити, як вимагає християнська повинність. Так само мають вони спірні справи з іншими щодо земель їхніх та млинів, то щоб за закріпленням чи за купчими зволив ти їх розвести і віддати у володіння, коли вони будуть про це з кимось розправлятися перед тобою.

Писано в царському місті Москві, в нашій патріаршій домі, від світобудови 7202 року, а від Різдва Господнього Ісуса Христа 1694 року, [...] ¹⁴⁴⁵ лютого.

Упродовж минулої зими поляки, либонь, мали намір приходити війною до Хвастова на Палія, і він через те, будвши у великій небезпеці, сильно надокучав гетьману щодо військової собі супроти поляків допомоги, як писалося про те раніше. Однак коли вони, поляки, в минулу зиму того свого Наміру не виконали з деяких причин, то і навесні того наміру не допоминалися. Тоді й Палій, заспокоївшись, просив гетьманського дозволу піти війною під турецьке місто Казикермен, який лежить над Дніпром біля острова Таванського. Гетьман дозволив учинити той похід, а від себе придав йому у поміч лубенського полковника Леонтія Свічку з товариством та й інші охотницькі полки. Вони наблизилися до Казикермена і, зустрівши одну татарську чату, розбили її вщент, взявши кількадесят «язиків». Потім прибули й під самий Казикермен, стріляли на нього з гармат, попалили довкола нього поселення татарські й погромили кількасот татар, котрі з нього вискочили, та й знову загнали їх із великою шкодою в Казикермен, а самі щасливо повернулися назад. Про це гетьман, а також і про Рубана, виправленого на Білогородський шлях, щоб перейняти ханських гінців, котрих посилали в Польщу до свого посла, ознаймував великих государів такою грамотою з Батурина 12 березня:

«Покірно доношу вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що військо вашої царської пресвітлої величності мого рейменту, яке з охотницьким полковником Семеном Палієм і лубенським полковником Леонтієм Свічкою посилав я під ворожі бусурманські житла, повернулося тепер назад. І, пишучи до мене з дороги, той охотницький полковник Семен Палій та лубенський полковник Леонтій Свічка з іншими полковниками, котрі були в тій дорозі, ознаймували, що коли вони покладали свій намір іти під Казикермен і, рушивши, наблизились до того містечка в згаданих місцях, послали поперед себе чотириста чоловік кінних людей замість передової сторожі. Ці люди зустрілися з ворожими людьми, вчинили з ними бій і знесли всіх, узявши кількадесят чоловік «язиків.» А потім усім військом 2 березня під турецьким містом Казикерменом обтерлися об саму стіну горішнього містечка, як кіннотою, так і піхотою, а долішній посад¹⁴⁴⁶ з усіма, які там були, будинками та живностями спалили і умертвили багатьох ворожих людей. Потім вільно, без відсічі, вийшовши з того посаду, били з гармат на те горішне місто, учинивши в стінах його шкоду, і, забарившись з ночі проздовж усього дня у воєнному промислі, відступили назад у повній своїй цілості, нагодувавши ворогів крайнім страхом і жахом і таку велику завдавши шкоду, якої вони в тому містечку не дізнавали ніколи ні від кого. І хоч і вийшли були з того містечка кількасот ворогів услід за тим нашим військом, однак від того-таки війська великим наляганням загнані були назад у містечко з утратою своїх поганців, яких покладено було там і трупом. Отож я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, той учинений над ворогами

¹⁴⁴⁷ Шлях через Ясси був традиційним для татарських послів. Вони йшли сюди, прямуючи в Польщу і в Туреччину.

промисел причислюю божій допомозі і праведному вашому, царської пресвітлої величності, щастю і бажаю вседбало того, щоб і надалі допомагала така ж поміч всемогутнього Бога богохранимим вашої царської пресвітлої величності військам у будь-яких випадках на всякому місці для перемоги ворогів. А що я, гетьман, особно послав кількасот чоловік добрих кінних людей з полковим осавулом охотницького полку Іваном Рубаном на Білогородський шлях, який лежить з Криму на Очаків до Білгорода, то про них я відомості ще не маю. А послав я їх на той шлях не так «язиків» дістати, як бажаючи перейняти посильних людей, котрі тепер ходять із Криму від хана до ханського посла, виправленого до польського короля, і від того посла до хана в Крим бігають,— про це нам прибула звістка від духовних людей з Волоської землі, котрі прибули сюди, в Малу Росію. А посол той ханський їхав з великою піхою через столичне волоське місто, назване Яссами¹⁴⁴⁷, в польські краї, так само і часті посильні від хана за ним і від нього до хана їздили. Отож, може, дасть Господь нам у руки тих військових людей, посланців з листами, на тому Білогородському шляху. А з чим ті воєнні люди повернуться звідти, про це донесу вам, великим государям, потім, а щодо «язиків», котрих допровадять до мене охотницький полковник Семен Палій і лубенський полковник Леонтій Свічка з товаришами, то їх я пришлю до вас, великих государів, невідкладно.

З Батурина, 12 березня 1694 року»

А 28 квітня знову писав гетьман до великих государів з Батурина, доносячи, за яким ділом бігали у Білогородщину Палієві тлумачі, і що він упевнив Палія монаршою ласкою і відпустив його з Батурина, ударувавши і купивши йому в Києві двір за сімсот золотих.

Також доносив про ханський з Петриком воєнний намір супроти Малої Росії і про розіслання універсалів у всі полки для козацької поготовності на відсіч тих ворогів. Писав і інше в тій-таки грамоті, яка має в собі таке:

«У поважній і милостивій вашій, царської пресвітлої величності, грамоті писано до мене, щоб я, гетьман, вивідався достатньо і вчинив вам, великим государям, донесення, з яким ділом охотницький полковник Семен Палій посилав у Білогородщину своїх тлумачів і з яким це пильним ділом ті тлумачі повернулися звідти, оскільки, не чекаючи, доки він, Семен Палій, повернеться до Хвастова з воєнного походу, пішли за ним у дикі поля. Тоді і я після повернення його, Семена Палія, з тієї дороги, коли він разом з лубенським полковником заїздив до мене в Батурин, вивідувався і старанно розпитував його про тих тлумачів. З його відповіді й доказу виявилось, що ті тлумачі після свого повернення з Білогородщини у нього не бували, а, либонь, поїхали були з Хвастова, бажаючи застати його в ближніх місцях на цьому боці Дніпра, однак, зустрівшись з його ж таки, Палієвим, обозним, відпущеним до Хвастова, і зрозумівши, що Палій пішов під бусурманські житла, вернулися назад разом із ним, обозним. Отож я просторо говорив і наказував йому, Семену Палієві, щоб, повернувшись додому в містечко Хвастів, дав мені знати, нічого не притаюючи, з чим ті тлумачі повернулися до нього з Білогородщини,— і це він, Семен, згодився безвідмовно виконати. А посилав тих своїх посланців у Білогородщину він нібито не для чого іншого, як для відкупу невільників, бо має у себе в'язнів — якогось мурзу і кілька чоловік значних татар, за яких сподівається дістати певний викуп. Під час того пробування його, Семена Палія, у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав служити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушно свою вірність і до мене, гетьмана, був у неодмінному доброхитті. А коли б до нього заходили звідкілясь із чужих країв, особливо від Польщі, зваблення, то тому щоб не вірив і нікому не давав би відводити себе від благочестивого почину. На ці мої нагадувальні слова він, Семен, учинив обіцянку, як і раніше, що воістину вірно служитиме вам, великим государям. Я при тому обнадіяв його милосердною вашою милістю та утвердженням такого його наміру, приймав його в домі своїм щиро, з належним пошануванням і ударував його пристойними дарами, а надто купив йому за свої власні гроші, за сто і за сорок рублів, двір у довшньому місті у законників монастиря Межигірського, і той двір він сам, Семен, вподобав собі та ретельно просив мене, щоб я йому його купив. З таким ударуванням він відїхав від мене з Батурина, а тепер, у минулі числа, прислав у Батурин тих тлумачів, з яких один його, Семена Палія, а другий Стецика Ягорлицького, і вони обидва слово в слово сказали, що їхня посилка відправлялася лише для відкупу невільників. Про цей відкуп веде мову і Стецик Ягорлицький у двох своїх, писаних до Семена Палія, листах. Ті обидва листи Семен Палій прислав до мене, щоб прочитати через тих-таки тлумачів, а що просив для потреби відіслати ці листи знову назад, то я, велівши переписати їх, відіслав первопис до нього, а списки посылаю у приказ Малої Росії. І ще те Семен Палій у листі своїм доповів, та й ті тлумачі сказали словесно, що одного козака його, Семенового Палієвого, полку там, у Білогородщині, затримано через якогось убитого татарського тлумача. Виявляється також і те, що вони, тлумачі, принесли до нього, Палія, листа з Білогородщини від солтана, ханського сина, якого хан, ідучи з Царигорода до Криму, лишив для порядку, але він, Семен Палій, того солтанського листа мені не прислав, тож не можу зрозуміти, чи забув він це вчинити, чи з остороги якоїсь. А що ті тлумачі тут, на

розпиті, сказали про бусурманські наміри, я, записавши осібно в зошит, як річ, потрібну для розгляду, посилаю при цьому моєму листі у приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям.

Тим часом певні торгові полтавські люди, котрі були затримані в Криму, з огляду на поновлений запорозький мир з татарами відпущені у свої домівки. Вони нам донесли, що чували в Криму від деяких людей грецької віри і від армян, зголошували їм про це й товариші проклятого Петрика, що кримський хан у теперішнє літо не піде на німецьку війну, але з усіма ордами лишатиметься в Криму і за лихим своїм ворожим наміром хоче з побудки тоготаки ворога Петрика вести далі свої промисли, аби зваблювати й заколочувати малоросійський народ або й чинити воєнні промисли. Після тих торгових людей прибув до мене із Запорозької Січі певний козак, який для того там і перебував, щоб розвідувати цілковито про кожен зачин і давати мені знати,— він і перед цим до мене писав; так він розповідає, що запорожці, кошовий отаман і все низове Запорозьке військо після прибуття до них від кримського хана посланця відновили й потвердили те своє з Кримом перемир'я, яке постановлено в минулому році за бувшого кошового отамана Івана Гусака біля Кам'яного Затону з бувшим Калгою-солтаном. І як оповідали торгові люди, так і він говорить, начебто має в це літо приходити з ордами під малоросійські міста сам хан, покладаючись не так на свою поганську шаблю і на воєнні промисли, як сподіваючись на оманливі зваби. Бо той проклятий ворог Петрик побуджує його, хана, й обнадіює такими словами, що коли він, хан, з ордами, прийшовши під малоросійські міста, пробуде тут, то начебто або військо, котре буде в зібранні, збунтується на старшину, або поспільство в містах учинить бунт і прийде з ним, ханом, і Кримською державою у перемир'я. Зводячись цими підмовними словами того брехуна, він, хан, хоче невідкладно приходити сюди з усіма ордами, і на цей у наш край похід начебто є зізволєння від турецького султана, через це він, турецький султан, начебто не затягує на німецьку війну як кримських, так і білогородських орд, щоб хан, лишаючись з кримськими ордами вдома, постарався (чого Боже їм не допоможи!) учинити знамірений промисел чи війною, чи звабленнями. А Калга або Нурадин солтани з білогородськими ордами і з турецьким військом, що його мають туди прислати при кількох пашах, мають постаратися очистити ті межі, які в кількох місцях у Волоській землі осаджено польським військом. Оцю мову просторо списано на осібному листі для донесення вам, великим государям. І, як дається знати з того донесення, вороги-бусурмани хочуть неліниво допинатися своєї поганської завзятості, тому й ми, гетьман із старшиною та полковниками, з усім Запорозьким військом із усім малоросійським народом, упадаючи під ноги пресвітлого вашого царського престолу, покірно б'ємо чолом, щоб ви, великий государ, за звичним своїм монаршим [дбанням] про цілість православного християнського народу зволили старанно вказати богохранимим своїм, царської пресвітлої величності, військам завчасно готуватися до воєнного діла і наближатися до належних українських міст для постраху і відсічі тим ворогам. А я, гетьман, хоч не маю на те вашого монаршого указу, без якого мені не тільки ні з ким не годиться зводити бою і з'єднувати війська, але й рушати з домів свої полки, писав і розіслав в усі полки приказні універсали, щоб як городове, так і охотницьке військо було в поготовності до воєнного походу і мало в належній справності як хлібні запаси, так і збройне урядження. Оце моє універсальне розіслання для того я учинив, аби вороги взяли звідси пострах, бо можуть провідати, що в нас про їхній лихий намір є відомість, і ми перебуваємо в належній поготовності до відсічі. А про той їхній поганський намір, коли саме захочуть вони, поганці, рушатися з Криму, либонь, дуже важко дістати дочасно найточніше звіщення, бо і минулої зими запорожці прислали нам у Батурин звідомлення на день вівторковий, а вони, поганці,

вдарили під Переволочну в середу, і супроти такого швидкого їхнього поганського поспіху нам з військом аж ніяк не можна було приспішити на відсіч. Однак тепер у всілякі способи докладатимемо старання, щоб мати відомості якнайраніше, в який час і в якій силі буде їхнє поганське рушення з Криму. Про це вам, великим государям, обіцяюся донести за підданською повинністю. Теперішній мій лист посилаю до вас, великих государів, через вищезгаданого [чоловіка], який учинить у державному, вашої царської пресвітлої величності, приказі і словесне донесення про теперішні новини і про поведінку запорожців, особливо про те, хто із запорожців постійно залишається в належній до вас, великих государів, вірності, а хто схиляється до сум'яття.

З Батурина, 23 квітня 1694 року»

¹⁴⁴⁸ Невістюх — бабій.

¹⁴⁴⁹ Берди— м. Бердянськ, Молочні — м. Молочанськ (тепер — Запорізька область).

¹⁴⁵⁰ Річок з назвою Довга на Україні багато (66 назв). Можливо, йдеться про річку Довгу, ліву притоку ріки Куцої Берденки в Запорізькій області.

Після таких недобрих звісток із Криму бойовий невістюх ¹⁴⁴⁸ і макіавель Мазепа, розгнівавшись на кримських татар і на татар азовських, які зі свояками своїми донськими в минулі часи нашкодили в найближчих від Дону слобідських містечках, а в Бердах і Молочних ¹⁴⁴⁹ багатьох козаків по-зрадницькому загорнули в полон, виправив був до Азова для помсти азовським бусурманам тих християнських кривд полки Гадяцький та Полтавський, також і компанійський Ростковського і сердюцький Кожуховського. Але ті полковники начебто через незадоволення в товаристві (як вимовлялися перед гетьманом) від нестачі харчів чи через страх який не заходили в дальні польові місця, а, підігнувши хвости, повернули назад від Довгої ¹⁴⁵⁰.

Низове Запорозьке військо мало того літа певну щасливу військову перемогу, бо воно хоч і лишалося з Кримом у мирі (як було

¹⁴⁵¹ Це сталося в липні 1694 р., після того, як кошовим на Запорожжі, скинувши С. Рубана, обрали Шерпила.

сказано вище), однак, шкодуючи за своїми братами, забраними в полон через азовців у Бердах і Молочних, око за око помстилися кримським бусурманам, бо човнами прокралися Кінською і Дніпром повз Аслам-Кермен і пливли в Очаківський лиман, та й пристали тими човнами до кримського берега, де, висівши з човнів, спалили і внівець обернули кільканадцять татарських сіл у Криму, що були неподалець від берега ¹⁴⁵¹. До того, побивши там багатьох татар і набравши багато татарського ясиру, безбідно іншою дорогою, вже по землі, потопивши десь свої човни, повернули до своєї Січі, бо за згодою їхнє кінне Запорозьке військо з тими, що лишалися, прибуло туди і на ту пору, де й сподівалися їх застати. Про цей мужній воєнний промисел запорожців звідомився московський патріарх святійший Адріян і написав 12 вересня з Москви Запорозькому війську похвалу, а гетьману за той воєнний промисел подяку в такій своїй грамоті:

АДРІЯН,

милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх країн [північних] патріарх,

улюбленому в господі синові нашої мірності,
гетьману їхньої царської пресвітлої величності
Запорозького війська обох боків Дніпра
Іоанну Степановичу Мазепі архіпастирське благословення!

¹⁴⁵² Цитата Послання апостола Павла до коринфян, VII , 12. У російському перекладі: «Для сего благодворення...».

Явлено вседоброму творцю і святителеві нашому Богові від людей пригодження, за голосом богопровідника апостола святого Павла добротворення, яке вістить: «Для благодаті тієї, якій служимо ми на хвалу самого Господа» ¹⁴⁵². До цього твоя любов діяльно прагнеш, а найбільше маєш у своєму дбанні те, до чого спонукає пильність і дбале служіння на своїй гетьманській посаді,— воюєш із пильними своїми воїнами супроти тамтешніх християнських ворогів, проклятих магометан. У цьому-бо слава й честь Богові і похвала воїнам, котрі кладуть душі свої за братів своїх і звільняють божу церкву, вітчизну захищають, благочестивим великим государям царям служать пильну службу, невсипуще воюючи, що нині здійснило за твоїм керівництвом достохвальне Запорозьке воїнство, розорюючи татарські й турецькі прикордонні житла, і прислали відтак немалий полон у царське місто великим нашим государям і великим князям Іоанну Олексійовичу та Петру Олексійовичу, самодержцям всієї Великої, Малої та Білої Росії. Через це й наша мірність дякує господу Богу і бажає твоїй любові та всьому православному воїнству, що там є, як і любленим нашим синам, доброї втіхи за всяке добротворення, на довгі часи здоров'я та спасіння, а супроти ворогів — постійних перемог, щоб осилити їх. Хай усі благовірні люди, котрі живуть у мирі й тиші, прославлять Бога, батька нашого у небесах, і дістануть у небесних світлостях вічне царство з Ісусом Христом! Завжди бажаємо чути про добробут і здоров'я твоє, при цьому звіщаємо твоїй любові: послали тобі оце тепер книгу Євангеліє великого друку, так як треба оформлену, яку призначено у святий град Іерусалим брату і співслужителю нашому святійшому іерусалимському патріархові кир Досифею, щоб віддати її у Малоросійській країні архімандриту Хрисанфу, котрий був тут від нього. І коли він, архімандрит, перебуває десь тепер у Малій Росії, зволь відіслати з ким годиться йому цю книгу, а коли вже десь їде у далекій дорозі, зволь повідомити нам про це. Коли ж буде хто їхати зі знатних у ту країну, то хай твоя любов пошле з тим до нього, архімандрита.

Писано у царському великому місті Москві, від світобудови 7202 року, а від спасительного утілення Ісуса Христа 1694, 12 вересня

Гетьман на ту патріаршу грамоту навзаєм дякував із Батурина, 23 жовтня, у такій своїй грамоті:

Божою милістю великому панові святійшому і всеблаженному

**кир Адріану, патріарху великого міста Москви,
і всієї Росії, і всіх північних країн, отцям отцю
і зверхньому архіпастирю, моєму щедротливому наставнику
в святому дусі, отцю й милостивому благодійнику,
смирено упадаючи під стопи святих ніг, б'ю чолом.**

Вашої святійшості архіпастирське благословення висловлено зумисно у пречесній вашій патріаршій грамоті; у ній покладено похвалу і доброзвісну святительську зичливість на вірну нашу, гетьмана і всього Запорозького війська, службу нашим великим государям. І я, слухняний вашої святійшості син, з усіма, що є при мені, прийняв це прелюб'язно і пречесно. Запопадливо упадаючи під стопи святійшого вашого превисокого патріаршого трону, багаторазово б'ю про це пренайпокірніше чолом і те віщу, що вся ця перемога над ворогами святого хреста як у минулі місяці, так і в ці часи здобута і сталася за сприянням самого всемогутнього Бога та за монаршим щастям пресвітлих і державних великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за святійшими та добровчасними архіпастирськими молитвами вашої святійшості, з якими і надалі в таких випадках може нам допомагати і добре сприяти всенадійна божественна сила. Покладаючи в ній постійно мою надію, я маю служити з усім Запорозьким військом їм, великим государям, з неодмінною пильністю.

Книгу святе Євангеліє великої печаті, чудово оформлену, послану від вашої архіпастирської святійшості у святе місто Ієрусалим святійшому патріарху кир Досифею, віддано мені, гетьманові, і я за велінням вашої святійшості, відшукавши превелебного ієрусалимського архімандрита отця Хрисанфа, вручу її йому. При цьому зновутаки б'ю щонайпокірніше чолом вашій патріаршій святості.

Дано в Батурині 23 жовтня 1694 року

¹⁴⁵³ Прихильником цього з'їзду був перш за все львівський єпископ Й. Шумлянський. Власне, йшлося про те, щоб провести диспут між богословами римськими та греко-руськими.

Того-таки року польський король Ян Собеський, пильно прагнучи привести русь, котра живе в Короні Польській і яка міцно тримається східного грецького обряду, до унії з римлянами-поляками, а щоб святе православ'я скасувати зовсім, призначив для того з'їзд у русько-малоросійським місті Львові і розіслав перед тим в усю Русь та Малу Польщу універсали, наказуючи всім руським та полякам духовного та світського стану з'їхатися у вересні місяці задля тієї напірної унії до Львова і цілковито постановити та закріпити унію з Руссю трактатом ¹⁴⁵³. З такою метою послав він туди, до Львова, з королівською інструкцією від свого королівського боку нарошного посла, розумного чоловіка Скарбека, галицького каштеляна, який, прибувши туди і заставши безліч русів і поляків, котрі з'їхалися за королівським розпорядженням, учинив ретельно там, на першій сесії в

¹⁴⁵⁴ У церкві святого Юра (Георгія) у Львові. Спершу знамірювалися провести диспут у Львівській ставропігійній церкві, але ставропігія подала прохання королеві і звільнилася від цього. Не обійшлося без заколотів: учні латинської школи напали на православну школу, побили учнів, позабирали їхні книги. 16 вересня, як свідчить подальший виклад, розіслано королівські універсали.

¹⁴⁵⁵ Промову С. Величко переклав на книжну українську мову.

¹⁴⁵⁶ Мирний договір між Польщею та Туреччиною після війни 1672—1676 рр. Див. р. XVI.

греко-руській єпископській Львівській катедрі ¹⁴⁵⁴, 16 вересня до всіх руських станів при оголошенні згаданої королівської інструкції таку промову латинсько-польською мовою ¹⁴⁵⁵ з похвалами королівських заслуг і його дбання щодо встановлення унії:

«...Що великий і дбайливий політик признав добровільно царюючим монархам: цар — це союз, яким Річ Посполита зв'язується, то дух живий ним-таки живе; те виказує ділами наш найясніший пан, котрий щасливо панує, бо його величність такий постійний і в собі уфундований, що всі стани нашої вітчизни можуть почувати його над собою панівного і про них дбалого. Доказ того явний, що його королівська милість, наш милостивий пан, бувши повний тріумфів на початку свого панування, тільки-но виведений на престол вільними голосами, постаючи за вітчизну, поспішав спершу не до діадеми або королівських вигод, а до заспокоєння вітрів і негоди всіляких заворушень у своїй імперії: присмирив-бо прикрі воєнні незгоди, з'єднав сили Річі Посполитої, блукаючий український народ і Запорозькі війська — міцну заставу супроти оттоманської потуги — і через володарську ласкавість чи при допомозі переможної зброї підпорядкував їх своєму великовладному пануванню. Простуючи до тріумфальних лаврів, оздобивши священну голову царською діадемою відправляє все це і виказує своєю присутністю батьківське дбання на сеймах та радах з ущербом, а можна сказати, зі стратою свого здоров'я. У труднощах, небезпеках і у важких випадках можна пізнати людину, який він, тож хіба не кожен може пізнати славу цього пана в мирі, і у війні, і як достатньо задовольняє він народні бажання? Коли падає на нашу вітчизну якась фортуна, то заступає непереможною головою з невимовною мужністю і незламним серцем, обози наповнює славою, воєнні дії приносять користь, оздоблює й освічує він постійними тріумфами після колишніх поразок затемнену славу нашого народу. Одне слово, його королівська милість, мій милостивий пан, весь — саме старання: за кровопролиття — мстивець, за вчинені послуги нагороджує, а кого береже, тих кохає, великовладний його маєстат не вміщається у власних кордонах, і йому не вистачає одного світу — розводиться по всіх християнських народах і монархіях; обнятий милістю святої віри для помноження божої хвали, будує церкви, zdeпресованим і вже загиблим приносить здоров'я та вольність, скидає з церков бусурманські знаки — місяці, завойоване відбирає і повертає королівству, з рук поганських відбирає замки і фортеці, притискає ненаситного пожирача християнської крові, котрий мусить із занепаєю своєю фортуною, обернувши руки на себе, старшину свою гублячи, щораз слабшати, а обтятий бувши через страту війська і обозів, щораз мусить відступати від своїх провінцій. І чи досить того, щоб самим набутком слави приймав усі і від цілого християнства віншування перемог, адже треба ще боронити й набуте добро; не втомлюється дозорливість його королівської милості, мого милостивого пана, і невтомна праця непереможної руки у далеких та диких татарських кочовиськах показувати славу християнським військам, легко чинячи диверсію, щоб через перемогу особою своєю та ділом бойових своїх гетьманів накладати ярма поганам. А коли той наш добродій ясніє такою прикрасою слави і гріє його жарливість до розмноження святої віри, до прикраси божих святилищ, бере його ревність звільнити святу церкву, душі й особи, викуплені кров'ю господа-збавителя, від тиранського панування, і хоче він цього завжди. Свідчать про те Журавенські трактати ¹⁴⁵⁶, в яких на першому місці написано про віддання християнам святого гробу і костелу ієрусалимського, християнам святої віри вільне сповідання, вільність духовним особам, які не мають щастя під державою Оттоманської

Порти, і про повне повернення визначеної кількості християн, силою зброї і за воєнним щастям забраних у неволю по всіляких фортецях. Ще його величність, королівська милість, пан наш милостивий, бажає такого: скликає чин вашої милості панства і, всез'єднувальний, дбає, щоб приєднати вас

¹⁴⁵⁷ Відокремлення римо-католицизму в християнській церкві відбулося в IV— XI ст. Цей процес почався в 395 р. через виникнення Східної і Західної Римської імперій, а завершився в 1054 р. остаточним поділом християнської церкви на західну і східну.

¹⁴⁵⁸ Тобто місцем перебування і страждань християнських невільників.

¹⁴⁵⁹ Дієцензія — єпископська єпархія.

до римського католицького костела. Через те послав сюди мене його королівська милість з виявленням своєї волі на з'їзд ваших мил остей, милостивого панства, що його добротливо зібрав через свої універсали за батьківською милістю, з огляду на загальне добро, а найбільше, щоб віднайдено було вічне спасіння, закликає і запрошує ваші милості, милостиве панство, до єдності з римським католицьким костелом. Візьміть ваші милості, милостиве панство, у приклад і зверніть увагу на давні грецькі держави, які славні, які просторі, якими облагодіяні були достатками, коли лишалися при Константинах та інших своїх монархах під одним началом і головою святого Петра ¹⁴⁵⁷; адже дослужилися вони до того, що їх великими звано. Коли ж настав той нещасливий розлад, стала віра змішана, то на Грецьку державу впав явний божий гнів, почастишали війни. Через таку незгоду прийшла кара божа, царство від царства перенеслося, і де перед тим панували святі цісарі, там панує незбутна і сувора бусурманська монархія, одні божі церкви обернено в прокляті мечеті, інші, оздоблені перед тим золотими і срібними шатами,— на бридкі стайні, а інші віддано на розпутні сараї. Славні правами й порядками міста одні із землею зрівняно, інші стали катовищем християнських душ ¹⁴⁵⁸. Дізнали також нещастя Болгарська, Сербська, Мултянська, Волоська провінції і наша Україна; там, де супроти оттоманської потуги була міцна застава, де процвітало красне літо рицарського охитництва, де бувала жива й природна на погань охота і ненависть, а вона не минала і не могла згаснути, там тепер одних покрила сила бусурманської секти, інших сумна замістила пустеля. Час теперішній — час щасливий, час божественний; дух святий на апостолів сховався в огнистих язиках, а його королівська величність збирає розсіяні вогні духу святого, взиває ваші милості, милостиве панство, до єдності святої віри з римським костелом; той пан, за наглядом, керівництвом і дбанням якого з'єднуються війська християнських народів, має надію на ласку і промисел короля над королями добротливого Бога, що в серцях ваших милостей, милостивого панства, збудить охоту до з'єднання. Нехай дасть вашим милостям, милостивому панству, на розгляд святоблिवі приклади в найближчих дієцензіях ¹⁴⁵⁹, нехай дасть пізнати духа правди, щоб ваші милості, милостиве панство, відклавши сердець ваших роз'ятрення, діло те боже і старання його королівської милості, нашого милостивого пана, однодушно, одностайним серцем і помислом захотіли скінчити! Візьміте тільки, ваші милості, милостиве панство, до уваги не лише свої душі, але й те, які мають бути немалі пожитки для всього християнства після з'єднання святої віри: один тоді буде (коли буде) ворог — всім нам ворог, а коли хто приятель — всім нам буде приятель; розмноження і розпоширення святої віри і божої хвали буде одне, оздоба божих церков — одна, оборона — одна, і через це буде сила наша міцніша і нездоланна! Коли, кажу, єдність уже в своєму імені є річчю вдячною і пожаданою, то в певності збавлення буде далеко безпомилніша, вдатніша і приємніша, а на ганьбу та згубу поганську найпожиточніша і найдосконаліша. На остаток уважте, ваші милості, милостиве панство, що люди релігії вашої шляхетського стану, так само, як і наші, мають бути по містах адміністраторами великих гонорів, посесорами в судах і правах, матимуть, як і наші, значення на сеймиках, вільний голос і повагу! Єдність святої віри — це фундамент і

душа доброго порядкування, а розлад і незгода бувають причиною всіляких заколотів. Коли з'єднаємося, поблагословить нас господь Бог! Хто ж бо з ваших милостей, милостивого панства, не визнає, що найясніший пан мій шанує загальні потреби більше за свої приватні, хто ж бо не бачить, що звик він тратити для загального добра ество і здоров'я. У таких, отожд, okazіях дбає він привести вас до згоди і скликає вас; зважте, що його дбання і королівської поваги вірним підданам не годиться принижувати й понижувати, та й не небезгрішне це».

Ту промову королівського посла Скарбека, вчинену до русі, прислав преосвященному отцю Ясинському, київському митрополиту, якийсь Г. Озарковський при такому своєму листі, писаному зі Львова 20 вересня:

Ясне в бозі превелебний милостивий добродію!

¹⁴⁶⁰ Тобто підпорядковані безпосередньо патріархам, неофіційні.

¹⁴⁶¹ Йосип Шумлянський.

¹⁴⁶² Казнодія — проповідник.

¹⁴⁶³ Іntenція — задум, намір.

¹⁴⁶⁴ Рескрипт — тут: грамота.

¹⁴⁶⁵ Див. приміт. 1454.

¹⁴⁶⁶ Реверсал — королівська грамота, в якій висловлюється зобов'язання не порушувати громадянських прав та привілеїв.

¹⁴⁶⁷ Тобто правового розширення того звичаю. Власне, відмовилися, щоб з'їзд відбувався у них.

¹⁴⁶⁸ Поняття «католицький» тут уживається на означення східного обряду.

Либонь, послав я недавно через піхотного [посланця] до вашої милості, милостивого пана, і добродія копію універсалу його милості короля, виданого щодо об'єднання 16 вересня (згідно до нового календаря), щоб з'їхатися до столичного руського міста Львова трьом станам: духовним, шляхті і братчикам — для того і так, як це зроблено недавно у Перемишльській дієцензії, коли було скликано людей греко-руської релігії. То я сподіваюся, що та копія універсалу до рук вашої милості пана дійшла. А потім, за тим універсалом його милості короля, прибули на той публічний акт рицарський стан, духовні, чорні й білі, так само і братства ставропігійні і партикулярні ¹⁴⁶⁰. По тому, оскільки звичай велить починати від Бога, його милість єпископ львівський ¹⁴⁶¹ закінчив у міській церкві, що знаходиться між мурами, публічне моління, а ординарний катедральний казнодія ¹⁴⁶² збудив своїм казанням народ, між якого зараз же виникло велике обурення і незадоволення, бо надто велике було зібрання людей різних станів і навіть римської релігії. Після відправлення служби читано королівський універсал і пропозицію інтенції ¹⁴⁶³ з записом акту, а ще потім панове братство Львівської ставропігії, маючи рескрипт ¹⁴⁶⁴ від його милості короля ¹⁴⁶⁵, просили, щоб, згідно до вольностей та привілеїв найясніших попередників, було збережено догмати і грамоти і прочитано реверсал ¹⁴⁶⁶, в якому висловлено, що всі урочистості та публічні справи за звичаєм відправляються в катедральній львівській церкві святого Юрія, а саме: елекція єпископів тощо; тож стояли вони при тих своїх правах, що не дали закріпити юрисдикції ¹⁴⁶⁷. А після довгих суперечок відклали сесію на завтрашній день до катедрі, а тим часом отець єпископ запросив усіх людей обох станів, що належали до конгресу, до своєї резиденції на пригощення. Там-таки відразу при доброму вині знайшлося багато таких, що промовляли проти того і так настійливо, що приговорили легко не відступатися від свого. Назавтра, 17 вересня,

з'їхавшись до катедри, шляхта, намісники, ігумени, братства, згідно до порядку, який буває під час сеймиків та коронного трибуналу, засіли й чекали, поки прийде час упровадити з інструкцією посла його королівської милості. Коли ж він увійшов до кола, отець єпископ уступив його милості своє місце і маршалківське крісло. Коли те сталося, узяв голос посол його милості короля і просторо, по-сенаторівському красиво й мудро говорив і тим довгим говорінням з передачею інструкції забавив цілу годину. А послом був його милість пан Скарбек, галицький каштелян, людина вчена і найстатечніша як у справах воєнних, так і в мирних. Між тим подано голоси, хто що може сказати з трьох станів: одні тоді висловилися на відстрочення до більшого конгресу, інші трималися конституції 1677 року, яка постановляла, щоб уся русь, яка перебуває під державою його королівської милості, з'їхавшись на вальний сейм до Варшави, вирішила б ті справи й подала способи, як би приступити до єдності святої католицької віри¹⁴⁶⁸ та римського послушенства. Ще інші говорили, що всі ми просимо його милості короля, нашого милостивого пана, дякуючи за його панську ласку та дбання, аби рицарський стан, а в монастирях законники і братства залишалися в цілості, згідно написаних церковних вольностей, що захищаються патріаршими правами, тощо. Ця суперечка не могла закінчитися і до вечора, а коли побачив його милість пан посол, що до згоди не приходить, просив усе коло закінчити сесію і з тим від'їхав до своєї резиденції. Ледве тоді згоди досягли, коли почали аж на третій сесії вихоплюватися з голосами заперечувальники, які не сміли перечити задля пристойності через присутність посла (як шляхта, так і стан духовний), кладучи таку рацію, щоб спершу заспокоїти воєнні потреби, а потім уже приступити до цього діла. А оскільки різні різне доводили, то й через чотири сесії, або засідання, не могла досягти бажаного результату та розмова, і, не справивши діла, всі роз'їхалися.

А що далі буде, побачимо, а тепер посилаю вашій милості, милостивому панові та добродію, промову його милості посла, похапцем записану в кутку, поки більше не виготую. Покірно, отожд, віддаючись панській ласці та отцівській милості, назавше залишаюся вашій милості, милостивому пану та добродієві моєму, в усьому найнижчий слуга

Г. Озарковський

¹⁴⁶⁹ Йдеться про татар литовських та польських, які поселилися в Литві при Вітовті. Більшість із них розмовляли польською мовою, а за релігією липалися магометанами.

¹⁴⁷⁰ Брали в цьому поході участь і запорожці на чолі з кошовим Шерпилом.

¹⁴⁷¹ Бранців було двісті чоловік.

З таких з'їздів та посольств видно, що, виявляється, не вся Русь схилилася до унії тоді, коли прийняв її Йосиф Шум'янський, львівський єпископ, як свідчить про те лист, покладений у минулому 1681 році, писаний 27 березня. Отожд, жалься Боже, що в минулому 1689 році за гетьманським указом із військової генеральної канцелярії, з Батурина, чинячи на королівську репліку відповідь до одного польського шляхтича Ігнатовського, записано в ній похвалу королеві і названо його фундатором благочестивих церков, оборонцем та захисником святого православ'я. Більше годилося б назвати його таємним гонителем і політичним викорінником, оскільки не приводить до унії з собою липків-татар¹⁴⁶⁹, поганців-жидів, лютрів та кальвінів, яких досить живе в Короні Польській, а приводить і принуджує до унії православну Русь, яка і без унії краща від схизматиків-римлян.

Того ж таки року в середніх числах вересня виправив гетьман Мазепа війною в Білогородщину війська свого рейменту з наказним гетьманом чернігівським полковником Яковом Лизогубом, полковника переяславського Івана Мировича з його полком, прилуцького полковника Івана Рубана, компанійського осавула з полком компанії Новицького і Григорія Пашковського, полковника, з його компанією¹⁴⁷⁰. А на тому боці Дніпра прилучився до них Семен Палій з охотницьким полком,— цього війська могло бути близько восьми тисяч і більше.

Отож те військо, прибувши в Білогородщину за кілька день перед Покровою, здобуло ханську паланку, що зветься Ганкушлі і лежить над рікою Дністром, і попало численні тамтешні татарські села, й обернуло їх унівець. А набравши там-таки безліч татарських та волоських ясирів чоловічої та жіночої статі¹⁴⁷¹, щасливо повернуло звідти в Малу Росію у свої домівки, мало дізнавши там, у Білогородщині, від татар спротиву в промислах своїх, і то через те, що всі білогородські орди були тоді з турчином на війні супроти християнського цісаря. При такому стані, коли Палій прибув з Білогородщини у Хвастів, рейментар Вільга, який бажав вистрашити його з Хвастова, прийшов з польськими та козацькими військами, але завівсь у своїм намірі і відступив зі своїми військами геть аж до ріки Случі. А Палій знову розташував своє військо на колишній стації, і народ із Хвастова розійшовся на давніші свої житла, бо збігся був у Хвастів від находу лядських військ, про що гетьман, звідомившись, писав із Батурина 7 грудня до царських величностей таку свою грамоту:

«Після тих моїх донесень, які я виписував вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, про наступ польських військ і тамтешніх полків з рейментарем Вільгою на Семена Палія, хоч досі доходили до мене, гетьмана, відомості від приїжджих людей, що ті польські та козацькі полки відступили від Хвастова у долішні місця, однак через те, що Семен Палій не писав до мене, а київський полковник не звіщав, я про те дотепер не звіщав і вас, великих государів, а намагався досконаліше вивідатися про всілякі тамтешні події. Через це посилав особливо значного козака, батуринського жителя, який є давній знайомий Семену Палію, а нам, гетьману, чоловік надійний, у Хвастів, якому осібно наказав довідатися і про самого нього, Семена Палія, чи не тримає він якоїсь образи від того, що на його прохання не прислано йому від мене, гетьмана, в допомогу війська. Так той мій посланець, буди у Хвастові, повернувся звідти в Батурина 5 грудня, і через нього Семен Палій прислав до мене свого листа, при тому й інші листи, які я тут-таки, при цьому моєму листі, висилаю в приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям. А усно він, посланець мій, сказав: зголосив йому Семен Палій, що той рейментар Вільга, завівшись у своїм намірі, відступив у глибокі польські краї, до річки Случа, очистивши всі ті місця, де в минулі роки й дотепер перебували на стаціях його, Семенові Палієві, полчани, а намір того рейментаря Вільги був такий, щоб йому взяти від Палія у своє посідання місто Хвастів, оскільки польський бік сподівався того, що або сам Семен Палій, злякавшись того наступу, відійде звідти геть, або його полчани й посполиті люди, впавши у сум'яття, з того страху відступляться від нього і їм, полякам, видадуть його в руки. Але коли того не досягли, бо і полчани, й поспільство при ньому стали статечно, то ті хоругви польські й охотницькі козацькі полки мусили відступитися назад. Після цього відступу Семен Палій послав особливого свого посланця, на прізвище Папуга (він зайшов до нього з Переяславського полку з цього боку Дніпра), бити чолом королівській величності на коронного гетьмана і нашого¹⁴⁷² рейментаря Вільгу, що чинили на нього такий ворожий наступ. А військових людей свого полку він, Палій, розпустив на ті становиська, на яких і перед цим перебували. Так само й жителі після відходу з-під Хвастова того рейментаря Вільги з польськими хоругвами й козацькими

полками пішли на свої житла, з яких були повиходили чи у Хвастів, чи в Черногородку, боячись через наступ Вільги тих лядських хоругв, щоб не учинилося і їм від них розор і притіснення. Про що донісши вам, великим государям, віддаюся якнайпокірніше вашій, царської пресвітлої величності, благостині.

З Батурина 7 грудня 1695 року

¹⁴⁷³ Субмісія — невелике дипломатичне представництво.

¹⁴⁷⁴ Листи подано в перекладі з польської мови.

А Палій, безпечно осівши у своєму місті Хвастові, а королю польському й сенаторам належно про себе висвідчуючи, послав до коронного гетьмана і до короля Собеського субмісію ¹⁴⁷³ своїх нарошних посланців з татарськими «язиками», набраними в Білогородщині, і з проханням королівської та гетьманської ласки до себе і до свого війська. А з якою ті Палієві посланці королівською та гетьманською ласкою й упевненням відправлені назад, те явно видно з листів-відповідей, королівського, гетьманського і від Замоїського, які тут подаються.

Лист королівський

ЯН третій,

з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, подільський, підляський,
інфлянтський, смоленський, сіверський та чернігівський.

¹⁴⁷⁵ Гетьмана С. Яблоновського.

Уроджений вірно нам милий! Віддано нам тут лист твоєї вірності, присланий з полку через твоїх молодців, при чому вчинили вони нам досконалу реляцію про рицарську охоту як люди задніпрські їхніх милостей російських царів, так само й твоєї вірності, напавши на Буджак, спустошили ворожі краї вогнем та мечем, і все те хвалебно чинив, що тільки належати може для помноження святої віри та ворожого приниження. Отож, будвши вдячний до вірної та зичливої прислуги твоєї вірності, яку постійно висвідчуєш нам і Річі Посполитій, так і за істотну видачу припроваджених в'язнів, хочемо достатньо учинити, щоб діяльність та відвага твоєї вірності і людей твоїх могла бути належно задоволена. Коли накажемо роздавати одіж на інші запорозькі полки, не забудемо певно і людей твоєї вірності, які так мужньо відбули нинішню кампанію. Відносно ж зимових кватир, щоб могли бути триваліші і вигідніші, ніж на рік, даємо лист наш до ясновельможного краківського каштеляна ¹⁴⁷⁵, щоб за таку очевидну прислугу захотів відповідним людям придумати винагороду, і не сумніваємося, що він те учинить, а ми, зичачи доброго здоров'я від пана Бога твоїй вірності, вітаємо всіх твоїх молодців.

Дано у Варшаві 6 грудня, року божого 1694, панування нашого 21

Ян король

Лист гетьманський

Милостивий пане полковнику Палію!

¹⁴⁷⁶ На чамбул — кіннотою.

Тішуся дуже з того з першою відомістю, що ваша милість добре гостив на Буджаку при Задніпрянському війську. Хвалю охоту та рицарську відвагу; щодо задоволення Запорозького війська вже я виправив звідси з його милістю рейментарем паном Вільгою одержу та заплату. Кватирі теж маєш, ваша милість пан, визначені від нього, які пропоную замінити самому — вони досить просторі, бо про це я сам читав. Узимку обіцяєш, ваша милість пан, не дармувати зі своїми людьми, дякую за таку охітну до загальної прислуги волю, якої зараз прошу виказувати найбільше, бо приходять відомості, що вся буджацька орда сідає на коней, щоб послати кінну силу до Кам'янця і щоб уторгнутись у наші краї на чамбул ¹⁴⁷⁶ усіма силами. Прошу отож, зносья, ваша милість пан, з його милістю паном Вільгою і його милістю паном наказним гетьманом Самусем, щоб, коли виникне на те потреба, могли б ви з'єднатися і долати ворога, добуваючи собі слави і заробляючи тут собі дальшу ласку.

З тим бажаю доброго від пана Бога здоров'я,
вам, вашій милості пану,
зичливий приятель Станіслав Яблоновський,
краківський каштелян і великий коронний гетьман.

Із Львова, 22 грудня 1694 року

Лист Замоїського ¹⁴⁷⁷

До мене вельми милостивий пане полковнику, мій милостивий пане і приятелю!

¹⁴⁷⁷ Франтішек Замоїський — один із великих тодішніх магнатів. Рід Замоїських був український за походженням і традиційно виявляв українські симпатії. Ф. Замоїський був у приятних стосунках із С. Палієм.

Його милість добродій настільки вдячний за прислані «язики» і так шанує відвагу вашої милості пана і зичливу працю твою для Річі Посполитої, що висловить те у своєму листі сам. Він вже визначив заслуженому війську вашій милості милостивому панові плату й одержу через його милість рейментаря пана Вільгу, так само й належне задоволення і самому вашій милості, милостивому панові. До цього часу має бути вже відомість вашій милості, милостивому панові, від його милості пана Вільги. Я ж мою приязнь при подальших okazіях вашій милості, милостивому панові, як бувало й перед тим зичливо висвідчував, так і тепер неодмінно засвідчую, бо є

Вашої милості, милостивого пана, зичливий приятель і радий служити Францішек Замойський

Із Львова, 22 грудня 1694 року

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Про другу тримісячну книгу «Житій святих», котра вийшла з києво-печерської друкарні; про шкідливе татарське вторгнення під Сандомир та Львів; про патріарше благословення гетьману через грамоту на похід до Казикермена; про приязнь з Волощини до гетьмана з усілякими звідомленнями про чужоземців; про причини російської війни на Азов та Казикермен; про похід туди московських та козацьких військ; про невзяття того літа Азова і про здачу на умовах Казикермена; про тодішню кореспонденцію до Мазепи великих гетьманів коронного та литовського; про події після взяття Казикермена; про здобич та повернення військ додому; про вінишування гетьманові його звияжства над Казикерменом через грамоту патріархом і в листі — митрополитом, а також про вінишування отців Монастирського і Яворського; про патріаршу грамоту, писану до гетьмана після прийняття книги «Житій святих»; про дві такі ж патріарші грамоти до гетьмана й отця митрополита, писані з приводу постановлення єпископа в Переяславлі, і про збудування в Переяславлі кафедральної Вознесенської церкви; про вибрання руською волинською православною шляхтою на православну єпископію Луцьку та Острозьку після смерті таємного уніата Афанасія Шум'янського Жабокрицького; про королівський універсал, даний йому, Жабокрицькому, на ту єпископію; про заздрісних на те його щастя; про його кореспонденцію до митрополита й гетьмана; про монарший указ на посвячення його й інше про нього; про прислання від Яблоновського до гетьмана резидента з усілякими від нього відомостями; про цісарську війну з турками у Венграх під Логієм з цісарською шкодою; про прохання до гетьмана за сенаторським сприянням київського земського судді Войнаровського, щоб відпустили його жінку з Києво-Печерського монастиря; про бажання литовського гетьмана щодо продажу збіжжя; про заборони й дозволи патріарха києвопечерським іконам; про львівських купців, затриманих у Москві, і за сприянням гетьмана вільно відпущених.

¹⁴⁷⁸ Крім житій, видання містило вірш Д. Туптала «Сповідення про виправлення книжок», кілька слів та казань: Іоанна Златоустого «Слово на святу просвіту», «Повість Атонаія-ченця про побиття преподобних отців у Синаї та Раїфі».

¹⁴⁷⁹ Загарія — гаряче старання (втримати Кам'янець-Подільський).

Року від розподілу стихій 7203, а від сповиття пеленами Немовляти, що небо хмарами покриває, 1695. На самому початку року вийшла з києво-печерської друкарні друга тримісячна книга «Житій святих»¹⁴⁷⁸, яка починалася від грудня, складена Димитрієм, про яку далі буде в цьому році просторіша згадка. А я, перш ніж почну описувати відправлений у цьому році на Азов та Казикермен марш великоросійських та малоросійських військ, викладу ще тут про сильне татарське вторгнення в Польщу. Після свят Різдва господнього сильні кримські, білгородські та інші орди, відпровадивши проздовж кількох літ турецьку загарію¹⁴⁷⁹ до Кам'яця-Подільського і повернувши звідти назад, вторгнулись у Сандомирський та Львівський повіти, де загорнули в полон безліч люду, а поселення зруйнували вогнем та мечем, обернувши все у попіл.

¹⁴⁸⁰ Це сталося 10—12 лютого 1695 р. В Яблоновського було півтори тисячі чоловік. Подальший лист з Молдавії звіщає, що біуло в нього 5 тисяч чоловік.

¹⁴⁸¹ Король був тоді у Варшаві.

Коли ж потім уторгнулись і під саме столичне руське місто Львів, то великий коронний гетьман Яблоновський виїхав був супроти тих орд з кількома тисячами польського кінного та пішого війська¹⁴⁸⁰ і з кількома штуками гармат за львівські

піддвірки. Однак орда, оточивши польське військо, не дала йому й дихнути, а міцним стрімом напала на поляків і, не без значної їхньої шкоди, загнала в саме місто Львів, гармати їхні забрали, а піддвірки львівські спалили з одного боку та й повернули додому. Після відходу від Львова тих орд львів'яни за гетьманським наказом позбирали татарські стріли і ними, як тоді оповідали, наповнили дванадцять возів, які гетьман Яблоновський відіслав до короля й сенаторів у Краків чи Варшаву¹⁴⁸¹, щоб краще пізнали вони, яка була бусурманська сила.

Святійший Адріян, московський патріарх, знаючи про те, що за монаршим указом гетьман Мазепа мав виходити на війну під Казикермен, писав до нього 5 березня, благословляючи його з усім козацьким військом на той похід, таку грамоту:

АДРІАН,

божою милістю архієпископ московський, усієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому у господі нашої мірності сину, гетьману їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків [Дніпра] Іоанну Степановичу Мазепі і всьому воїнству мир та архіпастирське благословення! Де живуть на поверхні світового корабля Духу діти рожденного всеблагого Бога, діти церкви істинного нашого благочестя, діти нашої мірності, маємо їх у серці нашому архіпастирському і дбаємо про них, стараємося, щоб було їм добро і щоб звільнилися вони від усілякого лиха,— хай добре вгодять господу Ісусу Христу, й цілковито спасуться, дістаючи мир та благословення в домах, і в дорозі, і в ополченому ратоборстві. Взнав я, що твоя любов з малоросійським воїнством за велінням благочестивих наших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої та Білої Росії пішов з ополченням на супротивних ворогів та супостатів християнських, на лиховірних татар, через що безперервно молимо щедроту вседержителя Бога, хай із благословенням своїм прискіпить вашій синівській любові на всіляке добропроводництво день у день і подасть воїнству царської пресвітлої величності через ваше мужнє ратоборство перемогу, щоб подолати ворогів і звільнити полонену вашу братію з агарянських рук, від їхнього мучительного озлоблення, хай дасть розширити межі вітчизни та російського самодержавства, а також і мир. Ви ж, улюблені вірні Ісус-Христові раби і дбалі служителі царської величності й наші у Христі діти, за повинністю своєю кожен у чині дбайте про те і в ополченні показуйте добродібно і щедро ділом благочестиву нашу віру, хоронячись від усілякого лиха, оскільки ви є божими людьми.

Я велю вам віддавати пануючим богозаповідане своє послушенство, через це терпіння майте на военний подвиг, як учить святий апостол. Ті, що дбають за Господню волю про себе, і про благочестиву віру, і про вітчизняні межі землі своєї, хоч і постраждають, вінчатимуться і приймуть вічне добро від Христа, отож ви тим завсігди керуйтеся й борітеся з ворогами до крові й до смерті. Тим ото Господь, скріплюючи вас, скріпить; благословляючи, благословить і обдарує всіляким добром вишньої своєї правиці на землі та на небі. Будьте у цьому, дбаємо, а де пробуватимете, зволь сповіщати нас.

Писано в царському великому місті Москві від світотворення 7203 року, а від Різдва Бога слова Ісуса Христа 5 березня 1695 року

¹⁴⁸² Лист подано в перекладі з польської мови.

Того ж 28 березня один із волоських християнських панів, зичливий наш приятель, можливо, й сам господар, віншуючи козацьким військам щасливі воєнні успіхи в Криму і в Білогородщині у минулі роки, говорячи також і про цьогорічні вищезгадані ординські сильні вторгнення в Польщу і під Львів, до того ж ознаймовуючи про турецьку й інших чужоземних держав поведінку й наміри та заохочуючи гетьмана Мазепу з козацькими військами до цьоголітньої воєнної кампанії на Крим, на Буджак, на турецькі фортеці, які лишаються над Дніпром і над Чорним морем, і офіруючи свою схильність до тієї війни, щоб скинути із себе чужоземне ярмо, таємно писав до нього, гетьмана, такий свій лист ¹⁴⁸².

¹⁴⁸³ Йдеться про похід Палія і лівобережців проти татар у вересні 1694 р. (Див. р. XXXV).

¹⁴⁸⁴ Наказним гетьманом був чернігівський полковник Яків Лизогуб.

¹⁴⁸⁵ Турецький султан Ахмет II помер на початку 1695 р. Новий султан Мустафа II був сином Магомета IV. Військові дії проти Австрії та Венеції він почав у серпні.

¹⁴⁸⁶ Темашвар — тепер м. Темішоара у Румунії.

«За відомості про те, як війська їхніх царських величностей пустошили в кримських краях під командою вашої милості пана, дуже дякую вашій милості панові. Нехай всемогутній Бог надалі сприятиме зброї їхньої царської величності на Божу хвалу, на помноження в цілому світі православ'я та на втіху християнам. Про те, що діялося під Очаковом та Буджаком ¹⁴⁸³, добре знаю. Дуже, однак, жалкую, що, в основному, через слабе здоров'я наказного [гетьмана] вашої милості пана ¹⁴⁸⁴ не зміг він зруйнувати Буджак; це сталося, очевидно, через те, що пан Бог тієї хвилі не захотів нас утішити. Але я певний тої надії, що зброя їхніх царських величностей цього літа захоче віднагородити те, що хотіли б мати чи за рік, чи й далі, а поганський Буджак буде зруйновано. Щодо чоловіка вашої милості пана, котрий так довго тут затримався. Причиною тому татари, котрі ходили в чамбулі до Польщі, аж до Львова,— чекав він їхнього повороту. А було так: татари пішли, палячи, аж до Львова, де застали й самого гетьмана з малою купою війська (5000), а орди було на 30000, і вони спалили Краківське передмістя, та й гармати взяли,— побито ж та поранено і їх. Повертаючись, мали велику шкоду: здохло в них 20000 коней, як про те ваша милість пан уже може знати.

З Андріанополя. В січні запанував цар, син царя Махмета ¹⁴⁸⁵, який почав війну з німцями, ім'я його Мустафа, йому 32 роки. Він одразу ж повідомився про царський скарб, і знайдено було 15 мішків. Звідомлявся він і про військо й побачив, що і грошей, і війська мало. Він сам піде на війну, вейзирів ж наказав, щоб виступав, тільки хай ваша милість пан знають, що не мають ані грошей, ані людей, несила велика в поган, бо людей з Анатолії мало приходить на війну з огляду на велику кількість розбійників, бо їх у ці часи надто намножилося, а скільки турчин може мати війська, то це буде відомо тоді, коли вийде в поле. Знаю, однак, те, що німці зараз готуються до війни, а оскільки вже зараз відібрали Гулу, то хорвати зараз почали докучати Темешварові ¹⁴⁸⁶, тільки той Темешвар ще лишається під турками, але ненадовго, дасть біг,— добрий тепер час християнам воювати на поган. Особливо цього літа [добре було б напасти] на Крим і на Буджак, оскільки хан має такий наказ, щоб готуватися на війну, бо дається знати, що піде на війну сам турецький цар. Хан візьме з собою і з Криму, і з Буджака багато орди, час буде добрий військам їхньої царської величності [іти] як на Крим, так і на Буджак, а ті турецькі замки, що над Дніпром, можна зруйнувати цілковито, бо нам вони чинять велику докучу —

щороку ми повинні давати їм 10 мішків. Поляки не вчинили і не вчинять миру з турками, бо хоч поляки й захотіли б того, не захочуть турки,— не зважають на них нітрохи, оскільки поміж них велика незгода: одні з німцями, а другі з французами, наскільки змога, трактують про мир. А ще хай про те знає ваша милість пан, що ані турки, ані німці, ні інші союзники про мир і не гадають. Острів Хию¹⁴⁸⁷ венеційці залишили й пішли до Мореї, і це венеційці вчинили не без достатньої причини, а щоб не бути розрізненими на багато боків, особливо так віддалено. Мали зразу з турками битву на морі, хоч на морі турків була велика потуга. Кілька турецьких кораблів потонуло, так само й ненецьких два, відтак венеційці, забравши все, що їм було потрібно, з Хиї пішли до Мореї¹⁴⁸⁸. Пишеш, ваша милість пан, що Михал звідомив вашій милості пану: волоський господар, як і мултянський, коли б побачили, що війська їхньої царської величності рушили супроти Буджака, зараз і самі підуть зі своїми військами, і з'єднаються з військами їхньої царської величності. Нехай тільки побачать спершу в принципі, що війська їхньої царської величності ослабили ворога. Хай ваша милість пан гетьман опанує поганські замки, що над Дніпром, і ті фортеці, котрі над морем, тобто Білгород, Кілію¹⁴⁸⁹, то, бачачи слабкість поган, хто б не мислив про своє звільнення з поганського ярма і не дбав про те? Мого чоловіка прошу вашу милість пана виправити при безпечній оказії назад. Чутно тут і те, що його царська величність, великий государ цар Петро, готується на війну супроти турків, чого дай Боже! Прошу вашу милість пана повідомити мені про те.

28 березня 1695 року»

¹⁴⁸⁷ Хи́я — острів Хиос у Середземному морі, навпроти західного берега Малої Азії.

¹⁴⁸⁸ Море́я— півострів на півдні Греції.

¹⁴⁸⁹ Кілія — місто на кілійському рукаві Дунаю, тепер райцентр Одеської обл.

¹⁴⁹⁰ Тобто з Азовського в Чорне море.

¹⁴⁹¹ Старочеркаськ — на річці Дон.

Після отаких, описаних раніше, великоросійських та малоросійських незгод і воєнних змагань з Оттоманською Портою та Кримською державою, що почалися в основному від Чигиринщини і тяглися 16 років, коли через певні перепони не довелося обом монархіям, Російській та Турецькій, прийти до миру й дружби (хоч з обох боків і була до того, як писалося раніше, схильність), татари й козаки безперервно чинили оказії до гніву й війни поміж обома згаданими монархіями, як це було й перед Хотинською війною 1621 року,— про це частково описано раніше.

Отож пресвітлі Іоанн та Петро Олексійовичі, всеросійські самодержці, щоб відомстити бусурманам свої кривди, вчинені впродовж згаданих 16 літ, урадили за найкраще піти зі своїми військами на Азов та Казикермен, щоб при божій помочі зруйнувати їх і побачити відчинені собі з Меотицького озера двері в Евксінопонт¹⁴⁹⁰, а від Казикермена щоб низовому Запорозькому війську було по-стародавньому відчинено ворота і була безперешкодна навігація Дніпром в Очаківський лиман і в те ж таки Евксінське море. На таке воєнне діло вони, великі московські государі, проздовж минулих літ досить наготували хлібних запасів і всіляких воєнних ризтунків і звеліли той воєнний марш зачинати, в який зволив рушити з царського міста Москви в березні місяці під Азов і сам пресвітлий монарх Петро Олексійович, він лишив на царському престолі брата Іоанна.

Військо було розкладено на дві частини, одному звелено йти землею і рікою Доном униз до міста Черкаського¹⁴⁹¹, а другому з собою визначено марширувати також землею й рікою Волгою під місто Царицин, а звідти землею під самий Азов. Коли це сталося і коли великоросійські війська та кілька полків малоросійських спинилися всі під Азовом¹⁴⁹², то почали невсипуще його здобувати й бомбардувати.

¹⁴⁹² Війська було 35 тисяч.

¹⁴⁹³ Бойові дії під Азовом припинились у кінці вересня.

¹⁴⁹⁴ Лист подано в перекладі з польської мови.

В цьому промислі при старанні, либонь, ціле літо збавили, азовські стіни поламали з гармат і порвали підкопами а, кинувши в Азов кільканадцять тисяч великих бомб, поламали всі азовські доми й мечеті, внівець обернувши і самими румовищами заславши й загрузивши ціле те місто, однак, не можучи його цілком дістати з наближенням осінньої пори, змушені були відступити від Азова назад. З другого боку, біля Казикермена, фортуна послужила християнським військам краще. Гетьман Мазепа з козацькими військами і з усіма військовими тяжарями рушив за монаршим указом у той казикерменський похід з Батурина 17 травня, а ближній боярин і білгородський воєвода Борис Петрович Шереметов з московськими кінними та пішими військами і з козацькими слобідськими полками рушив з домів у призначений похід у тих-таки числах. Вони зішлись біля дніпрового берега коло Переволочної, забавили там кілька тижнів, доки спорядили до перевозу військ судна і доки переправилися через Дніпро — Шеремет нижче Переволочної, а Мазепа вище Переволочної, навпроти Мішуриноного Рогу. Тим часом 13 липня писав із Гродна до гетьмана Мазепа гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга свого листа, в якому сповіщав про союз Корони Польської з різними християнськими державами супроти спільного для всіх християн ворога — бусурмана — і про численні над ними військові промисли, при цьому бажав він Мазепі щасливого успіху в початім поході. Цей Сапіжин лист має в собі таке¹⁴⁹⁴:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане, їхньої царської величності
Запорозького війська, до мене вельми милостивий пане і брате!**

¹⁴⁹⁵ Це були останні успіхи короля Яна Собеського. Після 1692 р. сам він, буди хворий, у походи не ходив, і бойові дії поляків супроти татар були цілком локальні, власне, намагалися втримати те, що захопили раніше.

¹⁴⁹⁶ Куявія — Брестщина та Вроцлавщина.

Відомо світові, що чим сильніше діткнула нас поганська шабля, тим старанніше провадимо війну для відшкодування шкод і страт наших. Через це й прийняли ми її з царем його милістю, з їхньою царською величністю, і з Річчю Посполитою Венецькою, відтак проздовж тринадцяти років щороку виходили ми з військом у поле, шукаючи у їхніх власних оселях: відвідали ми Буджак, увійшли у Волоську і Мулянську землю, здобули Сороку та інші замки і осадили їх, щоб приборкати Кам'янець. Висипали ми й міцно осадили шанці Святої Тройці, залога яких завше виказує з божої ласки силу супроти Кам'янця і у Волохах¹⁴⁹⁵. Ми самі в минулу осінь отримали з божою поміччю над тим ворогом велику перемогу, відтак поганство, з немалою своєю поразкою і стратою всіх провіантів, шаблею нашою було виперте й прогнане. І зараз його королівська милість, наш милостивий пан, діставши звістку про замисли їхньої царської величності, зволив писати до мене, щоб я, рушивши військо Великого Князівства Литовського і злучившись з

коронним військом, ішов на ту святу війну. Отож для скріплення святого союзу я військо (хоч воно після минулої експедиції мало що відпочило, коні не відпасло) випровадив. Та й самого мене ці ж послі вашої милості пана застали, коли всідав я на коня, щоб їхати до обозу. Його милість пана Поплавського, старосту куявського ¹⁴⁹⁶, полковника його королівської милості, я послав для скупчення війська й провадження його до Вишневця, а там, з'єднавшись із їхніми милостями панами гетьманами і за попередньою радою, чинитимемо, дасть пан біг, супроти ворога святого хреста воєнні промисли, як час та оказія простелить дорогу, зносячись із вашою милістю милостивим паном, наскільки зблизимось у тому краї між собою. А зараз зичу вашій милості милостивому пану щасливих успіхів на тій союзній війні, віддавшись ласці і лишаючись вашої милості, милостивого пана, зичливим приятелем, братом та слугою

Казимир Сапега, великий гетьман Великого Князівства Литовського.

Дано в Гродні, 13 липня 1695 року

¹⁴⁹⁷ Маріамполь — містечко на р. Дністрі.

¹⁴⁹⁸ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁴⁹⁹ тобто минулого 1694 р.

Того-таки 28 липня великий коронний гетьман Яблоновський, відповідаючи через Мазепиного посланця Стефана Трощинського, гадяцького полкового осавула, і зичачи щасливого успіху в початім поході до Казикермена, також ознаймовуючи про свій похід на ворога, писав з Маріамполя ¹⁴⁹⁷ такий свій лист ¹⁴⁹⁸:

Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська, їхніх пресвітлих і державних величностей, до мене вельми милостивий пане і приятелю!

Немає бажанішого цілому християнству, як той такий хвалебний зачин військ їхніх пресвітлих, державних величностей супроти загального ворога святого хреста. Ми дуже втішилися на цю відомість, зичимо щасливого довершення й перемоги над ворогом і просимо про те пана Бога, оскільки й сумніватися не треба в добрих успіхах при такій великій силі та впорядкуванні їхніх пресвітлих державних царських величностей і при дозорливості вашої милості милостивого пана. Нам же належить диверсія, знаємо ми це, однак пожиточніше було, щоб ми були раніше звідомлені про такий святобливий замисел, особливо коли відправлявся у Варшаві сейм ¹⁴⁹⁹, — в нас це могло б справити більшу готовність, та й сейм не зірвався б, а подав би найдосконалішу раду на таку добру оказію. Але й так, як тільки застав нас сусідський заклик, з огляду на союз, з'єднуємося з військами коронними та литовськими і маємо думку та старання розірвати ворожі сили й відвернути їх, як це робили ми щороку від початку тієї війни, побиваючи ворога в багатьох місцях з божої ласки значними звитягами. Я зараз тільки чекаю, щоб прийшло військо Великого Князівства Литовського, яке коли й опізниться, то дивуватись із того годі, бо тягне зі справді далеких, у півтораста миль, посідань, а злучившись із ним, я беруся відразу ж розпочати воєнні промисли. Між тим значну частину війська ординував

я під фортецю Факмец-Фаркец, щоб наше військо звідти через Фальчу вторгнулось у Буджак ¹⁵⁰⁰, що значну справило б диверсію, бо татарські війська, які вже рушили до Дніпра, дізнавшись про початий зачин, повернулися назад до Буджака і тепер звідти виходити не смітимуть, доки, як гадаю, та частина нашого війська діятиме. Я теж з іншими військами ввійду незабарно у воєнне діло при щасті його королівської милості і при звичній охоті польського рицарства. Його милість пан Трощинський, полковий гадяцький осавул, посол вашої милості милостивого пана, став тут у мене дванадцятого дня, місяця липня, заставши мене уже майже в обозі в моїй резиденції і тільки за дві милі від війська. Лист же вашої милості, мого милостивого пана, датований з-під Переволочної, писаний від 5 червня, віддав мені, на який відписавши відповідь з повною моєю готовністю, прагнучи якнайчастіше чути про найбільшу славу й тріумфи вашої милості милостивого пана, неодмінно віддаюся приязні.

З Маріамполя, 28 липня 1695 року

**Вашої милості милостивому пану навзаєм
зчливий приятель та слуга Станіслав Яблоновський,
краківський каштелян, великий коронний гетьман**

1500 Тобто це військо мало б іти вздовж річки Прут. Фальча (Фельчіу) — місто на р. Прут, тепер на території сучасної Румунії; Буджак — область білогородської орди.

¹⁵⁰¹ Війська підійшли до Казикермена 24 липня.

Коли ж усі війська переправилися через Дніпро, то, рушивши звідти звичайним трактом до Казикермена, переходили в тому марші різні річки й долини, що впадають зі степу в Дніпро, а під самий Казикермен прибули в середу, перед спасівськими запустами, в останніх числах липня ¹⁵⁰¹, і поставили неподалік довкола нього свої обози. А в четвер, тільки засвітало, гетьман звелів сердюкам і городовим піхотним військам ступати в ім'я господнє під казикерменські стіни, і те військо охоче, з радісним серцем скочило на воєнний промисел і без великого спротиву ввійшло в Казикерменські садки й огороди, бо хоч і вийшло з Казикермена супроти козаків кількасот яничарів, однак їх відразу ж було розбито і загнано в Казикермен, а козаки, починивши там-таки, непоодаль казикерменських стін, шанці, невідхідно залягли в них для подальшого воєнного промислу. В тодішню ніч з четверга на п'ятницю війська козацькі й московські атакували Казикермен зусібіч, обсіпали шанцями, обставили плетеними кошами, насипаними землею, обвели багатьма гарматами й мортирами, осадили численними піхотами, і скоро світ почав ояснюватися, в п'ятницю зусібіч привітано тоді Казикермен з гармат, мортир і дрібної зброї. І від тієї п'ятниці до вівторка, в який були запусти на Спасівку, впродовж п'яти днів, невсипуще денно й нічно бито було з гармат і з дрібної зброї, кидано з мортир бомби і підводжено під казикерменські стіни таємні підкопи. Відбирали вони і від Казикермена непогану відповідь з гармат та янчарок, зрештою, Казикермен дійшов до такого стану, що вже годі йому було стріляти з гармат на християнські війська, так як чинили були турки й Чигирину в 1678 році; бо коли з Казикермена відчиняли яничари вікна в кам'яній стіні для стріляння з гармати, то в те вікно відразу ж ударяли з двох чи трьох наших гармат і яничарам не допускали вистрілити з казикерменської гармати. В такий спосіб не лише казикерменські гармати залишилися порозбивані, але й пушкарів повибивано; дійшло до того, що казикерменський бей обіцяв яничарам платити по

тридцять і по сорок левів на день тим, котрі б захотіли бути пушкарями, але охочих до того не відзивалося — бачили в тому чині явну погибель. Та оскільки стіни фортеці згрунтовано з твердого каменю, то вони мало руйнувалися від наших гармат і надія взяти її була мала — все це протягтися могло б довго. Отож гетьман, щоб так не сталося, а бажаючи бачити швидке здійснення свого заміру за згодою з боярином Шереметом, звелів війську своєму котити земляний вал до казикерменських стін, такий широкий і високий, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів, і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто. Цей промисел наших військ вельми устрашив і привів у малодушся казикерменських обложених, оскільки янчарська й гарматна їхня стрільба стала вже бездільна й марнотна, коли стріляли вони в наші земляні вали. А коли стріляли поверх валів, то кулі перелітали й християнські обози. В тих-таки п'яти днях один московський підкоп поламав казикерменську стіну, навдочучали йому дуже й бомби, а що найгірше застрашило казикерменців — це один воєнний московський промисел, який називають вони *чаном*. З нього одного вечора за один раз кинено в Казикермен кількадесят великих бомб і малих гранат — від цього промислу і від вогню з усіх наших обозів, наче від блискавки, все було на короткий час освітлено в той темний вечір, і ще ті бомби й гранати не всі впали всередину Казикермена, як привели обложених у крайній відчай, і тоді аж у наших обозах було чути їхній плачевний голос. Через такі утруднення й страх і через смердючі численні побиті свої трупи, які купами лежали непоховані, казикерменські бусурмани; не мігши далі опиратися християнським військам, змушені були на корисних собі умовах поклонитися гетьману й боярину Шереметову і перед заходом сонця віддати місто Казикермен на козацьке ім'я.

¹⁵⁰² 30 червня 1695 р. через підкоп козаки зірвали наріжну башту, ввірвались у Казикермен і розпочали рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин. Після того Казикермен капітулював.

Для цього договору прибули зі своїх обозів у шанці гетьман та боярин, а від Казикермена, від бея, туди ж таки, у шанці, прибув із кількома яничарами Шабан Липка, або Чемерис, казикерменський писар. Домовившись там і постановивши, що треба, гетьман та боярин від'їхали до обозу, а Шабан відійшов у Казикермен уже по заході сонця; і коли він повернувся в Казикермен, турки звідомилися про вчинену з гетьманом та боярином корисну собі капітуляцію, були раді цьому і без сумніву сподівалися, що з нашого боку все те буде вчинено, що приговорено і постановлено з Шабаном. Однак вони, казикерменці, не покладаючись на приречену тоді козацьку приязнь і не бавлячись у своїх житлах, відразу ж того вечора відступили з горішнього міста в найнижчий Казикермен, що над Дніпром, лишивши на кам'яних стінах горішнього Казикермена тільки яничарські караули, щоб у місто нікого до світанку не пустити. Однак так не сталося, бо як тільки тодішня ніч дозволила відпочити війську, яке трудилось у шанцях увесь день, воно тоді, не спочиваючи і не слухаючи поставлених караулів, у всілякі способи натиснулось у горішній Казикермен, і караульні яничари відступили через те в долішне місто. Наші ж брати, москалі й козаки, розгостившись у Казикермені і не беручи в нім превеликих здобичів, третьої чи четвертої години вночі через крайній свій безум запалили його, і ця пожежа так швидко розширилася, що не тільки всі тамтешні турецькі скарби огорнула і паляям у здобич узяти не допустила, але інший кидав здобуте і заледве сам вихоплювався з того всепожирального вогню.

А друге місто Мустрит-Кермен за Дніпром на Таванському острові, що лежить навпроти Казикермена (з якого хоч і стріляли з гармат на козацькі й московські шанці й обози, однак з того стріляння мало було шкоди нашому війську й користі Казикермену), побачивши, що Казикермен поклонився гетьману й боярину, поклонилося й собі низовому Запорозькому війську, яке зі своїм кошовим отаманом Максимом промишляло,

здобуваючи його,— вони припливли туди від Січі в човнах. Інші ж два кам'яні турецькі замки, що були навпроти Казикермена над рікою Кінською, а саме: один АсламКермен, на кримському березі, а другий Муберек-Кермен, який був через річку Кінську на острові Таванському, якраз навпроти АсламКермена, побачивши загибель Казикермена й Мустрит-Кермена, обидва того не дочікувалися — люди воєнні й жилі виступили з них з усіма своїми маєтками до Криму, покинувши тільки великі гармати.

Переночувавши ту ніч, у середу рано гетьман та боярин Шеремет прибули з обозу під Казикермен, порядно влаштували козацьке й московське військо, щоб прийняти турків з долішнього Казикермена, які мали виходити згідно домовленості, щоб їх військо не забивало і не шарпало. Але те ухикування супроти військового тлуму мало дало користі, бо турки, що вийшли перші з Казикермена, були через навальність військову розшарпані так, що інші турки, побачивши це зі стін казикерменських, одразу ж замкнулись у долішньому замку і до кінця свого не давалися; а треті — з жінками та дітьми і з усіма своїми багатствами поклонилися запорожцям і попускалися по линвах зі стін казикерменських у запорозькі човни, які були в дніпровій воді — запорожці навмисне для того підпливли під казикерменську стіну,— їх запорожці перевезли на Таванський острів під замок Мустрит-Кермен. При таких діях, як описано, одні москалі й козаки дещо дістали здобичі з Казикермена, а інші нічого, оскільки самі собі зашкодили через таке глупство, яке описано. А на Таванському острові під Мустрит-Керменом низовому Запорозькому війську дісталася превелика казикерменська й мустриткерменська (окрім ясиру) здобич, було її на тому острові розкладено на курені і справедливо розділено.

Після таких подій усі казикерменські війська, доки прибралися до рушення і доки поламали казикерменські стіни, забарилися на кілька день, відтак рушили звідти назад. Гетьман щасливо переправився через Дніпро знову в Переволочній на Мішуриному Розі з усім своїм військом, розпустив його по домівках, а сам прибув у Батурин. Боярин же Шеремет, переправившись через Дніпро, як і раніше, відійшов до себе. Однак, відходячи від Казикермена, гетьман лишив сердюцький полк Ясликовського, а боярин — полк стрільців у таванському замку Мустрит-Кермені, оскільки той не був пошкоджений від нашого стріляння; покинули там також гетьман та боярин тим двом полкам на потребу воєнні запаси, на кілька місяців харчів, доки з міст пришлють більше.

¹⁵⁰³ Гарнізон складався з кількох сердюцьких сотень. 300 росіян на чолі з полковником А. Ларонтом і 600 запорожців, згодом сюди прибули козаки Гадяцького та Лубенського полків.

Лишили там і запорожці кілька сот свого товариства ¹⁵⁰³, а всі інші зі згаданим своїм кошовим Максимом, із здобиччю та ясиром повернули до Січі. З тих ясирів одні добровільно похрестилися, і відпущено їх з Січі на Русь в Україну, інші захворіли й померли, а треті, злохитрі, замислили вчинити кошу і всьому січовому війську погибель і були в тому постережені; їх усіх,— великих та малих, чоловічої та жіночої статі — виведено з Січі і без жодної пощади вирубано впень. Плакали й тяжко нарікали на боярина й гетьмана казикерменські полоняники, що не так із ними вчинили, як приговорили були з Шабаном; коли б знали про таку свою біду, то, казали, воліли б усі померти в Казикермені, ніж віддатися в руки гавурських ¹⁵⁰⁴ начальників.

¹⁵⁰⁴ Гавурський — християнський.

¹⁵⁰⁵ Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, II, 26.

¹⁵⁰⁶ Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, II, 11.

А білогородська орда не могла вчинити нам перепон під Казикерменом через те, що оберігала себе від лядських військ, що частково видно з вищеподаного листа коронного гетьмана Яблоновського. З гетьманським поворотом з-під Казикермена в Батурин преосвященний Варлаам Ясинський, київський митрополит, перший вітаючи воєнне

щастя над Казикерменом зі свого кафедрального монастиря, писав 22 серпня до нього, гетьмана, такий свій лист:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська їхньої царської пресвітлої величності Запорозького, наш вельми милостивий пане та великий добродію!

Воздаємо (на незвіданий його дар) подяку Богу, славленому в святій трійці: всемогутньому отцю, господу сили, який наділяє силою з виші, сину-переможцю (мечем вуст своїх) пекла і всієї кріпості бісівської та бусурманської, святому духу, який зійшов у вогні та шумі бурливого дихання на збурення та пагубу ерихонських стін на жорстокосердних невіруючих і хулителів трійчеського божества; Богові, який перший благословив своїм батьківським благословенням; Богові, котрий здійснив своїм душеутішним виконанням бажання всіх вірних. Він дав нині при незвіданому сприянні тріумфальну перемогу вашій вельможності над ворогами самого Бога, що огуду шлють на святу єдинобожественну трійцю, на непереможне знамення божої перемоги, на хрест святий. Узброєний ним-таки, ваша вельможність, за покровою християнської заступниці, яка стоїть біля хреста, непорочної Христової та Іоаннової матері, ворогів перемогли, ім'я Боже та його помазанників прославили, святу церкву та вітчизну православно-російську захистили і собі славу безсмертну здобули! З цього я, недостойний богомолець з усім притчем духовним, радуючись незвіданому сприянню в подячних молитвах і віншуючи вашій вельможності ту божу благодать, записану в імені та в ділі dokonаної теперішньої перемоги, зичу всіх щедрот вашій вельможності через Об'явлення Іоаннове, яке перемагає боговгодною вірою обітників; там поміж інших щедрот Христос-господь каже: «А переможцеві і тому, хто аж до кінця додержує мої вчинки, я дам йому владу над поганами»¹⁵⁰⁵. «Переможець не буде пошкоджений від другої смерті»¹⁵⁰⁶. «Переможцеві сісти я дам на моєму престолі зі мною, як і я переміг був, і з Отцем своїм сів на престолі його»¹⁵⁰⁷.

¹⁵⁰⁷ Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, III, 21.

То хай би я сподобився ту мою сердечну зичливість тут, на святих місцях, наочно виявити вашій вельможності у тих-таки подячних молитвах. Цього ретельно зичачи тепер, у листі через посильних осіб кланяюся доземно.

Із монастиря Свято-Софійського Київського, 22 серпня 1695 року

Варлаам Ясинський, київський митрополит

Потім святійший Адріян, московський патріарх, вітаючи ту ж таки перемогу над Казикерменом з Москви, писав 28 серпня таку свою до гетьмана подячну і похвальну грамоту:

АДРІЯН,
милістю божою архієпископ московський, всієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в Господі нашої мірності сину, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі і всьому християнському в воєнному ополченні воїнству архіпастирське благословення!

Слава Богу всетворящому, який подав поміч на супротивних ворогів православному воїнству хреста Ісуса Христового, царської пресвітлої величності благочестивих наших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців і багатьох держав, царств та князівств повелителів і володарів; це воїнство за воєнним воєводським старанням, при ретельному та вірному служінню всемогутньому Богові, божій церкві та їхній царській величності через усе Запорозьке воїнство має принести на магометан пагубу й полон і розорення їхніх жител.

¹⁵⁰⁸ Сеунщик (сеунч, саунч, сунщик) — вісник чи гонець із важливими звістками.

Мірність наша, діставши про те звістку із твого писання, присланого від тебе з обозів з-під турецького Казикермена, розореного вами, в Москву (його принесли нам у синівській покорі і з вимогою спішних молитов від святої церкви і благословення нашого сеунщика) ¹⁵⁰⁸, воздаємо подяку перемоготворцю Господу і честь християнській непереможній воєводі — Богоматері пречистій Діві Марії! Тримаємо в нагляді оберігача Бога завжди і твою любов, також і все воїнство, що є з вами, щоб оберігалися ви усіляких ворожих полчиськ і зломисля їхнього, бажаємо, щоб перемагали ворогів і щоб багаторічно ти жив у гаразді та спасінні. Будьмо ж благословенні, православні, в святій церкві, в мирі та щасливому добробуті на землі і на небесах! Амінь!

Писано в царському великому місті Москві, від світотворення 7203 року, а від Різдва Христового 1695, 28 серпня

¹⁵⁰⁹ Кирилівський монастир у Києві.

¹⁵¹⁰ Префект колегіуму — помічник ректора, інспектор з адміністративними функціями. Стефан Яворський (1658—1722) — український поет та філософ, церковний діяч.

¹⁵¹¹ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁵¹² Євангеліє від Луки, VIII, 10.

¹⁵¹³ Цинобра — червона фарба вищої якості.

¹⁵¹⁴ Ахіллес — герой Гомерової «Іліади», переможець Гектора, загинув від стріли Паріса, пушеної у п'яту — єдине вразливе місце.

А після того превелебні отці Інокентій Монастирський, ігумен Кирилівського монастиря ¹⁵⁰⁹, і Стефан Яворський, префект колегіуму ¹⁵¹⁰ Київського братства, будучи вислані під преосвященного отця митрополита для заспокоєння тодішніх справ до Переволочної та інших протопопій, повертаючись до Києва, коли почули, що гетьман прибув з-під Казикермена в Батурин, написали з Ніжина, де були тоді, 29 серпня до гетьмана, вітаючи його з перемогою під Казикерменом (приклавши до того повіншування й інший свій інтерес), такого свого листа ¹⁵¹¹.

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького,
наш багатомилостивий пане, заступнику й добродійнику!**

Коли звитяжна слава, голосно бриняча в людських вухах, принесла тріумфальним ходом цілому християнству, а найбільше російському світу хвалебною мовою ім'я вашої вельможності, серце з радості тане, як віск од сонця, чуючи втішні новини, від яких сповнюються отакі виборні євангельські слова: «Дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли»¹⁵¹². Піде це в рахунок безсмертних справ. Найкривавіші війни з бусурманами запишуть замість глянсованого цинобру¹⁵¹³ в книгу вічності, не порівняну в справах воєнних кавалерську діяльність вашої вельможності, яка ні в кого не була така щаслива [запишуть], і самопострашне ім'я руського Ахіллеса¹⁵¹⁴ гарним виписом, що не згладиться ні від якої заздрості жодним зубом злості. Цьому аплодує як ціле християнство, так і ми додаємо не менше, віншуючи безсмертну славу, набуту дорогою кров'ю вашої вельможності, від своїх голосів голосним окриком, так само [віншуємо] й цілому християнству, а найбільше сумній вітчизні, отже, ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а знеслій гордїй думі бусурманській мужньо притер роги. Хай той, хто вивищив ім'я християнське — найвищий Бог, — славить і надалі

¹⁵¹⁵ Гербовна кітвa — тобто якiр шляхетного iменi (герба). Образ човна в морi, у хвилях, який шукає затишної гаванi, виступає як символ України в поетичнiй книзi: *С. Яворський. Arctos caeli Rossiaci.*— К., 1690. Це свiдчить, що цього листа (риторичний твір свого часу) писав, очевидно, сам С. Яворський, а І. Монастирський лише підписав його.

¹⁵¹⁶ Хрест був в основi шляхетського родового герба І. Мазепи.

¹⁵¹⁷ Номiнат — кандидат у єпископи.

¹⁵¹⁸ Тобто заняття в Київському колегiумi.

на подив світові вашу вельможність для захисту вітчизни, на пострах оттоманській гордині, на тріумфальну славу святої віри. Нехай могутня рицарська булава вашої вельможності, що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гiдру! Через те, похилений такими численними вихорами, човен милої вітчизни мiг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербовну кітву¹⁵¹⁵ вашої вельможності, зміцнену хрестом¹⁵¹⁶, зносячи веселі пісні,— цього ми бажаємо, хочемо, зичимо, чекаємо. По тому, приступаючи до приватних справ, ознайовуємо, що з волі вашої вельможності ми були вислані від архіпастиря до Переволочної для заспокоєння суперечок поміж священиками і тамтешніми жителями. Гадаємо, вашій вельможності відомо, про які там речі йшлося. Звідти, бажаючи використати відпускний час, ми повернули до деяких протопопій, децю поправили цілком, [вказали], що треба поправити, і поїхали, з огляду на насталий вересень, до Києва, але в Ніжині зустрiв нас посланець від архіпастиря з цілою в'язкою листів, писаних щодо справ теперішнього номіната¹⁵¹⁷ Луцької та Острозької єпископії ясновельможного його милості пана Дионисія на Жабокриках Жабокрицького. Серед тих листів поміж інших були також і листи, писані від архіпастиря й до нас, щоб ми, дізнавшись про щасливий приїзд вашої вельможності до Батурина, поїхали туди, і, віддавши належну при віншуванні шану, подали б на розгляд вашої вельможності ту в'язку, і просили щодо тієї потреби відповіді. Але оскільки не змогли ми вже з Ніжина повертатися, щоб розшукати вашу вельможність (частково через розладнане здоров'я від подорожніх негод, а частково через настали на початку вересня шкільні заняття)¹⁵¹⁸, ми вирішили послати з Ніжина оту в'язку до вашої вельможності через кур'єра, оскільки нам самим, супроти сподіванки, неможність заступила дорогу.

Покірно тож упадаємо до звитяжних ніг вашої вельможності хоч би в письмовому поданні, і, віддаючи до панських рук архіпастирське послання, кладемо самі себе під звитяжні стопи, і дуже просимо подати відповідь на архіпастирське прохання.

З Ніжсина, 29 серпня, 1635 року

Вашої вельможності, нашого вельми милостивого пана патрона й особливого добродія, протектора недостойні богомольці й найнижчі слуги

**Інокентій Монастирський, ігумен монастиря Києво-Кирилівського,
Стефан Яворський, префект колегіуму братського Київського**

Закінчивши оповідати про зруйнування Казикермена, повертаюся тепер назад до місячного порядку. Тоді ж, 25 травня, святійший московський патріарх Адріян писав про прийняття другої книги «Житій святих», яку склав Димитрій і яка починалася від грудня (тоді вона саме вийшла з Києво-Печерської друкарні і про неї коротко згадано на самому початку цього року), таку від себе грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський, усієї Росії та всіх північних країн патріарх.

¹⁵¹⁹ Тобто на дванадцять місяців.

¹⁵²⁰ Михайла Вуяхевича.

¹⁵²¹ Тобто патріарх висловлює бажання, щоб «Четьї-Міней» Д. Туптала не різнилися від московських.

Улюбленому в господі нашої мірності синові, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословіння.

Похваляє наша мірність добротворців; хвалимо тих, хто сприяє добру, а найбільше, коли поєднується начало твердого обов'язку, яке ґрунтується в громадянстві добродійністю,— цього мають досягати; так твоя любов, не тільки причетний до цього, але чиниш так часто. Пиши нам по-синівському про все, потрібне для загальної користі, і проси нашої мірності благословення. Прийняв я і тепер таке твоє писання від присланих до нас, братії з Києво-Печерської лаври, нашої мірності ставропігії, строїтеля печерської лікарні ієромонаха Никона та наглядача в друкарні ієромонаха Софонія, що прийшли з їхніми монастирськими потребами і з виданими там друкованими книгами тримісячних «Міней», які читаються у грудень, січень та лютий, їх ми по-пастирському в любові прийняли і бажаємо, щоб і інші «Міней» річного круга в дванадцятім числі. ¹⁵¹⁹ були видані й плодили корисним читанням в господніх людях божу славу. Через це, як за проханням архімандрита Печерського монастиря ¹⁵²⁰ з братією, так і за твоїм, я послав у Києво-Печерський монастир з тими-таки присланими три книги «Міней», які читаються у

великій соборній церкві за місяці березень, квітень і травень, для погідного справлення цього діла ¹⁵²¹. Твоя ж любов хай лишається багатолітньо і щасливо в доброму здоров'ї, дбаємо про це.

Писано в царському великому місті Москві, від світотворення 7203 року, а від Різдва боголюдини Ісуса Христа 1695; в місяці травні, 25

Того ж таки 25 травня той самий святійший Адріян, московський патріарх, за порадою пресвітлих московських монархів Іоанна та Петра, схиляючись на прохання київського митрополита Варлаама Ясинського і на прохання гетьманське, щоб по-старовічному поставити в Переяславлі нового єпископа, писав до нього, гетьмана, таку грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський і всієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому в господі нашої мірності сину, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословіння!

Багатьох блаженств ті сподобляються і приймають благословенство Боже на душеспасальне пробування, хто дбає про добробут людського життя і про процвітання церковної краси, радить і добродійно допомагає. Так і твоя любов відзначається таким старанням, отож бажаємо тих-таки мздовідданств сподобитися від господа Бога багатоденно на землі і безконечно в небі.

Писав оце до нашої мірності тепер, як син і співслужитель наш, преосвященний київський митрополит Варлаам — бажає він, щоб, з огляду на його неміч до співслужби архієрейства, посвятити єпископа і йменувати у місто Переяславль, та й ти хочеш того-таки, щоб таке збулося і щоб дати на те благословення. Наша мірність порадилися з благочестивими нашими великими государями царями і великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцями і багатьох держав, царств та князівств повелителями й володарями, і вони, государі, зволили тому бути. А для задоволення того запропонованого прохання київського митрополита і твого великі государі вказали послати преосвященному митрополиту Варлааму грамоту, і від нашої мірності з неї список я послав нині для знаття і до твоєї любові, щоб, розглянувши її і порадившись, добротворно здійснити звелене. По цьому все в домі твоїм хай буде в гаразді!

Писано у царському великому місті Москві від світотворення 5203 року, а від Різдва Бога слова Ісуса Христа 1695, 25 травня

Тоді ж писав святійший патріарх про того переяславського єпископа і до преосвященного отця київського митрополита таку грамоту:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський, всієї Росії та всіх північних країн патріарх!

¹⁵²² Кроковський Іоасаф (?— 1718) — український церковний та просвітний діяч, професор та ректор Київської академії, видатний філософ. Згодом був київським митрополитом (з 1707 р.).

У святому душі сину та співслужителю нашої мірності преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, галицькому і Малої Росії архіпастирське благословення!

Завжди наша мірність повсюдно бажає процвітання і належного чиноутримання церковного, щоб здійснилося покращення на славу Божу і щоб усяка допомога та вимога були благословенні. Звістилися ми нинішнього літа з твого писання через посланого переяславського ігумена Гедеона та скарбника Мелетія й донесення, що ти просиш нашу мірність, щоб з огляду на твою старечу неміч, також і через велике число людей у єпархії посвятити в єпископи і назвати його переяславським ігумена миколаївського та ректора київського ієромонаха Іоасафа Кроковського ¹⁵²². Ми бажаємо, щоб так сталося, і про це радилися з благочестивими нашими великими государями царями і великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцями і багатьох держав, царств та князівств повелителями та володарями. І вони, государі, зволяють бути при тобі єпископу, але і нашої мірності благословення треба тобі мати. Однак спершу хочемо від тебе запевнення, що далі так це триматиметься без будь-яких суперечок та чолобиття до царської величності та нашої мірності, а від вас ця осібність не відніматиметься аж ніяк.

¹⁵²³ У київському Пустинно-Миколаївському монастирі.

Перше: за святими правилами ставити єпископа одному архієрею у свою єпархію не можна, хіба чотирьом чи трьом архієреям; друге: визначити йому місце, де жити і чим, мати єпископію, чин, посади і все потрібне (але чи не буде чолобиття, щоб йому жити в Миколаївському монастирі ¹⁵²³, від монастирських жителів?); третє: коли іменуватися тільки містом переяславським, а не володіти, чи захоче хто так і чи надалі можна, щоб так було? І про це нам відомості не подано і дати нині благословення через те не можна — це все сотворить і утвердить у добрій раді як з духовним чином, що є в Київській єпархії, так і з мирськими людьми, а найперше з гетьманом царської пресвітлої величності Запорозького війська Іоанном Стефановичем Мазепою. Вибраного ж у єпископи для посвячення за зволенням благочестивих государів пришліть до вашої мірності в царське місто Москву. Тут ми в наших іменних грамотах напишемо, у який спосіб архієреям від нас у майбутні часи бути на Переяславській єпископії, на обновленому престолі, щоб це був співслужитель престолу Київської митрополії на визначених умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії і щоб аж ніяк надалі той єпископ, хто буде після того, не міг відокремитися від того визначення. По цьому хай всещедрий Бог приспішить на добротворство до тебе і до всього народного християнського поспільства з дня у день! Амінь!

Писано в царському місті Москві 7203 року, від Різдва Бога слова 1695, 26 березня

¹⁵²⁴ Жабокрики — містечко на Поділлі.

Гетьман же, за згодою зі згаданим преосвященним отцем митрополитом збудувавши в Переяславлі великим коштом і старанням чудову кафедральну муровану церкву Вознесіння Господнього, дбав ретельно як у пресвітлих монархів, так і у святійшого патріарха про благословення, щоб при тій Вознесенській церкві в Переяславлі було поставлено єпископа, оскільки єпископська кафедра була там з давніх віків. У цьому йому, гетьману й митрополиту, не відмовлено від пресвітлих монархів і від святійшого патріарха, як свідчать вищеподані патріарші грамоти.

Минулого 1694 року, в місяці вересні через смертне наїття не стало єпископа луцького й острозького Афанасія Шум'янського, який, будиши рідним братом новітньому уніату Іосифу Шум'янському, львівському єпископу, став так само потаємним уніатом і сам. Тоді вся руська волинська шляхта вибрала з-поміж себе на ту овдовілу Луцьку й Острозьку єпископію одного значного і заслуженого в Короні, також волинського шляхтича і вченого чоловіка Дмитрія на Жабокриках ¹⁵²⁴ Жабокрицького, земського луцького

¹⁵²⁵ Дмитрій у світі, Діонісій у чернецтві.

¹⁵²⁶ Подано в перекладі з польської мови.

писаря, який хоч і женився раніше на вдові, однак, розійшовшись із нею, бажав собі чернецтва, а полишена його жінка незабаром після того, як ходили про те чутки, вийшла заміж за іншого. Тож вибрано його, Жабокрицького, на єпископію Луцьку, хоч багато хто перечив і не дозволяв, примінюючись до правил святих отців з причини вищезгаданого його одруження, однак вся волинська руська шляхта міцно при тому стояла, щоб ніхто інший, тільки він, Жабокрицький, був у них луцьким та острозьким єпископом,— так воно й сталося. Після того вибрання, коли він, Жабокрицький, був у Варшаві і зголосив королеві й сенаторам про своє вибрання волинською руською шляхтою на Луцьку єпископію, то сам король багатократно намовляв його до унії. До неї ж він, Жабокрицький, не захотів пристати і зволяв відставити своє єпископське вибрання, щоб лишитися світським при нерушному греко-руському православ'ї. Тоді король Собеський, похваливши ту його статечність, видав йому, Жабокрицькому, 12 травня 1695 року на пергамені свій королівський універсал при підписі руки власної і при зависистій коронній печатці на ту Луцьку й Острозьку єпископію з усіма монастирями, протопопіями, маєтностями та всілякими добрами, що до неї належать. Повернувшись з Варшави до Луцька, він, Дмитрій, або Діонісій ¹⁵²⁵ Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, оголосив той королівський універсал через свого посланця у Луцькому замку і просив прийняти його до міських луцьких книг. Тоді на його бажання той королівський універсал прийнято до книг і з тих книг видано йому, Жабокрицькому, 6 червня такий екстракт при міській луцькій печатці ¹⁵²⁶.

ЗГОЛОШЕННЯ ПРИВІЛЕЮ

його королівської милості на єпископію Луцьку й Острозьку яснопревелебному його милості отцю Діонізію

на Жабокриках Жабокрицькому,
номінатові-єпископові луцькому та Острозькому,
дане 1695 року 6 червня.

Витис із міських книг замку Луцького

¹⁵²⁷ Бурграф — комендант міста або замку в середні віки.

¹⁵²⁸ Прототроній — перший біля трону (митрополичого).

Року тисяча шістсот дев'яносто п'ятого, місяця червня, 6 дня. На міському уряді в замку його королівської милості Луцькім переді мною, Єжи Станіславом на Марковичах Гулевичем, суддею і бурграфом ¹⁵²⁷ міським луцьким, і книгами міськими луцькими особисто з'явився уроджений його милість пан Миколай Гродецький від імені яснопревелебного в бозі його милості отця Дионизія на Жабокриках Жабокрицького, номіната-єпископа луцького та острозького, прототронія ¹⁵²⁸ Київської митрополії, свого дядька, і подав привілей його королівської милості нашого милостивого пана тому ж яснопревелебному в Бозі його милості отцю номінатові в нагороду його героїчних учинків, справ рицарських і добрих заслуг для республіки милостиво даний, на пергамені писаний, рукою його королівської милості, нашого милостивого пана, підписаний, при печатці коронній, на шнурі, зависистій, з підписом руки секретаря його королівської милості, яка має в собі зголошення, щоб постійно про це знати:

ЯН ТРЕТІЙ,

з Божої ласки король польський, великий князь литовський,
руський, прусський, мазовецький, жмудський, інфлянтський, київський,
волинський, подольський, підляський, смоленський та чернігівський.

Ознаймовуємо цим листом, привілеєм нашим, кому про те належить знати, що за вродженою нашою добродією королівською до людей, які з предків і перед самими нами, і перед Річчю Посполитою добре заслужені, маємо найперше й найбільше старання, щоб справедливо нагороджувати їх примноженням компенсацій та гонорів. Старожитний дім Жабокрицьких з'єднав собі продовж стількох століть таке хвальне ім'я, що цього забути не можемо ніколи; явним доказом чого служить правдивість, військова доблесть, велика здатність у справах на сеймах, сеймиках і трибуналах, нікому іншому не подібна, з'єднана з правосуддям та справедливістю діяльність в особі уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького, писаря земського луцького, підвоеводи судового, генерала воеводства Київського, підстарости кременецького. Його активна й правдива служба попередникам нашим, нам, найяснішому домові нашому і Річі Посполитій такі видала значні та хвали гідні викази, що не можемо не наділяти їх особливою нашою увагою.

¹⁵²⁹ Вакуюче — звільнене.

Через це, з огляду на заслуги уродженого Дмитра Жабокрицького предків та його власні, бачачи також у нього схильність до наук і належну здібність до духовного стану, також належну побожність, ми вирішили, відповідно до згідної елекції духовних та світських людей, жителів Волинського воеводства, дати йому і з'єднати після відходу з цього світу велебного Афанасія Шум'янського, єпископа луцького та острозького, вакуюче ¹⁵²⁹ Луцьке й Острозьке владитство. Тож цим нашим листом даємо і з'єднуємо

[йому це], щоб згаданий уроджений Жабокрицький, прийнявши габіт, негайно вступив як у духовне, так і у світське управління тією єпископією з усіма її кафедральними й партикулярними церквами, з усіма добрами, селами, фільварками та ґрунтами і з їхніми пожитками, належитостями та всім іншим так, як попередники його тримали й заживали з усіма церквами, монастирями, старшинуванням над духовними: архімандритами, ігуменами, протопопами, попами, братствами тієї грецької релігії,— хай має й тримає це з прибутками від духовних, відповідно до привілею попередника свого, і хай заживатиме це аж до кінця свого життя або до доступлення якоїсь вищої гідності. Даємо йому при тому повну силу, згідно давніх прав судити всі духовні справи, урядувати над усім духовенством вищого й нижчого стану, щоб владою свого владичого уряду помножував Божу хвалу в церквах та монастирях нашої держави у своїй дієцензії, а неслухняних і непокірних карав за переступом. Ми обіцяємо також за нас і найясніших наших наслідників, що згаданого уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького триматимемо при духовній владі і при спокійнім заживанні його владицтва і не дамо ніколи сили віддалити його від того. Це до відома людей усіх станів та звання приводячи, хочемо й наказуємо, щоб згаданого уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького мали і знали за правдивого і власного луцького та острозького владику, і хай заживає вольностей та прерогатив, яких заживали його попередники. Відтак для ліпшої віри підписуємося рукою власною і наказуємо притиснути коронну печатку.

Дано у Варшаві 12 травня, року божого 1695, панування нашого XXI

Підписано: Ян, король

Владицтво Луцьке й Острозьке після смерті велебного Афанасія Шумлянського, луцького та острозького владики, віддається уродженому Дмитрові Жабокрицькому.

В тому привілеї, поданому для зголошення при коронній печаті зависистій на шнурі, підпис руки його королівської милості в таких словах: «Ян, король», так само і підпис руки секретаря його королівської милості в таких словах: «Миколай Томиславський, канонік варшавський, його королівської милості секретар». Цей королівський привілей подано для оголошення за проханням вищенайменованого подавця і за мого урядування прийнято до теперішніх міських книг луцьких. А після того возний генерал воєводства Волинського та інших Кіндрат Колодка на ствердження справедливого й

¹⁵³⁰ Рожище — містечко на р. Стирі, райцентр Волинської обл.

¹⁵³¹ Принципальний — головний.

точного свого донесення визнав в акті, означеному, з огляду на законну вимогу, яснопревелебному в бозі його милості отцю Дмитру на Жабокриках Жабокрицькому, номінату-єпископу луцькому та Острозькому, за вищеподаним привілеєм його королівської милості, що він цього року й місяця, дня сьогоднішнього був у містечку Рожищах ¹⁵³⁰, яке відвічно належить луцьким єпископам грецького обряду, в добрах принципальних ¹⁵³¹ того ж Луцького владицтва, де, заставши підданих як самого містечка Рожищ, так і всіх добр, що віковічно до тої єпископії належать, а саме сіл Дубищ, Опольного, Жолобова, Позарок, Кольчина, Ліплян, Теремного, Полонки, Седмярок, Водерад, Тернок, Підбереззя, Забежжя, Колодезь, Губіна, Фалемеч й Вулки Фалемічської та інших, зібраних до громади, й оповістив їм про нового пана, яснопревелебного в бозі

його милості отця номіната, наказав виконувати всіляке послушення. Після цього піддані з'явили готовність виконувати всі послушення і приступили до належних собі робіт. Отак, увівши без будь-яких перепон згаданого яснопревелебного милостивого отця номіната у володіння цілим єпископством, добрами, підданими і всіма взагалі належностями того його чину, возний подає реляцію, просячи, щоб це було внесено в акти, що й учинено. З тих книг видано під міською печаткою і цей випис.

Писано в замку Луцькім, звірив Сенницький

(М. П.)

А що, згідно до давніх уставів та звичаїв, Луцька єпископія, як православна, була підлегла православної Київській митрополії, а православні луцькі єпископи приймали своє освячення від православних київських митрополитів, то йому, Жабокрицькому, належало для того освячення приїхати до київського митрополита.

На ту поїздку в Київ, будши там-таки, у Варшаві, одержав він королівський дозвіл та подорожній лист і, хоч римський опат ¹⁵³² Виповський перечив у тому королеві, щоб не видавати Жабокрицькому універсалу на Луцьку православну єпископію і не видавати йому ж таки подорожнього листа на поїздку в Київ для посвячення, бо владику Шум'янський обіцяв завести там унію, однак король його не послухав і начебто визнав з тієї okazji Шум'янському крутіїство. Отак номінат Жабокрицький щасливо зорудував своє діло в короля і, збираючись їхати до Києва на посвячення, відізвася спершу до отця митрополита й гетьмана двома такими, писаними щодо того, листами з Білостоку ¹⁵³³, 21 липня ¹⁵³⁴.

**Яснопревелебніший у Бозі милостивий отче митрополите
київський і всієї Русі, мій вельми милостивий пане,
отче, пастирю і добродію!**

¹⁵³² Опат — ігумен, абат.

¹⁵³³ З Білостоцького монастиря на Волині, біля с. Жуківки.

¹⁵³⁴ Листи подано в перекладі з польської мови.

¹⁵³⁵ Мається на увазі Мала Росія (Україна).

У минулому році лихо моє забрало в мене те щастя, щоб я для виконання на святому печерському місці обіту увіч вашої, пастирської, мого вельми милостивого пана й добродія, дістався руки і дістав від неї благословення. А я мав найбільше бажання відібрати настанови щодо правдивої віри від найвищого в цілій Росії ¹⁵³⁵ пастиря, ніби з божих вуст, і прагнув святої поради, як би оживити, наче рососою небесною, свою сирітську Луцьку дієцензію; мав я і статечне, однак для цілої правдивої церкви пожиточне, бажання покірно віддатися під розсуд та керівництво вашої милості, вельми милостивого пана й добродія, з головою і серцем моїм, повержено і смиренно, як правдива овечка власному пастиреві і покірний законник своєму настоятелю, з усілякою схильністю перед

гідністю його уряду й особи і з приниженим проханням, щоб у теперішнім святім законнім габіті поблагословив свого багатогрішного слугу й сина у святому дусі. Я не з жодного приватного інтересу, а через саму горливу щирість при ласці божій хочу правовірній церкві добра і, зміцнений у цьому загальним та єдинодушним бажанням православних синів цілої Луцької дієцезії, нарешті прийняв протекцію без усіляких умов та утруднень з ласки його королівської милості, нашого милостивого пана через привілей, даний мені і стверджений,— зволь прийняти мене у свою пастирську протекцію, щоб довести до бажаного завершення замисли і віддалити повагою своєю ті труднощі, які можуть бути при прийнятті священничої честі,

в чому, чекаючи тисячократно ласки пастирської,
вашої милості милостивого пана і добродія,
від святительської правиці його, схиляю свою голову
і зобов'язуюся бути яснопревелебнішій вельможності,
вашій милості панові й добродієві завжди зичливим
у дусі святім слухняним сином,
богомольцем та найпокірливішим слугою

**Димитрій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископи Луцької та Острозької Київської митрополії.**

Дано в Білім Стоку, 21 липня 1695 року

До гетьмана

**Яснозельможний милостивий пане гетьмане, їхньої царської пресвітлої
величності Запорозького війська, мій вельми милостивий пане і добродію!**

Повторно покірно стаю через лист мій перед обличчям вашої милості, вельми милостивого пана і добродія, як принижений слуга, в минулорічнім, так само і в теперішнім моїм листі, покликуючись бути постійним богомольцем, хоч і негідний для тої повинності перед божим маєстатом. А оскільки першого разу вище заслуг моїх, адже багатьом я незвісний, удостоївся я відповіді, повної прихильності від вашої милості, вельми милостивого пана та добродія, відзиваюся і тепер з покірним та приниженим поклоном вашій милості пану та добродію. Беру собі за найпевніше прогнозування, що і цей мій принижений доказ субмісії і покликання моє з волі божої приймеш у себе з ласками та побожним зволенням, і через доброчинну протекцію допоможеш у подальшому часі. Просячи цього покірно у вашої милості, вельми милостивого пана та добродія, обіцяюся недостойні молитви мої виливати до божого маєстату на довге щастя, здоров'я, найкращі успіхи в усіх героїчних акціях, а найбільше для великого імені свого тріумфу над супротивними ворогами з помноженням хвали у потомних наступних віках.

Прагну бути до смерті

**Вашої милості милостивого пана і добродія щоденним богомольцем і
приниженим слугою**

**Димитрій на Жабокриках Жабокрицький, номінат єпископії Луцької та
Острозької Київської митрополії.**

Дано в Білім Стоку, 21 липня 1695 року

Потім 12 серпня писано було від пресвітлих Іоанна та Петра Олексійовичів, московських государів, до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, про прийняття та посвячення на Луцьку та Острозьку єпископію згаданого номіната Жабокрицького таку грамоту:

**Божою милістю від пресвітлих та державних великих государів царів і великих
князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої,
Малої та Білої Росії самодержців і багатьох держав
та земель східних, західних та північних отчичів, дідичів,
та наслідників, государів і володарів, нашої царської величності
богомольцю преосвященному Варлааму Ясинському,
митрополиту київському, галицькому та Малої Росії,
нашої царської величності милостиве слово.**

У договорах Вічного миру у нас, великих государів, у нашої царської величності з королівською величністю польським, постановлено в дев'ятій статті, що великий государ, його королівська величність, церквам божим та єпископіям Луцькій і Галицькій, Перемишльській, Львівській, Білоруській і при них монастирям, архімадріям Віленській, Мінській, Полоцькій, Оршанській та іншим ігуменствам, братствам, в яких вживалася і нині вживається благочестива грекоросійська віра, також усім людям, що там живуть, у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському, що лишаються в цїтаки вірі, не звелить чинити будь-якого ущемлення й примусу до римської віри та унії, але буде заховувати давніми правами в усіляких свободах та церковних вольностях. А оскільки вищезгадані єпископи відійшли не в бік нашої царської величності, а перебувають у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському, то коли б довелось їм за духовним чином та звичаєм приймати благословення і висвячення від київського митрополита, то хай тому не відмовлено буде в милості його королівської величності. А після того Вічного миру писали до нас, великих государів, у Польщі резиденти наші Іван Волков та Борис Михайлов, що в Короні та Литві духовним та мирським особам чиниться насильство у благочестивій вірі та великий примус до унії, а численні єпископи, монастирі та церкви насильством повіднімали і в унію обернули. І за нашим, великого государя, указом писано до тих резидентів у Польщу в наших, великих государів, численних грамотах, звелено їм доносити королівській величності і говорити сенаторам, щоб у

Короні і в Литві за договорами Вічного миру його королівська величність звелів заборонити наміцно, щоб людям благочестивої віри грецького закону не чинили насильств у вірі, монастирів та церков божих благочестивих не захоплювали і не відбирали, не розорювали і в унію не обертали. А які насильством обернено в унію, то щоб повернено було назад людям греко-російської віри, як це було колись. А що насилля людям благочестивої віри чинять, ставши уніатами, Інокентій Винницький та Кипріан Жоховський, то щоб їм заборонити те міцними указами і їх з Перемишльської та Білоруської єпархій вислати, а замість них вибрати духовним та мирським людям греко-російської віри інших православних єпископів і прислати їх для благословення та висвячення в Київ до тебе, нашого богомольця. І польські та литовські сенатори говорили у відповідях тим нашим резидентам на їхній запит, що у них вірі примусу нікому ніякого не чиниться і права їхні [не] забороняються, а хто волею до унії приступить, то тим заборонити неможливо, а Винницький та Жоховський перейшли своїми єпархіями в унію добровільно, і ті, мовляв, уніати належать за духовністю до Риму. І в нинішньому [7] 203 році ¹⁵³⁶ 20 жовтня до нас, великих государів, писав із Польщі наш резидент Борис Михайлов, що у вересні місяці не стало луцького єпископа, рідного брата Іосифа Шум'янського, який був таємний уніат, а на Луцьку єпископію вибирають духовні русь-шляхта та міщани, щоб був єпископ православний, а не уніат, і що дозволу королівського їм у тому виборі нема. І за нашим, великих государів, указом звелено йому, Борису, домагатися в Польщі і у королівської величності, щоб людям благочестивої греко-руської віри вільно було вибрати православного єпископа на Луцьку єпископію і щоб прислати його для благословення та висвячення за договорами Вічного

¹⁵³⁶ у 1695 році.

¹⁵³⁷ Святодухівського монастиря в м. Буйничі неподалік Могилева — резиденції білоруських єпископів. У самому Могилеві монастир був братський Богоявленський.

¹⁵³⁸ Шальвіра — ошуканець.

миру в Київ до тебе, нашого богомольця. І після того наш резидент Борис Михайлов писав, що на Луцьку єпископію вибрано єпископом з волинської шляхти русина Димитрія Жабокрицького, чоловіка ученого; був він жонатий на вдові і потім з нею розлучився, і нині вона за іншим замужем живе, а руські люди його похваляють, що чоловік він достойний. І він, Борис, говорив про того новообраного луцького єпископа Дмитра Жабокрицького сенаторам, щоб йому за договорами Вічного миру дозволено було їхати на посвячення в Київ до тебе, нашого богомольця. І 9 травня нинішнього [7] 203 року прислав до нього, Бориса, той новообраний єпископ Дмитро Жабокрицький ігумена могилівського Буйницького монастиря Іосифа Драника, що він Димитрій, приїхав у Варшаву і подав вибір на себе до королівської величності. І королівська величність намовляв неодноразово сам його, Димитрія, щоб приступив він до унії, а він, Димитрій, мовляв, сказав, що він відмовляється від того вибрання і лишиться, як і до цього, світським, а від благочестя не відступить ніколи. І королівська величність, похваляючи його, Димитрія, дав йому на те єпископство жалувану грамоту, на посвячення в Київ їхати дозволив і видав проїжджу за своєю рукою і за печаттю. А коли королівська величність ту проїжджу підписав, то в той час римський опат, на прізвище Виповський, говорив йому, щоб королівська величність зволив прогаятись із тим виданням йому жалуваної грамоти і проїжджої, оскільки Шум'янський закладає елекцію для обрання луцького єпископа, і що там буде постановлена унія. І королівська величність начебто на того Виповського гнівався і казав, що той Шум'янський шальвіра ¹⁵³⁸ на всі боки, чинить несправедно, і жалувану грамоту та проїжджу королівська величність йому, Димитрію, віддав із своїх рук і звелів їхати в Київ. І того ж, мовляв, числа, він, Дионісій, поїхав з Варшави у Луцьк на сеймик і подякував за попередній уряд, а був він у них земським писарем, і справді він

поїде для висвячення у Київ. А руські, мовляв, духовні та мирські люди його, Дмитрія, хвалять, що він чоловік учений і до благочестя схильний, і той Жабокрицький знає численні способи, що може й Білоруську єпископію обновити, а перемишлянського [єпископа] вигнати з єпископства, і дуже потрібно, щоб у Києві ті його способи ствердили, аби відновити ті три єпископії. І ми, великий государ, указали того новообраного на Луцьку єпископію Дмитрія Жабокрицького допустити за договорами Вічного миру до тебе, нашого богомольця, у Київ для посвячення. А коли він, Дмитрій, приїде для освячення на Луцьку єпископію в Київ і почне у тебе, богомольця нашого, просити за правилами святих апостолів та святих отців посвячення і рукоположення до Луцька у єпископи, то тобі, богомольцю нашому, за даною тобі владою і за жалуваною нашою, великих государів, грамотою, також за постановчою грамотою великого пана кир Адріяна, архієпископа московського і всієї Росії і всіх північних країн патріарха, даною на Київську митрополію, того приїжджого Дмитрія Жабокрицького правильно посвятити на Луцьку єпископію в єпископи своїм рукоположенням, як посвячувала з давніх літ підвладних єпископів тамтешньої парафії таким посвяченням за архієрейським чином православна східна церква і зводила з давніх літ підвладних єпископів на їхні єпископські єпархії митрополія Київського престолу і те рукоположення стверджувала в підвладних собі єпархіях постановчими своїми архієрейськими грамотами. І тобі, богомольцю нашому, сприйнявши цю нашу, царської величності, грамоту відомо: того Дмитрія Жабокрицького, як приїде він з Польщі в Київ, у Києві в соборній Апостольській церкві за благословенням святійшого кир Адріяна, архієпископа московського, всієї Росії і всіх північних країн патріарха, посвятити в єпископи на Луцьку єпископію за правилами святих апостолів і святих отців, а коли він, Дмитрій, почне тобі пропонувати якусь пропозицію щодо Білоруської та Перемишльської єпископій, аби їх, як давніше, обернути на благочестя, а уніатів Інокентія Винницького і Кипріяна Жоховського з тих єпископій вислати, то

¹⁵³⁹ Тобто 1695 року.

¹⁵⁴⁰ Лист подано в перекладі з польської мови.

ти про ту його пропозицію і про ті способи, які він почне пропонувати тобі, нашому богомольцю, напиши до нас, великих государів, а йому учини відповідь, що в тих справах радитися з ним без нашого, великих государів, указу ти не смієш. А пропозицію його донесеш до нас, великих государів, письмово. І посвятивши його, Дмитрія, і підтвердивши Луцьку єпископію своєю постановчою грамотою, відпусти його, Дмитрія, у Польщу без затримку. Ти, наш богомо- • лець, учиниш правильно щодо того Жабокрицького і чи буде він посвячений на ту Луцьку єпископію в єпископи чи те посвячення чомусь не відбудеться, то ти нам, великим государям, до нашої царської величності маєш написати.

Писано за панування нашого в дворі, у царськім великім місті Москві. Літа від створення світу 7203 ¹⁵³⁹, місяця серпня, 12 дня, царювання нашого на 14 рік

Цю монаршу грамоту зі згаданими листами Жабокрицького преосвященний митрополит вислав з Києва до вищезгаданих своїх посланців отців Монастирського та Яворського, велючи їм бути в гетьмана, котрий повертався з-під Казикермена,

повіншувати його перемогу над бусурманами і показати ту грамоту й листи Жабокрицького. Він писав до них двадцять другого серпня такого свого листа¹⁵⁴⁰:

¹⁵⁴¹ Данило Борятинський.

¹⁵⁴² Пропуск в оригіналі.

¹⁵⁴³ Тут і далі в документі виділені курсивом слова йдуть старослов'янською мовою.

«Після відправлення вчора перед вечором велебного отця Максима, присланого з листом від вашої превелебності, його милість князь боярин і тутешній воєвода¹⁵⁴¹ по заході сонця прислав мені монаршу грамоту, прислану поштою, яку зараз-таки посилаю через того ж велебного отця Максима до рук панів, ваших милостей, а заодно послав в'язку листів у тій-таки справі від особи, котра згадується в грамоті. Як мені здається, чого й жадаю і від панів: відкладіть на інший час висновки ревізії отців протопопів, дізнайтеся напевно, де зараз перебуває ясновельможний добродій (оскільки тут чуто, що вже переправивсь у Задніпря), звольте туди їхати з гратуляцією, водночас і ту монаршу грамоту, і всі листи, згідно до мого першого писання, віддайте його милості добродієві, просячи поради, як відписати за кордон і як у тому чинити. Я бачу повну монаршу згоду на посвячення, однак з умовою, щоб [було це] за благословенням святійшого, від якого жодної звістки не маю, а ще, вивідавшись про [...] ¹⁵⁴², що нею написано, каже пристосовуватися до *правил святих апостолів*¹⁵⁴³, отож ще не можна відписувати, щоб та особа відразу ж після повернення звідси його посланця, отця Падальського, даремно не старалася не без витрат для посвячення, а призначити це можна після поради *святійшого* з багатьма тамтешніми архієреями. [Це потрібно] для твердого збереження в подальшому часі святого православ'я, в чому він повинен буде публічно присягнути і що має записати,— мусимо це вчинити *через потребу*. Коли б *бажаного не дістав*, певно (не дай Боже), відступивши, немало міг би зашкодити православній святій церкві, яка і так лишається у великому утиску від супостатів. Однак те діло залежить від ласкавого, Богом дарованого розмислу ясновельможного добродія. Коли ж добродій писатиме, виклавши причини, прохання до *святійшого*, то і від мене, коли буде потреба, звольте, панове, ваша милість, скласти листа, описавши рацію з пристойною порадою, а я підпишу відповідно до вказівок ясновельможного добродія, щоб посилати за одним заходом при листі добродія. Коли б мав добродій (як повідають) простувати не до Батурина, а захотів би побувати спершу в Києві, то, панове, ваша милість, звідавшись швидше, поспішайте сюди з усією кореспонденцією чи, може, також у дорозі, де трапиться, привітайте пана і, домовившись досконало, поспішайте до мене, в чому всьому нехай найвищий архіпастир посприяє, від серця зичу при моїх молитвах вашим велебностям.

З кафедри Святософійської митрополічної київської, 22 серпня 1695 року. Превелебностям вашим в усьому зичливий богомолець, брат і слуга щирий Варлаам Ясинський, київський митрополит»

З огляду на ці події новітній уніат у Львові, згаданий Іосиф Шум'янський, ненавидячи нового православного номіната на Луцьку єпископію Жабокрицького, послав до нього Ступницького, ігумена львівського Богословського монастиря з такими, писаними 1 липня, пунктами¹⁵⁴⁴:

ДОРУЧЕННЯ

велебному отцю Ступницькому,
ігуменові львівського монастиря святого Іоанна Богослова,
дане на письмі з Львівської кафедри святого Юрія
1 липня 1695 року.

¹⁵⁴⁴ Доручення подано в перекладі з польської мови.

¹⁵⁴⁵ Дукля — містечко в Галичині на р. Яселці.

¹⁵⁴⁶ Мечникова — дружина мечника, сановника, котрий мав носити королівського меча.

¹⁵⁴⁷ Див. приміт. 1195.

¹⁵⁴⁸ Тобто Жабокрицький, як і київський митрополит, не визнавав за Й. Шумлянським права називатися адміністратором Київської митрополії, а король, підтримавши номіната, нібито йому сприяв.

¹⁵⁴⁹ Українська фраза в польському тексті.

1. Має їхати якнайшвидше туди, де на той час пробуває його милість отець номінат епископії Луцької, і, спитавшись у резиденції його милості, впросить собі приватної аудієнції.

2. На приватній аудієнції, як годиться, привітає його милість од мене і повиншує його милості доброго здоров'я, так само і ласки його милості короля, мого милостивого пана.

3. Спитає у його милості отця номіната Луцької епископії, чого так дуже його милість сторониться моєї особи, адже йогомось, їдучи до Дуклі ¹⁵⁴⁵, писав через її милість пані мечникову ¹⁵⁴⁶ Жидачевську до мене приязний лист з добрими почуттями, на який я, згідно до інформації самого його милості, вірно й поштиво відписав його милості через любельську пошту, а давні урази пустив у забуття.

4. Знову-таки, його милість дістав ласку його королівської милості, мого милостивого пана, без урочистої елекції в Луцькій кафедрі і мого відома, а до того я маю стосунок через владу мою адміністратора Київської митрополії ¹⁵⁴⁷ і через виразну декларацію його королівської милості, мого милостивого пана. Мав я жаль і змушений вражатися, що мене з тієї адміністрації безправно скинено ¹⁵⁴⁸, що зашкодило мені в усьому,— це відомо цілому світу.

5. А оскільки це вже сталося, прецінь належало б його милості отцю номінату, приймаючи святий габіт, принаймні сказати через когось: прости і благослови ¹⁵⁴⁹, бо знаю, що я в Христовій вівчарні не відучора пастир і його милість отець номінат посідає ту епископію Луцьку після блаженної пам'яті отця єпископа луцького, якого я висвячував.

6. Як воно є, було й буде, менше про те, але важливо, що його милість отець номінат, ще не доступившись пресвітерського та єпископського сану, зайняв і кафедру. Його милість відбирає добра, які тримають пани державці за добрим правом, людей моїх наказує утискувати, а саме: слугу мого Василевича наказав його милість

¹⁵⁵⁰ тобто одного з воїнів загону, що його утримував на свій кошт єпископ Й. Шумлянський.

¹⁵⁵¹ Теремне — сільце в Луцькому повіті, маєток Луцької епископії.

¹⁵⁵² Тернки — село, яке належало до Острозького владіцтва Луцької епископії.

¹⁵⁵³ Підскарбій — завідувач державною казною. Підскарбієм коронним був тоді Лещинський Рафал (?—1703) — батько польського короля, польський письменник.

¹⁵⁵⁴ Перечинськ — містечко на Івано-Франківщині.

¹⁵⁵⁵ Гіберна — зимовий збір.

¹⁵⁵⁶ Подано в перекладі з польської мови.

схопити, а жінку його тримає у Луцьку в арешті, жінку товариша моєї хоругви ¹⁵⁵⁰ пані Каменську побито, наказав його милість забрати в Теремнім ¹⁵⁵¹ коні в мого небожа пана Стефана Шумлянського і забрав худобу. Збіжжя моє в Тернках ¹⁵⁵², у скиртах та у шпихлірі, інше збіжжя в Теремнім у скиртах та шпихлірі наказав його милість забрати собі. Чи маю я це терпіти? — подати таке до уваги його милості отця номіната.

7. Має довідатися відтак той-таки велебний отець ігумен львівського монастиря святого Іоанна Богослова, в яких стосунках його милість отець номінат Луцької єпископії хоче зі мною жити надалі, оскільки (борони Боже!) я не починаю проти його милості і починати не замислюю нічого, тим більше, що ясновельможний його милість пан підскарбій ¹⁵⁵³ надвірний коронний, милостивий пан, звістив мені волю його королівської милості, милостивого пана, щоб я його милості не ставив перешкод і з його милістю жив добре. Коли б його милість отець номінат захотів, матиме мене у всьому схильного, — взяв пан підскарбій те на себе, щоб бути поміж нас посередником, але оскільки його милість дуже зайнятий і у великім клопоті, забув про те, і годі його в тому винуватити.

8. Нарешті, той-таки велебний отець Ступницький щиро має порозмовляти з його милістю і має знову просити про єпископію його милості отця номіната луцького, з чим якнайшвидше повернеться до львівської кафедри, а коли там мене не застане, хай поїде до мене з реляцією до Перечинська ¹⁵⁵⁴.

Дано, як вище [казано}, 1695 року

Додаток. Призначена мені гіберна ¹⁵⁵⁵ на Луцькім владіцтві і асигнування вже дійшли і є в моїх руках. Прошу ото ж його милість отця номіната луцького, щоб наказав підданім Луцького владіцтва вчасно складати ту гіберну, згідно до асигнування в належний час, і хай накаже віддати на місце у Львів.

Іосиф Шумлянський, єпископ львівський, адміністратор Київської митрополії і Луцької єпископії, архімандрит Печерський

На ті пункти Шум'янського Жабокрицький учинив відповідь через того-таки Ступницького 8 липня такими своїми пунктами ¹⁵⁵⁶:

Дано велебному його милості отцю Бенедиктові Ступницькому, ігуменові монастиря львівського святого Іоанна Богослова, на доручення від його милості єпископа львівського прислане до мене на письмі. В Забєжі, 8 липня 1695 року.

1. У поважній духовній особі, присланій до мене, більше ніж звичайне (як це йому доручено й написано) приймаю я вітання від його милості отця львівського єпископа і

зичу доброго порозуміння за повінщування мені ласки його королівської милості, мого милостивого пана, який віддав мені Луцьку єпископію.

2. За вродженою моєю і теперішньою чернечою смиренністю, вмiючи належно шанувати кожного достойного чоловіка, я звик виказувати взаємне пошанування. Але на мою ширу, невигадану покору, висловлену в листі через її милість пані мечникову Жидачевську його милості отцю львівському єпископу, не мав я щастя дістати відповіді від його милості не тільки ділом, але й звичайного найменшого пошанування ні через посланця, ні через любельську пошту, на якій я сам, їдучи з Дуклі до Варшави, про те пильно дізнавався,— не був, очевидно, того достойний на думку його милості. Більше того, зневажаючи добрі звичаї, відразу ж у інші руки, мені ворожі, було віддано той лист його милості, де правдиво говорилося про особу мою й мої акції,— хтось поштивий не міг би це криво

¹⁵⁵⁷ Натяк на самого Й. Шумлянського.

¹⁵⁵⁸ Слова в тексті старослов'янською мовою.

¹³⁵⁹ Приказка в тексті українською мовою.

¹⁵⁶⁰ Апарати — тут: речі.

¹⁵⁶¹ Законники — ченці.

¹⁵⁶² Осьмина — є кілька тлумачень цієї міри ваги і об'єму. За однією, осьмина — восьма частина кадї, що дорівнює пуду (16 кг). Як литовська міра осьмина вміщувала 18 гарнців (51 літр). Очевидно, тут вжито у першому значенні.

перетлумачити в листах до двору, але в останніх листах, писаних зі Львова 11 травня, все було неслухно перетлумачено. Беру я за тисячу свідків сумління його милості отця єпископа львівського: чи не обурюватиметься на таку ворожість поштиве серце? Кладу це на розсуд найбільшого ворога моєї особи й гонору.

3. Завзятість його милості отця львівського єпископа, яку має до мене його милість пан, іде більше від гордої пихи, ніж з огляду на найменшу слухність,— жаль має він через те, що я [вибраний] без урочистості не через його милість (їдеться радше про те, що я його милість про те не просив і не кривлявся, бо мені не належало того чинити), а елекція на той ступінь чину єпископського з божого догляду [відбулася] через зичливий розгляд цілої Луцької єпархії духовного та світського стану і випала на мою багатогрішну особу згідно до зволення кожного і без розлиття людської крові (як це трапилось із кимось іншим, котрий святотатно домагався такого постановлення ¹⁵⁵⁷ і самим учинком заслужив анатему, яку й досі не відпущено). За найбільшу рацію кладе ваша милість, що та елекція відбулася не на Луцькій кафедрі; але він або не знає, або знати не хоче перш за все того, що, за установленим звичаєм, діялось так у єпархії і в минулі віки: не сперечалися, на якому збиратися місці, тільки [йшлося] про згідне зіволення щодо електів, або кандидат обов'язково був обраний за згодою. Ніхто так гордо не втручався в ту елекцію з вікопомних великого імені та заслуг перед церквою та Річчю Посполитою справжніх київських митрополитів, як оце його милість, який поза всяку слухність домагається конечного пошанування. До того ж, коли його милості моя згідна, не куплена через сімонію, елекція зараз не подобається, чого ж (хай не знититься чуття великого єпископа і мого коханого брата від того, що не без жалю доводиться згадати) в особі небіжчика, родича його, вибраного цілком супроти права, подобалася була і не викликала такого сумніву та жалю, з яким тепер його милість зараз звертається до мене?

4. Отож, коли я без ласки та сприяння його милості отця єпископа львівського був вибраний з Божої волі, то можу й до святого габіту піти, не потребуючи в його милості прощення і благословення ¹⁵⁵⁸, тримаючись, як правдивий русин, правдивого старого руського прислів'я: «Я тобі не молюся, ти мене не помилуй!»⁶

5. Нарешті, визнаю, що найбільше має боліти його милість отця львівського єпископа те, що відразу після взяття святого законного габіту я відібрав (як наказувало й научило мене письмо привілею й ласки його королівської милості, мого милостивого пана) з рук неправдивих посесорів усі добра моєї Луцької кафедри, вказавши їм усім певну дорогу по їхні страчені гроші,— до його милості львівського єпископа. І краще в тому хай сам його милість отець львівський єпископ учинить по совісті і віддасть кожному, що є його, коли завів він так багато шляхти (є в тому потреба), аніж мав би я за нього чинити в тому ділі, хоч у цьому пункті ми обидва невеликі богослови! Щодо збіжжя, яке застав: при розрахунку, дай Боже, з його милістю отцем львівським єпископом або перед комісією його королівської милості (просити про яку покійно я послав), чи перед коронним трибуналом сподіваюся незабаром дістати разом з поверненням забраних апаратів ¹⁵⁶⁰ повну сатисфакцію з винагородою тієї тяжкої руїни, яка сталась у кафедрі в тих добрах за адміністрації його милості. А оті кількадесят кіп жита, мишачих огризків, не домолочених хоругвою його милості отця єпископа львівського, змолотити було для кого, крім законників ¹⁵⁶¹, що перебувають на кафедрі, [треба було] роздати людям, щоб у подальшому не пухли з голоду й не умирали, бо вже кільканадцять осіб у руській кошу померло з голоду і було б таких більше (хай розсудить те Бог), та з моїх власних добр роздав я відразу між громаду кількасот осьмин ¹⁵⁶² луцького жита.

6. Краще було б його милості отцю львівському єпископу за велінням сумління звернути на те увагу й пам'ять, щоб усі справи і добра Луцької кафедри, вивезені до Львова без жодної слушної

¹⁵⁶³ Рочки— строки засідання міського суду.

¹⁵⁶⁴ Зимівля — мається на увазі гіберна, зимовий збір.

¹⁵⁶⁵ тобто з Марамощу (тепер Мурамуреш) — провінція в Румунії.

¹⁵⁶⁶ Петриковиці (Петриков) — містечко; тепер — у Білорусії.

¹⁵⁶⁷ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁵⁶⁸ Виділені курсивом слова в тексті подано українською мовою.

причини, було прислано назад, якнайшвидше, оскільки незабаром наближаються рочки ¹⁵⁶³, так само й суди трибунальські в Київському воєводстві, отож я й прошу його милість отця львівського єпископа, щоб довірені люди вашої милості могли вчасно все розглянути, інакше належна пеня за те впаде ні на кого іншого, тільки на особу й добра його милості; в мене ж не зменшиться дбання та пильності, аби тільки мав у чому правуватися.

7. Зимівлю ¹⁵⁶⁴, де, і яка, і кому належатиме, визначить майбутня комісія, хай його милість отець львівський єпископ тим не клопочеться, її буде видано в належному часі, а його милість нехай цілком випустить ті добра зі своєї опіки, а вона була значна впродовж двох минулих адміністрацій його милості; визнає про те незабаром і цілий польський світ. З тієї okazji скажу, що його милість не припиняє піклуватися над тими добрами,— так читається підпис його милості на теперішньому скрипті, присланому до мене, де й досі його милість титулується адміністратором Луцької єпископії — це річ пекучіша для мене, ніж приязнь.

8. Насамкінець, нехай велебний його милість отець-делегат дасть від мене таку декларацію, що всі мої приватні урази, які я виніс за так багато років від його милості: рубці від ран і рани убогого гонору за чернечою моєю повинністю, вкладаючи в рани збавителя Бога, декларую покрити вічною непам'яттю, коли його милість буде ставитися до мене із шляхетним та щирим братерським почуттям, а не захоче супроти звичаю заноситися: той, хто не шанує, буде нешанований навзаєм. Те ще додаю: керувати собою ніколи не дамся його милості, як інші, котрі могли те зносити. Приязнь прихильну освідчувати з моєї чернечої покори я не відмовляюся, а про претензії та руїну моєї

Луцької кафедри і добр, які до неї належать, я вважаю за краще обміркувати доброхітно з його милістю через його милість отця-делегата. Відтак чекаю подальшої невідкладної декларації від його милості отця львівського єпископа, хочу миру, але і свого домагаюся,— чекатиму того й того і готовий без гніву сперечатися та відповідати.

Дано, як значиться, 1695 року

Дионисій на Жабокриках Жабокрицький, номінат Луцької та Острозької єпископії, прототроній Київської митрополії.

При таких діях та поведінці Жабокрицький побачив, що його посвячення на Луцьку єпископію через його одруження з бувшою вдовою проволікається в отця київського митрополита і може проволікнутися й далі, хоч дбав про неодмінну щодо того собі ласку в отця митрополита і у гетьмана Мазепи через свої листовні кореспонденції, однак не зовсім на неї покладався, а, щоб уникнути більших утруднень та шкоди, вдався щодо того за кордон до Венгер, до отця архієпископа мараморійського ¹⁵⁶⁵, як про те буде оповіжено далі.

28 серпня з обозу з-під Петриковиць ¹⁵⁶⁶, виправляючи до Мазепи свого резидента, щоб дістати всілякі відомості про поведінку наших військ, та ознайомуючи гетьману про своє приготування з військом на Буджак, також про турецьку, цісарську й німецьку поведінку, коронний гетьман Яблоновський писав до гетьмана такий свій лист ¹⁵⁶⁷:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
пресвітлих державних царських величностей, до мене вельми милостивий пане і
приятелю!**

Для кореспонденцій з вашою милістю, милостивим паном, яка необхідна через сусідську приязнь та обов'язок, особливо в теперішніх *промислах* ¹⁵⁶⁸ над загальним ворогом християнства і для *зносин* з вашою милістю, милостивим паном, зичачи того, посылаю в резиденцію до боку вашої милості, милостивого пана, його милість пана Людвіка Крочовського, мого надвірного ротмістра.

¹⁵⁶⁹ Князь Євгеній Саський.

¹⁵⁷⁰ Коринт — місто в Греції.

¹⁵⁷¹ Логій (Лугош) — головне місто комітату Крапо-Серен в Угорщині на р. Темеш.

Вашу милість, милостивого пана, прошу, щоб з доброго бажання і через теперішні обставини прийняли ви його. Я доручив йому, щоб давав він знати про успіхи як військ московських, так і запорозьких їхніх пресвітлих державних царських величностей — дайте до того, ваша милість, милостивий пане, всяку можливість, щоб мали ми зобопіль у подальших справах погодженість. Я вже послав військо до пограниччя на ворога і через їхніх милостей панів послів звідомляв як князя, його милість пана Бориса Петровича

Шеремета, ближнього боярина і білогородського воєводу та вятського намісника їхньої пресвітлої державної царської величності, так і вашу милість, милостивого пана, про всілякі ворожі задуми й диверсії. Отже, і я вхожу в акцію і вже перебуваю в поході, оскільки й військо Великого Князівства Литовського злучилося зі мною. Річ дуже потрібна і належна до наших заходів, щоб мати якнайчастіші реляції про щасливі успіхи вельможної милості милостивого пана, чого від душі бажаю. З наших країв подаю для знаття таке: кримський хан 26 липня переправився через Прут під Фальчою, де приймав його волоський господар, і в дуже малім супроводі пішов за візиром до Венгер, покликаний більше для ради, ніж для помочі. Солтани на Буджаках лишаються з усією ордою і доти нікуди не рушали. Минулого тижня ходив до нас з Буджака для «язика» Карт-мурза, але повернувся з поразкою розгромлений, зовсім стративши силу татар і двісті коней, взято, окрім того, й хоругву. Коли запитували припроваджених «язиків», чому досі затримується на Буджаку вся орда, відповідали, що вона стежить за рухом наших військ. Війська його милості цісаря мають у своїх справах з божої ласки добре щастя. Князь його милість Саський ¹⁵⁶⁹, який тримає генеральну команду над ними у Венграх, вже наблизився до Белграда, де візира ще не було. Цісар турецький набагато слабший у силі від цісаря християнського і через це сам, своєю особою на війну не йде, але тільки призначив візира. Венети теж недавно на Мореї під Коринтом ¹⁵⁷⁰ на землі розбили турецьке військо, забрали обоз та гармати і після тієї перемоги пішли морем шукати турецького флоту.

При цьому віддаюся постійній приязні, з якою лишаюся статечно вельможній милості, милостивому пану, навзаєм зичливим приятелем та слугою Станіслав Яблоновський, краківський каштелян, великий коронний гетьман.

Дано в обозі під Петриківцями 28 серпня 1695 року

Потім принесено до гетьмана такі відомості, що 21 вересня у Венграх під якимсь Логієм ¹⁵⁷¹ турецькі війська, а було їх 51 960 чоловік, зі своїм візиром зійшлися з цісарськими військами, яких було всього сім чи десять регементів, мали великий бій упродовж двох годин, в якому скільки турків пропало, про те невідомо, а цісарського війська, офіцерів та рядового товариства, забито і в неволю взято 1934, а поранено 500 чоловік, гармат узято 12, а коней забито 1674, однак цілком того цісарського війська не знесено.

Минулої весни, в березні місяці, київський земський суддя Войнаровський, бувши у Варшаві, виклав перед королем і сенаторами такий свій жаль, що в минулому часі його, Войнаровського, жінка, а рідна сестра гетьмана Мазепа, заїхавши з дітьми з дому до Києва, почала жити в жіночому Києво-Печерському монастирі при своїй матері Марії-Магдалині Мазепиній, ігуменії того-таки монастиря.

¹⁵⁷² Лист подано в перекладі з польської мови.

В тому інтересі він, Войнаровський, як у коронних гетьманів Яблоновського та Потоцького і у великого гетьмана литовського Сапіги, так і в інших трьох польських сенаторів, випросив собі шість причинових листів до гетьмана Мазепа, щоб відпустили з

дівочого Києво-Печерського монастиря додому його жінку. Ото ті сенаторські причинові шість листів Войнаровський притримав упродовж семи місяців і прислав їх через нарешнього свого посланця до гетьмана аж у жовтні місяці, написавши від себе 7 жовтня такий свій особний прохальний лист до гетьмана, щоб відпустили жінку його з дітьми ¹⁵⁷²:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане, коханий брате і добродію!**

¹⁵⁷³ Тобто з'єднаним через закон (непрямим родичем).

¹⁵⁷⁴ Слово в тексті подано українською мовою.

¹⁵⁷⁵ Від шлюбу Мазепиної сестри з Войнаровським народився син Андрій. Войнаровська покинула чоловіка через сімейні незгоди і виїхала до Києва, забравши з собою і двох дочок Я. Войнаровського від першого шлюбу, своїх падчерок.

Скільки бажаної сердечної втіхи дав мені статечний, милий, утверджений від самого початку підмогою зв'язок з домом вашої милості милостивого пана, стільки заздрісне людської завзятості око, змінивши міцно укріплені наші первісні стосунки, замислило перевести їх на невиносні, з чималим незадоволенням, нестатки. Я ж давав докази через листи про завжди незмінну приязнь, і так воно й було від широго серця. А люта недогода моя шле всілякі на мене удари, випробовуючи після спочинку, бо людська злоба розлучила мене з милим, ще живим приятелем, віддаливши, окрім того, з-перед очей і діток, завше милу батькові втіху, ах! незичлива доля ставить перед нещасні очі тисячу жалів, про що я взнав від багатьох достойних обивателів Київського воєводства,— вмерла в мені вже вся надія, яку я мав постійно щодо згоди між мною і законним моїм приятелем ¹⁵⁷³. Я сумно голошу і щиро пускаю в непам'ять всі незгоди, обливаюсь у цей нещасливий час потоком кривавих сліз, заявляючи з ретельністю те, що ніколи не мав укріпленого злого умислу, аби мститись у цьому. Так і тепер лишаюся далекий від усякого зломовства, наповнюю невтомним жалем щире перелякане моє серце думкою про смерть моєї милої дружини. З цим стаю перед Богом зі щирим посланням і за те оголошую кару тому, хто був найпевнішим автором найнещасливішої поміж нас розлуки; смію я його винуватити і в теперішній смерті моєї дружини, а родички вашої милості, милостивого пана. Та що може краще знищити людські замисли, що руйнує тісну дружбу, що може спинити в них життя, як не лихі наклепи, навіть і в доброму подружжі? Тут, як у траві вуж, часто під личиною *удатних* ¹⁵⁷⁴ слів ховається отрута, великий тягар не відшкодованої ніколи страти в заплющених очах. Але що може найліпше полегшити його, як не присутність діток? І хоч я знаю, що з дядьківської любові вашої милості, милостивого пана, можуть бути вони в усьому задоволені, однак, оскільки саме боже та суспільне право накладає на родичів обов'язок, щоб піклуватися власними дітками ¹⁵⁷⁵, упрошую тож вашу милість, милостивого пана, щоб зволив ударувати мене тим щастям, аби міг бачити тут, удома, своїх дітей, яких сплодили ми з родичкою вашої милості, милостивого пана,— хай хоч від того дізнаюся полегшення. Адже я ношу на серці назавжди незагоєну рану, що не можу розрадити діток моїх, як то належить батькові. Вони і звідси мали б змогу засвідчити вашій милості, милостивому пану, належну пошану, і я обіцяю їх у тому скріпляти, а не відводити. Хоч і не хотів я зараз посилати листів, писаних від ясновельможних їхніх милостей панів гетьманів (чотирьох) і від їхніх милостей панів воєвод, поки не привезе мій посланець кореспонденції від вашої милості пана, але зараз посилаю, покладаючись на ласку вашу, милостивого пана, що на прохання моє охоче станеш листуватися, а я до

смерті ширною зичливістю мою не занежаю бути завжди до послуг дому вашої милості, милостивого пана, обіцяючи лишатися вашій милості, моему милостивому панові, навзаєм зичливим братом і приниженим слугою.

Ян Войнаровський, суддя київський

Дано з Моковичів 8 жовтня 1685 року

¹⁵⁷⁶ Лист подано в перекладі з польської мови.

Але ні сенаторське листовне сприяння, ні лист Войнаровського нічого не досягли в гетьмана Мазепа, оскільки сестра його, Войнаровська, посвятившись Богові при своїй матері, ігуменії в дівочому монастирі, до кінця свого життя не захотіла повертатись у дім до свого чоловіка Войнаровського, і це сталося найбільше через неоднакову релігію, бо та Войнаровська була благочестивої грекоруської віри, а чоловік її, Войнаровський, був лях і римського сповідання, до якого почав примушувати і свою жінку.

Того-таки літа, оскільки в Литві був поганий врожай на збіжжя, гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга просив у гетьмана Мазепа, щоб українським людям було дозволено його возити для продажу до Слуцька та Копилля, в такому своєму листі, писаному з Гродна 8 жовтня ¹⁵⁷⁶:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане царської величності Запорозького війська, мій вельми милостивий пане і приятелю!

Постійна з небес негода через справедливий божий суд причинили деякий ущербок у врожаї всілякого збіжжя у князівстві Слуцькому та Копильському, які лишаяються в моему опікунському нагляді. Як власник згаданих добр, володіючи ними з опікунського права, з огляду на святий союз і постановлений вічний мир з їхньою царською величністю і з того довір'я, яке маю до вашої милості пана, хочу просити вашу милість, милостивого пана, щоб не забороняв панам обивателям з пограниччя і з дальної Запорозької країни, а дозволив вивозити і продавати жито та інше збіжжя за кордон до Слуцька, де кожному забезпечую по приїзді безпеку, а за збіжжя — належну заплату. А вашій милості, милостивому пану, остаточно буду зобов'язаний за те приятельське освідчення і, повторно просячи про те, лишаяюся

**Вашої милості, мого вельми милостивого пана,
зичливий приятель та слуга
Казимир Сапєга, гетьман Великого Князівства Литовського.**

Дано у Гродні 8 жовтня 1695 року

На те Сапіжине бажання, з огляду на сусідську приязнь, гетьман дозволив українським людям відвозити для продажу за кордон до Слуцька й Копилля жито.

Того-таки літа один значний чернець з Києво-Печерського монастиря, Єрофей, будиши від архімандрита Вуяхевича та іншої якоїсь тамтешньої братії ображений, поїхав у Москву і вдався з деякими доносами на архімандрита і свою киево-печерську братію до пресвітлих монархів та світлішого патріарха. На те подання від великих государів було прислано через того-таки ченця Єрофтея звинувачувальну, а від святійшого патріарха заборонну грамоту. З того вони, архімандрит та киево-печерська братія, оправдовуючись, просили старанно гетьмана, щоб удався до святійшого патріарха, аби тому Єрофтеєвому доносу не вірили, а від заборони щоб було подано їм патріарше розрешення, в чому не відмовлено їм від святійшого патріарха з огляду на гетьманську причину і прохальну грамоту, писану в середніх числах жовтня:

**Божою милістю великому панові,
святійшому та всеблаженному кир Адріану,
архієпископу царського великого міста Москви,
всієї Росії та всіх північних країн патріарху,
отцю отцям і зверхньому архіпастирю, моєму добротворному наставнику в
святім дусі,
отцю та милостивому добродійникові, смиренно упадаючи під стопи святобливих
ніг, б'ю чолом.**

Всечесний архімандрит святої Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич зі своєю братією нітється від смутку й печалі, що їхньої ж таки обители чернець на ім'я Єрофей, забігши без відома в царське велике місто Москву, як перед великим нашим государем, його царською пресвітлою величністю, так і перед Вашою святинею наклепав на них деякі вини, яких вони аж ніяк у себе не знають. А оскільки вельми болить їм те, що від великих государів звинувачувальна, а від вашої святійшості заборонча грамоти були принесені через того-таки ченця, то вони писали до мене жалісливо й прислали мені підписану руками всіх старців та ченців чолобитну, доводячи, що той чернець Єрофей свій наклеп подав брехливо, вигадавши його, а не з дійсного стану. Через це провили ретельно і просити не перестають, щоб я, гетьман, писав за них великому государю і до вашої архіпастирської святійшості, заносючи про те чолобиття, аби за милостивим його, великого государя нашого, дізнанням, а вашої святійшості добротворним архіпастирським батьківським розмислом вони в невинності були помилувані і звільнені як від монаршої догани, так і вашої патріаршої заборони. Посилаючи, отож, список їхнього чолобиття до вашого святійшого патріаршого трону і перед ним-таки низько кланяючись, покірно прошу, щоб ваша святійшість, пізнавши з того чолобиття їхню, згаданого архімандрита з братією, невинність, зволили ту заборону з них зняти і для управління чину всіляких священнодійств подати їм незабаром архіпастирське своє благословення. Йому і я себе назавсідги підданчо вручаю.

Писано 22 жовтня 1695 року

¹⁵⁷⁷ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁵⁷⁸ Купці часто в ті часи виконували шпигунські функції, навіть коли держави перебували в мирі.

Того-таки літа львівські міщани, які заїхали в купецьких справах до Москви, були там затримані як шпиги, про їхнє звільнення писав великий коронний гетьман Яблоновський 26 листопада такий свій лист до гетьмана Мазепа ¹⁵⁷⁷:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
їхніх пресвітлих державних царських величностей,
мій милостивий пане і приятелю.**

Так само, як вільно можуть приходити сюди з держав їхніх пресвітлих державних царських величностей люди і можуть бути безпечні, так і нашим там мала б бути безпечність, однак двох львівських купців на ім'я Богун Ярухович, Стефан Богданович і третього Матіаша, їхнього челядника, затримано в столиці з вашої поради. Не знаю, що за okazія могла тут бути, коли ж у підозрі шпигунства ¹⁵⁷⁸ (хоч у тому з огляду на сусідську приязнь не повинно бути сумнівів), то я завіряю, та й ціле місто переді мною посвідчило, що поїхали задля самих товарів, не з жодного іншого інтересу. Прошу, отож, вашу милість пана, щоб написали в столицю про їхнє звільнення і вигородили їх-таки при цьому моему свідочстві від неслухного підозріння. Виказую взаємну готовність у всіляких okazіях, лишаючись з постійною приязню.

Зі Львова, 26 листопада 1695 року

**Вашої милості милостивому пану навзаємозичливий приятель та слуга
Яблоновський, каштелян краківський, великий коронний гетьман.**

Коли Мазепа відіслав у Москву той лист Яблоновського при своєму особному листі, то й затриманих львівських купців було вільно відпущено з Москви додому.

Того-таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про те писалося раніше), і посадили із земними

¹⁵⁷⁹ Кіот — рама для ікони.

¹⁵⁸⁰ Крцонович Лаврентій (?—1704) — український друкар, художник і письменник, автор присвят, передмов, поезій.

¹⁵⁸¹ Дедикація — поетичний твір з присвятою. Такого поетичного твору Л. Крщоновича на сьогодні не знаємо.

князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот ¹⁵⁷⁹ пречистої богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію ¹⁵⁸¹.

¹⁵⁸² Колачинський Прокіп — ректор Київської академії в 1697—1701 рр. Перед цим, у 1691 — 1693 рр., П. Колачинський читав у Києві риторику, збереглися два його курси: за 1691 — 1692 і 1692—1693 навчальні роки.

¹⁵⁸³ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁵⁸⁴ П. Колачинський, навчаючись у Польщі, був уніатом.

¹⁵⁸⁵ У документі виділені курсивом фрази і слова тут і далі подано старослов'янською мовою.

¹⁵⁸⁶ Цитата з Євангелія від Матвія, XII, 30.

¹⁵⁸⁷ Тобто латинською мовою.

¹⁵⁸⁸ При відправленні за кордон на навчання в Люблін.

¹⁵⁸⁹ Інокентій Монастирський.

Того-таки року преосвященний отець Варлаам Ясинський, київський митрополит, звідомившись про отця Прокопа Колачинського ¹⁵⁸², який виїжджав для науки з Києва до Польщі, а закінчивши, її, почав жити в якомусь монастирі, закликав його для викладу високих наук у Київських школах, написавши до нього такий свій лист ¹⁵⁸³.

Превелебний у бозі милостивий отче Колачинський! Мені найласкавший у Христі отче і брате!

Я дуже тішуся духовно, що Боже провидіння твою превелебність перенесло, ніби виноградну лозу з Єгипту, від супротивних ¹⁵⁸⁴ до саду святої православної церкви, і радий був би мати завше твою превелебність присутньою перед моїми очима, бо, як кажуть, *любов перемагає зором, як могутність ділом* ¹⁵⁸⁵. У тій-таки святій православній церкві я радий був би бачити й чути твою превелебність, *як такого, що приносить плід маслини в доми божі*. А хоча і досі не без праці було *нести тяготу денну і спеку*, однак це діялося *без присутності Христа Господа*, то не знаю, чи зачислиться в число заслуг, оскільки згідно до апостольських слів: *«Ніхто не прийме переможну вітку, зле воюючи»*. Ось слова збавителя: *«Хто не зо мною, той супроти мене»* ¹⁵⁸⁶. Отож радив би твоїй превелебності, хай би ти слушно та щиро постав за вітчизну з тією зброєю, яка доти була проти вітчизни, і такі високі науки не ховав під спудом незначних задніпровських монастирів: *хай так просвітиться світ ваш, щоб було видно*. Є, хвала Богові, на київському горизонті такі публічні місця *на славу божу, для розширення православної церкви, а ворогам на заздрість*. Перш за все є вакансія філософії в колегії православної Могилянській, де закінчив дворічний курс філософії отець Зарудецький, то чи не можна було б потрудитися там із тією, що в тобі, високістю науки і силою розуму. Викладають філософію поримському ¹⁵⁸⁷; було б це превелебності твоїй зі славою й пожитком; окрім того, колись і я хотів, щоб так сталося, коли виправляли тебе ¹⁵⁸⁸, і була в тому обітниця твоєї превелебності. Вимовка, що *не маєш книг власних, неважна*, оскільки в бібліотеці братській київській повно філософій і друкованих, і навіть писаних. Я сам мав у руках

філософію, писану твоєю рукою під керівництвом Альберта Влошановського в 1669 році. А над те превелебний отець ігумен Святокирилівський київський ¹⁵⁸⁹ відзивався з тим, що має два *писані курси*: *один свій львівський*, а другий *небіжчика отця Яндзурського — любельський* ¹⁵⁹⁰, очевидного, в того професора і твоя превелебність слухав філософію, у якого [вчився] і отець Яндзурський. Обидва ті курси обіцяв позичити превелебний отець ігумен Святокирилівський, тільки, на жаль, немає охоти в [твоєї] превелебності, а мудрість, яка сідає на божих кріслах і яка при таких заняттях посиляє людське бажання та силу, сама направлятиме стопи не ніг, а розуму твоєї превелебності як наймудрішого учасника філософського курсу, про що і я недостойними молитвами моїми обіцяю благодати маєстат Всевишнього і охоче чекатиму найшвидшого і, дай Боже, найщасливішого повернення і самої твоєї превелебності.

**Превелебності твоєї мого в святім дусі наймилішого отця
і брата цілком зичливий боголюбець і покірний слуга
Варлаам Ясинський, київський митрополит.**

Дано з кафедри 1695 року, 24 червня

¹⁵⁹⁰ Тобто з Любліна у Польщі.

Після того митрополичого листа отець Колачинський, прибувши до Києва, був постановлений ректором Київського братства і викладав філософію, а так само і теологію, потім його було поставлено ігуменом в Пустинно-Нікольському монастирі, а звідтіль, утомившись від усіляких суспільних справ та труднощів, попросив собі у преосвященного тихого і безмовного місця і за цим про, ханням був відпущений з Пустинно-Нікольського монастиря на ігуменство в монастир Густинський прилуцький і там, очевидно, й життя своє закінчив, маючи сімдесят чи вісімдесят років свого життя.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Про всілякі чужоземні новини, найбільше цісарські й турецькі; про підводи з Ніжинського повіту; про лист сінайського архієпископа до Кочубея; про рушення з домів у перший похід водою; про залишення військ у Коломаку й Орелі для забезпечення України від татар; про переправу військ за Дніпро і водного війська через дніпрові пороги; про гетьманський лист до боярина Шейна, щоб утримався з військами на Волуських; про гетьманське та боярське рушення водним походом від Вільного порогу і Кічкаса; про залишення полковника Свічки з табором у Томаківці; про рушення Обідовського з компаніями землю; про привітання гетьмана з Січі через наказного кошового; про прибуття гетьмана і воеводи плавом під Казикермен і про привітання там гетьмана від кошового в човнах з усім військом та мушкетною пальбою; про боязнь наших пливати в Чорне море, щоб дістати звістки про тодішні події; про закладення нового міста Таванського; про прибуття з ханом військ із Криму і про добуття через Кінську замку Шингеря; про погром за Казикерменом війська команди Обідовського від білгородської орди з узяттям у неволю князя Четвертинського та інших; про відправлення компанії з кіньми з-під Казикермена до табору в Томакову і про взяття Обідовського з іншими на водні судна; відомість про платне турецьке військо; про гетьманське розпорядження до орільських сотень; про нічний неспокій та сум'яття у нашій платній війську; про турецькі судна, що з'явилися внизу на Дніпрі з гарматною стріляниною; про поспіх наших у будіванні Таванського замку; про завершення його; про залишення в Тавані та Казикермені військ на відсіч туркам; про гетьманське та воеводське рушення вгору Дніпром від Тавані з тодішньою замішаниною; про прихід під Тавань бусурманських військ і про добування його й Казикермена впродовж п'яти тижнів; про соромітний їхній відхід назад і про Мултянинову повість про всю турецьку поведінку; про гетьманське з воеводою прибуття плавом у табір; про відправу водних суден до Січі; про прибуття табором до кодацької пристані і про гетьманську грамоту проти запорожців, послану у Москву; про лядські незгоди щодо вибрання короля; про численних конкурентів щодо тієї корони; про елекцію і вибрання на ній та коронацію Августа, князя і електора саксонського, з його пропозиціями, вчиненими перед вибранням і після вибрання до Річі Посполитої; про ревізію та ресстр віток та урочищ дніпрових; про тракт від Мішуриноного Рогу до Бога й Очакова.

Року від створення всього живого 7205, а від утілення господнього 1697 має початися писання про російські події і про перший водний похід на низ Дніпра до Казикермена. Але ще перед тим, з огляду на порядок місяців та їхніх чисел, кладуться тут потрібні

¹⁷⁰¹ Йдеться про краківський часопис «Nowiny».

¹⁷⁰² Чаус (чауш) — поліційний урядовець у Туреччині.

¹⁷⁰³ Тобто у зв'язку з військовим становищем заборонялися всілякі марнотратні урочистості, навіть пишню вдягатися.

¹⁷⁰⁴ Ангельський — англійський.

¹⁷⁰⁵ Шивадра — річкова ескадра.

¹⁷⁰⁶ Петервардин (Петервардейн) — місто в Славонії на правому березі Дунаю.

чужоземні відомості, зокрема 26 січня в краківському друці ¹⁷⁰¹ при численних інших речах було звіщено те, що християнський цісар, маючи з турчином безперервну війну проздовж усього того часу, від самої Віденської битви з ним, турчином, виснажив, очевидно, на неї свій цісарський скарб, а маючи намір продовжувати ту ж таки війну за

Венгерську державу з тим-таки ворогом, закликав до себе у Відень для поради про те, звідки б міг зібрати в достатній кількості скарб на задоволення своїх військ, найвищих своїх вождів та урядників генералісімуса князя де Бадена і маршалка Капрара. Про те ж такі інші новини польські, друковані 16 лютого у Кракові, свідчили, що християнському цісарю таємно принесено з Константинополя відомості, що султан, турецький цар, впав у розпуку, почувши, що цісар християнський з французом та іншими християнськими монархами має прийти до генеральної згоди й союзу (цей союз міг би привести його до повного занепаду та розору) і що мають Чорним морем наступати на нього й воювати московські війська від новозавойованого Азова, а козацькі — від недавно узятото від турків Казикермена. Але мав він рицарське серце, і всю свою думку поклав на довготривалу війну, через що, утвердивши мир з перським королем і обнадіяний його приязню, розіслав своїх емірів до пограничних фортець та комендантів, щоб зібрати звідти свої оборонні війська і злучити до купи з головними своїми військами під Андріанополем, бажаючи неперемінно тягти з ними цього літа з Венгров під Білград проти цісарських військ. На те і християнський цісар взаємно збільшував та примножував своє військо порівняно з минулими літами. Також султан, турецький цар, розіслав в усе своє царство чаусів ¹⁷⁰², щоб зібрати численні скарби та провіанти, потрібні для війська, також риштунки та всіляку воєнну амуніцію. А особливо суворо наказав, щоб на Чорнім морі було кілька кораблів у поготовності з військом супроти Москви та козаків у поміч кримському хану, щоб не допустили тим християнським військам висісти на берег, де б вони схотіли, і тим способом сподівалися мати легший і безперепонний собі вхід до Венгер супроти цісарських військ.

Того ж таки року по всій Венетійській державі розіслано універсали супроти всіляких помп, строїв та збитків ¹⁷⁰³ під суворою покарою з конфіскацією майна на людей впертих та неслухняних.

Потім вийшли газети, друковані в Кракові 23 лютого, в яких при інших численних речах те ще у світ зголошено, що султан, турецький цар, і слухати не захотів жодних пропозицій про мир з цісарем, хіба б відібрав у цісаря провінції у Венграх, завойовані в нього проздовж усього часу війни. Через це турецький султан прибирався з багаточисленним військом у Венгерську землю, незважаючи на посередницькі пропозиції про мир посла ангельського ¹⁷⁰⁴ короля Меліорда Пагета. Навзаєм і цісар зі своїми князями та союзниками (як казав вище) прибирався з потужними військами супроти турчина, а особливо пристосовував велику з минулих літ дунайську шивадру ¹⁷⁰⁵, бажаючи нею упередити турецьку шивадру, щоб на добре поставити місце під Петервардин ¹⁷⁰⁶. На всі цісарські та союзницькі війська раховано викласти того літа з цісарських скарбів 12 мільйонів римських.

У тих-таки числах лютого був у цісаря московський посол для трактування миру з турчином, але оскільки з обох боків, цісарського та турецького, збиралося на війну і надія на мир змінилася, то й той посол бездільно від'їхав у Москву до свого государя. Раділи, однак, у цісаря, що з нашої, російської, сторони був у турчина немалий ущербок через розорення в минуле літо двох фортець: Казикермена, Азова та інших, і майбутні наші дії також мали наносити турчину той-таки упадок, коли б генеральний трактат про мир мав би з ним відтягтися й далі.

Місяця березня, у середпістя, відправлялась у Львові польська комісія через комісарів як від цілої Річі Посполитої, так і від з'єднаних конфедератських військ. Йшлося, щоб ті конфедератські війська були задоволені без війни й кровопролиття від Річі Посполитої

¹⁷⁰⁷ Сакча (Ісакча) — порт у долішній течії Дунаю (тепер на території Румунії).

¹⁷⁰⁸ Ангеріпський — страшний, небезпечний, від Ангерони — богині страху й небезпеки у римлян.

за свої кількарічні, з'явлені покійному королю Собеському, заслуги, про що говорилося під минулим роком. Але ту комісію тут не кладу, як менше потрібну, однак докладаю те, що після закінчення у Львові тієї комісії, як тільки конфедератські комісари учинили своєму війську реляцію, що Річ Посполита обіцяє і слушно упевняє задовольнити їх за їхні заслуги, то відразу те з'єднання у Львові було розв'язано і універсал конфедератів розірвано, а конфедератський маршалок Барановський після звичайної завершальної промови поклав конфедератський бунчук перед великим коронним гетьманом.

Під той-таки час, 19 березня, прибув у Львів до коронного гетьмана посланець від кримського хана мурза Магметча і сказав гетьману, що його прислано по указу від Порти, а віддаючи ханського листа гетьману, говорив словесно, переконуючи поляків, щоб мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воеводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну, яка настала перед тим від кримських шабель та копит. Той-таки Магметча мурза сказав перед коронним гетьманом, що Порта наказала будувати міст на Дунаї біля Сакчі ¹⁷⁰⁷, щоб султан міг прийти зі своїми військами на оборону Очакова, бо сподівався до себе московського та козацького приходу, і щоб знову відбудувати на Дніпрі Казикермен та інші розорені фортеці.

Той-таки мурза вносив від хана до коронного гетьмана промоцію за французьким князем Де Контом, щоб той був прийнятий на польське королівство. Потім, 30 березня, було донесено з Кракова в Малу Росію такі газети, що в Константинополі постало було морове повітря, яке умертвляло за день кількадесят чоловік. Через це й турецький султан, мешкаючи в Андріанополі, хоч прибирався на війну у Венгри супроти цісаря, але після утишення того повітря, прибувши в Царград, начебто суворо наказав, щоб був скоро споряджений і виготований великий флот та морська армада з двома кораблями осібно і начебто цієї весни він може виправити воєнний караван на Чорне море, запобігаючи московському та козацькому нападу, що мав би бути від Азова та Казикермена на Цариград, і щоб постаратися відібрати назад Азов, бо тоді турки були у великій замішанні та тривозі від щастя московського, від щастя козацького і від відправленої минулого літа у Венграх нещасливої кампанії, також і через невдалі дії на морі супроти венетів. Того-таки часу турецький султан, прибувши з Андріанополя у Царгород, оглядав свій морський флот, і капітан-паша припровадив під Цариград з моря Аргіпелагу сімнадцять кораблів і дванадцять ангерільських ¹⁷⁰⁸ новозроблених галер. Тоді він, султан, турецький цар, вручив команду над своїм флотом на Чорному морі супроти Москви та козаків, як була про те правдива звістка з листовної реляції амстердамо-голландського посла, що резедував на той час при Порті, тому-таки, хто був до того часу, адміралу. Тоді ж наказано від турецького царя, щоб цариградські жиди неодмінно склали і віддали до султанського скарбу шістьдесят тисяч червонних золотих. Інші чужоземні звідомлення, а саме римські, цісарські, французькі, венецькі, гішпанські, португальські, ангельські і персидські, як від нас, малоросіян, віддалені, тут не кладуться.

31 березня Мазепа писав до всієї ніжинської старшини такий свій універсал про виготовлення тисячі підвід з Ніжинського повіту для запровадження провіантів до Січі й Тавані:

За звичайною гетьманською титлою

«Пану наказному ніжинському полковнику, обозному судді, писареві, полковим осавулам, сотникам, отаманам і всьому старшому та меншому товариству того полку, війтові, бурмистрам і всякого чину людям зичимо доброго від господи Бога здоров'я. Очевидно, вашим милостям досить відомо, що в ці літа для частокровної війни, що

¹⁷⁰⁹ Тягли люди — люди, що несуть повинності.

¹⁷¹⁰ Ніжинським полковником був Іван Обідовський, небіж І. Мазепи.

¹⁷¹¹ Синайські гори — гори на Синайському півострові біля Червоного моря.

¹⁷¹² Окуп монастирів — податок, накладений на монастирі світською владою.

тепер відправляється, постачаються тяглими людьми ¹⁷⁰⁹ підводи для частих усіляких військових людей переїздів, особливо це кладеться на тих, хто живе в містах та селах, котрі лежать на шляху, — це надто їм уприкрилося, від чого вони дізнають немалого утяження та утиску. Так і тепер можна сподіватися їм таких самих прикростей, оскільки за указом великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, у теперішні часи багато військових припасів та хлібних запасів має допроваджуватися на ту ж таки воєнну потребу як до Січі Запорозької, так і до міста Таванського, туди треба буде постачати підвід не менше як тисячу. Отож ми, гетьман, бачачи, що вже в усіх полках люди поділилися повинністю гуртових підвід чи на Запорожжя, чи до таванського города, жаліючи через наше гетьманське старання посполитий народ і запобігаючи, щоб через такий наклад і через часте відбування підвід ті вбогі нашого рейменту люди не були до решти розорені та знищені, уважили та постановили, щоб для запровадження до Січі та Казикермена згаданих припасів і запасів усі державці маєтностей своїх, що є в Ніжинському полку, як духовної влади, так і світської, які мають на собі ту повинність, допомогли для полегші спрацьованим людям, виділивши зі своїх маєтностей підводи, як підказує справедливість. Отож покладаємо і пильно наказуємо вашій милості, пане полковнику ¹⁷¹⁰, і всій згаданій старшині, щоб учинили належний підрахунок у всіх селах, які є в приватному посіданні, скільки в якому селі є тяглих людей, і з того вирахунку щоб з десяти чоловік було призначено одну підводу і зараз-таки виготовлено.

Отож коли в селі виявиться тяглих людей сто чоловік — то десять підвід, а коли двісті — то двадцять підвід хай буде найменовано й написано. А де більше людей, то й підвід повинно бути більше згідно до цього нашого гетьманського наказу. А коли потім прийде наш до вас указ, то щоб вони відразу простували в дорогу в низ ріки Дніпра.

Можете й самі, ваша милосте, уважити те, що конечно треба учинити таку послілку і в підводах підмогу, бо коли б довелось сього часу відбувати такий невимовний тягар одним і тим же тяглим людям, то тягли б люди були б витомлені конечно й до останку, та й невідомо, чи б могли витримати.

Отож подаємо на увагу те вам: або старайтеся вистачити ті підводи в такий спосіб (від кожного десятка по одній підводі, як вище сказано), або хай складуть на кожную підводу по десять золотих грошей і пошлють через своїх людей до Переволочної, де можуть ті підводи наймом зібратися на ту потребу, — про це вам пильнопильно наказуючи, доручаємо господу Богу.

Дано в Батурині 31 березня і року 1697

Минулого літа Іоаникій, архієпископ Синайських гір ¹⁷¹¹, був дуже ущемлений і притиснений від невірних арапів. Він заборгував на окуп синайських монастирів ¹⁷¹² 5000

рублів, тож для випрошення милостині прислав у Малу Росію і до гетьмана старого архімандрита Кирила, котрий, зібравши, що міг, милостиню, від'їхав з нею до Синаю. Той-таки згаданий архієпископ Іоаникій прислав цього року для тієї ж милостині в Малу Росію другого, Кирила, доктора, синайського архімандрита, і писав через нього в місяці травні до генерального писаря Кочубея такого подячного свого листа:

**ІОАНИКІЙ,
милістю божою архієпископ святої Синайської гори!
Славетному правовірному і православному начальственному пану
Василію, великому нотарію¹⁷¹³ ясновельможного гетьмана
і в духу святім улюбленому сину, хай буде радість,
мир і милосердя від вседержителя Бога та господаря
нашого Ісуса Христа,
від святої лаври просвіта, поміч і покров, від нас же молитви, благословення та
прощення!**

¹⁷¹³ Великий нотарій — генеральний писар.

¹⁷¹⁴ Сіон — гора в Єрусалимі.

¹⁷¹⁵ Ктитор — фундатор церкви.

¹⁷¹⁶ Келір (келар) — ключник-чернець, що завідував господарством монастиря.

Статечна побожність вивищує людину, і все це дарує розумові блаженство, всесвітня ж [побожність] остаточно уподобляє і возносить від початку в славетні, а не в низькі достоїнності також і таких, хто від тих гір далеко; це годі в умі вмістити, але за божим розмислом ставить близько до єдиного належного достойного собору тебе, славетного уродженого ясновельможного його милості пана гетьмана великого нотарія і таємного радника. Славословимо сьогодні, що чули від нашого архімандрита пана Кирила, старця, який сидить у Христовім Сіоні¹⁷¹⁴, що схильні до Бога і християно-духовенства, а в своєму благочесті маєте добру волю й до нашого монастиря — наші вам молитви, мир і благословення від святого духа за таку теплу поміч і допомогу, як це воно сталося, коли перед тим виказали ви свою любов як ктитор¹⁷¹⁵ і помічник наш, коли було взято при вашому сприянні велику й багату милостиню. За цю поміч вашого благородія, яку милостиво прислав вельмишановний його милість пан гетьман, виказуємо безмірну радість за вашу добродійну любов до нас. Ми ж належно хочемо молити у трійці славленого Бога, хай подарує вам здоров'я, спасіння, многолітство, пробування в мирі з усією благословенною родиною вашого дому; ми вас як нових ктиторів, усіх разом, все благородіє вашого потомства, і за упокій душ тих, що у блаженстві преставилися, поминаємо постійно. А замість того старця архімандрита посилаємо до ваших милостей другого нашого архімандрита, ім'я йому Кирилос, доктор, з ним же і келір¹⁷¹⁶ Мельхіседек, хай поклоняться до стіп ніг великодержавному і ясновельможному,— просимо вашої милості, прийміть його любовно, із ласкавим лицем, сприяйте йому словом та ділом, коли буде їм у нужді потреба до ясновельможного його милості пана гетьмана. Ми ж бо при вашій добродійній допомозі хочемо звільнитися від великого боргу й тиранства, яке маємо від арапів, бо мусимо щороку віддавати п'ять тисяч рублів,— завжди стараємося їх зібрати, а посилати зараз між християнський народ для милостині не

можемо через велику війну; вони, маючи в тій країні великі гоніння, й самі не знають, де подітися, а нам що можуть подати? І ніде не маємо надії та пристановиська, хіба вдатися до милості благочестивого й великого государя, і до ясновельможного його милості пана гетьмана, і до вашого благородія, щоб домогли нам милостинею, як господь Бог покладе в серцях ваших, щоб допомагати святому монастирю, докіль буде божа поміч. Ми ж матимемо повинність просити у трійці славленого Бога: хай Господь утвердить великодержавного государя, царя та пресвітлого пана і ваше благородіє; хай господь Бог воздасть за ваші труди у своєму небесному царстві, молимо господа Бога ввечері і вранці за відпущення гріхів ваших у блаженнім та вічнім житті, де є несповідима радість і безмежне боже милосердця,— на це молитви, і милість, і наше смирення всьому благословенному дому вашому, амінь.

*Від святої Синайської гори,
1697, травня*

благородія вашого постійний до Бога молільник Синайської гори Іоаникій.

¹⁷¹⁷ Судна будувалися біля Десни, у так званих Трубчевських лісах, а також збиралися звідусіль.

¹⁷¹⁸ Малтія (Мальта) — острів у Середземному морі між Сіцилією й африканським побережжям, місце перебування так званого Малтійського рипарського ордену.

Того-таки року за указом пресвітлого государя царя Петра Олексійовича гетьман Мазепа, маючи почати перший і досі ще небувалий водний похід Дніпром у Чорне море для військового промислу над турками, звелів одному війську свого рейменту, сівши у водні судна, виготовлені на різних місцях по Дніпру ¹⁷¹⁷, рушати Дніпром на низ, до Кодацького порога, а сам з усім іншим козацьким військом рушив у той-таки похід в останніх числах місяця травня землею. А великоросійське військо рушило у водних суднах від Києва на низ Дніпра, до того ж таки Кодацького порога. Новий білгородський боярин (бо минулого року Бориса Петровича Шереметова від білгородського воєводства відставлено і виправлено для прийняття кавалерства в Малтію ¹⁷¹⁸, ближній стольник і намісник князь Яків Федорович Долгоруков у тих-таки числах травня рушив з Білгорода з піхотними та кінними московськими полками і з полками козацькими слобідськими, щоб з'єднатись із гетьманом. А від Севська з військом севського розряду рушив у той-таки похід севський воєвода князь Лука Федорович Долгоруков. Коли ж за рікою Оріллю гетьман із згаданими князями та воєводами білгородським та севським з'єдналися в останніх числах червня, то за спільною радою для оборони України та слобідських міст від бусурманського находу залишили війська: воєводу севського на річці Коломаку, а Данила Апостола, доброго молодця й кавалера, з полком своїм і з інших полків з наказними полковниками і відставленим від водного походу товариством — на вершині річки Орелі, з таким наказом, щоб остерігав уторгнення ворога і за згодою зі згаданим севським воєводою давав йому належну відсіч. На це воєнне діло йому, відсланому з-під Кодака миргородському полковнику, дано й універсал гетьманський, щоб наказні полковники, залишені при ньому зі своїм товариством, його в усьому слухали. Цей універсал має в собі таке:

За титлою гетьманською

«Ознаймовуємо цим нашим універсалом усім наказним панам полковникам, залишеним при таборі від воєнного плавного походу, і всьому старшому та меншому, з ними будучому, його царської пресвітлої величності Запорозькому товариству, що ми, гетьман, відходячи з виборним військом за указом його царської пресвітлої величності на його монаршу службу в цей плавний похід, розміркували й уважили, щоб міста малоросійські, в яких усіх нас домівки є, жони і діти, були не без оборони; адже знаємо, що ворогибусурмани за давнім своїм поганським звичаєм не понехають відправити під них свої поганські напади. Отож пана Даниїла Апостола, миргородського полковника, з його полком ми виділили з усього війська і наказали йому стояти табором разом з вами, наказними полковниками й товариством, що є при вас, над тією-таки річкою Ореллю, у пристойному місці. А оскільки війська великоросійські стоять і будуть стояти для повної безпеки в готовності, щоб дати ворогу воєнну відсіч на Коломаку, то щоб він, пан полковник миргородський, стоячи разом з вами там, над Ореллю, до нашого щасливого повороту, заховував за воєнним звичаєм чулу пильність, дбаючи при божій помочі про те, щоб, для захисту народу, ворожі чамбули і всілякі їхні поганські купи як під великоросійські, так і під малоросійські городи не були підпущені і взагалі щоб давати їм належну відсіч. Через це хочемо мати, ласкаво заохочуємо і пильно наказуємо, щоб ви, наказні полковники і все товариство, яке є при вас, зараз до своїх домів не відходили і від повинної теперішньої служби аби не ухилялися, а в таких воєнних випадках йому, пану полковнику миргородському, повинувалися і з ним разом там, де накаже потреба, охоче ставали до відсічі ворогові для захисту домів, жінок і дітей своїх. А хто б із вас, старших та менших, виявився байдужий і неслухняний у такому для цілості народної ділі, таких дозволяємо йому, пану миргородському полковнику, карати нещадно, не звідомляючи нас.

*Дано в таборі під Кодаком на козацькій стороні Дніпра
6 липня 1697 року»*

¹⁷¹⁹ Валуйки — місто на Белгородщині.

Довідалися тоді від татарських «язиків», що кримський хан з усіма своїми ордами, вийшовши з Криму для вторгнення в Малу Росію, був у повній поготовності в полі на річці Колончаку, тільки надчікував, доки гетьман та боярин віддаляться з військами зі своїх меж.

Після такого урядження гетьман з білогородським воєводою рушили зі своїми військами до дніпрового берега а, прибувши на місце вище Кодацького порога, почали переправлятися за Дніпро, а водні війська московські й козацькі з немалою трудністю та ущербком своїм у суднах та всіляких запасах переправилися через пороги на низ. Після цієї переправи обидва війська, плавні та земні, мусили забавити немалий час біля Кодацького порога. Коли ж плавне військо переправилося через усі дніпровські пороги на низ нижче Вільного порога, тоді й земні війська з гетьманом та боярами, переправившись

усі 14 липня біля Кодацької пристані, рушили тим боком униз по Дніпру до згаданого Вільного порога, куди прибули 16 липня, і почали з земного обозу відразу сідати у водні судна, і через ту посадку загаялися ще на днів п'ять. Тоді ж гетьман дістав відомість, що боярин Шеїн знову відбудував розорений Азов, добре його уфортифікував і, залишивши в ньому значну залогу, повернувся додому з московськими військами. Отож гетьман і написав до нього свого листа, просячи і пропонуючи йому, щоб для охорони Російської держави не поспішав на Москву, а затримався до слухного часу на Волуйках¹⁷¹⁹, оскільки згаданих військ із севським воєводою та миргородським полковником недосить було, щоб дати відсіч ханському нашестю. Цей лист до Шеїна в собі має таке:

«Писав я перед цим до вашої вельможності, доносячи те певного часу, що за указом великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, я рушив у цю воєнну дорогу з військом його ж царської пресвітлої величності Запорозьким. А тепер подаю вашій вельможності звіщення, що я, гетьман, маючи з моїм військом ретельний поспіх у тому воєнному поході і прийшовши до злучення з ближнім стольником та білгородського розряду воєводою і великопермським намісником князем Яковом Федоровичем Долгоруковим і з військами його царської пресвітлої величності великоросійськими, що були при ньому, приспів не тепер до дніпрового берега та Кодацької пристані, де, переправляючись на цьогобічну, київську, сторону Дніпра з таборами, мусили зазнати немалого через поспіх свій замешкання, а особливо військо, як великоросійське, так і малоросійське, яке переправляло водні судна через дніпрові пороги на низ,— вони не тільки мусили там багато невимовно замешкатися через працю й утруднення при значній небезпеці, але й багато його там пошкодилося: чимало суден порозбивалося, а зброї та хлібних запасів потопилося безліч.

А тепер я, гетьман, із всесильною божою поміччю зі згаданим ближнім стольником та військами, що є при нас, після тих численних труднощів та замешкань, приспів на низ порогів з таборами до відрадних місць, куди і військо, яке було в судах водних, прийшло до нас на злучення, переправившись через оті численні дніпрові пороги, які з'явили явну в переході перешкоду, і спинилося там, на просторій дніпровій воді, яка вже не мала жодних перепон. Тут і я, гетьман, та його милість стольник і воєвода, й усі московські водні судна з виборними його царської пресвітлої величності ратними великоросійськими та малоросійськими військами дбаємо при тій-таки всемогутній божій допомозі піти на низ ріки Дніпра до Чорного моря для чинення воєнних промислів, виконуючи пресильний, засланий нам, монарший указ, невідкладно покладаючи нашу в тім новім плавнім поході належну його царській пресвітлій величності службу. А що звідомилися про те, що ваша вельможність із його царської пресвітлої величності військами, котрі перебувають при вас, чините свій назад від Азова щасливий відворот, озиваюся з умислу через цей свій лист із зичливим моїм до вашої вельможності поклоном і дуже прошу, аби ви, ваша вельможність, з тими військами не поспішали в середину російських країв, а зволили утриматися в українських місцях на Волуйці для охорони богохранимої держави, православного Російського царства, від воєнного бусурманського находу, бо ми маємо про те правдиві, достеменні вісті, як від численних бусурманських «язиків», що втрапили в ці недавні числа в наші руки, так і від вихідців, що кримський хан, зібравшись у великому числі своїх поганських сил по цей бік Перекопу, вийшов на Каланчак і має такий свій лихий умисел та передзавзяття, що як тільки почує про наш плавним походом прихід у нижчі місця ріки Дніпра і коли віддалимося від своїх кордонів, зараз з усіма тими поганськими силами, які стоять напоготові, хоче приходити війною під великоросійські та малоросійські городи і чинити свої поганські довготривалі воєнні промисли (чого йому учинити не допоможи господи Боже!). І хоч від мене, гетьмана, залишено у верхів'ях

річки Орлі полковника миргородського з полком його і з рештками війська інших полків і наказано йому від мене в усьому бути сторожким і давати відсіч прихожим ворогам (для цього ж став із його царської пресвітлої величності севського-розряду людьми на Коломаку князь Лука Федорович Долгоруков), однак не досить у них сили для того, щоб могли відперти потужні наступи кримського хана з ордами. Отож, повторюючи, прошу я вашої вельможності, хай би ваша вельможність зволив із військами, котрі є при вас, затриматися біля української лінії для постраху і для відсічі тим ворогам Христа. Учиниш тим, ваша вельможність, велике приподоблення і добре прислужишся монаршій, великого государя, його царської пресвітлої величності, волі, і охорониш православні християнські народи, що стане корисно вашій вельможності перед господом Богом і перед великим государем.

Писано нижче Вільного порога 1697 року, 18 липня»

¹⁷²⁰ Кічкас — містечко на правому боці Дніпра.

¹⁷²¹ Л. Свічці з полком та з людьми інших полків звелено було стояти біля острова Хортиці. Відійшов він на Томаківку пізніше, розклавши там обоз.

¹⁷²² Сестринець — син сестри. І. Обідовський був ніжинським полковником.

¹⁷²³ Четвертинський Юрій — небіж покійного київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського, був одружений з дочкою І. Самойловича.

Після виправи цього листа гетьман та воєвода білгородський, погрузившись у водні судна, 20 липня опівдні рушили від Вільного порогу і від Кічкаса ¹⁷²⁰ плавним походом на низ ріки Дніпра до Запорозької Січі і далі до Казикермена. При тому рушенні на всіх водних судах було кількакрат випалено з гармат та дрібної зброї, а на землі з обозом було залишено наказним гетьманом Леонтія Свічку, лубенського полковника, з таким розпорядженням, щоб перейшов од Вільного порога нижче в Томаківку ¹⁷²¹ і перебував там з табором до подальшого указу або гетьманського повороту знизу плавма. А сестринцю ¹⁷²² своєму Івану Обідовському з компаніями, з князем Юрієм Четвертинським ¹⁷²³ і з кількома тисячами своїми гетьманськими дворянами наказав гетьман простувати полем непоодаль від Дніпра аж до Казикермена, як воно і сталося. В тім плавнім поході щодня, стаючи на ніч і вранці рушаючи, стріляно (не знаю для чого) з гармат та мушкетів по всіх судах. Третього дня, тобто 22 липня, гетьман, прийшовши од Вільного порога, станув навпроти Запорозької Січі на обід, де наказний кошовий отаман (бо власний кошовий отаман Григорій Яковенко перебував з усім Запорозьким військом у плавному поході біля Казикермена) з численним товариством, приплинувши на човнах, привітав гетьмана і, лишившись від нього достатньо винагороджений, від'їхав до Січі.

Гетьман, рушивши з воєводою од Січі, 25 липня станув під Казикерменом у день недільний на обід, де згаданий гетьман-кошовий, привітавши гетьмана з усім своїм військом у човнах на Дніпрі, велів випалити з усіх мушкетів; від тієї пальби потемніло все повітря, хоч і сонце світило, і довго понад Дніпром тумани стояли. Того ж дня прибув землею під Казикермен і Обідовський зі своїм таборцем та військом і став близько Казикермена в давніших козацьких шанцях; тоді Казикермен був порожній та розвалений, тільки в Тавані перебувало від самого початку завоювання московське та козацьке військо. Отож гетьман та воєвода, станувши суднами по Дніпру і по тамтешніх берегах, розмірковували й часто радилися, щоб рушити на низ від Казикермена плавним походом до Чорного моря і учинити там воєнний промисел. Але, одержавши від бусурманських

«язиків» певну відомість, що турецький цареградський флот (про який вище писалось у польських газетах) перебуває на Чорному морі для безпеки від наших військ, не посміли починати змаришеного плавного походу до Чорного моря, але, затримавшись під Казикерменом, у п'ятницю, 30 липня, після молебня і водосвячення в городку Таванському заклали біля того городка Таванського нову обширну фортецю з великими розкатами, для будови якої був спеціально присланий з інженером-німцем із Москви думний дворянин Василій Борисович Бухвостов.

Того-таки дня кримські орди прибули до Аслам-Кермена, а на другий день, 31 липня, прибув до того ж Аслам-Кермена і сам хан з усіма ордами, також з обозом, гарматами та янчарами і став з наметами по степу і над річкою Кінською, нижче Аслам-Кермена, а поробивши шанці понад Кінською і завівши в них янчарів з гарматними пушками, почав добувати через Кінську замок старого Шангеря, або Муберек-Кермен на Таванському острові, в якому перебувало наше московське й козацьке військо. А запорожці зі своїм кошовим отаманом перебували в своїх човнах нижче Казикермена, вище Козацької Голови. 2 серпня на сході сонця значна частина білогородської орди несподівано вдарила під Казикермен на таборець Обідовського і, захопивши під ним трохи коней, відступила назад у поле. Тим часом Обідовський, прибравшись як належить до війни, побіг на водне судно до гетьмана для дозволу й поради, як там діяти, а компанія з князем Четвертинським, з дворянами та його слугами, не роздивившись, куди скочив Обідовський, а подумавши, що в поле за ордою, і самі в поле за ордою погнались, не сподіваючись від неї зрадливих засідок. Орда повела в поле наших за собою, скільки було треба, а наші необачно за нею погнались. Тоді ж бо довелося їм усім водночас одним невольничу, а іншим смертну випити чашу, бо одна частина орди несподівано вибухнула нашим в очі, а друга ззаду, з долин, і так за божим розмислом зламала наших і погнала на шаблях до обозу під Казикермен, а інші, переймаючи, рубали й кололи їх, і аж у самий таборець гнали. Тоді-то взяли живцем князя Четвертинського, канцеляриста Стефановича, а з дворян Витвицького, Михайловського, Шульгу, Галецу і Козловського, гетьманського покойового Барановського, трьох слуг Обідовського, а з його компанії живцем узято й порубано: Григорія, осавула компанійського; Рожанського, сотника гоголівського; Кирила Воронежського, бунчукового товариша, і багатьох компанійців. Та ж таки білогородська орда після того свого щастя підпадала і в інші дні під таборець Обідовського, але вже не могла виманити з нього наших за собою в поле, тільки виїздили наші охитники на поєдинок під таборець і потроху з нею билися. А гетьман, зваживши пізніше, що через ту ординську білогородську силу не можна нашим компанійцям через малолюдність віддалитися з таборця й на пашу з кінями, відправив ротмістра Ростковського з його та іншими компаніями і зі всіма кінями таборця Обідовського до великого табору, що був під полковником лубенським Свічкою в Томаківці, а Обідовського з іншими людьми взяв до себе на водні судна. 11 серпня нижче Казикермена, від горішньої Козацької Голови, кошовий отаман дав знати гетьману, що турецьке військо пливе в численних водних суднах вгору по Дніпру до Казикермена, через що в усіх наших військах немалий народився страх. Тому гетьман, щоб збільшити біля себе військо, послав в Орельські сотні розпорядження через такий універсал, щоб прибували до нього якнайскоріше під Казикермен:

За звичайною гетьманською титлою

¹⁷²⁴ М. Боруховичу та Л. Свічці. М. Борухович залишений був під Кодаком.

¹⁷²⁵ Штуки — гармати.

«Вам, панам орельським сотникам, а саме дриганському, китайгородському, орельському, маяцькому і новохворощанському, з усім нашим товариством узичивши доброго здоров'я, ознаймовуємо цим нашим універсалом, що нас, прибулих із військом під Таванський город, під Казикермен, спіткали вороги-бусурмани, і маємо з ними, як звичайно, бій. З'являє отож пильна потреба, щоб війська, які залишилися за нами, прибували під Казикермен, як раніше наказували панам полковникам гадяцькому та лубенському ¹⁷²⁴, до нас із таборами якнайшвидше. Так і вам засилаємо такий наш гетьманський указ, щоб ви зараз-таки з усім сотень ваших товариством, узявши борошна на один місяць, вдень і вночі якнайшвидше поспішали сюди, під Казикермен, і маєте чинити це так швидко, щоб, догнавши полковників гадяцького та лубенського, простували на вищезначене місце разом із ними. А коли б не змогли б їх нагнати, то тим-таки трактом, який торують вони з таборами, йдучи до нас, тримаючись дніпровського берега, поспішайте якнайшвидше і якнайпильніше, заховуючи для себе в тій дорозі пильну й чулу обережність. Цього ми пильно хочемо і суворо наказуємо, щоб жоден такому указові нашому не був суперечний, а коли б хто його злегковажив би собі, не послухав і відхилився від тієї військової служби, такому нагадуємо з таким виказом, що понесе він суворе й неодмінне військовоє покарання горлом. Отож хай тій волі нашій ні один не противиться, і повторно пильно й пильно вам нагадуємо й наказуємо.

Дано з-під Казикермена 10 серпня 1697 року»

Тієї-таки ночі через якісь вигадки в нашому плавному війську народився був страх та сум'яття і було випущено через труби тривожне гасло, оскільки подумали, начебто турецькі судна йдуть угору Дніпром до нас. Через це, переночувавши ту ніч, всі більші водні судна, наші фуркати, відступили далі від берегів Дніпра і стали на якорях по всьому Дніпру, а менші судна залишалися незмінно по берегах. 11 серпня на Василевому низу або й далі від Казикермена з'явилися на Дніпрі турецькі водні судна і палили з тридцяти штук ¹⁷²⁵. А наше військо з великим поспіхом всі минулі дні будувало й кінчало город Таванський, який гетьман та воєвода мало не

¹⁷²⁶ Гарнізон Таванського складався з п'яти тисяч російського та українського війська.

¹⁷²⁷ У Казикермені було залишено, крім козаків, 500 ратних людей російського війська.

¹⁷²⁸ Війська рушили вгору по Дніпру 20 серпня.

щодня оглядали і наказували докінчувати, знамірюючись і самі після довершення його повернутися назад плавним походом угору по Дніпру, відходячи далі від небезпеки, від ворогів-бусурман, які щоденно примножувалися з Криму біля Аслама-городка, а на Дніпрі від Очакова.

Новий великий городок Таванський закладався від 30 липня до 12 чи 15 серпня, і був той Таванський городок із великими розкатами, що вмщали на собі кільканадцять штук гармат,— його тоді до решти звели і закінчили, обвівши глибокими та широкими ровами і не низькими камінними, земляними та дерновими стінами, а по стінах він був обставлений кошами, наповненими землею.

Після завершення того Таванського города князь Долгоруков залишив там від себе певну частину московської піхоти і над ними призначив там-таки комендантом згаданого дворянина Василя Борисовича Бухвостова, zostавивши йому численні всілякі харчові та воєнні припаси. Гетьман від себе залишив також певну частину городового пішого війська, вибраного з усіх полків, і отамана кошового Григорія Яковенка з тисячею чи й більше запорожців¹⁷²⁶. Осібно також у порожньому і ненаправленому Казикермені лишив гетьман з тисячу козаків, вибраних з полків при наказному ніжинському полковникові, доброму молодці Левку Шрамченку, олишевському сотнику, лишив у тому-таки Казикермені і сердюцького полковника Лук'яна Шульгу з його полком¹⁷²⁷, достатньо узапасивши їх борошнями воєнними запасами і наказавши їм чинити однодушно із запорожцями мужню відсіч бусурманським наступам під Тавань та Казикермен.

Після таких дій та влаштування Таванського й Казикерменського гетьман та воєвода князь Долгорукий 15 чи 16 серпня¹⁷²⁸ по заході сонця, начебто з боязню втікаючи, рушили від Тавані й Казикермена вгору по Дніпру з усіма водними суднами і, через насталу тоді темну ніч, дізнали утруднення й замішанини через скупчення водних суден. Тієї-таки ночі відразу ж відступило наше військо з городка Шен-Герей через Кінську до Буваного і до нової кріпості Таванської. А земний та водний ворог бусурманин, переночувавши і явно побачивши відступ наших військ від Тавані та Казикермена, відразу ж перебрався весь із кримського степу через річку Кінську на Таванський острів, а турецькі водні судна рушили вгору Дніпром та Кінською, наблизилися до Тавані і почали від того дня денно та нічно добувати Тавань та Казикермен з гармат, мортирів та дрібних янчарок, чинити штурми і підводити міни, відбираючи на свою погибель немалу відсіч від наших військ, найбільше під запорозьким проводом. У цьому воєнному промислі біля Тавані та Казикермена бусурмани, замешкавшись до п'яти тижнів і нічого корисного не досягши, а тільки багато свого війська та значних начальників там потративши, з ганьбою відступили від Тавані та Казикермена назад до себе¹⁷²⁹. Про це, я більше не описуючи, кладу щодо того повість Юрія Мултянина з водного турецького війська, з-поміж команди паші Дервіш Ахмета, який плыв з Тавані до Царгорода, втік і прибув до Тавані, а з Тавані був пересланий у Батурин і 30 листопада сказав таку свою повість у військовій канцелярії:

¹⁷²⁹ Турецькі й татарські війська відступили 10 жовтня, почувши, що на відсіч Тавані йде російське військо.

¹⁷³⁰ Расоват — село на Дунаї. Силістрія — місто в Болгарії.

¹⁷³¹ Галета — галера.

¹⁷³² Око — три фунти, 1,2 кг.

«Той мултянин повідає, що він родом з Расоват, з Силістрійського уїзду¹⁷³⁰, батька, матері, ані жінки не має.

Служив зі своєї охоти за гроші на судні Дервіш Ахметовім,— паші, який був під Азовом з суднами,— вони з другим, Алі пашею, котрий із військом своїм землею до нього прийшов, побудували городок на Кубані. В тому новозбудованому городку лишили ті паші піхоти чоловік двісті, з тих, котрі вийшли з азовської облоги, і покинули при тім городку стільки ж татар. А в тому городку лишили залізних гармат дванадцять штук і шість таких, які шротом стріляють. Оповідає, що Юсуп і Кечі,— паші, що були під Таванню,— писали до вищезгаданих Дервіш Ахмета, паші, і до Сераскера Алі, паші, щоб якнайскоріше прибували під Тавань з військами, ознаймовуючи, що дуже легко візьмуть у

свою область городки і всіма силами натомість обсаджать. Мовили, що в Таванському городі нема більше козацького війська як дві тисячі, з'являючи, що інші повтікали до домів. Але коли на їхній заклик згадані паші Дервіш Ахмет і Сераскер Алі прийшли з військами під Тавань, один через Крим землею, а другий довкола Криму водою, омилились у своїй надії.

Бо коли взяли город Тавань та Казикермен в облогу і добували їх впродовж п'яти тижнів, чинячи три сильні приступи і підкопи під Тавань, а два під Казикермен, стратили в тих приступах свого турецького війська трупом покладених шість тисяч, опріч поранених, поміж яких забито трьох значних начальних капітанів, а саме: Емера, Агмета, Ібраїма.

Каторг було турецьких під Таванню та Казикерменом двадцять дві, дванадцять бейських, де кожної каторги паном був бей, він тримав у ній своїх невільників, куплених для роботи, і всілякі военні припаси. Самого ж султана — десять каторг, у кожній каторзі, як султанській, так і бейській, до битви (окрім невільників) і до лопатної роботи належних було півтора чоловік або й більше. Гармат, опріч ручної стрільби, мали в кількості по одинадцять, а в інших каторгах по десять, по шість штук, а осібно було п'ятнадцять галет¹⁷³², поміж тих галет дві галети було великі, а людей у них було чоловіка по двісті тридцять, гармат попереду по три великих, а четверта позаду, що шротом кидає.

Фуркат з іншими водними суднами було з сорок, опріч малих човнів.

Відтак на всіх отих суднах гармат було більше двохсот штук, поміж яких багато таких, що мали кулі в дванадцять, одинадцять, по п'яти і по шести ок¹⁷³³. Усього війська турецького було, як начислює, під Таванню та Казикерменом п'ятдесят тисяч, одні в шанцях, другі на суднах, треті при наметах, і хан був там весь час з усіма ордами.

Вороги мали такий поганський намір, що після численних вальних приступів до города Таванського та Казикермена замишляли ще кілька день добувати, і підкоп уже готували, і вал точили, і приспособляли всі свої поганські сили на останній приступ, але в тих часах білогородська орда дала знати, що йдуть на посилок обложеним у Тавані сім тисяч чи й більше свіжих государських військ. Цього вони побоявшись, покинули робити підкоп і, повитягавши гармати з шанців, з усіма своїми поганськими силами вночі відійшли геть. А потім і сторожа їхня водна турецька, яка була вище тих городів на кілька миль, дала їм знати, що те військо від Січі рушило водою до Тавані.

Повідає і те, що поміж пашів чувати було такі поголоски: як тільки почнеться весна, то зараз мають приходити турецькі війська, щоб конечно добути Тавань.

А чи ці паші, котрі тепер з військами були під Казикерменом, чи інші будуть у наступне літо приходити, того не знає.

Те тільки твердить, що Юсуп, паша, на зиму має йти зі своїм військом до Очакова, Алі, паша, — до Кефи, Дервіш Ахмет — до Кечіпаші, з суднами і до Цариграда, і то найшвидше, щоб відправити судна, для яких легко можна знайти всілякі припаси в Цариграді.

Про турецького султана оповідає, що за три дні перед утечею їхньою з-під Тавані прийшли такі відомості: турецький султан був на війні, і відбулася вальна битва з турецькими військами, в якій загинуло десять тисяч турецького війська, самого великого вейзира поранено, значного пашу, а саме Мисір Лівлю, забито і чотирьох пашів чи взято, чи забито, не знає сам, а султан ледве втік живий.

Ще повідає, з цим першим погоджується й другий «язик» на ім'я Муса турчин, котрий був під Очаковом та Казикерменом, що в ту пору турки відступили з-під Казикермена».

Після відходу турків від Тавані, як тільки принесено гетьману в Батурин відомість, що вороги-бусурмани з великим ущербком повернули додому, гетьман з усією старшиною утішився від того, що всемогутній Бог не допустив тоді бусурманам тріумфувати над християнами, за що йому, творцю, віддавано завше від усіх православних християн подяку.

А гетьман з боярином, прибувши вгору по Дніпру до Томаківки, де був обоз з лубенським полковником, вийшли з водних суден на землю, всі великі й малі судна відпустили вгору, аж до Запорозької Січі, і веліли вручити їх під нагляд запорожцям. Оголошуючи про всі ті події, гетьман писав у Москву з Томаківки, а сам із таборами рушив до Кодацької пристані, де 30 серпня, прибувши, відразу ж почали переправлятися через Дніпро, а звідти знову писав 31 серпня в Москву до великого государя про тодішні події, про запорожців, про видання грошей із військового скарбу, також і про їхнє непослушення, і про затяги в Польщу таку свою грамоту:

«Повернувшись разом із ближнім, вашої царської пресвітлої величності, боярином і воєводою білогородським та великопермським намісником князем Яковом Федоровичем Долгоруковим із плавного походу з-під Таванського города в наші табори під Томаківку, ми писали до вас, великого государя, вашої царської пресвітлої величності, покійрно доносячи через пошту про всілякі події, де доповіли були й те, що при нашому відході звідти, з-під Таванська, за певною нашою домовленістю, нагадуванням та пропозицією залишили там, під містом Таванським, запорожців Яковенка, кошового отамана, з товариством у тисячу чи більше чоловік, наказавши пресильним, вашої царської пресвітлої величності указом, щоб вони в допомогу вашим, царської пресвітлої величності, ратним великоросійським людям, залишеним від нас у тому новому Таванському городі для його оборони, затрималися на кілька тижнів і чинили зі свого боку промисел над ворогами, скільки стане сили і способу. Для того й грошей, опріч наших давнших дачок, ми дали їм при відході нашому 2000 золотих, а потім, знову відправивши з тих обозів од Томаківки в поміч тим вашим монаршим людям, що лишаються

¹⁷³³ Я. Лизогуба.

¹⁷⁴ Тузинка — сукно середньої якості.

в тому новому Таванському городі, певну частину війська з-під наших регементів, ми писали до нього, кошового отамана, і до всього, що було при ньому, товариства, гаряче упоминаючи, щоб вони були тим военним людям, котрі посилаються, від Тавані до впровадження їх у той город поводом і допомогою, та й самі лишалися в чулому й твердому подвижництві і промислі супроти тих ворогів і конечно не відмовлялися невідхідно там бути до відвернення звідти тих ворогів, обіцяючи їм за той виказаний труд у военних okazіях особливу грошову дачу. Список листа, в якому писалосся про те до них, посилаю у приказ Малої Росії, а тепер, над сподівання, мені принесено з Січі таку відомість, що ті запорожці, залишені від нас під Таванським городом, не дотримавши свого слова, яким прирекли нам певний час прожити там у военних промислах, з побудки неспокійних голів, що були поміж ними, виказали недоброхитність супроти того свого кошового отамана і, відмовивши йому в послушенстві, всі повернулися до Січі, де зовсім від нього отаманський уряд відібрали, а настановили собі нового отамана, свого бувшого осавула, чоловіка до того уряду негодящого,— не має він у Січі серед них жодної значності та заслуги.

Отож я, гетьман, писав із цієї дороги до наказного лубенського полковника, якого виправили до Тавані, щоб він усіх їх, запорожців, суворо упоминав вашим монаршим указом і моїм гетьманським словом, хай би вони без жодної відмови ішли туди, до

Таванського города, аби впровадити в город посланих від нас людей, і щоб старалися промишляти над ворогом з огляду на вашу, царської пресвітлої величності, собі на подальший час милість, котра завжди їм допомагає і їх виживляє.

Доношу покірно тут-таки і про те вам, великому государю, що з закордону донеслась у Запорозьку Січ якась омана, що зазиває запорожців на службу. За тією облудною побудкою цього літа ще з весни дві ватаги їхнього товариства, одна пішла з ватагом, що називається Морозом-Каневським, у чотириста чоловік, а друга кінна з Морозом, бувшим кошовим отаманом, у сімдесят чоловік пішли в Польщу, а тепер, як мені донесено, якийсь кравець Шкуринського куреня прибирає собі ватагу, бажаючи йти у ту ж таки польську дорогу. І я, гетьман, за посадою свого уряду, упоминав словесно наказного кошового отамана з іншими курінними отаманами і з товариством, які були в мене при зустрічі, щоб така сваволя була припинена, так само ганив їхній у тій мірі непорядок і через листа мого наказував свавільних од того замислу утримувати. З тим ото листом моїм я послав до Січі військового генерального хоружого Євфима Лизогуба і конотопського сотника Феодора Кандибу, перед якими вони, запорожці, вимовлялися, що начебто тепер у них у Січі немає жодного такого товариша, котрий би туди, у Польщу, хотів би ходити на службу. І хоч мало з них маємо служби, а ще й виходить таке недбальство, як вищепокладено, однак я, запобігаючи тому, щоб вони не відторгнулися від вашої, великого государя монаршої милості, повівся з ними ласкаво: з приходом моїм із плавним військом відіслав їм туди через руки чернігівського полковника ¹⁷³³ три тисячі золотих, а сам, прибувши до Тавані, дав ще дві тисячі, як про те вище говорилося, а на відході тисячу золотих і на кожного отамана по сукну тузинки ¹⁷³⁴ на жупани, і ще більше грошей дати їм обіцяв, коли будуть перебувати при Тавані. Ці видатки учинили убогому військовому скарбцю чималу трату. Які відтак далі їхні вчинки непослушенства будуть виявлятися у вашій монаршій службі, про те маю повинність донести вам, великому государю, вашій царській пресвітлій величності. При цьому віддаюся вашій милостивій монаршій благодистині.

З обозу від переходу Кодацького 31 серпня 1697 року»

¹⁷³⁵ Тобто великий гетьман, каштелян краківський С. Яблоновський. (Див. XXXVII).

¹⁷³⁶ Олександра Собеського.

¹⁷³⁷ Перекладено з польської мови, пересипаної латинськими словами та фразами.

При таких діяннях та подіях у нашій Росії і в російських військах, у Польщі сенатори й Річ Посполита промишляли про вибір нового короля на місце покійного уніатолюбця Собеського, і це тривало прозовж року й більше після численних щодо того вибрання контроверсій та незгод, бо дехто, як писав і раніше, хотів поставити на польське королівство князя де Контога з Франції; стояли за корону з Литви Сапіга, воевода віленський, і великий краківський гетьман ¹⁷³⁵, великий коронний секретар, Потоцький підтримував королевича Якуба Собеського, великий коронний гетьман — королевича Олександра ¹⁷³⁶ або князя баварського, а інші бажали князя й електора саксонського. Цісар підтримував свого генералісимуса князя де Бадена, або князя баварського, також і князь Лотарінгії дбав про ту ж таки Корону, кладучи за те полякам мільйони. За втручанням у те елекційне діло пресвітлого нашого монарха Петра Олексійовича вибрали і 15 вересня коронували на польське королівство князя й електора саксонського Фридеріка Августа,

який мав двадцять сім років віку свого, під такою умовою, що має відкинути лютеранську секту, а прийняти римську віру, що він ще перед своїм вибранням на королівство і вчинив.

А перед вибранням він, Август, прислав свого посла до сенаторів та Річі Посполитої польської такі пропозиції, які тут-таки докладаються¹⁷³⁷.

ПРОПОЗИЦІЇ

**до найяснішої Річі Посполитої від нового кандидата,
найяснішого князя, його милості Августа, електора Саського,
подані через екстраординарного посланця,
висланого з повними і всілякими повноваженнями.**

¹⁷³⁸ Прогалина в оригіналі.

¹⁷³⁹ Оттон III навідав гріб святого Адальберта у Гнезні, де зустрічався в 1000 році з Болеславом Хоробрим і заснував архієпископство.

¹⁷⁴⁰ Болеслав Хоробрий (967-1025) — коронований у 1025 р., по смерті Оттона III, який помер у 1002 р.

¹⁷⁴¹ Могунець (Майнц) — місто в Гессенським герцогстві (Німеччина), фортеця, яка сильно постраждала в Тридцятилітню війну; в кінці XVII ст. не мала великого стратегічного значення.

¹⁷⁴² Брабант — центральна область Голландсько-Бельгійської низовини.

¹⁷⁴³ Йдеться про війну з Туреччиною.

1. Старожитна високість найяснішого дому Саського, уславлена із давніх віків, яка триває і в теперішньому віці, хвалебна в часах, яка еднається з найпершими в Європі домами як рівна, не потребує обширнішого опису, бо у щасті [...] ¹⁷³⁸ цезарях римських, з яких Отто Третій, навідуючи гріб святого Войцеха ¹⁷³⁹, офірував Польщі корону і привітав найпершим королем Болеслава Хороброго ¹⁷⁴⁰, ясніє цілком несмертельно всілякими родинними зв'язками, повна оздоб та слави, не кажучи вже про давніші оздоби того дому — те, що покривається давніми віками, бо цим напоєно історію, наповнено книги і саму пам'ятну славу цілого світу.

2. Щодо найяснішого князя його милості електора Саського, то це пан з природженою ласкавістю, у самому розцвіті літ, бо допіру має двадцять сім років, він з молодості приготовлений до військових дій, котрих щасливість знає цілий світ. Про це виразно свідчить саме здобуття Могунця ¹⁷⁴¹ і відправлена з честю експедиція в Брабант над Рейном. Йдучи слідом великих, безсмертних предків, з не меншою славою він гетьманив у Венграх ¹⁷⁴³ і в двох кампаніях так добре рядив гетьманським духом, що схилив карки пишному східному поганству і безстрашним серцем, мужністю та мудрою розпорядливістю своєю привернув хистку перемогу. Він славний відтак не тільки на марсовім полі, але тріумфує в серцях непереможних підданих своїх, покладаючись на одній тільки особливій доброті, коли більшості своїх підданих, упереджуючи, допомагає добродійствами, вивищує ласками, і ніхто на його зверхність не поскаржиться, і, взагалі, про ласкавість його щодо підлеглих собі людей не тільки свідчить публічна слава, але й самі їхні милості панове обивателі Великопольщі, які мають на пограниччі свої добра, можуть признати те саме. Взагалі, в тім пані є безліч усіляких ознак досконалості, а доказом цьому — незрівнянна зрілість порад і очевидна природжена доброта.

3. А що більше, це те, що сам найвищий Бог з таємного догляду за вічними своїми виуроками, призначаючи ту корону найяснішому електору Саському перед двома роками

за натхненням святого духа і через узятю дорогу до Риму, припровадив його до правдивої католицької, віри і для слави божого костюлу осяяв його святою наукою у володарському місті. Це діло — очевидне чудо самої божої надмогутності, яка єдина чуда чинить, і недаремне це віщування, бо сам пан Бог тим своїм найвищим покликком уторував дорогу до корони і вчасно припровадив до того права бути католицьким королем, щоб гинучу вітчизну і падаючого світу махину підтримати даною з неба бойовою рукою, щоб пам'ятними, довговічними перемогами понизити оттоманську гордість, громлячи війною всіх ворогів тієї корони, а на підданих щедро зливаючи ласкавість та милість своєї щедроти.

¹⁷⁴⁴ Польське королівство не було спадкове, щоразу обирався новий король.

¹⁷⁴⁵ Лузація — область лужицьких сербів між Чехією, Саксонією і пруським Бранденбурзьким князівством.

¹⁷⁴⁶ Термін Україна вживається тут на означення Київщини.

4. Не треба побоюватися, що він буде утяжувати найяснішу Річ Посполиту своїм найяснішим потомством ¹⁷⁴⁴, хай йому виділятиметься з прибутків Річі Посполитої хоч би й найменша частина, бо має тільки одного сина і може відступити йому свого часу не тільки електорські володіння з належними електорськими правами та клейнодами, але й Лузацію ¹⁷⁴⁵, приєднану собі від предків своїх, та всі інші провінції, і щедро його може тим задовольнити. Таким чином він поверне ласкавий погляд на добро Річі Посполитої і на насущні інтереси громадян, щоб вітчизна мала оборону, свята віра — захист, рицарський стан — задоволення, господарство цілої Річі Посполитої — добрий уряд, особливо ж щоб захищалися непорушною цілістю права та свободи вітчизняної вольності шляхетного рицарства, до якого він має природжену любов, так само і сейми та сеймики були за пайовим урядуванням у завше квітучому та непорушному стані на суспільну славу й пожиток.

5. Усі вищі вакансії будуть роздаватися не з огляду на гроші, а з огляду на цноти й заслуги: тож бо подібний утиск не може вміститись у делікатному серці найяснішого електора, який високорідно бридиться такими проклятими хабарями. Неслушні датки від такого пана відстоять далеко, адже його гойна рука кожному, хто вірно служить, нескупо виділяє ласку, і не утискує він несправедливо зичливість заслужених, заслуги кожного знає персонально і віддає некорисливо добродійствами.

6. Зважаючи на заплутані справи у важкі часи Річі Посполитої, коли звалено на вітчизну з великим утиском боргову плату заслуженого війська, він із милою охотою зніме такі тяжарі, офірувавши Річі Посполитій десять мільйонів курсуючої монети, і то не на папері, але зараз-таки після акту елекції, готівкою, ретельно та істотно вирахувавши її із власної шкатули. І хоч інші позірно теж маніфестують свою дачу і під солодкими присмаками у різні способи публічно прикрашають та притемнюють запропоновані вигоди, але Річ Посполита може слушно відчути, чи способи та засоби офіруючих можуть порівнятися із таким щедрим датком? Бо коли ці суми, взяті звідкілясь, вишукано чи позичено до певного часу недостойним чином, то офіруючі обов'язково будуть повинні за взаємними зобов'язаннями розрахуватися зі своїми принципалами чи кредиторами, відтак Річ Посполита, утяжена боргами, потраплятиме в замішанину від загальних протидій і не турбуватиметься про суспільне добро, але про сторонні інтереси, щоб віддати одержані пожертвування не без свого ущербку та шкоди.

7. Найясніший електор бере на себе обітницю (не на словах) одібрати при безстрашній мужності та відвазі Кам'янець-Подільський і презентує на те своє військо і власну артилерію на його здобування, навіть здоров'я та життя своє віддає вітчизні, а щоб уміцнити у рицарських грудях військового народу правдиву любов до себе, бере на себе

при такому великому дбанні за Річ Посполиту стільки праці, турбот та піклування з ушкодою свого здоров'я.

8. Так само Поділля, Україну¹⁷⁴⁶, Волохів, Мултян, коли зможе, приверне до найяснішої Річі Посполитої чи ж то війною, чи після постанови миру,— матиме це за найперше старання, щоб не тільки встановити золотий час бажаного миру, але й поширити землі найяснішої Річі Посполитої в давніх межах Сармацької держави¹⁷⁴⁷, і все, що тільки відпало, поверне Річі Посполитій, про що матиме цільне своє дбання.

¹⁷⁴⁷ Сармацька держава — Польща. У XVI—XVIII ст. було прийнято називати сучасну землю іменем якогось давнього народу. Отож Сарматія була Польщею, Україна — Роксоланією тощо.

¹⁷⁴⁸ Липськ — Лейпціг.

9. Більше того, найясніший електор декларує, що на потім, на всі випадки несподіваних воєн, Річ Посполита буде найретельніше уміцнена і на будь-яку небезпеку, що траплятиметься, має посилати і власним коштом забезпечити шість тисяч свого війська за вимогою станів королівства або ж готовими грішми [подбає] про затягнення певної кількості війська, потрібної для суспільних цілей. Це все лишаємо на вільний розгляд станів Річі Посполитої.

10. Коли б випало увійти в суперечку за котресь своє князівство, він міг би домовлятися з сусідами про заміну на якусь далеку чи близьку до Річі Посполитої провінцію, щоб прилучити її до Корони при належному розгляді найяснішої Річі Посполитої, відтак усіяким до того способом дбатиме, скільки зможе, щоб виявляти до вітчизни правдиву любов свого зобов'язаного серця.

11. Відновлення монети, котра в тих краях погана і зіпсована, а в краях найяснішого електора добра й виборна, буде направлене самою високістю генія того державця, і торгівлю буде припроваджено до квітучого стану; має-бо до того великі засоби з Липська¹⁷⁴⁸ та інших країн і всі зобов'язання станам Річі Посполитої зможе висвітлити з охотою,— це буде справді учинено.

12. Своім коштом закладе рицарську школу для освіти молодих людей у жовнірській математиці, фортифікації і для повного військового навчання, щоб шляхетська молодь якнайкраще розвивала вроджений геній до військових занять.

13. Усі фортеці утримуватиме в найліпшому порядку і з великою охотою здійснюватиме все для найяснішої Річі Посполитої, що було введено у звичай як належність у стародавнім та новім війську,— виконає твердо обіцяне, що засвідчує урочистою присягою через пана свого посланця, й декларує всіяку безпеку.

14. Отже, коли найясніша Річ Посполита піднесе на свій трон через вільні голоси досконалого у часті й доброті пана, непереможного у мужності й відвазі, не зв'язаного ні залежністю, ні будь-якими зв'язками із ворожими домами Європи, то саме небо благословить таку щасливу елекцію, якою пан Бог виказав би ласку всемогутньої своєї десниці, покликавши найяснішого електора на лоно і у склад спільного для всіх костюлу божої матері, і далі так само вже утримуватиме, додавши сили для більшого прирощення тієї святої релігії. Це набирає особливої сили, бо найсвятіший електор, не з бажання правити (що буває сильніше всіх інших пристрастей), але з особливої любові до віри й найдорожчої свободи, зважився на таке змагання, покладаючи сподіванку тільки на самого Бога, що зігріє серце вільного народу, нахилить голоси виборців, викличе схильність великих громадян, і той, котрий дає на голови королівські корони і перед яким, падаючи на коліна, тремтять народи, приведе до пожаданого кінця думку й бажання найяснішого електора.

Щоб знищити всіякі сумніви у пункті щодо католицької віри, котру правдиво прийняв його милість князь Саський, коли б хто сумнівався, можна запитатися для ліпшої

і певної інформації у його милості ксьондза папського нунція і його милості ксьондза біскупа Пассавського, цісарського посла, котрі це ствердять доброю вірою.

Після елекції на вибрання на польське королівство князя й електора саксонського, перш ніж дійшло до присяги, він, Август, подав на латинським письмі до станів Річі Посполитої таку пропозицію, яка тут кладеться польською мовою:

ПРОПОЗИЦІЯ
від його королівської милості після елекції станам Річі Посполитої, перш ніж
дійшло до присяги
на *pac̄ta conventa* ¹⁷⁴⁹,
тобто на установи коронних прав, подана з таким змістом,
з латинської на польську мову перекладена:

¹⁷⁴⁹ *Pac̄ta conventa* — умови, що їх подавав польський сейм новому королеві, які обмежували його владу.

¹⁷⁵⁰ Тобто не вганявся за прихильниками; ясна річ, що ця фраза цілком риторична.

¹⁷⁵¹ Михал Вишневецький.

¹⁷⁵² Фортифікації — тут: обіцянки.

¹⁷⁵³ Йдеться про забезпечення МаріїКазимири, дружини Яна Собеського.

¹⁷⁵⁴ Тобто з королівських маєтків.

¹⁷⁵⁵ Пневи — місто біля озера Пневи у Польщі.

Оскільки мені випадає присягати без порушення моєї совісті, подаю для того такі *pac̄ta conventa*, які я міг би виконати досить певно, бо обіцяти і братися, а не виконати — це річ шкідлива для сумління, а для репутації непристойна.

Отож аби я, не дай Боже, не піддавався доріканням або ж не підпав вічній неславі, яка починається із закладання славного фундаменту, кладу пояснення щодо виконання статей станам Річі Посполитої.

По-перше, я не тільки не мислив досягти того трону й маєстату, але й за голосами людськими ¹⁷⁵⁰ не старався ніякими способами, щоб воля божа не відходила в цьому ділі від мене. Отож, коли б хтось знайшовся і заперечив, що був на ті голоси мною найнятий чи підкуплений, Богом свідчу, що жодного слова з моїх вуст не чув і не мав таких від мене доручень, бо я найменше своє слово кладу на одній шальці із власним життям.

А що стосується мого зобов'язання, скажу: давніший король, його милість Михал ¹⁷⁵¹, обіцяв уміцнити тільки один Кам'янецьПодільський, заставивши все господарство у повній цілості, а до виплати боргів не був зобов'язаний, окрім 150 тисяч золотих, однак і ці фортифікації ¹⁷⁵² та виплати належно не здійснив.

Тепер же на саме забезпечення її милості найсвятішої королеви ¹⁷⁵³ треба виплатити 200 тисяч, і на ці всі витрати мушу немало витратити прибутків з економії ¹⁷⁵⁴.

Через турецьку війну публічні податки не збираються по багатьох місцях, а через це і економії в цей час вичерпалися. Найліпшу реляцію про все те може вчинити пан коронний підскарбій.

Але, трохи відступивши від того пункту з минулих пактів, пильно прошу, щоб пункт про відречення від престолу був викреслений, і то не тому, що я хотів би когось іншого посадити на своє місце, але ніяк не можу зіволити на те, щоб зовсім не можна було мені просити природного спокою, коли буду зморений службою вітчизні або ж похилими

літами. Паном Богом свідчу, котрий усе знає і в усі людські проникає таємниці, що такий великий тягар беру на себе не з якої іншої причини, тільки для належної прислуги Божому маєстатові, для збереження християнської віри й оборони занепалої вітчизни; бо така була воля найсвятішої ласки, яку завше дізнаю над собою, через що при згоді сідаю на цім троні і маю в Бозі сподіванку, щоб те королівство з усіма кордонами привести до давнього щастя. Отож я у Варшаві мешкати не думаю, але там буду, де йдеться про Божу хвалу, про цілість Річі Посполитої і про втрачені провінції. Треба тож, щоб для такого жнива було обдумано, кого з людей наблизити до моєї особи, бо я, поки не обміркую безпеки моєї вітчизни з усіх боків, щоб після тих усіх струсів вона тріумфувала, тішачись із сподіваного миру, доти не повернуся. А більше декларувати не можучи і не чинячи ніяких інших жодних обітниць та надій, котрими мав би заводити Річ Посполиту, одурюючи і своє сумління, боронитиму власним здоров'ям вітчизну в усіх нещастях, у чому мені, Христе-Боже, королю королів, котрий мене посадив на цім маєстаті, допоможи!

Для задоволення Річі Посполитої приймаю такі пункти:

Клейноди, заставлені у чужоземного війська, обіцяю викупити і віддати до скарбу.

Відступаю суми з Пневського ¹⁷⁵⁵ староства — 150 тисяч.

Беруся уфортифікувати своїм коштом Львів.

Матиму допоміжне шведське військо.

¹⁷⁵⁶ Павла Герцика.

Матиму посильне старання про суму грошей на військо від короля, його милості, французького, через якого дбатиму й про мир з турком.

Після таких пропозицій нововибраний король Август виконав належним порядком присягу Річі Посполитій на утримання давніх шляхетських прав та вольностей, потім із великим тріумфом та радістю був коронований у Кракові 15 вересня.

При такому стані у Польщі Велика й Мала наші Росії, після земних та плавних вищеописаних військових турбот, спочиваючи в домах, думали і промишляли про военний марш під бусурманські житла на прийдешнє літо, через це і річка Дніпро за гетьманським наказом зі своїми вітками та всілякими урочищами, почавши від Переволочної вниз, аж до самого Очаківського лиману, була 24 листопада зревізована та зреєстрована невідомо для чого через полтавського полковника ¹⁷⁵⁶ та козаків, які там бували. Так само було залишено у військовій канцелярії описаний тракт від Мішуриноного Рогу до Очакова, до Богу і Піщаного на ньому броду. Цей реєстр дніпрових віток, як і тракт отой для відання в потонні часи, кладеться тут отакий:

РЕЄСТР РІЧОК І ПРИКМЕТ,

які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної

Прислано у військову генеральну канцелярію від Полтавського полковника 24 листопада 1697 року.

¹⁷⁵⁷ Ревучий (Ревун) — камінь на порогах Дніпра біля острова Ревун.

¹⁷⁵⁸ Річок Вільнянок є дві: одна між Таволжною та Кічкасом, друга — права притока Самари.

¹⁷⁵⁹ Голова — початок, край (річки, границі). Це речення треба читати так: «Річки Вільнянки вище початку Татарки».

¹⁷⁶⁰ Йдеться про річку Будилку — праву притоку Дніпра.

1761 Тобто над Вільним порогом.

Спершу по цьому боці, що від Переволочної

1. Річка Ворскло, яка впадає в Дніпро.
- Річка Орель.
- Річка Чаплинка.
- Річка Протовч.
- Річка Самар.
- Річка Ворона.
- Річки Осокорівки, одна нижче Пісковатого, а друга проти острова Дубового.
- Річка Таволжна.
- Річки Вільних ¹⁷⁵⁸, вище Татарської голови ¹⁷⁵⁹.
- Річка Кічкаська.
- Річка Московка.
- Річка Кінська.
- Річка Анчакрак.
- Річка Карачакрак.
- Балка Маячка.
- Річка Аталікова.
- Річка Білозірка.
- Річка Чорна.
- Річка Тарасівська.
- Річка Грушівка.
- Річка Томаківка.
- Річка Кам'янка.
- Річка Кам'янка друга.
- Річка Лиса Гірка.
- Річка Микитин Ріг.
- Річка Чортомлик.

По тому боці річки Дніпра і прикмети, почавши від Переволочної або від Мішуриноного Рогу

1. Річка Омельник.
- Балка Свідковська, нижче Ревучого ¹⁷⁵⁷.
- Річка Свинківка.
- Річка Домонткан.
- Річка Савоткан.
- Балка Щурівська.
- Балка Романківська.
- Балка Котівка.
- Балка Тарамська.
- Балка Станова.

Балка Сажавка.
Річка Сура.
Балка Звінська.
Річки Вовніжки.
Річок Будилок Радом ¹⁷⁶⁰.
Балка Таволжанка.
Балка Лична.
Річка Вільна.
Балка Хортицька.
Річка Біла.
Острів Великий Личний.
Острів Дубовий, над Вільним ¹⁷⁶¹.
Острів Хортицький.
Острів Белеїв.
Острів Білій.
Острів Тарасівський.
Острів Томаківський.
Сулимовий, вище Товстих Пісок.
Острів Скарбний, до самої
Січі.

ОСТРОВИ ПО ДНІПРУ ВІД ПЕРЕВОЛОЧНОЇ.

ПОРОГИ ДНІПРОВІ, ПО ЯКИХ ВСЕ КОЗАЦЬКЕ ГОРОДОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ТА НИЗОВЕ ВІЙСЬКО, ЩО ПО ДНІПРУ МЕШКАЄ, ЗАПОРОЗЬКИМ ВІЙСЬКОМ НАЗИВАЄТЬСЯ.

Острів Поперечний.
Острів Хурсин.
Острів Великий, над Чорною лукою.
Острів Гречаного.
Острів Монастирський.
Острів Гринев.
Острів Становий.
Острів Кодачок.
Острів Сурський.
Острів Княгинин.
Острів Козлів.
Острів Дубович, над Волнігом ¹⁷⁶³.
Острів Таволжний.

Перший поріг Кодак, Волошинова Забора.
Поріг Сурський.
Поріг Лоханій ¹⁷⁶².
Поріг Стрільчий.
Поріг Звонець.
Поріг Княгинин.

Поріг Ненаситець.
Поріг Вовнігн.
Поріг Будило.
Поріг Таволжний.
Поріг Личний Вільний ¹⁷⁶⁴.

¹⁷⁶² Поріг Лоханський.
¹⁷⁶³ Тобто за порогом Вовніги.
¹⁷⁶⁴ Два пороги: Лишний та Вільний.
¹⁷⁶⁵ Карайтабень Бистра — лівий рукав Дніпра між річками Сирицею та Білозіркою.
¹⁷⁶⁶ Вітка Євпатиха.
¹⁷⁶⁷ Каїр — рукав Дніпра, йдеться про його горішній відрізок. Сам Каїр має три вітки: Узур-Каїр, Мечеть-Каїр і Бююк-Каїр. У Величка подаються їхні українські назви: Кінська, Грушівка, Келеївка.
¹⁷⁶⁸ Плавля — плавня.

ОСТРОВИ, РІЧКИ, ВІТКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ, ЩО Є ПО КРИМСЬКОМУ БОЦІ, ЯКІ ПОЧАТОК СВІЙ МАЮТЬ ВІД СКАРБНОГО І ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ: Перша вітка Лободиха, а там-таки є і острів Лободиський.

Вітка Метлиха.
Вітка Заплавна.
Річка Кінська.
Сі вітки Лободиського острова і річка Кінська скінчилися в Карайтабені в Бистрої ¹⁷⁶⁵.
Вітка Татарка Підпільна.
Вітка Басанка.
Вітка Поперечна Татарка.
Вітка Царівська і острів Царівський, де сторожа бувала низового війська від городків в немирові часи.
Вітка Чаплинка і острів Чаплинський.
Вітка Єпатих ¹⁷⁶⁶ а там-таки й острів Євпатиський.
Ці вітки та острови, почавшись від Татарки й Басанки, кінчаються біля Євпатихи.
Вища голова Каїрі ¹⁷⁶⁷.
Перша вітка Кінська, від вищої голови іде понад полем.
Вітка Грушівка біля того-таки острова Каїрського.
Вітка Келеївка вища.
Друга Келеївка нижча.
Вітка Перевал і Барабашева плавля ¹⁷⁶⁸.
Вітка Котовка.
Вітка Гниловод.
Вітка Гребениха.
Вітка Волошка. З тієї вітки Волошки вітка Жовта, впадає у Волошинове озеро.
¹⁷⁶⁹ Статки — худоба, коні.
¹⁷⁷⁰ В оригіналі: Радкові.
Вітка Губська вища.
Вітка Губська нижча.
Вітка Шавулиха.
Вітка, названа Крутій.
Вітка Чаплинка, там-таки, нижче Крутих.

Вітка Гниловодець Малий, впада у Волошинове озеро.
 Вітка Волошинові Гирла.
 Вітка Костирська Перебойна.
 Вітка, названа Дурицька, і острів Дурицький.
 Вітка, названа Кривій.
 Ці всі вітки, почавшись од вищої голови Каїра, впадають у Дніпро під Аслам-городком.
 Таванського острова вища голова від Аслам-городка на низ.
 Вітка Кінська Вища Голова.
 Вітка Біле озеро в тому ж крузі.
 Вітка Розкопанка, нижче Таванського озера.
 Таванський острів зі своїми вітками скінчився біля Голої пристані. Ота Гола пристань так називається, бо татари, кочуючи в полі, там свої статки ¹⁷⁶⁹ напували.
 Острів Британський, нижче Голої пристані і річище Британське.
 Вітка Британ.
 Вітка Кінська Гнила.
 Вітка Хрулова, а з тієї Хрулової вітки річище, там-таки є три острова, що їх звуть Хрулові.
 Озеро Лиман Хруловий, на нижчій голові Хруловій.
 Вітка, названа Кринки.
 Вітка Кінська, іде з Хрулового озера під полем.
 Вітка Турська.
 Озеро Тягинське, може називатися Лиманом.
 Озеро Гирло Глухе вище.
 Озеро Гирло Глухе нижче.
 Корнійків затон і Корнійкова коса.
 Урочище Барабашеві Гатки.
 Плавля, названа Вчорашнє.
 Вітка Кінська, нижче Вчорашньої, іде під полем у Великий Лиман.
 Розкопанка Олексієва.
 Вітка Голубів Прогній.
 Бугор Вищий Олексіїв.
 Бугор Нижчий Олексіїв.
 Вітка Прогній Кардашинський, впадає в Кардашинський-таки лиман.
 Вітка Олексієва Перебійна.
 Вітка Маслоva Перебійна.
 Вітка Борщева Перебійна.
 Коса над Кардашинським лиманом Борсунка.
 Вітка Боброва.
 Острівці Боброві, нижче Бобрової.
 Вітка Калинівка, а при ній і Солонецький острів.
 Острів Солонецький.
 Вітка, названа Радкова ¹⁷⁷⁰.
 Вітка Солонецька.
 Гирло Солонецьке, впадає в Солонецькі озера.
 Дніприще Сухе — вітка, котра впадає в лиман, злучившись із Кінською.
 Плавля Краснякова.
 Коса Нетеребська.

Вітка Середина.
Коса Зборовська.
Куджулова Переволока, впала у Зборовський Кут.
Вітка Прогній Зборовський.
Грекова пристань.
Грекові Ольхи.
Пристань Сагайдачного.
Садки.
Ярошів острів.
Вербова Сага.
Бузовий Прогній.
Середній Прогній.
Росоховатий Прогній.
Солоні озера.
Васильків Прогній.
Перевіз Татарський, де кримська орда на білогородський бік, а білогородська на кримський перевозяться.
Вежа в Стрілиці навпроти Очакова. Острів Тендра, де недалеко й море починається.

острови, річки, вітки та інші прикмети з чигринського боку, які є понад річкою дніпром, списані 1697 року, почавши від скарбного, так називаються:

¹⁷⁷¹ Тобто початок ріки Носаківки, правої притоки Дармалівки, що впадає у Дніпро.

¹⁷⁷² Затон — розлив, затоплені місця.

Острів Козулин і вітка Козулина.
Дві вітки Темні, а нижче тих віток вітка Перевал Темний.
Старий Дніпро, над яким є острів.
Вітка, названа Бучки, а з тих Бучків виходять Поперечні Бучки.
Вітка Тихенька, там-таки вітка Білороботчиха.
Вітка, названа Юсківська, де і острів Юсківський зветься.
Вітка Підпільна.
Вітка Боровицька.
Річка з поля нижча голова Базавлука.
Вітка Заплавна.
Вітка, названа Млинки.
Річка Польова Грушівка.
Річка Тернівка, нижче.
Вітка Кислівка, там-таки Шаховка-вітка-таки.
Вітка Дмитраківка.
Вітка Друга Дмитраківка.
Вітка Хвенна, там-таки вітка Шевчиха.
Вітка Чаплинка.
Вітка Шабельна.
Вітка Микільська, там-таки вітка, названа Перевал.
Ті всі пом'януті вітки впадають у Велику Воду, а з Великої Води гирла впадають біля самої Січі в ріку Дніпро.
Острів Скалозубів і річище Скалозубове посеред Дніпра.
Острів навпроти долини, названий Дурний, де і річище зветься Дурне.

Вища голова Носаківського ¹⁷⁷¹, там-таки є вітка Дармалівка, що йде під полем.
 Вітка друга Дармалівка, нижче тієї.
 Вітка третя Дармалівка суха, нижче тих двох, через Носаківський острів.
 Дніприще Криве, там-таки є вітка, названа Заплавна, взялася з Кривого Дніприща.
 Там-таки, з того Кривого Дніприща, взялася вітка, названа Жучиха.
 А з того ж Кривого Дніприща взялася вітка Клочиха.
 Вітка, названа Боброва, а взялася вона з Дніпра і впадає в Криве Дніприще через острів.
 Вітка нижче Бобрової Яретиковий Перевал, впадає в Носаківський затон ¹⁷⁷².
 Всі вітки, почавшись від Скалозубового острова, впадають у Носаківський затон, а з Носаківського затону гирло знову йде в Дніпро.
 Острів, названий Омеловий, нижче Носаківського, вище котрого і вітка іде Омелова, а там-таки з поля впадає річка Омелова.
 Острів нижче Омелового, названий від тієї Кам'янки, що нижче городків є за три милі, там-таки є балка і городище Пропастне.
 Острів Космацький, вище голова Космаха, вітка Космаха, з якої взялася Космашка.
 Вітка Підпільна.
 Вітка Яремівка.
 Ці вітки три — Космаха, Космашка і Яремівка — повпадали в Космацький затон, що є під Казикерменом, а річка Дримайлівка впадає в той-таки Космацький затон з поля.
 Острова Козацького вища голова, минувши Казикермен.
 Річище, назване Козацьке, в яке впадає з поля Кам'янка.
 Вітка Річище Криве, впадає в Козацькі озера.
 Вітка Гниловод, впадає в Гниловодські озера.
 Річище, назване середнє Козацьке, котре взялося з Козацьких таки озер.
 І те річище Козацьке впало в Дніпро нижче гори Богруна, де кінчається й острів Козацький.
 Острів Тягинський і річище Тягинське, вища голова Інгульського, там-таки і вітка Інгульська, де впадає з поля Інгулець.
 Острівці Сомоки.
 А той острів Інгульський кінчиться біля Городища, на вищій голові Перевізькій.
 Вища голова Верьовчиної Западі.
 Вища голова Кошового острова.
 А там-таки острови, названі Виноградне і Точкове.
 Вітка там-таки, зветься Кошове.
 Річище Ольхове, нижче Кошового.
 Вітка Маслово, нижче Ольхового.
 Острівці Кривоглійні.
 Гирло впадає в Дніпро з Маслових озер.
 Вітка Корабельне, вища голова нижче Кошового, взялася вона з Дніпра.
 Вітка Борщівка Вища, котра взялася з Дніпра, нижче Корабельного.
 Вітка Друга Борщівка поперечна.
 Вітка Третя Борщівка Підпільна, впадає в лиман під Козій Ріг, нижче Корабельного.
 Вітка Четверта Борщівка, названа Середня, впадає в лиман.
 Ольхове річище, впадає в лиман нижче Борщівки.
 А біля Ольхового на лимані два острівці є, названі Ольхові.
 Острів Ольховий і Бубликова вітка, там-таки в тому острові, з того острова та вітка Бубликова впала в лиман.

Коса Бубликова, з того-таки острова Бубликового входить в лиман разом з Дніпром.

РІЧКИ, БАЛКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОЛЬОВІ З ЧИГРИНСЬКОГО БОКУ, ЯКІ Є ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ, ПОЧИНАЮЧИ ВІД СІЧІ ДО РІКИ БОГУ, А ВІД БОГУ ДО САМОГО ОЧАКОВА ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:

Перша річка Базавлук, впадає в Колотовське і у Велику Воду.

А в Базавлук, нижче Січі на півмилі, з лівого боку впадає в нього Солоня Росош, а з правого боку Польова Кам'янка.

Річка Сокоорівочка менша, впадає у Велику Воду.

Річка Осокорівка Велика, впадає в ту ж таки Велику Воду.

Річка Золота, впадає в Дніпро навпроти Скалозубового острова.

Річка, названа Дурна, впадає в Дніпро навпроти Поперечної Татарки.

Річка Носаківка Вища впадає навпроти острова Носаківського в Дримайлівку.

¹⁷⁷³ Ріг — мис.

Річка Друга Носаківка, впадає у ту ж таки Дримайлівку.

Річка Третя Носаківка, впадає в ту ж таки Дримайлівку.

Річка Четверта Носаківка, впадає в ту ж таки Дримайлівку.

Річка Омелове Річище, навпроти Омелового острова.

Річка Кам'янка нижче Казикермена, впадає навпроти свого Кам'янського острова і навпроти Гребенихи.

А нижче тієї Кам'янки балка і городище Пропастне над самим Дніпром.

Річка Дримайлівка вище Казикермена, впадає в Космацький затон. Тут Казикермен при березі Дніпра.

Річка Кам'янка, впадає нижче Казикермена в Козацьке річище.

Річка Боргунка Вища впадає в Козацьке-таки річище.

Річка Боргунка Нижча, впадає в те ж таки Козацьке річище.

Скеля Боргуй, проти Хрулового острова, на якому є старовинне городище.

Річка Тягинка, впадає в річище Тягинське, де й городище Тягинське.

Річка Тернівка, впадає в Інгульське з поля.

Річка Малий Інгулець, впадає в те ж таки Інгульське, а з Інгульського — в Дніпро навпроти Вчорашніх.

Річка Верьовкіна — з поля.

Річка Білозірка, впадає в Білозірський лиман.

Урочище Козій Ріг — в гирлі Дніпра, де Корабельне впадає в лиман і Борщівку.

Річка Малий Солонець, впадає в лиман. Ріг ¹⁷⁷³ Станіславів.

Річка Солонець Великий, нижче Станіслава. Семенів Ріг, нижче Солонця Великого, — до ріки Богу.

Берег Руська Коса — біля самого гирла ріки Богу, де Буг впадає в лиман.

Гора Оджикчол — перейшовши ріку Буг над лиманом; Царі Комиші — над тим-таки лиманом, під самим Очаковом.

РІЧКИ, БАЛКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОЛЬОВІ, З КРИМСЬКОГО БОКУ, ЯКІ Є ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ, ЙДУТЬ ВІД СІЧІ ДО САМОЇ ВЕЖІ І ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:

Перша річка Мамайсірка, впадає в Кінську нижче Лободихи.
Гора Карайтабень — навпроти Старого Дніпра.
Гора Баба й Бабина балка є там-таки.
Річка Рогачик, впадає в плавлю свою Рогачицьку.
Річка Євпатиха, впадає навпроти Дніприща Кривого в Дніпро.
Річка Мечетна Каїрка, там-таки впадає в Кінську і в Каїр.
Річка Друга Каїрка, там-таки впадає в Кінську і в Каїр.
Річка Третя Каїрка, там-таки впадає в Каїрський луг.
Річка Четверта Каїрка Західна, там-таки в Кінську впадає.
Річка П'ята Каїрка — навпроти вітки Дурицької.
Річка Вуливалю — навпроти Кривих впадає в Кінську.
Річка Суммомова — навпроти Кривих, впадає в Кінську.
Річка Олешки, впадає в острові навпроти Вчорашніх, і луг там є під назвою також Олешки.

Луг, названий Жоловецький, з прогнями.

Ольхи Великі, з прогнями.

Пристань Борщова.

Луг Зборовський — над лиманом.

Грекова пристань і Греків луг — навпроти Зборовської коси над лиманом.

Сагайдачного пристань і луг Сагайдачного — там-таки над лиманом.

Урочище Садки, нижче Сагайдачного, над лиманом.

Острів під назвою Янушовий, там-таки і річка є, названа Янушова, над лиманом.

¹⁷⁷⁴ Сага — річкова затока.

¹⁷⁷⁵ Гони — синонім стадії (185—192 м), великі гони мали 256 м, малі гони — 128 м.

¹⁷⁷⁶ Ступені рівнялися величині кроку.

¹⁷⁷⁷ Українські милі розрізнялися: велика (12057 м) й мала (8958 м).

¹⁷⁷⁸ Пропуск в тексті.

Сага ¹⁷⁷⁴ Вербова і пристань Вербова — над лиманом.

Сага Бузова і пристань Бузова — над лиманом.

Могила Сторожова, нижче Середнього Прогною — над лиманом.

Прогній Середній — над лиманом.

Прогній Росоховатий — над лиманом.

Прогній Васильків — над лиманом.

Пристань і перевіз, де перевозиться кримська орда на білогородський бік, а білогородська на кримський бік до Очакова, а від пристані й перевозу до вежі чверть милі.

Острів Стреличний втягається в саме Чорне море нижче вежі.

Вище тієї вежі є острів під назвою Тендра, на Чорному морі, на якому на нижній голові того острова є сім тополь, а під тими тополями є вода, звана *солодкою*, і той-таки острів Тендра на нижній голові в ширину є на гони ¹⁷⁷⁵, а в інших місцях він — на три ступені ¹⁷⁷⁶, а подекуди на чотири, на п'ять і на шість, на десять і на дванадцять, а подекуди й більше.

А того згаданого острова розташування може бути на сім миль ¹⁷⁷⁷.

Після тих щасливих вищеописаних дволітніх російських та козацьких перемог над Казикерменом та Азовом російський Марс захопився був піти війною на бусурманські житла під Тягинню або під Очаків, і для того гетьман Мазепа, відшукавши з Полтавського

полку кількох козаків, котрі добре знали поле та шляхи до Азова та Білогородщини, звелів їх про те докладно розпитати у військової канцелярії. Вони на опиті сказали, що тракт від Мішуриноного Рогу біля Переволочної до ріки Богу та Піщаного Броду іде гребенем до самого Інгульця, поминаючи і з правої, і з лівої руки річки, які там є.

Пішовши від Дніпра, перший стан на вершині Омельника, де будуть і дрова, і вода.

Другий стан на річці Кам'яночці, де також дрова з терня і досить буде води; на тій Кам'яночці будуть для табору броди, а будуть і трудні місця, де треба робити переправи.

Третій відпочивок на Інгульці, де води і дров буде досить, там є такий брід, що ним може йти табором кільканадцять лав, а інші місця чи плесовий, чи перегнійний, чи крутобережний будуть, і там не можна робити переправи, а кінноті можна перейти і вище, і нижче.

Четвертий стан на річці Бешці, яку треба переходити, і там дров і води буде досить, є там такі місця, що можна пройти табором без утруднень, а є і такі, що треба робити переправи.

П'ятий відпочивок на річці [...] ¹⁷⁷⁸, котра з правої руки йде від Чорного лісу, а котить в Інгул, на якій лози і терня є, і вода плесами, треба йти понад нею, не переходячи до Інгула.

Шостий відпочивок на річці Інгулі, де теж буде досить дров, на ній знайдуться два шляхові броди, якими здавна ходять по рибу. Оцими бродами можна йти табором у три і в чотири лави, коли вода мала, а, опріч тих бродів, на інших місцях переправу робити трудно через численні плеса й круті береги.

Сьомий відпочивок біля Сугаклії та Сугаклайчика, де будуть дрова й води досить, а перехід важкий, хіба буде треба робити переправу. На оце місце ішло під Чигрин і турецьке військо; а не доходячи Сугаклії, буде на шляху грузька балка, через яку табору нелегкий перевіз.

Восьмий відпочивок над Мертвоводом, від якого до Сугаклії треба, [щоб] днювати, добре йти, там і вода, і дрова будуть.

Дев'ятий відпочивок теж над Мертвоводом, де й переходити Мертвовод, до якого треба цілий день йти понад тим-таки Мертвоводом; на тій річці є брід, котрим можна табором йти в десять лав, а по інших місцях можна і по більше лав йти; щодо дров там важкувато.

Десятий відпочивок на річці Гарбузиній, котра іде в Мертвовод, на якій також вода є, а з дровами трудно, перехід же через неї неважкий.

Одинадцятий відпочивок біля річки Бога, коло броду Піщаного, де турки робили міст, там досить дров, а для переходу треба чи пороми мати, чи міст, для таборів треба тягарів, а на роблення мосту в близьких околицях можна знайти придатного дерева.

Від Богу-ріки пішовши, перша річка Чарталая, на якій для табору треба робити переправи.

Неподалець від того друга річка Чарталая, яка буде неважка до переправи, а на обох тих річках дров нема взагалі.

Третя річка Чакчаклій, на якій води й дров можна добути, тут може бути від Богу третя ночівля.

Четверта ночівля, коли йти до Тягині або до Білогорода, на річці Телингулі, де дров і води буде досить і переправа легка.

П'ята ночівля в Куяльниках, до якого від Телингуля добряче треба йти день; там вода є, а дров мало, зате переправа легка.

Шостий відпочивок на Сухому Куяльнику, де вода буде, дров нема, а переправа легка.

Сьомий відпочивок на третьому Грузькому Куяльнику, на якому з дровами трудно, вода є, а переправа неважка.

А звідти восьма ночівля біля самої річки Дністра, простуючи чи до Чарборі чи до Паланки,— цей перехід треба йти, пильнуючи, з таборами день.

Після того переходу від ріки Богу до Дністра опріч вищеописаних річок, лежать сухі балки, які треба переходити.

А коли під Очаків вести тракт, то, перейшовши вищезгадану річку Чакчалій, повернути ліворуч і мати ночівлю на річці Зуберезані, куди день ходу з пильністю від Чакчалія; вода там є, а дров нема, переправа неважка.

А звідти ночівля на вершині Березані, де вода буде, з дровами трудно, а переправа неважка.

А від Березані до Очакова півдня ходу, на цьому переході є безіменні балки, тільки неважкі для переходу табором; поблизу Очакова дров нема.

А коли б військам переправитись через Дніпро під Орлом, то треба переходити річку Омельник, прямуючи на цей шлях, котрий від Мішуриноного Рогу, його вище описано.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Про величину землі та вод, які є у піднебесній; про шкідливе татарське вторгнення у слободи; про королівського посла на сеймик з інструкцією; про повторну фортифікацію Тавані і першу Казикермена; про гетьманський з білогородським воєводи похід до Аслам-Кермена і про ханське вторгнення там під наші обози зі звабним листом ханського гетьмана; про прибуття гетьмана та воєводи назад у свої дома; про повторне шкідливе ординське вторгнення у слободи; про Шереметове перебування в Римі; про папські й кардинальські йому подарунки і про його начебто схильність до римської віри; про турецькі приготування на війну супроти цісаря і на Чорне море супроти Москви та козаків; про турецьку схильність до миру із християнами; про перебування в Англії російського монарха і про затягання звітки корабельних майстрів на Дон до Воронежа; про вчинений мир цісаря з турками в Карловичах; про згоду опішнян та зінківців з бурковцями через генерального писаря; про лядський мир з турками в Карловичах із виторгуванням у них Кам'яця Подільського; про постановлення в тих-таки Карловичах московського дволітнього миру з турками і початок тодішніх пактів; про тогорічну сушу з неврожасм збіжжя і про початок голоду в малоросійському народі.

¹⁷⁷⁹ Календар з передбаченнями.

¹⁷⁸⁰ Польська миля дорівнювала 7496 м, німецька — 5197 м.

¹⁷⁸¹ Глоб — коло, земний округ.

¹⁷⁸² Лікоть, або аршин, має 0,81 м.

¹⁷⁸³ Бростіуш Ян (Брожек Ян; 1585-1652) — польський математик і письменник, професор Краківської академії, де викладав астрологію, риторику й теологію.

Року від світотворення 7206, а від пришествя у світ Будівного слова божого 1698 року. На цей рік краківський астроном Томаш Франтішек Ормінський, видавши свої мінуці ¹⁷⁷⁹, поклав у них під кожним місяцем такі дані про великість землі та всіх вод, котрі є у піднебесній, які хоч подібні до байки та неправди і не належать до літописних речей, а однак, вигоджуючи потребі в курйозах, кладу їх від слова до слова в моєму теперішньому літописанні.

а) Округ земний, з води та землі складений, по латині *glubus terra quet*, має навкруг німецьких миль 5400, а польських ¹⁷⁸⁰ 3600. Відтак, коли б не було ніяких перешкод, тобто ні лісів, ні гір, ані моря, то піша людина обійшла б його за два роки і 350 днів, а кінний об'їхав би за один рік і 175 днів.

в) Бо піший, коли пройде на день 5 миль, то, йдучи довкола землі, може за той час пройти 5400 німецьких миль, а потім повернеться на те саме місце, звідки вийшов, а кінний, коли проїде таких миль 10, то легко це зможе доказати в половину тих днів.

с) Розтягнувши той глоб ¹⁷⁸¹ в лінію, яка має пласких німецьких миль 9 277 200, то матиме краківських ліктів ¹⁷⁸² 15 168 222 000, тобто п'ятнадцять тисяч мільйонів сто шістдесят вісім мільйонів двісті двадцять дві тисячі, згідно Бросціуша ¹⁷⁸³.

¹⁷⁸⁴ Мільйон був найвищою цифрою в ті часи, понять мільярд, більйон, трильйон тощо не вживали, через це тут і далі таке своєрідне читання високих чисел.

d) Коли б цілий округ земний було розтягнуто в лінію і не мав би він на собі вод, гір, лісів, щоб на ній люди могли стати, то може їх поміститися (давши кожному не тільки стати, але щоб лежати міг безпечно такий плац) 48 608 000 000 000, тобто сорок вісім мільйонів шістсот і вісім тисяч мільйонів.

е) Давши отже таке місце, яке кожен зможе заступити стоячи, то всіх може стати на землі в такій широчині, як і вище, 168 217 082 000 000, тобто сто шістьдесят і вісім мільйонів двісті сімнадцять тисяч мільйонів вісімдесят і два мільйони ¹⁷⁸⁴, але вже на такому місці ледве зможе обернутися.

ф) Коли б в глобу, складеного із землі та води, могли б бути такі частини, як макове зерно, було б його 8000000000000000000000 000000000000, тобто вісімдесят тисяч мільйонів мільйонів, мільйонів, мільйонів.

г) Вода та земля, прирівняні до себе, дуже малу мають щодо себе пропорцію так що вода до землі виступає як єдине до числа 1290, тому деякі математики твердять, що більше є сухої землі, як води, і на вагу землі більше, ніж води, бо глибина морська, будвши тільки на дві милі, не може собою покрити землі.

h) Всієї води, котра є в усіх морях, річках та озерах, таких крапельок, як макове зернятко, буде всіх 1216700000000000000000 000000000000, тобто дванадцять тисяч мільйонів мільйонів, мільйонів, мільйонів, мільйонів, мільйонів, сто шістьдесят і сім мільйонів, мільйонів, мільйонів мільйонів.

і) Землі всієї буде, oprіч води, таких часток, як макове зерно, 67833000000000000000000000000000, тобто шістьдесят і сім тисяч п'ять раз мільйонів, вісімсот тридцять і три п'ять разів мільйонів.

к) Зерен таких великих, як ячмінні, цілої землі з водою буде 20000000000000000000000000000000, тобто двадцять тисяч п'ять разів мільйонів. Землі ж самої тих зерен буде 16 958 250 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто шістьнадцять

¹⁷⁸⁵ Печеніги — містечко (тепер Чугуєвського району на Харківщині). Ізюмський полк входив у склад слобожанських полків. Солтів — містечко на Сіверському Дінці (тепер Старий Солтів на Харківщині).

¹⁷⁸⁶ Інструкцією подано в перекладі з польської мови, яка пересипана латинськими словами та фразами.

¹⁷⁸⁷ Пацифікаційний сейм — узгоджувальний, мировий сейм.

¹⁷⁸⁸ Цитата в тексті старослов'янською мовою. (Псалтир, XXII, 26).

тисяч п'ять разів мільйонів, дев'ясот п'ятдесят вісім п'ять разів мільйонів, двісті п'ятдесят тисяч чотири рази мільйонів.

l) Також води самої всієї, що є на землі, таких крапель, величиною, як ячмінні зерна, буде всіх у сумі 3041750000000000000000 000000000000, тобто три тисячі сорок і один п'ять разів мільйонів, сімсот п'ятдесят тисяч чотири рази мільйонів.

m) Менших же частин, ніж макові зерна, пише Бростіум, теж було б 10000000000000000000000000000000, тобто мільйон п'ять разів мільйонів.

Того-таки року, хоч зима була люта і на сніги щедра, однак голодні вовки, кримські татари, її не боялися і в останніх числах січня вторгнулися в Ізюмський полк під Печеніги та під городок Солтів ¹⁷⁸⁵ і по Інших численних тамтешніх селах учинили немало школу, загорнувши в полон християнський народ, і тим-таки шляхом безборонне повернули назад, але через зимову лютість немало покидали на дорозі замерзлих полоняників.

А в Польщі новий король Август Саксон, влаштовуючи свої королівські з поляками справи, звелів бути перед вальним прийдешнім сеймом єдиному сеймику, на який виправив і свого посла, давши йому з коронної канцелярії 3 лютого таку свою інструкцію ¹⁷⁸⁶.

**ІНСТРУКЦІЯ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ,
нашого милостивого пана,
на сеймик передсеймовий вального шеститижневого,
пацифікаційного сейму¹⁷⁸⁷
послові його королівської милості.**

Дано в коронній канцелярії у Варшаві дня 3, місяця лютого, року божого 1698.

Складаючи вперше сейм, дай Боже, щоб щасливо його королівська милість, наш милостивий пан, радий був би не листом цього паперу, але зичливим серцем, з відкритою душею виявити шляхетним станам вільних народів, який він удячний перш за все тому найвищому, котрий роздає королівства, що виніс його на таке, а бажанішого від цього не міг він відібрати для своїх героїчних забав супроти ворогів християнства, а також і самим виборцям, що визнали його найдогіднішим з-поміж такої численної свити конкурентів. Отож, відновивши сповідання святої католицької віри, зобов'язуючись обороняти божі святині супроти ворогів святого хреста, обіцяю із псалмистою: «Принесу свої жертви в присутності тих, хто боїться його»¹⁷⁸⁸. Тому-то освячую після поприсяження свободам та вольностям усе, що покривається загальною любов'ю; адже кожному вже явно і зголошено навіть самим ворогам, що учинено це для загального добра. Його обрано, але не захищено, бо коли б не захистився власним військом від небезпеки з Балтійського моря, впало б на всі землі тієї вітчизни невіджалюване нещастя — зле руйнується республіка, коли вона розділена. Він видав мільйони війську і не затримався засвідчити через те свій гуманізм, що тільки б могло служити для заспокоєння станів Річі Посполитої. Однак не може знати цей вдячний і щедрий діяч, яке чекає його майбутнє, тому ніхто не може дорікати його королівській милості за те, що впровадив у середину держави своє військо, бо чи може бути королівська достойність без оборони в той час, коли сила і право, йому зобов'язані, можуть репрезентувати не тільки образ злого, але й саме зло,— для цього не треба довгого часу: зло росте найлегше. Правда, що люд незнайомий, не знаючи мови, через зимові навчати, хоч би був янголом, може поводитися під дахами як ворог. Але в тій потребі його королівська милість сподівається, що всі розсудливі серця визнають його невинність, а коли б треба було б щось задовольнити при певних кримінальних учинках (про що не знаю), обіцяє його

¹⁷⁸⁹ Рецесивними статтями сейму називаються статті про невіршені справи на зібраному сеймі через закінчення строку його зібрання і відкладені на майбутній сейм, де мають вирішитися в першу чергу.

королівська милість усіляку справедливість та увагу. В цьому також ніхто не може бачити зловживання владою його королівської милості у вітчизні, відтак освідчую зі щирим почуттям, що виявлятиму силу у вітчизні не тільки однією обороною, якою користуватимуться громадяни при ненарушеному утриманні старожитної волі, звичаїв та прав, але й виявлю свою міць та потугу там, де тільки виявиться вороже уярмлення, щоб забрати віддалені провінції королівства, поклавши працю на те діло для повернення, яке потрібне, а найперше для вирвання з поганських рук Кам'янця, на що його королівська милість присягнув.

Наостаток, коли б були якісь суперечні думки супроти його королівської милості, чого не сподівається, він у тому свідчить, що невинному все шкодить. Він уже дав докази твердості присяжного зобов'язання на щасливій своїй коронації, лишивши відкрите поле на декларованому сеймі миру, що свою державну особу, королівську достойність та акції

хоче мати поєднані зі свободою та згаданими вольностями і навіть готовий пожертвувати своїми правами, щоб приподобитися звичаям Річі Посполитої.

Отож його королівська милість щиро зволив скласти при такій своїй обітниці той вальний мировий шеститижневий сейм у Варшаві на день шістнадцятий квітня у теперішньому році, щоб якнайшвидше звільнитися від завад і досягти при порозумінні бажаного з'єднання сердець; і хоч його королівська милість повний надії, що та пожадана єдність станів та сердець утвердиться ще перед сеймом, однак, шукаючи щастя, зичить, щоб якнайліпше догодити всьому внутрішньому заспокоєнню в Короні і у Великім Князівстві Литовськім, так як це утверджено рецесом¹⁷⁸⁹ коронаційного, щасливо відбутого сейму. Коли ж вітчизна заспокоїться зсередини, його королівська милість сміливо, при Божій допомозі, не на словах, як обіцяв, а щасливим успіхом кампанії, зараз-таки після сейму виконає своє державне слово. Через це не зичить його королівська милість, щоб, не тільки з огляду на право, а й через потребу кампанії, сейм не протягся хоч би днем більше над шеститижневий строк. Коли б, боронь Боже, лиха доля перешкодила б Річі Посполитій замішаннями, не було б нічого важчого тепер од цього вдіяно його королівській милості і було б смертоподібно віднадувати його королівську милість від геройського чину. Що значить скіпетр і людські справи без подвигів, що значать подвиги без доброго Божого сприяння! А коли б теперішній заклик розбився об скелю чиеїсь завзятості, його королівська милість зволить вимагати від згаданих шляхетних послів дати в такому випадку здорову пораду. Заслуги коронного війська і Великого Князівства Литовського забезпечено за тим-таки рецесом коронації, але щоб міг його королівська милість предметніше виявити свою схильність перед рицарськими заслугами і щоб не могло бути ніякої шкоди Річі Посполитій, зичить, щоб стани наперед схотіли визначити раз назавжди той порядок, аби, звільнившись од боргових виплат, могли пунктуально виплачувати дві четвертини війську, що виходить у поле, і дві четвертини війську, що з поля бою вийшло. Тим самим і військова вправність не буде невідзначена і не буде ніякої перепони кампаніям через непевність війська, як це вже не раз бувало треба чинити за постановою його королівської величності, щоб навчив, як покутою уникнути кари.

Його королівська милість визнає за найліпший той спосіб улагодження, коли б однаково зачіпав меншого і більшого в рівній Річі Посполитій, а не той, який витискує крилавий піт та сльози в убогих або в самих рільників.

Також гіберний, чи консистенційний, спосіб його королівська милість не може випробовувати, коли в одних добрах той самий тяжар є з пільгою, а в других мусять терпіти неподобства: жовнір, діставшись як до щедрих, так і до убогих добр, мусить допоминатися свого, тому його королівська милість не сумнівається, що Річ Посполита зверне на це увагу і захоче знайти спосіб усе владнати, зовсім не чіпаючи ніяких запасів у закордонних фортецях. Військо

¹⁷⁹⁰ Шеляжна монета — найдрібніша польська монета.

¹⁷⁹¹ Тобто другого основного претендента на польське королівство, якого підтримував французький король.

¹⁷⁹² Фоса — канал, рів.

¹⁷⁹³ І. Мазепа рушив із Батурина 15 травня, а 10 червня об'єднався з Я. Долгоруковим.

¹⁷⁹⁴ Іскра Іван (? — 1708) — полтавський полковник, загинув разом з В. Кочубеем через донос на І. Мазепу.

не може задовольнитися самою платою, хай би як пунктуально вона доходила, бо там дорожнеча, а через заборону продавати провіант з-за ворожих кордонів купити його аж ніяк не можна, окрім того, там ходить не шеляжна °, а добра монета. Річі Посполитій належить дбати про провіант на ті місця, так само і на піхоту, що піде на прийдешню,

дасть Бог, кампанію, оскільки в порожнім краю без того обійтися не можна і мусили б усі від голоду впасти.

Щодо козаків, котрі на послугах Річі Посполитій. Для затримання влади над тим народом, щоб не віддалялись у ворожий бік, оскільки дідичні добра, як було доти, не можуть нести тягарів з огляду на давнє коронаційне право, хай при своїх оборотах та розміщеннях на зимових кватирах дістануть із повинності військової служби своє певне місце, виділене від Річі Посполитої.

Його королівська милість не хотів би відновлювати жорсткого жалю з приводу прибуття під Гданськ князя де Конте¹⁷⁹¹, але оскільки його милість, король французький, маніфестує певні ворожі дії частково через захоплення кораблів, частково через арешти та інші неслухні учинки супроти міста Гданська, яке вірно пробував біля коронованої голови його королівської милості і при Річі Посполитій, відповідно до своєї повинності та звичаїв, його королівська милість хоче мати певні думки сенаторів, як у тому має вчинити.

А оскільки його королівська величність бажає у цій шляхетній вітчизні впровадити золоті віки через зниження лихої монети (а вона — наче моровиця, яка нагло заражає) і хоче, згідно до свого державного слова, відзначити свої дні ліпшим металом, то зволить потребувати: хай уроджені послі піднімуть мову про відкриття монетного двору.

Кінчаючи, його королівська милість, наш милостивий пан, закликає всіх до згоди та єдності не тільки для того, щоб через назгоду та замішання не виросла хвороба, сильніша за лікарів, але і щоб панування його королівської милості було презентом теперішнього віку, який має у собі не марну надію, тобто, щоб зараз-таки після сейму народ утішився через щасливо зажиті успіхи стосовно Кам'янця. Все інше, що треба говорити, доручається широкому усному донесенню нашого посла і його належній оборотності.

Минулого літа, оскільки при Божій допомозі Тавань та розорений Казикермен не далися через добрих молодців козаків бути опанованими, то на відновлення Казикермена і на поправу попсованого турками Таванського замку за царським указом було спущено першою весняною водою від Києва до Казикермена багато байдаків з вапном, і зараз-таки, навесні, обидва ті замки, Тавань та Казикермен, почато робити і фортифікувати. Отже того літа замки укріплено і обведено кам'яними стінами, землю та глибокими фосами¹⁷⁹², чого не було і за Турецької держави. А гетьман Мазепа зі всіма козацькими військами свого регіменту, також і білогородський боярин князь Яків Федорович Долгоруков з військами московськими та слобідськими козацькими у травні місяці¹⁷⁹³ рушили з домів у воєнний похід. Всі війська скупилися за рікою Ореллю і, перейшовши ріку Самар, простували цим боком Дніпра аж до самого турецького городка Аслама над рікою Кінською, що лежить на кримському березі проти Казикермена, а прибувши туди, станули обозами непоодаль один від одного і відразу ж вислали з обох військ значні частини людей для реставрації Тавані й Казикермена: пізніше випроводжували постійно й інші такі ж частини свіжих людей на зміну втомлених працею, аж доки обидва тамтешні замки не доозброїли й не докінчили. Там-таки, під Аслам-Керменом, стоячи чималий час обозами і не чинячи супроти Криму жодного воєнного промислу, дочекалися до себе з Криму ханського прибуття з ордами, який, хоч двічі (не чіпаючи козацьких обозів) кусився на обози московські, однак, нічого там сподіваного не досягши, повернув назад до Криму. В той-таки час, тобто другого дня, полтавський полковник Іскра¹⁷⁹⁴ з охочим як свого полку, так і з інших полків товариством, уганяю-

¹⁷⁹⁵ Війська рушили додому 21 серпня.

¹⁷⁹⁶ Осколок (Оскіл) — ліва притока ріки Сіверський Донець. Тут було містечко Оскол (тепер на Белгородщині).

¹⁷⁹⁷ Тобто із зображеннями окремих святих.

¹⁷⁹⁸ Ліска — палиця, патериця.

¹⁷⁹⁹ сутий — справжній.

¹⁸⁰⁰ Шереметьєв Борис Петрович (1652—1719) — пізніший російський фельдмаршал, серед сподвижників Петра I відзначався особливими симпатіями до культури Західної Європи, однак до прийняття ним унії не дійшло.

¹⁸⁰¹ Венетійські відомості — венеційські газети.

чись за ординськими рештками і віддалившись від свого обозу на чверть милі, побачив на одній могилі татарина, який застромив спис з листом, і цей лист він, Іскра, взявши, привіз ув обоз і віддав гетьману. Той лист писав до гетьмана козацький гетьман ханський Іван Богатій, бажаючи і старанно просячи ханським іменем, щоб гетьман Мазепа з козацькими військами відступив від московських військ і не допомагав їм супроти ханського наступу. Але гетьман те листовне ханське бажання відкинув і заховав нерушну вірність всього козацького війська разом з ним, гетьманом, своєму православному російському монарху.

Після закінчення таванської та казикерменської фортифікації гетьман та боярин переправилися через Дніпро з усіма військами з кримського боку на бік казикерменський та білогородський і, добре узапасивши ті замки амуніцією, військом, а також усілякими харчовими запасами, рушили тим боком від Казикермена назад додому ¹⁷⁹⁵, а під городком Орлом переправилися на цей бік Дніпра і розійшлися з боярином у свої домівки.

А кримські орди, звідомившись про повернення й розпущення по домах нашого війська, повторно вторглися того літа в Російську державу і, оминувши полкове місто Ізюм, вдарили на слободи, що були понад рікою Осколом ¹⁷⁹⁶, і в інші тамтешні місця, аж під московський городок Волуйки, загорнувши там усюди багато людей та їхнього добра і несподівано забравши в полон слобідку Колодяжну; потім без перешкод повернулися до Криму.

Ще раніше, перед гетьманським виходом у вищезгаданий похід, принесено з Кракова у Батурин усілякі чужоземні відомості, писані 17 травня, з котрих одні, для нас дальші і менше потрібні залишивши, кладу тут такі, які до нас ближчі, а саме: що боярин Борис Петрович Шеремет, відправлений від свого государя з Москви в Малтію, щоб узяти там кавалерію, перебував під час святої неділі в Римі, де в папській каплиці, названій од гори Капалло, з великоросійськими людьми та іншими панами молячися, був обдарований від папи золотим хрестом, обсадженим дорогим камінням, в тому хресті була частка животворящего господнього дерева — хреста. Обдарував при тому святий отець папа його, Шеремета, одним образом, так само осадженим дорогим камінням, з персонами ¹⁷⁹⁷, золотими ланцюгами та іншими клейнодами приоздобленим. А папський кардинал, званий Корнаро тоді ж таки дарував йому, Шеремету, ліску ¹⁷⁹⁸, знаменитої роботи, яка мала руків'я, обсажене сутими ¹⁷⁹⁹ діамантами. Шеремет, подячно прийнявши ті подарунки, від'їхав з Риму до Малтії, а повертаючись звідти назад, знову обіцяв бути в Римі. Коли ж виїжджав з Риму, начебто дав слово отцю папі, що за своїм поворотом з Малтії прийме римську віру чи унію, для чого лишив був у Римі і свого повіреного єзуїта Россого, щоб у його відсутність починав трактувати діло про прийняття з'єднання віри костьолу католицького римського з православною східною церквою, що мав начебто потвердити і сам Шеремет у Римі, повернувшись із Малтії, а в Російській державі, також в особистих московських військах ознаймувати й розголосити про те з'єднання православної російської церкви з римським костьолом ¹⁸⁰⁰. Просячись із кардиналом Цибонієм, начебто просив, щоб той зволив прийняти його вибачення перед римським законом, що не привітав його згідно звичаю, однак начебто мав те виконати, повернувшись у Рим із Малтії. У той-таки час він, Шеремет, у своїй розмові із згаданим кардиналом Цибонієм згадав якусь велику персону, очевидно, свого принципала, схильного до прийняття римської віри.

Хоч султан, цар турецький, минулого літа програв баталію у Венграх, лишившись переможений від цісарських військ, однак, стоячи при своєму завзятті і в це літо (як свідчили венетійські відомості ¹⁸⁰¹), прибирався з численними військами на ту ж таки війну супроти цісаря, бажаючи допомогти тій кампанії і своєю султанською персоною. Він розіслав розпорядження в усю Турецьку державу, що і сам хоче виходити на війну за магометанську віру,

¹⁸⁰² Цього року Петро I був у Відні (червень—липень), Лейпцігу та інших німецьких містах, зустрічався з польським королем Августом і через Литву повернувся до Москви.

і заохочує до тієї кампанії всіх магометан, пропонуючи, щоб кожен магометанин разом із ним, султаном, царем турецьким, не страшився постати за свою віру супроти цісарських християнських військ. А осібно він, турецький цар, тієї ж таки весни видав розпорядження до своїх панів, щоб вони давали відсіч на Чорному морі військам московським та козацьким, від яких, як і минулого року, заходила до нього не менша тривога. Для цього ординував він на Чорне море зі своїм військом 29 своїх великих султанських кораблів, між якими два було найбільших, які мали в собі по вісімдесят і вісім гармат, а при тих кораблях осібно ординував на те ж Чорне море супроти наших згаданих християнських військ і свої галери. А що з Александрії припливло було до Константинополя 5 кораблів з янчарами, то тих янчар було виправлено до головного турецького війська під Андріанополь.

Хоч цар турецький прибирався тоді, з весни того року, з сильними військами на війну проти цісаря, однак, будучи перестрашений минулорічним своїм нещастям, чинив те приготування до війни тільки про око, а в тім часі більше думав про мир та згоду з цісарем і з іншими християнськими монархами, який цього ж таки літа і учинив з ними в Карловичах, як про те оповіється нижче.

Того-таки літа пресвітлий государ наш цар, Петро Олексійович, гостив був у Англії, і йому англійський король подарував один свій корабель, а другий звелів там-таки зробити сам на свої гроші і затягав тоді до себе англійських корабельних майстрів, щоб роби-

¹⁸⁰³ Карловичі — місто й фортеця в Хорватії у Загребському комітаті на річці Дунаї. Саме тут зібрався конгрес воюючих держав.

¹⁸⁰⁴ Августіани — члени т. зв. Августинського ордену в римо-католицькій церкві, який веде своє начало від святого Августина. Орден засновано 1244 р.

¹⁸⁰⁵ Помилка. Треба 1699 року.

¹⁸⁰⁶ Комори — місто в Угорщині, центр комітату, стоїть при злитті ріки Ваги з Дунаєм.

¹⁸⁰⁷ Сава — права притока Дунаю, тече в Австрії.

¹⁸⁰⁸ Залізні Ворота — ущелина, через яку тече Дунай. Починається біля м. Базіаш і тягнеться до м. Кладова.

¹⁸⁰⁹ Кроація — Хорватія.

¹⁸¹⁰ Бюг-град — Белград.

ти собі кораблі у Воронежі і на інших місцях по річці Дону, потрібні на Чорне море супроти турчина.

Того-таки літа турецький цар, відмінивши свій вищеописаний намір до війни, прислав у Карловичі ¹⁸⁰³ чи у Варадин повноважних своїх послів, щоб учинити мир із християнським цісарем, від якого також прибули до тих-таки Карлович чи до Комори повноважні послі і вчинили з турками такий трактат, список якого прислав у Москву 3 липня 1698 року дяк Волков. Він має в собі таке:

Во ім'я господнє — амінь!

СТАТТІ МИРНОГО ДОГОВОРУ

**між обома самодержавствами, спершу поміж нашими висланими
з Віни у підгороднім монастирі отців августианів ¹⁸⁰⁴
в епоху гетсхику, тобто магометанського літа 1101,
інакше 19 числа місяця січня від Різдва Христового 1690 ¹⁸⁰⁵,
пропозиція обох наших посланців за спільною згодою
превисокому кардиналу Аколонітех, знову ж таки у загородньому місці міста
Комори ¹⁸⁰⁶,
28 числа квітня, чи по-їхньому третього числа травня того ж року,
пану Андрію Девендербургу оголошення.**

Для того, щоб люб'язний мир завітнув поміж двома самодержавцями і піддані обох мирно пробували в цій безпеці, потрібно, щоб було визначено явними рубежами кордони, аби попередити випадки якогось сум'яття та загонів,— хай будуть рубежами великі ріки Дунай та Сава ¹⁸⁰⁷.

Потім від Залізних воріт ¹⁸⁰⁸ аж до гирла ріки Сави вся Задунайська сторона, також від гирла ріки Сави аж до нинішніх Кроацьких ¹⁸⁰⁹ рубежів Засавські краї хай будуть повернені під Оттоманське самодержавство. Щодо Альта Грецького, тобто Бюг-града ¹⁸¹⁰, та інших місць, які будь-де утримувалися в раніше названих Задунайських та Засавських краях цісарськими військовими залогами від колишніх кроацьких рубежів до кінця Сави-ріки, звідти аж до долішніх місць у краях Задунайських та Засавських, щоб не було ніяких претензій у цісарської величності. Все ж разом од Залізних воріт до гирла Сави, і від гирла Сави аж до колишніх Кроацьких рубежів на тому боці Дунаю, і Засавські краї з поверненням тих окраїнних місць, які тримаються в Задунайських краях оттоманською зброєю, хай буде під владою цісарської величності, і хай не буде про те від сяючої Порти ніяких претензій.

Мултянські та Молдавські задунайські рубежі до Венгерських країв хай будуть в тому-таки стані, як були перед цією війною.

Семигородська земля хай буде повернена у той-таки стан, в якому була раніше перед теперішньою війною, і хай платить в цілості сіятельній Порті річну данину, і хай користується своїми стародавніми привілеями під захистом обох самодержавств.

Рубежі Кроацькі хай пробувають у тому ж таки стані, в якому були раніше, ще перед теперішньою війною.

Цими договорами припиняються військові дії, а чи на численні, чи на малі літа, хай про те учиниться вічний мир.

Від обох самодержавств хай здійсниться по волі обох самодержців у порубіжних місцях їхніх те, щоб воїни та жителі лишалися під такими генералами і начальними людьми, які були б вірні і цілком досвідчені у ратному ділі, і щоб зберегли в цілості мир і не порушували загальної тиші ніякими сум'яттями та загонами.

Будь-які договори, написані в давніх священних статтях і збережені навіть до теперішньої війни, мають протиставитися вищевисловленим вісьмом статтям і хай так у майбутньому збережуться.

Кінець чи додаток

Справа про союзні з цісарською величністю держави лишається на його ж розгляд, хай, коли хоче, відлучить чи приєднає до тих договорів миру, він матиме змогу те вчинити, і це можна владнати особливим положенням чи хай буде викладено

генеральними термінами в особній статті. Отож, коли між обома самодержавствами буде відновлено мир та дружбу, хай і польський пресвітлий король та Річ Посполита учинять чесними договорами в сорокаденний чи п'ятидесятиденний термін мир чи договір, і хай це справді буде заявлено особною статтею, щоб кордони були в такому стані, в якому перебували раніше, перед цією війною. Щодо облоги і взяття Кам'янця і замішанини у тих-таки порубіжних місцях, які були невдовзі перед теперішньою війною, то хай буде залишено в тому стані, в якому було раніше, перед сум'яттям цієї війни, і хай учиниться міцна дружба між Сіятельною Портою, і пресвітлим королем польським, та Річчю Посполитою. А щодо Венеціан, то все можна здійснити таким же чином, щоб, затримавши взяте, учинили з сіятельною Портою мир.

Того-таки літа, в жовтні місяці, завелися жителі опішнянські та зінківські з жителями бурковськими за ґрунти та польові межі. З доручення гетьмана генеральний військовий писар Василь Леонтійович Кочубей чинив розгляд, через що, приводячи до згоди всіх згаданих обивателів, написав того-таки жовтня місяця їм такий свій універсальний лист:

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний писар Василь Кочубей.

Ознаймовуємо цим моїм листом усіх, кому тільки належить про те відати, як тепер, так і в прийдешньому часі, що я, маючи доручення від ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепи, гетьмана війська його царської пресвітлої величності Запорозького, мого добродія, щоб заспокоїти деякі утруднення, що виникли в Гадацькому полку, виїздив на суперечні поля, що лежать поміж Опошним, Зінковом та Бурками проти Бузових Могил, про які й чинилися свари та звади поміж обивателями згаданих міст.

Отож нині, за згідним зізволеньям тих-таки обивателів про межі при мені, писареві, і при його милості пану Михайлу Боруховичу, полковнику його царської пресвітлої величності Запорозького війська гадацьким, виїхав я на ті ж таки місця, і за моєю пропозицією згідно й одноголосно приговорено й постановлено, щоб ті межі та границі було держано, як чинив перед цим за указом старших небіжчик пан Стефан Гречаний з товаришами.

¹⁸¹¹ Назву не проставлено.

Тобто, взявши від шляху з Бурок до Опошного і до того, що лежить до Будищ, через першу стовпову могилу просто через балку та рудку, названу [...] ¹⁸¹¹, до другої ж стовпової могили, розташованої у степу близько Ковалівського шляху,— цю лінію позначено копцями. При тій згаданій балці — Мацовський хутір згаданого його милості пана полковника, що лежить в опішнянській стороні, набутий за гроші,— має належати в його посесії до Бурківської границі.

Отож як ми те розмежування утвердили від себе на потомні часи, так мають його неодмінно тримати назавжди всі загалом, і як опішняни, так і бурковці не мають і не повинні будуть жодними мірами входити і втручатися перші через згадану границю в бурківським полі, а другі в опішнянський бік, заховуючи поміж себе згідну сусідську любов та зупільний мир під запорукою тисячі талярів на ясновельможного його милість пана гетьмана.

А оскільки в бурківських полях є хутори згаданого пана гадяцького полковника і його синів, прилеглі до граничної лінії, то укріплено їх при цьому ж з'їзді, щоб вони непорушно перебували в своїй повноті згідно до свого розміру, оскільки вони, здавна набуті через купівлю, знаходяться в їхній посесії та володінні. Також зінківські обивателі з обивателями опішнянськими, як мають свої поля, хутори та всілякі ґрунти з угіддями, хай, тримаючи таку ж любов та дружбу, заживають їх без суперечок та турбачій, як заживали перед цим досі, не втручаючись у ґрунти одне до одного і не чинячи ніяких шкод та прикростей. А коли б хто з опішнянських, бурківських та зінківських обивателів з тієї чи з тієї сторони втрутився б у чужі ґрунти в порушення цієї постанови і в будь-який спосіб чинив би у них шкоди, той не тільки має поповнити ті шкоди, але й заплатити вищезголошену за поруку.

При цьому ділі були з нами такі люди, які тут перечислюються. З Опішного: Филон Лихопой, Роман Корицький — сотники, Василь Кирилович, Лесько Череватій, Павло Конюшій, Сидір Лисенко, Василь Уманець, Іван Рева, Маць Солошенко. Із Зінкова: Павло Ващенко, сотник зінківський, Іван Зелений, Іван Чупринський. З Ковалівки: Степан Григорович, городовий отаман, Дацько Логвин, Грицько Таран, Василь Куценко, Лук'ян Холоденко. З Бурків: Лесько Дубина, городовий отаман, Іван Лисій, Мартин Бут.

Я наказав тоді для ліпшої твердості й потомної пам'яті те постановлення цим писанням моїм з'явити і дав його в бурківську сторону, це ж саме слово в слово віддано і в опішнянську сторону.

Писано 26 жовтня 1698 року

¹⁸¹² Польща постановила мир з Туреччиною 16 січня 1699 р.

¹⁸¹³ Росія уклала договір із Туреччиною 21 січня 1699 р., який пізніше був замінений Константинопольським мирним договором 1700 р.

Того ж 1698 року чи 1699 року ¹⁸¹², як свідчить на 395 листі німецький історик Пуфендорфій, у тих-таки Карловичах турки постановили мир з поляками і через тодішній трактат виторгували у турчина Кам'янець-Подільський з усім Поділлям та Україною так, що той мусив відступити його полякам після двадцятишестилітнього панування над ним, а що взяв його не війною, а зговором (як про те оповідалось у тринадцятому розділі), через зраду тодішнього коменданта, так мусив і відступити його без війни. Трактат же лядський з турками нижче цього кладеться.

Того-таки року і в тих-таки Карловичах був московський посол Возніцин, який 25 вересня чи 25 грудня ¹⁸¹³ договорив з турецькими послами і постановив мир на два роки, після якого малося б постановити й повний мир з обох боків. Той Возніцин постановив той дволітній мир певними пунктами, які десь пропали, дістався мені тільки такий початок тих пунктів:

¹⁸¹⁴ тобто Мекка і Медіна — священні міста мусульман.

¹⁸¹⁵ Біле море — Середземне море.

¹⁸¹⁶ Тобто Абісіньських провінцій і Арабської землі.

¹⁸¹⁷ Кіпр, Родос та Крит.

¹⁸¹⁸ Скотський — шотландський.

Це є Бог всечинний, всемогутній, який усіма володіє!

В ім'я Бога милостивого, що завжди нас милує!

Початок цього правдивого постановлення і потреба досконалого його описання на цьому письмі, тобто нетлінного Господасотворителя і несмертельного справителя щедротлива воля господа Бога (котрому хай буде хвала на всі подобенства) і дозвіл вічного потвердження та ласка оберігача і піклувальника святих міст і місць Макиї, Медіни ¹⁸¹⁴ і святого Іерусалима, султана і царя Чорного та Білого моря ¹⁸¹⁵, володаря Єгипту, Абізінських провінцій, і Арапської ¹⁸¹⁶ та Адоненської землі, і цесарії Африканської, і Триполя, і Тунети, і островів Ципру, і Роду, і Крети ¹⁸¹⁷ та інших островів Білого моря, царя вавілонського, Бастрі і Лякеї, Іревані та Кареї, і Ерзира, і Сехрезира, і Мисала, і Деярбергера, і Дамаска, і султана перського та арабського, Іарахинських провінцій, і короля кгурдистанського, дагністанського, тухістанського, кгірзістанського та Трапезунта, і государя держав Риму, і Булхарії, і Масир, і царя держав Татарських, черкеський, кримський цар, східних та західних держав і земель Анатолії та Румелії, наслідника та володаря Цариграда та інших провінцій, міст государя, султана султанів, короля королів, найяснішого й найміцнішого государя нашого царя, султана сина султанів, султана Муштафи, короля, сина султана Махмет-короля, котрого держави нехай Бог благословить і утвердить до судного дня межі високою державою і найславнішими, межі виборними християнськими монархами справником високих діл християнських, Річей Посполитих шатою монаршою та рицарською, найоздобнішими доказами слави та хвали — найоздобнішим царем московським і всіх руських держав государем та володарем земель і підлеглих міст, високим царем московським Петром Олексійовичем (державу якого нехай Бог благословить). Як з обидвох боків через певні літа тривала замішанина і війна була з пролиттям крові підданих, так тепер щоб все те було припинено й оберенено Божим зізволеньям на з'їзді в Карловичах за приятельською згодою в добру приязнь. Про примирення трактовано з ясновельможним між ясновельможними, з паном Прокопієм Богдановичем Вознічином, високим довіреним згаданого царя, комісаром, послом і близьким секретарем, призначеним від того ж царя і депутованим для трактування миру, а посередниками для цих-таки трактатів є найславніші поміж християнськими монархами король англійський та шотландський ¹⁸¹⁸ Вільгельм Третій і нідерландські генерали ясновельможні Вільгельм Лорд Пакгет, та барон Якуб Камерт. Хоч з обох боків була схильність до постановлення миру, однак, через короткий час, не могли всі речі добре і досконало запропонувати й довершити, отож, щоб ці початі трактати взяли своє завершення й пожаданий кінець, з обопільного дозволу та постанови від дня 25 вересня 1698 року призначено час для докінчення цих високих трактатів, а з них слово в слово, переписавши копію латинською мовою, віддали з підписом рук і ствердженням печатками. Я ж, за даною мені владою, ті записані договори, на копії переведені латинською та руською мовами, підписавши рукою та ствердивши печаткою, віддав стороні [...].

Того-таки року літо було сухе, а через те був і великий неврожай земних плодів, якими людина харчується. По тому настала дорожнеча хліба, а за нею зараз-таки почався і голод поміж посполитим народом, який тиснув бідних малоросійських людей цілий рік, бо перед жнивими цього року почався, а наступного року (коли Бог з милосердя свого ублагословив нашу землю її плодами) у жнива закінчився.

**ЛЯДСЬКИЙ ТРАКТАТ З ТУРКАМИ В КАРЛОВИЧАХ.
Книга публічна перемир'я поміж пресвітлим
і державним королем польським,
Річчю Посполитою і між високою Оттоманською державою,
постановленого в Карловичах 1698 року при зібранні
генеральних колегатів-посланників.**

¹⁸¹⁹ У попередньому документі Я. Колжерті названий Камертом і саме йому приписано титул барона.

В ім'я пресвятої і завжди нероздільної в трьох особах трійці!

Хай буде відомо на вічну пам'ять, кому належить про те знати, що оскільки між Польським королівством та високою Оттоманською державою заходила й точилася війна, за погодженістю посередників пресвітлого і державного англійського короля Вільгельма Третього, так і ясновельможних нідерландських генералів, зі старанням своїм постановити мир, щоб більше людська кров не проливалася, щиро трудилися посланці Вільгельм Пакгет, барон, і Якуб Колжерті ¹⁸¹⁹, за божим зізволеньям вступили в трактати з ясновельможним паном Мехмет Ефенді, великим канцлером високої держави Турецької, також і з ясновельможним паном МавроКордатим, ближнім секретарем, послами та посланниками для утвердження миру. Після кількох засідань та по добре виважених радах таке потрібне діло дійшло до свого сподіваного завершення з обох боків і мир та давня приязнь привернулися між пресвітлим та державним оттоманським государем, сином султана Махмета, султаном Мустафою і між пресвітлим та державним королем Августом Другим та Річчю Посполитою Польською, все було згідно умовлено з обох боків. Отож ті нижчеподані артикули мають непорушно лишатись у своїх пунктах та умовах, розглянених від обох сторін. Відтак кожен із них, зосібна виписаний, має в собі таке:

Артикули.

1. Оскільки за Божим дбанням межі державою Оттоманською та Річчю Посполитою Польською настав мир і всяка війна вже віддалена та заспокоєна, а давня приязнь з обох боків привернена й умовлена, то щоб були привернені до Оттоманської держави й обмежені давні кордони, як від Молдавської землі, так і від інших провінцій, котрі мають лишатись непорушно в своїх околицях.

2. Всілякі оборонні місця, як великі, так і малі, що були між давніми молдавськими межами, а через війну були захоплені поляками, мають бути привернені до Молдавської провінції, а своїх воєнних людей з них відправити.

3. Кам'янець-Подільський непорушно, як у собі є, має бути відданий Короні. До Поділля й України щоб Оттоманська Порта також не мала претензій. Гетьмана українського, котрий тепер резидує в Молдавії, щоб Порта скасувала. Звільнення Кам'янця має початися від 1 березня, а тривати до 15 травня. Жителям Кам'янця вільно без насилля йти на мешкання, куди хто хоче, а тим, котрі хочуть вивозитися до Порти зі своїми тяжарами та худобою, лядські люди мають їх відпровадити. І мають дати поміч у підводах сторонніх для гармат у Кам'янці — про те послати спеціального посла до турецького султана.

4. Жоден із оттоманських підданих, а особливо з татар, щоб не чинив наскоків до Польщі і шкод, і людей в неволю щоб не брано,— те пильно має стерегти хан, солтани, вейзири і молдавський воевода, аби була в прикордонних місцях усіляка безпека людям та статкам без порушення миру. А коли б було інакше, то кожен такий за донесенням до старших горлом має бути покараний. Взаємно і ляхи вирікають дотримуватися того ж таки.

5. Королівство Польське відвіку є вільне, отож, щоб за найменшою претензією та оказією не переслідувалося від Порти війною — те собі укріплює.

¹⁸²⁰ Приміт. С. Величка: «Кожухи і гарач — це одне, його поляки платили кримцям впродовж багатьох років, бажаючи від них собі миру, коли після війни Хмельницького їхніх захисників козаків не стало під їхньою владою».

6. Татари, котрі поосідали в Молдавії, щоб конечно винеслися на свої давні місця, оскільки, знаходячись так близько, взимку і влітку можуть упадати наскоком за границю.

7. Християнські духовні-католики, згідно з султанським договором, мають вільно залишатися при своїх костьолах, а далі про їхні інтереси великий посол буде домагатися у султана.

8. Щоб купцям з коронними та литовськими товарами вільно було гендлювати в Турецькій державі, так само і турецьким у Польщі; гарач ¹⁸²⁰ навічно скасований.

9. Про християнських невільників, які лишаються в Турецькій державі, має старатися великий посол у султана.

10. Бунтівники, котрі хотіли б держави зіштовхувати і до незгоди приводити, навіть із Волох та Мултян, мають бути видані з Турецьких держав: чи лях то, чи козак.

11. А оскільки мир між пресвітлим державним польським королем і Річчю Посполитою та пресвітлим турським султаном учинено і постановлено, нерушно має бути дотриманий з обох боків. Його оце ясновельможні повноважні послы згаданої Оттоманської держави, по-турецькому написавши, подали. Я також, силою мені наданої влади, рукою власною його підписавши і печаткою ствердивши, віддаю.

Під час тих Карловицьких трактатів з турками цісарчики й поляки (як звіщали тодішні «Варшавські відомості», писані 20 січня) міцно домовлялися і стояли за те, щоб місця страстей Христагоспода у святому місті Іерусалимі відступлено було від турків їм, християнам римо-католицької віри. Але не могли того аж ніяк виторгувати через те, що східної православної віри гречин Мавро-Кордатий, таємний секретар турецького царя, який був з турчином, султанським канцлером, при тих переговорах, кріпко застановився, щоб господній гріб та інші святі місця не були відступлені від турків католикам і щоб віра православна грецька в Єрусалимі не була в той спосіб римлянами зневажена та скасована, але щоб той живоносний гріб господній неодмінно був при блюстителях грецького православ'я, як рожа в терні між невірним поганським родом, що досі без шкоди процвітає,— так воно й сталося.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

Про королівські кошти, покладені на комедію; про відхід турків з Кам'яця-Подільського і про віддання його полякам; про вальний Варшавський шеститижневий сейм; про смерть Лежайського, новгородського архімандрита, з надгробком, йому написаним; про тодішній голод та дорожнечу; про сонячне мінення; про елекцію і вибрання на ній на пожиттєве київське вітівство Дмитра Полоцького; про гетьманське перебування у Воронежі над Доном і про його повернення звітіля назад.

¹⁸²¹ Договір зветься Карловицький.

¹⁸²² До 1 жовтня.

¹⁸²³ Опис сейму подано в перекладі з польської мови.

Року від початку світу 7207, а від господнього плотського з'явлення у світ 1699. Цього року хоч і відправлялися значні справи в навколишніх європейських країнах і в нашій Росії, однак мало про те дійшло до мого знаття. Через те не зміг я їх описати, а сторонні події, менш нам потрібні, особливо ж непевні, залишив не описуючи. Те тільки кладу тут з «Варшавських відомостей», писаних 17 січня, що новопоставлений король Август Саксон, бажаючи потішитися з сенаторами і сенаторками польськими, велів ученим людям готувати комедію і, як пан багатий, видав на потрібні до того речі зі своєї шкатули десять тисяч битих талярів. Ця комедія мала розіграватися з участю самого короля Августа та інших кавалерів і сенаторів, які мали виходити в машкарах, із сенаторськими дамами по парі, відтак кидано на те жеребки, кому з якою панею випаде комедіальний акт. Випав відтак жеребок самому королю Августу виходити в парі з панею литовською підскарбиною, а іншим панам та сенаторам з іншими панями та сенаторками.

Того ж таки року, згідно минулорічного трактату Карловицького, чи Петервардинського ¹⁸²¹, турків з поляками, турки від першого березня до 15 травня вивозилися із Кам'яця-Подільського і відступили його полякам з усім Поділлям та тамтешньою Україною, що прилягає до Поділля, в давніше володіння. І хоч в наших козацьких літописцях вихід турків з Кам'яця-Подільського кладеться перед Покровою ¹⁸²², однак то річ непевна, ліпше тому вірити, що написано в минулорічних пактах поляків з турками. А оскільки в тих пактах не сказано, на скільки саме літ лишився постановлений той польський мир із турками, скажу, що згадані «Варшавські відомості» твердили, що той мир постановлено на тридцять років, про що час майбутній звістить по-справедливому.

16 червня почавсь у Варшаві вальний шеститижневий сейм, на якому новий король Август із сенаторами та Річчю Посполитою справляв те, чого вимагала тоді власна потреба. І хоч цей сейм тут мало потрібен, я, однак, вигоджуючи дійшлим курйозам, кладу тут його від слова до слова, отак :

*Вальний сейм Варшавський шеститижневий,
початий 16 червня року божого 1699.*

**АВГУСТ ДРУГИЙ,
з божої ласки король польський,
великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, подільський, підляський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський,
ділчий князь саський і електор тощо.**

Усім узагалі і кожному зосібна чинимо до відома, кому про те відати належить. Оскільки ми за ласкою та поміччю божою вільними голосами шляхетних народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського обрані на короля, лишилися короновані і на троні осаджені, також відаючи, що тільки ті держави та королівства найщасливіші й найтриваліші, котрі захищаються протекцією найвищого Пана, через якого королі владарюють, і ті, яких стверджує людська любов, віддаємо тому ж пану Богу заступництво в початках нашого панування в опіку й беремо, перш за все, не інакший намір у нашій дбайливості, а тільки те, щоб хвала божа, віра свята католицька римська, якнайбільше процвітала за нашого панування, нами поприсяжені права ні в чому не були порушені й була утримана обопільна згода поміж станами. Для такого уgruntування скликаємо вальний шеститижневий сейм, а що на ньому постановили, з'являємо нижче.

**Забезпечення нашої достоїнності і заспокоєння станів,
як Корони Польської, так і Великого Князівства Литовського.**

Хоч ми і заклали найміцнішу основу нашого панування на любові шляхетних станів тієї вітчизни і на їхніх твердих через віру та поштивість до своїх панів грудях, однак, запобігаючи всіляким okazіям, котрі з незгоди на елекційнім полі могли б зрости чи з підтримки нехоті та з якихось інших приводів супроти нашого маєстату та Річі Посполитої через певні претексти, всі стани, зібрані на теперішній сейм Корони Польської і Великого Князівства Литовського, також і держав, приєднаних з правдивої до нас своєї прихильності, постановили своїм та цілої Річі Посполитої іменем такий особливий обов'язок при особі нашій та королівській достоїнності, що, обравши нас собі вільними голосами і за прикладом стародавніх предків визнавши за пана загальним визнанням через написане зобов'язання у будь-якій, боронь Боже, небезпеці, не тільки від нас не відступатимуть, а через обов'язок віри, цноти й сумління лишатимуться при особі нашій і достоїнності королівської гідності та обіцяють віддавати кров і здоров'я своє, як належить цнотливим полякам. Для того зголошують для цілковитого запевнення непорушно утримувати поміж собою любов та мир як у цивільному стані, так і у воєнному, і виказуватимуть належну справедливість щодо винних на подальшій суді. Кожного ж такого, котрий супроти нас або нашої елекції починав би щось явно чи ховано, або ж важився протекцію таким давати, оголошуємо за противенця та ворога вітчизни — треба віддати такого на вічну ганьбу і заборонити такому зтягти всіляких приватних осіб. Окрім того, різні листи, супротивні згаданій нашій елекції, де тільки і в який тільки спосіб складені, також проекти і листи, котрі побуджували до загального недовір'я щодо нашої особи, касуються й анулюються, щоб на потім така поспішність у складанні подібних скриптів у Річі Посполитій не приносила б якихось незгод і замішанини при суспільному мирі. Відтак уміцнюємо, що переступи суспільного права, постережені нашою особою,

належатимуть до процесуального вирішення, згідно до конституції 1609 року, де описано про «невиконання підлеглих»,— це право зберігаємо у своїй повазі на вічні часи. А для досконалішого і непорушнішого заспокоєння наших держав зсередини, застерігаючи всілякі гризоти сумління щодо нашої особи, чинимо від нашої особи вічний на потомні часи Короні Польській та Великому Князівству Литовському таке забезпечення за нас і наших наслідників, що, при збереженні цілості святої католицької римської віри, вільна елекція тих шляхетних народів, згідно звичаїв і давніх та новіших прав, а особливо конституції 1609 року, має залишатись у всьому непорушна. Пакти конвенту, також давні права і ті, які установлюватимемо, вольності і свободи народів, котрі заприсягли, згідно форми, трикрат щирою присягою, будуть утримані без порушень в усіх пунктах.

Зараз-таки всі наші чужоземні війська, зятягнені з потреби оборони і запроваджені під Гданськ, а потім шляхетним духом послані під Кам'янець і для відібрання Волох та Мултян затримані, нарешті, через насталу зиму, розташовані на зимівлю в державах Корони Польської та Великого Князівства Литовського, одні вже частково вийшли за кордон, інші до кордонів сягають, інші виходять, інші до виходу відбирають розпорядження. Тому декларуємо, що їх усіх, також і ті шість тисяч, про яких ідеться в пактах конвенту, оскільки зобов'язання відносно них тепер уже закінчилися, виведемо за кордон як з Корони, так і з Великого Князівства Литовського й приєднаних провінцій продовж двох тижнів після щасливого докінчення сейму. Ніяких регіментів ані людей при нас не залишаємо, окрім особистої гвардії на своєму власному коштах, а не Річі Посполитої,— тисячу двісті людей, дозволених згідно пакта конвенту, і те, щоб старші над ними лишилися так, як у тих пактах укріплено. Також, згідно конституції 1646 року під назвою «про зятяги нового війська», у всьому тому не інакше будемо справляти та залишати, тільки так, як обіцяли королівським словом найясніші королі, їхні милості наші попередники; навіть німці, що перебувають при нашому боці, котрі лишаються через те, що є тут те ж таки чужоземне військо, щоб не множилися супротивно раді й догляду,— всіх їх зобов'язуємося від нас віддалити, окрім саської канцелярії, без якої аж ніяк обійтися не можемо, але при тій умові, щоб у ній було не більше шести осіб і щоб вони в жодні ради, цивільні справи, воєнні, й економічні, і в промоційні, не наважувались удаватися, за чим вельможні печаткарі ¹⁸²⁴ обох народів повинні наглядати під описаною правом карою, окрім осіб, що мають за пакта конвенту нижчі посади. Відтак бажаємо, щоб універсали й ординанси наші, за інстанцією Посольської ізби нами підписані, всім, хто того потребує, видавала наша канцелярія. А коли б у згаданім часі наші війська не винеслися з меж Коронних, Великого Князівства Литовського та Пруських воєводств, або під якимось незаконним приводом повернули назад, або коли б десь супроти дозволу цілої Річі Посполитої, навперекір теперішній постанові, чи з поради сенату, чи якимось іншим способом, чи з чужих держав, чи з наших власних зятягів входили, важилися підносити хоругви, то після того, як мине визначений час, за чотири тижні або відразу ж по оголошенні, дозволяю всім, згідно давніх прав, під страхом утрати честі й маєтності, за постановленням про воєнну висилку, всідати на коні, як Короні, так і Великому Князівству Литовському посполитим рушенням, без усіляких уже наших універсалів, і не матимемо це за якусь уразу нашого маєстату,— чинити це, однак, тільки за обвіщенням та звідомленням від тих, кому це належить; дозволяємо, щоб один другому міг допомагати і таких, що виступають супроти тієї нашої обітниці, або повертаються, чи якимось поданим оманним способом чинять, як ворогів вітчизни, частково чи загалом, як у Короні, так і у Великім Князівстві Литовськім, дозволяємо зносити. За те мститися як за образу маєстату

і зломисля аж ніяк не будемо, взагалі прийнемо це за слушне право, що впливає як з теперішнього права, так і з вищеназваної конституції 1646 року, котру примінено до того випадку, і її в цілості, як і всі інші права, висловлені в тій конституції, підтверджуємо.

¹⁸²⁵ Чопове і шеляжне — податок за право продажу спиртних напоїв.

¹⁸²⁶ Тютюнові відкупи — плата за право вирощувати тютюн.

¹⁸²⁷ Поголовне — подушна подать.

¹⁸²⁸ Жидівське і татарське — податок, накладений на євреїв і татар.

¹⁸²⁹ Тимфа — срібна монета, 38 польських грошів.

¹⁸³⁰ Компут — реєстр, число вписаних у військо.

¹⁸³¹ Казимиру Сапізі.

¹⁸³² фіскальні суди — казначейські суди.

Пристаючи до встановлених новим правом податків і зичачи в тім найдосконаліше виконати нове право і подані через їхніх милостей панів комісарів воєводств та повітів Великого Князівства Литовського документи відносно плати чотирьох чвертей і на утримання трьох чвертей, так і для податків, ухвалених новим урівняльним правом, також щодо щедрих зимових кватир та держав, з дібр духовних чопового, шеляжного ¹⁸²⁵, тютюнових відкупів ¹⁸²⁶, поголовного ¹⁸²⁷, жидівського і татарського ¹⁸²⁸, які є у віданні скарбових судів воєводств та повітів Великого Князівства Литовського, також відбираючи рахунок усім провіантам і задоволення за захист у минулому, ми роздивилися згідно із замирювальним публічним договором, щоб війську Великого Князівства Литовського було виплачено обіцяні чотири чверті боргових, так і три чверті на утримання нерозпущеного війська, особливо домагаючись того, щоб стани Річі Посполитої з часом могли заспокоїтися. І на майбутнім, дасть Бог, сеймі, за внесенням до скарбу Великого Князівства Литовського через панів комісарів, щоб все це можна було обчислити й вияснити. Ми приступили до розгляду дій їхніх милостей панів комісарів та інших збирачів податків з будь-якого маєтку, ухвалених новим королівським законом, але через нещасливі часи у Великому Князівстві Литовському, при виникненні незгоди серед декого було покладено всьому тому заваду і через велику опірність деяких комісарів воєводств та повітів, які для того прибули на суди наші скарбового трибуналу Великого Князівства Литовського і не виконали право минулого сейму, взагалі спротивилися публічному праву всієї Річі Посполитої, хоч з інших воєводств та повітів комісари, а в деяких справці та збирачі, ухвалених за новим урівняльним правом податків зібралися, однак при підрахунках виявилися великі утруднення, особливо — різниця тарифів, складених під час виборчого сейму його милістю паном Михалом, вітебським [каштеляном]. Відтак у деяких воєводствах у видруктованих тарифах стоїть інша сума і в тимфах ¹⁸²⁹ — це все підписано рукою того ж його милості пана, каштеляна вітебського, а до деяких воєводств та повітів в оригіналах, ним посланих, кладеться інша сума, з чого виходить, що той тариф недостатній. Їхні милості пани комісари, справці і збирачі таких сум у своїх поборах не подають на калькуляцію, і навіть з поданих поборів виявилися неслухні видатки, знесені через декрети фіскальних судів воєводств та повітів Великого Князівства Литовського, тобто покладено видаток на заплату їхнім милостям суддям, панам адміністраторам, збирачам, їхнім канцеляріям, слугам тощо; отож через такі витрати здійснилося через їхніх милостей панів з суми вибраних податків велике зменшення тарифів, відтак податків не вистачає не тільки на виплату чотирьох четвертей боргових, але й трьох чвертей на платню. В іншому виявилось, що його вельможність милостивий пан Коцел, каштелян вітебський, видав назначену плату деяким хоругвам, які не входили в компут ¹⁸³⁰ війська, що воювало супроти ворога святого хреста для їхнього заспокоєння, а іншим хоругвам, хоч вони й були у вищеназваному компуті, не дав ніякого асигнування, а іншим свавільно асигнував далеко більше від належного, а його милості панові воєводі віденському,

гетьману Великого Князівства Литовського¹⁸³¹, не захотів заплатити й повернути в 1696 році під Берестям війську Великого Князівства Литовського за дві чверті заслуг, уже виданих і апробованих, згідно забезпечення з найпершої плати для тих-таки хоругв Великого Князівства Литовського. Через це фіскальні¹⁸³² суди воєводств та повітів при одержанні плати депутатами тих хоругв, які ті дві чверті взяли і повинні були повернути, не присудили їм того, відтак, вчинивши дуже велику шкоду, він, [Коцел], став негідний своєї достоїнності. Навіть і війську Великого Князівства Литовського з його заслуг за претендовані шкоди малися видатися кошти від його милості ксьондза, біскупа віленського, і духовенства тієї ж таки Віленської дієцензії на ім'я його вельможності, його милості пана каштеляна вітебського та панів збирачів на зимові квартири Віленського воєводства — він заплатив за згадані шкоди з гіберни духовних добр, а на відшкодування тієї суми його милість пан вітебський каштелян не видав іншого асигнування, і не видав плати на булави за два роки обом їхнім милостям панам гетьманам, і не зробив замирення з військом, не дотримав тарифу і не розташував війська. Ще таке виявилось при тих-таки обрахунках; його милість пан Огінський, староста жмудський, не маючи ніякої сили і влади на роздавання грошей, протизаконно взяв великі та значні суми з призначених на заплату за домовленістю чотирьох четвертей розпущеному і на плату трьох четвертей нерозпущеному війську під час примирення з військом на свої хоругви, свіжозатягнуті під час замішанини, яке не було в компуті добре заслуженого Річі Посполитій війська і не було в жодній кампанії з тими хоругвами супроти ворога святого хреста. А хоругвам, котрим щиро належали призначені чотири чверті боргових і три чверті на заплату, дійшла дуже мала й куца сума, а деяким ніяка не дійшла плата, й асигнування від його вельможності милостивого пана каштеляна вітебського, видані на заплату, висякли, і на виплату їх, згідно згаданого надрукованого тарифу, через такі різні нестатки, збитки й розтратні й непотрібні видатки, не виявилися достатніми, а деякі воєводства понад тарифи від його милості пана вітебського каштеляна були утяжені і скаржилися Вольбинському; тому треба обдумати, як їх задовольнити за такі шкоди, оскільки асигнуваннями його милості пана каштеляна вітебського, виданими на те, не були задоволені, а Річ Посполита була упевнена тарифами податків Великого Князівства Литовського, що їх вистачить цілком для добре заслуженого війська за їхні належні заслуги, та ще над те мало лишитися Річі Посполитій на знищення утяжень та на власні потреби, і що Річ Посполита, коли настане високий мир, буде звільнена від подальших податків та тягарів. І тому, з огляду на нове право недавно минулого сейму й урівняння прав Великого Князівства Литовського з Корonoю Польською, наскільки дозволяли нещасні часи та інші обставини, ми уважаємо й хочемо, і жоден того не заперечить, привести при тому до сподіваного вирішення нове постановлення для депутатів скарбового трибуналу Великого Князівства Литовського, згідно нашого розпорядження, даного їхнім милостям панам комісарам, їхнім милостям панам збирачам і людям усякого звання й маєтку, [тим], які перевищують усі податки Річі Посполитій з воєводств та повітів Великого Князівства Литовського. Вони, будучи неслухняні й упірні новому праву цілої неподільної Річі Посполитої, не з'явилися перед нашим судом у визначений термін, покладений новим уложенням через постанову, і досі не виставили доказів про призначення плати чотирьох четвертей і на платню, також щедрих податків на зимові квартири з держав та добр духовних, також чопового, шеляжного, тютюнового відкупу, поголовщини, жидівського й татарського, що є у віданні скарбових судів воєводства та повітів Великого Князівства Литовського, не виявили рахунків усього провіанту і не учинили розшуку, не повідомили про причини неявки до нашого суду — всі вони гідні кари права, в законі описаної. Їхнім милостям панам комісарам, збирачам воєводств та повітів Великого Князівства Литовського, котрі

подали причини, чому не з'явилися на перше наше скликання перед нашим судом, і які теж не могли учинити досконалого рахунку й розшуку права, але просили відкласти до наступних наших судів скарбового трибуналу другого скликання, ми, не вказуючи на той час їхнім милостям майже ніякого порушення судів, що висловлено в конституціях недавно минулого сейму, відкладаємо розгляд справ їхніх милостей до наступного другого скликання судів нашого скарбового трибуналу. На цьому терміні як на остаточному, хай би їхні милості панове комісари, збирачі всіляких податків з воєводств та повітів Великого Князівства Литовського зупинилися і той наш декрет виконали під загрозою кари — наказуємо від сьогодні той термін установити й оголосити цей наш декрет. Що ж стосується їхніх милостей панів комісарів або їхніх милостей панів збирачів і делегатів воєводств на повітів Великого Князівства Литовського, котрі, будучи слухняні новому праву та нашому розпорядженню, перед судом скарбового трибуналу постановилися і подали калькуляцію щодо скарбу, брали і звітували про все (оскільки в присутності їхніх милостей панів писарів з усього Великого Князівства Литовського стало нашому суду ясно, що тарифи деяких воєводств та повітів Великого Князівства Литовського писано від його вельможності, його милості каштеляна вітебського і рукою його милості підписані й прислані, не узгоджувалися з друкованими тарифами, звідки й пішла різниця в податках, що їх ухвалено на заплату заслуг війська Великого Князівства Литовського), то у тому пункті тепер не чинити жодної нашої справи до другого скликання наших судів скарбового трибуналу. А що в тій-таки реляції їхніх милостей панів скарбових писарів виявилася велика нестача в датках, згідно визначених законом урівнювальних прав, яких велика і значна виявилася кількість, і тільки з тих воєводств та повітів, відкрилося, що тоді учинено ще й недосконалі обрахунки і для побору на їхніх милостей панів фіскальних судей та збирачів, для канцелярії, на слуг та на інші потреби викладених видатків, яких згідно теперішнього обрахунку виявилася немала кількість, то чинимо таку реляцію, щоб для поборів, належних на фіскальні суди, по воєводствах та судах Великого Князівства Литовського не більше, як по п'ять тисяч могло бути прийнято від усіх на всі потреби, а коли виявиться більше того, те має піти на заплату його ясновельможності. З огляду на видатки на слуг, канцелярії, єнералів та інше, виказане в обрахунках не повинно прийматися, а тільки те, що має бути обернене на заплату війська, а коли б через їхніх милостей панів фіскальних судей та збирачів виявилися відбирання й наїзди, то вони за скаргами кожного ображеного мали б відповідати за те на майбутньому засіданні. А щодо фіскальних суддів, оскільки призначено публічним правом, щоб судив скарбові справи скарбовий трибунал по воєводствах та повітах Великого Князівства Литовського, і оскільки при теперішньому становищі під маркою фіскальних судів обивателі терплять великі наруги та кривди, то, зваживши на те, фіскальні суди відкладаємо по воєводствах та повітах Великого Князівства Литовського аж до наступного засідання наших судів, укріплюючи, щоб ніякі справи не вирішувалися поміж строками засідань під загрозою зневаження наших рішень і карою за розглядом. Отже, як виявилось з відчитів, його милість пан Коцел, каштелян вітебський (незважаючи на постановлений через публічну згоду мир, учинений з військом Великого Князівства Литовського, за яким після відступлення сорока і кількох чвертей за виказані з пролиттям крові заслуги Великому Князівству Литовському декларовано з тих податків виплатити Річі Посполитій розпушеному війську чотири чверті, а нерозпушеному на плату три чверті), асигнував одним хоругвам, які в компуті війська давно не ходили, на послуги Річі Посполитій на війну супроти ворога святого хреста, повидавав неналежні до всіляких воєводств та повітів асигнування, а відтак хоругви дістали чималу платню, і тієї платні виявилось після теперішнього підрахунку велика сума, а іншим хоругвам, що залишились

у компуті старого війська, видав асигнування не на чотири чверті боргових і не три за платню, як їм належало, і це чинив не згідно до мирної угоди, а відповідно своєї схильності до різних воєводств та повітів. За тими асигнуваннями ті хоругви таки дістали чималу плату, і тієї заплати виявилася велика сума, але тільки зі звітів тих повітів та воєводств, які перед нами справувалися щодо тих сум. А оскільки Коцел неправильно видавав на різні хоругви і всілякі неординарні потреби задовольняв, через що неслухно було забрано великі суми, за те пан Коцел відповість. Відтак хай не зневажить цього нашого генерального декрету, як і позову на наступні другого скликання суди скарбового трибуналу згодом на третій поклик — призначаємо останній термін. На ньому має справуватися під загрозою правового покарання так само й Огінський, староста жмудський, оскільки він не мав взагалі ніякої влади видавати асигнування, але забрав, видержши на різні свіжозатягнені хоругви, які не були в жодній кампанії і не входять у компут війська Великого Князівства Литовського, з податків на заплату чотири чверті боргових і три чверті на плату військовій — він має також на прийдешньому засіданні скарбового трибуналу справитися. Що ж до сум, які вимагає віленський воєвода, гетьман Великого Князівства Литовського, їх він витратив з власних грошей під Берестям у 1697 році на хоругви Великого Князівства Литовського дві чверті і які з першої виплати за заслуги хоругвам, згідно до своїх обітниць, даних на те, повинні були йому повернути, а на те його милість пан Коцел не видав ніяких асигнувань, то і про те відкладаємо наше рішення до прийдешніх засідань.

Після учинення тієї розправи тарифи ганебно зібраних у насильницький спосіб податків на заплату чотирьох четвертей боргових і трьох платіжних ухвалених видатків лишилися без асигнувань через панів комісарів та збирачів і то в численних повітах та воєводствах. При розгляді виявилось, що все, що тільки збирачі вибрали, те за асигнуванням пана Коцела належно виплачено на різні хоругви і на плату, вони показали документи виплати і за тих, що не платять, підписами, як твердять, посвідчили, але й після цього не звільняємо комісарів та збирачів, оскільки ще нема остаточного асигнаційного постановлення.

¹⁸³³ Кварта — 1/4 прибутків від королівських маєтків, яка йде на заплату війську, тому і військо зветься кварціаним.

Тим часом їхні милості пани комісари та збирачі, котрі на теперішньому трибуналі витягали недоплату згідно донесення, і панове неплатильники під потрібною карою платили; їхні милості комісари та збирачі мають ще заплатити видане хоругвам асигнування і на прийдешньому зібранні нашого суду справуватися якнайбільше щодо суми п'ятдесят тисяч, що належить на булаву його милості панові віленському воєводі, гетьманові Великого Князівства Литовського, оскільки його милість пан каштелян вітебський ніяких асигнувань на винагороду тієї сатисфакції його милості панові віленському воєводі не видав, а по праву його милість пан віленський воєвода на війська власні гроші платити не повинен. Отже, хай із тих чотирьох четвертей, відповідно до замирення, постановленого з військом Річі Посполитої, ті п'ятдесят тисяч будуть віддані його милості пану віленському воєводі, присуджуємо те здоровою розправою і розшуком щодо тих згаданих п'ятдесяти тисяч і стало, й невимушено стверджуємо.

Отже, недобір простої кварти ¹⁸³³, якого скарб Річі Посполитої вимагає велику суму як у теперішнім, так і в минулім часі, на комісіях та трибуналах скарбових на більший занепад казни Річі Посполитої багатьма не був внесений і заплачений на комісіях та скарбових трибуналах в силу постанов, які були щодо того затвержені. Відтак, усіх таких, за особливим поданням скарбу Великого Князівства Литовського їхніми милостями визначеними, треба визнати неплатильниками, допускаючи, а добра держав їхніх

милостей декларуємо вакантними і, відкладаючи це на розгляд його королівської милості, постановляємо опублікувати згадане подання на прийдешнім, дасть Бог, сеймі.

Відтак, зваживши всі теперішні обставини справ та часів, друге засідання наших судів скарбового трибуналу призначаємо у Вільні на день 10 травня, року 1700, і обмежуємо, щоб тим швидше всім узагалі і кожному зосібна до відомості мало прийти, урядам міських воєводств та повітів Великого Князівства Литовського той декрет, прийнявши до своїх актів, розіслати скрізь по парафіях — бажаємо їхньої публікації.

Писано у Вільні, року 1700, дня 1 лютого

¹⁸³⁴ Вірш подано в перекладі з книжної української мови.

¹⁸³⁵ *Тобто* надав духовні чини.

¹⁸³⁶ Ліки — хори.

¹⁸³⁷ Лазар-срарх — Лазар Баранович.

¹⁸³⁸ Осьмачка — 2,3 кг,

¹⁸³⁹ Копа — 60, півкопи — 30 золотих.

¹⁸⁴⁰ у тексті пропуск, вірша не вставлено.

Того-таки літа 16 липня відійшла від цього життя знаменита духовна особа, малоросійський новгородський архімандрит отець Михайло Лежайський, котрому його друг і по духу брат преосвященний Варлаам Ясинський, київський митрополит, написав і велів видрукувати такий надгробок ¹⁸³⁴:

Надгробок пречесному отцю Михайлу Лежайському,
архімандриту Новгорода-Сіверського,
який помер року 1699, місяця липня, дня 16
Ліг Михайло Лежайський відпочить в це літо,
Сіверським-Новгородським був архімандритом.
Не лежав він — трудився в подвигах духовних,
Лишав мертво лежати страсті діл гріховних.
Хай же з Лазарем ляже в лоні Авраама
Новгородського Спаса оновитель храма.
В дев'ятсот і дев'ятий тисяча шістсотий
Рік дочасний змінив він у вічноживотний.
Дев'яносто і дев'ять овечат покинув,
І безплотних він дев'ять в плоть чинів сповинув ¹⁸³⁵.
До безплотних святих вождь їхній молитвами
Хай Михайла причислить, котрий жив із нами.
В липні місяці в шостий день, а по десятім
У неділю святотчу в небо був узятим.
Тож нехай цей лежачий спочива вовіки,
Де на ложі щасливі чують вишні ліки ¹⁸³⁶.
Помолітеся: молить брат у душі дбалий —

Від Лазаря-єрарха разом постриг *брали*.

*Пише це митрополита киево-російський
Варлаам Ясинський.*

Після минулорічного неврожаю в Малій Росії настала дорожнеча в пашні і голод між простим народом, так що осьмачка ⁸ житнього і пшеничного борошна була по вісім талярів і дорожче, а по деяких полках осьмачка житнього борошна була по десять золотих, гречки мішок по півкопи ¹⁸³⁹, а пшеничного борошна мішок по таляру і по три з половиною золотих. Ця дорожнеча та голод цілий рік мучили убогих малоросійських людей від минулорічних жнив аж до жнив цьогорічних, які за божою благодаттю почасти звеселили бідний люд. Цей голод і людські біди один малоросійський поет з'явив римами [...] ¹⁸⁴⁰

¹⁸⁴¹ Іван Биковський — був довгий час київським війтом, ставши ним, очевидно, після Ф. Ждана (Тадрини), який був скинутий з цієї посади в 1677 р. Посада війта була дожиттєва, і тільки в окремих випадках з неї скидали.

¹⁸⁴² Магістрат, чи ратуша, складалася з війта, бургомістрів (бурмистрів), райців (радців), шаферів та лавників.

¹⁸⁴³ Григорій Коровченко — колишній київський полковник (1682— 1690).

¹⁸⁴⁴ Вота — голоси.

Того-таки літа тринадцятого вересня мінилося сонце.

Того-таки року по смерті в ченцях у монастирі Києво-Печерському київського війта Іоанна Биковського ¹⁸⁴¹ бурмистри, райці і всі київські урядники ¹⁸⁴² писали до гетьмана Мазепи, просячи дозволу на елекцію — вибрання собі нового війта. Після того гетьман дозволив бути тій елекції, згідно до стародавніх київських звичаїв, а зі свого боку зосібна ординував на неї двох значних військових товаришів — Захарію Шийкевича і Григорія Коровченка ¹⁸⁴³, котрі, прибувши в Київ і зібравши всіх київських урядників з цехмістрами та поспільством до київського ратушу для елекції, чинили ту елекцію, згідно давніх звичаїв, 13 жовтня, її саму оригінальну, хоч вона й мало належить до мого літописання, докладаю тут для знаття в потонних віках того елекційного порядку. На тій ото елекції одногосними вотами ¹⁸⁴⁴ вибрано на дожиттєве київське війтівство тодішнього бурмистра, вченого і знаменитого мужа Дмитра Полоцького. Ця елекція має в собі таке:

«Бо ім'я божє — аминь!

Року тисяча шістсот дев'яносто дев'ятого,

жовтня тринадцятого дня.

У столичному місті Києві, який лишається під великодержавною рукою пресвітлого нашого монарха, великого государя-царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця і численних держав та земель східних, західних та північних отчича та дідича й наслідника, і государя, й володаря, його царської пресвітлої величності, до того ж під рейментом його ж царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьмана, ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепи, що щасливо над нами панує, як і раніше, за старовічних часів обирали, згідно прав і вольностей, здавна наданих від їхніх милостей панів польських місту Києву

численними привілеями, так і тепер після смерті панів київських вїтїв старші бурмистрове, панове райці, лавники, цехмістри і все поспільство, зібравшись на публічне місце в магістрат його царської пресвітлої величності київській, вільними голосами вибирають з-поміж себе для управління тим славетним містом Києвом на київський уряд чотирьох кандидатів, панів бурмістрів, а з них одного гідного, повного всіляких, описаних у праві, цнот. Так само і ми, нижче поіменно названі бурмистрове, старші райці, шафарі, лавники, урядники нової лавиці і старих лавиць, цехмістри і все поспільство після смерті славної пам'яті небіжчика пана Іоанна Биковського, київського вїта, який недавно відійшов у чернечому чині, маючи у вакансії вїтївське місце і бажаючи вибрати на нього гідного з-поміж себе чоловіка, спершу вдалися щодо того до премилосердного свого патрона, ясновельможного його милості пана гетьмана, просячи дозволу на елекцію, щоб вибрати, згідно стародавніх прав, з-поміж себе на той вїтївський уряд здібного і гідного чоловіка.

¹⁸⁴⁵ Йдеться про правовий звід, так зване «Саксонське зерцало», в якому викладалося Магдебурзьке право — ряд узаконень щодо судочинства й управління містом.

¹⁸⁴⁶ Субделегат — той, що виконував обов'язки вїта, коли сам вїт не міг керувати містом через хворобу чи відсутність.

¹⁸⁴⁷ У 1660—1667 рр. київським вїтом був Данило Полоцький, очевидно, родич Дмитра.

На те ми одержали на свій лист від ясновельможного його милості пана гетьмана таку милостиву панську відповідь, щоб ми, згідно до своїх прав, безборонно вибрали з-поміж себе вільними голосами вїтом, кого пошле Господь. На ту вїтївську елекцію прислано тепер від рейментарського боку ясновельможного пана гетьмана його милість пана Захарія Шийкевича і його милість пана Григорія Карповича — значних військових товаришів, щоб прислухатися до виданого від нас усіх вотуму. Відтак ми разом і з вищезгаданими висланими особами від боку ясновельможного його милості пана гетьмана, дня теперішнього, тринадцятого жовтня 1699 року, засівши в магістраті його царської пресвітлої величності київським при згромадженні всього посполитого народу спершу винайшли в судових магістратських книгах київських вїтївську елекцію, яка відправлялася в давніх часах у 1643 році, і згідно неї, взявши у поміч Бога, умислили вести те діло за порядком.

Перш за все ми наказали з Магдебурзького права, котрим здавна судиться київський магістрат, прочитати описані статті, що належать до обрання на уряд гідного чоловіка, котрий квітне цнотами. Магдебурзьке право в порядку на листі восьмому і дев'ятому в Саксоні ¹⁸⁴⁵ під титулом суддя, на листі чотиреста першому в Саксоні, право муніципальне, в статті сорок четвертій учить, як вибрати на той уряд. А після прочитання таких просторо написаних у праві статей всі під присягою видавали ми свої вота, що маємо обирати вїта не з приятельства, не з боязні, ні для здобуття ласки, ні для дарів чи інших подібних речей. Потім з-поміж себе на той вїтївський уряд ми електували чотирьох кандидатів: славетних бурмістрів пана Василя Зименка, бувшого субделегата ¹⁸⁴⁶ київського вїтївства, пана Гордія Минцевича, пана Дмитра Полоцького і пана Романа Тихоновича.

На самому початку пан Василь Зименко, перший кандидат, пропонуючи пана Дмитра Полоцького, як ученого і знаючого право чоловіка, до того ж і з роду, що відзначається доброю славою ¹⁸⁴⁷, і гідного бути на такому поважному уряді, видав на нього свій вотум, щоб вїтом був він.

Другий кандидат, пан Гордій Минцевич, бурмістр, слідує за першим вотумом пана Василя і признаючи пану Полоцькому в усьому гідність, видав свій вотум, щоб він, а не хто інший, був пошанований тим вїтївським гонором.

Третій кандидат, сам пан Дмитро Полоцький, відводячи себе від вот виданими двома першими панами кандидатами, давав свій вотум на пана Василя Зименка, щоб він, як ще при житті небіжчика пана київського війта, котрий на той час хорував, а після відходу його в монастир бувши субделегатом, пристойно управляв тим урядом, так і тепер лишався на повному війтівському уряді і користувався ним пожиттєво.

¹⁸⁴⁸ За І. Биковського Д. Полоцький був бургомістром і постраждав, відстоюючи інтереси міста. Дмитру пробили голову під час відомої бійки київських міщан зі студентами колегіуму.

Четвертий кандидат, пан Роман Тихонович, видавав неодмінно свій вотум, як і два перші панове кандидати, щоб на той війтівський уряд був вибраний пан Полоцький, бо він достойний того уряду з огляду на його добрі вчинки ¹⁸⁴⁸ і може стояти й боронити занепалі міські цілості.

До пана Тараса Петровича, що до цієї елекції конечно належить, як старовинний бурмістр, а відсутній тепер у магістраті через неміч, було прецінь послано від нас, щоб відібрати від нього голос, річних присяглих урядників, які були на елекції,— Кипріяна Даниловича і Федора Хомича,— і вони видали про його, пана Тараса, правдивий вотум під присягою в магістраті реляцію, що він, пан Тарас, вихваляючи цнотливі вчинки пана Полоцького і в усьому приписуючи його особі належне старання в управлінні містом, його, пана Полоцького, електував, аби був війтом він.

Шостий бурмістр, пан Тихін Данилович, спершу сказав так, щоб обрали війтом того, кого улюблять і оберуть на війта посполиті люди, а потім, коли йому звеліли повідати свій особистий вотум, тоді й він признав гідність на такий уряд пану Полоцькому і видав на нього ж таки вотум, щоб він був вибраний війтом.

Сьомий бурмістр, пан Петро Левкович, від'їхав в дорогу, отож, не можучи чекати на його вотум, зупинилися на цих вотумах, виданих від шести панів бурмістрів.

По цій першій бурмістрівській лавиці друга магістратська лавиця — старші райці пан Іван Войнич, пан Мартин Сич, пан Йосип Корнієвич, пан Теодор Софонович і пан Теодор Іванович (а два райці померли), хоч були питані кожен із них поодинці про воту, однак усі вони, ніби одними вустами, склали вотум на пана Полоцького, щоб він, як заслужений з родичів у цьому славетному місті Києві і ударований від Бога наукою і справністю, був удостоєний такого війтівського гонору.

Третя магістратська лавиця — шафарі, котрі після панів бурмістрів та райців є особливими господарями й дозорцями міських добр і які походять з броварів та корчем міських, а саме: пан Григорій Михайлович, пан Фома Тиховець, пан Петро Тиховець, пан Василь Ладній, пан Василь Уласович, пан Сава Бараненко й пан Роман Гуринович, також були питані всі поодинці, кого б вони зі своєї шафарської лавиці вважали гідним бути на війтівстві. На те всі одностайно обирали на війтівство пана Полоцького, і жоден із них у вотатах своїх не давали відміни.

¹⁸⁴⁹ Тобто таких членів лави, які вибиралися на рік.

¹⁸⁵⁰ Цехів у Києві на той час було багато, а у виборах брали участь тільки чотири цехмістри, бо перелічені цехи вважалися головними, а решта їм підлягала.

Четверта магістратська лавиця, старші лавники, котрі передусім належать до судів, тобто пан Григорій Софонович — пан Василь Єкимович, пан Стефан Сичевич, пан Онисим Антонович і пан Ян Влодковський, згідно з вищеописаними вотатами бурмістровськими, радяцькими і шаферськими, свої воту склали на одну гідну особу, пана Полоцького і пошановували його цим урядом.

Цьогорічні присягли урядники судової лавиці і минулих рокових лавиць ¹⁸⁴⁹ по кількадесят чоловік, одним словом, кожен із них, скільки їх було зібрано в магістраті до такого акту, визнавали всі свої вотата також на пана Полоцького і вибирали його собі на дожиттєвого начальника.

Чотири цехмістри ¹⁸⁵⁰ — перший, кравецький, пан Іван Хибський, другий, кушнірський, пан Іван Деньга, третій, шевський, пан Іван Уласович, четвертий, ковальський, пан Іван Павлович,— спершу самі поодинці, як старші, давали вотум на пана Полоцького, щоб був війтом, а потім кожен із тих цехмістрів разом із братією волали, висуваючи пана Полоцького на війтівство.

¹⁸⁵¹ У цей час міщани боролися проти захоплення духовенством і козацькою старшиною багатьох місцевостей (Кожум'яків, Оболоні, Приварки, о. Муромця, Осетчини, Труханового острова).

¹⁸⁵² Д. Полоцький був війтом до смерті, тобто до 1733 р.

Нарешті, до зібраного народу, що стояв перед ратушею у великій юрбі, виходили їхні милості панове, вислані від боку ясновельможного його милості пана гетьмана, питаючи у них, кого б вони хотіли для загального міського ладу вибрати війтом, але все поспільство однастайними голосами волали за пана Полоцького, щоб був той війтом. По таких усіх одностайних і однослівних вотах, хоч пан Дмитро Полоцький чимало заперечував нездалістю до такого поважного уряду, а особливо відмагався через труднощі з огляду на порушення міських цілостей ¹⁸⁵¹, однак ми всі, вищеописані особи, зібрані на цю елекцію, бачачи, що пану Полоцькому даровано на той чин достоїнство від Бога, взявши його з бурмистерського місця, спершу оголосили всьому народу, що обрали його, пана Полоцького, на пожиттєвого війта в місті Києві ¹⁸⁵², потім посадили на належному війтівському місці і вручили йому весь міський і магістратський порядок.

Отож відтоді ми всі, ново вибравши війтом пана Дмитра Полоцького, згідно давнього звичаю, відклали на інший час присягу, яку він мав виконати, належну на той уряд, а цю елекцію, що відбулася погідно, наказали для пам'яті записати в міські київські книги, а з книг видати під магістратовою печаткою.

Писано в Київській ратуші, року і дня вищепозначеного

Кориговано за книгами його царської пресвітлої величності отчини міста Києва,

бурмістри, райці й лавники з усім магістратом, цехмістри й усе поспільство

Того ж року восени пресвітлий государ цар Петро Олексійович був у Воронежі, що над Доном, де споряджався знову на Чорне море корабельний та галерний ніколи перед тим у Московському царстві небувалий і небачений флот. Він прикликав туди до себе і гетьмана Мазепу, звідки гетьман повернувся у Гадяче до Різдва Господнього, а з Гадячого до Батурина прибув на Всеїдну.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ

Про третю книгу «Житій святих» Дмитрія, яка вийшла з печерського друку, і про земний та водний тракт, котрий лежав від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського; про віддалення Кочубея від генерального писарства і про покладення на нього генерального суддівства; про листовну Мазепину кореспонденцію до коронного гетьмана Яблоновського щодо слобід, які поляки осаджували на тому боці, і щодо образ українським купцям, котрі творяться у Польщі; про відповідь на те Яблоновського до Мазепи з присланням трьох універсалів; про поховання православними уніатського попа і про ворожнечу за те уніатську супроти православних; про православного львів'янина Братковського, якого піймано відступниками і по-тиранському страчено у Слуцьку¹⁸⁵³, про смерть білоруського єпископа отця Полховського.

¹⁸⁵³ Треба: у Луцьку.

¹⁸⁵⁴ За березень—травень. У книзі, крім житій, уміщено статтю про березень з коротким викладом різних систем літочислення, «Слово Іоанна Златоустого на Благовіщення» тощо.

¹⁸⁵⁵ Цей тракт мав велике значення для торговельних стосунків України з країнами Західної Європи, оскільки традиційні шляхи через Польщу були на той час небезпечні і майже закриті. Про небезпеки українським купцям пише далі й сам С. Величко.

¹⁸⁵⁶ Мірний — такий собі, посередній.

Року від створення світу 7208, а від божого очоловічення 1700 року, в місяці січні, вийшла у світ третя книга «Житій святих», складена працею богонадихнутого мужа ієромонаха Дмитрія Савича Туптала, починаючи від березня¹⁸⁵⁴, — вийшла вона з киево-печерської друкарні за архімандритства отця Іоасафа Кроковського і наповнила духовною радістю серця цікавих книжних людей.

Того ж таки року в лютому місяці за гетьманським наказом і за оповіддю стародубських та чернігівських купців у генеральній канцелярії описано земний та водний тракт¹⁸⁵⁵, який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського і до Риги за таким порядком:

«У Стародубському полку перевози ті ж таки, аж до границі села Лотоків, звідки перевіз на Сожі в Папортках, самого Дніпра перевіз під Биховом, з Бихова до села Білиничі, за Білиничами мірний¹⁸⁵⁶ перевіз на річці Друті, від Друти до містечка Борисова, у Борисові річка Березина Велика, там перевіз та міст, з Борисова до містечка Бобра, до міста Мінська, звідти до містечка Ракова, з Ракова до містечка Воложина, до містечка Дзевинишек, до Алкиник, те містечко навпроти Вільня, за вісім миль із правого боку. З Алкиник до містечка Даліг, звідти до Оліти, там перевіз просторий на річці Німані. З Оліти до містечка Семни, з Семна до Вержболова, з Вержболова тут границя прусська. Пруське курфюрстерське перше містечко Столп'яни, із Столп'ян до Інструц, до Вілави, до Лабкова, з Лабкова шість миль до Кролевця. Всієї дороги зі Стародуба до Кролевця 160 миль.

¹⁸⁵⁷ Велике море — Балтійське море.

З Чернігова Кролевецький тракт земною дорогою до Лоева, тут перевіз через Дніпро до Річиці, до Парич, до Глуська, звідти до Слуцька, тут перевіз на річці, біля річки перед Слуцьком до Романова, до Нісвіжа, до Столович, до Мовчали, до Пісковців, тут перевіз Німен. Від перевозу до Білиці, до Калконії, до Щучина, до Гродна, до Волкуші, тут пущі на сім миль, тут і коронне містечко Августів, звідти дві милі до Єлгу — пруської границі,

звідти до Лейц, 14 миль до Кролевця. Від Чернігова така ж відстань, як із Стародуба до Кролевця.

ОПИС ВОДНОГО ШЛЯХУ ДО КРОЛЕВЦЯ

Із Стародуба до водного шляху містечка Столпців миль 70. Із Столпців до Гродна, із Гродна до Ковна, до Юрборка, тут прусська границя. Перше містечко трактом водним над Німаном Регнета, містечко Тилжа, з Тилжі іти Німаном 12 миль до Копаниці наліво, а з Копаної ріки до Тапліва 12 миль. Звідти 6 миль Копаною рікою до Лабкова; з Лабкова Копаною рікою в самий Кролевець. А другий поворот від Тилжі вправоруч — Німан пішов у Велике море ¹⁸⁵⁷, тим морем можна до Кролевця і до Риги, коли не йти Копаною рікою.

¹⁸⁵⁸ Див. приміт. 1855.

¹⁸⁵⁹ В Кочубей народився в 1640 р., тобто йому в цей час було 60 років.

¹⁸⁶⁰ Гончарівка — село біля Батурина, де був гетьманський палац.

Водний порт до Риги починається біля Бішенкович на ріці Двині, отож водний порт до Кролевця на ріці Німані починається у Столпцях.

Навіщо той тракт описано, про те в канцелярії не було відомо ¹⁸⁵⁸.

Тоді ж таки, в місяці квітні, на традиційному святковому великодньому з'їзді в Батурин до гетьмана полковників та всієї малоросійської старшини Василь Леонтійович Кочубей, прослуживши вірно і старанно Богу, великому государю царю російському, своїй малоросійській вітчизні і Запорозькому війську тридцять з лишком років на генеральному писарстві і невсипущими та багатотрудними писарськими ділами здоров'я своє, а найбільше зір очей пошкодивши (оскільки був уже в літніх свого життя роках) ¹⁸⁵⁹, здав із себе той писарський уряд і, публічно поклавши перед гетьманом при усій старшині в столовім гетьманському домі на Гончарівці ¹⁸⁶⁰ військову печать, подякував гетьману і всій старшині за свій уряд хоч і короткою, але красною і повною розуму промовою, як муж дуже добrorозумний і в писарських справах досконалий. Цій несподіваній його, Кочубея, зміні не тільки полковники і вся старшина, але й гетьман здивувалися, а будиши задоволені його справністю у писарських ділах і до себе зичливою схильністю, зашуміли були знову постановити його, Кочубея, на писарському уряді, але він, дуже те заперечуючи, відразу ж від'їхав із гетьманського дому до дому свого і хоч, здавши з себе писарство, бажав після великих писарських трудів відпочити

¹⁸⁶¹ Гибанова ліска — патериця з чорного дерева.

¹⁸⁶² Ницувати — нищити.

¹⁸⁶³ Перед цим Василь Чуйкевич був військовим канцеляристом.

¹⁸⁶⁴ треба: «намісника сибірського». (Див. далі лист гетьмана Яблоновського).

у спасенній тиші свого дому, провівши решту свого життя спокійно, однак не зміг того бажання удостоїтися, бо після його від'їзду з гетьманського дому полковники і вся старшина, обідаючи у гетьмана, спільно порадилися, щоб не бути йому без уряду, і постановили вручити йому уряд генерального суддівства, до чого і гетьман, легко схилившись, звелів відшукати із скарбця судійську чорну гибанову ліску ¹⁸⁶¹, просто у срібло оправлену, і на другий чи третій день, коли полковники і вся старшина з'їхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку і Кочубей туди ж прибув, несподівано було йому вручено від гетьмана та всієї старшини суддівський уряд, про який він і не гадав, оскільки був тоді суддя один — Сава Прокопович. Але Кочубея поставлено

старшим суддею від Сави за його великі й вірні заслуги у війську; і хоч він, Кочубей, від того уряду ухилився і, кладучи певні вимовки, не хотів за нього братися, однак, не можучи чогось більшого учинити супроти всієї старшини та війська, не без жалю та сліз мусив прийняти з гетьманських рук згадану суддівську ліску і від усіх прийняв веселе привітання на той уряд,— так здійснюється приказка: коли щось собі чоловік обіщує, тее бог ницує¹⁸⁶². Так і мій пан Кочубей, склавши з себе писарський уряд, мислив прожити в тиші, без жодного уряду, але захопила його ще більша після писарства буря і завірюха, безконечні денні та нічні судові розправи, до того ж і справи писарські його не покидали, оскільки Василь Чуйкевич¹⁸⁶³, котрий завідував на писарському місці військовою канцелярією, будучи чоловіком новим, хоч і мудрим, ще не призвичаївся був досконало до управління всіляких військових писарських справ. Отже мій згаданий пан, ухилившись від писарських трудів, не ухилився більших трудів, суддейських, як той, хто, криючись від дощу, став під ринву.

Після роз'їзду всієї старшини з Батурина він, мій пан Кочубей, ознаймовуючи преосвященному отцю Варлааму Ясинському, київському митрополиту, про складання із себе писарства і про накладання на себе ж генерального суддівства, писав до нього з Батурина такого свого листа:

«Ясне в Бозі преосвященний милостивий пане архіпастирю!»

Покірно доношу, як зичливий слуга і вірний робітник вашої архіпастирської святині, милостивому своєму панові та добродію, що я, не можучи знести великих і трудних писарських праць, які чимало мені збавили зору та здоров'я, багато і частократно просячи, упросив собі тепер у суспільства звільнення від тієї служби, але покладено на мене не по волі і не за моїм бажанням невиносне діло генерального суддівства, яке не відповідає моїй простій особі і мірі мілкого мого розуму. Отже, упадаючи під ноги святого вашого архіпастирського престолу, прошу якнайпокірніше про милостиве й доброзичливе, яке подається всечинним богом, архіпастирське благословення для здопоможення у тому важкому суддівському правлінні.

Дано в Батурині року 1700»

Того ж таки року деякі польські панове на тому боці Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заказано останніми трактатами, скликаючи на них цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали були діятись у Польщі численні ошуканства й образи. Гетьман Мазепа, діставши про те певну відомість, писав у Москву до ближнього боярина, кавалера, генерала і намісника сіверського¹⁸⁶⁴ Феодора Олексійовича Головіна (котрий на той час, після монаршого від'їзду в чужі німецькі поморські країни, управляв усіма царськими ділами), а він, боярин Головін, покладаючись на пакти вічного російського з поляками миру, вчинені 1686 року, писав від себе про ті новозакладені

¹⁸⁶⁵ Подано в перекладі з польської мови.

¹⁸⁶⁶ Універсали подано в перекладі з польської мови.

польські слободи і про образи малоросійським купцям, чинені поляками, до великого коронного гетьмана Яблонського свого листа. З тим ото листом гетьман виправив до Львова басанського сотника Карпа Яськевича і писав з Батурина про те саме до того ж коронного гетьмана особний лист. На той лист коронний гетьман учинив зі Львова 10 липня таку листовну відповідь до Мазепи ¹⁸⁶⁵:

**Вельможний милостивий пане гетьмане військ Запорозьких
його пресвітлої та державної царської величності,
до мене вельми милостивий пане і приятелю!**

Привіз мені тут пан Карпо Яськевич, басанський сотник і посол вашої милості пана, лист від ясновельможного його милості пана Феодора Олексійовича Головіна, великого господаря його пресвітлої державної царської величності, ближнього боярина, кавалера, генерала і намісника сибірського про те саме, що й до вашої милості пана. Начебто якісь панове з нашого боку мали осадити на тих місцях слободи, в яких заборонено селитися через останній трактат і залишених до подальшого розпорядження його королівської милості з Річчю Посполитою і його царської величності. Добре було б, коли б був ваша милість пан ознайомив, хто це і які місця осаджує, то б і я сам не схвалив цього, оскільки високо шаную приязнь його царської величності з його милістю королем та Річчю Посполитою. Пише, ваша милість пан, і про те, що купцям та підданам його царської величності діються в наших краях ошуканства та неслухні утяження, в тому буде належна сатисфакція, коли хто укривджений обізветься тут зі своїми претензіями. Я в таких справах мушу знестися з його милістю королем і радою, що є при його боці, а це швидко бути не може, бо король, його милість, від'їхав до Прусе. Отож, як тільки від його милості короля я відберу щодо того декларацію, пошлю, щоб звідомити про те, мого спеціального посланця до вашої милості пана. Зараз же посилаю мої універсали в Україну із засторогою, щоб ніхто не важився супроти заборони останнього трактату осаджуватись у тих місцях, котрі залишені до подальшого рішення. Маю ту надію, що так і з боку його царської величності таких слобід на тих ґрунтах дозволяти й допускати не будуть. Себе ж самого віддаю звиклій вашої милості пана приязні і зичу від пана Бога всякого щастя.

Зі Львова 10 липня 1700 року

**Вашій милості завжди зичливий приятель та слуга
Станіслав Яблонівський, каштелян краківський,
гетьман великий коронний.**

При тому своєму листі прислав коронний гетьман до гетьмана Мазепи через згаданого басанського сотника три свої універсали: один — до купців українських, щоб при паспортних свого гетьмана зі всілякими товарами та своїми гедлями безпечно проїжджали за кордон у Польщу і через Польщу; другий — до польських обивателів,

духовних та світських, щоб українських купців у Польщі не утруднювали й не утяжали; третій універсал до польських панів, які начебто мали на Україні свої ґрунти, щоб не осаджували своїх слобід на тих порожніх місцях, які визначено вищеназваним трактатом вічного миру лишатися порожніми. Всі ці три універсали Яблоновського від слова до слова мають у собі таке ¹⁸⁶⁶:

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

¹⁸⁶⁷ Забори — грабежі.

Чиню до відома, кому про те належить відати, особливо їхнім милостям панам обивателям і купцям українським київським та задніпровським з держав його пресвітлої державної величності при вияві моєї приязні. Заходять до мене реляції, начебто ваші милості панове, побоюючись заборів ¹⁸⁶⁷ та неналежних поборів у державах його королівської милості, остерігаються приїжджати сюди, до Польщі, з товаром, кіньми та різними речами. Відтак доношу тут вашим милостям і запевняю в тому, що хто тільки з паспортом його милості вельможного пана Мазепа, гетьмана Запорозьких військ його пресвітлої державної царської величності, і його королівської милості та Річі Посполитої приїде з товарами, віддавши, згідно давніх звичаїв, мито там, де повинні його заплатити, матимуть волю без жодної кривди та утяжень продавати і з ними по цілій Польщі переходити за кордон до іншого краю. Кому б тільки було виникло у чомусь від когось утяження, за донесенням мені найменшої скарги, щоб дістати справедливість і належні сатисфакції, декларую всілякі полегшення і для ліпшої віри рукою власною підписуюся.

Дано у Львові 11 липня 1700 року

(М. П.)

Станіслав Яблоновський, краківський каштелян, гетьман великий коронний.

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню відомим, кому про те належить знати, всілякої достойності звання і стану людям по містах, містечках та селах його королівської милості, духовним та світським. Заходить тут мені реляція, що їхні милості панове обивателі та купці українські, київські і задніпрські, приїжджаючи до Польщі в держави його королівської милості та Річі Посполитої з різними товарами, виносять часто великі й неслухні утяження, оскільки через те чиняться немалі суспільні заводи, то щоб більше згадані люди з держави його

пресвітлої державної царської величності, які приїжджають з товарами, віддавши згідно давніх звичаїв мита там, де мають їх платити, не виносили ні від кого жодної кривди та утяжень, але могли вільно продавати і без будь-якої труднощі та заборони безпечно переходити по цілій Польщі і за кордон,— пильно того бажаю, доручаю, і прошу, й зобов'язую суспільним іменем.

Діялось у Львові 11 липня 1700 року

(М. П.)

**Станіслав Яблоновський,
каштелян краківський, гетьман великий коронний.**

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню відомим, кому про те належить знати, особливо ясновельможним моїм милостивим панам і братам, які мають на Україні від Дніпра свої дідицтва та посесії, при виявленні моєї братерської схильності доводжу до відомості.

Зайшли тут до мене через особливе посольство від його милості пана Феодора Олексійовича Головіна, ближнього боярина, кавалера та сибірського намісника, і від його милості пана Мазепи, гетьмана військ Запорозьких, вимога та нагадування іменем його пресвітлої державної царської величності, що деякі їхні милості з нашого боку супроти заборони й домовлення в останньому трактаті, постановленому їхніми милостями панамі комісарамі святої пам'яті його милості короля та Річі Посполитої з його царською величністю, важаться осаджувати слободи від Дніпра, хоч і на своїх грунтах, але в тих місцях, котрі через той згаданий трактат залишений і утриманий, щоб лишався порожній, поки не зайде далі рішення через спілкування його королівської милості та Річі Посполитої з його царською величністю. Тому що від того була б оказія до порушення згаданого перемир'я і недотримання миру, застерігаю милостивих панів, зобов'язуючись любов'ю до суспільного добра, щоб не тільки не осаджувати таких слобід, але, коли вже такі там осаджено, щоб їх занехаяли і людей розселили, бо з того б могло б вирости діло, що дало б негідні результати. Не сумніваюся, що в тому буде достатнім побудженням для вельможних моїх милостей панів ревність до суспільного добра, аби закріпити милий мир, про що за посадою своєю прошу й бажаю.

Діялось у Львові 7 липня 1700 року

(М. П.)

Станіслав Яблоновський.

¹⁸⁶⁸ з Володимира-Волинського. Офіціал — урядовець при єпископі.

¹⁸⁶⁹ Д. Братковський тільки деякий час жив у Львові, постійне його місце проживання було в Луцьку.

¹⁸⁷⁰ Книга називалася: «Світ, розглянений по частинах» («Swiat po czesci przeizrzany») і вийшла у Кракові.

Того ж літа на Волині, за монастирем Білостоцьким в милю, у селі Жуківцях, помер уніатський священик Касіян і, на прохання овдової попаді, був він похований у тому ж часі православними ченцями Білостоцького монастиря за православним священичим порядком у своїй сільській церкві, бо овдова попаді уніатів на поховання свого попа не просила через те, що були вони далеко від села Жуківців. Коли ж про це довідалися ченці-уніати володимирські, то володимирський офіціал ¹⁸⁶⁸ з іншими своїми ченцями зараз-таки приїхав до згаданого села Жуківців і, відкопавши та вийнявши того уніатського священика Касіяна, кинули його з труною в болото, що було поблизу тамтешньої церкви, за те, що був похований православними білостоцькими ченцями. Кидаючи його в болото, ті згадані уніатські ченці, гемонські інструменти, говорили таке: схизмати святу церкву своїм прибуттям у ній осквернили, нехай же піп Касіян не в церкві своїй, а в болоті лежить, як заслужив у схизматиків. Це треба розуміти, що він, Касіян, за життя свого був схильніший до схизматиків, ніж до нас, уніатів, оскільки і по смерті своїй велів поховати себе схизматикам, а не уніатам.

Дивись ото ж, ласкавий читальнику, яка злоба та ненависть до нас, православних християн, від проклятих уніатів, що свою схизму на нас, православних, накладають і одягають нас пороком своєї нечистоти, себе ж по-фарисейському праведними та святими голосять, а нас же, православних, нечистими і церквоосквернителями називають! Скільки ж бо є безумства та зятягості їхніх, уніатських, засліпи їх, злобо їхня! Мабуть, бажали б усіх православних християн, наших братів, бачити в погибельній тоні, вони ж самі за своїм марнославством упали через відщепенство від святого православ'я і не дивно, коли і їхній уніатський керівничий — сатана, котрий, відійшовши од божої благодаті, зичив би оглядати всіх християн у божій неблагодаті! Але буде з нього і уніатів-законопереступників, та шалених руйнівників канонів апостольських, та богоносних отців.

Того ж таки року був у гетьмана Мазепи його давній конфідент з міста Львова ¹⁸⁷⁰ , чоловік учений та поет вищеназваний (котрий і книгу під назвою «Світ розглянений» красно й утішно склав польським ритмом про різні львівські речі, і видрукував 1697 року)

¹⁸⁷¹ Олиця — містечко, тепер Волинської обл.

¹⁸⁷² Після арешту в Олиці Д. Братковський зумів визволитися. Втративши надію домовитися з І. Мазепою, Д. Братковський бере участь у повстанні С. Палія проти шляхетського засилля на Україні. Д. Братковський складає відозву із закликом повстати і, одягшись у просту одягу, йде на Волинь, щоб її поширювати. Під містом Заславом його було заарештовано, а по тому засуджено і страчено в Луцьку 15 листопада 1702 р.

¹⁸⁷³ На цих словах уривається текст в оригінальному рукописі С. Величка. Лист до митрополита В. Ясинського гетьмана І. Мазепи взято із списку Літопису С. Величка, який належав М. О. Судієнку. Цим листом закінчується Літопис і в цьому списку.

благочестя святого нерушній блюститель Данило Братковський. А повертаючись із Батурина від гетьмана, з уваги на відщепенців святого православ'я, не їхав просто через Київ до Львова, але їхав через Полісся, і в місті Олиці ¹⁸⁷¹ через поляків і своїх відщепенців-уніатів, що чигали на нього на всіх шляхах, був пійманий, припроваджений до Слуцька і там був якимись фальшивими речами, а особливо через нерушне його православ'я та погодженість щодо того з Мазепою, за демонським навадженням через згаданих своїх відщепенців оббреханий, і оскаржений, і на смерть декретований — його

посеред случького ринку через ката було по-тиранському роззято за сім разів, навіть до Львова, щоб побачитися з жінкою та дітьми, його не пустили ¹⁸⁷².

Також, того-таки року, діставши відомість від преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, про смерть преосвященного отця Серафіона Полховського, єпископа білоруського, жаліючи на ту смерть і бажаючи горливо ¹⁸⁷³ вибрання на його місце іншого єпископа в Білій Русі, гетьман писав до нього, отця митрополита, такого свого листа:

«Оскільки з листовної вашої пастирської милості реляції, як і з листів від превелебної капітули Білоруської єпископії до вашої пастирської милості і до мене писаних, я звістився про смерть блаженної пам'яті ясно в бозі превелебного його милості пана отця Серафіона Полховського, єпископа білоруського, жалію про те вельми і співчуваю горливим своїм до православ'я серцем. А найбільше тому, що під цей неспокійний час, коли божа православна церква у тамтешньому розмежованому краї лишилася при внутрішніх та зовнішніх недовірствах, утяжена постійними наругами від іновірних супостатів, він, добрий і дільний пастир святого православ'я, залишив осиротіле своєї вівчарні стадо, про що хоч і не належало б під час теперішньої воєнної хвилі кривавого Марса турбувати монарші його, пресвітлого і державного великого государя, маєстату у відсутність самого великого государя у великім царськім місті Москві, однак, поважаючи синівською моєю схильністю жадання та виказ вашої пастирської милості і сердечно уболіваючи на той жалісний випадок осиротіння престолу Білоруської єпископії, обіцяю через моє заступництво донести до пресвітлого монаршого престолу, щоб тепер, під час бутності в Москві великих послів, посланих від Польської Річі Посполитої та Великого Князівства Литовського, говорено було про те, щоб, не порушуючи пактів, тамтешнім православним вільно було б вибрати на єпископський престол за своєю згідною волею та розглядом, кого самі захочуть обрати на пастиря. Також прошу вашу пастирську милість, зволь, як горливий ревнитель православ'я, маючи реляцію до тієї Білоруської єпископії, написати і свій поважний пастирський лист за інстанцією до пресвітлого монаршого маєстату, з викладом про те все. Я ж оту поважну вашої пастирської милості листівку інтерпозицію і моє листовне подання до царської величності чи через пошту, чи через якогось особливого мого гінця обіцяю послати, як це належить за потребою чи в приказ Малої Росії, чи в інше яке місце.

Писано в Батурині 1700 року»

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

¹⁵⁹¹ У Літописі відсутня розповідь про польське старання утвердити на Русі унію, про лист із Познані і про Дмитрієві вірші.

¹⁵⁹² Конвокація — зівання, скликання.

Про справу Жабокрицького, номіната Луцької єпископії, його кореспонденції і про патріарші та царські відповіді; про листовну відозву архімандрита Хрисанфа до гетьмана; про смерть царя Іоанна Олексійовича; про шкідливе ординське вторгнення на Україну у помсту за Казикермен; про пруських музикантів, які прибули з Москви. Про бажання коронного гетьмана через лист відомостей у гетьмана Мазепи. Про запорозьку приязнь і про гетьманську на неї листовну відповідь тощо. Про польське старання утвердити в Русі унію і про лист із Познані одного єзуїта щодо того до отця київського митрополита; про Дмитрієві вірші, написані під образ Мигдалини ¹⁵⁹¹, і про смерть короля Собеського; про польську замішанину після його смерті і про численних на те королівство претендентів; про кореспонденцію Жабокрицького й ігумена Білостоцького і про гетьманські до них відповіді; про повторний похід російських військ під Азов; про взяття його найбільше через козаків і про похвалу за те козакам; про нову побудову Азова й інших там фортець, також і гавані; про початок російського морського флоту і про кінець його тощо; про флот петербурзький; про листовну відозву львівського уніата Шум'янського до отця київського митрополита і до боярина Шеремета щодо відкинення унії; про листовну кореспонденцію Яблоновського до гетьмана і до боярина Шеремета зі звісткою через його резидента щодо королівської смерті; про лист Жабокрицького до отця київського митрополита щодо відправлення чотирьох сеймиків тощо; про посвячення Жабокрицького Стойкою, архієпископом мараморійським, на Луцьку єпископію; про пробування його на тій єпископії і про смерть на Соловах; про кардинальське правління після смерті Собеського коронними справами і про виданий його універсал із закликком до конвокації ¹⁵⁹² Річі Посполитої для заспокоєння союзних військ; про присланий від патріарха катехізіс, новопечатну книгу і про буквар, зображений у лицях. Про смерть отця Углицького, чернігівського архієпископа, і про Крицонівичеве бажання тієї архієпископії; про вибрання на ту архієпископію отця Іоанна Максимовича і про тодішню елекцію; про влаштування архімандрії для задоволення Крицонівича в чернігівському Троїцькому монастирі і про Максимівичеве життя; про його книжкові праці на тій архієпископії і про смерть його на митрополії в Сибіру; про інших чернігівських архієпископів і про нещастя автора цієї книги; про гетьманське донесення через грамоту в Москву; про волоських господарів; про програшну турецьку [битву] з цісарськими військами; про ординські замисли супроти України.

¹⁵⁹³ Зносини з константинопольським патріархом затяглися, у цій справі польський король Август II зносився з Петром I ще в 1698 і 1701 роках, просячи його виклопотати дозвіл у патріарха на висвячення Жабокрицького, але безрезультатно. Зносини з константинопольським патріархом також ні до чого не привели.

Року від створення Адама 7204, а від господнього плотського пришествя у світ 1696 року. Як і в минулому році, було багато написано про номіната Луцької єпископії Жабокрицького, так і теперішнього року не випадає обійтися мені без численних згадок про справу того-таки Жабокрицького, оскільки він, маючи даний собі королівський універсал на Луцьку й Острозьку єпископію, дбайливо й невсипуще старався через листовні кореспонденції та прохання до отця київського митрополита й до гетьмана, щоб

обряд його посвячення на ту єпископію було виконано в Києві без зволікання, за давніми правами. Про це, отож, писав гетьман на пораду і прохання преосвященного отця київського митрополита Варлаама Ясинського до святійшого Адріана, московського патріарха, і до пресвітлих государів Іоанна та Петра Олексійовичів, повідомляючи про його, Жабокрицького, вибрання на ту єпископію православною волинською шляхтою і з'являючи, що він значний православний, учений чоловік і в той час, коли поляки намагаються обернути православ'я в унію, потрібний там православній церкві. Тоді на те гетьманське писання від святійшого патріарха 26 грудня і від великих государів 29 грудня було учинено через одного посильника таку відповідь у грамотах, що його, Жабокрицького, супроти правил святих апостолів та богоносних отців, не можна поставляти й посвящати на той високий архієрейський чин через те, що був він одружений з удовою, хіба щодо того випаде порада святійшого вселенського константинопольського патріарха, до якого святійший патріарх московський написав у тому ділі грамоту. Її було прислано з Москви до гетьмана з таким побажанням, аби якнайшвидше переслати через добрих посланців у Константинополь, що гетьман відразу ж учинив. Яку дано було відповідь на ту грамоту, я не відаю ¹⁵⁹³, а до гетьмана від московського патріарха і від великих государів були такі вищезгадані відповіді у грамотах:

Від патріарха

АДРІАН,

божою милістю архієпископ царственного міста Москви і всієї Росії, і всіх північних країн патріарх.
Возлюбленому в Господі нашої мірності сину царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі, архіпастирське благословення!

¹⁵⁹⁴ Тобто 1696 року.

Теперішнього 7204 літа ¹⁵⁹⁴, у вересні місяці, я прийняв писання твоє нашої мірності з донесенням про вибрання на Луцьку єпископію у володінні польського начальства православного і шляхетного мужа, єдинокровного нам Дионісія Жабокрицького, оскільки в тім краю, заради благочестивого нашого народу і захисту від римського та уніатського гоніння, такий чоловік у такому сані дуже потрібний. Наша мірність і православні наші монархи, благочестиві царі, дуже того бажають, але оскільки він, Дионісій, мав у мирі жону вдову, а не діву, то за правилами священства прийняти не може, бо правила святих отців та святих апостолів явно звіщають: хто оженився з удовицею, аж ніяк не може прийняти священство. Це саме голосять і цивільні закони благочестивих грецьких царів, і немає ніде в соборних постановленнях чогось подібного чи попусту, бо хто пойме в жону вдовицю, судиться без винятку. Правила ж святих отців велено утримувати міцно, і цього треба дотримуватися не менше святого Євангелія. Тому кожен, хто оженився з удовицею, не може прийняти священничого чину,— про це пишеться в книзі «Мир чоловіка з богом», в догматі 6, де йдеться про священство. І хоч потреба є нашому православному народові

через гоніння чужоцерковників, одначе, коли б там дати попуст, хай і в користь, і допустити те висвячення в чин, суперечачи Богу та церкві, було б нахабно і принесло б біду; хто Богу спротивляється, чи знатиме, як спасти Ізраїль і удержати свою святу церкву? Отож наша мірність через велике старання хочемо: хай станеться всім неодмінне добро через спільну церковну раду, як тут удіяти в цьому новому ділі. Отож задля потреби страждущого благочестивого народу і з благословення царської пресвітлої величності, великих наших государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича й Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців, хочемо негайно написати до нашого брата, святійшого константинопольського і вселенського патріарха, про таку справу, сподіваючись, що він дасть на це відповідь. З повідомленням про те посилаємо нашу грамоту до сина і співслужителя нашого, преосвященного Варлаама, київського митрополита. Твою ж любов за дбання корисним і душеспасительним уболіванням та старанням для тамтешнього християнського народу хай всещедрий Бог обдарує довгочасно в теперішньому віці і безконечно в майбутньому, дбало жадаємо.

Писалось у царському місті Москві, від створення світу 7204, а від Різдва Бога слова 1696, місяця грудня, 27

А від царських величностей:

**Божою милістю від пресвітлих і державних великих государів,
царів та великих князів Іоанна Олексійовича
та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії
самодержців і численних державних східних,
західних та північних отчичів, і дідичів, і наслідників,
і государів, і володарів, нашої царської величності
підданому гетьману Запорозького війська обох боків Дніпра
Іоанну Стефанову Мазепі і всьому Запорозькому війську нашої царської
величності милостиве слово.**

¹⁵⁹⁵ Федором Домонтовичем.

До нас, великих государів, до нашої царської пресвітлої величності, удавався ти, підданий наш, з канцеляристом Федором Дементовим ¹⁵⁹⁵, що писав до тебе богомолець наш, преосвященний Варлаам Ясинський, митрополит київський, галицький і Малої Росії, зголошуючи, що із держави королівської величності Польської, із Волинського воеводства, писав до нього номінат Дионисій Жабокрицький, доносячи, що за давніми звичаями і за договорами Вічного миру у нас, великих государів, з його королівською величністю постановленого, має він прибути до Києва, щоб дістати на престол тої єпископії благословення і посвячення, про що прислано і нашу, великих государів, грамоту до нього, митрополита, в якій з'явлено, що той згаданий номінат Луцької та Острозької єпископії був жонатий поєднальним шлюбом з жоною-удовою, через що, за правилами святих отців, має він певну перепону, щоб одержати той архієрейський чин.

Відтак він, митрополит, хотів, щоб і ти, підданий наш, писав про те до нас, великих государів, і до святійшого патріарха, а той номінат природжений русин, чоловік учений і поміж усіх тамтешніх обивателів великий ревнильник греко-руської віри; він багато допомагав православним супроти уніатів, і є потреба, щоб у тій єпископії цей номінат конечно був єпископом. А коли він через вищезгадану причину того чина не дістане, то іншого такого чоловіка тепер нам не знайти, і щоб той номінат через неодержання благословення не впав у відчай. Отож нам, великим государям, нашій царській пресвітлій величності, ти, підданий наш, доносиш, щоб це діло було dokonano для добробуту й утвердження тамтешніх благочестивих людей, про що преосвященний київський митрополит писав до святійшого патріарха, просячи собі в тому ділі благословення. І нам, великим государям, нашій царській величності, за тим твоїм, підданого нашого, донесенням про те відомо, і за нашим, великих государів, нашої царської величності, указом у грамоті великого пана, святійшого кира Адріяна, архієпископа московського і всієї Росії, і всіх північних країн патріарха, писано до преосвященного Варлаама Ясинського, київського митрополита, що коли в тій Луцькій єпископії через загайку буде якесь ушкодження благочестивим християнам, а комусь іншому з Києва не можна бути в єпископах у місті Луцьку через цивільні польські звичаї та численні звинувачення, треба обміркувати, чи не буде якоїсь підозри церкві та гріха (учиненого ніби через порушення правила) і вибраному, а найбільше явного докору йому, святійшому патріарху, від суєтномислячих людей і [від людей] римського сповідання, адже той вибраний у єпископи муж повинен стояти на міцності православного благочестя та користі християн, котрі живуть у тій стороні, через це щодо нього звелено чинити обачно. А присланий твій Федір Дементов пожалуваний нашим, царської величності, жалуванням і відпущений до тебе, нашого підданого. Ще цією нашої царської величності грамотою послано до тебе, нашого підданого, грамоту, писану до святійшого вселенського константинопольського патріарха. І тобі б, нашої царської пресвітлої величності підданому, ту грамоту послати до константинопольського патріарха з надійними людьми в час, який сам визначиш, щоб ту грамоту довести в цілості до святійшого патріарха. А коли і з ким ту грамоту послано буде, про те б тобі, підданому нашому, до нас, великих государів, до нашої царської величності, писати при інших наших, великих государів, справах.

¹⁵⁹⁶ 1696 року.

¹⁵⁹⁷ Листа подано в перекладі з польської мови.

¹⁵⁹⁸ Нестор — пілеський цар, найстаріший учасник Троянської війни, дожив до глибокої старості, звідси — «несторівський вік».

¹⁵⁹⁹ Пактоль — золотоносна ріка в Лідії.

¹⁶⁰⁰ Атлас (Атлант) — титан, який, за уявленнями давніх греків, тримав небесний звід.

Писано у дворі держави нашої, в царському великому місті Москві, від створення світу 7204¹⁵⁹⁶, місяця грудня 29 дня. Царювання нашого 14 року

Лишаючись відтак ченцем, Дионісій Жабокрицький, згаданий номінат, невсипно старався досягти сану Луцького єпископа і, добиваючись приязні до себе малоросійських властей, писав 4 січня до гетьмана з Білостока такого свого компліментального листа ¹⁵⁹⁷:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане Запорозьких військ, мій вельмишановний пане і особливий добродію!

Коли б я міг досягти Несторового віку ¹⁵⁹⁸ і коли б наділяв мене багатою піною з себе в моїм житті пінливий, золотом щедрий Пактоль ¹⁵⁹⁹, то й життя, поділеного на найменші хвилини й моменти, і тієї найбільшої купи золота не вистачило б для віддяки таких великих добродійних ласк вашої милості пана, які зволиш висвідчувати, ваша милість пан та добродій, мені, незнайомому своєму слугі. Давав [ваша милість] ясні знаки особливої своєї добродійності і в минулому моєму світському стані, і в теперішньому моєму духовному званні, і, як Атлас ¹⁶⁰⁰, щедро не відмовляєш своєї панської протекції моїм домаганням. За це хай нововідроджений у православних серцях збавитель Бог (з яким хай відродиться в подальші літа при твердості здоров'я всіляке вашій милості, пану добродієві, щастя,— зичу це від усього мого зичливого серця разом з упадливим пошануванням) зволить обділити вашу милість, пана добродія, незбагненними для людського розуму добродійствами, про що я разом із православним кліром Луцької єпархії засилаю постійно в небо непрининні молитви і з'являю мою приниженість через цього посланця, в усьому на нього покладаючись, і припадаю до ніг вашої милості, пана добродія, лишаючись

вашої милості мойого, вельми милостивого пана й добродія, постійним богомольцем і найнижчим слугою, Дионисій на Жабокриках Жабокрицький, номінат єпископії Луцької та Острозької.

З Білого Стоку, 4 січня 1696 року

Того-таки 4 січня він-таки, Жабокрицький, писав до преосвященного отця Ясинського такого листа у справі свого єпископства, де нападає на якогось давнього лицеміра, неприхильного до святого православ'я Гіппокрита ¹⁶⁰¹,— я гадаю, що йдеться про львівського [єпископа] Шум'янського ¹⁶⁰²:

Яснонайвелебніший, у Бозі милостивий отче митрополите кийвський, мій вельми милостивий пане у святім дусі, отче архіпастирю й добродію!

¹⁶⁰¹ Гіппокрит (Гіппократ; ? — 370 р. до н. е.) — великий лікар античних часів, тут ужито іронічно.

¹⁶⁰² Листа подано в перекладі з польської мови.

¹⁶⁰³ Вираз у тексті подано українською мовою.

¹⁶⁰⁴ Богурешт — Бухарест.

¹⁶⁰⁵ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁶⁰⁶ Руська Річ Посполита — Україна.

Я не завівсь у своїх надіях на протекцію в архіпастирської святості вашої милості, милостивого пана й добродія, коли, як олень, спраглий криничної води, відібрав ваше пастирське, висловлене просторим стилем, благословенство через першого мого делегата із добродійним дбанням вашої милості пана й добродія щодо моєї багатогрішної особи. І недавно через велебного отця Гирича, котрий вертався з Києва до Любліна, в листі, писанім до превелебного подавця листа вашою милістю милостивим паном його милості пану отцю архідиякону, доглянув я неодмінну щедру ласку вашої милості, милостивого пана й добродія, і прочитав собі поради, як остудити щораз нові труднощі, які заходять від *давнього лицеміра*¹⁶⁰³ і до святого православ'я неприхильного Гіппокрита. За що понижено припадаю до архіпастирських ніг вашої милості, милостивого пана, з подякою через подателя цього писання і покірно прошу, щоб у тих речах ваша святість довіряв подателю листа і милостиво зволив не забороняти якнайшвидше відправити його назад з бажаною мені експедицією, бо через затримку може пізнати більшу небезпеку. Я ж тим часом з покірністю цілую архіпастирську руку вашій милості, милостивому пану й добродію, і, пильно віддаючись вашим святим молитвам, лишаюся слухняним сином вашої архіпастирської милості мого вельми милостивого пана отця пастира і добродія у святому дусі,— постійний богомолець і найнижчий слуга

**Дионисій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької.**

З Білого Стоку, 4 січня 1696 року

Того-таки 14 січня архімандрит єрусалимський Хрисанф писав з Богурешта¹⁶⁰⁴ до гетьмана такий компліментальний лист¹⁶⁰⁵:

**Ясновельможний гетьмане Запорозьких військ, пане, пане патроне і добродію,
вельми до мене ласкавий!**

Знову й знову, віддавши через цю оказію мій найпокірніший твоїй вельможності поклін, зичу здоров'я від найвищого Бога і довгих літ в управлінні Руської Річі Посполитої¹⁶⁰⁶ твоїй вельможності, і хай вона сприятливо множитьсь. Дуже радію, що багаторазово діставав відомості про успіхи і добре здоров'я твоєї вельможності. Хай би правитель небес через наші щоденні про твою Вельможність молитви дав при здоров'ї та щасливім життю в цім новім році (з яким вітаю твою вельможність і зичу, щоб пробув у ньому якнайщасливіше) отримати тобі лаври перемог. Прецінь доношу твоїй вельможності, що я досі лишаюсь у тамтешній землі через різні причини, але тепер уже справді й конечно з неділі поїду до Константинополя до святого патріарха й обіцяюся переслати в короткому часі через власного слугу [відомості] твоїй вельможності про все, що тільки буде нового в Константинополі, з благословенством і подякою святого

патріарха. Зараз же я доручив цьому листоподавцеві, щоб він із вуст своїх оповів твоїй вельможності всі новини, які ми тут маємо. При тому якнайліпше і найласкавіше будь здоровий і мене тримай у постійній приязні, з чого пильно доручаю себе назавжди

**Вашої вельможності, пана патрона й добродія, до мене вельми милостивого,
постійний слуга і богомолець, найнижчий слуга
Хризант, архімандрит єрусалимський.**

Дано в Богуреїті у Валахії 1696, січня 14

У тому ж часі пресвітлий государ Іоанн Олексійович відійшов від тимчасового життя у вічне. Жалуючи на його смерть, гетьман писав з Бобріка ¹⁶⁰⁶ 9 лютого до преосвященного отця Углицького, чернігівського архієпископа, звіщаючи про ту монаршу кончину і пропонуючи йому молитися за його душу, в такому своєму листі:

**Ясне в Бозі преосвященний милостивий отче,
архієпископе чернігівський, мій вельми милостивий пане, пастирю в святому
дусі, отче і приятелю!**

¹⁶⁰⁷ Бобрік — м. Бобровиця на Чернігівщині.

¹⁶⁰⁸ Білгородська орда (30 тисяч чоловік) йшла на Кременчук. З нею був і Петрик, який розсилав свої універсали. Кримська орда також йшла на Полтавщину.

Писано до мене в монаршій, пресвітлого й державного великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, його царської пресвітлої величності, грамоті, що теперішнього 7204 року, 29 січня всемогутній господь Бог зволив за своєю святою і праведною волею переселити від цього земного царства у вічне небесне блаженство премилого його брата государського, пресвітлого й державного государя, царя і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця. І він великий государ наш, його царська пресвітла величність, сильно журиться, і всі чини такого великого Московського государства мають жалобу. Отож, як указав мені великий государ наш, його царська пресвітла величність, звіщаю про те вашу пастирську милість і всім у Малій Росії бутнім духовним чинам, щоб, як належить у святій східній церкві, було відправлено поминання про померлого великого государя; я сам, будучи в печалі, доношу через лист мій таку печальну відомість вашому преосвященству і при цьому якнайпильніше віддаюся пастирській ласці і святому вашої святині архієрейському благословенню.

З Бобріка, 9 лютого 1696 року

Минуле сприятливе літо, яке принесло перемогу нашим християнським військам над Казикерменом та іншими бусурманськими містечками, тепер породило нам лихоносну зиму, оскільки кримські та білогородські орди ¹⁶⁰⁸ з солтанами Калгою та Нурадином вийшли в багаточисельній силі на помсту казикерменської шкоди

¹⁶⁰⁹ Келеберда — містечко, тепер село на Полтавщині.

¹⁶¹⁰ Голтва — містечко на Полтавщині.

¹⁶¹¹ М. Костомаров пише, що Яким Вечірка (Вечорченко) у бою напав на Петрика і вбив його. Татари зловили його і люто помстилися. Однак інші історики вважають ці дані легендарними. Петрик тоді не загинув, а був живий ще після 1700 р., у 1701 р. про це свідчив й В. Кочубей у доносі на І. Мазепу.

¹⁶¹² Татари відступили ще й тому, що несподівано почало розтавати, і вони злякалися весняного бездоріжжя. З цієї причини вчасно не міг прийти й І. Мазепа.

¹⁶¹³ Провалився лід.

¹⁶¹⁴ Тепер Красноградський р-н на Харківщині.

¹⁶¹⁵ Нехворощі — містечко на Полтавщині.

зі своїх жител, спершу вторгнулись у побережні міста Полтавського полку, де спалили весь Китай-город, люди врятувалися з душами тільки в тамтешньому замочку; те саме дісталось Кишеньці та Келеберді ¹⁶⁰⁹. А втиснувшись усією силою в Миргородський полк, побережні містечка та села його знесли вогнем та мечем, а де були людей нахапали, рубали їх упень, не беручи живцем, і, стоячи отак продовж трьох тижнів, учинили, либонь, у людях малу, однак у поселеннях та їхніх пожитках велику руїну. І хоч від гетьмана Мазепа супроти тих ворогів було послано полки Полтавський, Миргородський та Гадяцький, щоб їх у Миргородський полк через Псьол не пустити, однак ті полки, звідомившись від татарських «язиків» про багаточисленну силу, мусили затриматися біля міста Голтви ¹⁶¹⁰, і хоч, коли та сила бусурманська наблизилася до Голтви, козацьке військо і виїхало було супроти них на голтвянські околиці, однак нітрохи не змогло постояти і було прогнано з немалим соромом та шкодою під саму Голтву. Тоді-то 600 чи 700 чоловік запорожців відважно вийшло на голтвянські околиці і стало в голтвянських городах за тинами, але й ті після поламання тинів були вирубані через ординську навальність і заснули там вічним сном заради цілості своєї малоросійської вітчизни. Тоді було піймано й полкового гадяцького осавула Вечорченка ¹⁶¹¹, і для свого поганського ворожбитства вони вийняли з нього живого серце і клали його на вогонь. Якась же їхня поганська ворожка їм, поганцям, недобре навіщувала, тоді вони забоялись уторгатися далі всередину України, та й почули, що й сам гетьман з усіма військами перебуває непоодаль, у Лохвиці ¹⁶¹². Отож розділилися надвоє: білогородська орда відступила з Миргородського полку за Дніпро додому і в ньому трохи потопилася ¹⁶¹³, а кримська переправилася за Ворсклу і пішла через Полтавський полк на село Петрівку ¹⁶¹⁴, людей уже не рубала, а брала живцем, де кого заскочила, тільки мало вже було людям від них шкоди, бо остерігалися. І взагалі, перестрашена божою силою, втікала, ломлячи голову, назад з України, розбивалася з ворсклянських гір та пагорбів і в ріці Ворсклі топилася на різних місцях, проломуючи лід, оскільки зима тодішня була безсніжна і не морозна. Зрештою, добувала Нехворощі ¹⁶¹⁵, але, не добувши, тільки фільварки і тамтешній новозбудований монастир святого Спаса спалила і повернула до Криму.

Того ж таки 20 лютого прибули з Москви в Батурин музиканти-пруссаки, які сподівалися на якихось великоросійських персон, котрі з Прусе до себе їх підмовили та обіцяли достатньо винагородити їхні труди, але ту обітницю перемінили і відпровадити їх

з Москви ні з чим. Через це вони просили гетьмана, щоб були прийняті до нього на службу через таку свою супліку:

Сіятельний властителю, найласкавіший пане!

Хоч володаря прикрашають усі чесноти, але найбільше красить його ласкавість, жодним-бо іншим способом не може володар досягти доброго послуху собі в своїх підлеглих, коли не буде до них милостивий. А хто, сіятельний властителю, усумниться щодо твоєї милості, про яку і до нас, іноземців, дійшла слава? Хто посміє казати, що ти не є милостивий, хіба невдячний на твою милість. Ми, котрі тільки-но ввійшли у твоє володіння, вже (незаслужено) дізнали твоєї милості, а твої піддержавні самі визнають скрізь, що над тебе не мали ласкавішого жодного іншого володаря. І чи хтось цю милість твою, добрість та людяність, що їх з'являєш до своїх, може вимовити простими словами! Не в моїй це силі — коли б то сто язиків мав і стільки ж вуст!

Ми родом прусси, але тут зупинилися; досі були ми на Москві у певних осіб, котрі нас завели з собою з нашої вітчизни і обіцяли за наші труди велику винагороду, але в обітницях своїх нітрохи не були постійні; тож, відходячи на війну, відпустили нас без заплати. І були ми напризволяще залишені, і не знайшли жодного іншого пристановиська, тільки біля тебе, сіятельний, і сюди до вас приходимо, притягнені нічим іншим, тільки повсюдно прославленою твоєю милістю: зволь прийняти милостиво нас, твоїх всемирених клієнтів. Ми ж, коли зможемо віддячити трудами своїми, завжди ретельно трудитимемося. Уміємо ми на інструментах грати, комедії виправляти; є у нас і чарівна ліхтарня, якою можемо виявити щось достойне подиву, тобто людську тінь чи образ чийсь на білій стіні чи на обрусі, з'явлений різними кольорами так, що навряд чи й маляр штукаю своєю ліпше зміг би написати. Уміємо ми з великою майстерністю виробляти сукном на полотні коберці ¹⁶¹⁶, також один із нас добре вміє танцювати різні танці й перекидатися. Коли ми цими нашими вміннями будемо тобі до мислі, найясніший пане, то прийми нас, убогих, покинутих, створи, щоб наситилися ми від твоєї милості. Ми ж ніколи не утрудимося молитися за твоє і всього пресвітлого твого дому здоров'я, доки живемо, до смерті.

Твої найнижчі клієнти,
року 1695, лютого 20

¹⁶¹⁶ Коберці — килимки.

¹⁶¹⁷ Худопахолки — люди найманої праці.

¹⁶¹⁸ Подано в перекладі з польської мови.

Покладено тут цю супліку згаданих іноземців-музикантів не для чого іншого, тільки для того, щоб показати, що численні худопахолки ¹⁶¹⁷ звикли заводитися на панських обітницях тоді, коли пани брехати не соромляться, а хіба це не гріх, адже ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу.

Того-таки лютого 22 великий коронний гетьман Яблоновський, діставши від гетьмана Мазепи відомості про вищезгадані ворожі бусурманські наскоки на Україну і бажаючи знати, як минулого літа йшли на Азов, писав до нього зі Львова такого свого листа ¹⁶¹⁸:

**Вельможний милостивий пане гетьмане,
військ Запорозьких пресвітлих, державних царських величностей, до мене
вельми милостивий пане та приятелю!**

Не гублю okazji, за якою відзиваюся з моїм поклоном і неодмінною до вашої милості, милостивого пана, приязню,— це чиню через слугу вашої милості пана, котрий повертається з новинами. Оскільки не маю досконалої реляції із Задніпря про поведінку ворога святого хреста, котрий там тепер вторгнувся, прошу вашу милість, милостивого пана, повідомити мене як про теперішні події, так і про те, що діялося перед тим під Азовом, який був успіх у тій виправі? Це потрібно для взаємозвідомлення, як це належить, коли тримаємо святу війну в союзі проти спільного ворога. Я хотів би мати про все від вашої милості, милостивого пана, якнайповніший діаріуш і якнайшвидшу інформацію. Я ж прислужуся навзаєм у подібних okazіях і матиму це зі щирим бажанням собі за повинність, з чим лишаюся

**вашої милості, милостивому пану, завжди зичливим приятелем та слугою
Станіслав Яблоновський, каштелян краківський, великий коронний гетьман.**

Зі Львова, 22 лютого 1696 року

Коли мала приходити на Україну вищезгадана бусурманська сила в помсту кривди своєї за Казикермен, то запорожці за своєю зичливістю донесли про те гетьману, хоч і не в пору вже. Бувши задоволений від тієї їхньої зичливості, гетьман писав до них з Батурина 4 квітня такого свого листа про минулі українські та ординські змагання і про інше, ознаймовуючи їм, запорожцям:

**Мій ласкавий приятелю і брате,
пане отамане кошовий і все старше й менше товариство війська його царської
пресвітлої величності
Запорозького низового!**

¹⁶¹⁹ Оброки — підданча плата.

¹⁶²⁰ Для російсько-української залоги в Мустрит-Кермен.

Хоч не замешкалися прибути до нас посланці ваших милостей, виправлені з пересторогою про бусурманський ворожий нахід під малоросійські, їхньої царської

пресвітлої величності, городи, але прибули з такою відомістю того, власне, часу, коли й ворог у великій своїй потузі, ходячи купно, почав плондрувати між містами. Однак ми дуже вдячні і за такий остережний ваших милостей вчинок, оскільки ваші милості вчинили те з горливої своєї зичливості до милої нашої вітчизни своєму рейментарю і всьому християнському народові, ви були б раді й скоріше звідомити, коли б до такого діла легший мали спосіб. Отож ми тут, будучи дуже задоволені з вашої зичливості, бажаємо й надалі, щоб звідомляли нас, гетьмана, про ворожі наміри й обороти. А цих посланців відпускаємо до ваших милостей на низ з нашою подякою і ознаймовуємо про бусурманську поведінку. Вони хоч ходили війною поміж українські міста три тижні, опалюючи міста в Полтавському полку, а в полку Миргородському опалюючи села, пашню та сіна вогнем пустошачи, однак у людях нанесли малу шкоду, оскільки всі, завдяки нашим розісланим універсалам, позбігалися до міст. Що ж до тих ворогів були ми в роздвоєній раді через відомості, що надійшли з інших сторін, бо ті вороги мали приходити до нас з двох боків: білогородська — згори Дніпра, а кримська — знизу. Через ту непевність мали ми наші думки розірвані, а найбільше дізнали труднощів, коли з Батурина вибиралися на відсіч ворогу з військовими тяжарами санним табором, оскільки сніг розтав через несталу зиму, і в Прилуці та в інших містах мусили ми перебратися на вози, а цей наш перебір приневолив нас значно загаятися, щоб дати відсіч ворогу, котрий насунув на нас. Однак у тому часі, як притягли ми до Лохвиці, вони, вороги, взявши відомість, що ми насунулись на них і [перебуваємо] вже неподалік із військами, відразу ж з панікою і страхом спішно повернули назад у свою поганську землю: солтан Калга з іншими солтанами та ордами кримськими — до Криму, а білгородські орди — до Білгорода. Відтак кримці на Пслі та на Ворсклі заломалися, переправляючись через ті річки не без своєї шкоди, а білгородці на Дніпрі також обломалися кошем і понесли в людях та конях значну пагубу. А що під кожним містом їх, поганців, бито, і в сутичках рвано, і «язиків» брано, те кожному відомо. Ознаймовуємо вам-таки, низовому війську, що наш найясніший монарх милостиво обсилає вас від пресвітлого престолу своїм річним жалуванням з додатком через своїх посланців, яких послано 29 лютого,— вони уже виїхали, почавши шлях від Батурина, і ми, згідно до щорічного звичаю, обіцяємо прислати вам із тими ж монаршими посланцями через спеціальних наших посланців перевізні гроші. Доносимо до знаття, що різні борошняні запаси з нашої гетьманської провізії, які ми за звичаєм пересилаємо низовому війську, уже цілком приготовлено, тільки тепер дуже важко їх допровадити підводами, оскільки міста Полтавського та Миргородського полків, звідки такі підводи бралися щороку на таку повинність, лишилися вельми утяжені, а сіна і пашні, також оброки¹⁶¹⁹ прийшли від ворога у запустіння, а брати підводи, щоб завести ті борошна на низ з далеких полків,— це наносити людям невиносну трудність. Підводи з Лубенського та Гадяцького полків возили борошно на Таванський острів¹⁶²⁰, і турбувати їх удруге в цьому ж часі була б річ неслухна. Щоб запобігти цій трудності, вчинили ми таку постанову, що це борошно наказали спровадити з Переволочної до Кодака, звідкіля ви, добрі молодці, низове військо, схотіте ті запаси привезти до себе човнами, і це не важко буде вам, війську, учинити, оскільки через весняну воду не матимете на порогах жодної перепони. Можуть також учинити вам послушення у спровадженні цих борошен і кодачани, оскільки вони перебувають в особливому вашому військовому покровительстві. Те вашим милостям запропонувавши, зичимо вам доброго від господа Бога здоров'я і щасливого в усьому пробуття.

З Батурина, 4 квітня 1696 року

¹⁶²¹ Ян Собеський помер 17 червня 1696 р.

¹⁶²² Кандидатів було три: князь де Конті, Якуб Собеський та саксонський курфюрст Фридерик Август.

¹⁶²³ Принца Людовіка де Конті, якого підтримував французький король Людовік XIV.

¹⁶²⁴ Сапіга був не проти виставити власну кандидатуру, але в нього повстало литовське військо.

¹⁶²⁵ Якуб Собеський (1677— 1735) — син короля Яна Собеського.

¹⁶²⁶ Цей князь був саксонським курфюрстом. Елекційний з'їзд відбувся у 1697 р., на ньому королем було вибрано Фридерика Августа, якого підтримували Австрія та Росія.

У тих місяцях, чи в травні, чи в червні ¹⁶²¹, Ян Третій, тобто Собеський, польський король, пробувши на королівстві 22 роки і не докінчивши того, на що кріпко налягав зі своїм неслухним натиском, щоб у Русі, яка перебуває під державою Корони Польської, грекоруське православ'я було обернене на унію із схизматичним римським костьолом, закінчив тимчасове своє життя при незміннім сповіданні римського блуду. Через це написав я про нього, Собеського, так, бо чув, начебто він був колись православний руський шляхтич, але задля тимчасової честі й мирської слави відкинув благочестя, став ляхом і назвався Собеським, а по-руському звано його раніше Собком. Багато цей король справив за свого панування славних справ, але тим єдиним заслужив собі безконечне безчестя, що виявив себе таємним і політичним переслідувачем благочестивої руської віри супроти прав та конституцій давніх своїх попередників, князів та королів польських, через що, очевидно, страшний Бог, який забирає у князів дух, не терплячи далі, звелів і його душу віднести до нього, а велику славу його вселити у порох і зробити невідомою у прийшлих віках.

Після смерті його, Собеського, відразу ж по всій Польщі настало сум'яття й замішанина, зав'язалася конфедерація до бунту платного польського війська, яке захотіло війною здобути вислуження заслуг собі в Річі Посполитої. Виникла незгода щодо вибрання нового короля, бо одні бажали якогось курфюрста з Цісарщини ¹⁶²², інші з Франції князя Деконтго ¹⁶²³, треті з Литви — Сапігу ¹⁶²⁴, четверті — з-поміж себе королевича Собеського ¹⁶²⁵, п'яті хотіли з Саксонії князя Фридерика Августа ¹⁶²⁶. Хитаючись при такому порізненні, кожен знаменитий, приймаючи таємно від свого кандидата дари приводив свою вітчизну, Корону Польську, через тих згадану панів кандидатів у борги і нахилив до занепаду. Нарешті остаточно польським королем, хоч і не з волі всіх поляків, а через втручання } те діло пресвітлого нашого царя Петра Олексійовича, всієї Росії самодержця, було вибрано і поставлено згаданого саксонського князя Фридерика Августа, про що далі буде написано просторіше.

¹⁶²⁷ Листа подано в перекладі з польської мови.

З червня номінат Луцької єпископії Жабокрицький, неодмінно прагнучи тієї єпископії і сподіваючись гетьманської допомоги та протекції, писав з Луцька до гетьмана такого свого компліментального листа ¹⁶²⁷:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане

Задніпровських та Запорозьких військ, мій вельми милостивий пане й найособливіший добродію!

Коли б добротливий Бог своєю всемогутністю хотів би продовжити мені життя від теперішнього часу й пункту ще на десять тисяч років лічби, і того не вистачило б у днях та годинах, щоб віддячитися послугами моїми за борг, бо не тільки щоденно, але ніби з кожним мигом ока прибувають і примножуються докази ^^брославної про-

¹⁶²⁸ Теодозія Падальського.

¹⁶²⁹ Тут і далі фрази, виділені курсивом, подано українською мовою.

¹⁶³⁰ Лист подано в перекладі з польської мови.

¹⁶³¹ Велика ніч— ніч перед Великоднем.

текції щодо мене і ласки вашої милості, милостивого пана і добродія, про що виказуються очевидні докази, як це виявляється із усної реляції через превелебного в Бозі отця білостоцького ігумена ¹⁶²⁸. Отож на знак повинної вдячності в моїм серці з приниженою подякою за всі добродійні висвідчення покійно схилию мою голову і заносу трохи далі покійне прохання, щоб ваша милість, милостивий пан добродій, не полишаючи в початому ділі своєї ласки та сприяння, якнайшвидше зволив закінчити і з'явити, що ти є мені отець милостивий, *заступник і покровитель* ¹⁶²⁹, оскільки того пильно вимагають і самі коронні права, що служать нашому східному грецькому обряду, і навальна злостивість *ворогів святого православ'я*, а найбільше численні моєї кафедри і цілої православної Луцької дієцезії утруднення й клопоти і нескінченні інтриги звідусіль драпіжних вовків, яким я не можу дати відсічі,— сила моя могла б вирости, коли б я міг цілком володіти святими порядками як єпископ. Це все доручаючи найвищому розважку і розгляду вашої милості, пана та добродія, сам я, чекаючи якнайпожаданішої і найшвидшої декларації, упрошую пильно вашу милість, пана та добродія, протекції й ласки, бо прагну бути до останнього мого дихання завжди зичливим вашої милості, пана й найособливішого добродія, богомольцем та приниженим слугою.

**Дионисій на Жабокриках Жабокрицький,
чернець, номінат єпископії Луцької та Острозької.**

*З кафедри православної Луцької
3 червня 1696 року*

При тій же okazji Жабокрицького писав до гетьмана ігумен білостоцький за ласкаве прийняття і про справу луцького єпископа такого подячного свого листа від 17 червня ¹⁶³⁰:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
царських пресвітлих величностей Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане, пане і особливий добродію!**

Щасливо повернувшись на Волинь із відповіддю від вашої вельможності, мого добродія, вчинив я достатню реляцію про старання і про висвідчення ласки, зичливості та добродійності вашої панської вельможності, мого добродія, до його милості отця номіната і добродія нашого в інтересі його милості і нас усіх, православних. Пізнавши з цього зичливе панське ставлення вашої вельможності, мого добродія, до себе, вельми тішився і в нагороду того зичливого ставлення й ласки панської, вашої милості добродія, зобов'язуюся благи найвищий маєстат з усім кліром та святими молитвами про тверде здоров'я і щасливе панування до кінця життя, сам же прошу неодмінної панської ласки і власноручної декларації. Панської ласки прагнуть якнайшвидше пізнати всі їхні милості, панове обивателі волинські, як духовного, так і світського стану, бо єгомость отець номінат і наш добродій щораз більше й більше має собі перешкод від іновірних та незичливих собі, а також і ми всі, в чому я особливо, хоч і мізерна особа, прошу власноручної декларації, а ту, що ваша милість, пан добродій мій, мав дати відразу ж по Великій ночі ¹⁶³¹ через гінця, й досі ще ми не дістали. Не можу інакше віддячити й відслужити за висвідчення добродійства моїй негідній особі і святому білостоцькому місцю вельможному милостивому моему добродієві, як обіцянкою благи божий маєстат до кінця мого життя з усією братією і моїми отцями за ваше миле здоров'я та щасливе повождення, а особливо за перемоги над ворогом святого хреста. Я і тепер є щоденним

**ясновельможності вашої пана і милостивого мого
добродія негідним богомольцем
і найнижчим слугою, багатогрішний
Теодозій Падальський,
ігумен монастиря Білостоцького
і братства луцького М[илістю] Х[ристовою].**

З Білостока 17 червня 1696 року

На ці безкорисні, бо тільки компліментальні, листи Жабокрицького й ігумена білостоцького того ж таки місяця учинено такі відповіді:

До Жабокрицького

Ясно в Бозі превелебний милостивий номінат Луцької єпископії мій вельми ласкавий пане та приятелю!

Дійшло до мене уже два листи вашої превелебності, в яких вичитую постійне добре ставлення вашої превелебності до себе, за що вельми дякую вашій превелебності і взаємно зичу всілякого при добрім здоров'ї добра й пожаданого здійснення бажань вашій превелебності! А що достатньо про те увідомляюся, що ваша превелебність цілковито посвячений в архимандричий чин як належний східній церкві сан, то вельми з того тішуся, сердечно зичачи того, щоб, маючи на собі основу, доступився незабаром і того

святительського чину, на який ти є найменований та електований. В цьому і я сприятиму, скільки сили і способу матиму, вашій превелебності і щиро обіцяю, покладаючись у тій мірі на просторе донесення ясно в Бозі преосвященного його милості пана отця київського митрополита, пана отця й пастиря мого, яке має бути висловлене в його пастирському листі до вашої превелебності. А що я не вчинив раніше обіцяного через превелебного отця ігумена білостоцького листівного мого до вашої превелебності відпису, то це сталося через те, що досі не було в нас жодного про те діло сповіщення від святого константинопольського трону. Віддаю себе при тому добрій вашої превелебності приязні і святим молитвам.

*Писано 30 червня 1696 року
До Ігумена*

Превелебний в Бозі пане отче ігумен білостоцький, мій ласкавий отче і приятелю!

Оскільки виказуєш, ваша велебність, свою вдячність, посылаючи до мене свого листа за виявлене собі в мене добре ставлення під час свого пробування в Батурині, то мені пристойно належить просити вибачення у вашої превелебності, що, може, в чомусь не вигодилося вашій превелебності. Однак мило мені те, що з такої okazji відзиваєшся до мене, ваша превелебносте, своєю любов'ю, отож взаємно, обсилаючи цим листом вашу превелебність, зичу завжди того, щоб ваша превелебність багатолітньо жив у здоров'ї. Пригадуєш мені, ваша велебносте, що я мав давно спеціально писати до його милості отця номіната про справу отця номіната і про діло Луцької єпископії.

Отож я знаю те, що мав те учинити, але тільки після того, як дістану про це діло відомості, від чого не зміг я, як обіцяв, відгукнутися. При тому покладаюся на святі молитви вашої превелебності.

З Батурина, 30 червня 1696 року

¹⁶³² Петро I рушив у квітні, так само 24 квітня рушило в похід і козацьке військо. 19 травня російський флот увійшов у гирло Дону.

При таких у Польщі подіях, які описано вище, в Росії наш російський Марс освячував стріли на бусурман і сподівався при божій допомозі дійти цього літа над Азовом того, чого не доказав минулого літа. Для того і сам пресвітлий государ цар Петро Олексійович, який став цього року єдиновладним після брата Іоанна монархом, у травні місяці ¹⁶³² рушив з кінними та пішими військами від свого царського престолу з Москви у повторний військовий похід до Азова. Повелів він і гетьману Мазепі виправити туди ж таки, під Азов, значну частину козацького війська. Отож гетьман на той монарший указ відразу ж виправив на ту військову службу до Азова наказним гетьманом Якова Лизогуба, чернігівського полковника, з його полком, піддавши під його команду інші городові та охотницькі полки ¹⁶³³.

¹⁶³³ Українського війська було 15 тисяч. Були полки Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький і два охотницькі.

¹⁶³⁴ Покрова святої Богородиці — 1 жовтня (за ст. ст.).

¹⁶³⁵ Орчик — права притока р. Орелі. Мазепа з Шереметьєвим стояли табором на р. Берестовій.

¹⁶³⁶ Армія підійшла до Азова 28 травня — 3 червня, а взято було Азов 19 липня.

¹⁶³⁷ Ім'я святого неясне. Вирішальний штурм почався 18 липня.

¹⁶³⁸ Розкат — місце на кріпосній стіні, де стояли гармати.

¹⁶³⁹ Фуркати — судна. Самовидець називає їх будари. Бударами звуться ці судна і в листі Петра I.

Полоняників було відвезено на турецькі судна, котрі стояли в морі.

¹⁶⁴⁰ Цю грамоту Петро I написав 20 липня 1696 р.

¹⁶⁴¹ Військо було відпущено 30 липня.

Також і сам гетьман рушив 19 червня з Батурина з іншим городовим та охотницьким козацьким військом для захисту Малої Росії від находу кримських орд і до Покрови святої Богородиці ¹⁶³⁴ стояв з військом на річках Коломаку й Орчику ¹⁶³⁵ разом з боярином Борисом Петровичем Шереметовим. Потім, не маючи про ворога жодної відомості, за тиждень після Покрови рушив від Орчика додому і розпустив військо. Коли ж ото московські та козацькі війська прибули до Азова, то старанно добували його гарматами, бомбами та підкопами чотири тижні ¹⁶³⁶, забили азовського бея і багато вибили в ньому війська. Коли ж благоволив Бог передати в руки православного російського монарха ту найміцнішу в Азії і преславу Азовську фортецю, то населив у суботу перед св. Онею ¹⁶³⁷ в серця вірних рабів своїх, козаків Запорозького малоросійського війська, що лишались у шанцях, твердість і безстрашну мужність, від чого вони захопилися, і, не злякавшись тисячі смертей, які були явно перед очима, всі однодушно зашуміли у своїх шанцях, і без царського розпорядження вискочили ополудні з шанців, кинулися на Азов і відразу ж з невимірною хоробрістю та твердістю вискочили у різні способи на високі азовські кам'яні стіни і на один розкат ¹⁶³⁸, котрий мав на собі кільканадцять штук гармат, і почали сильно бити й забивати турків всередині Азова як з дрібної зброї, так і з турецьких гармат зі згаданого розкату. Уздрівши це, вискочили зі своїх шанців донці і пристигли на поміч малоросійським козакам на азовські стіни, що побачив і сам пресвітлий монарх і відразу ж повелів своїм московським полкам спішно ступати туди ж, у поміч козакам, і добивати бусурман азовських обложених. Коли ж це відразу було зроблено і весь Азов наповнено вогнем російського Марса, то обложени, що залишилися живі, з великою надією почали просити милосердя, що й одержали, бо відразу ж пресвітлий монарх повелів зятраєному марсовим гнівом козацькому та московському війську припинити війну та вбивства, і коли це було вчинено, зараз-таки за монаршим указом було постановлено з позostalими обложеними договір на капітуляцію, в чому вони допросилися такої монаршої милості, що всіх їх з майном, хто що міг на собі донести (окрім воєнної зброї), випущено з Азова, дано водні фуркати ¹⁶³⁹ і вільно відпущено в них від Азова в Чорне море до Цариграда, заохочуючи в цей спосіб і надалі серця бусурманам, щоб легше, коли це трапиться, здавалися, а не так, як вчинили наші правдивці казикарменським полоняникам минулого літа. Пресвітлий государ Петро Олексійович був дуже задоволений щирою козацькою вірною воєнною службою і багатократно увіч дякував старшині та черні, і взяття Азова їм самим причислював та випишував про ту ж таки козацьку мужність, і до святійшого московського патріарха Адріяна в своїй зголошувальній монаршій грамоті про взяття Азова ¹⁶⁴⁰ і за взяття Азова вельми похваляв. Після тієї монаршої грамоти святійший московський патріарх писав свою грамоту до гетьмана і похваляв у ній красномовно вірність і ратоборну мужність козацького війська супроти азовських бусурман і приписував після того монаршого зголошення взяття Азова самим козакам. Оцю похвальну патріаршу грамоту годилося б тут покласти для вікопомної слави козацькому війську, але з військової канцелярії вона дісталась у чийсь приватні руки і лишилася схована й утаєна,— так учинилася хвалі та славі козацькій немала неумислена шкода.

Після тих похвал пресвітлий государ звелів усьому козацькому війську з його старшиною поставити свій монарший стіл, на який щедро дано старшині добрих горілок,

різних вин та медів, а черні — горілки, уксусів, пив, також хліба, сухарів, круп, шинки, свіжого м'яса та всіляких риб. Після того столу і після бенкету за кілька день пресвітлий государ, обдарувавши старшину та чернь грошовим жалуванням, ласкаво відпустив усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію — сталося це чи в останніх числах липня, чи в перших числах серпня ¹⁶⁴¹.

¹⁶⁴² Очевидно, друкарська помилка. Прутська війна була у 1711 р., а закінчилася Прутським миром 1711 р., за яким згадані фортеці знову відійшли до Туреччини.

¹⁶⁴³ Цієї оповіді в Літописі вже нема, бо він уривається на 1700 р.

¹⁶⁴⁴ Листи подано в перекладі з польської мови.

¹⁶⁴⁵ Тут і далі слова, виділені курсивом, подано в тексті листа українською мовою.

¹⁶⁴⁶ Климентій Домарацький був ставленик Й. Шумлянського, висвячений проти звичаїв та права на Овруцьку архимандрію (тобто без згоди й вибору овруцьких ченців), прихильник унії.

¹⁶⁴⁷ Василь Іскрицький виконував доручення Й. Шумлянського як посланець і раніше, в 1690 р., його не треба плутати з правобережним козацьким полковником Василем Іскрицьким.

¹⁶⁴⁸ Роксоланські краї — Україна.

¹⁶⁴⁹ Станіслава Яблоновського.

А сам затримався там з великоросійськими військами, почав розорений і внівеч обернений Азов ґрунтувати й поправляти, і за кілька літ численні московські робітники, чинячи так, настільки його уґрунтували й уміцнили, що не був він такий і за Турецької держави, і ніколи не міг такий бути. При тому продовж тих літ осадив над Азовським морем ще два міцні замки Таганрог та Павловський, наповнивши їх залозами та численними гарматами, щоб припинити шлях турецьким кораблям та каторгам іти війною на Азов. Цими фортецями разом з Азовом володів російський монарх продовж 15 років, аж до нещасливої Прутської війни, що була в 1731 році ¹⁶⁴², коли мусив віддати в цілості туркам як Азов, так і ті замки Таганрог та Павловський, а над Дніпром — Новобогородицький та Кам'яно-Затонський, які з превеликою шкодою турок розметав і залишив порожніми, про що далі оповіється ¹⁶⁴³. Також під Азовом він, великий государ, зробив був превеликим коштом і на казенні витрати знамениту й штучну в морі гавань, або корабельну пристань, від якого часу почав старанно у Воронежі над Доном і по інших донських місцях споряджати корабельний, галерний та інших різних морських суден флот на Чорне море. А виготувавши ті судна на Доні, спровадив їх усі до згаданої Азовської гавані, в якій уже було кількадесят кораблів та каторг, окрім інших різних менших суден, які всі після віддання туркам Азова хоч і спроваджено в ріку Дон від Азова, було знищено і безслідно згублено, вчинивши тим превелику государеві шкоду. І хоч він, великий государ, бажав той флот перепровадити з Дону в ріку Волгу, для чого з Волги в Дон, прагнучи пустити воду, почав був копати канал від Волги, однак не зміг того діла доконати, через що не без жалю мусив той азовський флот зовсім знищити й покинути, а після кількох літ зволив закласти і сотворити новий флот на Балтицькому морі в новому, на своє ім'я закладеному місті Санкт-Петербурзі, про що буде сказано далі ¹⁶⁴³. Про взяття Азова козаками писав на двох аркушах просторий лист з-під Азова до гетьмана наказний гетьман Яків Лизогуб, чернігівський полковник, але і той лист пропав у військовій канцелярії через недбайливість наших канцеляристів.

Закінчивши вищеописану мову про Азов та його флот, починаю писати про інші події. З них передусім кладу те, що 21 липня новий уніат Іосиф Шум'янський, львівський владика, повертаючись від унії до святого православ'я після смерті короля Собеського, писав зі Львова як до пресвященного отця Ясинського, київського митрополита, так і до білогородського воєводи боярина Бориса Петровича Шеремета свої компліментарні листи, з'являючи в них про своє відторгнення від унії і про прихилення до благочестивої грекоруської віри. Ці листи мають у собі таке ¹⁶⁴⁵!

До отця Митрополита

Ясновельможний і в Бозі преосвященний милостивий отче митрополите київський,

мій вельми милостивий пане брате і *сослужителю*¹⁶⁴⁵!

Все, що тільки освідчує щире почуття для виказу доброго ставлення, виконую, відкинувши минулі речі. І як жодної не проминув okazji, через яку міг би переслати літеру моєї вірної вдячності, що стосується вашої милості, милостивого пана (поновив я недавно свідоцтво волі й намірів моїх через отця Домарацького¹⁶⁴⁶, овруцького архімандрита), так і зараз через подавця цього листа його милість пана Іскрицького¹⁶⁴⁷, посланого резидента в Роксоланські краї¹⁶⁴⁸ після смерті святої пам'яті короля, його милості, польського від ясновельможного, його милості, краківського каштеляна, великого коронного гетьмана¹⁶⁴⁹, пошановую приниженим моїм уклоном через літери пера, вступивши в обійми мого милостивого пана, і декларую в подальшому часі охочу до послуг на кожному кроці діяльну готовність. Віддаю себе пильно вашим святим архієрейським молитвам і, зичачи щастя, лишаюся зичливим братом преосвященства вашої милості, милостивого пана, покірним слугою, *сослужителем* та богомольцем.

**Йосип Шум'янський, єпископ львівський,
галицький і Кам'янця-Подільського,
адміністратор митрополії Почаївської та єпископії Луцької¹⁶⁵⁰.**

Року 1696, 21 липня

¹⁶⁵⁰ У цьому листі Й. Шумлянський уже не називає себе адміністратором Київської митрополії, а називає адміністратором неіснуючої Почаївської, залишаючи за собою титул адміністратора Луцької єпископії, хоч Жабокрицький прогнав його людей з маєтностей Луцької єпископії. Цікаво, що в листі до Б. Шереметьєва Й. Шумлянський називає себе адміністратором митрополії Сочавської, — чи не помилка тут, у листі до митрополита?

¹⁶⁵¹ Йдеться про Йосифа Стойку, єпископа мараморського, управителя митрополії Білгородської, Семигородської та Угорської.

P.S. Добродію! Май прихильність до мене, помер король, померла й унія, і ніхто не може більше знати, як подавець оцього листа; у що мене завів небіжчик Ян Третій, польський король, хай йому вибачить господь Бог; яким же був перед тим божій церкві, хай вияснить той-таки листодавця і розтлумачить це по совісті, що тут зі мною та моєю Руссю чинилося! Голову годі було піднести, так був пан важкий для нас усіх. Усно той-таки посланець скаже більше, а я хочу бути вашої милості, милостивого пана, зичливим братом і є правдивим божої православної східної церкви сином. Отож прошу відкласти набік сумніви і прошу мати до мене і взяти довір'я — принижено прохаю мого добродія.

Отець Жабокрицький робить дивні речі в Луцькій дієцензії і непристойні речі учинив. Не можучи отримати посвячення від вашої милості, милостивого пана, вже вдався до владики венгерського та волоського, недавнього сочавського митрополита, котрий є під моєю владою. Мій волоський єпископ відписав йому, що без моєї волі не поїде його святити, а венгерський піддався¹⁶⁰¹. Я за ним стежу і з багатьох причин хочу його

зловити, а вашу милість, милостивого пана, прошу сказати, що далі чинити, бо отець Жабокрицький пригнобив духовенство моєї луцької адміністрації і відправляє всі єпископські повинності, за що його треба виклясти. Цьому дивується майже вся Польща, що немає в нас порядку. Отож прошу, добродію, дати здорову пораду, що з тим чинити.

До боярина Шеремета

**Божою милістю його царської пресвітлої величності
ясновельможний милостивий пане воєводо білогородський,
мій вельми милостивий пане і добродію!**

Неодмінно приймаю за віщування надію: ще не згладились укріплені вузли моєї пам'яті про зичливу приязнь у тутешніх краях і ширі приклади сталих, постійних прислуг вашій милості, моєму милостивому пану, адже щирого почуття любові справді не перериває відстань, давня розлука й не часта, через державну відділеність листовна розмова. Я бажав і бажаю зберегти таку ж незмінність у кожній справі і на кожному місці до останнього мого подиху всілякими своїми послугами — про те більше передасть, щиро розповівши, його милість пан Іскрицький, присланий із Польщі після смерті святої пам'яті його милості короля на резиденцію, посол від ясновельможного його милості пана краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, до вашої милості, мого вельми милостивого пана. Я ж пильно, з усякою готовністю віддавшись неодмінній давній ласці вашої милості, мого вельми милостивого пана, свідчу, що до кінця життя мого буду зичливим вашої милості, милостивому панові, слугою та богомольцем.

**Йосиф Шумлянський, єпископ львівський,
галицький та Кам'янця-Подільського,
адміністратор митрополії Сочавської і єпископії Луцької.
З православної руської кафедри святого Юрія.**

Дня 21 липня 1696 року

¹⁶⁵² Через рік, у 1697 р., Й. Шумлянський вперше зважився заявити в деяких міських книгах присягу на унію, яку склав ще 1681 р., а 1700 р. він урочисто й публічно повторив її у Варшаві.

¹⁶⁵³ Листа подано в перекладі з польської мови.

Для більшої вірогідності тут вклеєно ще й цидулу про той лист Шум'янського до боярина Шеремета про відкинення унії, писану власною його рукою. Вона має в собі таке:

«Пане милостивий! Умер король, умерла й унія, я як був неодмінно православним сином святої церкви, так і є, і неодмінно лишатимусь у святому православ'ї. А що було з волі небіжчика-короля і мусило вражати його пресвітлу царську величність, то що було чинити: як змушений був, так і чинив. Більше того не буде, запевняю ¹⁶⁵². І як є щоденним

його царської величності богомольцем, так і буду, в чому, боже, мені поможи, і даруй, боже, нашому цареві Петрові перемогу над ворогами, а вам, християнському воїнству, дай, боже, підкорити під ноги всякого ворога й супостата. Амінь! Амінь! Дай це, предвічний царю!»

Того ж таки 22 липня великий коронний гетьман Яблоновський, посилаючи з обозу від Дністра до гетьмана свого резидента і звіщаючи його про смерть короля Собеського, писав про те ж таки і про інші справи до боярина й білогородського воєводи Бориса Петровича Шереметова такого свого листа¹⁶⁵³:

**Найяснішого і найдержавнішого святої пам'яті Яна Третього,
з божої ласки короля польського, великого князя литовського,
руського, прусського, мазовецького, волинського, подольського,
підляського, інфлянтського і Річі Посполитої,
Станіслав Ян на Яблонові та Острогу Яблоновський,
краківський каштелян, великий коронний гетьман.**

Пресвітлого й державного великого господаря, божою милістю царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, московського, київського, владимирського, новгородського, царя казанського, царя астраханського, царя сибірського, господаря псковського і великого князя смоленського, іверського, югорського, пермського, вятського, болгарського та ін. господаря та великого князя Новгорода, Низовської землі, чернігівського, рязанського, ростовського, ярославського, білозерського, удорського, обдорського, кондійського і всієї північної країни повелителя та господаря Іверської землі, карталінського та грузинського царя і Кабардинської землі, черкаського і горського князя та інших багатьох господарств та земель вотчинних західних та північних отчича, дідича, наслідника, господаря й володаря, його царської величності, ясновельможному його милості пану Борисові Петровичу Шереметові, ближньому боярину воєводи білогородському, генералові військ його пресвітлої державної царської величності, до мене вельми милостивому пану-брату і приятелю братське й любительне поздоровлення!

Хоч окрила нас публічним жалем й осиротила стан Річі Посполитої нещасна подія — утрата з божого вироку найяснішого короля Яна Третього, нашого милостивого пана, — однак, як тримала нас сусідська приязнь при його щасливому пануванні за постановою Вічного миру, так хай і тепер те святе діло візьме своє завершення, напевно того хочемо, оскільки потребує того замисел з'єднання християнських сил супроти загального ворога святого хреста. Стоїмо з нашими військами на пограниччі, рушивши у прийдешню кампанію, де стежать за нами буджацькі орди і не осмілюються піти кудись набік для якогось діла. І коли й надалі певна військова потреба понудить нас щось учинити над тим-таки ворогом, то ми охоче те зробимо. І щоб могли ми якнайчастіше діставати відомості про щасливі успіхи військ його пресвітлої державної царської величності, яких зичимо найщасливіших на потіху та оздобу цілому християнству, і на вікопомну його пресвітлої державної царської величності славу, і для подальших замірів щодо диверсій супроти ворога посилаю до боку вельможного його милості пана Мазепи, гетьмана Запорозьких військ його царської пресвітлої державної величності, на резиденцію його милість пана

Василя Іскрицького, ротмістра святої пам'яті його милості короля. Отож відзиваюся через нього до вашої милості, милостивого пана, з виказом моїх послуг та узвичаєної дружби і віддаю його особу під опіку, щоб він міг давати мені знати про все, прошу це з огляду на сусідську приязнь і обов'язок трактату. А сам, висвідчуючи щиру прихильність свою, лишаюся

Вашої милості милостивого пана зичливим приятелем та братом.
Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман.

*Дано в обозі над Дністром, під Маріамполем,
місяця липня 22, 1696 року*

Потім, 13 серпня, Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, писав з Луцька до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, про відправлення в Польщі чотирьох сеймиків такого свого листа ¹⁶⁵⁴:

**Яснопревелебніший, у Бозі милостивий
отче митрополите київський, мій вельми милостивий пане пастирю й добродію!**

¹⁶⁵⁴ Подано в перекладі з польської мови.

¹⁶⁵⁵ Генерал — тут округ.

¹⁶⁵⁶ Войський — чиновник у Польщі, мав обов'язок стежити за спокоєм у краї в час посполитого рушення.

¹⁶⁵⁷ Чесник — дрібний шляхетський чин, виночерпій, надвірний кравчий.

¹⁶⁵⁸ Каптурний суддя — член суду в час безкоролів'я.

Після чотирьох сеймиків нашого генералу ¹⁶⁵⁵, відправлених у цьому часі не без ушкоди здоров'я та коштів, маю собі за заслугу донести, як архіпастиреві, з зичливою молитвою про здоров'я та всіляке щастя вашої милості, милостивого пана і добродія, з приниженою поштивістю про те, які є наші православні реляції. Два сеймики Руського генералу, тобто Галицький та Очепський, було зірвано через приватні незгоди його милості, отця львівського єпископа з його милістю паном Жураковським, галицьким войським ¹⁶⁵⁶, через що нічого бажаного щодо нашого набоженства на них не було схвалено. В цілій Короні та Великому Князівстві Литовському не маємо більше православних послів, окрім одного, мого сина, чесника ¹⁶⁵⁷ браславського, котрий послом з Браสลва, він лишається каптурним суддею ¹⁶⁵⁸ з Волинського та Київського воеводства. Його я вчасно перед наступною неділею відправив з богом до Варшави на сейм з Волині, і, виїхавши з божою поміччю, він по науці молодості своєї, скільки зможе, готовий буде стояти за святе православ'я при архіпастирському вашої милості пана і добродія благословенні та молитвах, про які з ним-таки разом покійно прошу вашу милість, милостивого пана, а про інші речі йдеться в моєму листі, писаному до превелебного його милості отця Монастирського. Цілую пастирську правницю і статечно лишаюся

вашої милості пана пастиря і добродія слухняним у душі
сином та приниженим слугою, грішний
Дионисій Жабокрицький, номінат єпископі Луцької та Острозької.

З кафедри Луцької, 13 серпня 1696 року

P. S. За прислані належитості моєї кафедри: святу митру й антими́нси, покірно вашій милості, милостивому панові та добродію, дякую і обіцяю відслужити своїми молитвами при готовності до послуг на все життя.

ПУНКТИ ДО ПОЛЬСЬКИХ ІНСТРУКЦІЙ на скликаний сейм його милостям панам послам з Київського, Браสลавського та Чернігівського воєводств, дані з сеймиків.

Оскільки грецька релігія стверджена безперервними уставами на конфедераціях, елекціях та сеймиках за панування давніших і пізніших польських монархів і на тодішніх генеральних зібраннях, відколи існує в правах своїх Річ Посполита, і тому, що її попередні права й привілеї щоразу зменшуються та порушуються, адже церковні добра того сповідання не раз утяжуються частими зимовими переходами та утриманням військ обох народів, духовні особи живуть не тільки з найбільшою для їхніх осіб особистою кривдою, але з найгіршого гатунку образами для їхнього капланського сану, хоч вони звільнені від світської юрисдикції — від багатьох їхніх милостей панів державців як земських, так і королівських добр, їх зневажають, тільки через приватні уподобання віддаляють із парафій, утяжують податками, відправленням підвод, посиленням з листами та іншими невиносними способами. Отож покладаємося на їхніх милостей, наших панів послів, щоб їхні милості добилися на теперішній конвокації відновлення всіх уставів, прав, привілеїв та мандатів, що служать грецькому обряду, і уладнали ту справу з Річчю Посполитою.

Де-де, а в генералі вашої милості панів наших усім належить шанувати устами простолюддя, щоб були цілком забезпечені, особливо, коли йдеться про утримання посполитим людом вільної

¹⁶⁵⁹ Об'єднанець — уніат.

¹⁶⁶⁰ Слова, виділені курсивом, подані в тексті українською мовою.

релігійної науки; однак тепер часто діється інакше, особливо у Волинським воєводстві, коли його милість об'єднанець ¹⁶⁵⁹ необ'єднаних, супроти Владиславових мандатів, у найгвалтовніший спосіб відкидає від власної єпархії і підхиляє знедолених з церквами під свою юрисдикцію, покладаючись тільки на саме бажання дідичів та державців добр, а вони *над душами християнськими* ¹⁶⁶⁰ влади мати не можуть. Отож, щоб не вибухло через те якогось спалаху в горливім за свою релігію народів через таке шкідливе для вітчизни ущемлення віри. Зобов'язуємо вірою, поштивістю та сумлінням їхніх милостей, панів наших послів, щоб домагались у Річі Посполитій відновлення у теперішній час мандатів Владислава Четвертого, даних грецькому набоженству тим іменем, і щоб повернено було нез'єднаним, відірваним від своїх пастирів юрисдикцію, і щоб у подальші часи не діялося подібного — за цим міцно стояти, учинивши поміж себе погодженість.

Є в нас явні докази панської доброти найяснішого святої пам'яті короля, його милості, котрий щасливо перед тим панував, щодо релігії грецького сповідання. На порожній стілець Луцької єпископії він призначив заслуженого вітчизні пастирськими заслугами та побожністю до релігії своєї, вправного, яснопревелебного його милість отця Дионісія на Жабокриках Жабокрицького, номіната Луцької та Острозької єпископії, прототрона Київської митрополії, дбав також учинити через призначену комісію розслідування спустошень тієї-таки єпископії,— ця комісія, з огляду на смерть його королівської милості, не дала ніяких результатів. Отож зобов'язуємо скількимога їхніх милостей панів наших послів, щоб як особу, так і заслуги його милості отця луцького єпископа, заодно і спустошення тих добр узяти до уваги, щоб випросити в Річі Посполитої полегшень од зимових постоїв, хай би добра Луцької єпископії, звільнившись від зимових жовнірських становиськ, могли відновити за чулим дбанням його милості отця луцького, номіната, колишню давню міць, оздобу та справність.

Минулого року хоч було послано монаршу грамоту з Москви до отця Ясинського, київського митрополита, про прийняття та посвячення на Луцьку й Острозьку єпископію номіната Луцької єпископії Дионісія Жабокрицького, однак писано це під такою умовою, щоб те посвячення не учинялося супроти святих апостолів та богоносних отців. Через це митрополит і стягався з тим посвяченням отця Жабокрицького. Побачивши це і зрозумівши, отець Жабокрицький забоявся (як я вже раніше казав), щоб його бажання не було знищено й відкинено і щоб не довелося йому ще більше втратити кошту та збитку. Через це він запросив через свої листи та посланців у Луцьк на своє посвячення з Венгер Іосифа Стойку, мараморійського архієпископа, який не відмовив на те бажання Жабокрицькому, прибув до Луцька і посвятив його на ту Луцьку й Острозьку єпископію і 5 вересня в гуртожительнім Білостоцькім монастирі видав йому, Жабокрицькому, на ту єпископію такий установчий універсал, чи свій патент:

Іосиф Стойка, милістю божою православний архієпископ мараморійський, екзарх ставропігії патріаршої Константинограда,

Нового Риму адміністратор, митрополії білградської, Срдмиграда і всього православ'я в Угорській країні властитель.

Усім узагалі і кожному зосібно, хто бажає про те знати, а особливо святійшим патріархам, преосвященним архієпископам, єпископам, архімандритам, ігуменам, намісникам та всьому кліру духовного та світського стану, шляхетно уродженим обивателям, ставропігальним братствам, парафіям усякого чину, сану, в Русі старожитним епархіянам, найбільше в Луцькій та Острозькій епархії творимо для відома наше архієрейське благословення.

¹⁶⁶¹ Псалтир, XXIX, 15.

Продовж такого довгого часу осиротіла Луцька кафедра лишалася зі своїми дітьми, сяючи у святому православ'ї, без власного пастиря, через це в печалі своїй вигукнула до вишнього архієрея, господа нашого Ісуса Христа, із псальмоспівцем: «Боже Саваоте,— вернися, споглянь із небес, і побач, і відвідай цього виноградника» ¹⁶⁶¹, та співала жалісно до свого улюбленця. Почув і прийняв Господь голос її прохання, і прихилив вухо своє, і дав молитву тим, котрі моляться, коли вклав у серця пресвітлого царя святої пам'яті найяснішого Іоанна Третього, польського короля, щоб, як отець сиротам, обмислив достойного пастиря осиротілій Луцькій кафедрі, на що і привілей свій королівський дав,

що укріпляв вільну елекцію духовного і шляхетського стану, вельмож їхніх милостей панів обивателів Волинського воєводства, православних синів східної католицької церкви. Отож через те, за діянням всесвятого животворящого духа і за молитвами пресвятої володарки нашої Богородиці, за керівництвом та дирекцією святого славного апостола і Христового євангеліста Іоанна, вищезгадані стани вибрали на пастирство кафедри Луцької та Острозької уродженого і ясновельможного пана Дмитрія на Жабокриках Жабокрицького, писаря земського тощо, а зараз у святому чернечому чині ясне в Бозі превелебного його милості отця Дионісія. А що святу православну католицьку церкву багато хто з тих, що ненавидять Сіон, обкидали лайкою, то, через своє моління та писання, він умолив наше архіпастирське смирення відвідати їх і впорядкувати стан святих божих церков заради їхнього моління в Господа свого за мою душу. Адже немає більшого для божого раба, котрий для такого відвідання, озброївшись зі страхом та трепетом господнім хрестом, не злякався людських підступів та лайки, перейшов гори, й горби, і безводну пустелю, закликаючи Господа: «Сила спасіння хай мене осінить» у день брані, і доспів я до богоспасенного міста Луцька, і зрозумів бажання вищезгаданого нареченого отця пастиря луцького. Мав я тут нараду з розумними ієромонахами та ігуменами щодо деяких перешкод та перепон до святого високого ієрейського стану нареченому єпископу луцькому і побачив нужду церкві. Отож хай не радіє чужий поселець на цю перепону, коли б яка була, прикладаємо все це до невичерпного джерела — п'яти ран і на п'ять талантів скарбниці з чистими руками та серцем — тобто на безневинні муки нашого Господа, адже (за апостолом) не мають діти батькам шукати маєтку, але батьки дітям. Так і превисокий архієрей, Господь наш Ісус Христос, зволив нам довірити у пречистому своєму боці та в безневинних ранах скарбницю для розгрішення. Зважаючи на те, що таємниця святого покаяння в істинній сповіді лежить у скрусі серця і в задоволенні свого ества, а коли б архієрей чи єрей сповіді не розгрішав — це все одно, що без води хрестити чи без вина та хліба посвячувати євхаристію — стало б це наругою святих таїн і неладом. Через це і ми, архієрей та екзарх святого апостольського трону Константинограда, якому повинується і свята російська церква зі своїми чадами при істинному покаянні, засвідченому відомим духовним отцем, якому згаданий боголюбивий чернець Дионісій на Жабокриках Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, висповідав свою совість без порушення канонів святих отців, перш ніж узяти святі й найбільші ієрейські ступені такого церковного начального чину, тобто архімандрію. Отож дійством пресвятого і животворящого духа і від імені превисокого архієрея нашого Ісуса Христа, владою нам даною архієрейською та екзаршою, згаданого превелебного отця Дионісія Жабокрицького, луцького єпископа, від усіх перешкод і від усіх людських погрішностей розгрішуємо і з'являємо, що він достойний святого ієрейського та архієрейського сану. А для певнішого увірення все оце, накреслене рукою, власною печаткою закріплюємо.

Дано в обителі святій гуртожительній Білостоцькій 5 вересня 1696 року

Смиренний Іосиф, архієпископ мараморійський

¹⁶⁶² Спроба захопити Жабокрицького була ще в 1701 р., коли російські війська увійшли до Польщі, але тоді він утік, виїхавши в Угорщину, а повернувся у свою єпархію в 1708 р., де на нього напали його пасинок Микола Гулецький і родич Юрій Жабокрицький і заарештували його. Прибічники зуміли

відбити єпископа, але 1709 р. його противенці знову полонили Жабокрицького і віддали в руки російських властей. На заслання він швидко помер.

¹⁶⁶³ Гнезно — повітове місто Познанського воєводства, місце перебування римо-католицьких архієпископів.

¹⁶⁶⁴ Тобто написаний польською мовою з численними латинськими словами та зворотами (т. зв. макаронічний стиль). Подано в перекладі.

¹⁶⁶⁵ Легат — уповноважений римського папи.

На тій Луцькій єпископії лишався він, Жабокрицький, років з п'ятнадцять, аж до Мазепиної зміни, а після його зміни та баталії, що була під Полтавою, коли великоросійські війська перебували в Польщі, постерегли від нього до себе якесь противенство та незичливість і відіслали його на Москву, а з Москви у найдаліше заслання до Соловецького монастиря заслали, де він закінчив життя своє ¹⁶⁶².

У Короні Польській, згідно старовічних прав та їхніх конституцій, є такий звичай, що по смерті їхнього короля буває або міжцарів'я і править королівством та коронними справами духовного чину найвищий архієпископ і польський кардинал доти, доки генеральною елекцією всієї Річі Посполитої буде вибраний король. Отож і цього 1696 року після смерті їхнього короля Яна Собеського правління коронних справ зійшло на кардинала і найвищого архієпископа гнезнінського ¹⁶⁶³ Михайла Радзівєвського, який, вступивши у правління королівських справ, оголосив своїми універсалами всієї Річі Посполитій Польській, так і повторними своїми універсалами, надрукованими у жовтні місяці, що скликає сенаторів усієї Річі Посполитої для конвокації, бажаючи на ній для загального добра розв'язати, заспокоїти і задовольнити за заслуги, незадоволені королем Собеським, конфедерацію і союз платних коронних військ, бо те конфедератське військо, позбувшись надії на винагороду своїх заслуг, учинило було після королівської смерті союз, знамірюючись (як було і вищесказано) неодмінно добиватися зброєю кількарічних своїх заслуг Річі Посполитій Польській. Цей латино-польський універсал ¹⁶⁶⁴ кардинала має в собі таке:

МІХАЛ СТЕФАН,

святої римської церкви провітер храму св. Марії de Расе,

провітер кардинал Радзійовський,

архієпископ гнезнінський, легат ¹⁶⁶⁵ Королівства Польського

і Великого Князівства Литовського, примас і чільний володар.

Усім узагалі і кожному зосібно, кому про те відати належить, особливо їхнім милостям панам сенаторам, дігнитарям, урядникам і всьому лицарству, моїм милостивим панам та братам, із засвідченням моєї прихильності доношу до відома, як і в минулих щирих своїх посланнях доносив, зі становища своєї посади цілій Короні і Великому Князівству Литовському про смерть святої пам'яті короля його милості Яна Третього, нашого милостивого пана. І тепер, нітрохи не промешкавши, за правом публічним і за звичаєм, як належить мені у моїм становищі, маю задум, щоб при сирітстві нашому якнайшвидше зібралася конвокація станів Річі Посполитої, аби привести до присяги Річ Посполиту і не тільки якнайгрунтовніше і найконечніше укріпити внутрішню і зовнішню безпеку, але й наше сирітство, котре ослабляє стан Річі Посполитої, якнайкраще зараз заспокоїти. Оскільки ж сокровенна сила долі суперечить моїй думці, освідчую перед усіма

взагалі, а зокрема перед воєводствами, що я, за своїм становищем, звертаю посильне й можливе дбання на те, аби ми врятували вітчизну цілковитою однодушністю та взаємною довірою, при справжній щодо того згоді умів та любові, адже незгода найбільше гнітить та губить республіку, тобто треба заспокоїти конфедерацію коронного війська. Це тим більше можна вчинити, ми ж бо не позбавлені відповідних засобів для швидкого розв'язання того з'єднання,— потрібно для того зголосити бажання та щирю згоду їхнім милостям, коронним гетьманам.

Я належно обрахував число озброєних і обдумав причини того з'єднання. У першому пункті помітно, що той вогонь, який тільки запалюється, існує ще малий, є частина війська мимоволі залучена до того союзу. З другого боку, можна помітити, що конфедерація тримається більше видимого приводу, ніж стоїть за реальну вимогу повернути заслужену військом платню, оскільки не дочекалася наслідків конвокації, котра мала б обчислити способи задоволення війська,— через це можна побоюватися шкідливих суспільних наслідків. Не було б, здається, нестачі в засобах, коли б доля не забрала в нас щастя, додавши на пагубу Річі Посполитій велику біду й призвівши до подальшого розорення королівства,— це впало на нас без будь-якої причини, а тільки через незгоду, від якої не тільки часто доходимо до ворожнечі, але, пожалесь Боже, зрештою, дійшло вже до розладу нарад, від чого одним ударом нищиться всіляка дорадна діяльність щодо збереження вітчизни.

¹⁶⁶⁶ Послом Чернігівського воєводства був якийсь Городинський, який наклав своє право вета на вибір королем Якуба Собеського.

¹⁶⁸⁷ У жовтні 1696 р. збунтувалося військо Великого Князівства Литовського.

¹⁶⁶⁸ Реляції — звідомлення, доповіді; реляційний — доповідний сеймик, на якому подавалися певні звідомлення.

¹⁶⁶⁹ Пропуск у тексті.

І хоч у такому становищі можна було б упасти у відчай, однак любов до республіки утримувала в добрій надії ревнильників суспільного *блага* і нічого не було упущено з того, що могло б зблизити розуми. Посприяв господь Бог відновити у ліпшій надії публічні обряди через нове з'єднання нарад, аби заспокоїти уми. Недовго, однак, тішилася Річ Посполита поверненою надією, адже в час засідань конвокація була зірвана через його милість посла Чернігівського воєводства ¹⁶⁶⁶, який заперечив її продовження. І Річ Посполита, позбавлена всілякого захисту, лишилася без ради й надії, бо хоч необхідність вимагала, з одного боку, подальшого продовження нарад, але, з другого боку, священне збереження права на вето стало перепорою в тому, через що мусили розладнатися великі й потрібні для загального добра спр'ави, що належали до конвокації. Довелось тільки трактувати про природну оборону, з чого знову виникли великі непорозуміння та утруднення ¹⁶⁶⁷,— так хотілося лихий долі! Заходило повторно на нові незгоди, і, переповнені добрих надій, громадяни приходили у відчай. Аж надійшла щаслива година і пожадана хвиля, коли було зауважено, що через вищезгадану конфедерацію війська Річ Посполита не тільки позбавлена зовнішнього захисту, котрого від того лицарства сподівалася, але взагалі в тій оказії загрожує їй внутрішня небезпека. Отож стани Річі Посполитої згодилися на складання конфедерації, котра своїми постановами ліпше буде інформувати ваших милостей, милостивих панів, як і реляції їхніх милостей панів послів на реляційному сеймику ¹⁶⁶⁸, котрий на їхнє бажання на звичайне місце в день [...] ¹⁶⁶⁹ місяць теперішнього року складаю для добра спільної вітчизни, прав, свобод та вольностей наших, закликаючи ваших милостей панів, щоб ви із вродженої до загального добра горливості ґрунтовно потурбувалися про суспільні та свої обов'язки за прикладом наших предків, котрі своєю кров'ю рознесли й поширили власні межі тієї Річі Посполитої. Так само і ми, для утримання золотої свободи, щастя і здоров'я нашого, повинні принести

все, цінене нами, у жертву. А оскільки для наступної, дай, Боже, щасливої, майбутньої елекції майбутнього короля посполитим рушенням призначено генеральну конфедерацію, то в тому з інструкцією майже всіх воєводств упрошую ваших милість панів, щоб ви з любові до вітчизни були готові на будь-який випадок для її оборони, прийнявши цю мою пересторогу за подвійний заклик, котрий вашим милостям, милостивим панам, зголошую зі свого становища. Благаю також Бога, щоб нам усім зволив послати за своєю вишньою силою та нескінченною добротою своєю милостиву допомогу. А той універсал, підписаний рукою моєю і печаткою утверджений, за думкою їхніх милостей, панів депутатів, як і з Сенату, так і з рицарського стану, при мені призначених для загальної ради, за звичаєм ординую і посилаю до всіх міст.

Дано у Варшаві, місяця жовтня, року 1696

Хоч цей універсал мало тут потрібен, однак поклав я його для знаття курйозів і для пізнання порядків вільного народу польського, який міцно береже свої права.

Того ж таки місяця жовтня через справника московської друкарні Каріона Істоміна святійший патріарх московський прислав гетьману книгу, друковану в Москві в перекладі з новогрецької, за назвою «Катехізіс», і писав до гетьмана про це таку грамоту:

АДРІАН,
милістю божою архієпископ московський і всієї Росії та всіх північних країн
патріарх.

¹⁶⁷⁰ Гедеон — біблійний герой. Його історія оповідається в Книзі судей Біблії, гл. VI—VIII.

¹⁶⁷ Цитата Послання апостола Павла до євреїв, XI, 6.

¹⁶⁷² Тобто на старослов'янську мову.

¹⁶⁷³ Пропуск в оригіналі.

Улюбленому в господі, нашої мірності сину царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі з усім домом архіпастирське благословення!

У всесвіті всеземного кола панує на спасіння єдина в людях господніх православ'я католицька віра, через що і свята східна церква утверджується через богорушні святих отців учення, як то сказав пророк Гедеон ¹⁶⁷⁰, що відгукується і в мені: «Господи! Це є в істинній вірі!», всі святі творили правду й благочесно дістали на небесах продовження теперішнього життя в майбутнім, вічнім. Є в апостола віщання: «Догодити ж Богові без віри не можна» ¹⁶⁷¹, — істинно християнській людині, знаючи про це, треба творити перед Богом та людиною добро і утримувати таїнства та молитословні чини в будьяких душеспасительних потребах, щоб наслідити небесне царство з нашим спасителем Ісусом Христом і всіма боговгодними святими. Через це посилаю тобі в любові з архіпастирською батьківською нашою душею книгу, що має в собі мудрування і зміст оповідань православної віри матері нашої, східної церкви, яку перекладено з еліно-

грецького діалекту на наш словенський ¹⁶⁷² під назвою «Катехізіс», тобто зголошення, її видано тепер з божою благодаттю у царському місті Москві в друкарні. Нехай після прочитання тієї книги з чималою користю твоя любов душеспасально і богомудро скористується для пригодження людинолюбця господа нашого Бога, бажаємо при цьому, щоб ти дістав на численні літа доброденне здоров'я з любими тобі.

Писано в царському великому місті Москві, від створення світу 7204 літа, а від Різдва боголюдини Ісуса Христа 1696, місяця жовтня [...] ¹⁶⁷³ дня

¹⁶⁷⁴ Феодосій Углицький помер 5 лютого 1696 р.

¹⁶⁷⁵ Євангеліє від Іоанна, XV, 16.

А книгу послав до твоєї любові від нас справник друкарні ієромонах Каріон Істомін, і коли він заради молитвенного поклоніння поїде в святу Києво-Печерську лавру, його, Каріона, в тій мандрівці привітайте заради нашої мірності.

Той Каріон, справник друкарні, привіз тоді ж таки в Малу Росію від свого розуму складений великий аркушевий буквар, або грамотку, потрібну для навчання дітей, подавши словенською та грецькою мовами в ній усі руські літери фігурами з людськими лицями.

В тих-таки числах ¹⁶⁷⁴ за божою волею пішов з цього дочасного життя преосвященний Теодосій Углицький, архієпископ чернігівський та новгородський. Після його смерті, коли духовенство тієї Чернігівської єпархії заходилося біля елекції, щоб вибрати собі нового пастиря, отець Лаврентій Крщонович, значна й учена персона серед чернігівського духовенства, ігумен Святотроїцький Іллінський, бажаючи собі того архієрейського достоїнства, писав до гетьмана Мазепи про те діло з Чернігова 16 листопада такого свого листа:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ його царської пресвітлої величності Запорозьких, мій великий пане патроне і великий добродію!

Свідок мені Бог, що досі я й не мислив ніколи про вакансію Чернігівської архієпископи і не зважився б наприкратись у тому вашій вельможності, милостивому моему добродієві, зважаючи на недостойність мою і на слабку силу мою на таке високе діло. Знаю до того ж, що той святий і превисокий архієрейський сан є у божім віданні. Як каже апостол: «Не ви мене вибрали, але я вибрав вас і вас постановив, щоб ішли ви й приносили плід» ¹⁶⁷⁵, — йшлося від

¹⁶⁷⁶ Псалтир, СXXXVII, 6.

¹⁶⁷⁷ Лаврентій Крщонович неодноразово виконував місію посланця Лазаря Барановича до російських царів.

¹⁶⁷⁸ У якийсь спосіб Л. Крщонович був зв'язаний з родиною Бориса Голіцина, вихователя Петра І. Є припущення, що він навчав синів Голіцина Василя та Сергія, принаймні 1697 р. видав присвячений їм курс риторики.

¹⁶⁷⁹ Можливо, це «Євангеліє учительное», друковане в Москві у 1681 р., яке виходило і в 1682 р.— у рік смерті царя Феодора Олексійовича.

імені сина божого. І в псальмах: «Бо високий Господь, але бачить низького, а гордого він пізнає іздалека» ¹⁶⁷⁶. Але ж багато хто з поважних осіб, як з Малої Росії, так і з-за кордону, духовні, так і мирські, з яких тільки двох знаменитіших посилаю листи вашій вельможності, писані від них до мене, побудили мене до того своєю зичливістю і не перестають побуджувати. Отож я зважився штовхнути у двері милостивої ласки вашої вельможності, милостивого мого добродія, і, упадаючи до високоповажних стіп вашої вельможності, покійно просити: не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашу вельможність ласку. Нехай то буде без урази вашій вельможності, що смію говорити і про мої, хоч малі, труди в тій Чернігівській єпархії, що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям і старався здобути їхню ласку, а постригшись в тій-таки архієпископській кафедрі, прислужувався і їхній царській пресвітлій величності, почавши від вічно достойної пам'яті царя Олексія Михайловича аж до теперішнього звияжного монарха нашого православного ¹⁶⁷⁷, прислужувався й рейментарям звияжного нашого монарха ¹⁶⁷⁸, прислужувався і їхнім милостям панам чернігівським полковникам, прислужувався, чим міг, Христовій церкві, про що посвідчить багато хто з друкарні не тільки нашої, але й з великоросійської; свідчить про це і найбільше Євангеліє ¹⁶⁷⁹, яке вийшло за блаженної пам'яті царя Феодора Олексійовича.

¹⁶⁸⁰ Йдеться про книги та панегірики, які видавалися у Києві та Чернігові. Чернігів на той час став осередком поетів, і тут вийшла більша частина українських поетичних стародруків. Душею цього осередку був Л. Баранович, а пізніше І. Максимович. Л. Крщонович брав активну участь у ділах того письменницького кола, чернігівці видавали свої книги і в Києві.

¹⁶⁸¹ Лазар Баранович.

¹⁶⁸² Натяк на Івана Максимовича, архімандрита Чернігівського Слезького монастиря з 1696 р. Досі І. Максимович у Чернігові не жив.

¹⁶⁸³ Красінський — шляхтич, володар мастків на Київщині.

Не згадую я тут справ та дій у Малій Росії, перед тим небувалих, а тепер присвячених багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздрість римлянам ¹⁶⁸⁰,— все це ішло за власним моїм старанням та починанням. І хоч у школах не вчив я, а міг би вчити і хотів, коли б мене чернігівський архієрей ¹⁶⁸¹ силою не примусив з послуху до свого діла, що, як розумію, стоїть вище шкільного навчання. Я і тепер безперервно прислугуюся і хочу прислугуватися вашій вельможності — щасливо над нами пануючому малоросійському рейментареві. Покійно тож прошу вашу вельможність, милостивого мого добродія, нехай ніхто тут, у цій ієрархії, і трохи своїх трудів не поклавши, а заслуживши їх десь в іншому місці на ласку та славу собі ¹⁶⁸², наших, хоч і малих, заслуг не загібає, як квочка, і нехай нас не випихає на вічне поругання, що, просячи якнайпокійніше з усіма в тій єпархії товаришами по службі моїми, вашої вельможності і вельможного мого добродія, лишаюся

**Вельможності вашої, мого вельможного милостивого пана патрона
і великого добродія, найнижчий підніжок,
постійний до кінця життя працівник,
усіх благ тимчасових та вічних широко бажаючи, грішний богомолець
Лаврентій Крщонович, недостойний ігумен монастиря
Святотроїцького Іллінського Чернігівського.**

Писано 16 листопада 1696 року

Цидула

Лист його милості Красінського ¹⁶⁸¹, його власною рукою писаний, покійно прошу, зволь, ваша вельможність, з ласки своєї знову мені прислати. А його милості отця київського митрополита посилаю копію листа. А інші листи численних осіб не посилаю, щоб не утрудняти читанням вашу вельможність. Жаль, милостивий добродію, що мене, як виродка якогось, і кандидатом не висунули.

Даремно з таким своїм писанням трудився отець Крщонович, адже завівсь у тій мірі на гетьманській ласці. Бо коли 24 листопада в Чернігові зібралася елекція на вибрання архієпископа, то після недовгих розмов, за тією ж таки божою волею, одногосно вибрано на ту архієпископію Чернігівську після Углицького чернігівського архімандрита Іоанна Максимовича, мужа значного і премудрого і того сану достойного. Та ж елекція відправлялась у такий спосіб:

«Добробут Христової церкви від початку євангельської проповіді проповідано істинними словами справжнього божого слова, що його не зможуть пекельні ворота; так він зберігається неушкоджено й досі через милість того-таки божественного Христа-спасителя. У такому добробуті лишаючись, сіверно-руська церква, за присутністю й приводом висланих від ясновельможного його милості пана гетьмана Іоанна Мазепи, гетьмана військ його царської пресвітлої величності Запорозьких, і ясно в Бозі преосвященного його милості пана отця Варлаама Ясинського, архієпископа, митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії, збрала поважних делегатів у теперішньому 1696 році, 24 листопада, на елекцію чернігівського архієпископа при єпархіальнім духовенстві, які за давнім звичаєм чинять порядок і подають вільні на кандидатів вота.

¹⁶⁸⁴ Михайла Лежайського.

¹⁶⁸⁵ Івана Максимовича. (Див. приміт. 1682).

¹⁶⁸⁶ Йосип Євлевич.

¹⁶⁸⁷ Лаврентій Крщонович.

¹⁶⁸⁸ Тобто ігумен Рихловського Пустинно-Миколаївського монастиря біля м. Коропа на Чернігівщині.

Вислані від ясно в бозі преосвященного його милості отця київського митрополита з'явили архіпастирську волю перед усім собором, висловлену власною рукою його преосвященства на письмі, даючи вотум на високо в бозі превелебного його милість отця архімандрита новгородського ¹⁶⁸⁴, а коли б його милість отець архімандрит новгородський вимовлявся від того гонору через слабкість здоров'я, тоді ясно в бозі преосвященний отець київський митрополит згоджується при загальній усіх погодженій волі на його милість отця архімандрита чернігівського ¹⁶⁸⁵.

Від особи ясновельможного рейментаря делегати, його милість пан Василь Бурковський, обозний генеральний, його милість пан Яків Лизогуб, полковник чернігівський, і його милість пан Іван Скоропадський, генеральний бунчужний, зволили видати вота за високо в бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита

за своїм і усього рицарства наміром та однодумством,— до того доєдналися і пан вїйт ¹⁶⁸⁶ з усіма начальними Чернігівського полку.

Пригоджуючись до архіпастирського ясно в бозі преосвященного його милості отця київського митрополита зволання, високо в бозі превелебний його милість отець чернігівський архімандрит дає вотум за давнім своїм дбанням на його милість отця новгородського архімандрита.

Превелебний у бозі його милість ігумен Святотроїцький Іллінський чернігівський ¹⁶⁸⁷ через поганий стан теперішнього здоров'я, висилаючи від себе повірених — пречесного отця схимника, свого намісника з братією,— дає вотум на високо в бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита.

Їхні милості кафедральні отці з усіма отцями ігуменами, котрі приклали руки до давнішої супліки, також з отцями протопопами і всієї Чернігівської єпархії духовенством видали одноголосно свої vota на його милість отця чернігівського архімандрита.

Його милість отець ігумен Рихловський ¹⁶⁸⁸, який не приїхав через погану дорогу, через свій лист, писаний до елекційного собору, вотує на високо в бозі превелебного його милість отця новгородського архімандрита або кого дух святий вибере.

Зібрані одноголосно бажають, щоб це діло збулося й доконалося зараз, як підписалися вони на супліці до вельможного рейментаря раніше.

¹⁶⁸⁹ Можливо це Антоніївський монастир у м. Любечі на Чернігівщині. Був зачинений у 1781 р.

¹⁶⁹⁰ Ключівський монастир — це монастир на р. Ключиці біля села Шатриці на Новгород-Сіверщині.

¹⁶⁹¹ Думицький монастир — це Домницько-Роздественський монастир, на той час щойно заснований, біля м. Стольного на Чернігівщині.

Описано в Чернігівській кафедрі, при храмі святих страстотерців Бориса і Гліба, року вище найменованого.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний обозний Бурковський.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська чернігівський полковник Яків Лизогуб.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний бунчужний Іван Скоропадський.

Микола Грембецький, тепер чернігівський полковий осавул.

Лаврентій Крщонович, ігумен монастиря Святої Тройці Іллінського чернігівського.

Ієромонах Герасим, намісник Чернігівської кафедри з братією.

Ієромонах Пахомій, ігумен Андронівського монастиря ¹⁶⁸⁹.

Ієромонах Теодосій Михайлович, ігумен Ключківського монастиря ¹⁶⁹⁰.

Ієромонах Інокентій, ігумен Думицького монастиря ¹⁶⁹¹.

Микола Сандоровський, протопоп чернігівський.

Афанасій Зарудзький, протопоп новгородський.

Самійло Денисович Хомінський, протопоп стародубський.

Теодор Богданович, протопоп березинський.

Стефан Іосифович, погарський протопоп.

Даніель Минович, намісник мінський.

Його царської пресвітлої величності чернігівський вїйт Йосип Євлевич з усім магістратом.

¹⁶⁹² Про настановлення І. Максимовича архієпископом див.: Архив ЮгоЗападной России. Т. V.— 1872,— Ч. I.— С. 436—437.

¹⁶⁹³ І. Максимович був чернігівським архієпископом до 11 березня 1712 р., коли його призначено митрополитом тобольським та сибірським, отже, пробув він на Чернігівській кафедрі 15 років.

¹⁶⁹⁴ «Театрон, или позор нравоучительный...» вийшов у Чернігові в

1708 р. «Іліотропіон» вийшов у Чернігові в 1714 р.— це переклад твору пресвітера ордену ієзуїтів Дрекселія.

¹⁶⁹⁵ «Царський путь хреста Господня, виводящій в живот вьчний» видано в Чернігові в 1709 р. «Алфавит собранный, рифмами сложенный от святых писаний...» вийшов у Чернігові в 1705 р.— це найвидатніша поетична книга І. Максимовича. «Богородице д'во» вийшла в Чернігові в 1707 р.

¹⁶⁹⁶ «Паракліс» — такого видання «Каталог стародруків, виданих на Україні» Я. Запаса та Я. Ісаєвича не фіксує. Можливо, мається на увазі переклад книги Г. Йогана «Богомыслие».— Чернігів, 1710.

¹⁶⁹⁷ І. Максимович помер у 1715 р.

¹⁶⁹⁸ У 1713 р. І. Максимовича змінив Антоній Стаховський, автор книги «Зерцало от писания божественного».— Чернігів, 1705.

А що на тій елекції згаданого отця Крщоновича бажання було зневажено, через те в Святотроїцькому Іллінському Чернігівському монастирі було влаштовано, щоб задовольнити його архімандрію, і він, Крщонович, був перший архімандрит тієї обителі.

Той нововибраний архієпископ Максимович ¹⁶⁹², проживши на своїй архієпископії 14 років ¹⁶⁹³ чи, може, й більше, випустив у світ великою своєю працею всілякі користі людському життю книги, одні сам склавши, а інші з латинської на руську мову переклавши (як «Театрум Політикум», «Гелітропіон» ¹⁶⁹⁴, «Царський путь хреста господнього», «Алфавіт віршовий», «Богородице діво» ¹⁶⁹⁵ теж віршами, «Паракліс» ¹⁶⁹⁶ віршами тощо) і велівши надрукувати їх в чернігівській друкарні. За ті праці, а особливо за численні передмови при них, зокрема про Полтавську перемогу над шведами, де випишував похвали пресвітлому государю царю Петру Олексійовичу, був винагороджений від нього Сибірською митрополією, і, хоч, може, не хотілося йому її, поїхав туди і закінчив там своє життя ¹⁶⁹⁷. Хто був після того архієпископами в Чернігові, того я не знаю ¹⁶⁹⁸, оскільки переминив у той час добре своє життя на невольничє.

¹⁶⁹⁹ Див. р. XXVI.

Того ж таки місяця, після повернення Петра Волошина з Ясс, котрий був посланий до волоського господаря, гетьман, одержавши відомість про відставлення Дуки, волоського господаря, і про настановлення на його місце нового волоського господаря, також про програму турецьку війну під Білоградом із військами цісарськими і знову-таки про турецькі приготування в минуле літо на війну проти цісаря, також про ординські замисли на Малу Росію і про таємну кореспонденцію з новим волоським господарем, писав із Батурина 26 листопада до великого государя таку грамоту:

«Покірно доношу вам, великому государю, вашій царській пресвітлій величності, що мій посланець на ймення Петро Волошин, котрого я десь із рік тому відправив для вивідання вістей до волоського господаря Константина Дуки, разом з його, господаря, чоловіком Савою повернувся тепер у Батурин до мене, гетьмана, і так про себе оповідав, що з тією моєю посилкою натрапив на той час, коли тому господарю Константину настала переміна. Через таке утруднення він, Петро, був затриманий у ханського гетьмана, Стецикового брата, і відданий зі своїм челядником бусурманам татарам у руки, звідки сам він, Петро, втік до Ясс, волоської столиці, а його челядника продано в турецьку неволю. Відтак новий володар волоський відпустив його, Петра, з Ясс до мене, гетьмана, без жодних листів, і прибув разом з ним, Петром, значний тамтешній чоловік на ім'я Іван Драгинич ¹⁶⁹⁹, котрий у минулому часі кільканадцять років тому був намісником господаря Дуки на тому боці Дніпра в місті Немирові, бо в ту пору той володар володів цією стороною від турецького султана. Отож той Іван Драгинич, як і мій посланий

чоловік, такі оповідали відомості, що того минулого літа турецький султан сам був зі своїми військами під Білоградом на війні супроти німецьких військ, тільки не встояв перед наступом тих німецьких військ, утік з того поля, покинувши і свої обози, котрими німці оволодівши, багатьох турків поклали трупом, через що перемога лишилася при німцях. Однак турський султан, готуючись на подальшу війну, наказав з усіх племен збирати й записувати янчарів, бажаючи конечно мати їх сорок тисяч, і вже начебто багато їх записано. Ще про те оповідають, що в Яссах, у волоського володаря, є певна відомість, що кримський хан наказав усім кримським і білгородським ордам, усякому готуватися й приспособлятися у теперішній військовий похід на нинішню зиму у вашу, царської пресвітлої величності, богохраниму державу Малу Росію, про що просторіше оповіжено в записі їхніх речей, і я той запис посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для донесення вам, великому государю, через Дмитра Несторенка, батуринського сотника, при якому і згаданого Петра Волошина виправляю для просторішого словесного про все те вищеписаного донесення в царське велике місто Москву, а згаданого Івана Драгинича залишаємо при собі в Батурині, бо він бажає жити тут, у Малій Росії, хочучи забрати сюди з Волоської землі свою жону й дітей, про що покійно прошу милостивого вашої царської пресвітлої величності указу. Ще є тут у нас чоловік, котрий прибув з ними ж таки, Петром Волошином та Іваном Драгиничем, породи малоросійської, котрий має там, у Яссах, жону і діти, якого волоський господар спеціально виправив з ними, наказавши, щоб той чоловік подав циферну азбуку ¹⁷⁰⁰ того володаря, якою він, володар, бажає чинити зі мною таємні обсилки, і того чоловіка я біля себе затримаю до монаршої вашої, царської пресвітлої величності, волі, про що прошу покійно милостивого вашої, царської пресвітлої величності указу, чи мені з тим волоським господарем зсилатися для відомостей, чи те посилкове діло не потрібне. А ту циферну азбуку послав я в той-таки, вашої царської пресвітлої величності, Малоросійський приказ.

Дано в Батурині, 26 листопада 1696 року

¹⁷⁰⁰ Тайнопис.

Того-таки року, хоч у поляків і була конвокація, згідно кардинального універсалу Радзівєвського, покладеного раніше в цьому розділі, щоб заспокоїти сконфедеровані війська, однак була вона розірвана і скасована через деяких поляків, котрі не бажають миру, без ніякого завершення та користі. На те один із учених поляків, бачачи в той час, що його вітчизна Корона Польська явно хилиться до занепаду та руїни через конфедератські війська та інші внутрішні незгоди й замішанини, написав про те красними римами «Лямент».